

**DUE DATE SLIP****GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj )

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

SHISHUPALAVADHA

· WITH

VALLABHADEVA'S

COMMENTARY.

Herbert College Library

KOTAH.

Class No

S 891

Book No

V175

Accession No

~~1367~~ 13262

K P P 50 0 48

13262

PUBLISHED BY THE GRACIOUS PERMISSION

OF

His Highness Rajarajeshwar Maharajadhiraj  
MAHARAJA SHRI HARISINGHJI DAHADUR, G.C.S.I., G.C.I.E., K.C.V.O.,  
MAHARAJA OF JAMMU AND KASHMIR

From the original manuscript in  
His Highness private library

---

MAGHABATTA'S  
**SHISHUPALAVADHA.**

WITH

THE COMMENTARY (SANDEHA-VISHAUSHADHI)

OF

**VALLABHADEVA.**

← \* CHECKED 24 APR 1952

EDITED BY

RAM CHANDRA KAK  
AND  
HARABHATTA SHASTRI.

---

1935.

SRINAGAR, KASHMIR.

PRINTED AT  
THE KASHMIR MERCANTILE PRESS  
RESIDENCY ROAD  
SRINAGAR  
1955

---

# ŚISUPĀLAVADHA.

---

## PREFACE

---

The edition of the Śisupālavadhā of Māgha with Vallabha's commentary, which is being presented in the following pages to the scholars and students of Sanskrit, is based on the collation of the following manuscripts --

- (a) Of His Highness' Private Library, No 24) Section 13 Of birch bark Old and decayed Written in Śārada Script Contains 375 leaves, first five leaves missing together with others here and there Has 20 lines per leaf with 25 to 29 letters in each line Measures  $9\frac{1}{4}'' \times 8''$
- (b) Of Sri Pratap Museum, Srinagar On birch bark Very old and decayed Mostly correct Contains 300 leaves with some missing at the beginning, in the middle and at the end Measures  $9'' \times 8''$  Each leaf contains 22 lines with 30 letters in every line
- (c) Belonging to Sivaji Chandra of Srinagar Old and decayed Written in Śārada Script Without a number of leaves at the end Contains 370 leaves, each having 22 lines of 27 letters Measures  $8'' \times 10''$

## INTRODUCTION

---

The Śisupālavadhā of Māgha is very well known in its original form and through quotations. It is a poem containing twenty cantos. Its theme is borrowed from the Mahābhārata. The epic tale as described in it is very beautifully given by the eminent historian of the Sanskrit literature A B Keith.

The author of the poem Magha does not say anything about himself except that he was the son of Dattaka otherwise called Sarvasraya and grand son of Suprabhaddeva minister to Dnarmalābha ( Varmalāta of the inscription according to some scholars ) Māgha bears another name i e, Ghantā māgha As regards his date scholars differ very much Some assign him to the 7th century A D , while others to the early part of the 8th century A D But about this point there is no doubt that he lived long before Ānandavardhana of the 9th century A D , who quotes him in his own Dhvanyāloka at pages 114 and 115 ( Bombay edition )

The Sisupalavadha has been so popular that it has been commented upon by more than a dozen scholars in Sanskrit The present edition is published along with the commentary of Vallabhadeva a Kashmirian author Name of the commentary is Sandehaviśhaushadhī ( an anecdote against the poison of doubts ) It is written in such a sweet and simple style that even an ordinary student can understand it very easily

There are two or three Sanskrit writers who go by the name of Vallabhadeva but the commentator Vallabhadeva above referred to is clearly known to us from Kaiyata's mention of him Kaiyata in his commentary on the Devīsataka of Ānandavardhana declares that he was the grand son of Vallabhadeva and son of Chandraditya According to this declaration Vallabhadeva appears to have flourished in the first half of the 10th century A D He also bore the name of Paramārtha Chihna From his own mouth it is known that he was the son of Ānandadeva, that he was a devotee of Siva and that his teacher was Prakāśavarsha

His works are —

- |   |               |                   |
|---|---------------|-------------------|
| 1 | Commentary on | Raghuvamsa        |
| 2 | , ,           | Kumārasambhava    |
| 3 | , ,           | Meghadūta         |
| 4 | , ,           | Vakroktipañcāsika |

- 5 Commentary on Stirvasataka  
 6 " " Rudratalankara  
 7 Gloss on Devisataka

The manuscript in possession of the Research Department has the following verses at the end —

सुनुरानन्ददेवस्य रणभूव्योमभास्वतः ।  
 व्यधत् टीकां काव्येऽस्मिन् बल्लमः खरिवल्लमाम् ॥ १ ॥  
 विवरणमन्यद् दृष्ट्वा बुधैस्ततो ज्ञास्यते विशेषोऽत्र ।  
 येन न भुक्तं निम्नं द्राक्षाया किं गुणज्ञोऽसौ ॥ २ ॥  
 श्लोकानां सूचनैपात्र सहस्राणि दर्शय च ।  
 मूलग्रन्थमहायातु द्वे सहस्रे तथा दश ॥ ३ ॥  
 विवृतिं विधाय शुभलत्र आप्तो यः खलु मयाद्य तेनास्तु ।  
 मात्सर्यगदरिद्धितो लोकः परहितसुभाषितव्यसनी ॥ ४ ॥

The verse number 3 gives the extent of the commentary as also of the text in the scale of the Anushtup metre

The verse number 4 is written in imitation of the conclusion of the Mahayana works

Srinagar, Kashmir }  
 January 11, 1941 }

MADHUSUDAN KAUL



# शिशुपालवधम् ।

माघभट्टविरचितम् ।

ब्रह्मभाचार्यविरचितया संदेहविपौषध्याख्यया व्याख्ययोपेतम् ।



प्रथमः सर्गः ।

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जग-  
ज्जगन्निवासो वसुदेवसद्मनि ।

वसन् ददर्शावतरन्तमम्बराद्

हिरण्यगर्भाङ्गमुवं मुनिं हरिः ॥ १ ॥

यस्य भृङ्गावलिः कण्ठे दानाम्भोराजिराजिते ।

भाति रुद्रान्द्रमालेव स नः पायाद्गणाधिपः ॥ १ ॥

अभीष्टफलसंपत्तिहेतुं स्मृत्वा सरस्वतीम् ।

शिशुपालवधे काच्ये सारटीका विधीयते ॥ २ ॥

कृता महद्दिर्यत एव टीका ममापि यत्नस्तत एव युक्तः ।

ब्रह्माच्युताभ्यर्चितपादपद्मो न पूज्यते किं मनुजैर्महेशः ॥ ३ ॥

सत्यं रम्याणि वस्तूनि दूपयन्ति समत्सराः ।

किंतु केचित्प्रमाणज्ञा विद्यन्ते पञ्चपा नराः ॥ ४ ॥

अभिलषितासिद्ध्यर्थं मङ्गलादि काच्यं कर्तव्यमिति<sup>१</sup> स्मरणात् कविः श्रीश-  
ब्दमिहादौ प्रयुङ्क्ते । हरिर्मुनिं ददर्शति वाक्यार्थः । को हरिरित्याह—श्रियः  
पतिर्लक्ष्मीनाथो विष्णुः । मुनिं कमित्याह—हिरण्यगर्भाङ्गमुवं ब्रह्मतनयं नारदम् ।  
यद्यपि च मुनित्वेनाप्यसौ तदा नात्रापि तथापि येन केनचिच्छन्देन निर्देशे  
कर्तव्ये मुनिशब्दः प्रयुक्तः, कवेर्वा वचनमेतत् तेन चादौ ज्ञातमेव । कदाद्रा-

क्षीत् वसुदेवसन्निधिं शूरतनयगृहे श्रीमति 'संपात्तियुक्ते वसन् तिष्ठन् कलिद्रा-  
परसंधावित्यर्थः । ननु भगवान् पुरातनमुनिर्वैदर्थाश्रमनिवासी किमिति तत्रो-  
वासेत्याह—जगत् भुवनं शासितुं रक्षितुम् । एतेन कर्माधीनत्वं भगवतो निर-  
स्तम् । कीदृशो हरिर्जगतां भुवनानां निवासः आघारः । निवसन्त्यस्मिन्निति  
निवासः । मुनिं कीदृशमम्बरादाकाशादवतरन्तं पतन्तम् । अङ्गभूशब्द उपचा-  
रान्मानसेऽपि पुत्रे प्रवर्तते यथा सरसिजशब्दः स्थलपद्मे "उत्फुल्लस्थलनलिनी-  
वनादमुष्मादुद्धूतः सरसिजसंभवः परागः । घात्याभिर्वियति विवर्तितः सम-  
न्तादाघत्ते कनकमयातपप्रलक्ष्मी"मिति । अत्र केचिदचूचुदन्—शौरिर्जगच्छा-  
सितुं वसुदेवसन्निधिं वसन्म्यरादवतरन्तं नारदं ददर्शेत्येतावतैव विवक्षितस्या-  
र्थस्योक्तत्वात् पदान्तरोपादानं वृत्तपूरणार्थमेवेति, तदसम्यक् यतोऽप्येवं सत्यनुप्रा-  
सः शब्दालंकारस्त्यक्तः स्यात् विरोधाभासश्चार्थालंकारः । यः किल साक्षा-  
च्छ्रीपतिः स श्रीमति गृहे वसति यश्च जगन्निवासः स परगृहे वसतीति ।  
मङ्गलादित्वं च काव्यस्य नोक्तं स्यात् । किञ्च स्वरूपप्रतिपादनाय विशेषणानि  
न प्रयोक्तव्यानीति न केनचिन्निषेधः कृतः । श्रीमतौत्यनेन तु वसुदेवस्य कंसा-  
दिरिपुविनाशः प्रतिपादितः, नहि तेषु सत्सु तद्गृहे श्रीमत्ता भवति । तथा  
यदि नारदमित्येतावदुच्यते ततस्तस्य पूजाहेतुर्ग्रहपुत्रता नोक्ता स्यात्, चय-  
स्त्वियमिल्यादिश्च निरवतारः स्यादिति सर्वमेव निरवद्यम् । सर्वेऽस्मिन् वंश-  
स्थं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु "उशन्ति वंशस्थमिदं जतौ जरा"विति ॥ १ ॥

गतं तिरश्चीनमनूकसारथेः

प्रसिद्धमूर्ध्वं ज्वलनं हविर्भुजः ।

पतत्यधो घाम विसारि सर्वतः

किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥ २ ॥

कीदृशं मुनिमद्राक्षीदित्याह—जनैः सामान्यलोकैरित्यस्मात्कारणादाकुलं  
ससंधममीक्षितं दृष्टम् । तदेव कारणमाह—एतदधो घाम तेजः पतति प्रस-  
रति सर्वतः सर्वस्यां दिशि विसारि व्यापि किमेतत्किं वस्तु एतद्भवेदित्यर्थः ।  
स्वरूपनिर्देशार्थं इतिशब्द इति त्वन्ये । इतीत्यमाकुलमनिश्चितमैक्षीत्यर्थः । कदाचि-

त्सावित्रमेतत्तेजो भवेत्नेत्याह—अनूरुसारथेरादित्यस्य तिरश्चीनं तिर्यग् गतं प्रसरणं प्रसिद्धं प्रतीतमेतच्चाधः पतति । कदाचित्कार्पाणवं स्याच्चेत्याह—हविर्भुजोऽग्नेरूर्ध्वं ज्वलनं प्रतीतम्, एतच्च सर्वतो विसारि अतः किमेतत् स्यात् । प्रसिद्धशब्दोऽत्रोभयेनापि संश्रयते । गतामेति भावे क्तः । तिरश्चीनमिति “विभाषाश्चेरदिकृत्त्रिया”मिति स्वार्थे लः । अविद्यमानावरू यस्यासौ अनूरु-ररुणः । ईक्षितमिति निष्ठया कर्मण्यभिहितेऽपि पूर्वक्रियापेक्षा द्वितीया । अत्रापि चोदयन्ति—ऊनमि[ति?दं] वान्य साध्याहारत्वात् । अत्र हि संशये कविना निषेधविकल्पौ न निवद्धावतश्चैवं वक्तव्यम् “द्विधाकृतात्मा किमयं दिवाकरो विधूमरोचिः किमयं हुताशनः ।” “गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वं ज्वलनं हविर्भुजः । पतत्यधो घाम विसारि सर्वतः किमेतदित्याहुलमी-क्षितं जनै”रिति पादद्वयसाध्याहारोऽयं श्लोक इति । युज्यत एतत् । केवले संशयालंकारे सति संकरालंकारत्ये न कश्चिद्दोषो यतः कश्चिद्बोत्तरालंकार-भागः कश्चिन्नु संशयांशः । उत्तरवचनात्पूर्ववचनोपपन्नं यत्रेत्युत्तरलक्षणम् ॥ अधो घामेति द्वे पदे ॥ २ ॥

किं जनैर्यथा संशयितमेवं भगवतापीत्याह—

चयस्त्विपामित्यवधारितं पुर-

स्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम् ।

विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः ॥ ३ ॥

स विभुः सर्वज्यापी हरिमुं मुनिं क्रमात्नारद इत्यबोधि नारदत्वेन निश्चिकाय । तामेव परिपार्टी विशेषणमुक्तेनाह—कीदृशममुं पुरः पूर्वं त्विषां-चयो वीतिपुञ्ज इत्यवधारितं लक्षितं ज्ञातमीक्षितं, ततः किंचित्सामीप्याद्विभावि-ताकृतिं लक्षिताकारं । केन रूपेण दृष्टसंस्थानमित्याह—शरीरीति, शरीरी द्वे-षानयं पतति नतु तेज प्वेत्यनेन प्रकारेण ज्ञातस्वरूपमित्यर्थः । ततोऽपि समीप्याद्विभक्तावयवं मुनिं, विभक्ता विभागेनोपलभ्यमाना अवयवा मुखादयो यस्य तम् । केन रूपेण विभक्तावयवमित्याह—पुमानिति, शरीरी पुमानयं पत-

१ 'न्यूनं' ख. पाठः । २ 'राकाशशङ्कः किमवाल्लगोचरो रात्रिं विना सोऽपि विराजते कश्च' इति अधिकः ख. पाठः । ३ 'जमि' ख. पाठः ।

तीति ननु पद्यादिजातीय इति बुद्धवानित्यर्थ । ततोऽप्यतिनैकत्वादमु नारद इत्यवाधि । इतिशब्द सर्वत्र प्रातिपदिकार्थमात्रवस्थापनार्थ , यदि हि नारदमवाधि इत्युच्यते तदा [जन्मा'कर्मा]न्तरयोगे सति नारदस्य कर्माभाव प्रतीयते । नारदत्वेनावुद्धेत्यय त्वर्थो' न बुद्ध्यतेऽत एव प्रातिपदिकार्थत्वे सति नारदाद्'द्वितीया न भवति । नारद इत्यत पदसमुदायादसौ भवितु नैवाहति अप्रातिपदिकत्वात्, अर्थवत्समुदायानां हि समासग्रहण नियमार्थमुक्तं प्रातिपदिकाच्च विभक्तय उक्ता । यत्तु कर्म प्रातिपदिकं च ततो भवन्त्येव, यथामुमिति, एवमन्यत्र । केचिन्नुभूतकर्मत्व एव नारद इति न स्वरूपनिरूपणाय प्रत्यवमृष्यत इति किलाहु ।

अन्यच्च कीदृशममुमिति तद्वर्णनाया'ह—

नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्

समूढकर्पूरपरागपाण्डुरम् ।

क्षण क्षणोत्क्षिप्तगजेन्द्रकृत्तिना

स्फुटोपमं भृतिसितेन शशुना ॥ ४ ॥

नवान् सजलान् बृहत स्थूलान्पयोधरान् मेघानधोऽधो घनाघनानामधस्तात्समीपे भ्रमन्तमित्यर्थ । तथा समूढ पक्कं शोधितं यत् कर्पूर घनसारस्तस्य य' परागो रजस्तद्वत् पाण्डुर सित, शुक्लो हि नारद इत्यागम । अत एव भस्मोद्भूलितेन शिवेन क्षण स्फुटोपमं सु'सदृशम् । कीदृशेन क्षण नृत्तोत्सवेऽभिनयवशादुत्तिप्ता ऊर्ध्वं भुजवनोपरि कृता गजेन्द्रकृत्ति करिचर्म यन । भगवान् हि करिचर्मवसन , । क्षण स्वल्पकाल यावत्मेघप्रत्यासत्तिरित्यर्थ । अघोच इति समीप "उपर्यध्यघस सामीप्य'इति द्विवचम् । तद्योगं च पयोधरानिति 'उभसर्वतसो कार्यां शिशुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयास्त्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" ॥ इति च पच्छ्रपवादे द्वितीया । पच्छ्या हि प्रोक्ता सा द्वितीया । एव हि लक्ष्यदर्शनम् । कच्चित् प्रातिपदिकार्थमात्रतामाहुस्तेषामत्र पच्छ्येव स्यात् । अभितो ग्राममुभयतो ग्राममित्यादीनि च वाक्यान्वेषतावन्त्येव प्रयोगमाज्ञि स्यु । शशुनेति "तुल्यार्थै'रिति तृतीया । अतुलोपमेति प्रति

१ 'तिरि' ख पाठ । २ थं नु' ख पाठ । ३ 'दे' ख पाठ । ४ थमा' ख पाठ ।

५ 'सम ख पाठ ।

पेधो न भवति समासे गुणीभूतत्वादुपमाशब्दस्य । यद्येवं तृतीयापि न स्यात्  
तुल्यार्थस्याप्रधानत्वात् “तेनैकदिग्”ति श्लोकान्नविष्यति । तत्र हि एकशब्दः  
समासेऽन्तर्भूत इति कथं तृतीया समर्थविभक्तिरूपपद्यते, प्रतिषेधे तु श्लोकामा-  
वः । अथवानुलोपमाशब्दयोग उपमेयात् तृतीया निषिध्यते न तूपमानात् । यथा  
तुला देवदत्तस्य नास्ति, उपमा कृष्यस्य न विद्यते । अत्र च शंभुरूपमानम् ।  
केचित्तु शंभुना सह स्फुटोपमामिति तृतीयां सहाय्येऽप्ये तु करणे तृतीयामाहुः ॥ ४ ॥

दधानमम्भोरुहकेसरद्युती-

जटाः शरच्चन्द्रमरीचिरोचिपम् ।

विपाकपिद्मास्तुहिनस्थलीरुहो

धराधरेन्द्रं व्रततीततीरिव ॥ ५ ॥

अन्यच्च कीदृशममुं, पद्मकिञ्जल्कगौरीजटा विभ्राणं धारयन्तं, तथा शरदि-  
न्दुकिरणदीप्तिमतश्च व्रततीततीरैतापंचीर्धारयन्तं धराधरेन्द्रमिव, हिमवत्सदृश-  
मित्यर्थः । कीदृशीविपाकपिद्माः परिणामकपिशास्तथा तुहिनस्थलीरुहः, तुहिनेन  
युक्ता स्थली तुहिनस्थलीति शाकपार्थिवादित्वात्समासः । तत्र रोहन्ति जायन्ते  
इति तद्गुहः-किप् शब् । एवं युत इति पाठे च । हिमाधिष्ठितायां भुवि लताः  
पच्यन्त इति विन्त्यम् । कर्मण उपमानं तद्विभक्त्यैष निर्दिश्यते इति धराधरे-  
न्द्राद् द्वितीयोत्पत्तिः, नहि मिथविभक्तिकयोरौपम्यं घटते । केचित्तु दर्शनक्रिया-  
पेक्षामेव तामाहुः । यथा कश्चिदेवंविधं नगेन्द्रं पश्यत्येवमसौ तं ददर्शेत्यर्थः ।  
एवं सर्वत्र योज्यम् ॥ ५ ॥

पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्जुनच्छविं

वसानमेणाजिनमञ्जनद्युति ।

सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बरां

विडम्बयन्तं शितिवाससस्तनुम् ॥ ६ ॥

अन्यच्च कीदृशं, पिशङ्गी कपिला हरिद्रारुणा वा मौञ्जी मेखला तां युनाक्ति  
धारयतीति पिशङ्गमौञ्जीयुक्तम् । अर्जुनच्छविं शुक्लवर्णं तथाञ्जनद्युति कञ्जलकृष्यमे-

णाजिनं हारिणं चर्म घसानं परिदधतमतश्च शितिवाससो नीलाम्बरस्य सीर-  
पाणेर्देहं विडम्बयन्तमनुकुर्वन्तम् । तथा सुवर्णसूत्रेण तपनीयडोरकेणाकलितं प्रथि-  
तमधराम्बरं कटीशाटकं यस्यास्तां तनुम् । मोक्षया डोरकमुपमानं, कृष्णाजिन-  
स्य नीलं वासस्तद्धि नास्त्रैवाक्षित, मुनेर्हली । पूर्वमवगतेऽपि नारदस्य शौक्ये  
प्रतिश्लोकं कल्पितोपमालंकारसिद्धये तदुपादीयते । नचेह सूत्राणि व्याख्यायन्ते  
येन गुरुलाघवं विचिन्त्यते उतरत्र धानुवृत्तिर्भवति । मुञ्जस्य विकारो मेखला  
मौञ्जी "प्राणिरजतादिभ्योञ्" । शितिर्नीलो भवेद्वर्णः शिती घघलमेचकाविति ॥६॥

विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवाततै-

हिरण्यमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः ।

कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुचकै-

घनं घनान्ते तडितां गुणैरिव ॥ ७ ॥

हिरण्यमयोर्वीरुहवल्लितन्तुभिः सुवर्णवृत्तलतासूत्रैः कृतोपवीतं धृतयज्ञोपवीतं,  
तथा हिमशुभ्रं तुहिनघवलम् । कीदृशैस्तन्तुभिः, विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवाततैर्गण्डप-  
क्षैरिव दीर्घैः, तेऽपि सौवर्णाः । अतश्च घनान्ते चर्पाक्षये घनमिवाभ्रमिव सितमेघ  
सदृशमित्यर्थः । कीदृशं घनं, तडितां गुणैर्विद्युद्दामभिः कृतोपवीतमिव कृतोपवी-  
तं सवद्धमित्यर्थः । यदिव तडिता गुणैरुपलक्षितम् । उभयमपि उच्चकैरुन्नतम् ।  
घनान्तः शरन्मुखं, तत्र च निर्जलानामपि मेघानां विद्युतो भवन्त्येव । हिरण्यस्य  
विकारो हिरण्यमयः "दाण्डिनाथने"ति निपातितः ॥ ७ ॥

निसर्गचित्रोज्ज्वलसूक्ष्मपद्मणा

लसद्विसच्छेदसिताङ्गसङ्गिना ।

चकासतं चारुचमूरुचर्मणा

कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनम् ॥ ८ ॥

चारु च तच्चमूरुचर्म, "चर्मप्रावरणा हि मुनयः" तेन चकासतं शोभमानं  
"समूराश्च चमूरुश्च मृगा अजिनयो नयः" इतिवचनात् । कीदृशेन, निसर्गचि-  
प्राणि स्वमात्रेनानेकवर्णान्युज्ज्वलानि मनोहराणि सूक्ष्माणि पद्माणि यस्य तेन ।

तेन लसन्न स्फुरन् विसच्छेदो मृणालभङ्गः स इव शुक्लं यदङ्गं शरीरं तत्र सङ्गः  
संपर्को विद्यते यस्य । छेदस्य सिततरत्वात्स उपमानं, भावानयने द्रव्यानयनमि-  
ति स्फुटवता विलेनौषध्यमत्र ननु छेदमात्रेण । अतश्च कुचेन वर्षकम्बलेन  
शोभमानं नागेन्द्रमिव महेभमिव । कं नागेन्द्रमित्याह—इन्द्रवाहनमैरावणं, सो-  
ऽपि शुक्लः कुथोऽपि चित्रसूदमरोमा सिताङ्गसङ्गी च । यद्यपि “अक्षिरोमसु पवमा-  
स्या ख्रीत्वाच्च कुथ” इति वररुचिस्तयापि विपर्ययो महाकवीनां दृश्यते । यथा—  
“कामिनि कडपलपमपुरिता । कमिणि कपोलपद्मपरिणउरठ अयुद्धिर्विहवीति”  
उत्सृष्टप्रयजकुथकङ्कटा इति च । यकासतमिति “जक्षित्यादयः पङ्क्तिभ्यस्तसं-  
ज्ञा” नाभ्यस्ताच्छतु” इति नुमभाषः । बहतीति चाह्नं “शुत्पल्युटो बहुलम्” ।  
“वाहनमाहिता” इति निर्देशाद्भिः ॥ ८ ॥

अजस्रमास्फालितवल्लकीगुण-

क्षतोज्ज्वलांगुष्ठनखांशुभिन्नया ।

पुरः प्रवालैरिव पूरितार्द्धया

विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालया ॥ ९ ॥

अच्छा निर्मला या स्फटिकाक्षमाला तथा विभान्तं वकासतम् । स्फटिका  
एवाक्षाः पद्मबीजानीव निर्मलत्वात्परिवर्तुलत्वाज्जपोपयोगित्वाच्च तेषां माला अक्  
तया । कीदृश्या, अजस्रं शश्वदास्फालिता वादनायाहता ये वल्लकीगुणा वीणा-  
विशेषतन्व्यस्तैः क्षतस्ताडितोऽतएव स्वभावाद्दोज्ज्वलो योऽङ्गुष्ठनखस्तस्यांशुभिः  
किरणैर्मिन्नयाच्छुरितया । अतश्चोत्प्रेद्यते—पुरः पूर्वस्मिन् भागे प्रवालैर्विद्वुमै-  
रिव पूरितार्द्धया, लोहितांशुसंपर्कवशान् क्षायतेऽर्थं प्रवालैरुभितमर्थं च स्फटि-  
कैरित्यर्थः । अच्छग्रहणं लौहित्याधानस्यातिशयप्रदर्शनार्थम्, निर्मलं हि नितरां  
वर्णान्तरं गृह्णाति । आध्रावितेति पाठे वादितेत्यर्थः । जसेर्नञ्पूर्वस्य “ननि-  
कम्पिस्स्यजसे”ति रप्रत्यये कृतेऽजस्रमिति भवति ॥ ९ ॥

रणङ्गिराघट्टनया नभस्वतः

पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

## स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छना-

मवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

महतीं शततन्त्रीकां वीणां विस्मयवशात् पुनः पुनरीक्षमाणम् । कीदृशी-  
मिति विस्मयस्य निमित्तमाह—स्वरैः स्वरोद्गाविनीभिस्तन्त्रीभिः करणैः स्फुटी-  
भवन्त्येवानुभूयमाना ग्रामविशेषस्य गान्धारस्य पङ्क्तस्य मध्यमस्य वा मूर्च्छ-  
ना सारणा यस्यास्तां स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम् । स्वरा अप्यनाहताः  
कथं रेणुरित्याह—नभस्वतो चायोराघट्टनया चालनया रणद्धिः शब्दायमानैः  
स्वरैः । अन्यच्च कीदृशैः, पृथग् ग्रामत्रयेण विभिन्नं विभागेनावस्थितं श्रुतिम-  
ण्डलं ध्वनिविशेषकरं येषां तैः । स्वरा हि<sup>१</sup> श्रुतिभिरारब्धाः । दत्तसारणाया वीणाया  
वा तत्स्पर्शवशाद्वादिताया इव ग्रामव्यक्त्या विस्मयमानमिति श्लोकार्थः । अन्ये  
तु वैदग्ध्याख्यापनाय । तत्र श्रुतयो द्वाविंशतिः स्वराः पङ्क्तपर्मगान्धार-मध्यम-  
पञ्चम-धैवत-निपादाः सप्त । पङ्क्तमध्यमौ द्वौ ग्रामौ गान्धारश्च । अस्य तु  
स्वरूपं स्ववर्गादेव ज्ञातुं शक्यं तत्स्थत्वात् । “उत्तरमन्द्रा रजनी तृतीया भूत्त-  
रायता । चतुर्थी शुद्धपङ्क्ता तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ अश्वकान्ता तु पष्ठी  
स्यात्सप्तमी चाभिरुद्रता । स्वरक्रमगता विद्यात्सप्तैताः पङ्क्तमूर्च्छनाः ॥ सौवी-  
रा<sup>२</sup> मध्यमग्रामे हरिणाश्वा तथैव च । स्यात्कालोपरता चैव चतुर्थी शुद्धम-  
ध्यमा ॥ मार्गी च पौरवी चैव ह्यष्टका च यथाक्रमम् । सर्वास्तु पञ्च पट्ट सप्त  
साधारणकृताः स्मृताः ॥” ध्रुतीनां त्वयं विभागः—“पङ्क्तत्वेन गृहीतो यः  
पङ्क्तो ग्रामध्वनिर्भवेत् । ततश्चोर्ध्वं तृतीयः स्यादृपभो नात्र संशयः ॥ ततो<sup>३</sup>  
द्वितीयो गान्धारश्चतुर्थो मध्यमस्ततः ॥ पञ्चमात्पञ्चमस्तद्वत् तृतीयो धैवतस्त-  
तः । निपादतो द्वितीयस्तु ततः पङ्क्तश्चतुर्थकः ॥ पञ्चमो मध्यमे ग्रामे मध्य-  
माद्यस्तृतीयकः । एवं<sup>४</sup> ध्वनिविशेषान्यः सर्वान् पङ्क्तादिसंज्ञितान् ॥ व्यवस्थि-  
तान्तरान्वेष्टि स वेत्ति स्वरमण्डलम् ॥” इति ॥ १० ॥

निवर्त्य सोऽनुव्रजतः कृतानती-

नतीन्द्रियज्ञाननिधिर्नभःसदः ।

१ 'स्वराहित' ख. पाठ । २ 'स्वर्गात्' ख. पाठ । ३ 'विद्या' ख. पाठ । ४ 'सौवीर' ख. पाठ ।

५ 'कालोपरता' ख. पाठ । ६ 'यतो' ख. पाठ । ७ 'एषा' ख. पाठ ।



समासदत् सादितदैत्यसम्पदः

पदं महेन्द्रालयचारु चक्रिणः ॥ ११ ॥

स नारदाऽनुव्रजतः पश्चादागच्छतो देवान् विसृज्य स्वर्गाद्रमणीयं चक्रि-  
णो विष्णोः पदमालयं समासदत्प्राप । कृतानतिरथप्रणामो वैस्तान् कृतानती-  
न् । अनुज्ञातो हि शिरो नमसतीत्याचारः । ननु नमःसदो देवाः सन्तः कस्मादे-  
वंविधं गौरवं कुर्वन्तीत्याह—अतीन्द्रियस्याज्ञातिकान्तस्य परोक्षस्य ज्ञानस्य स-  
र्वविस्वलक्षणस्य यस्मात् सन्निधिः स्थानम् । कीदृशस्य चक्रिणः, सादिता ना-  
शिता दैत्यसंपदानघलहर्मीर्येन तस्यैतेन भङ्गया तमनसाफल्यकथनम् । नमसि  
सीदन्तीति नमःसदो देवाः । समासददिति पदसंस्कारपक्षाध्ययणेन भूतसामा-  
न्ये लुङ् । एदित्वाद्देशः च्लेः ॥ ११ ॥

पतन् पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः

पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत ।

गिरेस्तडित्वानिव तावदुचकै-

र्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ॥ १२ ॥

स तपस्वी पतन् अकाशादवतरन् अस्य हरेः पुरोऽग्रे भूमौ यावन्न व्यली-  
यत नोपाविशत् तावदेवाच्युतो जयेन सभ्रमेण पीठादासनादुदतिष्ठत् प्रत्युत्थानं  
चकारेत्यादरातिशयः । यावत्तावच्छन्दौ निपातितौ क्रियथोस्तुल्यकालतामाहनुः ।  
कीदृक् मुनिः, पतङ्गेन सूर्येण द्वेजस्वित्वात्प्रतिमोपमा यस्य स पतङ्गप्रतिमः, यदि  
वा पतङ्गेन प्रतिमः सदृशः सूर्यायः । को यथा कुत उदतिष्ठदित्याह—गिरेर्न-  
गाद्यथा तडित्वान्मेघ उत्तिष्ठति, इत्येतावत्प्रोपमा । उचकैरुन्नतात्पीठाद्विशेष-  
रूपेणोच्चत्वस्याज्ञानादकजुत्पत्तिः । व्यलीयतेति, लीङो देवादिकस्य कर्तरि लङ् ।  
तडित्वानिति "तसौ मत्वर्थे" इति भसंज्ञा तेन पदाश्रयं दत्त्वं न भवति ॥ १२ ॥

अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणै-

र्धुते कथंचित्फणिनां गणैरधः ।

न्यधापिपातामभिदेवकीसुतं

सुतेन धातुश्रवणां भुवस्तले ॥ १३ ॥

अथानन्तरं प्रजापतिसुतेन नारदेनाभिदेवकीसुत कृष्णामिमुख भूमिपृष्ठे च-  
रन्तौ न्यघायिपाता निक्षिप्तौ । कीदृशे भूतले, प्रयत्नेनोन्नमिता ऊर्ध्वीकृता. सन्तो  
गौरववशात् पुनरानमन्त कुटिलीभवन्त. फणा शिरासि येषा तै फणिनां गणै-  
रनन्तादिनागवृन्दैः कथञ्चित् क्लेशेन घृते ऊढे । एतेनोभयोर्महापुरुषलक्षण गौर-  
वातिशयश्च प्रतिपाद्यते । उन्नमितेति एयन्तान्नमेनिष्ठा अमन्तत्वात् मित्सङ्गा ।  
न्यघायिपातामिति निपूर्वाद्घाते. कर्मणि लुङ् च्ले सिच् “स्यसिच्सीयुद्गता  
सिपु” इत्यादिना “स्थाघोरिच्चे”ति विधिं परत्वाद्वाधित्वा चिरवद्भाव. इदञ्च,  
युक् । अभिदेवकीसुतमिति “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये” इति द्वितीया ॥१३॥

तमर्घ्यमर्घ्या'दिकयादिपूरुषः

सपर्यया साधु स पर्य्यपूपुजत् ।

गृहानुपैतुं प्रणयादभीप्सवो

भवन्ति नापुण्यकृतां मनीषिणः ॥ १४ ॥

त मुनिं नारद स पुराणो मुनि सपर्यया पूजया साधु विधिवत् पर्य्य-  
पूपुजदाचिञ्चत् । यतोऽर्घ्यं पूजाहंम् । कीदृश्या पूजया अर्घ्यंभादिर्यस्यास्तयार्घ्या'-  
दिकया, आदिग्रहण गोमधुपर्काद्यर्थम् । सामान्यविशेषभावश्च कारकाणां दृश्य  
ते यद्योऽसिकाभास्ते, इति पूजया पर्य्यपूपुजदिति वचन न विरुद्ध्यते । आदि  
पुरुषेणापि सता यद्ग्राह्यणोऽर्चित इति, एतन्नायुक्तमित्यर्थान्तरन्यासेनाह-मनी  
षिणो विदितयेद्या अपुण्यवृत्ता निराचाराणां पापानां प्रणयात्प्रीत्या गृहानुपैतु  
गेहमागन्तुमभीप्सवोऽभिलाषुका न भवन्ति, भगवाश्च पुरयवान् नारदश्च प्रीत्या  
तद्रेहमागत इति युक्तमेव तस्यार्चनम् । यदि हि हरिरातिथेयोऽतिथे सपर्य्यं  
न कुर्यात् मुनिर्नागच्छेत् । अर्घंशब्दोऽहंतेरचि न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । अर्घं  
मर्हतीति अर्घ्यं “दण्डादिभ्यो य ” । पुरुष एव पुरुष “अन्येषामपि दृश्य  
ते इति दीर्घ । सपर्य्येति करद्वादिपु सपरशब्दपाठाद्यक् “अ प्रत्ययात्” । पर्य्य-  
पूपुजदिति पूजेर्यन्ताल्लुङ् “णिश्रुदुस्तुभ्य कतरि चञ्” । णित्वात् “सौ चङ्-  
युपघाया ह्रस्व ” । चङीति द्वित्व “दीर्घो लघो. । हलादि शेष ” । एवमभिन्य  
धीविशदिति । उपैतुमिति “इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । समानकर्तृकेषु तुमुन्” । म-  
नीषा बुद्धि. सा विद्यते येषामिति प्रशसाया “ग्रीह्यादिभिश्चे”ति इति ॥ १४ ॥

न यावदेतावुदपरयदुत्थितौ  
जनस्तुपाराञ्जनपर्वताविव ।  
स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनि-

श्चिरंतनस्तावदभिन्यवीविशत् ॥ १५ ॥

एतौ मुनी नारदनारायणौ यावञ्जन उत्थितौ नोदपश्यत् नैकत, तावच्चिरं-  
तनो मुनिर्नारायणो नारदं मुनिमात्मीयकरद्वौकिते विष्टरेऽभिन्यवीविशत् संमुखमु-  
पवेशितवान् । एतेन संध्रमः कथ्यते । कीदृशौ तुपारपर्वतो हिमवांस्तत्सदृशो  
मुनिरञ्जनपर्वतोऽञ्जनगिरिस्तदामः श्रीकृष्णः । उदपश्यदित्यत्र दर्शनमात्रं घात्व-  
र्यो नतुप्रेक्षा । यदिवोत्थितौ तुपाराञ्जनपर्वतसदृशावुभावपि याव'भौवपश्यदृहां च  
न चकारेत्युत्प्रेक्षैव घात्वर्थः । अभिन्यवीविशदिति कर्मभिप्रायकियाफलाविवक्षायां  
"शिवञ्चे"ति तदभावः । "नेविश"इत्येतत् तु प्रकृत्यन्तात् ॥ १५ ॥

महामहानीलशिलारुचः पुरो

निपेदिवान् कंसकृपः स विष्टरे ।

श्रितोदयाद्रेरभिसायमुच्चकै-

रचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम् ॥ १६ ॥

स मुनिः कंसकृपः श्रीकृष्णस्य पुरोऽग्रे आसने निपेदिवाग्निपत्नः सन्  
सितरश्मेरभिरामतां शोभामचूचुरदनुचकार । अनुकार एवात्र चौर्यम् । कीदृ-  
शस्य कंसारेर्महती या महानीलशिला' इन्द्रनीलदृपत्तस्या इव रुक् कान्तिर्यस्य  
कृष्णस्येत्यर्थः । शशिनः कीदृशस्याभिसायं दिनान्ताभिमुखं श्रितोऽधिष्ठित  
उदयपर्वतो येन तस्य श्रितोदयाद्रेरुच्चकैरुच्चैर्विष्टरे । दिनान्तः कालत्वात् कृष्ण-  
स्योपमानं, मुनेश्च शशी, विष्टरस्थोदयाद्रिः । कंसं कृष्टवानिति कंसकृद् तस्य । अचू-  
चुरदिति पूर्ववत् । अभिरामन्तेऽस्मिन्नुर्मनांसीत्यभिरामः "हलञ्चे"ति घञ् ।  
निपेदिवानिति संदेः "भापायां सवदत्तश्चव"इति क्तुः ॥ १६ ॥

विधाय तस्यापचितिं प्रसेदुषः

प्रकाममप्रीयत यज्वनां प्रियः ।

ग्रहीतुमार्यान् परिचर्यया मुहु-

र्महानुभावा हि नितान्तमर्थिनः ॥ १७ ॥

यज्वानो यायजूकास्तेषां प्रिय, धीकृष्णो याज्यत्वात् स प्रसेदुप, प्रसन्नस्य मुनेरपचितिमर्चा विधाय कृत्वा प्रकाममत्यर्थमप्रीयत तुतुपे<sup>१</sup> । किमिति पूजया कृतया तुष्ट<sup>२</sup> इत्याह—यस्मात् ये महानुभावा उन्नतचित्तास्त आर्यान् गुणिन, परिचर्यया सेवया ग्रहीतुमाराधयितुं नितान्त<sup>३</sup> सुतरामर्थिन इच्छन्, यतो महान्तो गुणवदारिराधयिषव इत्यर्थ, । चाये क्तिनि विभावेऽपचितिशब्द, । अप्रीयतेति प्रीडो देवादिकस्य कर्त्तरि लट् । यज्वेति “सुयजोः कनिप्” । ग्रहीतुमिति “समानकर्तृकेषु तुमन् । ग्रहो लिटि दीर्घ, ” । अर्थिरिच्छार्थोऽर्थयन्तेऽभीक्ष्णमर्थिन । परिचरणं परिचर्या । “परिचर्ये”ति निपातित ॥ १७ ॥

अशेषतीर्थीपहताः कमण्डलो-

र्निधाय पाणावृषिणाभ्युदीरिताः ।

अघौघविध्वंसविधौ पटीयसी-

र्नतेन मूर्ध्ना हरिरग्रहीदपः ॥ १८ ॥

हरि प्रणतो भूत्वापो<sup>४</sup> जलान्यग्रहीत् । कीदृशी निखिलपुण्यजलाशयेभ्यो गृहीतास्तथा मुनिना कमण्डलुत करे निक्षिप्य क्षिप्तास्तथा पापनिकुरुम्बशमने पटीयसीर्दक्षतरा, । सुष्ठु पटव<sup>५</sup> पटीयस्य । ईयमुनि “उगीतश्चे”ति श्रीप्<sup>६</sup> टिलोप ॥ १८ ॥

स काञ्चने यत्र मुनेरनुज्ञया

नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत ।

जिघाय जम्बूजनितश्रियः श्रियं

सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥ १९ ॥

स घनाघननीलदेह धीकृष्णो यत्र सौवर्णविष्टरे नारदादेशेन न्यविक्षतोपविष्टस्तदासन तदा सुमेरुशृङ्गस्य कनकाद्रिशिखरस्य श्रिय शोभा जिघायानु-

१ 'तुतोप' ख पाठ । २ 'अप्रीयत' क पाठ । ३ 'अतितराम्' क पाठ । ४ 'अपोऽग्रहीदाददे' क पाठ । ५ 'पटव्य' क पाठ । ६ 'हरिष्टमेय सु देरीवे टिलोप' क पाठ ।

घकार । विशेषान्तरस्यानिर्देशादनुकारोऽत्र जयः । कीदृशस्य शृङ्गस्य जम्बूर-  
सितवृत्तमेवस्तया जनितोत्पादिता श्रीः कान्तिर्यस्य । हेमपीठस्य कनकाद्रि-  
शृङ्गमुपमानं, कृष्णस्य जम्बूः । काञ्चनस्य विकारः काञ्चनमासनम् “अनुदा-  
त्तादेशे”त्यञ्, रजतादित्वाद्वा । न्यविलतेति “नेर्विश” इत्यात्मनेपदम् । “शल  
इगुपधादनिटः कृसः” । जिघायेति “सन् लिटोर्जे”रिति कुत्वम् ॥ १६ ॥

स तत्रकार्तस्वरभास्वराभ्यः

कठोरताराधिपलाञ्छनच्छ्रविः ।

विदिद्युते याडवजातवेदसः

शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः ॥ २० ॥

स कृष्णो विदिद्युते यमौ । कीदृक्, तत्तं विलीनं यत् कार्तस्वरं मद्द्वार-  
जतं तदिव भास्वरे पीतेऽभ्यरे वसने<sup>१</sup> यस्य । अग्निपतितं द्वि सुवर्णमुज्ज्वल-  
तरं भवति, इति तत्प्रहणम् । तथा कठोरो जरदः परिपूर्णो यस्ताराधिपः  
शशो तस्य यलाञ्छनं शशाख्यं मलं तस्येष च्छ्रविः कान्तिर्यस्य कृष्णस्येत्य-  
र्थः । एवंविधं चोपमानमप्रसिद्धत्वात्संकारविद्भिर्नैष्यते । क्षीणस्य शशिनो  
मलं दुर्लभ्यं भवतीति कठोरप्रहणम् । अतश्च यदा पीतयासाः कृष्णश्च तदोप-  
र्मायते । याडवजातवेदसः शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिर्वाडवाग्निज्वाला-  
लिङ्गितसमुद्रतुल्यः । विदिद्युत इति “द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्” । वडवेव  
वाडवः स चासौ जातवेदा याडवजातवेदाः ॥ २० ॥

रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

मृपित्विपः संबलिता विरेजिरे ।

चलत्पलाशान्तरगोचरास्तरो-

स्तुपारमूर्तेरिव नक्तमंशधः ॥ २१ ॥

कृष्णदीप्तिपुञ्जमिश्रिताः सितमुनिमासश्चकाशिरे व्ययुतन् । नक्तं दोषा  
सितांशोर्मयूषा इव । कीदृशा मयूषाः, वृक्षस्य च चलन्ति यानि पत्राणि  
तेषामन्तरं विधरं गोचरो विषयो येषां ते । अंशधो वायुधुततरुपर्णमध्ये

<sup>१</sup> 'वाससो' क. पाठ । <sup>२</sup> 'शौवाति' क. पाठ ।

प्रविष्टा इत्यर्थः । रथाङ्गं चक्रं पाणौ यस्य स रथाङ्गपाणिः "प्रहरणार्थेभ्यः  
परे निष्ठासप्तम्यौ" इति पाणेः परनिपातः । तुपारा शीतला मूर्तिर्देहं यस्य  
स तुपारमूर्तिः । नङ्गमित्यधिकरणप्रधानो रात्रिपर्यायोऽव्ययम् ॥ २१ ॥

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।

परस्परेण च्छुरितामलच्छवी

तदैकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥ २२ ॥

तौ देवमुनी तदा सदृशवर्णाविवाभूतां, यतोऽभीशुभिर्नालसितैरंशुभिरन्यो-  
न्यं छुरिता विशेषितामलोज्ज्वला च्छविर्दीप्तिर्ययोः । कीदृशैरभीशुभिः, प्रफुल्लं  
विकसितं यत्तापिच्छं कालाङ्गनिकं तमालं वा तन्निभैस्तत्तुल्यैः कृष्णैरित्यर्थः ।  
कार्ष्णीं हि च्छविरसिता । तथा सप्तच्छदं सप्तपर्णपुष्पं तस्य पांसुर्धूलिस्तद्वत्  
सितैः । मुनेरंशवो हि सिताः । शुभैरनुपहतैः पापज्ञयकरैर्वा उभयैरपि ॥ २२ ॥

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विप-

स्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः ॥ २३ ॥

नारदागमनोद्भूताः प्रीतयः श्रीकृष्णस्य तनौ वपुषि न ममुर्नावर्तन्ताति-  
बहलत्वात्<sup>१</sup> । कदाचिदणीयस्त्वात् तत्र किञ्चिन्न माति तत् न चित्रमित्याह—  
कल्पान्तसमये संकोचितमूर्तेरपि कैटभारेर्यस्यां तनौ जगन्ति चतुर्दश भुवना-  
नि सविकासं सविस्तारमसंराधमासतासितानि वृत्तानीत्यधिको नामाऽयम-  
लकारः । ममुरिति भातेलिंद्र । आसतेति आसेः कर्त्तरि लट् । "आत्मनेप-  
देष्वनत" इत्यत् ॥ २३ ॥

निधाधधामानमिवाधिदीधितिं

मुदा विकासं यतिमभ्युपेयुपी ।

विलोचने विभ्रदधिभ्रितश्रिणी

स पुण्डरीकाक्ष इति स्फुटोऽभवत् ॥ २४ ॥

स तदा भगवान् पुण्डरीकाक्ष इति नाम्ना स्फुटः प्रकटोऽभवदन्वर्थतया सत्यो बभूवत्यर्थः । आश्री किलास्माभिरज्ञायि द्वित्यवत्तस्य पुण्डरीकाक्ष इत्यवधार्यरहिता संज्ञा, अथ तु सार्थका सा बुद्धेति यावत् । यतः पुण्डरीक'ब्र-  
दक्षिणी यस्य स पुण्डरीकाक्ष इत्ययमप्यस्मिन्न'व्यवार्थः स च भगवति वि-  
द्यते । तथाहि कीदृशोऽसौ विलोचने विभ्रत् श्रित्तिणी दधानः । कीदृशे अ-  
धिभ्रिता धृता श्रीः शोभा याम्यां न अधिभ्रिताश्रिणी घृतलक्ष्मीके, तथा य-  
तिमभि मुनेः संमुखं मुदा तुष्ट्या विकासं विस्तारमुपेयुषी प्राप्ते, नारददर्श-  
नात् प्रसूते इत्यर्थः । कीदृशं मुनिमाधिदीधितिम् अधिका दीधितिर्दीधित्यस्य,  
अथवाधिगता दीधितिर्दीधित्येन तमधिदीधितिं तेजस्विनम् । कमिच, निदाघमुष्णं  
घाम तेजो यस्य तं निदाघघामानं सूर्यमिव अधिदीधितित्वेनोष्णरश्मितुल्यमि-  
त्यर्थः । पद्मस्य चायमेध स्वभावो यदादित्यदर्शनात् सविकासं भवति, लक्ष्म्या  
चाधिभ्रितम् । उपेयुषी इत्युपपूर्वादिणः कसौ द्वित्वे च कृतेऽभ्यासदीर्घं इद्  
च निपात्यते, घातोर्षणादेशः "नपुंसकाच्चे"त्यौडः शी "वसोः संपसारणम्" ।  
अधिभ्रिताश्रिणीति "इकोऽचि नुम्बिभक्ता"विति नुम्भावः । विभ्रदिति "नाभ्य-  
स्ताच्छतु"विति नुनभावः । पुण्डरीकाक्ष इति "बहुव्रीहौ सकृष्यत्सोः स्वाङ्गा-  
त्यच्" ॥ २४ ॥

सितं सितिज्ञा सुतरां मुनेर्वपु-

र्विसारिभिः सौधमिवाथ<sup>१</sup> लम्भयन् ।

द्विजाबलिष्याजनिशाकरांशुभिः

शुचिस्मितां वाचमघोचदच्युतः ॥ २५ ॥

अघानन्तरमच्युतो विष्णुर्वाचमघोचत् गिरं जगाद्, विशेषणयोगार्थं वाग्-  
प्रदणम् । शुचिं धवलमदुष्टं वा स्मितमीपद्सितं यस्यास्तां शुचिस्मिताम्, म-  
हात्मानो हि स्मितपूर्वामिभाषिणः । कीदृग् भगवान्, सौधमिव धवलगृहव-  
त्सितमपि नारदशरीरमत्यर्थं सितिज्ञा लम्भयन् धवलिमानं प्रापयन् । केन

<sup>१</sup> 'कतुल्ये पुण्डरीकमिव वाचिणी' क. पाठः । २ 'ज्ञाशि अ' क. पाठः । ३ 'व' ल. पाठः ।

द्विजावलिर्व्याजो दन्तपङ्क्तिच्छा यो निशाकरश्चन्द्रस्तस्यांशुभिः किरणैः ।  
 भगवतो हि दशना न तत्त्वतो दन्ता अपितु तद्व्याजेन निशाकरो ऽसावित्यु-  
 त्प्रेक्षाभाग एषः । चन्द्रेण हि सितमपि हर्म्यतलमंशुभिः सिततरीक्रियते । की-  
 दृशैः विसारिभिः प्रसृतैः । सितिमेति कर्तरि तृतीया । सितिमा वपुर्लभते तं  
 विष्णुर्लम्भयतीति, लभेद्भागत्यर्थत्वात् गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञाभावः, गति-  
 फलं हि प्राप्तिः । यस्तु क्वचिद्भेदो दृश्यते स विवक्षाधीनः, तेन सितिम्ना कर्मा  
 अंशुभिः करणैर्वपुः प्रापयन्नित्ययमर्थो जायते । विसरन्त्यभीक्षणमिति विसारि-  
 णः “बहुलमाभीक्ष्ण्ये” । द्विजावलिर्व्याजो यस्य स चासौ निशाकरः । अघो-  
 चदिति लुङ् । अस्यतिब्रह्मिष्यातिभ्योऽङ् । वच उम् ॥ २५ ॥

हरत्ययं संप्रति हेतुरेष्यतः

शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदीयदर्शनं

व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ २६ ॥

किमवोचदित्याह—प्राणिनां भवदीयदर्शनं भावकालोकनं भवद्भाविभूत-  
 समयेषु योग्यतां भव्यतां व्यनक्ति प्रकटयति । यतः संप्रति वर्तमानं पाप शु-  
 नोति, आगमिष्यतश्च श्रेयसः कारणमतीतजन्मविद्विर्तश्च पुण्यैः संपादितं, नहि  
 पुण्यैर्विना त्वं दृश्यसे, नापि पापिनं त्व पश्यसि । महात्मान. प्रकृत्या पेशल-  
 मापिणः सर्वस्य, विशेषतो गृहमागतस्येति नानुचितं भगवतो वचनम् । एव-  
 मुत्तरत्र । योगाय प्रभवतीति योग्यः “योगाद्यच्च” । भवे तूपचारात् ॥ २६ ॥

जगत्यपर्याप्तसहस्रभानुना

न यन्नियन्तुं समभावि भानुना ।

प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतै-

रदस्त्वया नुत्तमनुत्तमं तमः ॥ २७ ॥

अद एतत् तमो ध्वान्तं त्वया प्रसह्य भगित्येव वलाद्वा तेजोभिरसंख्यै-  
 नुत्तं निरस्तम्, किं तद्यद्भानुना रविणापि नियन्तुं निवर्तयितुं न समभावि



न संभावितं न शकितं तदाभ्यन्तरमज्ञानरूपमित्यर्थः । अतएव चानुत्तममत्सु-  
 क्कष्टम् । अविद्यमानमुत्तममस्मादित्यनुत्तमम् । तमसञ्चोत्तमत्वं स्वकार्यसंपत्ति-  
 संपादनम् । कथं भानुना निरसितुं न संभावितमित्याह—जगत्येवापर्याप्तमश-  
 क्तमूनं सहस्रं भानवो रश्मयो यस्य तेनापर्याप्तसहस्रभानुना । एतदुक्तं भव-  
 ति-या रविकिरणदशशती सा बाह्यमेघ रूपादिस्थं तमो निरसितुं न समर्था  
 कुत आभ्यन्तरं, त्वया त्वतितेजस्वित्वात् प्रसह्यैतत्प्रेरितं, त्वद्दर्शनेन हि धर्मं  
 तमोरहिताः संपन्नाः । समभावीति कर्मणि लुङ् । प्रसह्येति बलात्कारार्थो निपा-  
 तितः<sup>१</sup>, नत्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थोऽस्ति । नुत्तमिति लुङ् विदेति नत्वं विभाषितम् । २७।

कृतः प्रजाक्षेमकृता प्रजासृजा

सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना ।

सदोपयोगेऽपि गुरुस्त्वमक्षति-

निधिः श्रुतीनां धनसंपदामिव ॥ २८ ॥

त्वं प्रजासृजा ब्रह्मणा श्रुतीनां वेदानां निधिः कृत आश्रयो विहितः ।  
 निधीयन्तेऽस्मिन्निति निधिः । कीदृशेन प्रजासृजा, प्रजाक्षेमकृता भूतहितवि-  
 धात्रा, भूतानां हि वेदैः<sup>२</sup> धेयो भवति तत्र हिताहितयोर्विचारात् । तथा सुपा-  
 त्रे योग्ये निक्षेपेण न्यासेन निराकुलः स्वस्थ आत्मा चेतो यस्य । त्वपि  
 वेदानां हि न्यासे सति ब्रह्मा "मया शोभनस्थाने न्यासः कृत" इति मनसि  
 कृत्वा सुखमास्ते । त्वं कीदृशः इति विशेषणद्वारेण सुपात्रत्वमाह—शिष्यप्र-  
 शिष्यप्रयत्नेन सदाजस्रमुपयोगेऽप्यक्षतिरविद्यमाना वेदानां क्षतिरस्येत्यक्षतिर-  
 नपन्नयः, वेदानामुपयोगः शिष्यप्रतिपादनं तस्मिन् सत्यप्यक्षयः । यतो गुरुर्म-  
 हानाचार्यः । यो हि स्वल्पविच्छः स्यात्तस्यातिव्यपात् क्षतिरुत्पद्यते । कीदृशी-  
 नां श्रुतीनां, धनसंपदामिवाभिलषितावाप्त्यर्थं राशितुल्यानाम् । यो हि राष्ट्र-  
 दितकृत् प्रजासृद् राजा स धनसंपदां निधिं करोति, अलुब्धे च तन्निक्षिप्य  
 निश्चिन्तो भवति । सोऽपि च निधिर्गुरुत्वाक्षित्योपयोगेऽप्यक्षयो भवति ॥ २८ ॥

विलोकनेनैव तवामुना मुने

कृतः कृताथोऽस्मि निवृंहितां हसा ।

तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसी-

गिरोऽथवा श्रेयसि केन तृप्यते ॥ २६ ॥

मुनेर्वचनावकाशप्रदानायाह—हे देवर्षे अमुनोन्मूलिताशुभेन त्वद्दर्शनेनैव कृतार्थं कृतकृत्योऽहं सपादितस्तथापि भवद्भारतीगरीयसीर्महतीर्महार्थत्वात् शुश्रूषु धानुकामोऽस्मि । किमेतच्चित्रम्, यत श्रेयस्यात्महिते केन तृप्यते न कश्चित् तृप्तिमुपैति, तेनैतत्पिष्टपेषणमिति भावः । तवेति कर्तरि षष्ठी, एव केनेति तृतीया । तृप्यते इति भावे लकारः । अतिशयेन गुर्व्यां गरीयस्यो महार्थाः । “प्रियस्थिरस्फिरे”ति गरादेशः ॥ २६ ॥

गतस्पृहोऽप्यागमनप्रयोजन

वदेति वक्तुं व्यवसीयते यया ।

तनोति नस्तामुदितात्मगौरवो

गुरुस्तवैवागम एष धृष्टताम् ॥ ३० ॥

आगमनप्रयोजनकारणं पिपृच्छिपुराह—ता धृष्टता वैयात्य नोऽस्माकं तवे प आगम एव त्वदीयागमनमेवैतत्तनोति वर्धयते । कामित्याह—यया धृष्टतया गतस्पृहो निरभिलापोऽप्यागमनप्रयाजनं वदेति वक्तुं व्यवसीयतेऽस्माभिरुद्यम्यते, त्वं वा वक्तुं व्यवसीयसे प्रेषसे इत्यर्थः । अर्थिना हि राजभिः प्रयोजनं त्वं च तपोधनोऽथच किमर्थमागतोऽसीति यदुद्यसे एष त्वदीयागमनोपराध इत्यर्थः । उदितं कथितमात्मगौरवं येन स उदितात्मगौरवं आगमः । भवद्भागमनेन हि अस्माकमात्मनि बहुमान उत्पन्नः । कीदृशा वयं पुण्यभाजनं यद्भ्यो नारदाऽप्यागतो, यतो गुरुमहान् सुदुलभः । अथच गुरोः पण्डिताद्यस्यागमं श्रुतं तदवश्यं धृष्टता प्रतिभा तनोतीति उक्तिरूपः । वक्तुमिति “शकृष्टृपे”-ति तुमन् । व्यवसीयत इति भावः लकारः । व्यवसीयसे इति तु पाठे फर्मणि “धुमास्य” तीत्वम् । तवेति कर्तरि शपलक्षणा षष्ठी । आगतित्वागमं “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चे”ति अष् ॥ ३० ॥

इति वृचन्तं तमुवाच स व्रती

न वाच्यमित्यं पुरुषोत्तम त्वया ।

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्यतः

किमस्ति कार्यं गुरु योगिनामपि ॥ ३१ ॥

तं हरिमित्येवं ब्रुवन्तं स व्रती यतिः प्रत्यूचे । हे पुरुषोत्तम नारायण इत्यं  
गतस्पृहोऽर्थात्वादि न वक्तव्यं, यतो योगिमिः सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमा-  
रकपिलादिभिरपि त्वमेव साक्षात्करणीयः प्रत्यक्षीकार्यो द्रष्टव्य इत्यतोऽन्यद्-  
गुरु कार्यं किं विद्यते पश्चात् "गतस्पृहोऽपि" इति । त्वदर्शनमेवास्माकमागम-  
नप्रयोजनमित्यर्थः । अन्यशब्दोऽन्यवाक्यार्थवलादध्याहियते । तद्योगे चात  
इति पञ्चमी । इतिहैतौ । यतस्त्वं प्रत्यक्षीकार्यं इत्यतस्त्वत्प्रत्यक्षीकरणादन्य-  
त् किं कार्यं तावदित्यर्थः । योगिनां "कृत्यानां कर्तरी"ति पृष्टी ॥ ३१ ॥

उदीर्णरागप्रतिरोधकं जनै-

रभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम् ।

उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन-

स्त्वमग्रभूमिर्निरपायसंश्रया ॥ ३२ ॥

त्वमेव साक्षात्करणीय इत्येतत्साधयितुमाह—मनस्विनो योगिनो मोक्षप-  
थमपवर्गमार्गमुपेयुषः प्राप्तुकामस्य त्वमग्रभूमिः प्रान्तभूमिस्त्वमेव तेषां प्राप्य  
इत्यर्थः । भगवत्सायुज्यं हि मोक्षः । कौटूरीं तम्, उदीर्णं उद्विह्वो यो रागो  
धिपयाभिलाषः स एव प्रतिरोधकः प्रतिबन्धकस्तस्करो यत्र, रागे हि सति  
कुतो मोक्षः । तथा जनैः सामान्यैर्जन्तुभिरतिदुर्गमं नितरां दुष्प्रापम्, कुतः  
श्रमीक्ष्णमतिशयेनाक्षुण्णतयाधृष्टत्वेन, नहि सर्वः परां भूमिमवाप्नोति । अग्रभूमिः  
कौटूरी, निरपायो निर्याधः संश्रयः परिग्रहो यत्र, यां प्राप्य प्रच्युतिर्न भव-  
तीत्यर्थः, संसारदुर्गं भूयो नानुभूयत इति यावत् । यो हि दुष्प्रापं पन्थानं  
प्रस्थितः सोऽग्रभूमिं दूरां भूमिं प्राप्य विश्रान्तो भवति, तत्रापि पथि उदी-  
र्णो रागतुल्यः प्रतिरोधकश्चौरैकादिर्मघति जनैश्चाप्रतिहतत्वात् सोऽतिदुर्गमः ।  
"प्रतिरोधकतस्करचौरैकागारिकमलिम्लुचस्तेनाः" ॥ उदीर्णं इति ऋ गतायि-  
त्यस्योत्पूर्वस्य कप्रत्यये रूपम् । ब्रुयतीति ब्रुहः । अतिदुःखेन गम्यते इति  
दुर्गमम् "हृषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्राद्येषु खल्" । मोक्षस्य पन्था मोक्षपथः ।

मोक्षधासौ पन्था इति वा “ऋक्पूरब्धुःपथामानक्षे” ॥ ३२ ॥

उदासितारं निगृहीतमानसै-

गृहीतमध्यात्मदृशा कथंचन ।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः

पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥ ३३ ॥

इदानीं सांख्यदर्शनेन भगवतो निष्क्रियत्वमाह—त्वां पुराविदः सनत्कु-  
मात्प्रभृतयश्चिरंतनाः पुरातनं पुरुषं विदुः पुराणं देवं बुबुधिरे, क्षेत्रज्ञं त्वा-  
मामनन्तीत्यर्थः । कीदृशं पुरुषमुदासितारं निष्क्रियम्, सांख्या हि साक्षिमात्रं  
पुरुषमेवाहुः । तथा निगृहीतमानसैर्वश्यात्मभिरध्यात्मदृशोपनिषद्दर्शनेन कथंचन  
कथमपि गृहीतं ज्ञातमिति, नहि पुरुषः सुज्ञानः । तथा विकारेभ्यो महदा-  
दिभ्यो बहिर्घाह्यम्, त्रयोविंशतिविकारविलक्षणमित्यर्थः । तथा प्रकृतेः प्रधानात्  
पृथगन्यत्, न त्वं प्रकृतिर्नापि विकृतिरित्यर्थः । तदुक्तम्—“न प्रकृतिर्न वि-  
कृतिः पुरुषः” इति । सत्त्वरजस्तमांस्यनुद्भूतपाटयानि स्वकार्यक्षमाणि प्रकृ-  
तिशब्देनोच्यन्ते । एतच्च सर्वं योगशास्त्रादेव सुज्ञानमिह तु परमुक्तिमात्रम् ।  
त्वमात्मार्कचनः प्रकृतिवाह्यो योगिज्ञेय इति तु वाक्यार्थः । मन एव मानसं  
“प्रज्ञादिभ्यश्चेति” अण् । आत्मन्यधि अध्यात्मं, विभक्त्यर्थेऽन्ययीभावः “अ-  
नश्चे”ति टच् । तत्र दृक् तदेष वा दृक् ज्ञानं, विकारेभ्यो बहिर्विहिर्विकारं ।  
“अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या” इति पञ्चम्यव्ययीभावः । विदुरिति “विदेर्लटो  
वा” । पुराभवं पुरातनं पुराणं “सायंचिरंप्राहेप्रगोव्ययेभ्यष्टुट्ठलौ तुट्च” ।  
अबाधकान्यपि निपातानि भवन्ति । पुरा पूर्वं कालं विदन्तीति पुराविदोऽ  
तीतज्ञाः ॥ ३३ ॥

निवेशयामासिथ हेलयोद्धतं

फणाभृतां ह्यादनमेकमोकसः ।

जगत्त्रयैकस्थपतिस्त्वमुचकै-

रहीश्वरस्तम्भशिरःसु भूतलम् ॥ ३४ ॥

साध्यदर्शनेन निरिक्तयत्वं प्रतिपाद्याधुना पाञ्चरात्रदर्शनेन कर्तृत्वमाह—  
उद्धत चलितमूर्त्तितलमुन्नतेषु श्रेयस्थूणाफणेषु हेलयानास्थया त्व निवेशया  
मासिथ निराजितवान् । उद्धृतमिति च पाठान्तरम् । कीदृग् भूतल, फ  
णाश्रुतामोकस पातालस्यैक छादन पटलम् । त्व कीदृग् जगत्त्रये निमु  
वने एक केवल स्थपति प्रधान कर्ता, त्वद्वर्जमन्येन फनचित् त्रिभुवन  
न निर्मितमित्यर्थ । अन्योऽपि स्थपतिस्तदा चलित हर्म्यादिच्छादन स्तम्भपु  
हेलयावश्यमेव योजयतीत्युक्तिश्चेत् । निवेशयामासियेति “फासप्रत्ययादाम  
मन्वे लिटि” इति ग्रामस्तेलिट्प्रस्य च प्रयोग । शोक इति श्रोमोरसुनि  
बाहुलकत्वात् कृत्यम् ॥ ३४ ॥

अनन्यगुर्व्यास्तव केन केवलः

पुराणमूर्तेर्महिमावगम्यते ।

मनुष्यजन्मापि सुरासुरान् गुणै-

र्भवान् भवच्छ्रेयकरैः करोत्यथः ॥ ३५ ॥

यदा त्व मनुष्यभावमपि प्राप्य सुरासुरान् गुणैर्ज्ञानवैराग्यादिभि स  
सारक्षयकारिभिर्य करोषि जयसि, तदा तव पुराणी सूत्मा यासौ मूर्ति  
रूप तस्या केन केवल हृत्क्षो महिमाऽवगम्यत तत्त्वं ज्ञायते । दृश्यरू  
पस्य यस्य तस्य न बुध्यते ज्ञानदेह<sup>१</sup> कथमिवासाधवगम्यत इति वार्थ ।  
यो हि भूमिष्ठ स कथं दिविष्ठान् अघो बुद्धीकरोति तस्यापि को महि  
मान बुध्यते इत्येतदप्यजास्त्याभिहितम् । कीदृश्या मूर्ते, अविद्यमानान्या गु  
रुर्गरीयसी मूर्तिर्यस्या ज्ञानन्यगुर्वीस्तस्या अनन्यगुर्व्या सर्वोत्कृष्टाया बुर्जाना  
या इत्यर्थ ।<sup>२</sup> दोतोर्गुणवचना दिति ङीप् विकरिपत् । समासार्थाश्रयस्त्वनु  
पसर्जनाधिकारात् न भवति । अथवा<sup>३</sup> नास्ति अन्यो गुरुर्यस्या, सर्वथाख्याप्र  
हणाप्रदीप्तता दुर्लभा, यथा ग्रामस्थे स्त्रियै इति । अनन्यगुर्व्या इति त्यपपाठ  
एव कपप्रसंगात् । यदि वा समासान्तविधिरनिय । तयेति पुराणमूर्तेरिति च  
व्यधिकरणे पश्यौ । सुरासुरानिति विरोधादियक्षया नैकप्रज्ञाव, शाश्वतिकामा  
यानि तु उपाध्याय प्रकाशवर्ष । कावर्षकृतो हि देवासुराणा विरोधा न जात्या ।

१ व्यनमभवापि स पाठ । २ रूप'क पाठ । ३ यथा'स पाठ ।

यदिवा सुरसहिता असुरा सुरासुरा इति शकपार्थिवादित्वात्तत्पुरुष ॥ ३५ ॥

लघूकरिष्यन्नतिभारभङ्गुरा-

ममूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।

उदूढलोकत्रितयेन सांप्रतं

गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया ॥ ३६ ॥

मनुष्यजन्मेति<sup>१</sup> यदुक्तं तत्र किमर्थमसौ देवत्वं हित्वा मानुष्यंगत इत्याह-  
अमूं भुव भारानान्तत्वात् लघूकर्तुं किल त्वं स्वर्गादवातरोऽवतीर्णं । कि-  
लेत्यागमे । सेदानीं धरित्री जगन्निवासेन सता त्वया गुरु क्रियतेतरा गो  
रवास्पदत्वं नितरा नीयते । यत्र हि भगवान् साक्षात्तिष्ठति सावश्यमेव  
ऋष्या भवति । अथचोपहसन—यो भार भूमेर्निरसितुमागतस्तेन भाराना  
न्तरा सा क्रियते । किलशब्दोऽत्रोल्लुण्ठनायाम् । एव चाथो गुरुशब्दस्यो  
भयार्थत्वात् । एतच्चार्थान्तरं प्रस्तुतार्थपरिपोषकं, सति होतस्मिन्वाक्यमेतत्  
सुतरा सालङ्कारम् । एवमन्यत्र । लघूकरिष्यन्निति 'लृट् शेषे च' इति क्रियाया  
क्रियार्थायामुपपदे लृट् । अतिभारेण करणेन स्वयमेव भज्यते इत्यतिभारभ  
ङ्गुरा । "भङ्गभासमिदो घुरच्" । अवातर इति लिङ् सिप् । क्रियतेतरामिति  
"तिङ्श्चेति" तरप् 'किमेत्तिङि" त्यामुप्रत्यय ॥ ३६ ॥

निजौजसोज्जासयितुं जगद्द्रुहा-

मुपाजिहीथा न महीतलं यदि ।

समाहितैरप्यनिरूपितस्ततः

पदं दृशः स्याः कथमीश माद्रशाम् ॥ ३७ ॥

हे ईश जगत्प्रभो न्व यदि मनुष्यलोकं नोपाजिहीथा नागच्छस्तत्कथं  
माद्रशा स्वल्पधिया दृश पदं स्याच्चतुर्गोचरो भवे, यत समाहितैर्योगनिष्णा  
तैरप्यनिरूपितो न दृश्यसे । आत्मसङ्गं हि ज्योतिर्दुर्दर्शम् । किमर्थं भूतलमाग  
त इत्याह-जगद्द्रुहा भुवनोपतापिना निजौजसा स्वभाविकेन तेजसोज्जासयितु  
र्हिसितुमिति भग्यागमनप्रयोजनसूचनम् । जमु ताडन इत्यस्यै रूपम् । जगद्भ्यो

१ 'न्नापीयुत्र' क ख पाठ । २ 'प' क पाठ । ३ 'स्यैतन् रूप' क ख पाठ ।

द्रुहन्ति इति जगद्द्रुहः । “जासिनिप्रहरोति” कर्मणि षष्ठी । पेटुं भुयनाद्विपा-  
मिति । उपाजिहीथा इत्याद्वाद् गताधित्वस्य लिङ् थास् । “श्राभ्यस्तयो”  
रित्याकारलोपः, क्रियातिपत्तिर्न विद्यते तेन लृङ्भावः । मादृशामिति ग्रहमिव  
द्रुश्यन्ते “त्यदादिषु दृश” इति क्विप् “प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति” मादेशः “श्रा स-  
र्वनाम्नः” इत्यात्वम् । अनौद्धत्यस्यापनार्थं चैतत् नतु यतिरसमाहितः ॥ ३७ ॥

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतै-

स्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिपे ।

अते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः

क्षपातमस्कारणमलीमसं नभः ॥ ३८ ॥

नच शिशुपालवधे भवानसमर्थ इति स्तुतिमुखेन सूचयितुमाह—हे  
विश्वंभर जगन्निवास मदोद्धतैर्देषोत्सिकैरसुरादिभिरुपप्लुतं बाधितमद् एतत्  
विश्वं त्रिमुनं त्वमेव पातुं निष्कारणकीर्तुमीशिपे प्रभवसि नान्यः । एतदेव  
दृष्टान्तेन द्रढयति—नैशान्यतमसमलिनं नभ आकाशं भास्करवर्जमन्यो निर्म-  
लीकर्तुं क ईश्वरः । भूमिवद्भगवतोऽपि विश्वंभर इति संज्ञा । ईशिपे इति  
“ईशः से” इतीद् । रवेरिति “अन्यारादितरे”ति षड्भमी । क्षालयितुमिति  
“पर्यायवचनेष्वलमर्थेष्वि”ति तुमुन् । कृष्णं तमस्तमस्कारणं “प्रशंसावचनै-  
धे”ति समासः, कस्कादित्वात् सकारः । मलमस्यास्तीति मलीमसम् । ईम-  
सच् निपात्यते ॥ ३८ ॥

करोति कंसादिमहीभृतां वधा-

जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् ।

हरेर्हिरण्याक्षपुरःसरासुर-

द्विपद्विपः प्रत्युत सा तिरस्किया ॥ ३९ ॥

नचायं तव भर इति दर्शयति—कंसकालनेमिप्रभृतीना राज्ञां मृगाणामिव  
हरिणकातराणां वधायल्लोको भवतो मुक्तिं विधत्ते, प्रत्युत सा तव हरेस्ति-  
रस्किया निन्दा । यतो हिरण्याक्ष-हिरण्यकशिपुप्रधानासुरकुञ्जररिपुस्त्वम् ।

१ 'सिद्ध' क. पाठ. २ 'तिनतरं' क. पाठ ।

यच्च मातङ्गयूथदारिणो हरे सिंहस्य हरिण्यघात् पौरुषमाह तेन तस्यैव सा पूजा कृता भवति । अधिक द्वि वचन स्तवो भवति नतु ऊनम् । अधि धक्षितो लोको जन । यदिति वाक्यार्थनिर्देश । यमिति पाठान्तरम् । हरि शौरि सिंहश्च । द्वेष्टीति द्विद्र शत्रु । सेति विधीयमाना तिरस्त्रि या निन्दोच्यते । सर्वनामानि द्वि कदाचिदनूद्यमानस्य लिङ्ग गृह्यते कदा चिद्विधीयमानस्य ॥ ३६ ॥

प्रवृत्त एव स्वयमुज्जिम्भतश्रमः

क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विपामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभापणलोलुभ मनः ॥ ४० ॥

इदानीं प्रकटमेव प्रकृत कार्यं विवल्बुराह—जगद्ब्रुह्वा विप्रकर्तुं भवान् परित्यक्तसमरखेद सन् क्रमेणात्मनैव प्रस्तुत<sup>१</sup> एव, तेन चैद्यवध न याच्योऽ सीति भाव । यद्येव तन्मूक इवास्वेत्याह—तथापीत्यादि । यद्यप्येव तदपि मन कर्तुं मा वाचालतया घडुरदत्त्वेन युनक्ति योजयति, यतस्त्वया सहाभाप णे वाङ्मेलापने लोलुभमत्यर्थं साभिलाष घाष्ट्येणाह वच्मीति भाव । मिथो रहसि परस्पर वा । लोलुभ्यते तदिति लोलुभम् । असवद्ध बहु वच्तीति वा चाल । “आलजाटचौ बहुभाषिणि” ॥ ४० ॥

तदिन्द्रसंदिष्टमुपेन्द्र यद्वचः

क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते ।

समस्तकार्येषु गतेन धुर्यता-

महिद्विपस्तद्भवता निशम्यताम् ॥ ४१ ॥

एतदेयोपसहरति—हे उपेन्द्र शत्रानुज तत्तस्माद्यन्मया शत्रुसदेशात् सर्वं जनीन वचन फथ्यते तत् स्वया निशम्यता श्रूयतामनुष्ठीयतामित्यर्थ । न च तव तदननुष्ठेय, यताऽहिद्वियो धृत्रारेस्त्व सर्वप्रयोजनेषु धुर्यता सहायत्व<sup>१</sup> प्र पन्न । विश्वे च ते जना विश्वजनास्तेभ्यो हित विश्वजनीनम् । “आत्मन्निश्वज

१ 'निप्रकर्तुं' क पाठ । २ प्रवृत्त इति ग पाठ । ३ 'साहायक' क. पाठ ।



नमोगोत्तरपदात् खः” । धुरं कार्यभारं बहुतीति धुर्यः “धुरो षड्ढकौ” ।  
अहिदांतवधिशेषस्तं द्वेष्टीत्यद्विद्विद्विन्द्रः । निश्च्यतामिति प्रार्थनायां लोट् ॥४१॥

अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां

भियां तनूजस्तपनद्युतिर्दितेः ।

यमिन्द्रशब्दार्थनिसूदनं हरे-

हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ ४२ ॥

तदेव चक्रमाह—शात्रवसमुत्थानां भीतीनामविषयः सूर्यवत्तेजस्वी दितेस्त-  
नूजो दैत्योऽभवत् । बहुत्वात्तेषामनिश्चये सत्याह—यं हिरण्यकशिपुमाहुः । हरेः  
शक्रस्य य इन्द्रशब्दार्थः पारमैश्वर्यलक्षणस्तस्य निसूदनं नाशकम् । शक्रस्येन्द्र  
शक्ति क्रियाद्वारेण संज्ञा इन्द्रनादिन्द्रः, तच्च तेनास्थापास्तम्, हरेर्येन राज्यं  
हृतमित्यर्थः । “हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते, धनुषपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश,  
देवपूर्वं गिरि” मित्यादिकमधिचारितरमणीयं, न त्वलंकारविदाममिमत्तम् ।  
हिरण्यादीनां शब्दपरत्वेऽयं परत्वे वा विवक्षितस्यार्थस्य कष्टकल्पनया प्रतीतेः ।  
हिरण्यशब्द औष्णादिकः । निसूदयतीति निसूदनः “कृत्यल्युटो बहुलम्” । अत्र  
च त्वया शिशुपालो हन्तव्य इत्येतावद्ब्रह्मव्यम् । यत्तु हिरण्यकशिपुदेवरक्ष-  
सर्षणं तत्तस्यैव महत्तास्थापनाय, जन्मान्तरेऽपि त्वमेव तस्य वधको नान्य  
इत्येतत्प्रतिपादनार्थं च ॥ ४२ ॥

समत्सरेषासुर इत्युपेयुषा

चिराय नाग्नः प्रथमाभिधेयताम् ।

भयस्य पूर्वावतरस्तरस्विना

मनःसु धेन युसदां व्यधीयत ॥ ४३ ॥

येन हिरण्यकशिपुना युसदां देवानां विच्छेद्यु भयस्य भीतेः पूर्वावतरः  
प्रथमं प्राहुर्माषो व्यधीयत कृतः । प्रथमं तस्मादेवं देवा विभ्युरित्यर्थः ।  
कौटुशेन तेन, समत्सरेण सक्रोधेनासौद्रपरोक्षतिनेत्यर्थः । तथा असुर इत्यस्य  
नामः प्रथमाभिधेयतां पूर्ववाच्यत्वं चिराय चिरेण कालेन बहुकालस्य धो-

१ 'गात्प्रास्था' क. पाठः । २ 'तत एव' क. पाठः । ३ 'सरोपेण' क. पाठः ।

पेयुषा प्राप्तेन । सत्सु हि सुरशत्रुषु असुर इति नाम न भवति, स्वभावात्तत्र-  
स्तत्प्रतिपक्षे वृत्तिरधर्मानृतवत् । नहि कश्चिदासृष्टेः स कालो यावद्देवारिर्ध्रुव  
तदा तु स एव संपन्न इत्यर्थः । तथा तरस्विना बलवता । चिरायेति चतुर्थ्य-  
न्तप्रतिरूपको निपातितः । प्रथममभिधेयतां, पूर्वमघतर इति 'सुप्सुपे' ति स-  
मासः । अवतरणमघतरः "ऋदोरप्" । तरस्विनेति भूम्नि प्रशंसायां वा विनिः ।  
दिवि सीदन्तीति घुसदः "सत्सुद्विपे"ति क्विप् । व्यधीयतेति कर्मणि लङ् ।  
तेनैव च कर्मणोऽभिहितत्वाद्यतराद् द्वितीयाभावः ॥ ४३ ॥

दिशामधीशांश्चतुरो यतः सुरा-

नपास्य तं रागहृताः सिपेविरे ।

अवापुरारभ्य ततश्चला इति

प्रवादसुचैरयशस्करं श्रियः ॥ ४४ ॥

ततो द्विरण्यकशिपुकालादारभ्य श्रियः संपदो लोकेऽचला अस्थिरा इति  
प्रवादमकीर्तिजनकमुच्चैः सर्वव्यापिनमवापुर्लोभिरे । किमिति तत्सत्तयैव तासां  
प्रवाद इत्याह—यतो यस्माच्चतुरो देवानिन्द्रयमवरुणवैश्रवणान् त्यक्त्वा तमेवै-  
कमसुरं सिपेविरे भेजुः । कदाचित्ते दरिद्राः स्युर्नेत्याह—दिशामधीशान् दि-  
कूपालान् । कदाचिद्वैवशत्तं शिशियुर्नेत्याह—रागहृताः, अयं वीरो रम्य  
इति तत्प्रेम्णा हृतचित्ता अतएव प्रवादः । या किल नारी आढ्यतममपि पतिं  
परित्यज्य रागहृता सती पुरुषान्तरं सेवते सावश्यमेव महान्तं प्रवादं प्राप्नोति ।  
प्रवादो गर्हा । अधीशते इत्यधीशाः । आरभ्येति प्रभृतिशब्दसमानार्थो निपा-  
तः, न त्वर्थस्फुटो ल्यबर्थो दृश्यते । यशस्करमिति हेतौ टच् "अतः कृकमि-  
कंसे"ति सत्वम् ॥ ४४ ॥

पुराणि दुर्गाणि निशातमायुधं

बलानि शूराणि घनाश्च कञ्चुकाः ।

स्वरूपशोभैकगुणानि नाकिनां

गणैस्तमाशङ्क्य तदादि चक्रिरे ॥ ४५ ॥

नाकिनां गणैर्देवप्रातैस्तमसुरमाशङ्क्य तदादि तत्प्रथममिदमिदं कृतम् ।

किं किमित्याह—पुराणि नगराणि तदास्कन्दमयात् दुर्गाणि दुर्गरूपाणि च चक्रिरे कृतानि । तथा पूर्वं सपत्नामावात्कश्चिदपि न निशातमायुधं दधे, अथ तु तीक्ष्णमायुधं सर्वैः कृतम् । तथादौ भयानावात्सर्वं पर्वैकाकी अचेष्टत, तदा तु तेजोयुक्तानि सैन्यानि कृतानि । तथा पूर्वतरं सधाहस्य नामापि न कश्चिदमन्त, तदा तु घनाः प्रहारक्षमाः कञ्जुकाः कवचाः कृताः । कामं धियतां सर्वमेतद्यत्रिगुणाय भवति, नच केनचिदपि किञ्चित् कृतं, यतः स्वरूपशोभैवैको गुणो येषां तानि स्वरूपशोभैकगुणानीति नपुंसकैकशेषः । चित्रवस्वरूपशोभां मुक्त्वा स्वकार्यक्षमो न कश्चिदित्यर्थः । तेऽपि परिभूता इति यावत् । दुःखेन गम्यन्त इति दुर्गाणि “सुदुरोरधिकरणे” । चक्रिरे इति लिट् । तद्विशेषणं तदादीति ॥ ४५ ॥

स संचरिष्णुर्भुवनान्तराणि यां

यदृच्छमाशिश्चियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्यै मुकुटोपलस्वल-

त्करैस्त्रिसंध्यं त्रिदशैर्दिशो नमः ॥ ४६ ॥

सोऽसुरो जगत्सु जगन्ति वा चक्रमितुकामः सन् यां दिशं यदृच्छया 'यथाकथंनिदेवाशिश्चियद्रेजे, तस्यै ककुभे देवैस्त्रिसंध्यं तिस्रः संध्या नमो-ऽकारि प्रणामो विहितः । उक्तं च—द्विरण्यकशिषू राजा यां यां दिशमवैक्षत । तस्यै तस्यै नमश्चक्रुर्देवा ऋषिगणैः सह ॥ इति, श्रिय आश्रय आघारः । मुकुटोपलेषु मौलिमण्डिषु स्थलन्तः संध्रमवशाल्लुठन्तो हस्ता येषां तैः शिरसा रचितांशुलिभिरित्यर्थं । संचरिष्णुरिति साधुकारिणि ताच्छील्ये इति इष्णुश्च । अन्यानि भुवनानि भुवनान्तराणि “सुन्नुपा” इति समासः । यदृच्छाशब्दस्तु स्वच्छायौ व्युत्पत्तिरहितः, नह्यत्रायवार्थानुसारिणी व्युत्पत्तिर्बिद्यते । अशिश्चियदिति “णिश्चिदुस्रभ्यः कर्तरि चङ्” इति श्लेशङ्, इयङ् । अकारोति कर्मणि लुट् । तिस्रणां संध्यानां समाहारस्त्रिसंध्यं “तद्धितायौत्तरपदसमाहारे च । संध्यापूर्वो द्विगुः । द्विगुरेकवचनं । स नपुंसकम्” आचन्तः । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” इति द्वितीया । त्रिदशैरिति

विदेशेति विग्रहान्तं “संख्याव्ययासन्ने”ति समासः । “बहुव्रीहौ संख्येये डच्” ।  
नमः पूजायामुद्देशे च । “नमः स्वस्ती”ति चतुर्थी ॥ ४६ ॥

सटच्छ्रुटाभिन्नघनेन विभ्रता

नृसिंह सँहीमतनुं तनुं त्वया ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभङ्गुरै-

रुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

हे नृसिंह पुरुषोत्तम स एवंविधो दैत्यस्त्वया सिंहशरीरं महदुद्वहता कर-  
जैरुरोविदारं प्रतिचस्करे घृत्तो विदार्य क्षितो मारित इत्यर्थः । कीदृशेन त्वया,  
सटच्छ्रुटाभिः केसरप्रान्तेभिन्ना विशीर्णा घना अध्राणि येनेत्यतिशयोक्तिः ।  
अत एवातनुस्तनुः । नखैः कीदृशैः, मुग्धा मनोना अभिनवा ये कान्तास्तना-  
स्तत्संगमेन भङ्गुरैरुद्वहनपरैरित्ययत्नो दृश्यते । सटाशब्दः पुंस्यपि वर्तते ।  
तेषां छ्रुटा प्रान्तो विच्छिन्तिर्वा, प्रहारोऽपीति तु केचित् । ध्रुष्टो ना नृसिंहः  
“प्रशंसावचनैश्चे”ति समासः । विशेषणसमासात् तत्पूर्वाविस्थाविवक्षयामन्त्रणम् ।  
उरोविदारमिति “द्वितीयायां चे”ति स्वाङ्गेऽधुषे । “परिक्लिश्यमाने चे”ति  
णमुल् । प्रतिचस्करे कर्मणि लकारः । “द्विसायां प्रतेश्चे”ति सुडागम ॥ ४७ ॥

विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो

रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।

स रावणो नाम निकामभीषणं

वभूव रक्षः क्षतरक्षणं दिवः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरं कदाचित् काले प्रसरति स एव दैत्येन्द्रो भूयो रावणो नाम  
राक्षसो वभूव । किमिति जन्मान्तरमाश्रयदित्याह—देवैः सह यो रणः संप्रा-  
मस्तेन करणेन दर्पजन्मनो मदसमुत्थायाः कण्ड्वा अहंकारस्य विनोदमिच्छ-  
न्विनाशमभिलषन् । पूर्वं तु तस्य युद्धश्रद्धा न निवृत्तासीत्, संप्रति तु रक्षो-  
रूपेण तामपासितुकाम इत्यर्थः । कीदृशः, निकामभीषणमत्यन्तभयानकं दश-  
मुखादिरूपत्वात्, तथा दिवो नाकस्य क्षता रक्षणा रक्षितारो रक्षणं वा येन,  
संप्रत्यापन्नमाप्यस्तदा स्वर्गोऽभवदित्यर्थः । रावणरक्ष-शब्दयोराधिष्ठलिङ्गत्वा-

द्विचलित्वेऽपि सामानाधिकरण्यम् । नामशब्दोऽयं प्रसिद्धिघोतको विपातः ।  
भीषयतीति भीषणं "नन्द्यादिभ्यो ल्युः । कृत्यल्युटो बहुल"मिति वा ॥ ४८ ॥

प्रभुर्बुभूषुर्बुवनत्रयस्य यः

शिरोऽतिरागाद्दशमं चिकर्तिपुः ।

अतर्कयद्विघ्नमिवेष्टसाहसः

प्रसादमिच्छासदृशं पिनाकिनः ॥ ४९ ॥

अन्यत्र कीदृशोऽसावितीदानीं वर्यते—यो विभुस्त्रिभुवनैर्भ्यर्षेच्छ्रया नय  
शिरांसि च्छित्त्वातिरागाद्दशममपि चिच्छित्सुः सन् प्रियसाहसत्वान्मनोरया-  
नुरूपं शिवस्य प्रसादं धरदानलक्षणं विघ्नमिवातर्कयदन्तरायतुल्यं विवेद ।  
कर्तितुमिच्छुश्चिकर्तिपुः "सनाशंसभिन्न उः" । "हिताहितानपेक्षं यत्तसादस-  
मुदाहृत"मिति ॥ ४९ ॥

समुत्तिपन् यः पृथिवीभृतां वरं

वरप्रदानस्य चकार शूलिनः ।

असत्पुपाराद्रिसुताससंभ्रम-

स्वयंप्रहाश्लेषमुखेन निष्कयाम् ॥ ५० ॥

यः कैलासं नगश्रेष्ठमुन्मूलयन् पिनाकिसंघन्धिधनः प्रसादस्य निष्कयां  
निष्कृतिं संशुद्धिमिव विदधे । पर्वतोच्चालनात्प्रत्युपकारः कथं कृतो भवती-  
त्याह—असन्ती नगकम्पाद्रिभ्यती यासौ पार्वती तया ससंभ्रमं सचकितं  
स्वयंप्रहेणाप्रार्थनयाश्लेषः परिष्वङ्गः स एव मुखं द्वारं तेन, नहि नित्यामिमा-  
नभयानीस्वयंप्रदं दर्शयित्वा न्य ईश्वरस्य प्रत्युपकृतिप्रकारो विद्यते । ग्रहणं  
ग्रहः, अच् । स्वयंप्रदः इति "सुप्सुपे"ति समासः । निष्कयामिति प्रीणातः  
परच् । श्लेषस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ५० ॥

पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं

मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

१ 'तदर्थनम्' ल. पाठः । २ 'वर्मतत्प्राहमं स्मृतम्' ल. पाठः । ३ 'मिमिदि' ल. पाठः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा वशी

य इत्थमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥ ५१ ॥

यो नमुचिद्विषा शक्रेण सह विगृह्य वैरं विधाय दिवः स्वर्गस्य स्वर्वा-  
सिनामहर्निशमहर्दिवमनुदिनामित्थमस्वास्थ्यमुपद्रवं चक्रे व्यघत्त । तमेव प्रका-  
रमाह—पुरीममरावतीमवस्कन्द अभिषेणथामास, मन्दनं देवोद्यामं लुनीहि  
लुलाव चिच्छेद, रत्नानि पुष्पकप्रभृतीन्पुत्कृष्टवस्तूनि मुपाण मुमोष, अमराङ्ग-  
नाः सुरसुन्दरीर्हर जहार । सत्यप्यप्सरसां रत्नत्वे प्राधान्यव्यापनाय पृथगु-  
पादानम् । कथमेवं तस्य घटते इत्याह—यतो वशी समर्थः । अवस्कन्देत्यादौ  
“कालादिसामान्ये समुच्चयेऽन्यतरस्या”मिति लोट् । कालकारकविभक्तिवचन-  
विशेषावगमस्त्वनुप्रयोगवशात्, अनुप्रयोगस्तु चक्रे इति “समुच्चये सामान्य-  
वचनस्येत्यनेन । ये तु प्रैष एव लोटमाहुस्ते न विशेषलक्षणविदो दुरुत्तरा’  
एव । मुपाणेति “इलः श्नः शानच् हौ” षष्टि अभिषेणं वशी । अहर्दिवमिति  
वीपसायां निपातितः, अहन्यहनीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सलीलयातानि न भर्तुरभ्रमो-

र्न चित्रमुच्चैःश्रवसः पदक्रमम् ।

अनुद्रुतः संयति येन केवलं

बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रताम् ॥ ५२ ॥

बलासुरस्य शत्रुरिन्द्रो येन रावणेन संयति युद्धेऽनुद्रुत उत्तम्यः सन् अभ्र-  
मोर्भर्तुरैरावणस्य केवलं पलायनाय शीघ्रतामाशुगामित्वं प्रशशंसैच्छत् न सली-  
लयातानि सविलासं गमनानि । उच्चैःश्रवसश्चाश्वरत्नस्य परं वेगवाहित्वमभिल-  
लाप न चित्रं नानाविधं पदक्रमम् । पादन्यासोऽश्वानां गतिविशेषः, पदक्रम इति  
त्यन्ये । अभ्रमुदैरावणसहचरी आदिजा करेणुः । यातशब्दो भावसाधनः ॥ ५२ ॥

अशक्नुवन् सोढुमधीरलोचनः

सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं

निनाय विभ्यद् दिवसानि कौशिकः ॥ ५३ ॥

आदित्यतुल्यस्य यस्य दरानं कातरनयनत्वादसहमानः सन् कौशिक  
इन्द्रो मेरुदरीगृहविवरं प्रविश्य समयत्वाद्धिगतानि निनायातिवाहयामास ।  
कौशिक उलूकोऽप्यमङ्गल्यपत्नी पट्टनयनत्वान्नास्करालोकनमसहमानो गुहान्तर  
एव दिवसाप्रयति । सोऽमुमिति "शकघृणे"ति तुमुन् । सहस्रं रश्मयो यस्य  
स सहस्ररश्मिरादित्यः । विभ्यदिति "नाभ्यस्ताच्छतु"रिति नुमभावः । दिव-  
सशब्दः पुंसि वा । कौशिक इन्द्र उलूकश्च ॥ ५३ ॥

वृहच्छिलानिष्टुरकण्ठघट्टना-

विकीर्णलोलाग्रिकणं सुरद्विपाम् ।

जगत्प्रभोरप्रसहिष्णु वैष्णवं

न चक्रमस्याक्रमताधिकन्धरम् ॥ ५४ ॥

अस्य सुरद्विपां प्रभोः राजसेन्द्रस्याधिकन्धरं प्रीवायां वैष्णवं चक्रं सुद-  
शेनं नाक्रमत प्रतिहतं यभूव, नष्टशक्ति कण्ठेऽभूदित्यर्थः । कदाचिन्नित्यमेवा-  
समर्थं स्यान्नेत्याह—जगत्प्रसहिष्णु भुवनान्यभिभाषकं, कुर्वं सत् जगन्त्यपि भ-  
स्मीकर्तुं क्षममित्यर्थः । एवमस्यां व्याख्यायां न वस्तुनि दोषो नापि शब्दे ।  
कीदृशं तर्हि प्रीवासंस्पर्शादभूदित्याह—वृहच्छिलेव गण्डपापाणवशिष्टुरः कठिनो यो  
रावर्षीयः कण्ठस्तस्य तत्र वा घट्टना संपेपः प्रतिघातस्तया विकीर्णा उद्धान्ता  
लोलाः प्रसारिणोऽग्रिकणा वद्विस्फुलिङ्गा येन तत्तथोक्तम् । आक्रमतेति "वृत्तिसर्ग-  
तायनेषु क्रम" इति वृत्तावात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः । कन्धरायामपि अधिक-  
न्धरमिति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । "अव्ययीभावाच्चे"ति नपुंसकत्वं ह्रस्वश्च ॥५४॥

विभिन्नशङ्खः कलुपीभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ।

निरस्तगाम्भीर्यमपास्तपुष्पकः

प्रकम्पयामास न भानसं न सः ॥ ५५ ॥

स रावणो मनुष्यधर्मणो वैश्रवणस्य मानसं मनो न न प्रकम्पयामास  
 अपितु धैर्यादचालयदेवाभीपयतेत्यर्थः । दन्तीव यथा हस्ती पेटावणो मानसा-  
 ख्यं सरः क्षोभयति । अधुना श्लेषः । कीदृशः सः, विभिन्नो मिद्यमानस्ताडि-  
 तः शंखो निधिर्येन, अपास्तमप'हृतं पुष्पकं धनदविमानं येन । गजोऽपि श-  
 ह्याख्यान् प्राणिनो मानसे चूर्णयति । अथवा विभिन्नौ मदवशात् स्फुटितौ  
 शङ्खौ कपोलौ यस्य स विभिन्नशङ्खः क्षुतगण्डः, तथापास्तानीतस्ततः क्षिप्तानि  
 पुष्पाणि येनासावपास्तपुष्पकः । कप् समासान्तः । मानसं कीदृक्, मदेन दर्पेण  
 रावणीयेन मुहुः कलुपीभवत् लुभ्यत् । बलीयसा हि धलवानाक्षित आकुली-  
 भवति । तथा निरस्तं त्यक्तं गाम्भीर्यं चेतोगुणो येन । “यस्य प्रसादादा-  
 कारे क्रोधहर्षभयादयः । भावस्था नोपलभ्यन्ते तद्गाम्भीर्यमुदाहृतम् इति ।  
 सरोऽपि मदेन दानाम्बुना कलुपमाविलं भवति । निरस्तं च गाम्भीर्यं निश्चल-  
 त्वमगाधत्वं वा येन तन्निरस्तगाम्भीर्यमुत्सृष्टागाधत्वम् । अगाधे हि सरसि  
 नैरावणो ब्रुवति । तटाविलुठनाद्वा गाधताभावः ॥ ५५ ॥

रणेषु तस्य प्रहिताः प्रचेतसा

सरोपहुङ्कारपराङ्मुखीकृताः ।

प्रहर्तुरेबोरगराजरज्जवो

जवेन कण्ठं सभयं प्रपेदिरे ॥ ५६ ॥

तस्य रावणस्य युद्धेषु प्रचेतसा बरुणेनोरगराजरज्जवो नागपाशाः प्रहिताः  
 क्षिप्ताः सन्तः प्रहर्तुरेव बरुणस्यैव वेगेन कण्ठं गलं सभयं प्रपेदिरे प्राप्ताः,  
 बरुणमेव बबन्धुरित्यर्थः । भयकारणमाह—सरोप' सक्रोधं यो हुंकारो हुमिति  
 शब्दस्तेन पराङ्मुखीकृताः प्रतिनिवर्तिताः । प्रपेदिरे इति कर्तरि लकारः । “अत  
 एकहल्मध्येऽनादेशादे” रिति एत्वाभ्यासलोपौ ॥ ५६ ॥

परेतभर्तुर्महियोऽमुना धनु-

र्विधातुमुत्खातविपाणमण्डलः ।

हृतेऽपि भारे महत्स्त्रपाभरा-

दुवाह दुःखेन भृशानतं शिरः ॥ ५७ ॥



परेतभर्तुं प्रेतपतेर्यमस्य सम्बन्धी महिषो वाहन दुःखेन कृच्छ्रेण शिर उवाह दध्ने । यतो भृशानतमत्यर्थमधोगतम् । कदाचिद्भाराश्रान्त स्यात्प्रेत्याह-  
हतेऽपि भारे इति । कथमपहतभार इत्याह—अमुना रावणेनोत्प्रातविपाणम-  
एडल उद्धृतवलयाकारः, किमर्थं घनुर्विघातु शार्ङ्गं कर्तुम् । कथं तर्हि भृ-  
शानतमित्याह—भहतो लज्जाभरात् । यद्यपि हि मदीयान्विपाणभारोऽपास्तस्त-  
थापि तदपासनाद् दुःसहो मीडाभारोऽपि आरोपितस्तद्वशाद् भृशानत शिरः क-  
थमपि उवाह, लज्जानत कथमिदानीमेवैतन्न पततीत्यर्थं । अत्र च प्रपाभरा-  
दिवेत्युत्प्रेक्षावगन्तव्या । योऽप्यवमन्यते सोऽप्यवश्यमेव परिभूतत्वाल्लज्जयाघोमु-  
खो भवति । एतेन चत्वारो लोकपालास्तेनोपद्रुता इत्युक्तं भवति । भृशो  
भार । भृशातेर्भर ॥ ५७ ॥

स्पृशन् सशङ्कः समये शुचावपि

स्थितः कराग्रैरसमग्रपातिभिः ।

अघर्मघर्मोदकविन्दुमौक्तिकै-

रलंचकारास्य वधूरहस्करः ॥ ५८ ॥

अस्य रावणस्य वधूर्नायिका अहस्करो दिवाकरोऽलंचकाराभूयत् । केन,  
अघर्मं शीतल यद्घर्मोदकं स्वेदवारि तस्य ये विन्दव कणास्त एव मौक्तिका-  
नि मुक्कानिकुरम्यानि तै । एतेन तावन्मात्रं रविस्तपति, येन स्वेदजलं मौक्ति-  
कमिवोदपद्यतेत्युक्तं भवति । कदाचित्तुपारकालं<sup>१</sup> स्यात्तत्र चित्रमित्याह—शुचा-  
वपि समयं आषाढमासे स्थिता प्रीष्णकालेऽपीत्यर्थं । कीदृशोऽहस्कर, असम-  
ग्रपातिभिरसकलपतितै कराग्रैर्मयूषपर्यन्तै स्पृशन् आमृशन्, यतः स सशङ्क-  
स्तीक्ष्णातपे सति रावणाद्भयमाशङ्कते । अन्योऽपि शुचावपि समये शुद्धेऽप्या-  
चारे स्थितोऽन्तं पुरत्तरं<sup>२</sup> कञ्चुकी वधूर्मौक्तिकैरलकुर्वन् असमग्रपातिभिः करा-  
ग्रे पाणिप्रान्तैरङ्गुलिभिः स्पृशति सशङ्कत्वाद्भीष्वरभयात् । न हि सेष्यां गुणि-  
मगुणिन वा विचारयन्ति । मुक्कानां समूहं मौक्तिकम् “अचित्तद्वस्तिघेनोष्ठम्” ।  
स्वार्थं वा “विनयादिभ्यष्टक्” । अहं करोतीत्यहस्कर ‘दिवाविभानिशे’ति  
टच् । “शे सुपी”ति विसर्गः । “अतः कृकामिकसे’ त्यादिना सकारः ॥ ५८ ॥

कलासमप्रेण गृहानमुञ्चता

मनस्विनीरुत्कपितुं पटीयसा ।

विलासिनस्तस्य वितन्वता रतिं

न नर्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना ॥ ५६ ॥

तस्य विलासिनः शृङ्गारिणः शशिना नर्मसाचिव्यं कौटुम्ब्यं न नाकारि  
अपितुं कृतम् । पीठमर्द-विट-विदूषकास्त्रयो नायकस्य क्रीडासहाया उक्ताः,  
अत्र तु पीठमर्दः कवेर्विवक्षितस्तस्यैवोक्तगुणयोगात् । क्रीदृशेनेन्दुना, कला-  
भिः समप्रेणान्यूनेनाखण्डमण्डलेनेत्यर्थः, तथा गृहानमुञ्चता तत्रैव सदा वस-  
ता, मनस्विनीर्मानिनीरुत्कपितुमुन्मनीकर्तुमुत्कण्ठयितुं पटीयसा चतुरेण । चन्द्रो-  
दये हि मानः शैथिल्यमुपैति । अत एव रतिं वितन्वता रावणस्य प्रीतिमुत्पा-  
दयता । एतेन सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते इत्युक्तं भवति<sup>१</sup> ।  
अथच कलाभिर्गोयविद्याभिः समग्रः परिपूर्णः सर्वकलाभिश्च इत्यर्थः । गृहे च  
नायकस्य नित्यसंनिहितः कुपितकामिनीप्रसादनोपायचतुरश्चात एव विला-  
सिनो रतिजनकः । उक्ताः करोति उत्कथति । विलसनशीलो विलासी “वौ  
कपलसे” त्यादिना धिगुन् । अकारीति कर्मणि लुङ् ॥ ५६ ॥

विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका-

चिकीर्षया नूनमनेन मानिना ।

न जातु वैनायकमेकमुद्घृतं

विपाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥ ६० ॥

इह गणपतेर्दंष्ट्रा केनचित्कारणान्तरेण तेनैवोत्खाताद्यापि न प्ररोहति जा-  
यते, इत्येतत्<sup>१</sup> तु नारदमुखेन कविरुत्प्रेक्षाचक्रे । वैनायकं तत्संयन्त्र्येकं विपा-  
णं दन्तो नूनं निश्चितमनेन मानिना रावणेन साहङ्कारेण न त्वन्येनोत्पादितं  
सदद्यापि न जातु कदाचिदपि पुनः प्ररोहति जायते, पुनरुत्खननभयात्  
समूलोद्धरणद्वैति भावः । किमर्थं तेनोत्खातमित्याह—विदग्धाग्राम्या यासौ  
लीला विलासः, अथवा विदग्धानां नागरिकाणां लीला विलासस्तत्रोचिता

१ 'स एवंविधो भवति' ख. पाठः । २ 'अयं तु' ख. पाठः ।

योग्या या दन्तपत्रिका पत्रलता कर्णामरणविशेषो वा तस्याश्चिकीर्षया विधा-  
तुमिच्छया, शोमनो दन्तः क विद्यते येन दन्तपत्रिकां करोमीति चिन्त-  
यित्वा अनेन नूनमस्य समूलं विपाणमुत्खातमित्यर्थत्वाद्धिनायकस्यैकदन्तता  
भवति ॥ ६० ॥

निशान्तनारीपरिधानधूनन-

स्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ६१ ॥

प्रकम्पनेन वायुता देवा अनुचकम्पिरे दयया दृष्टाः । यतोऽनपराधा  
अपि तेन रावणेत वाधिताः, वायुना तु स्फुटागसा प्रकटापराधेनापि रावण-  
स्य प्रियेण बलमेन । परिभूताश्चापरिभूतेन सत्रद्वारादिणावश्यमेवानुकम्पया  
दृश्यन्ते । केचित्चनुकम्पयांचक्रिरे इत्यण्यर्थमाहुः । कीदृशेन वायुनेति साप-  
राधत्वमाह—निशान्तनार्यो राजस्त्रियस्तासां परिधानधूननेन वासश्चालनेन स्फु-  
टभागोऽपराधो यस्य तेन । कथं तर्हि तस्य प्रिय इत्याह—ऊरुषु लोलानि  
दर्शनलम्पदानि चक्षुषि यस्येति रावणविशेषणम् । यदि हासौ महिषीणां वा-  
सांसि न धुनुयात् तत्कथं हाटकशिलासदृशपीवरोरुदर्शनं तस्य घटेत, अत  
एव च तस्य प्रियः । तदेतेन तस्यासत्प्रभुत्वं ख्याप्यते, ये सापराधास्ते न वा-  
धिता निरागसस्तु पीडिता इति । निशान्तग्रहणेनापराधमहत्त्वं सूच्यते, नि-  
शान्ते नार्यो नतु यत्र तत्रस्थाः । केचित्तु राज्यघसानं निशान्तमाहुः । धूननमि-  
ति “धूम्रभ्रानुंभवकव्य” इति णिचि नुकि ततो भावे ल्युट् । परिधीयत आ-  
च्छाद्यते इति परिधानम् । अनुचकम्पिरे इति कर्मणि लकारः ॥ ६१ ॥

तिरस्कृतस्तस्य जनाभिभाविना

मुहुर्महिम्ना महसां महीयसाम् ।

वभार चाप्यैर्द्विगुणीकृतं तनु-

स्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजैः ॥ ६२ ॥

तनूनपादशिशुधूमस्य वितान पुञ्ज बभार । कीदृशम्, आधिजै शोकोत्थैर्वा  
 प्यैरसुभिरुच्छ्वासघातैर्द्विगुणाकृत घनत्वमापादित, जलेन हि बहलतरो धूमो  
 भवति । अतएव तनुरल्पोऽग्निः । कीदृशोऽग्निरिति शोककारणमाह—स तस्य  
 रावणस्य सवन्धिना महीयसामुरकटाना महसा तेजसा महिम्ना बाहुल्येन यत-  
 स्तिरस्कृतस्तिरोहितोऽभिभूत । अग्निनित्यमेव तीक्ष्णस्तेजस्वी चास्ति, अद्य तु  
 यदा तेन तेजसा निष्पन्नीकृतस्तदा रोदित्यत एव तनुः । य किल नर परि-  
 भूत सोऽवश्यमेव धूमायमानो रोदिति दुर्बलश्च भवति । तिरस्कृत इति  
 “तिरोऽन्तर्घाँ । विभाषा कृञी 'ति गतिसञ्ज्ञा, तेन “तिरसोऽन्यतरस्या”मिति  
 सकार । जनानभिभवतीति जनाभिभाषी, ग्रहादित्वात् णिनि । महतो भावो  
 महिमा । अतिशयेन महान् महीयान् “तुरिष्ठेमेय सु टे”रिति टेलोप ।  
 विरलोऽस्य पाठ ॥ ६२ ॥

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः

कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहीतदिकैरपुनर्निवर्तिभि-

श्चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६३ ॥

दिग्गजैराशाद्विरदैश्चिरस्य चिरेण कल्पान्त वा यावद्याथार्थ्यं 'सार्थत्वम  
 लम्भि लब्ध, यतो गृहीतदिकैः । किमित्याश्रितककुप्कैरित्याह—रावणीयकुञ्जर-  
 पट्टकिप्रेरितैरत एव गण्डतटाश्रिवृत्तमदाम्बुभिरपुनर्निवर्तिभिर्भियां दिव्येव व्यव-  
 स्यतैः, अतएव दिग्गजा इति चिरस्य सार्थकं नाम । प्रोषित व्यपगत दान  
 बाहुल्याद्धार्येव दानवारि । पुनर्निवर्तन्तऽभीक्ष्णमिति पुनर्निवर्तिनस्ततो नञ्स  
 मास । अथंमनुगतो यथार्थ इत्यस्वपदेन विग्रह । “सुप्सुपे”ति समास,  
 तद्भावो याथार्थ्यम् । अलम्भीति लुङि “विभाषा चिष्मुल्लो”रिति नुम् ॥ ६३ ॥

परस्य मर्माविघमुज्झनां निजं

द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः ।

तमिद्धमाराधयितुं सकर्षकैः

कुलैर्न भेजे फणिनां मुजङ्गता ॥ ६४ ॥

फणिनां कुलैः सर्पव्रातैस्तं रावणमाराधयितुं भुजङ्गता न भेजे सर्पघर्मो  
नाश्रितः यतस्तमिद्धमुग्रदण्डं, ते च सकर्णकाः सेवाविदः । कीदृशां फणिना-  
मिति भुजङ्गघर्माभावं दर्शयति-निजं स्वाभाविकं द्विजिह्वतादोषं दंशनात्मक-  
मुज्झतां त्यजताम् । द्विजिह्वताया दोषो द्विजिह्वतैव वा दोषः । कीदृशं तं,  
परस्यान्यस्य मर्माविधमवन्तुदम्, अजिह्वगामिभिर्नित्यमेव तत्रस्थैः कुशलैः ।  
गमनं ह्यत्र प्राधान्येन निषिध्यते, तस्मिञ्च निषिद्धे कुटिलगामित्वमेव निषिद्धं  
भवति । अथवा अकुसृतिव्यवहारैस्तथा सकर्णकैर्विदग्धैरुपदेशप्रदृष्टावाहितैरि-  
त्यर्थः । अत एव सर्पत्वं निरस्तम् । चक्षुःश्रवसो हि पतद्विलक्षणा भवन्ति ।  
तथा चोक्तम्—यः किल सकर्णकः प्राहः स इदं राजानं तोषयितुं भुजङ्गतां  
सहेलकत्वं न सेवते । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् “नद्विवृती”ति दीर्यः ।  
भेजे इति कर्मणि लिट् ॥ ६४ ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो

वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनकलसं ददतः सदत्तवः

पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ॥ ६५ ॥

अस्य रत्नसो नगरे श्रुतवो वसन्तादयः सदा वास्तव्यकुटुम्बितां दधुः ।  
वसन्तीति वास्तव्याः “वसेस्तव्यत् कर्तरि णिञ्च” । ते च ते कुटुम्बिनस्त-  
न्नावं दधुः, कुटुम्बिरूपतां विभ्रतो नित्यमूपुरित्यर्थः । कीदृशाः, प्रसूनं पुष्पफ-  
लं तदेव कलसं दायस्तं ददतो ददानाः<sup>१</sup> । किं श्रुत्वा, तपेन ग्रीष्मेण पुंसा  
वर्षाः स्त्रियः समेत्य संगत्य, तथा शरदा सद्बचर्या हिमागमो हेमन्तो वा  
समेत्य, वसन्तलक्ष्म्या च बध्वा शिशिरः पुमान्भिलित्वा । पतेन कुटुम्बिघर्म  
उक्तः । कुटुम्बिनो हि सकुटुम्बाः परावसथे वसन्तो भोगपतये कलसमोको-  
मूल्यं ददते । कुटुम्बं दाराः । पद्भ्रतवः स्वस्वचिह्नान्विता अजस्रं तत्र सन्नि-  
हिता इति श्लोकार्थः । शिशिरे इति प्रायशः पाठेऽभियुक्तास्तु स्थितौ शिशिर  
स्येति स्मरन्ति । प्रसूयत इति प्रसूनं “उदितश्चे”ति निघ्नान्तत्वं । कलसशब्दे  
“कूपेरोलः” ॥ ६५ ॥

१ 'ददमाना' क. पाठः ।

अभीक्ष्णमुष्णैरपि तस्य सोष्मणः

सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैर्यथा ।

सचन्दनाम्भःकणकोमलैस्तथा

वपुर्जलार्द्रापवनैर्न निर्ववौ ॥ ६६ ॥

तस्य यातु'घानस्य सुरेन्द्रवन्दीश्वसितानिलैः सुराधिपगृहिणीनिःश्वासवा-  
तैर्यथा वपुः निर्ववौ निर्वृतिं भेजे न तथा जलार्द्रापवनैर्जलवनूतवसनमारुतैः ।  
दृढहता नारी वन्दी भण्यते । सजलं च वासो जलार्द्रा । बाहुल्येनासौ कविभिः  
स्त्रियां प्रयुज्यते, तस्याः पवनो जलार्द्रापवनः । कदाचिद्भदनमारुतः<sup>१</sup> शीतलः  
स्यान्नत्याह—अभीक्ष्णमुष्णैरपि, दुःखितस्य ह्यवश्यमेवोच्छ्वासास्तप्ता भवन्ति ।  
कदाचिन्मारुता उष्णा भवेयुर्नेत्याह—सचन्दना येऽम्भःकणा जलविपुस्पतैः  
कोमलैर्मृदुभिर्मनोक्षैः । कथं तर्ह्येष विपर्यय इत्याह—सोष्मणः सदर्पस्य । मानि-  
नश्चैतदेवाधिकं सुखं यच्छत्रुनायों वद्धा रुदन्ति, नतु पराभिभूतस्य विषयोप-  
भोगैस्तादृशं सुखं भवति । निर्ववाविति वातेः कर्मणि लकारः, निस्पूर्वश्चो-  
पशमे वर्तते ॥ ६६ ॥

अमानवं जातमजं कुले मनोः

प्रभाविनं भाविनमन्तमात्मनः ।

मुमोच जानन्नपि जानकीं न यः

सदाभिमानैकधना हि मानिनः ॥ ६७ ॥

अन्यच्च कौदृशोऽसावित्याह—योऽजं विष्णुमेवंविधं जानन्नपि सीतां न  
जहौ । किंविधमवगच्छन्, अमानवमनुष्यं देवरूपिणं, मनोः कुले कार्यार्थं  
जातं रामरूपेण जातम् । विरुद्धं चैतत्तत् । यो हि जातः स कथमजो भवेत्  
यश्च मनोर्वशे समुत्पन्नः स कथममानवः । तथा प्रभाविनं शक्यमत एवात्मनो-  
ऽन्तमवसानकारकं भाविनं भविष्यन्तम् । यश्च प्रभावी स कथं स्वस्यैवान्तो  
भवेत् । यदि तर्हि विष्णुरयमस्मद्दुर्घार्थमेव भूमावुत्पन्न इत्यबुद्ध तत्कथं सीतां  
रामाय न ददावित्यर्थान्तरमाह—ऋदेत्यादि । ये हि मानिनः साहंकारास्ते

१ 'यातुनः' क. पाठः । २ 'न चासौ' क. पाठः । ३ 'ताः शीतलाः स्युः' क. पाठः ।

यस्मात्सदैवाभिमानघना अहङ्कारसर्वस्वाः, अभिमानं धर्जयित्वान्यत्र तेषामना-  
स्येत्यर्थः । प्रभवत्वमीक्षणं प्रभाषी ॥ ६७ ॥

स्मरस्यदो दाशरथिर्भवन् भवा-

नमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाविद्धचलज्जलाविलं

विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ६८ ॥

भवान् रामो भवन्नमुं रावणं पयोधिमुल्लङ्घ्य लङ्कां निकषा लङ्कायाः स-  
मीपे हनिष्यति इतवान्, अद् एतत्त्वं स्मरसि कचिदभिमानासि । स्मरसीति  
काका प्रसन्नाद् । कौदृशममुं, वनान्तादहङ्कारण्यसर्मापात् वनितापहारिणं  
सीताचौरम् । पयोधि कौदृशम्, आविद्धं पर्वतत्यागात् क्षुमितमत एव चल-  
द्यत्तोर्यं तेनाविलं कलुषं भीषणमिति भङ्गा सेतुं स्मारयति । लङ्कां निकषेति  
“अमितः परितः समये”ति द्वितीया । हनिष्यतीति “अभिज्ञावचने लुङि”-  
ति भूते लृट् । यच्छब्दयोजना चात्र न कार्या “न यदी”ति लृणनिषेधप्र-  
सङ्गात् ॥ ६८ ॥

अथोपपत्तिं क्षुलनापरोऽपरा-

मवाप्य शैलूष इवैष भूमिकाम् ।

तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया

प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः ॥ ६९ ॥

अथानन्तरं संप्रति काले एष रावणोऽन्यामुपपत्तिं जन्मान्तरं प्राप्य सं-  
प्रतीदानीं सोऽपि सप्तसः प्रतीयतेऽन्यो ज्ञायते । यतः शिशुपालसंज्ञया स्थ-  
गितात्मरूपक्षुलनापरो वञ्चनाप्रधानः, भूयोऽपि लोकं बाधितुं रावण एव शि-  
शुपालरूपेणावतीर्ण इत्यर्थः । क इव किमवाप्य स एवान्यो बुद्ध्यत इत्याह ।  
यथा शैलूषो नटः परां भूमिकां पात्रान्तरं प्राप्य, सोऽप्यस इव बुद्ध्यते ।  
भीमसेनभूमिकातो हर्जुनभूमिकां प्राप्नो नटोऽप्य एष इति प्रतिभाति । अथ  
च एक एवासौ सोऽपि च्छुलनापरो भ्रान्तिजनकः सामाजिकानामपरां

भूमिकां प्राप्य तिरोहित आत्मा येनेति योजनीयम् । प्रतीयत इति कर्मणि लकारः । अस इति “अनञ् समास” इति वचना “देतत्तदो” रिति सुलोपो न भवति, एष इत्यत्र तु भवत्येव ॥ ६६ ॥

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो

मुखेन पूर्णेन्दुरुचिस्रिलोचनः ।

युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकै-

रसंशयं संप्रति तेजसा रविः ॥ ७० ॥

स शिशुपालो बालः सन् शरीरेण चतुर्बाहुर्बभूव, मुखेन च त्रिलोचन-  
स्त्रिभिर्नयनैर्युक्तः, पूर्णेन्दुमुखोऽसुरदमण्डलशशितुल्यः, उच्चकैरत्युन्नतः, करैर्वलि-  
भिराक्रान्ता आश्रमवशं नीता महीभृतो राजानो येन । अथ चार्यान्तरप्रतीत्या  
तस्य सर्वदेवमयत्वमुक्तम् । चतुर्भुजो नारायणः, इन्दुः शशी, त्रिलोचनः शिवो,  
रविरादित्यः । रविः करैर्मयूकैर्महीधरान् आक्रामतेऽधितिष्ठति, इत्यवयवश्लेषोऽ-  
यम् । यत्रावयवे मुखस्थितसमुदायविशेषणप्रधानार्थं पुष्यन् गम्येतान्यः सोऽयं  
स्यादवयवश्लेषः । यथा—‘काली केशिचये तन्वी केशिनी खलु मूर्धनि । पृ-  
थ्वी नितम्बे सा व्यक्रमभृद्द्रपदा गतौ’ इति ॥ ७० ॥

स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-

मनुग्रहापग्रहयोर्यदृच्छया ।

दशाननादीनभिराद्धदेवता-

बितीर्णवीर्यातिशयान् हसत्यसौ ॥ ७१ ॥

असौ शिशुपालो रावणद्विरण्याजादीन् सुरत्पूनापि हसति ‘प्रतारयति,  
अशक्तान् मन्यत इत्यर्थः । यतः स्वयमात्मना यदृच्छया निर्निमित्तमेव सुरा-  
दीनामनुग्रहापग्रहयोः प्रसादापमानयोर्विधाता कर्ता । तांस्वभिराद्धाभिर्देवताभि-  
स्तपसा तोषिताभिर्दत्तविक्रमसंपद इति महीपानेव विशेषः । यो हि देवानां  
प्रभुर्यस्य तु त ईश्वरास्तयोः कौटुम्बिकतन्त्रम् । देव एव देवता । वीरेषु साधु  
वीर्यम् । यदि वा वीरस्य कर्म वीर्यम् । “वीरवीर्यं चे”ति निपातनाद्ब्रह्म-



भावः । हस्तिरूपहासे सकर्मकः ॥ ७१ ॥

बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्  
 प्रधाध्यते तेन जगद्भिगीपुणा ।  
 सतीव योपित् प्रकृतिः सुनिश्चिता'  
 पुमांसमन्वेति भवान्तरेष्वपि ॥ ७२ ॥

तेन चैवेन जिगीपुणा मानिना सता पूर्ववदिदानीमपि बलावलेपात् पौरु-  
 पकृतयानास्थया त्रिभुवनमुपद्रूयते । बलं शक्तिसंपत् तेनावलेपः परेष्ववशा ।  
 पूर्ववद्विरण्यकशिपुरावणजन्मनीव जेतुमिच्छुर्जिगीपुः । "सन्लिटोर्जे"रिति कुत्व-  
 म् । पूर्ववदधुनापि बाध्यत इत्यत्रार्थान्तरन्यासः । सुनिश्चिता स्वम्यस्ता  
 प्रकृतिः स्वभावो जन्मान्तरेष्वपि पुरुषमन्वेत्यनुयाति, अन्यथा पूर्ववदिदानीम-  
 पि कथं जगद्बाध्यत इति भावः । यथा सती भर्तृशरणा नारी जन्मान्तरेऽपि  
 तमेव भर्तारं समते । सुदुस्त्यजेति पाठान्तरम् ॥ ७२ ॥

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधे-  
 विधेहि कीनाशनिवेशनातिधिम् ।  
 शुभेतराचारविपक्त्रिमापदो  
 विपादनीया हि सतामसाधवः ॥ ७३ ॥

अयोपसंहरन् सिद्धान्तमाह—तत्तस्मादेनं चैद्यं कीनाशनिवेशनातिधिं यम-  
 गृहगामिनं कुरु जर्हीत्यर्थः । यतो विधेर्घातुरुल्लङ्घितं प्रजायाधनात्यक्तं शास-  
 नमाज्ञा मर्यादा येन, देवमगणयन्तमित्यर्थः । अथ यद्यसौ स्थितेश्चलित एता-  
 वताहं किमर्थं व्यापादयामीत्याह—यस्मात् साधूनामसन्तो हन्तव्याः । शुभा-  
 दितरः परो व आचारो व्यभिचारस्तस्य विपक्त्रिमा विपाकेन निवृत्ता आप-  
 दो येषां ते तथोक्ताः । यतस्तस्यायं पापोपभोगकालः, सद्भिश्च दुष्टा निग्रहणी-  
 यास्तेन मयांस्तं वृणोतीत्यर्थः । एनमिति "द्वितीयाटौस्त्वेनः" इत्येनादेशः ।  
 तमेवमिति पाठान्तरम् । तं चैद्यमेवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण विधेस्त्वच्छास्त्रमिति  
 योज्यम् विधेहीति "घसोरेद्वावभ्यासलोपश्च" । विपाकेन निवृत्ता विपक्त्रि-

माः “द्वितः त्रिः । कत्रेर्मम् नित्य”मिति । विपादनीया इति पदेणैजन्ता-  
त्कृत्यः । सतामिति “कृत्यानां कर्तरि षष्ठी” । सर्गांऽयं वंशस्थवृत्तेन जग-  
तीन्द्रोभेदेन च ॥ ७३ ॥

हृदयमरिवधोदयादुपोढ-

द्रढिम दघातु पुनः पुरन्दरस्य ।

घनपुलकपुलोमजाकुचाग्र-

द्रुतपरिरम्भनिपीडनक्षमत्वम् ॥ ७४ ॥

एवं च सति यत्फलं संपद्यते तदिन्द्रस्याशीर्द्धारेण वाक्यसमाप्तावाह—  
शकस्य हृदयं वक्षः पुनरिदं विभर्तु । प्रियतमसंस्पर्शवशात् घनपुलकौ महारो-  
माञ्चौ यौ पुलोमजाकुचौ शर्चास्तनौ तयोर्वदग्रं प्रान्तं तस्य रमसाद्यः परिरम्भ  
आश्लेषस्तेन निपीडनमुपमर्दस्तत्सहजं धारयतु । यतोऽरिवधोदयादुपोढद्रढिम,  
अरेश्चैद्यस्य यो वधस्तस्य य उदय उत्पत्तिस्तेन वोदयोऽभ्युदयः स एव वा  
उदयस्तेनोपोढद्रढिम प्राप्तदार्ढ्यम् । अद्य हि चैद्येनोपद्रुतत्वात् तद्द्रुतसंपदं त्वं  
यदा तं हंसि तदा तत्प्रत्यापत्या विशल्यत्वमुपैति । दृढस्य भावो द्रढिमा  
“वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्जे”ति इमनिच् । “र ऋतो हलादेश्लघो”रिति ऋतो रेफः ।  
पुष्पिताग्रा वृत्तम् । “भवति जगति नौ ततः परौ यौ नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पि-  
ताग्रा” इति तल्लक्षणात् । अत्र च मुनेः शृङ्गारवर्णनमनुचितमिति केचि-  
द्दोषमुद्गायन्ति, तमन्ये परिहरन्ति । स्वयंकरणं यतेरनुचितं, ननु<sup>१</sup> वर्णनं  
दोषाय ॥ ७४ ॥

ओमित्युक्तवतोऽथ शार्ङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभ-

स्तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्द्रोः श्रियं विभ्रति ।

शत्रूणामानिशं विनाशपिशुनः कर्तुर्मतिं संयति

व्योम्नीव भृकुटिच्छलेन घदने केतुश्चकारास्पदम् ॥ ७५ ॥

इति माघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये कृष्णनारदसंभाषणं नाम

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

१ 'त्वादु' क. पाठः । २ 'परस्यैव', स. पाठः ।

अथ शार्ङ्गिणो हरेमुखे मुकुटिच्छलेन भूमङ्गव्याजेन केतुरुत्पात आस्पदं चकार प्रतिष्ठां बन्धेत्युत्प्रेक्षा । कीदृशस्य शार्ङ्गिणः, श्रोमित्युक्तवत् एवमित्यभिहितवतः, शैचवयं प्रतिपन्नस्येत्यर्थः । तथा संयति समरे मर्ति कर्तुरिच्छां विधातुः । कदा केतुर्दियायेत्याह—तस्मिन् सुरमुनौ देवर्षी नारदेऽभिमतनिष्पत्त्या इन्द्रोः शिवं विभ्रति चन्द्रमसस्तुल्ये, पुरोऽप्र इति पूर्वोक्तां भारतीमभिधाय भ्रमुत्वतित सति । केतुः कीदृशः, रिपूणामत्यर्थममावसूचकः । नारदे गते सति हरेः शिशुपालं जिघासोः कोपवशाद्या मुखे मुकुटिरुदपादि साहायते बैचस्य विनाशसूचक इति वाक्यार्थः । कीदृशे मुखे, व्योम्नीवाकाशतुल्ये काष्ण्यर्षान्महत्त्वाच्च । एवमन्यस्यापि केनचिद्वधे विधित्सितेऽवश्यमेवाकाशे केतुरमावसूचकस्थितिं करोति । विभ्रतीति सप्तमी । कर्तुरिति वृत्तः । शार्ङ्गलविक्रीडितं वृत्तम् । तल्लक्षणं तु—“भसौ जसौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्ङ्गलविक्रीडित”मिति । उत्प्रेक्षोपमासंकरोऽलंकारः । श्रीशब्दलक्ष्मणे चन्द्रं काव्यमिति प्रतिसर्गान्तरश्लोके श्रीशब्दप्रयोगः, इति भद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-श्रानन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यविर-  
चितायां माघकाव्यसारटीकायां संदेहविपौषधिव्याख्यायां  
कुण्डानारदसंभाषणं नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

# शिशुपालवधकाव्ये ।



द्वितीयः सर्गः ।

यियत्तमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन् ।

चैवं प्रति प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यद्वयाकुलः ॥ १ ॥

इह सर्गे मन्त्रविचारो<sup>१</sup> विधेयः, स च विरोध्यनेककृत्यसंनिपाते सति भवतीति तदेव कार्यद्वयं मन्त्रावतरणार्थमाह—अथानन्तरं मुरं द्विषन् मुरारिः कार्यद्वयाकुलो विधेयकार्यद्वितयव्यग्रो बभूव । तदेव कार्यद्वयव्याकुलत्वमाह—यियत्तमाणेन यष्टुमिच्छता पार्थेन युधिष्ठिरेणाहूतो निमन्त्रितः शिशुपालवधो हेतुन च प्रतिष्ठासुरभिषिपेणयिषुः । अतश्च यदि पार्थं व्रजति तच्चैव उपेक्षितो भवेत्, अथैनमास्कन्दति ततः पार्थो रुष्यति, अत एवाकुल आसीत्, किमिदं करोम्युत नेदमिति संश्लिष्ये इत्यर्थः । यष्टुमिच्छति यियत्तते । आहूत इति द्वयतेः संप्रसारणम् । पृथाया अपत्यं पार्थः “तस्येद” मित्वण । द्विषन्मिति “द्विषोऽमिषे” इति शता । तद्योगे च मुरमिति “न लोकाव्यये”ति कर्मयष्टीनिषेधः । चेदीनां जनपदानां राजा चैवः “वृद्धेत्कोसलाजादाज्ज्यहृ” तस्य राजन्यपत्यवत्, लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । प्रस्थानुमिच्छुः प्रतिष्ठासुः । “शपूर्वः खयः । इण कोरादेशप्रत्यययो”रिति पत्वम् । “सनाशंसभिन्न उः” । आसीदिति “अस्तिसिचोऽपृक्ते” लडाङ्माधः । कार्येति अहं कृत्यः । सर्गेऽस्मिन्ननुष्टुप्छन्दः श्लोकानां प्रायेण वृत्तम् ॥ १ ॥

गुरुकाव्यानुगां विभ्रचान्द्रीमभिनभः श्रियम् ।

सार्थमुद्धवसीरिभ्यामथासावासदत् सदः ॥ २ ॥

अथानन्तरमसौ हरिर्निश्चयार्थं सार्थमुद्धवसीरिभ्यां पवनव्याधिहलधराभ्यां सह सदो मन्त्रमण्डपमासदत् प्राविशत् । अत एवाभिनभः खं या चान्द्री श्रीः

१ 'रविधि' क पाठ । २ 'ता' क पाठ । ३ 'त' क ग पाठ ।

शशिलक्ष्मीस्तां विश्रुद्वहन् । गुरुर्बृहस्पतिः, काव्य उशना, तावनुगच्छत्यनुयाती-  
ति गुरुकाव्यानुगां, जीवशुक्रयुक्तेन शशिना सदृश इत्यर्थः । हरेश्चन्द्र उपमा-  
नमुदवस्य गुरुर्हलिनः काव्यः सदसो महत्त्वाद्द्विविक्तत्वाच्च नमः । शून्ये हि  
मन्त्रः कार्यः । अभिनम इति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । "लक्षणेनाभिप्रती आभि-  
मुख्ये" इति वा । आसदविति लुङ् लृविच्चादङ् ॥ २ ॥

जाज्वल्यमाना जगतः शान्तये समुपेयुषी ।

व्यथोतिष्ठ सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी ॥ ३ ॥

नेजस्वित्वात्तरा एवाग्रप'स्तेषां त्रयी त्रयोऽवयवा इष्टित्युदवाख्यासौ  
व्यथोतिष्ठ शुशुभे । क, समैव वेदिपन्निस्थानं तत्र । कीदृशी, जाज्वल्यमाना  
परैरप्रतिहतौजस्त्वाद्देदीप्यमाना, तथा त्रिभुवनरक्षार्थं समुपेयुषी संगच्छन्ती  
दीकमाना । सा हि मन्त्रार्थं मिलिता मन्त्रेण च जगत्'त्रायं भवति । शिखि-  
नो हि त्रयो दक्षिणाग्न्याहवनीयगार्हपत्या वेद्यां जगच्छान्तये जाज्वल्यमानाः  
संगताः सन्तोऽत्यर्थं चोतन्ते । व्यथोतिष्ठेति लुङ् । अनुदात्तेत्वादात्मनेपदं,  
प्लेः सिचिडागमः ॥ ३ ॥

रत्नस्तम्भेषु संक्रान्तप्रतिमास्ते चकाशिरे ।

एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव ॥ ४ ॥

ते त्रयो मणिस्तम्भेषु प्रतिफलितशरीराः सन्तः शुशुभिरे । अतश्चैकापे-  
क्ष्यैकाकिनोऽप्यसहाया अपि समन्तात् पौरुषेयवृता इव नरवृन्दसं'वृता इवे-  
त्युत्प्रेक्षा । चकाशिरे इति काशेलिङ् । एक एवैकाकी "एकादाकिनिश्वासदा-  
ये" । परित इति "पर्यभिन्त्यां च" इति तसिल् । पुरुषाणां समूहः पौरुषेयम्  
"पुरगाद् वधविकारसमूहतेनछतेष्वि"ति वङ्गव्यात् दक् ॥ ४ ॥

अध्यासामासुरुत्तुङ्गहेमपीठानि यान्यमी ।

तैरूहे केसरिक्रान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥ ५ ॥

शमी कृष्णादयो यान्युष्णकनकासनान्यध्यासामासुरधितस्यस्तीर्षिष्टैः सि-  
हाधिष्ठितसुनेल'शृङ्गसाद्रयमूढे धृतम् । शासनानां त्रित्याद्य'भंग्यात् त्रि-  
१ 'वक्ष्य' ग पाठ । २ 'त्वा' ग. । ३ 'ह' क. । ४ 'नेष्ट' ग. । ५ 'पीठा' विपद्' क. ग. पाठ ।

कूट उपमानम् । अध्यासामासुरिति “दयायासञ्च” । यानीति “अधिशीङ्स्था सा कर्म” । ऊहे इति बहे कर्मणि लकार ॥ ५ ॥

गुरुभयस्मै गुरुणोरुभयोरथ कार्ययोः ।

हरिर्विप्रतिषेध तमाचचक्षे विचक्षणः ॥ ६ ॥

अथानन्तर कृष्णस्तयो पूर्वोक्तयोर्गुरुणोरनुष्ठयत्वान्महतोर्द्वयो कार्ययोस्त विप्रतिषेध गुरुभयस्मै गुरुद्वयायाद्वयाय हलिने चाचचक्ष ऊचे । युगपदनुष्ठा तुमशक्यत्वात्सहानवस्थानलक्षणोऽत्र विरोध । विचक्षण आचारज्ञ, गुरुव प्रष्टव्या इति न त्वहृतयेत्यर्थ । अन्योऽपि विचक्षणा वैयाकरणो गुरुवे द्वयो गुरुणो कार्यया ‘वृक्षेभ्य’ इत्यत्रैत्वदीर्घत्वयोर्विरोधविधिमवश्यमेव कथयति । गुरोरुभय गुरुभय तस्मै गुरुभयस्मै ‘क्रियाग्रहणमपि कर्तव्य’मिति कर्मण स प्रदानसङ्गा, सर्वादित्वात् सर्वनामत्वम्, इष्यत हि तत्र तदन्तविधि ‘सर्वना म् स्मै’ । गुरुणारिति इकोऽचि विभक्तायि’ति नुम् । आचचक्ष इति “वा- ल्लिति” इति ख्याञ् विभाषित । विचक्षण इत्यत्र तु ‘असनयो’ प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

द्योतितान्तःसभैः कुन्दकुङ्कुमलाग्रदतः स्मितैः ।

रूपितेवाभवत् तस्य शुद्धवर्णा सरस्वती ॥ ७ ॥

तस्य हरिर्बुधवत् सरस्वती वाक् शुद्धवर्णा बभूव । शुद्धानि विविक्तान्यम्बू वृतादिदोपरहितानि वर्णानि’ यस्या सा शुद्धवर्णा । कीदृशस्य हरे, कुन्दपुष्पस्य कुङ्कुमल मुङ्गल तस्याग्र प्रा-तस्तदिय शौकल्यार्त्तद्विणाप्रत्याञ्च दन्ता यस्य तस्य कुङ्कुमलाग्रदत । ‘अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहभ्यश्च’ति द्वादश । शुद्धवर्णत्व उत्प्रे क्षा-स्मितैरनुलवणहसितै रूपिनेय क्षालिता यथा । महात्मानो हि स्मितपूर्वाभि भाषिण । यच्च वस्तु क्षाल्यत तच्छुद्धवर्णं धवलगुणं भवति । कीदृग्भि स्मितैर्द्योतिता प्रकाशीकृतान्तर्मध्ये सभा सदो वैरिति त्रिपदोऽय बहुव्रीहि ॥ ७ ॥

भवद्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः ।

पूर्वरङ्गः प्रसङ्गाय नाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

किमुवाच, प्रथम तावद् गुरुणामग्रत पूर्वाभिभाषित्वदोषजिह्वीर्षयेदमाह- नोऽस्माक वचनानि भयद्वाचा प्रसङ्गदानार्थं, युवा वाचयितुमह वच्मीत्यर्थ ।

एतदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—नाटकमवस्थाप्यस्यावसरार्थं पूर्वयज्ञो ननु तत्र स एव साध्यः । पूर्वं रङ्गे गेयवाद्यनृत्तान्विता देवस्तुतिः, पूर्वयज्ञः प्रत्याहारमाजंनगीतविधित्वाण्डवयोगप्रह्वचारिमहाचारिप्ररोचनानान्द्याख्यैरङ्गैर्युक्तः । उक्तं च—“पूर्वसन्धिचतुर्वृत्तिवतुःपृथ्वङ्गसंयुतम् । पदार्थिश्चतुर्लक्षोपेतं नाटकं कवयो विदुः” ॥ इति ॥ ८ ॥

करवीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिराम् ।

विनाप्यस्मदलंभूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः ॥ ९ ॥

इदानीं कार्यद्वयं कथयन्नामीयं मतमुपन्यस्यति—तपसः सुतो धर्मात्मजो युधिष्ठिरोऽस्मद्विनासानन्तरेणापि इज्याया अलंभूष्णुर्यागाय समर्थो भविता । यतो भ्रातृभिर्मामाजुंनवमैः ककुमां जयनशीलैर्हेतुभिः करवीकृता वश्यं नीता भूपाला राजानो येन, तस्मात् तत्र न वजामीति । केचित्तु इज्याया अलं समर्थो यतो भूष्णुः साधुर्भवति सुप्रभावयुक्त इति व्याचक्षते । जित्वरैरिति “इण्णशित्तिसर्तिस्यः कर्प्” । अस्मदिति पञ्चमीवहुवचनम् । भूष्णुरिति “ग्लानिश्च स्तुः” । इज्यायै इति “अजयजोर्भावे क्यप् । नमःस्वस्तिस्वाहे”त्यलंयोगे चतुर्थी । तपो धर्मस्तस्य सुतः ॥ ९ ॥

उत्तिष्ठमानस्तु परो नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता ।

समौ हि शिष्टैराभ्रातौ वत्स्यन्तावामयः स च ॥ १० ॥

अतश्चेद्य एव यातव्य इत्येतदाह—शत्रुः पुनरुत्तिष्ठमानः सोद्योगो नोपेक्ष्यो न न प्रतिविधेयः पथ्यमिच्छता, हितमभिलषता । यस्मादावामयो ध्यापिः, रिपुः शत्रुतेति वत्स्यन्तौ बद्धिप्यमाणी शिष्टैश्चरकवृद्धस्त्व्यादिभिः परिडितैश्च समायाज्जाताबुमौ तुल्यौ कथितौ । व्यापिरेव शत्रुर्वृद्धोऽत्राप्य इत्यर्थः । उक्तं च—“अर्षीपसोऽप्यामपतुल्यवृत्तेर्महापकारा हि रिपोर्विवृद्धिः” इति । यो हि पथ्यमिच्छति स यद्धमानं ध्यापिं नोपेक्षते । उत्तिष्ठमान इति “उदोऽनूप्यं कर्मणि” उद् ईहायामित्यात्मनेपदम् । वत्स्यन्ताविति “वृद्भ्यः स्यसन्तौ”गिद्यात्मनेपदं विभाषितम् । “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यं” इतीडभाषः । आनयत इत्यामयः । तुः

पूर्वस्माद्विशेषे । पार्थपुरगमनमयुक्तमिदं त्वनुपेक्ष्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति ।

यत्तु दंदह्यते लोकमतो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

नच स्वकार्यवैरायमाणस्य भ्रमैप यत्नः, इति दर्शयितुमाह—यदसौ चैधो मयि सापराधोऽतो<sup>१</sup> न दूये न खिद्ये । कुतस्तर्हीत्याह—यत् पुनर्निरागसं जनं वंदह्यते गर्हितं दहति निर्निमित्तमुपतापयति, इत्यतोऽसौ मां दुःखाकरोति पीडयति, प्रातिलोभ्येन दुःखयतीत्यर्थः । “दुःखात्प्रातिलोभ्ये” इति डाच् । दूये इति दूङ् कर्तरि लकारः । इद् इयन् । सत्वतोऽपत्यं स्त्री सात्वती, श्रुतश्रुवानास्त्री क्षत्रिया भगवतः पितृष्यसा । “उत्सादिभ्योऽञ्” । तस्याः सूनुः शिथुपालः । मह्यमिति कुधद्रुहेष्यांसूयायांना<sup>२</sup>मिति संप्रदानत्यम् । गर्हितं दहति वंदह्यते “लुपसदचरजभे<sup>३</sup>त्यादिना यद् । “जपजभदहभञ्जपसां चे” ति जुम्, ततः कर्तरि लट् ॥ ११ ॥

मम तावन्मतमदः श्रूयतामङ्ग वामपि ।

ज्ञातसारेऽपि खल्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

अथोपसंहरन्नाह—श्रुतेति प्रियाहाने । अत एतन्तावन्मम मतमेतदहमभिलषामीत्यर्थः । मां युवयोरपि तत् श्रूयतामिदानीं युवां ब्रूतमित्यर्थः । यस्मात्कार्यवस्तुनि कृत्यशरारे करणाहैऽर्थे ज्ञातसारेऽप्यवगतपरमार्थेऽपि एकोऽसहायः संदिग्धे संशेते इति क्रियानोपितकोऽयम् । तस्मार्त्तिक कर्तव्यमेतन्नयेति कथ्यताम् । उक्तं च—“सुविमृष्टे स्वयं सम्यक् सुहाद्भिः सुपरीक्षिते । नैवारम्भे विपन्नेऽपि वाच्यतां यान्ति साधवः,<sup>१</sup>” इति । तथा च—“कार्यमालोचतापायं मतिमद्भिर्विधेचितम् । न केवलं हि संपत्तौ विपत्तावपिशोभते” । इति । अद् इति सर्वनाम । श्रूयतामिति कर्मणि लकारः । वामिति “युष्मदः स्मदोः षष्ठी<sup>२</sup>त्यादिनौसन्तस्य<sup>३</sup> युष्मदस्मदोर्वांमादेशः । संदिग्धे इति दिहेस्वरितेत्वात्तद् । कार्यं च तद्वस्तु कार्यवस्तु ॥ १२ ॥

१ 'तोऽहं ग. पाठः । २ 'बुद्धयः' क. ख. पाठः । ३ 'षष्ठीद्विवचनान्तरस्य' क. पाठः ।



यावदर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

एवं पूर्वोक्तां गिरं माधवो विष्णुरादायोक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूव ।  
“व्याङ्गपरिभ्यो रमः” । कीदृशीं वाचं, यावदर्थपदां यावानर्थो यावदर्थम् “या-  
वदवधारणे” । यावदर्थं पदानि यस्यां तां यावदर्थपदां वाच्यसमवचनां, छन्दःपू-  
रणार्थमप्रकृतं यस्यां न किञ्चिदुक्तमित्यर्थः । स्वल्पैरेवाक्षरैस्तेन वाच्यमुक्तं नहि  
बहु रटितमित्यर्थान्तरन्यासमाह—महीयांस उच्यतेः स्वभावेनैव मितभाषिणोऽ-  
ल्पाभिधायिनो, निरर्थकं न कदाचिदपि जल्पन्तीति भावः ॥ १३ ॥

ततः सपत्न्यापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

श्रोष्ट्रेण रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥ १४ ॥

श्रष्टभिः कुलकमाह—ततो भगवद्वचनानन्तरं रामो हलधरो जगाद् वभा-  
षे । कीदृशोऽसाविति तद्वर्णनम्—श्रोष्ट्रेणोपलक्षितः । कीदृशेन, सपत्न्योऽरिश्चैय-  
स्तस्यापनयोऽपराधो लोकवाचा तस्याः स्मरणमनुष्यान् तेनानुशयः श्लोघस्तेन  
स्फुरति कम्पते यः तेन सपत्न्यापनयस्मरणानुशयस्फुरा । तथा रामा कान्ता  
रवती तस्या श्रोष्ट्रविम्बे यच्चुम्बने तेन वित्तः प्रतीतो यस्तेन रामौष्ठविम्बचुम्ब-  
नचुञ्चुना “तेन वित्तश्चुञ्चुपचनपौ” । श्रोष्ट्रो लौहित्याद्विम्बं फलामिवौष्ठवि-  
म्बम् । “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति समासः ॥ १४ ॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्त्वणं प्रतिसंहृताम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

अन्यच्च कीदृगसौ, पवनव्याधेरुद्भवस्यार्थविदो धावमुत्तरपक्षतां प्रापयन्  
सिद्धान्ततां नयन्, यतस्तेन तां बहुमिष्टाम्, अनन्तरं तं विवक्षुं बुक्त्वा अर्थ-  
विरचात्कार्यभ्रत्यात् प्रतिसंहृतां तत्कालमेव निवर्तितां, यतः स पवनो व्याधि-  
र्यस्य स पवनव्याधिः । अपदीयट्टकां (?) वाग्भिश्च पश्चात्कुर्वन् । उत्तरपक्ष  
एव पूर्वपक्षस्य बलीयानिति भङ्गा विवक्षिताम् । अयं कोपनस्तावत् वक्तुं  
शृणुमस्तावत्पश्चादयं वक्ष्याम इति हृदि कृत्वा ॥ १५ ॥

घूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥ १६ ॥

तथा दृशौ चक्षुषी भ्रमयन् । कीदृश्यौ, वाक्योपानश्रीवतयारुणीकृतकान्ती,  
तथा रेवतीसंबन्धि यद्दशनोच्छिष्टं दन्तपदं तेन परिपूतौ मनोमौ पवित्रीकृतौ  
पुटौ कवाटौ ययोस्ते तथोक्ते, दन्तपदैर्हि ते नितरां शोभते । उच्छिष्टशब्दः  
पदपर्यायः ॥ १६ ॥

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैर्वनमालां मुखानिलैः ॥ १७ ॥

तथाभिमानोष्णैरहंकारत्तसैर्मुखानिलैराननवातैर्वनमालां पुष्पपल्लविनीं स्रजं  
म्लापयन् शोषयन् । कीदृशीं वनमालाम्, आश्लेषे परिप्लव्हे लोलुपा<sup>१</sup>स्त्यर्थं सामि-  
लाया वधूः रेवती तस्याः कुचकार्कश्यस्य साक्षिणीं साक्षाद्दृष्ट्रीम्, तद्वर्जम-  
न्येन केनचित् कुचकार्कश्यस्याननुभूतत्वात् ॥ १७ ॥

दधत् संघ्यारुणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विपद्द्वेषोपरक्काङ्गसङ्गिनीः स्वेदविश्रुपः ॥ १८ ॥

तथा रिपुकोपालोद्धितशरीरच्छिष्टान् धर्मविन्दून् विभ्रत्, अतश्च संघ्यार-  
क्काकाशचकासत्तारकसदृशान् ॥ १८ ॥

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गसृचिं विदधच्चूतपल्लवीम् ॥ १९ ॥

तथा प्रोल्लसन् स्फुरन् कुण्डले प्रोतो योजितो यः पद्मरागवण्डस्तस्य  
मासा कृष्णोत्तरासङ्गस्य कृष्णवर्णोत्तरीयस्य कान्तिं चूतपल्लवीं पीतां कुर्वन् ।  
आभीरदेशे नीलपीतं वासश्चूतपल्लवीति भ्रमयते । अत्र च तद्रतायां रुचौ धर्त-  
ते । केचित्तु चूतपल्लवस्य चूतवृक्षपल्लवस्येयं चूतपल्लवीत्याहुः । एतच्चास्य  
कवेर्न विवक्षितम् ॥ १९ ॥

ककुब्धिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मदिरया कृतानुव्याधमुद्गमन् ॥ २० ॥

तथा मुखामोदं वदनसौरभमुद्गमन्नुद्गिरन् । कीदृशं, सुर्या कृतोऽनुव्याधः  
संपर्कज्ञोऽतिशयो यस्य । कीदृश्या, ककुब्धिकन्यावक्त्रान्तर्वासेन रेवतीमुखम-  
व्यावस्थित्या लब्धोऽधिवासो भावना यया । उक्तं च “माल्यैर्गन्धैश्च संस्कारै-  
रधिवासं विदुर्वुधाः” । इति । एवं प्रकृतिमुरभिरेवतीवदनातिशयमुरभितरीकृ-  
तमुद्गवाताधिवासितमन्त्रमण्डपमयोत्वादिति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

जगाद वदनच्छद्मपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदंशुदशनांशुभिः ॥ २१ ॥

तथा वदनच्छद्मा मुखरूपो यः पद्मस्तत्यन्तपातिन उपशयमागतान् मधु-  
पान् श्वैत्यं सिंतिमानं नयन् प्रापयन् । “नीबहो”रिति कर्मसंज्ञा । केन, उदं-  
शय उन्नतामीशवो ये दशनास्तेषामंशुभिर्मयूखैः, पुराडरीकध्यान्यागतानलीन्  
सितदशनकिरणैः शुक्रान् विदधदित्यर्थः । उत्प्रेक्षासंशयजातिगुणविरोधानां सां-  
कर्यात् संकरालंकारोऽयम् ॥ २१ ॥

यद्वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम् ।

वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरम् ॥ २२ ॥

किमुवाचेत्याह—सिद्धान्तसूत्रमेतत् । यत् शौरिणा वच ईरितमुक्तं तस्य  
वचनस्य केवलं सपदीदानां सैव क्रिया करणमुत्तरं नतु विचारः, अनुष्ठेयमि-  
त्यर्थः । यस्माददीनमूर्जस्थि, अनादीनवं च निर्दोषं, नहि तल्लज्जावहमहितं वे-  
त्यर्थः । स्यादेतत् स्वल्पमेतेनोक्तं द्वित्रैः श्लोकैरतो वाक्प्रपञ्चेन जय्यत्वात् ॥२२॥

नैतल्लघ्वपि भूयस्या वचो वाचातिशयते ।

इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम् ॥ २३ ॥

कथमेतदनुष्ठेयमित्याह—एतद्वचः संक्षिप्तमपि भूयस्या सप्रपञ्चया वाचा  
नातिशय्यते न जेतुं शक्यते । “अपङ् यि किङ्कति” । वाचस्पतेरप्येतदनु-

कम्प्यमित्यर्थं । अत्र साधक दृष्टान्तमाह—इन्धनौघघग् दारुनिचयदाहकोऽपि  
वह्निर्भासा पूषणमर्ममणं नात्येति नातिफ्रामति । अग्निना न कदाचिदपि रवि  
रपह्नूयत इत्यर्थं । दहतीति घक् क्विप् । दादेर्घातोर्घं । एकाचो यशो भप्  
भ्रपन्तस्य स्त्वो"रिति घ । 'भूला जशोऽन्ते । खरि च' । पूषणमिति  
"शावि"ति नियमाद्दीर्घत्वाभाव ॥ २३ ॥

विरोधिवचसो भूकान् वागीशानपि कुर्वते ।

जडानप्यनुलोमार्थप्रवाचः कृतिनां गिरः ॥ २४ ॥

संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ।

सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥ २५ ॥

(सदानितकम्) ।

उद्धवमुद्दिश्यात्मनो वाग्विभवस्याऽखरदानान् सदानितकमाह—यत वृत्ति  
नां प्रवीणानां वाच इदमिदं कुर्वते, अतोऽस्यैव कृष्णोद्गस्य वाक्यस्यातिविस्तृत  
त्वान्मदीया वाच परेषामविघट्टनार्थं भाष्यभूता भवन्तु विवरणरूपा रूपद्य  
न्ताम् । अविघृत द्वि शास्त्रमवुद्ग्रा सर्वो दूषयति । कौदृशस्य वाक्यस्य, स  
क्षिप्तस्य लघुनाऽप्यर्थगरीयसो महार्थस्यापि । अपिर्विस्मये । संक्षिप्त द्वि न  
तथा महार्थं भवति । अन्यस्यापि कात्यायनादिदृष्टस्य महार्थन्यालघुना वाक्य  
स्यावश्यमव भाष्य पतञ्जलिप्रभृतिदृष्ट भवति । किं किं कृतिना गिर कुर्वन्ती  
त्याह—वागीशान् सर्वशास्त्रज्ञानपि भूकाभिवचनान् कुर्वन्ति । यतो विरोधिव  
चसा विरुद्धवचनान्, प्रवृत्तार्थविरोधोद्गाधनयेत्यर्थं । वृत्तित्वाद्धि 'तावदुद्ग्रा  
हयन्ति यावत् पण्डितवचन युक्तमपि विरुद्धरूप विपरिणमति । याश्च जडान्  
भूखानसबद्धभाषिणोऽप्यनुलोमाथवचनान्विदधति । अनुलामार्था युक्ताभिधेया,  
अत एव प्रवृत्ताभिधेया वाग्यथा तेऽनुलोमार्थप्रवाच । अथवा अनुलोममर्थं  
प्रवचन्तीत्यनुलोमार्थप्रवाच सम्प्रदाभिधातुन् । 'अन्योभ्योऽपि दृश्यते" इति  
क्विप्, दीर्घं । प्रतिवादिनस्ते तारदुद्ग्राहयन्ति यावद्विरुद्धमपि पक्षवचन न्याय  
त उद्गाधनेनानुलामार्थं कुर्वन्तीत्यर्थं । तदेतेनैतदुक्तं भवति—यदि द्वि अह  
द्वरियान्प्रत्यानुष्ठयस्य भाष्य न करोमि, ततोऽयमुद्धव वृत्तित्वाद्युक्तमप्येतद्वचन  
विघट्टयते । विवरण तु वृत्ते प्रत्युत्तैतन्मतमस्माभिदूष्यते, तस्मान्मम वचन  
स्यावसर । शास्त्रेण विघर्षिता धीर्येषां ते वृत्तिन ॥ २४ । २५ ॥

१ 'मूर्त्त' स पाठ । २ 'भावमु' स पाठ ।

सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥ २६ ॥

ननु नीतिशास्त्रविद उपदिशन्ति—विचार्यं राक्षा व्यवहर्तव्यम्, तन्मन्त्र्यतां तावत् कृष्णेन युक्तमुक्तमुतान्यथेति । नत्कथमुच्यते यच्चसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरमित्थाशङ्क्याह—सकलषु कार्यशरीरेषु कृत्यसारेषु अङ्गान्येष स्कन्धास्तेषां पञ्चकं मुक्त्वा वर्जयित्वा राक्षां मन्त्रान्तरं न विद्यते । कर्मणामारम्भोपायो—द्रव्यसम्पत्—देशकालविभागो—विनिपातप्रतीकारः—कार्यसिद्धिश्चेति पञ्चाङ्गानि, तद्दर्जमन्यो मन्त्रो नास्ति, नत्किमत्र मन्त्र्यते । केषां यथा किं वर्जयित्वा किमन्यथास्तीत्याह—सौगतानां यौदानां रूप—चेदना—संज्ञा—संस्कार—विज्ञानलक्षणं स्कन्धपञ्चकं वर्जयित्वा यथा सर्वशरीरेष्यात्मान्यो न विद्यते । यौदा हि रूपादिव्यतिरिक्तमान्मानं नेच्छन्ति । अङ्गमित्यर्थशास्त्रज्ञानां भणितिः, स्कन्ध इति तु सौगतानाम् । सुगते बुद्धे भक्तिरेषामिति सौगता यौदाः ॥ २६ ॥

पद्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः सिद्धयश्चोदयास्त्रयः ।

ग्रन्थानधीत्य व्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलम् ॥ २७ ॥

मन्त्रन्योऽपि पद्गुणादिको मन्त्रोऽस्ति । तद्यथा—संधि—विग्रह—यातास्तन—द्वैधीभाव—संश्रयाख्याः पद्गुणाः । प्रभु—मन्त्रोत्साहपूर्वास्तिष्ठः शक्तयः । कोश—दण्डसंपत् प्रभुशक्तिः । कोशो गजः । दण्डश्चतुरङ्गं यत्नम् । विज्ञानसंपन्मग्र—शक्तिः । पराक्रम उत्साहशक्तिः । शक्तित्रयजनितानि प्रीणि सुखानि । तिष्ठः सिद्धयो भूमिद्विरण्यमिप्रकृता वा । स्थानक्षयमृदिलक्षणास्त्रय उदयाः । कालान्तरे चयापचयरहितावस्था स्थानम्, चयरहिता सा क्षयः, अनपचया वृद्धिः । आत्ममित्र—मित्रमित्राणामिति तु केचित् । तदेवं यदेतन्मन्त्रयितव्यमस्ति तदा कथं भवानाह मन्त्रान्तरं नास्तीत्याह—ग्रन्थानर्थशास्त्राण्यधीत्य पद्गुणादीन् व्याकर्तुं यत्ने दुर्मेधसो जडाधियोऽप्यलं समर्थाः । तस्मान्नात्र भरः । पद्गुणादिविज्ञानं तत्कर्मवत् संभारमाप्रफलं न तूपादेयम् । मन्त्रस्त्वङ्गपञ्चकमेवेत्यर्थः । पद्गुणादिभ्यो नारदवद् द्वितीया न भवति । दुष्टा मेधा येषां ते दुर्मेधसः । “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” ॥२७॥

अनिर्लोठितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।

निमित्तादपराद्वैपोर्धानुष्कस्येव बलिगतम् ॥ २८ ॥

बहुना च रटितेन न किञ्चित्प्रयोजनं सर्वथा कार्यतत्त्वमेवावगन्तव्यमिति दर्शयितुमाह—अनिलोडितमनिष्टाङ्केतमनिर्णीतं कार्यं येन तस्य चाग्निनोऽपि सतो वाग्जालं भारतीप्रपञ्चो वृथा निरर्थकम् । अज्ञाते कार्यसारे मन्त्रः प्रलाप इत्यर्थः । कस्येव किं वृथेत्याह—निमित्ताल्लक्ष्यादपराद्धेपोर्ध्रष्टसायकस्य धानुष्कस्य यथा बलितं बलानिका वृथा शरव्यमभङ्क्त्वा अङ्गभङ्गादिकं खलूपहासायैव । उक्तं च “इष्यते नापराद्धेपोर्लक्ष्यं यस्य न हीयते” । इति । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । “प्रहरण”मिति ठक् । “इसुसुक्लान्तात् कः” ॥ २८ ॥

मन्त्रो योध इवाधीरः सर्वाङ्गैः कल्पितैरपि ।

चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥ २९ ॥

किञ्च मन्त्रशक्तिदोषायैवेति दर्शयितुमाह—सर्वाङ्गैः कर्मारम्भोपायादिभिः पञ्चभिः कल्पितै रचितैरपि मन्त्रो दीर्घं कालं स्थातुं न क्षमते । यतोऽधीरो बहुकालावस्थानासहः । कुतः, परेभ्यः शत्रुभ्यो भेदशङ्कया । चिरकालं हि मन्त्रणात् कदाचिन्मन्त्रभेदो भवेत् । भेद ऊढश्रुतिः । योध इवेति—यथाहाधीरः कातरो योधः सर्वाङ्गयैः कल्पितैः सन्नद्धैरपि प्रतियोधप्रहाराशङ्कया चिरं न तिष्ठति, तस्मान्मुहूर्तमात्रं मन्त्रो विधेयः । युध्यत इति योधः । “पचादित्वाद्च्” । स्थातुमिति “शकधृषे”ति तुमुन् ॥ २९ ॥

आत्मोदयः परज्यानिर्द्वयं नीतिरितीयती ।

तदूरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

ननु मन्त्रकरणं नीतिरिति बुद्धैर्व्यवस्थापितं तत्कथं भयता तन्निषिध्यते इत्याह—इयती नीतिरियान्नय इति । यत् द्वयं तदेवेतिशब्दनिर्दिष्टं द्वितयं स्वरूपेणाह—आत्मोदयः स्वषृङ्गिः, परज्यानिः शत्रुक्षयस्तस्मादेतद्व्यतिरिक्तान्या नीतिर्नाम न काचिद् विद्यते, एष एव मन्तव्य इत्यर्थः । तदाह—तदूद्वयमूरीकृत्याङ्गीकृत्य कृतिभिः शास्त्रशैर्वाचस्पत्यं प्रतायते धानीश्वरत्वं प्रिस्तार्यते । द्वयमेतद् बीजभूतं गृहीत्वानैवोपर्यन्यदुच्यत इत्यर्थः । एतच्चास्माकं विद्यते, इति दर्शयिष्यते । तस्मात्कालक्षेपेण न किञ्चित् प्रयोजनमिति भावः । ज्यानिशब्द औष्णादिकः । इदं परिमाणमस्या इयती । “किमिदंभ्यां वो घः” । ऊरीकृत्येति च्चिः “डाचश्चे”ति

गतिसंज्ञा । प्रतायत इति कर्मणि लकारः, । “तनोतेर्यकी”त्यात्यम् ॥ ३० ॥

तृप्तियोगः परेषापि न भद्भिन्ना महात्मनाम् ।

पूर्णश्चन्द्रोदयाकाङ्क्षी वृष्टान्तोऽत्र महार्णवः ॥ ३१ ॥

स्यादेतत्, उदयः परामिसंघानस्य प्रधानं प्रयोजनं स चासाकं विद्यते, परज्यानिर्नाम माभूदिति किं यात्रयेत्याशङ्क्याह—विपुलहृदयानां महीयस्यापि समुद्रा न तृप्तियोगो न वैतृष्ण्येन संग्रन्धः, तत्र तु<sup>१</sup> कियानुदयो येन संतुष्यसि । किमत्र निदर्शनामिति चैतदाह—अत्रोक्तेऽर्थे पूर्णोऽप्यधिकवृद्धये मृगाङ्कोदयमभिलापुको महाजलाधिरुपमानम् । यदि हि वृद्धिमात्रेण संतोषः स्यात् तन्महान् पूर्णश्च समुद्रो नैव शशुद्धं प्रार्थयेत् । अर्णो जलं विद्यते यस्य सोऽर्णवः । “अर्णसो लोपो वञ्चे”ति वः । दृष्टोऽन्तः प्रकृतार्थनिश्चयोऽस्मिन्निति दृष्टान्तो निदर्शनम् ॥ ३१ ॥

संपदा सुस्थितमन्यो भवति स्वल्पयापि यः ।

कृतकृत्यो विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

किंच संतुष्टस्योदय एव न भवतीति निदर्शयितुमाह—ऊनयापि संपदा यः सुस्थितमन्यो भवति सुखितमात्मानं मन्यते, तस्य जाने दैवं कृतकृत्यत्वाच्चैव संपदं यहलीकरोति । कृतकृत्यो विहितकर्तव्यः । विधिना हि सर्वस्येच्छा परिपूर्णा । यत्र संतोषेणाधिकं न कामयते तस्याधिकदाने नासौ क्लेशमनुभवत्युपकारभावात् । चाप्यस्याकर्मकत्वाद् द्वितीयाभावः । यथा पश्यन्मृगो धावतीति । सुस्थितमात्मानं मन्यते सुस्थितमन्यः । “आत्ममाने खश्च । अरुहिषदजन्तस्य मुम्” ॥ ३२ ॥

समूलघातमग्नन्तः परान् नोद्यन्ति भानिनः ।

प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

यद्य मवानाह—आत्मोदयश्चेत्तत्परोऽभिसंधेय इति तत्र, यतः परज्यानि-  
निमित्तक एवात्मोदय इति दर्शयितुमाह—रिपुं समूलघातमामूलादग्नन्तोऽनाश-  
यन्तो भानिनो नैवोद्यन्त्युदयं न कुर्वन्ति । शत्रुत्तयः संपद-<sup>१</sup> कारणमित्यर्थः । अत्र च

१ 'भवतु' स. पाठ । २ 'असाव' ग पाठ । ३ 'दी' ग. पाठ ।

क्षपिततमस्कारणो भानुर्निर्दर्शनम् । स हि भगवांस्तमश्छेदपूर्वमुदेति नान्य-  
था । यदुक्तम्—“अधिभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते” । इति ।  
समूलघातमिति “समूलाकृतजीवेषु हनकृष्प्रह” इति णमुल् । “कपादिषु  
यथाविध्यनुप्रयोगः” । घातशब्दार्थश्चात्र न संवच्यते, समूलमघ्नन्त इत्ययमेव  
हि अत्रार्थः । अघ्नन्त इति शतु । उच्यन्तीति इणो यण । अन्धयतीत्यन्धमन्धं  
च तत्तमोऽन्धतमसम् । “अवसमन्धभ्यस्तमसः” । उदाह्रियतेऽनेनार्थयोः साध्य-  
साधकभाव इत्युदाहरणं दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा ।

अनीत्वा पङ्कनां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

अलब्धोदयेन सपत्नोच्छेदमन्तरेणावस्थानमेव दुर्लभमिति दर्शयन्नाह—रिपु-  
मनुमूल्यावस्थानमेव दुर्लभम् । खलुः पूर्वोक्ताक्षेपं कुर्वन्नवधारणे । आस्तामुदयः  
पदबन्ध एव दुरासद इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—उदकं कर्तुं धूलिं कर्दमरू-  
पत्वमप्राप्य नावतिष्ठतेऽवस्थिति न लभते । “समवप्रविभ्यः स्थः” । “व्यव-  
स्थायामसंज्ञाया” मिति ज्ञापकात्प्रतिष्ठाशब्दे “स्थागापापवो भावे” इत्यडपवा-  
दः क्तिन् न भवति, सामान्यापेक्षं चैतत् ज्ञापकम् ॥ ३४ ॥

ध्रियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः शिवम् ।

पुरः क्लिश्नाति सोमं हि सैहिकेयोऽसुरद्रुहाम् ॥ ३५ ॥

स्यादेतत्, शिशुपालवजंमस्माकं न केचिच्छत्रवः सन्तीति रिपुशेषमप्य-  
निच्छुराह—आस्तां शतुसंपत्, एकाऽपि यावद्विपत्तो ध्रियते जीवति तावत्कुतः  
श्रेयः इति । लब्धोदयस्याप्यरिलेशः संतापदुःखायैवेति दर्शयति—तथा चासु-  
रदुहां देवानां पुरोऽग्रतः एव सैहिकेयो राहुश्चन्द्रं प्रसत एव । सोमप्रदणमुप-  
लक्षणं रविमप्यत्येव । तस्माच्चैयं याम इति भावः ॥ ३५ ॥

सन्वा गरीपान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्प्यतः ।

स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

स्यादेतत्, न चैषोऽस्माकं रिपुः स्वामाविकोऽपितु कृत्रिमो लघुस्तत् कोऽस्य



पितृपत्नीयस्योपरि स्तोमं इत्याशय्य गरीयस्त्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह—  
त्रिविधौ शास्त्रे मित्रामित्रावुक्तौ, सहजौ प्राकृतौ कृत्रिमौ चेति । तत्र सहज  
मित्र कुल्य मातुलमात्वृष्नीयादिक, प्राकृतमत्र विषयानन्तर, कृत्रिम दान-  
मानांजितम् । शत्रुरपि सहज कुल्य पितृव्यतत्पुत्राणि, प्राकृतो विषयान  
न्तर, कृत्रिमोऽपराद्धोऽपराद्धा च । एव स्थिते य एव सत्या शत्रुश्च कृत्रिम कार्य  
निवृत्त स एव गरीयान् प्रियहितकारी श्रुप्रियहितकारी च । कुत इत्याह—  
यस्मात्तावपि सहजप्राकृतौ मित्रामित्रौ कायत प्रयोजनयत्नाद्यथाक्रममित्रौ  
मित्रे च भवेताम् । उक्तं च—' नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्र जात्या न विद्य  
त । सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपयस्तथा ॥ मित्र च शत्रुतामेति  
कस्मिंश्चित्कालपर्यन्तम् । शत्रुश्च मित्रता याति स्वार्थो हि बलवत्तर ॥' इति ।

हि सनागतिरिति कृत्रिमश्चैव प्रधानमतश्च कृत्रिमौ मित्रामित्रौ लोकेपि (?)  
चैतदन्वत्तमय दृश्यते । शत्रुगण्युपकारयोगान्मित्राभवति मित्रमप्युपकारसवन्धाद्  
मित्रास्यात् । तदेनेन मित्रामित्रयोस्त्रिधाऽव उलाबलत्व चोक्तम्, अनित्यत्वाच्च  
रागद्वेषयो । अपिशब्दाऽत्र भिन्नकर्मो विसय तावित्यस्यानन्तर बोद्धव्य ।  
द्विशब्दो द्वेती । अन्ये त्वव व्याचक्षते—कृत्रिमौ मित्रामित्रौ गरीयासौ, यतस्तो  
कायत शत्रुमित्रे च स्याता, न केवल तौ यावत् सहजप्राकृतावपि कार्यतो  
मित्रामित्रौ भवेतामिति ॥ ३६ ॥

उपकर्त्रारिणा सधिर्न मित्रेणापकारिणा ।

उपकारापकारी हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥

इदानीमेतयोरपि ग्राह्यान्वयत्वमाह—अरिरपि यावदुपबृहते तत्तेन सह  
सधि सघातव्यो' नतु मित्रणापकारिणा यस्मादेतयोर्मित्रामित्रयोरुपकाराप  
पकारौ लक्षण लक्ष्य ज्ञातव्य नत्व-यत् । उक्तं च— यस्त्वमित्रेण सधत्ते मित्रे-  
ण च रिदध्यति । अर्थयुक्तिं समालोच्य स महश्चिन्दत फलम्" इति । अरिमि  
त्रे इति परप्रसिद्धोक्तं, यथा पर्णेषु ये वर्णकदेशास्ते पर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अप  
कर्तृणा—इति पाठे "इकोऽपि विमङ्गानि ति नुम् ॥ ३७ ॥

१ 'तोम' ख पाठ । २ 'नावर्जि' ख पाठ । ३ 'यम्' ग पाठ ।

त्वया विप्रकृतश्चैवो रुक्मिणीं हरता हरे ।

बद्धमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

एवं सामान्येनेतदभिधाय प्रकृतस्य चैवस्य कृत्रिमतां दर्शयितुमाह—हे हरे रुक्मिणीं पित्रा दत्तां तस्मै त्वया हरता शिशुपालो विप्रकृतो बाधितः । अथ नाम यदि कन्या हृता तत्कियानेप दोष इत्याह—बद्धमूलस्य दृढप्रतिष्ठ-स्यानपायिनो यस्माद्वैरतरोर्विरोधपादपस्य स्त्रियो महन्मूलं दृढं कारणं, स्त्रीभिर्मूलभूताभिर्बद्धमूलं महद्वैरं भवतीत्यर्थः । बद्धमूलस्य कारणान्तरेण लब्धप्रतिष्ठस्य वैरतरोः स्त्रियो महन्मूलं प्रधानं कारणमिति त्वन्ये । वैरं समूलत्वात्-रुक्मिणीव “उपमितं” इति समासः ॥ ३८ ॥

त्वयि भौमं गते जेतुमरौत्सीत् स पुरीमिमाम् ।

प्रोषितार्थमणं भेरोरन्वकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥

। तदेतेन स त्वया बाधित इत्युक्तमिदानीमनेनापि त्वमुपद्रुत इति दर्शय-न्नाह—भौमं नरकासुरं भवति जेतुं इत्तुं याते सति, चैवो लब्धावसर इमां पुरीमरौत्सीत् द्वारवतीमवेष्टयत् । क इव किमित्याह—प्रोषितार्थमणं निवृत्त-सूर्यो मेरुतटीं यथा ध्वान्तं रणद्धि व्याप्नोति । शौरेः सूर्य उपमानं, चैवम्य ध्वान्तं, पुर्यां उल्कृष्टन्वान्मेरुतटी । प्रोषितोऽर्थमा यस्यां सा प्रोषितार्थमः “अनो बहुव्रीहे” इति ङीवभावः । “शवेवे” इति नियमाद् दीर्घाभावः ॥ ३९ ॥

आलप्यालमिदं वभ्रोर्यत् स दारानपाहरत् ।

कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

क्रोधाद्दीपनार्थमपराधान् स्मारयन्नाह—स चैवो यदा वृष्णिवंशस्य यत् कलत्रं जहार एतदालप्यालं, खलु उक्त्वा, न वक्तव्यम् । “अलंखल्वोः प्रति-पेद्योः प्रावां क्त्वा” इति क्त्वा । यत्पापिनां दर्शनसहयासादिकमास्तां, सं-कीर्तनमप्यलमश्रेयसे उपद्रवाय समर्थम् । “नमःस्वस्ती” इति चतुर्थी । खलु-र्वाभ्यालंकारे ॥ ४० ॥

विराद्ध एवं भवता विराद्धा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः ॥ ४१ ॥

कृत्रिमत्वमयोपसंहरन्नाह—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण स सात्वतीसूनुस्त्वया विराद्ध उपद्रुतः, सोऽपि नोऽस्माकं विराद्धा द्रोघ्या सापराधोऽतश्चारिः क्रियया निर्वर्त्यते कृत्रिमः शत्रुः संपाद्यते न सहजः प्राकृतो वा, तेनावस्कन्द्यते इति भावः । विराद्ध इति कान्तः । विराद्धेति दृजन्तः । श्रुतश्रवा दमघोषभार्या ॥ ४१ ॥

विधाय वैरं सामर्थे नरोऽरौ य उदासते ।

प्रक्षिप्योदर्चिपं कक्षे शेरते तेऽभिमाकृतम् ॥ ४२ ॥

एवमपि तुल्येऽपराधे तस्य वा' नास्माकमपि नोद्यमो युक्त इत्याशङ्क्याह—ये नरः पूरुषाः सानुशयेऽरौ रिपौ वैरं कृत्वोदासते निष्क्रिया भवन्ति, ते नूनमभिमाकृतं वाताभिमुखमुदर्चिपमग्निं तृणेषु प्रक्षिप्य शेरते । कक्षेऽग्निं ज्वलयित्वा यथा स्वपनं स्वविनाशायैवं निष्क्रियस्य बलवद्विरोध इत्यर्थः । नर इति नृशब्दस्य जस् । ये एवमुदासते इति बहुवचनम् । “आत्मनेपदेष्वनतः” ॥ ४२ ॥

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।

क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥ ४३ ॥

स्यादेतत्, क्षमैवात्र प्रतिक्रिया, यतो यस्य परां भूतिमिच्छेत्तस्य क्षमेति सुतय इत्याह—यः क्षमी क्षमाशीलः स सकृदपि मनाक् स्तोकमपराध्यन्तं नरं कामं क्षाम्यतु, अनुष्णातमेतन्नः<sup>१</sup> । यो वा भृशमनभ्यावृत्त्याऽनामीदृष्येनापराध्यति यद्यप्यसौ सक्षतां, यः क्रियासमभिहारेण भृशमसकृदपराध्यति तं कः सहेत । न च कल्पयाम्येवं, न तस्यासौ क्षमाविषय इत्यर्थः । तव चासौ क्रियासमभिहारेणापराध्यति तस्मात् दण्ड्य इति भावः । पौनःपुन्यं भृशार्थता च क्रियासमभिहारः । काममित्यनुमतौ । क्षमीति “शमित्यष्टाभ्यो णिनुन्” । क्रिया-प्रहणमाधिकप्राप्यम् ॥ ४३ ॥

१ 'स्थेव' स्र पाठः । २ 'मतमेतदस्माकम्' ग. पाठः ।

अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जेव योपितः ।

पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

स्यादेतत्, यद्यप्येवं तथापि सापराधा एव क्षमास्थानमित्याह—पुरुषस्या-  
न्यदा परिभवाभावे सति क्षमा भूषणं, यथा स्त्रिया गुरुजनसन्निधौ लज्जा ।  
परिभवे तु सति पराक्रमः पौरुषं भूषणं, यथा नार्या एव सुरतकाले वैया-  
त्यं घृष्टता । तादृशस्य क्षन्तव्यं येनापराधोऽपि कृतो न परिभव इत्यर्थः ।  
भूषणशब्द आविष्टलिङ्गः । सामान्यशब्दात्मेदाच्च नात्र लिङ्गानामौपम्यं दोषा-  
येति ह्यटः ॥ ४४ ॥

मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः ॥ ४५ ॥

एतमेवार्थं पोषयितुमाह—परावज्ञा रिपुपरिभवः स एव दुःखं तेन  
दग्धः संतप्तो यो जीवति स मा जीवन् प्रियताम् । “माङ्गथाक्रोशे” इति  
शतृ<sup>१</sup> । असद्भामिहितं मा जीवन्निति, तस्याजननिरजनैव भवतु, मैघासा-  
धुत्पादीत्यर्थः । “आक्रोशे नञ्यनिः” । यतोऽसौ जननीक्लेशकारी, मादप्र-  
सवदुःखं वर्जयित्वा न किञ्चित्तस्योत्पत्तौ फलमित्यर्थः । उक्तं च—“दाने  
तपसि शौर्वे वा यस्य न प्रथितं यशः । विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार  
एव सः” इति ॥ ४५ ॥

पादाहतं यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ ४६ ॥

परिभवेऽपि यत् पुरुषः स्वस्थो निश्चिन्तस्तस्मात् तथाविधाद् धूलिरेव वरं  
श्रेष्ठं, यश्चरणाक्रान्तं समुत्थाय मूर्धानमाक्रमति, यत् उत्तमाङ्गाक्रान्त्या शतगुण-  
स्तेन परिभवः शुद्धः । निश्चेतना<sup>२</sup> अपि पराभवं न सहन्ते इति तात्पर्यार्थः ।  
एवकारो भिन्नक्रमो रम्यतरः । रज एव धरामिति ॥ ४६ ॥

१ ‘गृप्रत्ययः’ ख. पाठः । २ ‘विज्ञाने विनये नये । यस्य न प्रथिता कीर्तिः.’ ख पाठः ।

३ ‘हीनाः’ ख. पाठः ।

असंपादयतः कञ्चिदर्थं जातिक्रियागुणैः ।

यदृच्छाशब्दवत् पुंसः संज्ञायै जन्म केवलम् ॥ ४७ ॥

यो नरो जात्या ब्राह्मणादिकया क्रियाष्ययनादिकया गुणेन शौर्यादिकेन न किञ्चित्प्रयोजनं विद्यते, तस्य जन्मोत्पत्तिः केवलं संज्ञायै देवदत्तादिनामकरणाथमेव निरर्थकमित्यर्थः । नाममात्रेणासौ पुरुष उच्यते इति यावत् । कस्येव यदृच्छाशब्दस्य रूढिशब्दस्येव द्विधादेः । सोऽपि जातिक्रियागुणैर्गोपपावकशौक्यवन्न कञ्चिदर्थं साधयति, संज्ञा तस्य केवलं प्रवृत्तिनिमित्तम् । “चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः” । तदेतेन निरीहत्वं निरस्तम् ॥ ४७ ॥

तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता ।

अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि ॥ ४८ ॥

अधुना तेजस्वित्वस्तुतिः—तद्द्रव्यं तुङ्गतागाधत्वं चापरिमवकारणं मनस्विनि गुरुकार्योद्बहनसमर्थमनस्के, तेजस्विन्येव तदुभयं विद्यत इत्यर्थः । स्यादेतत्, स्थावररूपेषु गिर्युदधिप्रभृतिष्वप्येतदस्तीत्याह—अद्रौ तुङ्गत्वमुच्चत्वमनाक्रमणीयताहेतुर्विद्यते' नेतरागाधता । तथा सिन्धौ समुद्रेऽगाधता गाम्भीर्यमलङ्घनीयताहेतुरस्ति नत्विदं तुङ्गत्वं, मनस्विनि तूभयमपि औन्नत्यं गाम्भीर्यं च । तेजःसमाश्रयणेन सर्वधानाक्रमणीयेन भूयत इति वाक्यार्थः ॥ ४८ ॥

तुल्येऽपराधे स्वभानुभानुमन्तं चिरेण यत् ।

हिमांशुमाशु असते तन्म्रदिन्नः स्फुटं फलम् ॥ ४९ ॥

भूयोऽप्यन्वयन्यतिरेकद्वारेण तेजस्विताया गुणवत्तामाह—समानेऽप्यागसि यद्राहुरादित्यं बहुना कालेन कवलयति शशिनं त्वसकृत्, तन्निश्चितं मार्दवस्य फलं विपाकः । यदि हि शीतरश्मिस्तीक्ष्णोऽभविष्यत् तद्रविमिव तमपि चिरेणाभ्रपिशाचो' न्यगरिष्यत् । अमृतविभागकाले देवरूपी राहुरकेंद्रुभ्यामसुरमथनाय विष्णवे कथितस्ततस्तेन तस्यानिगीर्षामृतस्यैव शिरःकृत्तमिति तयोस्तुल्योऽपराधः । तद्वादि चासौ वैरेण' तौ निजेगित्यत इत्यागमः ॥ ४९ ॥

स्वयं प्रणमतेऽल्पेऽपि परवायावुपेयुषि ।

निदर्शनमसाराणां लघुर्वहुत्वं नरः ॥ ५० ॥

स्यादेतत्, एवमपि संधिर्वरं युद्धस्य संशयव्याथामादिदोषदुष्टत्वादित्याह—  
यदि तत्प्रार्थनयैव विना संदवासि तद्गयेन प्रणतो भवति । यच्च नरस्तनावपि  
परवायौ शत्रुप्रभङ्गने उपेयुष्यागते सति प्रणमते प्रहो भवति, सोऽसाराणां  
भीरूणां तुच्छतया निदर्शनं दृष्टान्तः । यतोऽसौ नरो लघुरन्तस्तुच्छोऽत एव  
षडुत्तणम् ईपदसमाप्तं तृणमिति बहुचप्रकृतिलिङ्गकः, प्रायशस्त्रणतुल्य इत्यर्थः ।  
तृणं हि लघुत्वात्तनावपि वायावागते प्रणमति, असाराणामकठिनानां निदर्श-  
नम् । पर एव वायुरुपर्यागमनात् । प्रणमते इति कर्मवद्भावेनात्मनेपदम् ।  
यद् तु “न दुहस्तुनमा”मिति निषिद्धः ॥ ५० ॥

तेजस्विमध्ये तेजस्वी दधीयानपि गणयते ।

पञ्चमः पञ्चतपसस्तपनो जातवेदसाम् ॥ ५१ ॥

भूयोऽपि तेजोमहिमानमाह—दधीयान् दूरतरोऽपि तेजस्वी गणनायां प्र-  
स्तुतायां तेजस्विमध्ये गणयते संख्यायते, दूरस्थादपि हि ततो भीयते इत्यर्थः ।  
तथा च पञ्चतपसो मुनिविशेषस्य चतुर्णां जातवेदसां तेजसां मध्ये यथा पञ्चमोऽ-  
ग्निस्तपनो रविः, पञ्चाग्निकं नाम तपो विद्यते यत्र, ग्रीष्मकाले चतुर्ष्वग्निषु मध्य  
आस्यते उपरि चादित्यश्चरति स पञ्चतपा उच्यते । यदि च दूरस्थस्तेजस्वी त-  
न्मध्ये न गणयते तत्पञ्चानामग्नीनां मध्ये रविर्न संख्यायेतातिविप्रकृष्टत्वात्,  
तस्मात् तेज आश्रयतव्यं न भार्दवम् । दधीयानिति—दूरादिमिति “स्थूलदूरे”-  
ति स्लोपो गुणश्च ॥ ५१ ॥

अकृत्वा हेलया पादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषाम् ।

कथंकारमनालम्बा कीर्तिर्यामधिरोहति ॥ ५२ ॥

किंच यो यशोऽर्थी तस्य भार्दवाश्रयणेन यश एव न भवतीति दर्शयितुमाह—  
यावदरीणामुच्चैर्मुत्तमान्नेषु आधारभूतेषु पादो लीलया न न्यस्तस्तावत्कथंकारं  
कथमिव कीर्तिर्दिवमुत्पतते, यतो निरालम्बा निराश्रया । यो ह्यधिरोहति

स आलम्बभूतेषु सोपानेषु पदं विधत्ते' । शत्रवोऽपि यदि यत्नाभ्याभिभूयन्ते तद् दुर्लभं यद् इति वाक्यार्थः । अत्र च कीर्तिकीर्तिमतोरभेदवियक्त्या कीर्तिया पुरुषव्यापारारोपणात् समानकर्तृत्वसद्भावः । कथंकारमिति "अन्यधैवंकथमित्यं-स्वि"ति णमुल् । दिवासमानार्थो यो शब्दोऽपि विधत्ते, तस्य "श्रौतोऽमश-सो"रित्याकारदेशे कृते घामिति भवति ॥ ५२ ॥

अङ्गाधिरापितमृगश्चन्द्रमा मृगलाञ्छुनः ।

केसरी निष्पुङ्खुषमृगपृगो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

किञ्च शश्यां यथा यत्नादाक्रमणं श्रेयो न तथा संधिरिति दर्शयितुमाह—  
शरीरनिहितहरिणः सन् शशी मृगलाच्छनोऽभिधीयते । संपर्काच्छय एव तस्य मलं संपन्नमित्यर्थः । यस्त्वयं सिंहः स मृगपतिरुच्यते, यतः सश्रोघो मृग-यूथान् क्षिपति ज्ञोति वा । तद्देतेनैतदुक्तं भवति—यदि त्वं वैघेन संघत्से तत्ते कीर्तिर्नश्यति यतः स मलभूतः, अथ चेत्तं क्षिपसि तत् सुप्रभुरुच्यसे । अत्र च शशिमृगराजौ' निदर्शनम् ॥ ५३ ॥

चतुर्थोपायसाध्येऽपि रिपौ' सान्त्वमपक्रिया ।

स्वेवामामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्मसा परिपिञ्चति ॥ ५४ ॥

आस्तां तर्हि संधिस्तथापि पूर्वं पूर्वोपायसंप्रयोगो युरु इत्याशङ्क्यासद्-मान आह—इण्डसाध्ये रिपौ सामापक्रियानुपायः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टयति-स्वेघं स्वेदाईमुष्णोपचारसाध्यमामज्वरं नवज्वरं को घीमानुदकेन परिपिञ्चति, शीतोपचारस्तस्यापक्रिया इत्यर्थः । स्वेघमिति "अहं कृत्यतृचक्ष" । आमेत्यमरोगे इत्यस्य णिबि वृद्धिः । मित्त्यं च "नान्ये मित्तोऽहेतायि"ति वचनाद्य भवति । पचायन् ॥ ५४ ॥

सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।

प्रतप्तस्येव सहसा सर्पिपस्तोयविन्दवः ॥ ५५ ॥

क्रियते वा सान्त्वं यदि स बहु मन्यते नच तद् गृह्णातीति तद्दर्शयितुमा-  
ह—तस्य वैघस्य दण्डस्य वा शत्रुसामान्यस्य सकोपस्य चतुर्थोपायसाध्यस्य

१ 'शे तावदनाद्ययशः स्वर्गं न प्राप्नोति, इत्यधिकः स. पाठः । २ 'राजो' स. । ३ 'शशौ' क. पाठः ।

सकोपत्वात् सामवचनानि न शान्तये । यथा कथितस्य घृतस्य सहसा पाकान्तरं जलविश्रुपः शीता अपि दीपकाः ॥ ५५ ॥

गुणानामायथातध्यादर्थं विस्त्रावयन्ति ये ।

अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः ॥ ५६ ॥

ये वात्र संधि मन्यन्ते ते मूर्खाः परिहर्तव्या पवेत्युद्भवोद्देशेनाह—गुणानां संधिविग्रहादीनामायथातध्याद्विपर्ययेण प्रयोगात् ये सचिवाः प्रभूणामर्थं प्रयो जनं विस्त्रावयन्ति, तेऽमात्यव्यञ्जना भृत्यापसदा दूष्यास्त्यक्त्व्याः, यतस्ते शत्रुसंहिता रिपुतुल्याः । विपक्षो ह्यर्थनाशं चिकीर्षति । अन्ये त्वमात्यव्यञ्जनमुभयवेतनमाहुः, शत्रुसंहितं शत्रूणामैकार्थ्यमापन्नम् । अतश्चैवं व्याख्यायते—गुणानामायथातध्यात् येऽर्थं<sup>१</sup> नाशयन्ति तेऽमात्यव्यञ्जना उभयवेतना दूष्याः, इत्युभयवेतनलक्षणं दोषं प्राह्वयितव्या भेदा इत्यर्थः । यतस्ते शत्रूणां संहिता मिलितास्तत्त्वतः शत्रुहितास्तस्य तु कार्यार्थं सेवका इत्यर्थः । आयथातध्यादिति “यथातथायथापुरयोः पर्यायेण”ति वा नञ्पूर्वपदवृद्धिः ॥ ५६ ॥

स्वशक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसनेऽपरे ।

यात्रामाहुरुदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयम् ॥ ५७ ॥

स्यादेतत्, यथा संधिरयुक्तस्तथा यात्रापीति तद्भवता न युक्तमुक्तमित्याह—अथ केचिदर्थशास्त्रज्ञा मन्यन्ते—यदा स्वशक्तेः कोशदण्डलक्षणाया उपचयो वृद्धिः परस्य त्वापद्रवतु मा वा भूदिति तदा यात्रा देया अन्ये त्वाहुः—शत्रोश्चेत् व्यसनं शक्तिक्षयस्तदा स्वशक्त्यनपेक्षमसावयस्कन्धः । एतच्च मतद्वयमपि त्वामुदासीनं निरुद्योगमुत्थापयत्युद्यमयति, उद्यमस्यापि संभवादिति भावः । आसीनमिति “ईदासः”<sup>१</sup> । द्वयमिति “द्वित्रिभ्यां तयस्यायजूवा” ॥ ५७ ॥

लिलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलधीपसः ।

याद्वाम्भोनिधेन् रुन्धे वेलेव भवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

तत्र स्वशक्त्युपचयं तावदाह—यादवा एवाम्भोनिधयस्तान् भावत्की तितिक्षावेलानुत्था रुन्धे परानमाश्रितवर्तयति । कीदृशान्, लोकाञ्जगन्ति लिलङ्घयिषतः

१ 'मि त्रिमयन्ति' ख. पाठः । २ 'र्थं विस्त्रावयन्ति' ख. पाठः । ३ 'दागमः' ख. पाठः ।



आक्रमितुकामान् अलङ्घ्यानन्वैरजप्यान् अलघायसो गहून्, त्वं चेदनुजानासि तदयुनैवारयो जिता इत्यर्थः । समुद्रानप्येवंविधान् वेला रुन्धे । वेला मर्यादा प्रजापतिविहिता ॥ ५८ ॥

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्षोक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥

नच 'याने कश्चित्तवायासो येन क्लेशमयात्रानुजानासीति दर्शयितुमाह— सेनायाः संबन्धी यो विजयः स त्वय्यपदिश्यतामुद्घोष्यतां, कृष्णो जयतीति । कीदृशे त्वयि' साक्षिमात्रे उदासीने, तथा फलभाजि फलमाधिपत्यलक्षणं मज्जतीति फलभाक् तस्मिन् । एतदुक्तं भवति—त्वं केवलं वीरस्व यत्तु कर्तव्यं तदखिलं पृतनैव करोति विजयश्च लोके तत्रैव नतु सेनायाः, तत्फलं च त्वमेव सेवसे नतु चमूः । क्व यथा साक्षिमात्रे किमीदं' किमपदिश्यते इत्याह—समीक्षोक्ते सांख्यशास्त्रनिर्दिष्टे यथात्मनि साक्षिमात्रे बुद्धेः संबन्धी भोगानुभवः संसारापवर्गलक्षणोऽपदिश्यते । तत्र हीदं दर्शनम्—आत्मा दर्शयिता बुद्धिवैद्या, बुद्धिबंध्यते मुच्यते न किंबिदुषमुद्गृहे । अयोच्यते—पुरुषो बद्धः पुरुषो मुक्तः आत्मनः सुखमात्मनो दुःखमिति । एवं यथा बुद्धिभोगो 'द्रष्टृमात्रे क्षेत्रज्ञे कथ्यते, एवं सेनाविजयस्त्वय्युदासीनेऽपि घोष्यतामिति न कश्चित्तवायासः ॥ ५९ ॥

हते हिडिम्बरिपुण्या राज्ञि द्वैमातुरे युधि ।

चिरस्य मित्रज्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥

अर्थ. परज्यसने'माह—हिडिम्बरिपुण्या भीमसेनेन द्वैमातुरे जरासंधे राज्ञि संपति मथिते सति दमघोषजः शिशुपालः सुदमः झुस्तेन दम्यते जीयते । यतः सदैव मित्रज्यसनी, जरासंधयद्यदुःखं तस्य विद्यते । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरे जरासंधः । "मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः" । चिरस्येत्यनेन दर्शयति—अद्यापि न तस्य तादृशं मित्रमस्ति ॥ ६० ॥

१ 'वा त्व' क. पाठः । २ 'भवति' ख. पाठः । ३ 'त्रे उदासीने तथा फलभाजि किमिव' स. ग. पाठः । ४ 'गद' ख.-पाठः । ५ 'नमर्षान्तरमाह' स. पाठः ।

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो हिये ।

विधुर्विधुंतुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥ ६१ ॥

एवं नीत्या परमतेन धानं प्रतिपाद्य विरुमैकरसिकतयात्ममतेन प्रतिपादयितुमाह—ध्यसने रिपुरवस्कन्ध इति यन्नीतिस्तत् तेजस्विनस्त्रपाकरं, यस्मान्मानिनः परः पूर्णः शक्तिः समृद्धः सन् प्रीत्यै राहोरिव चन्द्रः । पूर्णं हि विधुं सुभानुर्ग्रसते न खण्डम् । पूर्वार्धे च वाक्यार्थपरामर्शसंबन्धापादनायेति शब्दोऽध्याहार्यः, अन्यथा दृष्टव्यमेव वाक्यमुच्यते । आपदि परो गम्य इति यन्नीतिरित्यर्थः । विधुं तुदतीति विधुन्तुदः “विध्वरुषोस्तुदः । अरुर्द्विपदजन्तस्य मुम् । स्क्रोः संयोगाद्योरन्ते चे”ति सलोपः ॥ ६१ ॥

अन्यदुच्छृङ्खलं सत्स्वमन्यच्छास्त्रनियञ्चितम् ।

सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः ॥ ६२ ॥

यद्येवं तत् शास्त्रोल्लङ्घनं कृतं स्याद्भवत्वित्याह—उच्छृङ्खलं स्वतन्त्रं यत् सत्त्वं प्राणी पुरुषगुणो वा यदन्यच्च शास्त्रेण नियञ्चितमस्वतन्त्रीकृतं तदन्यदेव, रुचिभेदात् कश्चिन्नीतिमपेक्षते कश्चित्तु नेत्यर्थः । अथ किमिति ते अन्ये भवतः, उभे अपि कथमेकस्मिन् शास्त्रे न तिष्ठतः, इति वृद्धीकरणायार्थान्तरन्यासः । प्रकाशतमसोः कुतः सामानाधिकरण्यं सहभावः । यथा तेजस्तिमिरे वैलक्षण्यादेकस्मिन्नाधारे नावतिष्ठेते तथा सत्त्वे इत्यर्थः । तस्माद्द्वयं तेजोरूपा नीतिशास्त्रं नापेक्षामहे, इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयोः ।

आस्माकदन्तिर्सान्निध्यवामनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

एतदेवोपसंहरन् प्रकृतं वक्तुमाह—यत एवमत इन्द्रप्रस्थगमो युधिष्ठिरपुत्रगमनं मा कारि मा विधायि । कर्मणि लुङ् । किं तर्हि क्रियतामित्याह—चेदयो जनपदविशेषाः शिशुपालगमनादीदृशाः सन्तु, इति प्रार्थने लोट् । अस्माकमिमे आस्माकाः “तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ” । अस्मदीया ये दन्तिनस्तत्रैकद्वयेन वामनीभूता ह्रस्वत्वं प्राप्ता भूरुहो वृक्षा येषु तथोक्ताः । एतेन नगरीरोधो विधीयतामित्युक्तं भवति ॥ ६३ ॥

निरुद्धवीवधासारप्रसारां गा इव व्रजम् ।

उपरुन्धन्तु दारार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विपः ॥ ६४ ॥

तद्गोधावसरे हि वृष्णिमहेमास्तद्यु बध्यन्ते इत्येतदाह—दारार्हा वृष्ण्यः पुरीं माहिष्मतीं द्विप उपरुन्धन्तु, माहिष्मत्याख्यायां पुरीं शत्रून् वेष्टयन्त्वित्यर्थः । गा इव व्रजं, यथा कश्चिद् व्रजं घोषं गा उपरुन्धतीत्यनायासः प्रतिपाद्यते । रघिर्द्विकर्मकः । “अकथितं चे”ति पुरीं व्रजस्य च कर्मसंज्ञा । केचित्तु त इवेति पठन्ति । ते चेदयो व्रजमस्मद्योषं यथोपरुन्धुरेवं द्विपः संबन्धिनीं पुरीं यादया रुन्धन्तु, इति व्याचक्षते । गुज्यत एतत्, किन्तु विशेषलक्षणं त्यक्तं स्यात् । अयं च कविः प्रायशस्तच्छीलः । कीदृशीं पुरीं, वीवधशब्दः पथि पाथे च वर्तते, आसारो मित्रफलं, प्रसारो वनाजीवः धासकाष्ठादिकः, एते निरुद्धा वेष्टयशाधिनुत्ता यस्यास्तां निरुद्धवीवधासारप्रसारान् ॥ ६४ ॥

यजतां पाण्डवः स्वर्गमवत्विन्द्रस्तपत्विनः ।

वयं हनाम द्विषतः सर्वः स्वार्थं प्रतीहते ॥ ६५ ॥

नन्वेवं सति युधिष्ठिर उपेक्षितो भवेत्, एवं भवन्वित्याह—पार्थो यजतां, शक्रो दिवं रक्षतु, रविरुदेतु, वयं शत्रून् हनाम । यस्मात् सर्वः कश्चित्, स्वार्थं प्रत्यात्मोद्देशेनेहते चेष्टते, स्वार्थं वा “प्रतीयते” (इति पाठे) प्रतिपद्यतेऽनुतिष्ठति । ईङ् गतावित्यस्य दैवादिकस्य लकारः । तदेतेनैतदुक्तं भवति—यथाकेंद्रपार्थाः स्वकार्याण्यनुतिष्ठमानाः परार्थं नापेक्षन्ते तथा वयमपि । अकेंद्रतुल्यो युधिष्ठिरोऽस्माकमित्यर्थः । तद्यदि मित्रकार्यं भवेत्सामहे तत् तद्दकेंद्रयोरेपि साहायकं नयामः । हनामेति प्राप्तकाले लोट्, यजतामित्यादावतिसर्गे । कामचारानुष्ठानमतिस्वर्गः । यागादिकं कुर्वन्तु यथेष्टं वा, यतो न तेपामास्माकांता चिन्ता नाप्यस्माकं तदीयेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्राप्यतां विद्युनः संपत् संपर्कादर्करोचिषाम् ।

शस्त्रैर्द्विपच्छिररञ्ज्ज्दप्रोच्छलच्छोणितोचितैः ॥ ६६ ॥

अधुना वचनसमाप्तावाशिषं प्रयुञ्ज्जे मार्घपते वा—आयुचैः रिपुच्छिररञ्ज्जे रविकिरणनिकरसंपर्कां तद्विच्छोभा प्राप्यताम् । रघिररञ्जं हि शस्त्रं तेजःसंपर्का-

१ ‘समीहते’ क. ख. पाठः । २ ‘कार्यार्थम्’ ख. पाठः ।

रसौदामिनीसदृशं भवति । कीदृशैः शखैः द्विषतां यान्ति शिरांसि तेषां यश्छेद-  
स्तेन प्रोह्लसत्तिर्यगूर्ध्वं वा प्रसरद्यच्छोणितं तेनोक्षितैः क्षपितैः । प्राप्यतामिति  
कर्मण्याशिषि लोट् प्रार्थनायां वा प्रातःकाले वा ॥ ६६ ॥

इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः ।

सभाभित्तिप्रतिध्वानैर्भयादन्ववदध्रिव ॥ ६७ ॥

इति हलधरस्य वाचो वेगोक्त्या मन्त्रमण्डपकुड्येषु प्रतिफलिताः, तत्र  
कविरुत्प्रेक्षां चक्रे-इति' रामस्य वाचः सदःकुड्यप्रतिश्रुत्काभिध्वित्रदेवता भयेना  
न्ववदध्रिव श्रद्धीकरणार्थमेवमेतदिति प्रत्युचिरे । यतोऽसौ संरम्भी क्रुद्धः, यदि  
ता नाङ्गीकुर्वते तत्ताश्चूर्णयति । संरम्भीति "रभेरशश्लिष्टोरि"ति नुम् ॥ ६७ ॥

निशम्य ताः शेषगवीरभिघातुमघोक्षजः ।

शिष्याय वृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद् दृशा ॥ ६८ ॥

ताः शेषगवीर्बलभारतीराकर्णानन्तरमघोक्षजो विष्णुर्वृहतां पत्युर्वृहस्पतेः  
शिष्यायोद्धवाय वक्तुं चलुया प्रसङ्गमदात् । भणेत्यक्षिनिकोचेन हलिगौरवार्यमेवा-  
वोचदित्यर्थः । शेषगव्य. शेषस्य गावो रामवाचः । "गोरतद्धितलुकी"ति टच् ॥६८॥

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः ।

तथ्यामुतथ्यानुजवज्रगादाग्रे गदाग्रजम् ॥ ६९ ॥

अथ भृक्षेपादनन्तरमुद्धवो गदाग्रजं विष्णुं भारतीमघोचत् । गदिरुभयकर्म-  
कः । अग्रे पुरो विष्णोरेव । वागुपादानं विशेषणयोगार्थम्, तदाह—आहितभराम-  
पितार्थगौरवाम् । अभिधेयसंपदत्र भरः । तथा तथ्यां सत्यां नीतिशास्त्रानुगताम् ।  
कथं जगाद, अनुद्धत समग्रयं ननु हलधरवत् क्षोमेण । उतथ्यानुजवत् वृहस्पतिरिव ।  
एतेन मन्त्रप्रार्थणायमुक्त्वा । उतथ्यो वाचस्पतेर्ज्येष्ठो भ्राता, गदस्तु हरेः कनीयान् ६९

संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना ।

निर्द्धारितेऽर्थं लेखेन खलुक्त्वा खलु वाचिकम् ॥ ७० ॥

अनुद्धतं जगादेत्युक्तं तदाह-हलिनोके' ममाधुनाभिघातुमसांप्रतम्, एतेनैव

सर्वमुक्तमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन द्रवयति—यस्माज्ज्ञेनेन निर्धारितेऽर्थे निश्चिते सति वाचिकं संदेशवाचं खलूक्त्वा न वक्तव्यं, लेखद्वारकेण लेखादेवार्थावगतेः । यो वा वक्ति तत् पिष्टपेषणम् । अथच मुसलपाणिनेति साभिप्रायमत्र नाम । मुसलमस्यैव हननयोग्यं पाणौ नतु मन्त्रज्ञमोऽयमतश्च यदैवैतेनाट्टपट्टमुक्तं तदैव किं मया वक्तव्यमिति न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः । संप्रत्येव सांप्रतम् । “प्रज्ञादिभ्यश्चे”त्यण् । स्वभावाच्चायं युक्तार्थः क्रियाभिधायी, तेन वक्तुमिति तुमत्र विरुच्यते । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः, “हलश्चे”ति घञ् । खलूक्त्वा “अलंखत्वा”रिति क्त्वा । वाचिकमिति “वाचो व्याहृताया” इति स्वार्थे ढक् ॥ ७० ॥

तथापि यन्मय्यपि ते गुरुरित्येव गौरवम् ।

तत् प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

यदि खलूक्त्वा तन्मूक इवास्व किमारटितेनेति वचनासकारं दित्सुराह-यद्यप्यवचनं न्याय्यं तथापि यन्मय्यपि खल्पबुद्धौ गुरुरित्येव गौरवमादरातिशयस्तन्मम भणतः प्रयोजककर्तृत्वमुपैति, तन्मां जल्पयतीत्यर्थः । प्रयोजकश्चासौ कर्ता । द्विविधो हि कर्ता स्वतन्त्रः प्रेरकश्च । अपिशब्देनात्मनो हीनत्वं बुवन्ननौद्धत्यं प्रकाशयतीति स्वरूपनिर्देशः । एवशब्दोऽवधारणे । गुरुरित्येव नतु सचि-वत्वादिनेत्यर्थः ॥ ७१ ॥

वर्णैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ।

अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विचित्रता ॥ ८२ ॥

नच मम मणितव्यं विद्यते, इति वाङ्मयविस्मयद्वारेण प्रतिपादायितुमाह-वाङ्मयस्य वक्तव्यस्य गेयतुल्यस्याहो अनन्ता विचित्रतानेकरूपत्वम् । कदाचित्कारणबाहुल्यं स्यात् तत्र चित्रमित्याह—वर्णैरज्ज्जलिभिः स्वरैरिव कतिपयैर्ग्रथितस्य कृष्यस्य । यदि परं विपट्टिश्चतुष्पट्टिर्वा वर्णाः, अथ च वेदादिभेदेनापारं वाङ्मयं न कश्चिदपि सदृशं, स्वरा अपि सत तदपि गेयं समुद्रवदनन्तं, तस्माद्यद्यपि हलिनोक्तं तथाप्यहमन्यदेव विचित्रतरं वच्मीति तात्पर्यार्थः । उक्तं च—“अथदताणगढ इति श्रोहीन अते दीमन्तिकहवि पुणश्चणे विष्टपापियणं अङ्कुवामु कविवालीव” ॥ वाचो विकारो वाङ्मयमिति एकाचो नित्यं मयटमिच्छन्ति । गीयत इति गेयम् । “अचो यत्” । उपमानोपमेययोश्च द्वित्वादिष-

शब्दावपि द्वावेव न्याय्यौ, यत्र त्वेवंविधे विषये एक एवासौ प्रयुज्यते तत्र वाक्यार्थस्यौपम्यं बोद्धव्यम् । एवमन्यत्र ॥ ७२ ॥

बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।

अनुज्झिताभिसंबन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥ ७३ ॥

अथ हलघरवचनाधिष्ठेपद्वारेणात्मवचनस्य ग्राह्यत्वमाह—आत्ममनीषया प्रकीर्णमसमञ्जसं बह्वपि विशिष्टमपि कामं सत्यमुच्यते । यस्तु परस्परसम्बन्धः प्रबन्धो वाक्यप्रपञ्चः स दुरुदाहरो वक्तुं कृच्छ्रेण शक्यते । यदुक्तम्—  
“वाक्यसंयोगो हि नृपतेः स दुष्करतमो मतः । अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुम्” ॥ इति । तदेतेन स्त्रीरिणा लागुडिकन्यायेनोक्तं, मया तु नीति-शास्त्रान्वितमभिधीयते, इत्युक्तं भवति ॥ ७३ ॥

अदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् ।

प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥ ७४ ॥

सामान्यद्वारेणात्मवचननतिमाह—ये कुशला वाग्मिनस्ते वाचमेवंविधां प्रसारयन्ति विस्तारयन्ति, अमिदधते इत्यर्थः । कीदृशीं, अदीयसीं कोमलां, सुबोधामपि घनां महार्थां । यच्च घनं दार्ढ्यादि तन्न मृदु भवति, इति विरोध-च्छायाप्रतिपादनार्थोऽपिशब्दः । तथानल्पगुणैरक्लिष्टत्वमाधुर्योदार्यादिभिः कल्पितां योजितां चित्रां नानारूपामनेकशास्त्रानुगतत्वात् अतश्च चित्रां पटीमिव चित्रपटीतुल्याम् । यथा केचित् कुशला एव तन्तुवायकाश्चित्रां पटीं प्रसारयन्ति घनाय वितानयन्ति तथा वाचं केचिदेवेत्यर्थः । सा च घनापि अदीयसी भवति । बहुभिर्गुणैस्तन्तुमिश्र कल्पिता चित्रपटी, हैमनो वासोविशेषः ॥ ७४ ॥

विशेषविदुषः शस्त्रं यत् तवोद्ग्राह्यते पुरः ।

हेतुः परिचयस्यैर्यं वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥ ७५ ॥

इदानीं भगवतां नतिद्वारेणात्मनोऽनौद्धत्यमाह—तव विशेषविदुषो विशेष-ज्ञस्याप्रतो यच्छास्त्रमुद्ग्राह्यते पर्यालोच्यते स वक्तुर्दुद्ग्राहयितुर्गुणनिकैवाभ्यास एव । विद्याभ्यासो गुणनिका । कीदृशी, परिचयस्यैर्यं प्रकृतदृढत्वे हेतु-निमित्तम् । गुणनिकया हि शास्त्रस्याविस्मरणं भवति, अर्धीतस्य शास्त्रस्या-

विस्मरणार्थमभ्यासं कुर्मः, त्वमेतन्न जानासीति तात्पर्यार्थः । विशेषं विद्वान्  
 बोद्धा विशेषज्ञः । “द्वितीये”ति विभागात्समासः । विशेषेणातिशयेन विद्वान् प-  
 रिडित इति केचित् । तस्य विशेषविदुषः “वसोः संप्रसारणम्” । हेतुराविष्ट-  
 निह्नः । परिचयो बोधप्रकर्षस्तस्य स्वैर्यमविस्मृतिः । गुणनमेव गुणनिकाभ्या-  
 सः । “संज्ञायां कन्” ॥ ७५ ॥

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यतेनाघातुमात्मनि ।

तौ हि मूलमुदेप्यन्त्या जिगीषोरात्मसंपदः ॥ ७६ ॥

एवं यवनावकाशं दत्त्वाधुना प्रकृतमर्थं विवजुराह—अतोऽस्मात् कारणात्  
 राज्ञा प्रज्ञोत्साहौ मन्वोत्सादशक्नी आत्मन्याघातुमुपपादयितुं यतेत यत्नं कुर्यात् ।  
 यतस्तौ बुद्ध्युद्योगौ जिगीषोर्जेतुमिच्छोद्यदेप्यन्त्या वार्धेप्यमाणाया आत्मसंपदः  
 प्रभुशक्तेर्मूलं कारणम् । यतो मन्त्रशक्त्युत्सादशक्तिभ्यां प्रभुशक्तिर्मवत्यतस्ते अ-  
 जर्जनीये इत्यर्थः । जिगीषुर्नयज्ञो भुवं जेतुमुद्यतो राजन्यकप्रधानमुच्यते ॥ ७६ ॥

सोपधानां धियं धीराः स्थेयसीं खट्वयन्ति ये ।

तत्रानिशं निपष्ठास्ते जानते जातु न श्रमम् ॥ ७७ ॥

प्रज्ञोत्साहावित्युक्तं तत्र तावत् प्रज्ञाया नुतिद्वारेण मूलत्वं दर्शयितुमुपक-  
 मते श्लोकचतुष्टयेन—ये धीरा अब्याकुलाः सोपधानां युक्तियुक्तां धियं स्थेयसीं  
 स्थिरतरामनपायिनीं खट्वयन्ति खट्वां कुर्वन्तेऽधिरोहन्ति वा, ते तत्र खट्वायामानि-  
 शं रात्रिन्दिनं निपष्ठाः सुप्ताः सन्तः श्रममङ्गपीडां नैव जानते न कदाचिह्नमन्ते ।  
 कीदृशीं खट्वां, सोपधानां सगरडकां स्थेयसीं दृढमस्फुटिताम् । यद्यपि चात्र ख-  
 ट्वापसर्जनभूता तथापि बुद्ध्यया विभज्य विशेषणयोगो बोद्धव्यः । अतिशयेन  
 स्थिरा स्थेयसी । “प्रियस्थिरे”ति ईयसुनि स्थिरस्य स्थादेशः । खट्वां कुर्वन्तीति  
 खट्वयन्ति । “तत्करोती”ति खिच् । आ निशाया आनिशम् । “आह् मर्यादाभिधि-  
 प्यो”रिति समासः ॥ ७७ ॥

स्पृशन्ति शरवत् तीक्ष्णाः स्तोकमन्तर्विशन्ति च ।

बहुस्पृशापि स्थूलेन स्थीयते बहिररमवत् ॥ ७८ ॥

ये तीक्ष्णाः कुशाप्रेयधियः सहस्रबुद्धयः प्राज्ञास्ते स्तोकं स्पृशन्ति मितमा-  
 लोचयन्ति, अथ चान्तर्विशन्ति कार्यतत्त्वस्यान्तरं प्रविशन्ति । स्वल्पं बुधन्तः

सकलं कार्यशरीरं जानन्तीत्यर्थः । शरा इव, यथा सायका मनाक् स्पृशन्ति  
व्रणं कुर्वन्ति, अथ च द्वितीयं पार्श्वं यावन्निःसरन्ति । ये पुनः स्थूला जडधि-  
यो हस्तिमूर्खास्तैर्बहु स्पृश्यते रट्यते कार्यशरीरस्य वहिः स्पर्शयते । अशेषमपि  
कार्यमालोचयन्तो नैव तस्य हृदयं बुद्ध्यन्त इत्यर्थः । अश्मवत्, यथा यन्त्रपापाणो  
बहु शरीरं स्पृशति नचान्तरं प्रविशति । तदेवं<sup>१</sup> प्राज्ञाप्राज्ञविशेष उक्तः ॥ ७८ ॥

आरभन्तेऽल्पमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवन्ति च ।

महारम्भाः कृतधियस्तिष्ठन्ति च निराकुलाः ॥ ७९ ॥

ये मूर्खास्ते मनागेवारम्भं कुर्वन्ते नितरां चाकुला भवन्ति दीपवत् । ये  
पुनः कृतधियः शास्त्रज्ञास्ते महारम्भं महोदयं कार्यमारभन्तेऽथच निराकुला  
निर्व्यग्रास्तिष्ठन्ति सूर्यवत् । शास्त्रेण कृता वर्धिता धीर्येषां ते कृतधियः शास्त्र-  
परिणतबुद्ध्य उच्यन्ते । जानातीति ह्यः “इगुपघ्नप्रीकिरः कः” ॥ ७९ ॥

उपायमास्थितस्यापि नश्यत्यर्थः प्रमाद्यतः ।

हन्ति नोपशयस्थोऽपि शयालुर्मृगयुर्मृगान् ॥ ८० ॥

नचापि बुद्धिमदात्प्राप्तेन प्रमदितव्यमिति दर्शयितुमाह—प्रमाद्यतोऽवलित-  
स्य नीतिमाश्रयतोऽपि प्रयोजनं न घटते । तथाच हरिणनिकटस्थोऽपि लु-  
ब्धको यावद्जागरूकस्तावन्मृगानपि न हिनस्ति । तस्माज्जिगीषुणा प्रमादो न  
विधेयः । एतेन यदुक्तम्—नीतिरापदि यद्गम्यः (२ । ६१ श्लोके) तदपास्तम् ।  
शीते तर्च्छीलश्चेति शयालुः, इत्यालुचि शीङ्ग्रहणम् ॥ ८० ॥

उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि । ✓

जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥ ८१ ॥

एवं प्रश्नं प्रदर्शयं सांप्रतमुत्साहं प्रतुष्टुपुराह—अयमादिषु द्वादशसु  
सु मध्यात् स एवैको जिगीषुः प्रधानं संपद्यते, य उदेतुमुदयाय ईहामुद्योगमुते ग-  
हमत्यजन् न त्यजति, नान्यः । जेतुमिच्छुजिगीषुः, निरीदृश्य कथं जयतीति भावः ।  
यद् द्वादशस्वादित्येष्वदिति सुतेषु घात्रादिषु मध्यात्सं एवैको दिनकृदहस्करः क-  
ल्पते य उदेति, अन्ये त्वदिनकृत एव । यतो यो दिनं करोति स दिनकृदुच्यते ।  
तथेमे द्वादशादित्याः—घातार्थमा मित्रो घृणोऽशुर्मंग इन्द्रो धिवस्वान् पूषा



पर्जन्यस्त्वष्टा विष्णुरिति । इमे तु राजानः—अरिर्मित्रमरिमित्रं मित्रमित्रमरिमि-  
त्रमित्रं विजिगीषुः पार्ष्णिप्राह आक्रन्दः पार्ष्णिप्राहासाराख्य आक्रन्दासाराख्यो  
मध्यम उदासीनश्चेति संक्षेपः । भवन्ति चात्र श्लोकाः—“अरिर्मित्रमरोमित्रं  
मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषुः परः स्मृतः ॥ पार्ष्णिप्रा-  
हः स्थितः<sup>१</sup> पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसाराखनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥  
अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुग्रहे संदत्तयोः समर्थो व्यस्तयो-  
र्यथे ॥ मण्डलाद्द्विद्वेतेषामुदासीनो यत्नाधिकः । अनुग्रहे संदत्तानां व्यस्तानां  
च यथे प्रभुः” इति । जिगीषुर्नाभिस्थानीयोऽत्र राजचक्रस्य पार्ष्णिमिव यो  
गृह्णाति स पार्ष्णिप्राहः । एतन्निरोद्धा विजिगीषुसहाय आक्रन्दः । आक्रन्दनि-  
रोद्धा च पार्ष्णिप्राहासारः । एतन्निरोद्धा चाक्रन्दसहाय आक्रन्दासार इति ॥२१॥

तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता ।

सुनिग्रहा नरेन्द्रेण फणीन्द्रा इव शत्रवः ॥ ८२ ॥

कथमसायेको जिगीषुः कल्पत इति तस्य मण्डलचिन्ताप्राह—एवंविधेन  
नरेन्द्रेण नृपेण रिपवः सुनिग्रहाः सुखेन दमयितुं शक्याः । कीदृशेन, तन्त्रा-  
वापविदा । स्वप्रकृत्युत्पत्तिविधानं तन्त्रं, परशुक्लीनामात्मन्यारोप आवाप, तौ  
वेत्ति जानातीति यस्तेन । तथा योगैः प्रच्छन्नप्रणिधिभिर्मण्डलानि परराष्ट्राण्य-  
धितिष्ठताक्रमता । एवंविधेनोत्साहेनासौ विजिगीषुः संपद्यत इत्यर्थः । के यथा  
केन सुनिग्रहा इत्याह—फणीन्द्रा इवेति । यथा नरेन्द्रेण गारुडिकेन सर्पश्रेष्ठा  
अदृच्छ्रेण दमयितुं शक्यन्ते । सोऽपि तन्त्र गायडशास्त्रमावापः सर्पपादिक्षेप-  
'स्तौ वेत्ति, योगैश्च ध्यानैर्मण्डलानि वायव्यादीन्यधितिष्ठति ॥ ८२ ॥

करमचेयामुत्तुङ्गः प्रसुराकिं प्रथीयसीम् ।

प्रज्ञायलवृहन्मूलः फलत्युत्साहपादपः ॥ ८३ ॥

यदुक्तं 'तौ द्वि मूलमुदेष्यन्त्या' (७६ श्लोके) इति तत् दर्शयति—उत्साह  
एव वृत्तः स प्रसुराकिं कोशचतुरङ्गं च फलं फलति जनयति । कीदृशीं, करैर्वलि-  
भिः प्रचेयां वर्धनीयां तथा प्रथीयसीमतिमदतीम् । उत्साहः कीदृश उच्यतेऽतनुः,

१ 'स्मृत' गः पाठः । २ 'यो यत्र' ख पाठः । ३ 'ए' नास्ति ग पाठः । ४ 'सर्पादि विक्षेप, क ख पाठः'  
५ 'स वृत्त' ग पाठः ।

तथा प्रदायलं मन्त्रशक्तिस्तदेव महन्मूलं कारणं यस्य । मन्त्रशक्तिजनितेनोधमेन प्रभुशक्तिर्जन्यते इति धास्यार्थः । योऽप्युच्यते बृहन्मूलश्च स करप्रचेयां हस्तप्राप्यां शक्तिं फलदानलक्षणं फलति ॥ ८३ ॥

बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनसंवृतिकञ्चुकः ।

चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥ ८४ ॥

शक्तित्रययोगे सति राजशब्दः प्राच्यते नान्यथेति दर्शयितुमाह—एवंविधः कोऽपि पुरुषो राजन्यः, पुरुषविशेषः कोऽपि राजोच्यते इत्यर्थः । बुद्ध्यादियोगे सति राज्ञा भूयते इति यावत् । अतश्च पद्मगुणा इत्यादीनां शक्तीनां संग्राह्यत्वमिति भावः । अथच एवंविधो यः पार्थिवः स कोऽपि पुरुषः पुरुषविलक्षणोऽसौ बोद्धव्य इति वृकोक्तिः । तमेव विशेषमाह—बुद्धिः प्रज्ञा शस्त्रं प्रहरणं यस्य स बुद्धिशस्त्रः । अन्यो ह्यायुधेन जिघांसति स तु बुद्धैवेति विशेषः । उक्तं च—“एकं हन्यान्नवा हन्यादिपुमुङ्को धनुर्मता । बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्ति राष्ट्रं सराजकम्” इति । तथा प्रकृतय एवाङ्गानि यस्य स प्रकृत्यङ्गः । अन्यस्य हि पाणिपादादीन्यङ्गानि भवन्ति, स तु तत्कर्म प्रकृतिभिरेव कुरते—“स्वामी जनपदोऽमात्यः कोशो दुर्गं यत्नं मुहत् । राज्यं सप्तप्रकृत्यङ्गं नीतिशाः संप्रचक्षते” इति ॥ तथा घनातिशयवती संवृतिर्मन्त्रगुप्तिरेव कञ्चुकं कवचो यस्य । अन्यस्य हि सन्नाहः शस्त्रमयो भवति स तु मन्त्ररक्षयैवात्मानं रक्षति । चाराः प्रणिधय एवेक्षणे चतुर्षु यस्य स चारेक्षणः । अन्यस्य हि स्वमुख एव चतुर्षु भवतः स तु चारैरेवाखिलमवलोकयति । उक्तं च “गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः । चारैः पश्यन्ति राजानश्चतुर्भ्यामितरे जनाः” इति । तथा दूता एव मुख यस्य स दूतमुखः । अन्यस्य हि शरीरे मुखं लज्जं भवति स तु मापणादिकं मुखकार्यं दूतैरेव कुरते, अत एव पुरुषः कोऽपि पार्थिवो नान्य इति । तदेतेन यो मन्त्रशक्त्युत्साहशक्तिप्रभुशक्तियुक्तः स राजोच्यते नान्य इत्युक्तं भवति ८४

तेजः क्षमा वा नैकान्तरा कालज्ञस्य महीपतेः ।

नैकमोजः प्रसादो वा रसभागाविदः कथेः ॥ ८५ ॥

इदानीं केवलं तेजःसमाश्रयणेन यदभिहितं . 'मा जीवन्त्यः परे'त्यादि

(४५ श्लोके) तद् दृश्यितुमुपक्रमते-अवसरमस्य रामो न तैक्ष्ण्यमेकान्तो निश्चयो न मर्दवमपितु यद्यद्युपयुज्यते । तदेव दृष्टान्तेन दृढयति-रुचेः कान्यकर्तुः रसमाग-  
 बस्य न केवलमोजः पत्ने नापि प्रसादः । रसाः—“शृङ्गारहास्यकवणा वीररौ-  
 द्रमयातकाः । वीमत्साद्भुतशान्ताख्या नभैते निश्चिता युयैः” इति । तेषां विभागो  
 विषयविभागः । बहुसमासवती वृत्तिरोजोऽसमासा तु प्रसादः । यश्च रसवि-  
 मागं कविर्जानाति तेनैकान्तत एव गुणो नैवोजः प्रसादो बाध्यणीयः । यतः  
 शृङ्गारकवणयोः प्रसाद एव शोभामावहति रौद्रे त्वोज एव । केचित् तु रस-  
 भावविद् इति पठन्ति । तच्च नोपयुज्यते रसभावयोरैकयोगक्षेमत्वात्, भाव एव  
 हि रसो भवति, किंच रसेष्वेव हि रीतयो विभक्ता न भावेषु इति ॥ ८५ ॥

कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः ।

असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा ॥ ८६ ॥

न चाप्यकाले तेजस्विता फलवतीति दर्शयितुमाह—यः परैर्विहितापराधः  
 स काले प्राप्ते कोपं करोति<sup>१</sup> लघ्वबलः सन् तेजस्वितामाश्रयति, यतस्तदासा-  
 वसाप्योऽजस्यः । पूर्वमुपद्रुतोऽप्यशक्तत्वाद्दर्शितकोपः, तेन यदा शक्तिसंपत्ति-  
 मान् भवति तदापराधिषु तैक्ष्ण्यमाश्रयणीयं न संबद्धेत्युक्तं भवति । उक्तं च—“घडे-  
 द्मिर्नं स्कन्धेन यावत्कालिर्पर्ययः । अघैनमागते काले भिन्याद् घटमिवाश्रमि” ॥  
 इति । यथा गदो व्याधिर्जनैः कृतापथ्योऽपि सन् अपद्रुत्वाद्धिकारं न प्रकटय-  
 त्यनन्तरं प्राप्ते काले सत्यच्छेद्यत्वात्कोपं स्वकार्यं कुरुते, तथा मानी ॥ ८६ ॥

मृदुव्यवहितं तेजो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते ।

प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशया ह्यन्तरस्थया ॥ ८७ ॥

नचाप्यकालेऽप्येकान्तद्वारुणेन भवितव्यमिति दर्शयितुमाह—तेजः शौर्यं  
 मर्दवमिश्रितं सदर्शान् भूष्यादिकान् भोक्तुं प्रकल्पते<sup>२</sup> समर्थं भवति न केवलम् ।  
 तथा च प्रदीपस्तेजस्वभावोऽपि दशया मृद्ध्या मध्यस्थया समेत्य तैलं पिबति  
 न केवलम् । उक्तं च “मृदुमुष्यवमन्यन्ते तीक्ष्णाद्रुद्धिजते जनः । एतद् बुद्ध्या  
 महाराज मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भवे” इति ॥ ८७ ॥

१ 'कुरुते' ग. पाठः । २ 'स्व' ग. पाठः । ३ 'अनु' ग. पाठः । ४ 'कौर्यं' ख. ग. पाठः ।  
 x 'यत्नते' ग. पाठः ।

नालम्बते दैष्टिकतां न निपीदति पौरुषे ।

शब्दार्थौ सत्कचिरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥ ८८ ॥

नापि दैवमुल्लङ्घय तेज आदातव्यमिति दर्शयितुमाह—य शास्त्रज्ञ स द्वितीयमाश्रयति । तदेव स्वरूपेण दर्शयति—दैष्टिकता दैवपरता शास्त्रेकविषयत्व केवल नाश्रयति, नापि केचले पुरुषकार निपीदत्यवतिष्ठते । यथा सत्कविर्वाणि प्रभृतिद्वौ शब्दार्थौ काव्येष्वपेक्षते । नहि स केवलान् शब्दालकारानुपादत्ते नापि केवलानर्थालकारान्, अपितु निरवद्य सुकाव्य कर्तुं द्वयमेव । उक्तं च— “शब्दार्थौ काव्यमिति । तस्मात्केवल पौरुषाश्रयणेन चैद्यो न जेय इत्युक्तं भवति । विष्टमस्तीति मतिर्यस्य स दैष्टिको दैवशरणोऽत्र विवक्षित । “अस्ति नास्ति दिष्ट मति” रिति ठक् । पुरुषाणां कर्म पौरुषम्, “युवादि त्वाद् ॥ ८८ ॥

स्थायिनोऽर्थं प्रवर्तन्ते भावाः संचारिणो यथा ।

रसस्यैकस्य भूषांसस्तथा नेतुर्महीभृतः ॥ ८९ ॥

जिगीपुरेक करपते इत्युक्तं, तत्रतत्स्यात् किं नाम जिगीपुत्वमुच्यते यस्यो परि भर इति, तद्गुणानाह—नेता नायकोऽपि जिगीपुर्यो महीभृन्रूप स्थायी स्थिर एकदेशस्थो वा तस्यार्थं प्रयोजनऽन्य संचारिणो 'श्रटनशीला राजानस्तथा प्रवर्तन्ते' यथा स्थायिनो रसस्यैकस्यान्ये संचारिणो भावा, रसा शृङ्गारादयः । अत्र तु रसहेतुत्वात् स्थायी भाव एव रत्यादिको विवक्षित । रतिहासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा । जुगुप्साविस्मयशमा स्थायिभावा प्रकीर्तिता ॥ इति, व्यभिचारिणो भावा निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशत्, ते च स्थायिन भाव रसीभवन्तं पोषयितुं प्रवर्तन्ते । उक्तं च 'दीपयन्त प्रवर्तन्ते ये पुन स्थायिन रसम् । ते तु संचारिणो ज्ञेया न ते स्थायित्वमागता' ॥ इति, अथवा शृङ्गारादिवचनमेव रस शब्द स्थायिभावहेतुत्वाच्च स्थायित्वम् । तथाचात्र श्लोके स्थायिन इति पष्ठ्ये कवचनम् । ये तु जसन्तमाहु ते स्थायिनो भावा संचारिणश्चेति व्याचक्षते, तदयुक्तम् । यत् एतस्य रसस्य स्थायीभाव एक एवार्थं प्रवर्तते न पृथक्, स्थायी एव रसो भवेदिति विरुद्धं स्यात् उपमेयसाम्यं च न स्यात्, तत्र स्थायिश्च

व्यस्यैक्यचनान्तत्वात् । तदेतेन विजिगीषुमहिमा कथितः इति ॥ ८६ ॥

अनल्पत्वात् प्रधानत्वादंशस्येवेतरे स्वराः ।

विजिगीषोर्नृपतयः प्रयान्ति परिचारताम् ॥ ६० ॥

अथच कथं नेतुरथं ते प्रवर्तन्ते इत्याह—विजिगीषोर्नृपचक्रनाभितुल्यस्य राज्ञोऽन्ये राजानः परिच्छदत्वं प्रजन्ति, कर्मकराः संपद्यन्ते इत्यर्थः । कुतोऽनल्पत्वादखिलशक्तियोगादत एव प्रधानत्वाच्च, राजगुणयोगाच्च प्रधानत्वम् । कस्येव के कुत इत्याह—यथांशस्य स्वरस्यान्ये स्वरा उपकरणतां यान्ति । सोऽन्यसङ्कुच्चारणादनलो भवति । उक्तं च—“योऽत्यन्तबहुलो यत्र वार्दीवांशश्च तत्र सः” । इति, अत एव च प्रधानत्वमितरस्वरपरिभावकत्वेन वा ॥ ६० ॥

अप्यनारभमाणस्य विभोरुत्पादिताः परैः ।

व्रजन्ति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसः ॥ ६१ ॥

एतदेवोपोद्धलयति—विभोर्विजिगीषोरपि अनारभमाणस्य निष्क्रियस्यापि नृपान्तरैरर्जिता अर्था भूम्याद्यो गुणतां व्रजन्ति, उपकारकतां यान्ति तदीयाः संपद्यन्ते इत्यर्थः । विहायस आकाशस्य शब्दा ध्वनयो यथा । अन्यैर्हि पटहादिभिः शब्द उत्पाद्यते विभोः सर्वन्यापिनो निष्क्रियस्य आकाशस्य शब्दो गुण इति कथ्यते । तदेतेन प्रभुशक्तेर्महिमानं दर्शयताश्रयणीयत्वमुक्तम् । विभुः प्रभुशक्तिरुक्तः सर्वन्यापी च । अपिशब्दो विस्मयार्थः ॥ ६१ ॥

यातव्यपार्णिग्राहादिमालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥ ६२ ॥

इदानीं तेजस्वितामाह—यो नायकः प्रभुरधिकद्युतिस्तेजस्वी स यातव्यपार्णिग्राहादिमालायां नायकायते तरलतुल्यो भवति, तेजोयुक्तो राजा सर्वेषां प्रधानं मप्रतीत्यर्थः । यातव्यः प्राकृतोऽरिः, पार्णिग्राहः पाश्चात्यो राजा, आदिग्रहणमाक्रन्दार्थम् । तेषां माला पङ्क्तिः सैव माला सक् तस्यां नायकायते, नायको मध्यमणिस्तरलः स इवाचरति “कर्तुः क्यद्” । रत्नकरिडकायां हि तरलस्तेजोयुक्तः प्रधानम् । कीदृश्यां मालायाम्, एकार्थतन्तुप्रोतायां

एकधासावर्धे एकार्धे पृथिवीलक्षण । सर्वो हि राजा भुव साधयितु यतते ।  
 एकार्धे एव तन्तुसादृश्यात्तन्तुस्तत्र प्रोताया लग्नाया सबद्धायाम् । मालापि  
 तन्तौ लीव्यते । तदेतेन पृथिव्यर्थिना<sup>१</sup> राज्ञा स एव सार्वभौमो भवति, य  
 स्तेजस्वितयाधिकद्युतिर्भवतीति तेजसोऽप्याश्रयणीयत्वमुक्तम् ॥ ६२ ॥

पाद्गुण्यमुपयुञ्जीत शक्त्यपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्थास्नूनि बलवन्ति च ॥ ६३ ॥

यत्पूर्वमुक्तं, पाद्गुणा (२७ शे श्लो०) इत्यादि तद्दूपायितुमाह—पदेव गुणा  
 सध्यादयः, पाद्गुण्यमुपयुञ्जीत व्यवहरेत् । कथं शक्त्यपेक्षं यथाशक्तिं न रामसि  
 कतया दपेण वा । आत्मसामर्थ्यं बुद्ध्वा य एव गुणो हित सधियां विप्रहादि  
 र्थां स एव विधेय इत्यर्थः । कौटुश पाद्गुण्य, रसायन रसा अर्थ्यते प्राप्यते  
 ऽनेन<sup>२</sup> पृथिवीप्रापकमित्यर्थः । पाद्गुण्येन हि विचार्य प्रयुक्तेन पृथिवी प्राप्यते ।  
 केचित् तु रसायनमित्य रसायनमित्याहुः । किमेव सति सिद्धतीत्याह—एव  
 यथाबल पाद्गुण्योपयोगे सति, अस्य राज्ञोऽङ्गानि प्रकृतयः स्थास्नून्यविवलानि  
 बलवन्ति समर्थानि च भवन्ति, अन्यथा तु तानि द्रुत्वेयुः, शास्त्रपूर्वको व्यवहार  
 उदयायेति तात्पर्यार्थः । उक्तं च 'मतिभेदतमस्तिरोहिते गहन कृत्यविधौ विवेकि  
 नाम् । सुकृत परिशुद्ध आगम' कुद्यत दीप इचार्यदर्शनम्" ॥ इति, अथ चोक्ति —  
 य किल पाद्गुण्ययुक्त रसायनमौषध शरीरशक्तिमपेक्षयोपयुक्ते तस्याङ्गानि  
 पाणिपादादीनि दृढानि सबलानि च भवन्ति ॥ ६३ ॥

स्थाने शमवतां शक्त्या व्यापामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अयथाबलमारम्भो निदान क्षयसंपदः ॥ ६४ ॥

अथ शक्त्यनपेक्षे आरम्भ किं भवतीति स्थानवृद्धिरुपायस्यत्रय उपाया  
 स्ताधिकरूपयितुमाह—स्थान क्षयापक्षयरहितायामवस्थाया य शमवन्त श्रितशा  
 न्तिगुणास्तेषां तथाभूतानामङ्गिना राज्ञा शक्त्या व्यापाम विप्रद्रे सति वृद्धिरुपव  
 यो भवति । यदा स्थानावस्था तदा शम आश्रयणीय । यदा तु शक्ती पश्येत्तदो  
 दयाय पौरुषमाश्रयणीयमित्यर्थः । य पुनरयथाबल शक्त्यतिश्रमेणारम्भो यदा

१ 'धीवर्तिना' स पाठ । २ 'तदु' स ग पाठ । ३ 'नमय्य' ग पाठ । ४ 'नेतेत्यन रसाया  
 भुवोऽयन रसायन' ग पाठ । ५ स स पाठ । ६ 'मुक्ति' ग पाठ । ७ 'उदया विद्यन्ते' ग पाठ ।

स क्षयसंपदो महत्वा आपदो निदानं कारणम्, अशक्त्या विग्रहे सति नाशः प्राप्यत इत्यर्थः । अथचोक्तिः—यः किलाङ्गी शरीरपोषकः स स्थाने क्षीमघा-  
दौ शमी भवति, स्यादि न सेवत इत्यर्थः । शक्त्या च व्यायामे श्रमे सति  
तस्य वृद्धिः कायस्थौल्यं भवति । यस्तु देहयत्नमनपेक्ष्यातिव्यायामस्तेनासौ क्षयं  
घात्वपचयं प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

तदीशितारं चेदीनां भवांस्तमवमंस्त मा ।

निहन्त्यरीनेकपदे स उदात्तः स्वरानिव ॥ ६५ ॥

एवं सामान्यरूपेण नीतिशास्त्रमभिधाय प्रकृते योजयितुमाह—यतः “अथथा-  
यलमारम्भो निदानं क्षयसंपदः” तत्तस्मात् चेदीनामीशितारं चैद्यं भवान् माय-  
मंस्त मावहासीत्, अशक्त एव इत्यचलेपं तं प्रति मा<sup>१</sup> कृथा इत्यर्थः । यतः स  
चैद्यं उदात्त उन्नतो महाबलः सन्नरीनेकपदे युगपदेव निहन्ति हिनस्ति, स्वरान-  
निघ यथोदात्तः स्वरविशेषः एकस्मिन् एव पदे स्वरानचो निहन्ति अनुदात्त-  
यति । “अनुदात्तं पद्मेकवर्जं”मिति । तस्माद्रामसिकतया चैद्यो नावस्कन्धते इति  
भावः । अवमंस्तेति “माङि लुङ्” ॥ ६५ ॥

मा वेदि यदसाचेको जेतव्यश्चेदिराडिति ।

राजयद्मेव रोगाणां समूहः स महीभृताम् ॥ ६६ ॥

नचासौ सहजेनैव बलेन युक्तो यावद् बाह्येनापीति दर्शयितुमाह—असौ  
चैद्यो एकत्वाद्भवति इति त्वया मा वेदि मा ज्ञायि मा<sup>१</sup> ज्ञातव्यम् । यस्मात् स  
रक्षां समूहो राशिः स्यात् । यथा राजयद्मा क्षयव्याधी रोगाणां व्याधीनां  
निचयः । क्षये हि सर्वव्याधयोऽरोगकालस्यातीसारादयः संनिहिताः । वेदीति  
कर्मणि लकारः । कर्म तु वाक्यार्थः । च्लेः चिण् “चिणो लुगि”ति तस्य लुङ् ।  
चेदिषु राजत इति चेदिराट्, क्तिप् । इतिशब्दो वाक्यार्थपरामर्शकः क्रियान्त-  
रसंयन्धो<sup>२</sup> यथा स्यात्, अन्यथा जेतव्यश्चेदिराट् भवता मा वेदीत्यात्मीयार्थो<sup>३</sup>-  
परतन्त्रयोर्वाक्ययोर्दशदाडिमादिवाक्यवदसंबन्धार्थता स्यात् ॥ ६६ ॥

१ 'दि दीर्घं शमयति' क. ख पाठ । २ 'मा त्वं' ग. पाठ । ३ 'न' ग. पाठः । ४ 'बद्धो'  
ख. पाठः । ५ 'र्थ.' ख पाठः । ६ 'न्यवाक्य' ख. पाठः ।

संपादितफलस्तेन सपत्नः परभेदतः ।

कार्मुकेणैव गुणिना घाणः संधानमेप्यति ॥ ६७ ॥

तामेव सहायसंपदं स्वरूपेण दर्शयितुमुपक्रमते—तेन चे'दिराजेन गुणिना शौर्यादिगुणैर्युक्तेन घाणोऽसुरः सपत्नः सबलः संधानमेप्यत्यैक्यं प्राप्स्यति । यतः परभेदतस्त्वद्भेदेनैव संपादितं फलं प्रयोजनं यस्य । घाणस्यापि त्वं शत्रुरेवातो यदासौ जानीते चैद्यस्य तव च भेद उत्पन्न इति तदैव चैद्येनोपकृतमिति मन्वा-स्तेन सह संधिं कार्मुकेणैव करिष्यते । यथा योजितफलकः सवाजश्च घाणः शरः सज्जेन घनुपा परभेदतो लक्ष्यभेदार्थं संधानमेति' । परभेदन इति पाठान्तरम् ६७

ये चान्ये कालयवनसार्वभृक्किमद्रुमादयः ।

तमःस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ ६८ ॥

भूयोऽप्याह—येऽप्यन्ये कालयवनादयो राजानस्तेऽप्येनं चैद्यमनुयायिनः पश्चादागमिष्यन्ति, यतः प्रदोषं प्रकृष्टदोषम् । तेऽपि तमःस्वभावास्तामसाः क्रो-धप्रकृतयः, सदृशाश्च' सदृशैर्युज्यन्ते । अथच प्रदोषं रात्रिमुखं तमांस्यवश्य-मेवानुयान्तीत्युक्तिश्लेषः ॥ ६८ ॥

उपजापः कृतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि ।

आशु दीपयितारूपोऽपि साग्नीनेधानिवानिलः ॥ ६९ ॥

नचैते राजानस्त्वप्यनुकूला येन तं न यास्यन्ति, नच तस्य तानात्मीकर्तुं फथित् क्लेश इति दर्शयितुमाह—तेन चैद्येन भवता सह तेषां य उपजापो भेदः कृतः सोऽप्योऽपि तान् रूपानाशु ऋगित्येव दीपयिता क्षोभयिष्यति, यतस्त्व-यि तानाकोपवतः सक्रोधान् । यथा सानलानीध्मानि तनुरपि चायुर्ज्वलयति ॥ ६९ ॥

बृहत्सहायैः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भो विमभ्योति महानद्या नगापगा ॥ १०० ॥

एवंच स्वयं दुर्बलत्वेऽपि क्षसहायत्वादसावप्य इति दर्शयितुमाह—क्षोदी

१ 'क्षित' स. पाठः । २ 'यास्य' स. ग. पाठः । ३ 'मेरु' स. पाठः । ४ 'कृशुयः शब्दाश्च' क. स. पाठः । ५ 'चति' ग. पाठः ।



यांस्तनुरपि यो बृहत्सहायः स कार्यान्तं प्रयोजनपारं याति । तथा च नगापगा  
पर्वतनदी खलपापि महानद्या वितस्तादिकया मिलित्वा समुद्रं प्राप्नोत्येव<sup>१</sup> ।  
अतिशयेन क्षुद्रोऽसमर्थः क्षोदीयान्, ईषत्तुनि<sup>२</sup> स्पूलदूरे<sup>३</sup>त्यादिना गुणो रेफ-  
लोपश्च ॥ १०० ॥

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये चोभये नृपाः ।

अभियुक्तं त्वयैनं ते गन्तारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥

स्वादेतत् दानमानादिभिरावर्जितत्वाद् गौरवेशे च ममैव सर्वे पार्थिवास्ति-  
ष्ठन्ति तस्य तु कतिपय, इति कीदृशी सहायसंपदित्याह—एते चैवं भवताभियु-  
क्तमुच्चन्धममी राजानो गन्तारो गमिष्यन्ति<sup>४</sup> । ये तस्य मित्राणि तव तु न के-  
चित्, ये तवामित्रा रिपवस्तस्य तु न केचित् । ये चोभये द्विरूपास्तस्यापि मि-  
त्राणि तव चामित्राः तस्य चा<sup>५</sup>मित्रमित्राणि इत्ययं चोभयार्थः, एष्योऽप्ये रा-  
जानस्ते त्वामनुयास्यन्ति । ये तव मित्राणि तस्य तु न केचित्, ये या तस्या-  
मित्रास्तव तु न केचित्, ये च तवापि मित्राणि तस्य चामित्राः । अथवा  
तवा<sup>६</sup>मित्रमित्राणि तस्य च<sup>७</sup>मित्रमित्राणि । तस्मान्न तवाधिका सहायसंप-  
दिति भावः । पूर्वं याणादीनामुपन्यासः प्राधान्यस्यापनार्थः । गन्तार इति  
वृत्तन्तः ॥ १०१ ॥

मखविधाय सकलमित्थमुत्थाप्य राजकम् ।

हन्त जातमजातारैः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥

एवं सत्यपरोऽनर्थ आयातीति दर्शयितुमाह—एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण यज्ञ-  
विधाय नतु कार्यान्तरार्थं समग्रं राजकं नृपसमूहमुत्थाप्य क्षोभयित्वा कष्टम-  
जातारैर्युधिष्ठिरस्याघेन शत्रुणा भवता संपन्नम् । तस्याजातशत्रुरिति सार्थकं  
नाम, त्वं यदा राजन्यकक्षोभद्वारेण यज्ञं विभ्रयसि तदा तस्य त्वमेव प्रथमः  
शत्रुस्तत्कार्यकरणत् । राजां समूहो राजकम् । “गोत्रोक्षोद्भोरभ्रराजे”ति बुद्ध ।  
जातमिति भावे क्तः । हन्तेति खेदे ॥ १०२ ॥

१ 'याति' ख. पाठः । २ 'न्ति सहायकं करिष्यन्ति' इत्यधिकः ख. पाठः । ३ 'च मि' ख.  
पाठः । ४ 'चा' ख. पाठः । ५ 'चा' ख. ग. पाठः ।

संभाव्य त्वामतिभरक्षमस्कन्धं सुबान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

नच तव तत्सांप्रतमिति तद् दर्शयितुमाह—भवन्तं सहायं निरूप्य धर्म-  
राजो यद्भारं विवक्षते वोढुमिच्छति, यतस्त्वमतिभरक्षमस्कन्धो मद्भाभरसहा-  
सः । त्वया सहायं उत्साहो वा यस्य । अन्योऽपि विपुलांसः साहायकेन भारं  
वहति । कीदृशो युधिष्ठिरः, सुबान्धवः शोभना वान्धवास्त्वादृशा यस्य । तदेतेन  
'विनाप्यस्मदलंभूप्यु'रिति 'यजता पाण्डव' इति च प्रतिक्षिप्तम् । अध्वर एव  
धूर्मारोऽध्वरधुरा । "ऋकूपूरन्धूःपथामनक्षे" । वोढुमिच्छति विवक्षते । वहः सन् ।  
'हो ङः । षडोः कः से" इति षत्वम्, स्वरितेत्वादात्प्रनेपदम् ॥ १०३ ॥

महात्मानोऽनुगृह्णन्ति भजमानान् रिपूनपि ।

सपत्नीः प्रापयन्त्यब्धिं सिन्धवो नगनिम्नगाः ॥ १०४ ॥

आस्तां वा धर्मराजोऽरिरपि प्रपन्नोऽनुग्राह्य इति दर्शयन्नाह—विपुलचित्ता  
रिपूनपि भ्रातृव्यान्प्याश्रिताननुगृह्णन्ति, अङ्गीकुर्वन्ति । तथाच सिन्धवो  
महानद्यः कर्ष्यः सपत्नीरपि नगनदीराश्रितत्वादुदार्धिं प्रापयन्ति, नच नदी-  
पतिराब्धिः । समानः पतियांसां ताः सपत्न्यः । "नित्यं सपत्नादिष्वि"नि ङी-  
बन्कारौ । आपो घीयन्तेऽस्मिन्नित्यब्धिः । निम्नं गच्छन्तीति निम्नगाः "अन्य-  
त्रापि दृश्यते" इति ङः ॥ १०४ ॥

चिरादपि बलात्कारो बलिनः सिद्धयेऽरिषु ।

छन्दानुवृत्तिदुःसाधाः सुहृदो विमनीकृताः ॥ १०५ ॥

एवम् 'अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्तेर्महापकारा द्वि रिपोर्विवृद्धि' रिति चै-  
द्यगमनमेवानुष्ठेयमिति चेत्तेत्याह—यो बली तस्य कालान्तरेणापि रिपुषु  
बलात्कारः सौख्यं सिद्धयेऽमिमतनिष्पत्तये, कालान्तरेणाऽपि बली शत्रूनुत्सा-  
हेन धर्शिकरोतीत्यर्थः । ये पुनः सुहृदः पूर्वं विमनीकृता रोपितास्ते धर्मं  
छन्दानुवृत्त्या चित्ताराधनया दुःसाधा दुराराधाः । कोपयित्वा मतानुवर्तने-  
नाराधयितुं कुच्छ्रेण शक्यन्त इत्यर्थः । तदेतेन 'उत्तिष्ठमानस्तु पर' इत्यादि

१ 'पार्यो' क. ग. पाठ । २ 'माहाय्यं' क. ग. पाठ । ३ 'शात्रवान्' स. पाठ । ४ 'तानुवृत्त्या'  
स. पाठ ।

परिहृतम् । यौहयपर्यायोऽयं बलात्कारशब्दः पृषोदरादित्वात्साधुः । चिरादिति पञ्चम्यन्तप्रतिरूपको निपातः । अविमनसो विमनसः कृता विमनीकृताः । “अरु-  
मनश्चक्षुश्चेतोऽहोऽजसां सलोपश्च । अस्य च्वावि”तीत्वम् ॥ १०५ ॥

मन्यसेऽरिबधः श्रेयान् प्रीतये नाकिनामिति ।

पुरोडाशभुजाभिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ १०६ ॥

यच्च पूर्वोक्तं “न दूये” इत्यादि (११ शे श्लो०) तदुत्तरं द्वित्सुराह—चैघना-  
शस्त्रिदशभ्यो हिताय, अतश्च पार्यगमनाञ्छ्रेयानिति मन्यसे इति फाकुप्रयोगः,  
असज्जानासीत्यर्थः । यतः<sup>१</sup> पुरोडाशभुजां देवानामिष्टं कर्तुं यन्नं विधातुमलन्त-  
रामतिशयेन हितम्<sup>२</sup> । ते च<sup>३</sup> पिष्टपिष्टाशिनः, यागे च तैर्मवितव्यमतो यद्दक-  
रणमेव तेषामिष्टम् । बुभुक्षितो हि<sup>४</sup> किं शत्रुनाशेन कुरुते इति भावः । इति<sup>५</sup>  
वाङ्मयार्थपरामर्शः<sup>६</sup> । द्वितीयाभावः पूर्ववत् । एकोऽप्येष्टशब्दो यागपर्यायो यजे-  
र्भावसाधनोऽपरोऽभिमतार्थ इषेः कर्मसाधनः । कर्तुमिति “समानकर्तृकोऽप्य” इति  
तुमुत् ॥ १०६ ॥

अमृतं नाम यत्सन्तो मन्त्रजिहेषु जुहति ।

शोभैव मन्दरजुब्धजुभिताम्भोधिचवर्णना ॥ १०७ ॥

नचोद्देशेऽपन्नेनामृतेन देवास्त्वता इति वक्तुं युज्यत इति प्रतिपादयन्ना-  
ह—यत् मन्त्रजिहेष्वग्निषु सन्तः पदकर्माणो जुहति द्विविद्वदति तन्नमामृताम् ।  
नामशब्दोऽवधारणेऽभ्युपगमे वा । तदेवामृतं तद्दामृतमभ्युपगतमित्यर्थः । ननु  
समुद्रादुत्पन्नममृतं नत्वन्वदित्याह—मन्दरजुब्धेन मन्दराचलमन्धेन जुभितस्य  
विलोहितस्याभ्युधेर्णा<sup>१</sup> वर्णना सा शोभैव, काठ्यमेतदित्यर्थः । मन्दर एव जुब्धो  
वैयासः । जुभ्यते मथ्यतेऽनेनेति कृत्वा “जुब्धस्वान्तध्वान्ते”ति इडभावः । जु-  
भित इत्यत्र तु भवत्येवार्थान्तरत्वात् । जुब्धीति पाठे शोभः जुब्धिः ॥ १०७ ॥

१ ‘मात्’ ख. पाठः । २ ‘अतः’ क. ग. पाठः । ३ ‘अभिमतम्’ ख. पाठः । ४ ‘हि’ ख.  
पाठः । ५ ‘हि शत्रुनाशे’ ख. पाठः । ६ ‘ति शब्दो’ ख. पाठः । ७ ‘रङ्कः’ क. ग. पाठः ।  
८ ‘यितुमाह’ क. ग. पाठः ।

प्रतीक्ष्यं च प्रतीक्ष्यायै पितृष्वस्त्रे सुतस्य ते ।

सहिष्ये शतमागांसि प्रत्यश्रौषीः किलेति यत् ॥ १०८ ॥

आस्तां वा नीतिशास्त्र, कारणान्तरेणापि वैद्यगमनमयुक्तमिति दर्शयितुमाह—तत्र पुत्रस्यापराधशतं क्षमिष्ये' इति किल यत् त्वं पूज्यायै' पितृष्वस्त्रे प्रत्यश्रौषीरङ्गीकृतवान्, तत् त्वया प्रतीक्ष्य प्रतिपालनीयं पूज्यत्वादिति भावः । च-शब्दे हेत्वन्तरसमुच्चयेऽवधारणे वा । "प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ते"ति पितृष्वसुः संप्रदानसज्ञा । विंशत्यादीना गुणमात्र गुणिनि च वृत्तिरात्मीयलिङ्गानुगमनं च स्वाभाविकमित्यागांसि शतमिति समानताधिकरण्यं न विरुध्यते । प्रत्यश्रौषीरिति लुङ् । प्रतिश्रवोऽभ्युपगमः । किलेति मत्ये । इतिः क्रियान्तरसंबन्धाय चाक्यार्थपरामर्शकः ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत् ।

नोपतापि मनः सोप्म वागेका वाग्मिनः सतः ॥ १०९ ॥

नचैतद्वचनं नानुपालयिष्ये इति वक्तुं तत्र युज्यते, इति दर्शयितुमाह—सतः साधोर्वाग्मिनोऽप्येकाद्वितीया वाक्, सत्यभाषिणो हि गिर एकत्वम् । विरुद्धं चैतत्, यो हि वाग्मी विशृङ्खलवाक् तस्य कथमेकसख्याका वाग्भवेत्, अविरोधस्त्वर्थान्तराश्रयेणोक्त एव । साधवः सत्यवादिन इत्येतावदत्र प्रकृतोपयोगि । तीक्ष्णेत्यादि' प्रसङ्गादौपम्यविधित्सया बोद्धम् । तथा सतो बुद्धिस्तीक्ष्णापि नारुन्तुदा । तीक्ष्णा कुशाग्रीया सूक्ष्मार्थदर्शिनी, अरुन्तुदा ममंस्पृक् । यच्च तीक्ष्णं शस्त्रादि तद'ममंविद्भवतीति विरोधः । यथा सतोऽपि बुद्धिस्तीक्ष्णापि नारुन्तुदा एवं वाग्मिशृङ्खलाप्येकत्यौपम्यम्, एवमन्यत्र । तथा सतः कर्म प्रतापवदपि शान्तं, प्रतापवद्विपक्षोद्धेजकं, शान्तं हिंसादिरहितम् । यच्च प्रकृष्टतापयुक्तोऽग्रपादिः स कथं शान्तस्तापरहितः स्यादिति विरोधः । तथा सतः सोप्म सामिमानमपि मनो नोपतापि अपीडाकरम् । यच्च सोप्म उरण् सूर्यादि तत्कथं संतापकरं न भवतीति विरोधः । श्रौपम्यं पूर्ववत् ॥ १०९ ॥

१ 'सहिष्ये' ख पाठ । २ 'प्रतिज्ञायै' ख पाठ । ३ 'मत्यावाक्' ख पाठ । ४ 'यथेन' क ग पाठ । ५ 'दि तु' क ग पाठ । ६ 'तत्र कथं न ममं' घ पाठ ।

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याहो भानुमानिव ।

समयावधिमप्राप्य नान्तायातं भवानपि ॥ ११० ॥

अतश्च सत्यवाक्त्वाद्यावदानं शतं न पूर्णं तापघ्नासौ वधाहं, इति दर्शयितुमाह—तस्य शिशुपालस्य त्वयेव विहितानुग्रहस्य त्वमेवावसानाय नालमसमर्थत्वाच्च समर्थं, समयावधिं वचनसीमानमप्राप्य, यावदागं शतं न पूर्णमित्यर्थं । अहो रविरिव, यथा दिवसस्य भास्करः सध्यामप्राप्य दिवसस्यान्ताय न प्रभवति । तेनापि तस्य स्वयमव प्रसादं प्रसन्नत्वं क्रियते । यदि ह्यसौ नोद्भूच्छेत् कथं निस्तमो भवेत् । समयो वचनं कालश्च ॥ ११० ॥

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थैरतः प्रणिधयः पदम् ।

विदांकुर्वन्तु महत्स्नलं विद्विपदम्भसः ॥ १११ ॥

एव चैद्ययात्रा निदिध्यानुपेक्षामपि तस्याह—यतोऽसौ नावस्फन्धोऽतोऽस्नात्कारणात् अतोऽनन्तरं वा विद्विपदम्भसो रिपुहृदस्य प्रणिधयश्चरास्तलं विदांकुर्वन्तु प्रतिष्ठां कुर्वन्तु कीदृश्यं. कियत्योऽस्य शक्तय इति, अन्तं गवेषयन्वित्यर्थं । कथं तीर्थैश्शुद्धामि श्रमणादिवेशैरष्टादशभिः पदमवस्थानं विधाय । कीदृशाश्चराः कृत्यविदः कार्यज्ञाः, अथवा कृत्याः कुद्धलुब्धभीतावमानितास्ता न्विदन्ति ये, केऽस्य कुद्धा, के लुब्धा, के भीता, केऽप्रमानिता इति ये जानते इत्यर्थं । तद्वेदानेन हि सान्त्वादिभिरात्मीयीकर्तुं शक्यन्ते । कुद्धान् साम्ना, लुब्धान् दानेन, भीतास्त्राणैर्नाथमानितान् समानेन स्वीकुर्यात् । विद्विड्देवागाधत्वादम्भः । तीर्थं सोपाने पदं कृत्वा तलमन्तर्जानाति । तथा त्वं चरैर्जानीहीत्यर्थं ॥ १११ ॥

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निवन्धना ।

शब्दविधेयं नाभाति राजनीतिरपस्पशा ॥ ११२ ॥

प्रणिधयश्चावश्यं राज्ञा विधेया इति तत्रप्रशसामुक्तेनाह—राजनीतिं या र्थिवस्यतिरेव गुणयुक्ताप्यपस्पशा चरत्प्रहिता न शोभते । अपगता स्पशाश्चरा यस्या सापस्पशा । कीदृशी अनुत्सूत्रपदन्यासा, सूत्रं नीतिशास्त्रं तदुत्क्रान्तं

१ 'यके' न पाठः । २ 'नास्क' न पाठः । ३ 'द्विपदे' एव पाठः । ४ 'न्त' न पाठः । ५ 'ना' न पाठः ।

उत्सृजो न उत्सृजोऽनुत्सृजः । पदेषु स्थानेषु न्यासः पदन्यासः । अनुत्सृजः  
 सूत्रानुवर्ती पदन्यासो यस्याः सा तथोक्ता । यद्यस्य पुरुषस्य स्थानादेव्यां  
 स्थानमर्थशास्त्रे निर्दिष्टं तत्त्वत्रैव<sup>१</sup> यस्यां न्यस्तमित्यर्थः । तद्यथा “धार्मिकान्  
 धर्मकार्येषु अर्थकार्येषु परिडतान् । क्लीवान् स्त्रीषु नियुञ्जीत नीचाश्रीचेषु कर्म-  
 सु” ॥ इति, किंच—“तत्र साम प्रयोक्तव्यमार्येषु गुणवत्सु च । दानं लुब्धेषु  
 भेदश्च शङ्कितेष्विति निश्चयः । दण्डः स्तब्धेष्वनार्येषु<sup>२</sup> नित्यकालं दुरात्मसु” ॥  
 इति, तथा सती रम्या वृत्तिर्व्यवहारो यस्या सा सहृत्तिः । अथवा सती  
 परिपूर्णा वृत्तिर्जीवनोपायो यस्याः । तथा सन्ति रम्याणि निबन्धनानि शासन-  
 पट्टकादीनि यस्याः सा सन्निबन्धना । निबन्ध्यते निश्चलीक्रियते स्थितिरेभिरिति  
 निबन्धनानि । एवंविधाप्यपस्पशा राजनीतिः शब्दविद्येव नाद्रियते । यथा  
 शब्दविद्या व्याकरणविद्या<sup>३</sup> सद्गुणाप्यपस्पशा अनुक्रमयोजना न शोभते ।  
 अविद्यमानः पस्पशः प्रयोजनग्रन्थो यस्याः सा अपस्पशा । यावत् हेतवोक्तं  
 “रत्नोद्गागमलध्वसंदेहाः प्रयोजन”मिति तावन्न तत्र गौरवं स्यात् । सापि  
 कीदृशी, वर्तमानं तावत् सूत्रं पाणिनिप्रणीतमष्टकं, पद शेषाद्विरचितं भाष्यं,  
 न्यासो जिनेन्द्रकृतः । अनुत्सृजौ सूत्रानुगतौ पदन्यासौ यस्याः सती शोभ-  
 ना वृत्तिः काशिकादिर्यस्याः, शोभनानि निबन्धनानि घातुपाठोणादिकाशि-  
 क्षापरिभाषाष्टधातुकादीनि यस्याः । केचित्तु पदं वाक्यमाहुः निबन्धनं च  
 भाष्यम् । एवंविधापि शब्दविद्यानुक्रमस्पशा नाभाति । उक्तं च “सर्वस्यैव हि  
 शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् । यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते” ॥  
 इति ॥ ११२ ॥

अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैरुद्दृष्योभयवेतनैः ।

भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः ॥ ११३ ॥

पवं शत्रुशक्तिं बुद्ध्या ततस्त्वया भेदोऽनेन विधिना प्रयोक्तव्यः, इति चक्र-  
 माह—समवायं समूहमवयन्ति प्रविशन्तीति सामवायिकाः प्रधानामात्यास्ते जिनी-  
 पुणा शत्रोर्भेद्याश्चालनीयाः । कथमिति तदुपदेशमाह—उद्दृष्य दोषमुद्गाव्य दोषाद्या-  
 रोपणं तेषां विधायेत्यर्थः । केनोद्दृष्य, उभयवेतनैः, ये तत्त्वतो जिगीपुसंबन्धिनस्त-

१ 'सामादेवां' ग. पाठः । २ 'त्त्रैव' ग. पाठः । ३ 'ध्वमात्यश्च' क. 'पुपात्यश्च' ग. पाठ ।  
 ४ 'शाख्या' ग. पाठ । ५ 'ठी' ग. पाठः ।

त्कार्यसिद्धये त्वरेः<sup>१</sup> सेवका इव त उभयवेतना उच्यन्ते । उभयस्माद्धेतनमिति कृत्वा तैर्द्वैतुभिरद्वातदोषैरद्वातोऽविदितो दोष उभयवेतनत्वलक्षणो येषां तैरद्वातदोषैः । मलीकृतास्तेन वयमतो भवन्तं शरणार्थिन आगता इत्याद्यपदिश्य, तथा तैर्विधेयं यथा तं दोषं तेषामरिर्न सक्षयतीत्यर्थः । तथा दोषज्ञैः परदोषावहितैः, तेऽपि कथं दूषयन्तीत्याह—अभिव्यक्तशासनैरिति, अभिव्यक्ताः केनचित्कारणेन वध्या उच्यन्ते तेषां शासनैः पत्तलादिभ्यवस्थापत्रकैः करणैः । एतदुक्तं भवति—जिगीपुरुभयवेतनैः सह संप्रधार्यं वध्यहस्ते रिपुसचिवानां पत्तलाः प्रेषयेदिमानि वो जीवमानि, इयं च प्रतिपत्तिरिति, ताश्च तैरङ्गीकृता अनभ्युपगता वा उभयवेतनो रिपोर्दर्शयेदेवंविधास्तवैव ते सामवायिका इति । तत्क्षणं चासौ तान् परित्यजति बन्धयति वा, तं चाभिव्यक्तं घातयति । एवं च विजिगीषोर्भेदः सिद्धो वध्यश्च हतो लोके चापराग इति । अभिव्यक्तशासनैरितीदानीन्तनः पाठः । एतेन चरैः शत्रुशक्तिमवगम्येत्यं भेदो भवता विधेय इति प्रकृतमुक्तं भवति ॥ ११३ ॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानि चरैस्तव ॥ ११४ ॥

युधिष्ठिरपुरगमने च चरविधाने च गुणान्तरमाह—तव चरैः प्रणिधि-  
भी राजन्यसमूहा एककृत्या कर्तारः करिष्यन्ते । कानि राजन्यकानि, आ-  
जातशात्रवीं यौधिष्ठिरीं नगरिं उपेयिवांस्यगतानि, तत्र यद्ये यानि मिलि-  
तानीत्यर्थः । चराः कथमेकार्थानि कुर्वन्तीति विशेषणद्वारेण कारणमाह—  
उपायज्ञैर्नपविद्धिः<sup>२</sup> सामादिप्रयोगकुशलैः, कुद्धोऽयं साम्ना चश्यो लुब्धोऽयं  
तु दानेनेत्यादि ये जानते इत्यर्थः । एवं च ते तत्रैव भवतो मिलिष्यन्ती-  
ति सहायसंपदं दर्शितेति । उपेयिवांसीति कसन्तो, “जसः शिः” । कर्तार  
इति कर्मणि लुट् चिण्यद्भावो विकल्पितः । अजातशत्रोरियमाजातशात्रवी ।  
“अनुशक्तिकादीनां चे”त्युभयपदवृद्धिः । राजन्याः<sup>३</sup> “राजश्वशुराद्यत्” ततः  
समूहे बुध् ॥ ११४ ॥

१ 'रै' व. पाठः । २ 'इत्यु' ख पाठः । ३ 'त्यत्र' इति पुरातनः ग पाठः । ४ 'वेदिभिः'  
ग. पाठः । ५ 'न्याः' चत्रियाः क. ग. पाठः ।

सविशेष सुते पाण्डोर्भक्तिं भवति तन्वति ।

वैरायितारस्तरलाः स्वयं मत्सरिणः परे ॥ ११५ ॥

एवञ्च यदस्माभिरनुष्ठेयं तच्छत्रयं 'श्वाचरिष्यन्तीति' दर्शयितुमाह—  
पाण्डो सुते युधिष्ठिरे त्वयि भक्तिं पूना सविशेष सातिशयं तन्वति विद-  
घति, परे शत्रयं स्वयमेव वैरायितारो वैरं करिष्यन्ते, यतो मत्सरिणो  
द्वेषारस्तरलाश्चपलाः । अन्यथा यदि युधिष्ठिरस्त्वामुपतिष्ठते तत्तेषां किं  
नष्टं यत्कलहायन्त । सविशेषग्रहणं तेषामपि मान्यत्वं गमयति, सविशेषत्वा  
द्याक्षमा । सुते इति सत्सप्तमीं तद्विशेषणं तन्वतीति । भवतीति, विषय  
सप्तमी । वैरं करोतीति वैरायते "शब्दवैरकलहे"ति ष्यङ्, ततो लुङात्म  
नेपदतासिद्धिः ॥ ११५ ॥

य इहात्मविदो विपक्षमध्ये

सहसवृद्धियुजोऽपि भूभुजः स्युः ।

बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैः

पृथग्स्मादचिरेण भाविता तैः ॥ ११६ ॥

एव च तत्र स्वार्थसिद्धिरित्याह—इहात्रैवविधं वैरे सति ये शत्रुम  
ध्ये आत्मविदं प्राज्ञा भूभुजं पार्थिवास्ते यदि सहसवृद्धियुजं सह सवृद्धा  
अपि भवेयुस्तच्चैत्रपैरस्माच्चेद्यादचिरणाचिरादथ पृथग्भाविता भविष्यते, आत्म  
विद्यात् ते तं हास्यन्तीति भावः । यथा बलिपुष्टकुलात् काकपूगादन्यपुष्टै  
कोकिलैः सहसवृद्धैरपि आत्मविद्यात् स्वजातिपरिज्ञानात् पृथग्भूयत । शिशु  
खलु पिकान् ध्वाङ्गां धारयन्तीति विधिनियोगः अतएव ते परपुष्टाः । स  
हसवृद्धिः "सुप् सुप्"ति समासः । ता युञ्जन्तीति सहसवृद्धियुजः । किप्  
जम् । भावितति भावे भवतलुङ्, विण्वद्भावः । तरिति कर्तरि लृती  
या । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् । योवन्तं शेषं पूर्वसाम्यादौपच्छन्दसिकं वदन्ति  
सन्तः" इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

१ 'इ' ख पाठ । २ 'सति परे' क ग पाठ । ३ 'भव' क ख पाठ ।  
४ 'काका' ख पाठ ।



सहजचापलदोषसमुद्धत-

अलितदुर्बलपक्षपरिग्रहः ।

तत्र दुरासदवीर्यविभावसौ

शलभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

एवं च सति यत्फलमुत्पद्यते तदाशीर्द्धारेण दर्शयितुमाह--तत्र संवन्धी यो दुरासदो दुरमिमयो धीर्यविभावस्तुः पौरुषवृद्धतः, तत्र शत्रुसङ्गः शलभतां नार्थं तावत्प्राप्नोतु दृष्टतामित्यर्थः । शलभा ह्यग्नौ पतन्ति । कीदृशः, सहजः स्यान्नाविको यद्वापलाख्यो दोषस्तेन समुद्धतधोदितः प्रारितोऽवलितो वा, तथा चलितो दुर्बलत्वान् पक्षपरिग्रहः सहायसंश्रयो यस्य स तथोक्तः । पक्षस्य परिग्रह इति कर्तृपट्टीसमासः । अशक्तत्वात्सहायात् सहायकत्वाद्यस्य चलित इत्यर्थः । योऽपि शलभपूगोऽग्नौ पतति स निजचापलदोषेण प्रेरितो भयति । अग्निपाताच्च दुर्बलानां पक्षाणां परिग्रहः संश्लेषस्तस्य चलो भयति । चपलस्य भावः कर्म वा चापलम्, युवादेित्वाद्गुणः । दुःखेनासाद्यतेऽभिभूयत इति दुरासदः । लभतामिति "आशिषि लोट्" । हृतविलम्बितमाह नयी मरी ॥ ११७ ॥

इति विशकलितार्थामौद्वयीं वाचनेना-

मनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य ।

जनितमुदमुदस्थादुच्चकैरुच्छिन्नोरः-

स्थलनिपतनिपणश्रीश्रुतां शृश्रुवान् सः ॥ ११८ ॥

इति श्रीमाघमठपरचिते शिशुपालवधकाव्ये मन्त्रवर्णनं

नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स भगवानेनामुद्धयोक्तां पूर्वोक्तां गिरं शृश्रुवान् शृश्रुवान् उदस्था-  
दुत्थितः । अनुष्ठानमत्र शृणोत्यर्थः । तस्याश्च विशेषणकारेण कारणमाह--की-  
दृशीं वाचमिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण विशकलितो निलीङ्कितः पर्यालोचिनोऽर्थो  
यस्यास्तां, तयानुगतोऽनुसृतो नयमार्गो नीतिपथो यथा तां नीतिशालानुसृति-  
णीमित्यर्थः । अतश्च दुर्नयस्यानयचेष्टितस्यार्गलामियार्गलां निपादिणीम् । यथा  
फस्यचिदर्गला प्रवेशं रोधयति, एवं या दुर्नयस्येत्यर्थः । अतएव जनितमुदं

हर्षजननीम्, तथोच्छ्रितमुच्यतं यद्वक्षस्तटं तत्र नियतं निपद्या या लक्ष्मीस्तया  
 श्रुतामिति मन्त्रगुतिरुक्ता, सदा सन्निहितत्वात्परं लक्ष्म्यैव श्रुतां न त्वन्येनेत्य-  
 र्थः । उच्चकैरुष्मां महार्थाम् । भगवान् वा उच्चकैः सर्वोन्नतोऽपरिमेयः । नय-  
 मार्गामिति— नयशब्दे “परजि”त्यजेव भवति, ननु “धिषीभुव” इति घञ् “कृत्य-  
 ल्युटोर्बहुल” मिति वचनात् । दुर्नयस्येत्युपसर्गप्रतिरूपको निपातो दुःशब्दस्तेन  
 णत्वामावः । उदस्यादिति लुङ् ऊर्ध्वक्रियत्वात्तद्धभावः-। “मास्ये”ति सिचो  
 लुक् । विशेषरूपस्योच्चैस्त्वस्याज्ञानादुच्चकैरिति “श्रुताते” इत्यकच् । शुश्रुवानिति  
 “भाषायां सद्वसश्रुवः” इति लिटः कसुः । मालिनी वृत्तम् । “वसुमुनिवि-  
 रतिश्चेन्मालिनी नौ भयौ यः” इति । सर्वगुणयुक्तत्वादुद्धवगुणनिरूपितं ह-  
 रिरूपकृत्य युधिष्ठिरपुरगमनायोदचलदिति श्लोकार्थः ॥ ११८ ॥ इति मद्रम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-श्रानन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यविर-  
 चितायां माघकाव्यसारटीकायां संदेहविर्षापध्याख्यायां  
 मन्त्रवर्णनं नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

# शिशुपालवधकाव्ये ।



तृतीयः सर्गः ।

कौवीरदिग्भागमपास्य मार्ग-

भागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्षः ।

अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो

हरिर्हरिप्रस्थमथ प्रतस्ये ॥ १ ॥

अथ मन्त्रसमाप्तेरनन्तरं हरिर्विष्णुरिन्द्रप्रस्थं युधिष्ठिरपुरं प्रतस्ये गन्तुमा-  
रेत्से । कौदृशः, अपेतो निवृत्तो युद्धाभिनिवेशो रणरसिकत्वं तेन सौम्यो निरा-  
कुलः । पूर्वं हुक्मम् “आसीत् कार्यदयाकुलः” इति । क इव सौम्य इत्याह—  
उष्णांशुः सूर्यः कौवीरदिग्भागमपास्योत्तराशां त्यक्त्वागस्त्यसेवितं मार्गं दक्षि-  
णाशां प्राप्त्य यथा सौम्योऽर्तब्यत्वाद् दृश्यो भवति । युद्धाभिनिवेशस्य कौ-  
वेरो दिग्भाग उपमानं हरिप्रस्थस्य त्वागस्त्यो हरेः सूर्यः । सोम इव सौ-  
म्यः “शास्त्रादिभ्यो यत्” । प्रतस्ये इति “समवप्रविभ्यः स्यः” । सर्गोऽत्र  
धृत्तमुपजातयः ॥ १ ॥

जगत्पावित्रैरपि तं न पादैः

स्प्रष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यतार्कः ।

यतो बृहत्पार्ष्णचन्द्रचारु

तस्यात्पद्मं विभ्रं वभूवे ॥ २ ॥

इदानीं प्रयाणमेव धर्यते । अत्रातपनिवारणार्थं भगवता छत्रं धृतमिति क-  
ञ्चिन्मा वासीदिति कविर्मन्त्यतिशयप्रदर्शनायाह—यतस्तं देवं रविः पादैः स्प्र-  
ष्टुं मास्तेष्टुं नायुज्यत न युक्तो योग्यो नाभूत् । तेन तस्य छत्रं विभ्रं वभूवे

भृत न त्वातपासहत्वेन । यत इति पूर्वार्धेन योज्य, यत्तदोर्नित्यमभिसवन्धाच्च तेनेत्यध्याहार्यम् । यद्वा तस्यातपत्र भृत यतोऽर्कं पादै स्पष्टु न युक्त इति योजनार्थं न किञ्चिदध्याहार्यम् । यथा त्वन्ये व्याचक्षते—यमर्कं पादै स्पष्टु नायुज्यत याग न ययौ यतस्तस्य च्छत्र 'भृतमिति, तथा न किञ्चिदुक्तं भवत् । यस्य हि च्छत्र ध्रियते' तस्यावश्य रविकिरणयोगो न भवति । एतस्य चार्थस्या स्मद्ब्याख्या 'परिपोषकत्वेन व्याख्येया । कदाचित् सूर्यकिरणा अपावना स्युर्नेत्याह—जगत्पवित्रैरिति । कथं तर्हि न योग्य इत्याह—जगत्पूज्यमिति । यो हि गुरौ सर्ववन्द्यस्त कथमन्य पवित्रमपि पादस्पर्शं कर्तुं शक्नोति इति कविरितिभक्तत्वाच्छब्ददुष्टं पादस्पर्शनं न सेहे । कीदृशमातपत्र, बृहदखण्डमण्डलो य पार्वणेन्दु प्रतिपच्चन्द्रस्तद्वच्चाह मनोहारि भवैत्यशौक्लमादियोगात् । बृहदिति वा पृथक् पदम् । पर्वशब्देनात्र पौर्णमासी लक्ष्यते तदैव शशिनश्चासत्त्वयोगात् । अयुज्यतति कर्तरि लङ् श्यन् । पर्वणि दृश्यते पार्वणि । 'शेषे" इति लक्षण वाक्येनाण, भावार्थे तु कालात् ठञ् स्यात्, नच सध्रियेलादेषु पार्वणि पाठः । आतपात् आयत इत्यातपत्रम् । विभवावभूव इति कमणि लिट् "भीहीभृदुवा श्लुवच्च"त्याम् । कर्तार्येव भवतेर इति सर्वमतम् । वभूवेति मूलपाठो ज्ञा तव्य । पयमन्यत्र ॥ २ ॥

मृणालसूत्रामलमन्तरेण

स्थितश्चलच्चामरयोर्द्वय सः ।

भेजेऽभितः पातुकासिद्धसिन्धो-

रभूतपूर्वा श्रियमम्बुराशेः ॥ ३ ॥

स द्वौ विसतन्तुनिभशुभ्रस्य प्रकीणकद्वयस्य मध्ये स्थित सन् पार्श्वद्वयप्रशित्त्रिपथगस्योदध शोभाभाप । ननु प्रवाहद्वयेन न कदाचिदपि गङ्गा समुद्र पतति तत्कथमसदुपमान दीयते इत्याह—अभूतपूर्वामिति । पूर्वं भूता भूतपूर्वा न भूतपूर्वाभूतपूर्वा तामुत्पाद्यामित्यर्थः । यद्युभयत पातुका गङ्गाद्यर्भेवत् ततस्तन चामरद्वयमध्यस्थ कृष्ण उपमीयत इति वक्ष्यार्थः । द्वयमिति

१ भृत ग पाठ २ अि ग पाठ ३ हरिमहिमपोष' छ पाठ ४ ता पवित्रे पा वत्रै' छ पाठ ५ 'युक्' छ पाठ । ६ 'रत्र' ग पाठ । ७ 'द्व' छ पाठ । ८ 'यस्य ग

“अन्तरास्तरेण युक्ते” इति द्वितीया । अन्तरायुक्तयोः पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टयो-  
 द्वितीयेति न सर्वमतं सूत्रे वाच्येनाभिर्देशात् । अथ चामरयोर्द्वयमिति कथं  
 भेदनिर्देशः । तदस्येत्यनुवृत्त्या हि तयान्तस्यावयवितः सामानाधिकरण्यं न्या-  
 य्यम्, यथा द्वयी गतिः, चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति । अथोच्यते-अत्रापि  
 समुदाय एव धर्मी वाच्यः । द्वावधयवौ यत्र तद् द्वयं द्यात्मक इति समुदाय  
 इत्यर्थः । कयोश्चासौ समुदाय इत्यपेक्षया बुद्धिकृतं भेदमाश्रित्य चामरयोरिति  
 विशेष निर्देशः । यदाच साक्षादवयवौ निर्दिश्यते तदा तयान्तस्य घर्मि-  
 लिङ्गत्वम्, यथा द्वयी गतिरुभये देवमनुष्या इति । यदा धर्ममात्रस्यैव  
 तयान्तस्य निर्देशादवयविसामान्यं प्रातीतिकं तदा स्त्रीलिङ्गत्वमेव, यथा युव-  
 नानां त्रयी वेदानां चतुष्टयीति । साधु पततीति पालुकः “लपपते”त्युक्त्वा ।  
 सिद्धसिन्धुर्देवन्दी गङ्गा ॥ ३ ॥

चित्राभिरस्योपरि मौलिभाजां

भाभिर्मणीनामनणीयसीभिः ।

अनेकधातुश्चुरिताश्मराशे-

गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

अस्य हरेर्मौलिभाजां मुकुटवद्भानां रत्नानां नानारूपामिर्भाभिर्दोसिभिरन-  
 णीयसीभिः सान्द्राभिरुपरिलग्नभिर्गोवर्धनस्याचलस्याकृतिरन्वकारि, रूपमनुक-  
 तम् । अनेकैर्बहुजातीयैर्धातुभिर्मनःशिलादिभिश्चुरिताः संभिन्ना अश्मराशयः  
 शिलासंधा यस्य गोवर्धनस्य । कृष्णस्वासावुपमानम्, मासां तु घातवः । य-  
 द्येवं भासां घातव एधानुक्तं न्याय्या ननु गोवर्धनः सोऽपि कृष्णेनैवानुक्रियते  
 अतश्चैवं वक्तुं न्याय्यं, मौलिमणिमरीचिभिरस्योपरि लग्नाभिश्चुरितगोवर्धननाना-  
 घातवोऽन्वकारियत । यदि वासौ मौलिमणिमरीचिर्विभूषितेन कृष्णेनानेकधा-  
 तुश्चुरिताश्मराशेर्गोवर्धनस्याकृतिरन्वकारीति । सत्यमेतत् किंतु विचित्राः क-  
 विष्कयः, वस्तु सर्वथा प्राह्यं सर्वासां चासामुह्यीनां वस्तु न मित्यते । अति-

१ 'न वा' ल पाठः २ 'वश्य' ल पाठः ३ 'त्याकाङ्क्षाया' ग. पाठः । ४ 'मित्वं' य.  
 पाठः ५ 'स्तीति' ति' ल. पाठः ६ 'चिभिः' ल पाठ । ७ 'दा' क. पाठः ।

शयविशिष्टादद्युशब्दादीपसुनि टिलोपे नम्समासे च कृते अनणीयसीति रूपम् ।  
अन्वकारीति कर्मणि लुङ् ॥ ४ ॥

तस्योल्लसत्काञ्चनकुण्डलाग्र-

प्रत्युत्तगारुत्मतरन्नभासा ।

अवाप बाल्योचितनीलकण्ठ-

पिञ्छावचूडाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥

शौरैर्वह इन्द्रनीलरुचा मयूरपक्षसपकमिव लेभे । उल्लसन्ती देदीप्यमाने  
ये काचनकुण्डले सुवर्णकुण्डले तयोर्यदग्र प्रान्त तत्र प्रत्युत्ते स्यूते ये गारुत्म  
तरन्ने मरकतमणी तयोर्भासा दीप्या बाल्ये शैशवे उचित योग्य यन्नीलकण्ठ  
पिञ्छ चन्द्रकिचन्द्रक तदेवावचूल चिह्न तेनाकलना योजना तामिव प्राप्तवत् ।  
अनेकदीप्तियोगाद् बुध्यते मयूरपत्र घृतमनेनेत्यर्थ । गारुत्मत मरकतम् । बाल  
शब्दो ग्राहणादि ॥ ५ ॥

तमङ्गदे मन्दरकूटकोटि-

व्याघट्टनोत्तेजनया मणीनाम् ।

बंहीयसा दीप्तिवितानकेन

चकासयामासतुरुल्लसन्ती ॥ ६ ॥

त शौरिमङ्गदे केयूरे चकासयामासतु अदिदीपताम् । केन मणीना बह्वी  
यसा घनेन दीप्तिवितानकेन रुक्मपुञ्ज । बह्वीयस्त्वस्य कारणमाह—मन्दराचल  
शृङ्गाप्रेण या व्याघट्टनाहनन तत्र या उत्तजना नैर्मल्य तेन इतुना बहुलत  
रेण । अमृतमयनकाले हि मन्दरसदानशृङ्गाप्रसपेपवशादुज्ज्वले ते सपत्रे ।  
उत्तेजना तेज प्राटुर्भाव । उल्लसन्ती कचकचापमाने अङ्गदे । “चकास  
दीप्ता”पिति एयन्तादाम् । अतिशयन बहुर्वह्यायान् । “प्रियस्थिर”ति  
यहादेश ॥ ६ ॥

निसर्गरक्तैर्वलयावबद्ध-

ताम्रारमररिमच्छुरितैर्नखाग्रैः ।

व्यद्योतताद्यापि सुरारिवक्षो-

विक्षोभजासृक्लपितैरिवासौ ॥ ७ ॥

असौ देवः स्वमाधलोहितैः कटकप्रोतपद्मरागकिरणभूपितैश्च करजप्रान्तै-  
र्बभौ । उत्प्रेक्ष्यते—इदानीमपि द्विरण्यकशिपुरिपूरोदारखोत्पद्यकधिरसंसिद्धैरिव ।  
अपिर्विस्मये । व्यद्योततेति लङ् ॥ ७ ॥

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहा-

वाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तेनोपमीयेत तमालनील-

मामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ८ ॥

पृथगभिधौ लक्ष्यरूपां च गङ्गाप्रवाहौ यदि बहेतां तत्तनेदृशेन नमसा  
कृष्णस्य तमालतरुश्यामं वक्षमुक्तासूत्रमुर उपमीयेत सदृशीकियेतेति । तु-  
ष्टूपया उत्पाशा नामोपमेयम् । कृष्णवपुषः क्षमुपमानं, मुक्तावल्या गङ्गा-  
प्रवाहः ॥ ८ ॥

तेनाम्भसां सारमयः पयोधे-

र्द्धध्रे मणिर्दाधितिदीपिताशः ।

अन्तर्बसन् विम्बगतस्तदङ्गे

साक्षादिवालदयतं यत्र लोकः ॥ ९ ॥

तेन हरिणा वक्षसि मणिर्द्धध्रे 'धृतम्' । को मणिः, उदधेरम्मसां सारमयः  
प्रधानभूतः<sup>१</sup> कौस्तुभ इत्यर्थः । शुद्धे सत्त्वे मयद्वय वाचकः स च दुर्लभः ।  
कौदृशः, दीधितिदीपिताशः किरणनिकरनिर्मरभासितविकृक्तः । तथा यत्र

१ 'अदरयत' क. पाठः । २ 'रत्नं धृ' ग. पाठः । ३ 'प्राणभूतः' ख. पाठः ।

वाहो लोको विम्बगतः प्रतिविम्बितः सन्नदृश्यत दृष्टः । उत्प्रेक्ष्यते—तदङ्गे देव-  
शरीरे योऽन्तर्वसन्नन्तरेव वसति लोकः स एव तत्र वसन् साक्षादेव दृश्यते  
स्म । विम्बं गतो विम्बगतो मणिदेहं प्रविष्ट इत्यर्थः । दधे इति कर्मणि लिट्,  
एवमदृश्यतेति च ॥ ६ ॥

मुक्तामयं सारसनावलम्बि

भाति स्म दामाप्रपदीनमस्य ।

अङ्गुष्ठनिष्ठयूतमिवोर्ध्वमुच्चै-

स्त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः ॥ १० ॥

अस्याप्युतस्य मुक्तामयं दाम मुक्ताकलापो भाति स्म व्यद्युतत् । मुक्ताः  
प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुता यत्र तन्मुक्तामयम् “प्रकृतवचने मयद्र” । कीदृग् दाम,  
सारसनं काटिसूत्रं तदवलम्ब्यते भजते इति सारसनावलम्बि, डोरेण अथितमि-  
त्यर्थः । आप्रपदं प्राप्नोति । उत्प्रेक्ष्यते—त्रिस्रोतसो गङ्गाया अङ्गुष्ठादूर्ध्वं निष्ठयूतं  
प्रसृतमविच्छिन्नप्रवाहमम्भ इव । उत्प्रेक्ष्यते नोपमा, तेनोर्ध्वगमनमम्भसो न सं-  
भवतीति न चोद्यम् । त्रीणि स्रोतांसि प्रवाहा यस्याः सा त्रिस्रोताः त्रिपथगा  
विष्णुपदी । उच्चैर्दाम पयो वा भगवतो वा ॥ १० ॥

स इन्द्रनीलस्थलनीलमूर्ती

रराज कर्पूरपिशङ्गवासाः ।

विस्तृत्वरैरम्बुरुहां रजोभि-

र्यमस्वसुश्चित्र इवोदभारः ॥ ११ ॥

स कृष्णो यमुनोदकपुञ्ज इवामात् इत्युपमा । कस्मादित्याह—इन्द्रनी-  
लस्थलमसितमणिकुट्टिमं तद्वर्णीला श्यामला मूर्तिर्यस्येति साधारणं विशेष-  
णम् । हरिः कीदृशः, कर्पूरं काञ्चनं गन्धद्रव्यविशेषो वा तदिव पिशङ्गे  
पीते वाससी यस्य, स तयोक्तः । उदभारस्तु विस्तृत्वरैः प्रसारिभिः प  
अकिञ्चलैः पिशङ्गः । यमस्वसा कालिन्दी । मूर्ती रराजेति “रो री”ति  
“दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । उदकस्य भार उदभारः “मन्यौदनसकृवि-  
न्दुवन्नहारमारे”ति उदादेशः ॥ ११ ॥



प्रसाधितस्याय मुरद्विपोऽभू-

दन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् ।

वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता

सानन्यकाम्या हुरसीतरा तु' ॥ १२ ॥

मधुसूदनस्येत्यं प्रसाधितस्यालंकृतस्य सतोऽनन्तरमन्यैव लक्ष्मीरपूर्वैव शो-  
भादर्शनीयैव कान्तिर्यदभूत्, एतद्युक्तं उचितमेव भूपितत्वादिति भावः । अय-  
धान्यैव लक्ष्मीर्द्वितीया धीरिति शब्दच्छलेनार्थान्तरप्रतीतिः । तदेवान्यत्वं युक्तं  
चाह—वपुषीत्यादिना । सान्या लक्ष्मीः शोभात्मिका तस्मादशेषे वपुष्यखिलदेह-  
व्यापिनी समग्राणां च लोकानामिष्टाऽभवत् । भगवच्छोभा हि सर्वस्य हृद-  
यहारिणी, सर्वं एव देहभूषां कामयते । इतरा पुनर्लक्ष्मीर्देवस्योरसि स्थिता  
नाखिले वपुषि अन्यैश्चाकाम्या, नाहि भगवद्द्वारान् कश्चित् कामयते । तस्माद्यु-  
क्तमेवेतदालीढम् । कवाट्रेत्यादि श्लोकान्तरं विद्यते, एतदेवेनैव व्याख्यातप्रा-  
यम् । ललना कान्ता ॥ १२ ॥

दैत्याधिपप्राणमुपां नखाना-

मुपेयुपां भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यगुणौ दधानाः

स्तनौ तरुण्यः परिवहुरेनम् ॥ १३ ॥

एतं माघचं युवतयो महिष्यः परिवहुरवेष्टयन् स्तनौ धारयन्त्यः, प्रका-  
शः प्रकटो लोकविज्ञातः काठिन्यातिशयो ययोः । किमनुभवेन प्रकाशेनेत्याह—  
भूषणत्वं प्राप्तैर्नखगणैः । किञ्चित् कोमलाः करजाः स्युर्नेत्याह—हिरण्यकशिपु-  
विदारणात्, एवं यैर्देत्येन्द्रो विदारितस्तेषां नखानां क्षतं यतः शोभाकारि  
तौ कठिनावित्यवश्यमेव सुज्ञातम् । स्तनाधिति प्रत्येकसंबन्धविवक्षया  
द्वियवनम् ॥ १३ ॥

१ अतोऽनन्तरं "कवाटविस्तीर्णमनोरमोःस्थलस्थितध्रीललनस्य तस्य । शानन्दिताशेषजना  
वभूव सर्पाङ्गसङ्घिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥" इत्यधिकः ग. पाठः । २ 'व' ख. पाठः । ३ 'न' ख. पाठः ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि ऋशीया-

नत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजा

नितान्नमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥ १४ ॥

याभिरसौ परिवृतस्तासामङ्गनाना ऋशीयान् वृशतरो मध्य उदर नना-  
म, वृशत्वाच्चस्रोऽभवदित्यथ । अत्र हि निमित्तान्तरारोपरूपेयमुत्प्रेक्षा ।  
गरीयसा कुचमण्डलेन स्तनाभोगेनात्यन्तमाक्रान्तो विवशीवृत्त सन्निय नना  
म । य किलातिकृश स भाराक्रान्तोऽवश्यमेव नमति । कीदृशा कुचम-  
ण्डलेन, अत्युन्नतत्वादत्युच्चमुखत्वादूर्ध्वमाकर्षतेवोत्प्लावयतेव मध्यमित्युत्प्रेक्षान्त  
रम् । अपिशब्दो विरोधप्रतिपादनार्थः । ऊर्ध्वमप्याकृष्ट इव तत्रापि मध्यो  
ननाम, यो ह्युत्प्लावयते तेनोन्नतेन भवितव्यम् । अन्योऽपि ऋशीयान् दृष्टि  
केनचिदत्युन्नतत्वात् महाप्रभायत्वादूर्ध्वमाकृष्टो महास्पद प्रापितो नमतीत्यु  
क्तिश्लेषः । ऋशीयानिति 'र ऋतो हलादेश्लघो' । अतिकृशीयानितीदानी-  
न्तनाना पाठ ॥ १४ ॥

यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षीं

सा सा हिया नम्रमुखी बभूव ।

निःशङ्कमन्याः सममाहितेर्ष्यै-

स्तत्रान्तरे जघ्नुरमुं कटाक्षैः ॥ १५ ॥

प्रिय, कृष्णस्तासामङ्गनाना मध्यात् या या कातराक्षीं सारङ्गलोचना  
मद्राक्षीत् सा सा लज्जयाधोमुखी जाता । स्वभाय एवाय कान्ताना य-  
त्कान्तायलोकेनैवावनतवदनत्वम् । अन्य पुनर्या भगवता नेक्षितास्तास्तत्रा  
वसरेऽमु द्विं युगपदेवाहितेर्ष्यै समत्सरै कटाक्षैरपाङ्गविलोकितैर्निर्भय ज-  
घ्नुरताडयन्, एता किलेक्षते नास्मानिति । कातराक्षीत्यन्वर्थमङ्गना नाम ।  
प्रैक्षतेति लुङ् ॥ १५ ॥

तस्यातसीसूनसमानभासो

भ्राम्यन्मयूखावलिमण्डलेन ।

चक्रेण रेजे यमुनाजलौघः

स्फुरन्महावर्त इवैकमाहुः ॥ १६ ॥

तस्य हरेरतसीपुष्पसंकाशस्य स्फुरत्किरणचक्रवालेन चक्रेण सुदर्शनेनैको मुजो<sup>१</sup> बभौ । एकश्चासौ बाहुश्चेति "पूर्वकालैक" इति समासः । अतश्च भ्राम्यत्कहोलकालिन्दीनीरनिकरनिभः । हरेर्यमुनोपमानं, बाहोर्जलौघः, चक्रस्यावर्तः । यथा स्फुरद्भिर्महावर्तैर्यमुना चकास्ति एवं तस्य सुदर्शनेन बाहुर्व्यभाषित्यर्थः । अत्रावलिशब्दमलंकारविदः प्रायेणाधिकं मन्यन्ते, मण्डलशब्देनैव तदर्थस्योक्तत्वात् ॥ १६ ॥

विरोधिनां विग्रहभेददत्ता

मूर्तेव शक्तिः क्वचिदस्वलन्ती ।

नित्यं हरेः सन्निहिता निकामं

कौमोदकी मोदयति स्म चेतः ॥ १७ ॥

हरेः कौमोदकी गदा चेतोऽत्यर्थं तोषयति स्म अतृप्तपत् अपिप्रीणत्<sup>२</sup> । कीदृशी, विरोधिनां विग्रहभेददत्ता चैरिणां शरीरमथनसमर्था, न क्वचित्तु स्खलन्ती अग्रतिष्ठता सदैव च हरेः करस्था, अतश्च शायते मूर्तेव शक्तिः सशरीरं भगवतः सामर्थ्यमिव । सा रिपुविरोधविनाशचतुरा अस्खलिता च सदा सन्निहिता च । विग्रहः शरीरं वैरं च । अस्खलन्तीति असमर्थसमासो नञः क्वचिच्छब्देन संबन्धात् यथा "असूर्यपश्याः राजदाराः" इति । क्वचिदस्खलन्ती न क्वचिदपि स्खलन्तीत्यर्थः । अन्यथा तु क्वचिदस्खलन्ती न सवेत्रंत्युक्तं स्यात् । अथ चेदपिशब्दोऽध्याहारः, क्वचिदप्यस्खलन्तीति ततः सर्वं सुंस्यम् । कुमोदको विष्णुस्तस्येयं कौमोदकी ॥ १७ ॥

न केवलं यः स्वतया सुरारे-

रनन्यसाधारणतां दधानः ।

१ 'बाहुरभात्' ग. पाठः । २ 'अपिप्रीणत्' ग. पाठः । ३ 'स्व' क. पाठः ।

प्रवद्धमन्द्राम्बुदनादधीरं

कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः ।

मन्दानिलापूरकृते दधानो

निध्वानमश्रूयत पाञ्चजन्यः ॥ २० ॥

प्रतिध्वानं शब्दं दधानः पाञ्चजन्यो हरिशब्दोऽश्रूयताकार्णितः । पाञ्चजन्यशब्दश्रवणादुपचारेण स एव श्रुत इत्युक्तम् । कीदृशं, प्रवद्धो दीर्घो मन्द्रो यो मेघघोषस्तद्वन्दीरं गन्मीरं, तथा स्वल्पनिःश्वासाध्मानजनितम् । समरसमये हि जवेन शब्दो ध्मायते । कीदृशः शब्दः, कृष्ण एव महत्त्वात् कृष्णत्वाद्यार्णवस्तस्याभ्यर्णचरः समोपवर्ती स चासावेकहंसश्चेति विशेषणसमासः । यथा कश्चिद्विनिकटस्थस्य राजहंसस्य मेघनादमिश्रितं रघं शृणोत्येवमसौ श्रुत इत्यर्थः । अभ्यर्ण इत्यर्देः कः “अभेध्याविहूरे” इतीडभावः । “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च” नत्वम् । अश्रूयतेति कर्मणि लङ् । पाञ्चजने भवः पाञ्चजन्यः “वदिद्वेषञ्चजनेभ्यश्चे”ति व्यः ॥ २० ॥

रराज संपादकमिष्टसिद्धेः

सर्वासु दिक्ष्वप्रतिपिद्धमार्गम् ।

महारथः पुष्यरथं स शार्ङ्गी

क्षिप्रं क्षपानाय इवाधिरूढः ॥ २१ ॥

स शार्ङ्गी हरिः पुष्यरथं क्रीडास्यन्दनमारूढः सन् चन्द्रवद्वभौ । असां-  
प्रामिको मङ्गलरथः पुष्यरथः । अत एवामित्प्रतिपिद्धमार्गः साधकम्, तथा  
क्षिप्रमाशुगामि, अत एवाशेषास्वाशास्वनिपिद्धगतिम् । महारथः शार्ङ्गी । सर्वे  
शुद्धव्यवहारं यो वेत्ति स शूरो महारथः । चन्द्रोऽपि पुष्यमेव रथमारूढः सं-  
वदः शोभते । पुष्योऽपि सर्वार्थसाधकः, यद्वा पुष्यन्त्यास्मिन्नर्था इति पुष्यः ।  
सर्वासु च दिक्षु अप्रतिपिद्धो मार्गो येन । यात्रिको ह्यसौ ॥ २१ ॥

ध्वजाग्रधामा द्दृशेऽथ शौरेः

संक्रान्तमूर्तिर्मणिमेदिनीषु ।

फणावतस्त्रासयितु रसाया-

स्तल विविचुरिव पन्नगारिः ॥ २० ॥

पन्नगारिर्गण्डो ददृश दृष्ट । कीदृश , हरेश्चिह्नकोटिषसति , तथा स्फा  
टिकोर्षीषु विम्यगत । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते पन्नगान् भीषयितु भूतल प्रवेष्टुकाम  
इवासौ पन्नगारि । ददृश इति कर्मणि लिट् । फणाशब्द स्त्रीलिङ्गोऽपि ॥ २० ॥

यियासतस्तस्य महीधरन्ध्र-

भिदा पटीयान् पटहप्रणादः ।

जलान्तराणीव महार्णवौघः

शब्दान्तराण्यन्तरयांचकार ॥ २३ ॥

हरेर्जिगमिपतो यो हुन्दुभिघ्ननि सोऽश्वहेपित-गजगर्जित रथचीत्कारादीनि  
शब्दान्तराण्यपजुहनुवे । कीदृक् प्रणाद , महीधरन्ध्राणि भूधरगुहास्तेषु भिद्रे  
द प्रतिश्रुत्का तथा पटीयान् घनतर । भिदेति द्विवन्तानृतीया । यदि वा  
मङ्ग एव भिदेत्यजन्त । महाशब्दो द्वि नगरन्ध्राणि विदारयति । क इव किं  
स्थगयतीत्याह—यथोदधिपूरो नदनदीतोपान्तराण्यन्तरयति सोऽपि पर्यतधिवर  
विदारणसमर्थ । 'धै लसौ' महीं धायन्तीति महीध्रा 'आतोऽनुपसर्गे क' ।  
अथवा महीं धारयन्तीति महीध्रा "मूलविभुजादित्वात्क" । 'बहुलमम्यत्रापि  
सन्नाच्छब्दसो' रिति विलुक् । "इका यणचि" । भिदेति "भिद विदारणे"  
इत्यजन्त ॥ २३ ॥

यतः स घर्ता जगता जगाम

घर्त्रा धरिन्याः फणिना ततोऽघः ।

महाभरासुग्रशिरःसहस्र-

साहायकव्यग्रभुज प्रसन्ने ॥ २४ ॥

स जगन्निगसो यतो येन ययौ, ततस्तेन देशेनाघस्तात्फणिना प्रसन्ने ग  
तम् । कन सर्पेण, घट्टिन्या घर्त्रा भूमेर्वोद्गा शेषेणत्यर्थ । कथ प्रसन्ने, वृद्धता  
गौरवणामुग्र कुक्षीकृत' यत्फणासहस्र तत्साहाय्ये व्यग्रावाकुली वाहू यत्र । महा

पुरुषलक्षणं हि गुरुत्वमाहुः । (अत्र' भुजह्वयधारणं महाभुजत्वे हेतुः) जगद्धा-  
रणं च महाभरत्वे हेतुः । प्रसङ्गे इति भावे लिट् ॥ २४ ॥

अथोच्चकैस्तोरणसङ्गभङ्ग-

भयावनघ्नोकृतकेतनानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं

सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ २५ ॥

सोमान्वयमिन्द्रुवंशयं तं हरिं सैन्यान्यन्वयुः पञ्चाङ्गमुः । कीदृशि, उच्चैर्य-  
त्तोरणं तेन यः सङ्गः संपर्कस्ततो यो भङ्गो नाशस्ततो यद्भयं दरस्तेनावनघ्नो-  
कृतानि हासितानि केतनानि चिह्नानि यैः । कं कान्यनुयान्तीत्याह—सुनीति-  
भाजं नयञ्च क्रियाफलानि यथा सेवन्ते, हरिभेष वा सुनीतिभाजं यथा क्रिया-  
फलानि अनुयान्तीति योज्यम् । सेनां समघयन्ति सैन्यानि "सेनाया वे"ति  
एयः । सामान्यविवक्षया च स्थितत्वम् । केचिद्वा स्थितिलिङ्गमेव सैन्यश-  
ब्दमाहुः । सामूहिकस्त्रत्र दुर्लभः । अन्वयः प्रवन्धः । अन्वयुरिति यातेर्लङ् ।  
लङ्ः शाकटापनस्यैवे"ति भेजुस् ॥ २५ ॥

श्यामारुणैर्वारणदानतोयै-

रालोडिताः काञ्चनभूपरागाः

आनेमिमग्नैः शितिकण्ठपक्ष-

क्षोद्द्युतश्चुम्बिरे रथौघैः ॥ २६ ॥

आनेमिमग्नैश्चरुपर्यन्तं यावद्बुद्धितैः रथौघैः रथकठ्यादिभिः काञ्चनभूपरा-  
गाः सुवर्णैर्वीरजाति बुम्बिरे क्षोभिताः उत्साविताः, यद्वा बुम्बिरे क्षुष्माः  
पिष्टाः । कर्मणि लिट् । कीदृशाः, श्यामारुणैर्निललोहितैः करिमदाभ्युभिरालो-  
डिताः पङ्किता अत एव शितिकण्ठपक्षक्षोद्द्युते मयूरवर्हचूर्णरुचयः । श्यामानि  
च तान्यदृशनीति च "वर्णो वर्णेन"ति समासः । बुम्बिरधान्तर्नीतार्थः सक-  
मंकः । यथा राजायुदेति युधिः । बुम्बिरे इति कश्चित्पाठः ॥ २६ ॥

न लङ्घयामास महाजनानां  
शिरांसि नैवोद्धतिमाजगाम ।

अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुः

खुराहतो यत्सदृशं गरिम्णः ॥ २७ ॥

अनन्तरं पादाहतोऽष्टापदभूमिरेणुः काञ्चनभूपरागस्तदचेष्टत चक्रे यद्गरि-  
म्णो गुरुत्वस्योचितम्, उल्लिख्य एव गौरवादधो जगामेत्यर्थः । तदाह—महा-  
जनानां जनताया मस्तकानि नाधिरुद्वे<sup>१</sup>, उद्धतिमुत्प्लुतिं च न ययौ, अथ च  
गरिम्णो महत्त्वस्य यदतुरूपं तच्चकारेत्युक्तिः । यो हि महात्मा स कोपितोऽपि  
साधूनामवमानं न कुरुते, नाप्युद्धतिं क्षोभं याति ॥ २७ ॥

निरुध्यमाना यदुभिः कथंचि-  
न्मुहुर्दुचिच्चिपुरग्रपादौ ।

ध्रुवं गुरून् मार्गरुघः करीन्द्रा-

नुलङ्घय गन्तुं तुरगास्तदीपुः ॥ २८ ॥

अग्रे हस्तिनो नीयन्ते पश्चादशवा इति प्रयाणस्थितिः । जात्याश्वानां  
स्वभावो यत्<sup>१</sup> रुरचलनम्, अतश्च कविरुपेक्षां चक्रे—वृष्णिभिः कथमपि  
संयम्यमाना यत्पुरश्चरणाङ्घ्रिद्विपुरुर्व्वीचक्रुः, तन्निश्चितं महाप्रमाणान् गजा-  
नाक्रम्य यातुम् ईपुरभिलेपुः, यतो मार्गरुघो गुह्यवान्मार्गमावृत्त्य स्थितान्,  
गमनपरिपन्थिन इत्यर्थः । अग्रे पादावग्रौ च तौ पादौ इति वा । यत्तदौ  
हेत्वर्थे । ईपुरितीच्छतेः ॥ २८ ॥

अवेक्षितानायतवल्गमग्रे

तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवाहैः ।

प्रक्रीडितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं

निन्युर्जनन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥ २९ ॥

<sup>१</sup> 'प्यरोद्धत्' स. पाठ । २ 'य लक्षणम्' स. पाठ ।

मातरस्त्वरितमागत्य मथनमयाद्रथ्याभ्यो दिग्याग्निन्युरपास्थन् । कीदृशा-  
न्, धूलिभिः प्रक्रीडितान् विहृतान्, तथा कथंचिद्घृतततुरङ्गमैरश्ववारैरग्रेऽवेक्षि-  
तान् निरूपितान् । कथम्, आयताकृष्टा बल्गा रश्मिर्यत्र वेक्षणे अञ्जयित्वाश्वान्  
रक्षितानित्यर्थः । बाह्यन्ते इति बाह्ये अश्वाः । बह्येऽर्पन्तात् घञ् । एत्येति  
आहू-पूर्वः । “आहूयुः” । तूर्णमिति त्वरेः कः । “रूप्यमत्वरसंघुपास्वना”-  
मितीडभावः । एते “ज्वरत्वरे”ति ऊडादेशः ॥ २६ ॥

दिदृक्षुमाणाः प्रतिरथ्यमाययु-  
मुरारिमारादनयं जनौघाः ।

अनेकशः संस्तुतमप्यनल्पा-

नवं नवं प्रीतिरहो करोति ॥ ३० ॥

लोकपूगाः पुण्यभाजं शौरिं द्रष्टुकामाः सन्तः प्रतिरथ्यं रथ्यायां रथ्याया-  
मारात् दूरादपि आययुराजग्मुः । ननु सर्वं एव नगरनिवासिनोऽहर्दिवं भगवन्तमी-  
क्षन्ते तर्कमिति तदालोकनकुतूहलित्वमित्याशङ्क्यापूर्वार्थसाधकमर्थान्तरन्यास-  
माह—चित्रं महती प्रीतिरसकृतसंस्तुतं परिचितमपि अनवं नवं करोति प्रत्यग्रीकु-  
स्ते, तेन तेषां हरिदर्शनं तथा युक्तमिति भावः । दिदृक्षुमाणा इति “दलन्ताच्चे”ति  
सति कित्त्वम् । “ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन” इत्यात्मनेपदम् । प्रतिरथ्यमिति वीप्सा-  
विभक्त्यर्थत्वात् । रथमर्हतीति रथ्यः । “दण्डादिभ्य”इति यत् । आययुरिति  
आहू-पूर्वाद्यातेलिङ् । अनल्पानवं नवमित्यकारः प्रश्लिष्टः, अन्यथा तु कर्मचा-  
र्यत्वात् सोर्लुकि सति नवनवमिति स्यात् । अनित्यं घातिदेशिकम् ॥ ३० ॥

उपेयुषो वर्त्म निरन्तराभि-

रसौ निरुच्छ्वासमनीकिनीभिः ।

रथस्य तस्यां पुरि दत्तचक्षु-

र्विद्वान् विदामास शनैर्न यातम् ॥ ३१ ॥

असौ विद्वान् मुरारिः रथस्य यातं गमनं न विदामास नाबुद्ध, यतस्त-  
स्यां पुर्यां निहितलोचनो द्वारवतीगतहृदय इत्यर्थः । कीदृशस्य रथस्य, वर्त्म  
मार्गं शनैर्नन्दमुपेयुषो गच्छतः । यतोऽनीकिनीभिः सेनाभिर्निरुच्छ्वासं बहुलत्वात्



सङ्कटम् । सङ्कटे च जवेन यातं न युज्यते, एतदपि चावेदने कारणं बोद्धव्यम् । सङ्कटे हि शनैर्गच्छन्नहो याति नघेति न युज्यते । रथस्य यातं किञ्चिदपि न विवेदेति योज्यम् । विद्वान्न विवेदेति विरोधलेशः । अविद्यमानमन्तरं विवरमासामिति निरन्तराः संहताः । निरुच्छ्वासं पूर्णम्, उच्छ्वासोऽपि यत्र न वर्तत इति कृत्वा । विद्वानिति “विदेः शतुर्वसुः” । विदामासेति “उपविद-जागृभ्योऽन्यतरस्या”मित्याम् । यातमिति भावे क्लः ॥ ३१ ॥

मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गी-

र्या कुर्वती कांचनभूमिभासा ।

तुरङ्गकान्ताननहव्यवाह-

ज्वालेव भित्त्वा जलमुल्लासास ॥ ३२ ॥

तस्यां पुरीत्युक्तमर्थे कासावित्याह—या समुद्रमध्ये उल्लासास दिदीपे तस्यां पुरीति योज्यम्, द्वारवत्यामित्यर्थः । कीदृश्यसावितीदानीं तद्वर्णनमाह—या दिशः सुवर्णहोलीरुचा पीताः कुर्वती उल्लासासेति संबन्धः । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—जलं विदार्यैर्वाग्नेर्वाडधाग्नेः शिखेवोत्थिता । सापि दिशः स्वरुचिभिः कपिशयत्येव । तुरङ्गोऽश्वस्तत्कान्ता वडवा तत्तुल्यं मुखं यस्य हव्यवाहस्याग्नेः स वडवानलो' .....(?)” । मध्येसमुद्रमित्येकपद “पारे मध्ये पृथ्या धे”ति समासः । पिशङ्गीरिति ‘पिशङ्गादुपसंख्यान’मिति ङीप् । ह्यपत इति हव्यं हविस्तद्वहतीति हव्यवाह. ॥ ३२ ॥

कृतास्पदा भूमिभृतां सहस्रै-

रुदन्वदम्भःपरिवीतमूर्तिः ।

अनिर्विदा या विदधे विधात्रा

पृथ्वी पृथिव्याः प्रतियातनेव ॥ ३३ ॥

अन्येच्च कीदृश्यसाविति क्षिण्धाञ्जनश्यामरुचिरिति यावत् त्रिशतः श्लोकानां सैव धार्यन्ते—या अनिर्विदा अनिर्विषेण प्रजासृजा पृथ्वी विशाला वि-

१ ‘धा’ ग. पाठः । २ ‘लकादितिच्छाधोवेमुत्र.’ ग ‘अलंकारविदतिच्छयैवमुत्र’ स ग. पाठः । ३ ‘क’ ग. पाठः ।

दधे कृता, या च भूमिभृतां राशां सहस्रैः कृतास्पदा अधिष्ठिता, तथोदधिज-  
लवेष्टितामोगा, अतश्च पृथिव्याः प्रतियातनेव भुयः प्रतिविम्बतुल्या । सापि  
महीधरैर्विदितप्रतिष्ठा समुद्रमालामेखला विस्तीर्णा च । न निर्विद्यते उद्वि-  
जते इत्यनिर्वित् सिद्धः । "सत्सु द्विपे"ति क्विप् । विदधे इति कर्मणि  
लकारः । प्रतियातना प्रतिच्छन्दः ॥ ३३ ॥

त्वन्दुः सदाभ्यासगृहीतशिल्प-

विज्ञानसंपत्प्रसरस्य सीमा ।

अद्रश्यतादर्शतलामलेषु

च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ॥ ३४ ॥

या पुंरी दर्पणपृष्ठस्वच्छेषूद्धिनीरेषु अद्रश्यत ईक्षिता, समुद्रमध्ये या  
तिष्ठतीत्यर्थः । अतश्चातंप्रदयते—स्वच्छायेव स्वर्गस्य प्रतिविम्बमिव, यतस्त्व-  
च्छुर्विम्बकर्मणः संबन्धिनः सदाभ्यासेन गृहीतस्य शिल्पविज्ञानसंपत्प्रसरस्य  
क्रियाकौशल्यातिशयप्रयोगस्य सीमा मर्यादा, ततोऽन्यत् किञ्चिदात्रा भूतले  
सुन्दरं न निर्मितमित्यर्थः । यतश्चेव जले च यस्तु प्रतिविम्बीभवत्यतो शायते  
सुरपुरमेवात्र प्रतिच्छन्दितमिति । क्रियाविशेषः शिल्पम् । प्रसरः प्रवृत्तिः का-  
र्येषु योजना । सीमेति "मन" इति ङीवभावः । अद्रश्यतेति कर्मणि लुङ् ।  
स्वःशब्दोऽन्ययम् ॥ ३४ ॥

रथाङ्गमत्रेऽभिनवं वराय

यस्याः पितेव प्रतिपादितायाः ।

प्रेम्णोपकण्ठं सुहुरङ्गभाजो

रत्नावलीरभ्युधिरावबन्ध ॥ ३५ ॥

यस्याः पुर्या उपकण्ठं समीपे नदीपतिः रत्नावलीमणिपङ्कतीः प्रीत्या सु-  
हुरायबन्धे व्यरक्षयत् । कीदृश्याः, अङ्गभाजो मध्यवर्तिन्याः, अत एकत्र वा-  
सात् प्रेम । तथा रथाङ्गमत्रे चक्रपाणये वराय सर्वश्रेष्ठायामिनवं तत्काले प्रति-  
पादिताया दत्तायाः । कीदृशोऽभ्युधिः, पितेव पितृतुल्यः । पिता दुहितुरुत्सङ्ग-

वर्तिन्या वराय भवेऽभिनव विसृष्टाया स्नेहेन रत्नावलीरसकृत् उपकण्ठ कण्ठे  
योजयति । उपकण्ठ समीपे कण्ठे च ॥ ३५ ॥

यस्याश्चलद्वारिधिवारिवीचि-

च्छटोच्छलच्छङ्खकुलाकुलेन ।

वप्रेण पर्यन्तचरोडुचक्रः

सुमेख्वप्रोऽन्वह्मन्वकारि ॥ ३६ ॥

यस्या वप्रेण प्राकारण सुमेख्वप्रो मरुतटोऽन्वकार्यनुकृत । कीदृशेन,  
चलत् लुभ्यद् यद्वारिधिवारि समुद्राणंस्तस्य या वीचिच्छटा कङ्कोलविच्छि  
त्तयस्ताम्योऽन्वह्महर्दिवमुच्छलत् निर्यत् यत् शङ्खकुल कम्बुसमूहस्तेनाकुलेन  
व्याप्तेन सशङ्खेनेत्यर्थ । वप्रे कीदृश, उच्चत्वात्पर्यन्तचर निकटवर्ति उडुचक्र  
तारानिकुरुख्व यस्य स तथोक्त । शङ्खानामुडुन्युपमानम् । अह्न्यहनि अन्व  
हमित्यव्ययीभाव । “अनश्चे”ति टच् समासान्त । अन्वकारीति कर्मणि  
लुङ् ॥ ३६ ॥

वणिकपथे पूगकृतानि यत्र

अमागतैरभ्युभिरम्बुराशिः ।

लोलैरलोलद्युतिभाञ्जि मुष्णन्

रत्नानि रत्नाकरतामवाप ॥ ३७ ॥

यस्यामब्धिर्मणीनपहरन् रत्नाकरत्व प्राप मणिनिलयत्व लभे नतु स्वभा  
वत इत्यतिशयोत्पन्ना, विना पीवेन प्रयुज्यते तदर्धस्तु सामर्थ्याद्भ्रम्यते । कीदृ  
शानि रत्नानि, वणिकपथे दृष्टे पूगकृतानि राशीकृतानि, तथा अलोला स्थायि  
र्णां द्युति प्रकाश भजन्ते इत्यलोलद्युतिभाञ्जि । केन मुष्णन्, अभ्युभि । कीदृशै-  
र्अमागतैर्जलनाटकप्रविष्टैस्तथा लोलै प्रसारिभि । य किल लोलश्चपल स  
मुष्णाति । धनिजा पन्था वणिकपथ । ऋक्पूरब्धू पथामानजे” । अपूना  
पूगा कृता पूगकृता । “श्रेण्यादय कृतादिभि”रिति समास, चिबर्धिभापित ।  
आकर स्थानम् ॥ ३७ ॥

१ 'नियो'क ख पाठ । २ 'रका क ख पाठ । ३ 'प्येवमपिन'क ख पाठ । ४ 'रशि'ख पाठ ।

अम्भश्च्युतः कोमलरत्नराशीन्

अपांपतिः<sup>१</sup> फेनपिनद्धभासः ।

यत्रातपं दातुमिवोपतल्पं

विसारयामास तरङ्गहस्तैः ॥ ३८ ॥

यत्रोदधिः कल्लोलकरैरुपतल्पमट्टसमीपे कोमलान् नूतनान् रत्नराशीन्  
विसारयामास चित्तेषु । उत्प्रेक्ष्यते—आतपं दातुं शोभयितुमिव चित्तेषु ।  
यतोऽम्भश्च्युतः सलिलस्राविणः, तथा फेनपिनद्धभासो दिण्डीरस्थगितदीती-  
न् । अनूतं च वस्तववश्यमेवातपे स्थाप्यते ॥ ३८ ॥

यत्सालमुत्तुङ्गतया विजेतुं

दूरादुदस्थीयत सागरस्य ।

महोर्मिभिव्याहृतवाञ्छितार्थै-

र्षीडादिवान्याशगतैर्विलिल्ये ॥ ३९ ॥

यस्याः सालं प्राकारमुच्चत्वेन लघूकर्तुमिवाग्धेः कल्लोलैः दूरादुदस्थीयत  
उत्थितमित्युत्प्रेक्षा । अनन्तरं तदभ्याशगतैः सालोपशयस्थैः सङ्घिस्तैर्विलिल्ये  
विलीनं नष्टमित्युभयत्रापि भावे लकारः । उत्प्रेक्ष्यते—असंपन्नमनोरथैः सङ्घि-  
र्षीडयेषु विलिल्ये । यः किल केनचिद् गुणेन किञ्चिज्जिगीषति तं ह जयति  
सोऽवश्यमेव हियादर्शनं याति । ष्रीडशब्दः स्त्रीपुंसयोः ॥ ३९ ॥

कुतूहलेनेव जवादुपेल्य

प्राकारभित्त्या सहसा निषिद्धः ।

रसनरोदीद् भृशमम्बुवर्ष-

व्याजेन यस्यां वहिरम्बुवाहः ॥ ४० ॥

यस्यां वहिर्जलदो गर्जनं वारिधाराच्छलेनात्यर्थमरोदीत् अश्रु तस्याजेवे-  
त्युत्प्रेक्षैव । किमित्यं रुददित्याह—कौतुकेनेव वेगादागतः सन् यतः सालकुण्ड्येन  
पलाशिराकृतः । यः किल कुतूहलादागतः प्रविशन्निषिध्येत सोऽवश्यमेव

१ 'निधिः' ख. पाठः । २ 'कं' क. ख. पाठः । ३ 'तं' क. ख. पाठः । ४ 'मर्षत' ख. पाठः ।

परिभवात् सशब्द रोदन करोति । जवादुपेत्यारोदीदिति पौर्वकाल्यमेवात्र ।  
जव इति “ऋदोरप्” । अरोदीदिति लङ् । “रुदश्च पञ्चम्य” इतीडा  
गम ॥ ४० ॥

यदङ्गनारूपसरूपतायाः

किञ्चिद्गुण भेदकमिच्छतीभिः ।

आराधितोऽद्वा मनुस्सराभि-

श्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः ॥ ४१ ॥

मानव्य प्रजा स्वभावतः सनिमेषास्तत्र कविनिमित्तान्तरारोपरूपामु  
त्प्रेक्षामकरोत् । अद्वा निश्चित मनु प्रजापतिरप्सरोभिराराधित सद्घातमीया  
प्रजा मानुषीलक्षणा सनिमेषचिह्ना नेत्रसकावविकासोपलक्षिता व्यघत्त ।  
नन्ववमेव किमर्थं स्वर्गस्त्रीभिस्तापित इत्याह—यदङ्गनेत्यादि । यस्या द्वारव  
त्यामङ्गनास्तासा यद्रूप लावण्यातिशयो वपुर्वा तन यत्सारूप्य सादृश्य तत  
किञ्चिद्भेदक विशेषकारिण्य गुण कामयमानाभि । एतेन पुरस्त्रीभ्योऽप्सरसा  
मनिमेषत्वमेव विशेषो नान्य इति रूपातिशयस्तासामुक्त । कटाक्षेक्षणदियो  
गाच्च भङ्ग्या तासामेवाप्सरसेभ्यो विशेषो ध्वनित । निमेषण निमेष स्थगन  
तदेव चिह्न तेन सह वर्तन्त इति सनिमेषचिह्ना ॥ ४१ ॥

स्फुरत्तुपाराशुमरीचिजाल-

विनिह्नुताः स्फाटिकसौधपङ्क्तीः ।

आरुह्य नार्यः क्षणदासु यस्या

नभोगता देव्य इव व्यराजन् ॥ ४२ ॥

यत्र पुरि यामिनीषु स्फाटिकोपलरचिता प्रासादमाला वनिता अधिरुह्य  
सस्था देवता इव वभुरित्युत्प्रेक्षा । यतो हर्म्यावलय उल्लसच्छिशिरकरकिर  
णनिकरैर्विनिह्नुता सारूप्यादलक्ष्यता नीता इति तद्गुणालङ्कार । अतश्च  
हर्म्याणि न दृश्यन्ते ताश्च सचरन्त्यो दृश्यन्ते, अता ह्यायते आकाशस्था  
देवता इत्यंता इति ॥ ४२ ॥

कान्तेन्दुकान्तोपलकुट्टिमेषु  
प्रतिक्षपं हर्म्यतलेषु यत्न ।  
उच्चैरथःपातिपयोमुचोऽपि

समूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः ॥ ४३ ॥

यत्नानिश्च सौम्यप्रेषु प्रणाल्यो द्रोण्यो जलराशिमूहुर्वसुः । कदाचिन्मेघपयः  
स्यादित्याह—अथःपातिपयोमुच इति । कथमघोलुभे प्रसरज्जलधरा इत्याह—  
उच्चैरथतेषु हर्म्येषु । कथं तर्हि धारयन्तीत्याह—कान्तानामच्छातामिन्दु-  
कान्तोपलानां चन्द्रकान्तमणीनां कुट्टिमेषु कुट्टेन निर्मितेषु हर्म्यतलेषु, तत्र  
हि भूमिरिन्दुकान्तनिर्मिता रात्रौ वेन्दुकरव्यतिकरवशात् जलं स्यन्दते तच्च  
प्रणाल्यो विभ्रति । अत्र शशिकरव्यतिकरः क्षपाग्रहखेताक्षितोऽन्यथान्यत् कि-  
ञ्चित् प्रतिक्षपमित्येतदुक्तं स्यात् । ऊहुरिति धर्हेर्लिट् ॥ ४३ ॥

रतौ हिया यत्न निशम्य दीपान्

जालागताभ्योऽधिगृहं गृह्णियः ।

विभ्युर्विडालेक्षणभीषणाभ्यो

वैदूर्यकुण्डेषु शशिद्युतिभ्यः ॥ ४४ ॥

यत्र नगर्यामधिगृहं गृहेषु यानि वैदूर्यकुण्डानि वैदूर्यमणिभित्तयस्तत्र  
या गवाक्षप्रविष्टाश्चन्द्रभासस्ताभ्यः कामिन्यो विभयां वभूधुः । ननु ज्योत्स्नातो  
मयं कीदृशमित्याह—विडालेक्षणभीषणाभ्य इति । वैदूर्या हि शि'शिकण्ड-  
हरितवर्णास्तत्संपर्कात् च ज्योत्स्ना काचर्यमागता, अतश्च मुग्धत्वात् जानते  
भार्जारनेत्राण्येतानि । अथ किं तत्र प्राकाश्यं नास्ति येन शङ्काकुलास्ता  
इत्याह—दीपान् नि'शम्य प्रशमय्य विभ्युः । किमिति 'प्रदीपकाः शमिता  
इत्याह—हियेति । लज्जाया अपि किं कारणमित्याह—रताविति सुरतसमये,  
यतस्तदा रमणैर्वसनापहारात् लज्जिताः सत्यस्ता दीपान् प्रशमयन्ति, अतश्चालो-  
काभावात्त पदार्थानां सम्यग्ज्ञानम् । प्रशमयेत्यसिन्नर्थे निश'भ्येति न तथो-

१ 'सच्छायाना' ग. पाठः । २ 'निर्वृत्तेषु' ल. पाठः । ३ 'ति' ल. ग. पाठः । ४ 'शा'  
ग. पाठः । ५ 'प्रघोर' ल. पाठः । ६ 'श' ग. पाठः ।

पपद्यत इति शब्दार्थविदः । गृहेषु अधिगृहमित्यव्ययीभावः । “तृतीया-  
सप्तम्योर्वहुलम्” । विभ्युरित्याम् विभाषितः । भीषणेति “भियो हेतुमये पुद्” ।  
शशियुतिभ्य इति भीत्रार्थानां भयहेतु” रित्यपादानसंज्ञा ॥ ४४ ॥

यस्यामतिश्लक्ष्णतया गृहेषु

विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः ।

चक्रुर्युवानः प्रतिविम्बिताङ्गाः

सजीवचित्रा इव रत्नभित्तीः ॥ ४५ ॥

यत्र वेश्मसु या रत्नभित्तयस्ता युवानः सप्राणालेख्या इव व्यधुः, यतः  
प्रतिविम्बितमङ्गं शरीरं येषां यासु वा । अथ किं मणिकुण्डेषु रागो न पतितो  
येन प्रतिफलितमङ्गमित्याह—चित्रं कर्तुमसमर्थाः, कुतः अतिमसृणतया रत्न-  
भित्तीनाम् । श्लक्ष्णे हि तूलिका पदं न बध्नाति, अतश्चालेख्यं कर्तुं न शक्यते ।  
ते च प्रतिविम्बिताः, अतश्च ज्ञायते सर्जीवं चित्रमेभिः कृतमिति ॥ ४५ ॥

सावर्ण्यभाजः प्रतिमागताया

लक्ष्यैः स्मरापाण्डुतया तरुण्याः ।

यस्यां कपोलैः कलघौतघाम-

स्तम्भेषु भेजे मणिदर्पणश्रीः ॥ ४६ ॥

यस्यां कलघौतघामस्तम्भेषु सुवर्णगृहस्थूणासु<sup>१</sup> प्रतिविम्बिताया युवत्या  
गण्डतलैर्मणिदर्पणश्रीभेजे स्फटिकादर्शशोभा प्राप्ता । कीदृश्यास्तरुण्याः, साव-  
र्ण्यभाजः कलघौतेनैव सदृशवर्णायाः गौर्या इत्यर्थः । कथं तुल्यवर्णाः प्रतिफलिता  
इत्याह—स्मरापाण्डुतया लक्ष्यैरीक्षितुं शक्यैः । यद्यपि ता गौर्यस्तथापि कपोलाः  
कामवशादापाण्डुराः, अतो विधर्षत्वात् प्रतिफलिताः सन्तो रत्नादर्शाः काञ्चन-  
स्तम्भेषु ते कृता इति ज्ञायते इत्यर्थः । स्तम्भेषु हि सर्वत्र मणिमुकुराः क्रियन्ते ।  
केवलं मणिशब्दः प्रायशः स्फटिके वर्तते । कपोलैरिति जातौ बहुवचनम् ।  
भेजे इति कर्मणि लकारः । “तृफलमजवृषध्वे” त्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ४६ ॥

शुक्राङ्गनीलोपलनिर्मितानां लिप्तेषु भासा गृहदेहलीनाम् ।

यस्यामलिन्देषु न चकुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि ॥ ४७ ॥

यस्यामलिन्देषु<sup>१</sup> मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि गोपुरीपातुलेपनानि न विद-  
धुर्यते गृहदेहलीनां भासा लिप्तेषु च्छुरितेषु । देहली गृहस्थानविशेषः । गो-  
मुखमुपलेपनम् । कीदृशीनां देहलीनां, शुक्राङ्गमिव ये नीला उपला अश्मानो  
मरकताख्यास्तैर्निर्मितानां रचितानाम् । तत्र हि देहल्यो मरकतमय्यस्तासां  
नीलया दत्त्वा अलिन्दाश्छुरिताः, अतश्चाप्रौढा नासौ जानते—कृतमेवात्र गोम-  
यांमुलेपनमन्यया कृतो नीलिमेति श्लोकार्थः ॥ ४७ ॥

गोपानसीपु क्षणमास्थितानामालम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः ।

हरिन्मणिरयामतृणाभिरामैर्गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः ॥ ४८ ॥

यथालम्बिभिर्दीर्घैश्चन्द्रकिणां<sup>२</sup> वर्हिणां<sup>३</sup> कलापैः<sup>४</sup> पिच्छैर्वैश्यानि रेजुर्वभुः नी-  
धैरिव<sup>५</sup> छादनैर्यथा । कीदृशानां मयूराणां, गोपानसीपु चन्द्रशालिकासु<sup>६</sup> मना-  
क स्थितानाम् । कलापैः कीदृग्भिः, हरिन्मणिर्मरकतं तद्वत् श्यामानि यानि तृणा-  
नि तद्वदभिरामैर्भनोदरैः । नीधायपि नीलतृणैः रम्याणि भवन्ति । “वल्लभी-  
च्छादनं दाह यत्र गोपानसी विदु”रिति । आस्थितानामिति कर्तरि “गत्य-  
र्थाकर्मकक्षिपशीङ्स्थात्ते”ति क्तः । गृहशब्दोऽर्धचादिः ॥ ४८ ॥

बृहत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालावनद्धैरपि चावितानैः ।

रेजे विचित्रैरपि या सचित्रैर्गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥ ४९ ॥

या पूर्वैश्मभिरयोभत । कीदृशैः, बृहत्तुलैर्भद्रास्तम्भैः, तथातुलैरसदृशैः सर्वो-  
त्कृष्टैरित्यर्थः । विच्छं चैतत्, यत्र हि बृहत्स्य<sup>७</sup>स्तुला विद्यन्ते तत्र कथं ता  
एव न स्युः, न सन्ति चन्द्रतु<sup>८</sup> तर्हि बृहत्तुलैरिति सर्ववैकार्योद्भावनेन विरोधो  
भिप्राश्रयणे तु परिहारः । तथा वितानमालावनद्धैः करककराजियुक्तैरविला-  
नैरन्यैर्धनजनपरिपूर्णैरित्यर्थः । यत्र च वितानाभावस्तत्र कथं तद्योगः ।  
तथा विचित्रैरनेकविच्छित्तरचितैः सचित्रैः सालेख्यैः, यत्र च विचित्रं विगतं  
तत्र कथं तदेव भवेत् । तथा विशालैर्विस्तीर्णैः, भूरिणा सुवर्णेन शालन्ते

१ 'षु स्थलीषु' क. पाठः । २ 'बेना' क. पाठः । ३ 'खानां' ग. पाठः । ४ 'वा' ग. पाठः ।

५ 'लासु' ग. पाठः । ६ 'मोहनै' ग. पाठः । ७ 'बृहत्तु' क. पाठः । ८ 'चैतत् ननु' क. क.

पाठः । ९ 'यवस्त्र' क. क. पाठः ।



ऋघन्ते इति भूरिशालाः तैः, यदिवा भूरिशालैः प्रभूतगृहैः । यत्र च शाला न सन्ति तत्र कथं ता एव बह्वयः स्युरिति शाब्दो विरोधः । अपिशब्दो विरोधप्रतिपादनार्थः । रेजे “कणां च सप्ताना”मित्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ४६ ॥

चिक्रंसया कृत्रिमपत्रिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम् ।

मार्जारमप्यानतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने ॥ ५० ॥

निकेतनानां गृहाणां कपोतपालीषु प्रदेशविशेषेषु यो मार्जारो विडालस्तास्त्विकस्तमपि जनः कृत्रिममेवाहायमेव मेने अज्ञासीत् । छादनस्याघस्ताद्धारणार्थं कुटिलानि काष्ठानि क्रियन्ते येषु तीक्ष्णाः सिंहादयः पक्षिणश्चोत्पाद्यन्ते सा कपोतपाली भग्यते, यस्या लोके सिंहवाटिकेति प्रसिद्धिः । तस्त्विकं मार्जारं कस्माल्लोकः कृत्रिममवोधीत्याह—अनतं नर्त्नाभूतं निश्चलमकम्प्रमङ्गं कायो यस्य तमानतनिश्चलाङ्गम् । किमर्थमेवंविधमित्याह—कृत्रिमायाः पत्रिपंक्तेः पक्षिमालायाश्चिक्रंसया चिक्रमयिषया जिघृक्षया । कपोतपाल्यां कृत्रिमां पक्षिमालां तस्त्विकीं बुध्यमानेनौतुना जिघांसया जातिस्वभावाद्भ्रूयितं निश्चलीकृतं शरीरमतो जनो जानीते अयमपि कृत्रिम इति वाक्यार्थः । चिक्रंसयेति “स्तुक्रमो”रितीडभावश्चिन्त्यः । जिघांसयेति त्विदानान्तनः पाठः । कारणेन निर्मितः कृत्रिमः । “द्वितः क्विन्नः, क्वेर्मम् नित्यम्” ॥ ५० ॥

क्षितिप्रतिष्ठोऽपि मुखारविन्दैर्वधूजनश्चन्द्रमधश्चकार ।

अतीतनक्षत्रपथानि यत्र प्रासादशृङ्गाणि मुघाध्यरोहत् ॥ ५१ ॥

यत्र कामिनीलोको भूमिष्ठोऽपि शशिनं वदनकमलैरघश्चकार व्यजेष्ट । विरुद्धं चैतत् । यो हि भूमिष्ठः<sup>१</sup> स कथं खस्थमघो बुध्ने कुर्यात् । प्रांशुप्रासादारोहणं तर्हि तासामनर्थकमित्याह—अतीत उल्लङ्घितो नक्षत्रपथो ज्योतिर्मागो नमो यैस्तानि हर्म्यशिखराणि असौ मुघा निरर्थकमध्यरोहदुदकसत्, भूस्थित्यैवेन्दोरघः कृतत्वात् । शब्दच्छलेन चैपोक्तिः नतु तत्त्वतः, नह्यसौ चन्द्राघश्चिकीर्षया सौघान्यारूढोऽपितु भोगेच्छयेति तात्पर्यार्थः ॥ ५१ ॥

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्द्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं बधूभिर्वलभीर्युवानः ॥ ५२ ॥

<sup>१</sup> ‘भूमिष्ठो’ ख. पाठः । <sup>२</sup> ‘भूस्थ’ ख. पाठः ।

यस्या तदृणा वधूमि सम कान्तासहाया धनभीरुपरिवसतीर्भोजिरे ।  
कीदृशी , रम्या इति रमणीयत्वात् पताका वैजयन्ती प्राप्ता , तथा विविक्ता  
इत्यनुपहतपाद्राग काम चित्रार्थं वा मन शिलासिन्दूरादिक वर्द्धयन्ती । शा  
भने द्वि स्थानेऽसकृद् बहु च चित्र क्रियते । तथा नमत् कुटिल वलीक छा  
दनान्तो यासु । इतिशब्दावत्र हेत्वर्थो । अथच वधूमि सम धनभीर्भोजिरे,  
वधूरपि सिपेवे इत्यर्थान्तरप्रतीति । वच्चाऽपि रम्या इत्येव पताका कीर्ति प्रा  
भुवत्य । इति स्वरूपनिर्देशे । तथा विविक्ता रूपयशान्विता इति रागमुत्क  
टा वर्द्धयन्ती । तथा 'नमन्त्यो निम्ना वल्पा मध्यरेखा यासा ता नमद्वली  
का । "नद्वयुतश्चे"ति कप् । अर्थवशाच्चात्र विभक्तिपरिणाम ॥ ५२ ॥

सुगन्धितामप्रतियत्नपूर्वं विभ्रन्ति यत्र भमदाय पुंसाम् ।

मधूनि वक्त्राणि च कामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः ॥ ५३ ॥

यत्र मधूनि मद्यमैरेयादीनि युवतीना च वद्वनानि आमोदकर्मणो विभाव  
नक्रियाया व्यतिहार विनिमयर्मायुर्जग्मु , वक्त्रमैधूना मधुमिश्र वक्त्राणा सौ  
गन्ध यत्राधिकीकृतामत्यर्थ । कीदृशि तानि, प्रियाणा प्रीत्यै अप्रतियत्नपूर्वं  
स्वभाविक सौरभ विभ्रन्ति वहमानानीत्युभयविशेषणम् । तता गुणान्तरोत्पा  
दन प्रतियत्न । विभ्रन्तीति शतु । 'जशशसो शि । ना नपुसके" ति नुम् ।  
ईयुरिति इयो लिट् ॥ ५३ ॥

रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु वितर्दिनिर्युहविटङ्कनीडः ।

रुनानि श्रृण्वन् वयसां गणोऽन्तेवासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥ ५४ ॥

यत्र वयसा पक्षिणा शुकशारिकादीना गणा वृन्द स्फुटमखण्ड कामिनी-  
नामन्तेवासित्व शिष्यत्वमाप लेभे । यतो रतान्तरे निपुवनावसरे वृतानि सी  
त्कारादीन्याकर्षयन् । तथा गृहमध्ये या वितर्दयो वेदिकास्तासा यो निर्युहो  
निर्गतो दाहविशेष , तस्य यो विटङ्क उद्यतो भाग स एव तत्र वा नीडमा-  
लयो यस्य , गृहे स्थित इत्यर्थ । यो हि शिष्य स उपाध्यायात् श्रयोति,  
तद्रेहं च वसति । अन्ते वसत्यवश्यमन्तेवासी । 'शयवासवासिष्यकालादि"ति  
डेरलुक ॥ ५४ ॥

छन्नेष्वपि स्पष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमण्डलेषु ।

आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि न नामतः केवलमर्थतोऽपि ॥ ५५ ॥

यत्राङ्गनाना स्तनभारेषु यान्धम्बराणि वासासि तानि न केवल नाम्ना गगनसादृश्यं दधिरे यावदर्थतोऽपि कार्येणापि, यत्र स्वच्छानि सूक्ष्माणि अत एवाच्छादितेष्वम्बरैः कुचेषु प्रकटतरेषु । आकाशेनाप्यावृतं वस्तु न पिर्घायते शून्यरूपत्वात्तस्य । छन्नशब्दो “वा दान्तशान्ते” ति छुदेत्यन्तस्य निपातित ॥ ५५ ॥

यस्यामजिह्वा नहतीमपङ्काः सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्तः ।

जनैरजातस्खलनैर्न जातु द्वयेऽप्यमुच्यन्त विनीतमार्गाः ॥ ५६ ॥

यस्यां पुर्यां जनैर्वास्तव्यैरुभयेऽपि विनीतमार्गाः सदाचारराजपथाख्या नैजातु कदाचिदमुच्यन्त त्यक्त्वा । इदानीं तयोः साम्यं—विनयमार्गां तावत् कीदृशा, अजिह्वा अवनचेष्टा घर्म्म्यां इत्यथ । हृष्टमार्गा अपि अजिह्वा सरला । विनयमार्गा महती सीमान स्थित्युत्तिक्रममत्यजन्तोऽत एवापङ्का निर्वचनीया । राजमार्गा अपि वृहती सीमान मर्यादा विस्तार वा न जहति, अतएवापङ्का निष्कर्दमा । सङ्कटं हि पथि पङ्क पदं बध्नाति । सन्पथा अत्यायतय शोभन आयतिरागामी कालो येषां त अत्यायतय । राजमार्गा अपि सुष्ठु आयति रायामो येषामित्यत्यायतय दीर्घदीर्घा । जनैः कीदृशे, अजात स्खलन निवृत्तिरपवातश्च येषां तैरजातस्खलनैः सदाचारात्यागादिभिरसजातचरणादित्तिभिश्चेत्यर्थं । द्वावययवो येषां ते द्वय । बहुत्वे च राश्यपेक्ष द्वित्वम् । “द्विनि भ्या त्वस्यायज्वा” । अमुच्यन्तेति कमणि तड् ॥ ५६ ॥

परस्परस्पर्द्धिपरार्ध्यरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः ।

श्रीनिर्मितिप्राप्तघुणक्षतैकवर्णोपमावाच्यमल ममार्ज ॥ ५७ ॥

यत्र रूपवतीर्नारी वृत्त्वा प्रजापातरेव वाच्यताफलङ्क ममार्जाक्षालयत् । परस्परस्पर्द्धि अन्वोन्व्याभिभावि परार्ध्यमुत्तम रूप यासां ता परस्परस्पर्द्धिपरार्ध्यरूपा नगराङ्गना जिष्वाद्य आनिमित्त्वा लक्ष्मीनर्मणेन प्राप्ता या घुणक्षतैकवर्णोपमा, एकश्चासौ वर्णोऽन्तरमेकवर्णैः, घुणन प्राणविशेषेण क्षतो घुणक्षता घुणोद्दिखित घुणक्षतश्चासौ एकवर्णश्चासौ घुणक्षतैकवर्णैस्तेनोपमा साम्यकरणं तदुपमा । श्रीनिमित्त्वा प्राप्ता श्रीनिर्मितिप्राप्ता सा चासौ सा च श्रीनिर्मिति

१ 'वोद्गसितेषु' क पाठ । २ 'त्र' ग पाठ । ३ 'जातु न' क ए पाठ । ४ 'दन्त्या' ग पाठ ।

प्राप्तघुणकृतैकवर्णोपमा, तथा वाच्यमयशस्तदेव मलं कलङ्कस्तं ममाजं श्रुती-  
शब् । घुणकृतैकवर्णोपमैव वाच्यं तदलं सुष्ठु ममाजंति तु केचित् । घेघसो  
द्वि नित्यमेव लोके वाच्यता । यथा—शोभनं वस्तु निर्मातुं नायं क्षमः । या  
तु श्रीं सा घुणाक्षरन्यायेन, दैवात् कथमप्यक्षरमुल्लिखति घुणोऽपि काष्ठेषु  
दत्तेष्वंविधा श्रीनिर्माणेन प्राप्ता या घुणाक्षरगोपामितिस्तां यत्र सर्वा नगरवनिता  
रुपिणीर्विधाया ममाजं । तदा द्वि न कश्चिद् घुणाक्षरन्यायमुद्ग्राहयति सर्वासां  
सुरूपत्वात् । परार्थं वृषते श्रेष्ठम् । “अर्थाद्यत् । पराधराधमोत्तमपूर्वाच्च” ।  
निर्मितिरिति उपसर्गप्रतिरूपको निपातो निःशब्द इत्यङ् न कृतः ॥ ५७ ॥

जुषं यदन्तःकरणेन वृक्षाः फलन्ति कल्पोपपदास्तदेव ।

अध्युपुपस्तामभवन् जनस्य याः संपदस्ता मनसोऽप्यभूमिः ॥ ५८ ॥

तां पुरीं नागरिकस्याधिनसतस्ताः सपदा लक्ष्म्योऽभवन् या मनसोऽप्य-  
भूमिः मनोरथानामप्यगोचरः । प्रार्थितादधिरं यत्र घटते । स्यादेतत्, कल्प-  
वृक्षा अप्येवंविधा एव तत्किमेतच्चित्रमिन्द्राह—कल्पपूर्वा वृक्षास्तदेव फलन्ति  
यदन्तःकरणेन जुषं मनसा पर्यालोचितं नत्वधिकम् । अध्युपुप इति अवि-  
वसतेः कसुः । तामिति “उपान्वध्याह्वस” इत्याधारस्य कर्मन्वम् ॥ ५८ ॥

कला वृधानः सकलाः स्वभाभिरूरासयन्ः सौधसिताभिराशाः ।  
यां रेवतीजानिरियेष हातुं न रौहिणेयो नच रौहिणीशः ॥ ५९ ॥

यां द्वारिकां रौहिण्येयो हलधरः रौहिणीशः शशी हातुं त्यक्तुं न श्येप न  
चकमे, मारिताराधिपौ नित्यमेव यत्रोपतुरित्यर्थे । तयोरधुना श्लेषः । सीरी  
कला गीतवाद्यादिकाः सकलाश्चतुःषष्टिसंख्या अपि विभ्राणः, चन्द्रस्तु कला  
लेखाः सकलाः षोडशपि । सितत्वाच्चोभाघपि धवलगृहधवलाभिरात्मीयवृचि-  
भिर्दिशो दीपयन्तौ । रेवती ककुभिकन्या तारा च ते जाये ययोस्तौ रेवती-  
जानी । “जायायाः निङ् यलोपश्च” । रौहिण्या अपत्यं रौहिण्येयो हलधरः ।  
“स्वीभ्यो ढक्” । रौहिण्यास्ताराया ईशो भर्ता रौहिणीशो मृगाङ्कः ॥ ५९ ॥  
याणाह्वन्याहृतशम्भुरासक्तिमासद्य जनार्दनस्य ।

शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशङ्कमूपे मकरध्वजेन ॥ ६० ॥

यत्र मकरध्वजेन कामेन स'शरीरेण प्रद्युम्नाख्येन ऊप उषितम् । भावे लकार । जैत्रा जिष्णवो वशकारिण शरा यस्य तेन, नि शङ्क निर्भयम् । ननु स्मरारेर्भयेन तस्य भवितव्यमित्याह—वाणासुरसमरे निवर्तिता शम्भो शक्तिर्बल येन तस्य विष्णा समीप प्राप्य नि शङ्कमूपे । आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहव । “आडि युद्धे” इत्यप् सप्रसारणम् । जैत्रमिति जयते ष्टून ऊह्य । जेतारि भव इति तु केचित् ॥ ६० ॥

निषेव्यमाणेन शिवैर्मरुद्भिरध्यास्यमाना हरिणा चिराय ।

उद्रशिमरब्राह्मुरधाम्नि सिन्धावाहास्त मेरावमरावतीं या ॥ ६१ ॥

या सिन्धौ समुद्रस्था पुरी मेरौ मेर्वाधाराममरावतीमाहास्त आहत । “स्पर्धायामाड ” इत्यात्मनपदम् । च्ले सिच् । ' आत्मनपदेष्वन्यतरस्यामित्यङ्क विकल्पित । इदानीं श्लेष—द्वारवती तावच्छिवैरनुकूलैर्मरुद्भिर्वायुभि सेव्यमानेन हरिणा वासुदेवनाज्जन्मध्यास्यमानोपभुज्यमाना, अमरावत्यपि शिवैरेकादशर्षा रुद्रैर्मरुद्भिश्च देवै सेव्यमानेन हरिणा शक्रेणाध्यासिता, उद्रश्मय ऊर्ध्वकिरणा ये रत्नाकुरा मणिशलाकास्तेषा धाम स्थान सिन्धुमैरुश्च । अमरा विद्यन्ते यस्यामित्यमरावती । “मती बह्वचोऽनजिरादीनामि”ति दीर्घ ॥ ६१ ॥

स्निग्धाञ्जनरयामरुचिः सुवृत्तो वध्वा इवाध्वसितवर्णकान्तेः ।

विशेषको वा विशिशेष यस्याः श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥ ६२ ॥

यस्या पुर्या स एव त्रिलोकीतिलको जगत्प्रधान हरि श्रिय लक्ष्मी शोभा च विशिशेषातिशयेऽधिकीचकार । यतोऽसौ विशेषको वा तिलकतुल्य । वा इवार्थे । तथा स्निग्धस्यारूक्षस्याञ्जनस्य कज्जलस्येव श्यामा<sup>१</sup> रुचि कान्ति र्यस्य स तथोक्त । सुवृत्त इति सद्यवहार । पुर कौदृश्या, अध्वसिता अस कीर्णा वर्णाना ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राणा कान्ति शोभा यस्या इति धर्मानयने द्रव्यक्षेप । तथा वध्वा इव वधूतुल्याया । यथाहि युवत्या अनष्टशोभाया विशेषक कालाञ्जनेन श्यामशोभ सुवृत्त परिणार्द्धा भूषा विशेषयत्येव तस्या विशिशेष । त्रिलोकीतिलक इति तिलकशब्दस्य प्रशंसार्थत्वात्प्राधिक्यदोष । यथा “तदन्वये शुद्धिमति प्रसूत शुद्धिमत्तर । दिलीप इति राजेन्दुरिन्दु क्षीरनिघाविच” इत्यत्रेन्दुशब्दस्य । यथा च “स्तनस्तवकपर्पन्तन्यस्तहस्तैक

१ 'शरीरिका' ख पाठ । २ 'वत्त' ग पाठ । ३ 'कृष्णा ख पाठ । ४ 'ब्रह्म' ग । ५ 'ष्टरूप' ख ।

प्लुवा । लतेवाहृष्टमुक्तान्या चकम्पे प्रमदालता” इत्यत्र लताशब्दस्य । प्रयायां  
लोकानां समाहारखिलोकी । अकारान्तोत्तरपद्यो द्विगुः स्त्रियां भाषित<sup>१</sup> इति ।  
“द्विगो”रिति ङीप् ॥ ६२ ॥

तामीचमाणः स पुरीं पुरस्तात् प्रापत् प्रतोलीमतुलप्रतापः ।

वज्रप्रभाक्रान्तसुरायुधश्रीर्या देवसेनेव परैरलङ्घ्या ॥ ६३ ॥

तामेयंविधां पुरीं द्वारवतीं स भगवानपरिमितर्यायी विलोक्यमानः पुर-  
स्ताद्रे या प्रतोलीं बाह्यद्वारपालीं तां प्रापदाससाद् । कीदृशी प्रतोली पूर्वा,  
वज्रं मणिमेदस्तत्प्रमयाक्रान्ता प्राप्ता सुरायुधस्येन्द्रधनुषः श्रीः शोभा यया ।  
तथा शत्रुभिरलङ्घ्या, अतएव देवसेनेव सुरचभूतुल्या । तस्यामपि वज्रस्य  
पदेः प्रमया सुरायुधानां देवहेतीनां श्रीरक्रान्तामिभूता भवति, सापि परैर-  
लङ्घ्या ॥ ६३ ॥

प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः शंभोर्जटाजूटतटादिवापः ।

मुखादिवाप श्रुतयो विधातुः पुरान्निरीयुर्मुर्जेजिदृध्वजिन्यः ॥६४॥

अथ कमेण नगराद् माधवपृथता निर्गयुर्निसस्युः । का इव कुत इत्या-  
ह—पद्मनाभशरीराद् भूतानीवेति बाहुल्योक्तिः । हररुक्तेशतटाघापो गङ्गातो-  
यानीवेति कलकलवस्योक्तिः । विरिञ्चिबदनाच्चातुर्विधमिधेति अश्वरोक्तिः ।  
स्नानमस्मादिना रुक्ताः केशा जटास्तासां जूटो यन्वविशेषः स एव तटो  
रोधः । तटाद्वि जलप्रवाहा निष्कामन्ति ॥ ६४ ॥

श्लिष्यद्भिरन्योन्यमुखाग्रसङ्गस्खलत्खलीनं हरिभिर्विलोलैः ।

परस्परोत्पीडितजानुभागा यज्ञेन निश्चक्रसुरश्ववाराः ॥ ६५ ॥

अश्ववारा यज्ञेन निश्चक्रमुः । यतो हरिभिरश्वैर्विलोलैराकुलत्वादन्योन्य-  
स्योत्पीडिता निश्चलीकृता जानुभागा येषाम् । विलोलत्वमेव कुत इत्याह—  
श्लिष्यद्भिरन्योन्यैः । कथम्, इतरेतरं मुखाग्रसङ्गस्तुण्डव्यतिकरस्तेन स्थलान्ति  
चलन्ति खलीनानि कविका यत्र श्लेषे, इति जातियन्यः ॥ ६५ ॥

निरन्तरालेऽपि विमुच्यमाने दूरं पथि प्राणभृतां गणेन ।

तेजोमहद्भिस्तमसेव दीपैर्द्विपरसंवाधमयांशमूवे ॥ ६६ ॥

१ 'व्यते' ग. पाठः । २ 'नारि' क. ख. पाठः । ३ 'मंजु' क. ख. पाठः । ४ 'वि' ख. पाठः ।  
५ 'केशवन्धतयन्' ख. । 'तद्याः' ग. पाठः ।

करिभि सङ्कटेऽपि मार्गेऽसबाधमसकट सुखेनैवायावभूवे अगामीति । भावे लकार । “दयायासश्चे” त्याम् । निरुच्छ्वासे पथि कथ गम्यते इत्याह— प्राणिपूगेन दूर दूराधितरा वा भयात् त्यज्यमाने पथि यतस्तजोमहान्तो बलिना द्विपा पष्टिवर्षा इत्यर्थ । यथा तमसा निर्विवर पथि तजोमहद्भिर्महाज्वालै दीपै सुख गम्यत । तत्रापि दीपवशात्तमो मार्गं मुञ्चति । द्विपैरिति कर्तरि तृतीया, दीपैरिति करणे । एवविध चौपम्य न तथाङ्गीकृत तस्माद् दीपैरिति उपचारेण नद्वन्त पुरुषा बोद्धव्या । यथा यष्टी ‘ प्रवेशयेति । कर्तयैव तृतीयेति वय विद्म ॥ ६६ ॥

शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो रथाः क्षितिं हस्तिनवादखेदैः ।

सयत्नसूतायतरश्मिभुग्नग्रीवान्तससक्तयुगैस्तुरङ्गैः ॥ ६७ ॥

तुरङ्गैर्वाजिभिर्हस्तिनखात् पूर्वार्समीपोचप्रवेशाच्च खैर रथा अनीयन्त समा भूमिं प्रापिता । ‘यतो रयाद्वेगात् पतन्त । श्लक्ष्णोन्नताद्धि प्रदेशाच्च क्रमधिगतजवमध पतति । कीदृशैरश्वे , अखेदैरश्रान्तैस्तथा सयत्नाऽवहितो य सूत सारथिस्तेनायत आकृष्टो यो रश्मिर्हस्तवधस्तेन भुग्ना वक्रिता या ग्रीवा कण्ठस्तदन्तेन ससक्त सलग्नो युग काष्ठविशेषो येषां तै । ‘पूर्वारोपरि कृट तु सन्तो हस्तिनख विदुरि’ ति । अनीयन्तेति कर्मणि लकार । यौते ‘छापूखडिभ्य’ इति बाहुलककृत्यायुगशब्द ॥ ६७ ॥

बलोर्मिभिस्तत्क्षणाहीयमानरथ्याभुजाया बलयैरिवास्याः ।

प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणौ नेष्ट पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ॥ ६८ ॥

भगवति बाहुल्येन नि सर्ति सति तस्या पुर्यां द्वारवतीत्व स्व रूप ना भिप्रैत वभूव । स धन्यो देशो यत्र देवस्तिष्ठति, तन्मया शून्यया किं श्रियते इत्यवोधात्पर्यर्थ । अथच द्वारवतीत्व बहुद्वारत्व तस्या नष्टमभूत् । यदि हि मम बहूनि द्वाराणि नामविष्यस्तत्कथमेकवारमयमयास्यादिति द्वारभूयस्त्व नि निन्देत्युक्त्याभिहितम् । कीदृश पुर , बलयैरिच कटकैर्यथा बलामिभिं सेनावृन्दैस्तत्क्षणा हीयमानास्त्यज्यमाना रथ्या एव भुजा यस्या । अन्यस्या अपि मदलाया पत्युर्देशान्तर गच्छत आत्मा बहुमतो न भवति, खेदाच्च सा बाहु

१ ‘एय’ ख पाठ । २ ‘म ख पाठ । ३ त’ ख पाठ । ४ ‘ष्क्रामति’ ख पाठ ।

५ ‘वसति ख पाठ । ६ ‘या’ ख पाठ । ७ ‘हि’ ख पाठ ।

भ्या बलयानि त्यजति ॥ ६८ ॥

पारेजलं श्रीरनिघेरपश्यन्पुरारिरानीलपलाशराशीः ।

वनावलीस्तकलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैबलामाः ॥ ६९ ॥

उदधेर्जलस्य पारे हरि काननराजीरैस्त । कीदृशी, आनीला ईपच्छया-  
मा पलाशराशय पर्यनिचया यासु, अतएवोत्कलिकासहस्रैस्त्रिमिपूगैरनुसृणु  
उत्कूलित कूल प्रापित यच्चैवल तदामास्तत्सदृशी । अथवा वनावली शैबलामा  
अपश्यत् शेवालमिवेत्युत्प्रेक्षाचक्रे, इत्येव योच्यमिति केचित् । "पारे मध्ये पच्छ्या  
वे ति समास- एत्व च । कूलमुत्सावयतीत्युत्कूलयति । "प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे"  
इति सिच् तत कर्मणि निष्ठा ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीभृतोऽभ्नोयितटाधिवासान् द्रुमानसौ नीरदनीलभासः ।

लतावधूस्रमयुजोऽधिवेलं बहृकृतान् स्वानिव परयति स्म ॥ ७० ॥

असौ द्योऽधिवेल वेलाया ये तखस्त्रान् बहुश्रुताननेकत्वमापाङ्गितान्  
स्वानिव परयति स्म आत्नतुल्यान् मेने । बोधोऽत्र दृश्यो नावलोकनमात्रम्,  
मदीया एवैते बहवो वेहा इत्यबोधीत्यर्थः । 'यतो लक्ष्मीभृत' शोभाधारियो  
वृक्षास्तथा समुद्रसैकत्ववसतीन्, लता एव बभूवन्ता समयुजते क्लिष्यन्तीति  
लतावधूस्रप्रयुज । किप् । बह्वोऽवधानित्यर्थः । येऽपि भगवदात्मानस्तेऽत्र  
श्यनेव बहसि धीभृत' समुद्रजलाश्रया भेषररानाश्च सत्यमानाश्चिन्मर्णाप्रभृति  
बधूस्रमुहाश्च । वेला अभ्नोऽधिवेलचिकृत'मर्पाङ्ग ॥ ७० ॥

आक्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलदुमुजाकारबृहत्तरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपस्मारिणमाशयङ्के ॥ ७१ ॥

असौ हरिर्नदीपविमपस्मारिण मृताविष्टमाशयङ्केऽबुद्धेत्युत्प्रेक्षाचक्रे । यत्  
आक्लिष्टभूमिमाश्रितधरणिम्, उच्चैर्भोगेन रसितार शब्दायमान, लोलन्तश्चञ्चला  
बाहुसदृशा महान्वस्तरङ्गा क्लोता यस्य त, फेनायमान दिण्डीरानुद्वन्तम् ।  
अपस्मार्यपि भूमिमालिङ्गति, उच्चै रटति च चपलमुजश्च भवति. फेन क्लृप्ता  
ए चोद्धमति । 'फेनाश्चेति बह्व'र'मिति क्यङ् ॥ ७१ ॥

पीत्वा जलानां निधिनातिगर्हाद् वृद्धिं गतेऽप्यात्मनि नैव मान्तीः ।

क्षिप्ता इवेन्द्रोः सख्योऽधिवेलं सुतावलीराकलपाचकार ॥ ७२ ॥

१'न'ञ पठ् । २ ति'स पाठ् । ३ 'ख' ब ग पाठ् । ४ 'धिवे' १ पठ् । ५ 'र' क ग पाठ् ।



स हरिरधितीर तटेपु मुक्तावलीर्मात्तिकानि आकलयाञ्चकार ददर्श ।  
उत्प्रेक्षते—समुद्रेणातिलाम्पल्याच्छशिभास इव पीत्वा क्षिता उद्धान्ता । यत्  
आत्मनि वृद्धिं गत उद्भृसितेऽपि नैव मान्तावर्तमाना । शशिकरुष्यतिकरात्  
किलोदधिद्वल्लसतीत्यागम । अन्योऽपि बहु जग्घ्वा पीत्वा चोद्धमतीति ॥ ७२ ॥

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृत पयोधौ सोऽम्भासि मेघान् पिबतो ददर्श ॥ ७३ ॥

स देवाऽधौ जलदानैक्षत । कीदृशान्, तानि तोयानि निभृतमेकदेशान्  
गृह्णत । कानात्याह—यैरम्भोभिरमी मेघा साटोप साडम्बर गजेन्त सन्तो  
भूमिं परितः प्लावयिष्यन्ति कल्पान्त जलमग्ना करिष्यन्ति इति प्रथिमस्थान  
मध्ये । यै किल जलैरुर्वीं पूर्यते स तस्यैकदेश । अन्योऽपि कश्चिन्महाघन  
कस्मैचित् स्वल्पमपि साग्रहदाति येन समग्रमेव पुरमदरिद्रं कुरुते । आटो-  
पास्फोटाडम्बरक्षोमा इत्यनर्थान्तरम् ॥ ७३ ॥

उद्घृष्ट्य मेघैस्तत एव तोयमर्थं मुनीन्द्रैरिव संप्रणीताः ।

आलोकयामास हरिः पतन्तीर्नदीः स्मृतीर्वेदमिवाम्बुराशिम् ॥ ७४ ॥

नारायणोऽर्णव प्रविशन्तीर्निम्नगा ददर्श । का इवैक पतन्तीरित्याह—  
स्मृतीर्मन्वादिप्रणीतानि शास्त्राणि यथा वेद पतन्त्यन्तर्भवन्ति तेन सदैकार्यं  
यान्ति । अर्थसारूप्यमेव स्मृतीनां श्रुतिषु पात । कीदृशीर्नदी , मुनितुल्यैर्मैघैस्त-  
तएव जलधरेव जल गृहीत्वा रचिता । मेघमुखन समुद्रादेव हि नदीनामुत्प-  
त्ति । स्मृतयोऽपि मन्वादिभिः ऋषिभ्योऽपि विधाय गृहीत्वा संप्रणीता निमि-  
ता । यदा हि ववाञ्च कश्चिद्गुह्यते, तथा हि लोकहिताय मुनिभिस्तदर्थ एव  
स्मृतिषु निबद्ध , अन्ते च तत्रैव ता लीयन्ते । यथा मुनिभिरुपमायन्ते, तोय  
मर्थेन, नद्य स्मृतिभिरुदधिर्वेदेनेनापादयोऽनेके एव न्यारया इत्यभियुक्ता ।  
यथा कालिदासस्य । “तत प्रतस्ये कौपेरो मास्वानिष रघुर्निशम् । शरैरुर्ध्वं  
रिजोर्नीचशानुद्धरिष्यन् रत्नानिवे’ति ॥ ७४ ॥

विक्रीय दिश्यानि घनान्युरूपि द्वैप्यानसायुत्तमलामभाजः ।

तरीषु तत्रत्यमफरगु भाण्ड सांयात्रिकानायपतोऽभ्यनन्दत् ॥ ७५ ॥

१ 'धे' क पाठ । २ 'नि' शब्द' क ग पाठ । ३ 'वामपि धिय' क पाठ । ४ 'अपरयन्'  
व पाठ । ५ 'कय' न पाठ । ६ 'त्वा संप्रणीता' क पाठ ।

लिङ्गनाथ हर्षेण वाहू प्रसारयति । शेरतेऽस्यामिति शय्या । “सन्नाया समजनि-  
पदनिपतमनविदपुष्शीङ्भृञ्जिण” इति क्यप् । “अधिकरणे शेते” रित्यच् ॥७७॥  
उत्सर्जिताम्भःकणिको नभस्वानौदन्वतः स्वेदलवान् ममार्ज ।  
तस्यानुवेल व्रजतोऽतिवेलमैलालता स्फालनलब्धगन्धः ॥ ७८ ॥

तस्य हरेवैलासमीपे<sup>१</sup> व्रजत श्रौदन्वत सामुद्रो नभस्वान् मारुत स्वेद-  
लवान् धर्मकणिका अतिवेलमतिशयेन ममार्ज निरास । कीदृग्वायु , उत्सर्जिता  
ऊर्ध्वाङ्गना इतस्तत प्रेरिता , अथवा उत्सङ्गिता मध्ये गृह्णीता अम्भ कणिका  
जलाविप्रुयो येन तथा पेलाल<sup>२</sup>तानामास्फालनेन भङ्गेन लब्धो गन्ध सौरभयेन ।  
अनुवेलमिति सामीप्ये विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । धेनामतिक्रान्तमतिवेलमिति  
त्रियाविशेषणम् ॥ ७८ ॥

उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमन्तितकेतकीकाः ।

आसेदिरे लावणसैन्धवीनां चमूर्चरैः कच्छमुवां प्रदेशाः ॥ ७९ ॥

सैनिकै हारोदधिसम्यन्धिनीना तटभूमीना भागा आसेदिरे प्राप्ता ।  
कीदृशा , उत्तालमुन्नत यत् तालीवन वृक्षविशेषकानन तत संप्रवृत्तो नि सृतो  
य समीर सदागतिस्तेन सीमन्तिता द्विधाकृता केतक्या लताभेदास्तत्कुसु  
मानि वा यत्र ते तथोक्ता इति सौगन्ध्योक्ति । ‘नद्युतश्चे’ति कप् । सीम-  
न्तशब्दोऽत्रौपचारिक । केतक्य इति पुष्पविषज्ञाया ‘पुष्पमूलेषु बहुल’मिति  
विकाराणो लुक् । आसेदिरे कर्मणि लकार । लवणसिन्धुरपरसमुद्र तस्येमा  
लावणसैन्धव्य “इद्गगसिन्धुन्तपूर्वपदस्ये”ति उभयपदवृद्धि । कच्छ तट तट-  
निकटे वा विपमो भाग ॥ ७९ ॥

लवङ्गमालाकलितावतंसास्ते नारिकेलान्तरपः पिवन्तः ।

आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतिपत्तिमापुः ॥ ८० ॥

ते चमूर्चरा अब्धिसकाशादभ्यागतस्यातिये सयन्धिनीं प्रतिपत्तिं पूजा  
मापुर्लेभिरे । यथा आगन्तुका पूज्यन्ते तथा समुद्रेण तेऽर्चिता इत्यर्थ ।  
तथा लवङ्गमालामि सुगन्धिवृक्षसम्भिराकलिता प्रथिता अवतसा शेखरा यै ।  
तथा नारिकेलस्य सुरभिफलविशेषस्याभ्यन्तरे वा आपो रसास्ता पिवन्त ,

१ जि' ग पाठ । २ फला' ग पाठ । ३ 'देन क ग पाठ । ४ जि' ग पाठ ।  
५ 'पञ्जाना' ग पाठ ।

तथा आस्वादितान्याद्राणि सरत्तानि क्रमुकाणि पूगफलानि यैस्ते तयोक्ताः ।  
पोऽप्यभ्यागतस्तस्मै पुष्पाणि ताम्बूलं च दीयते । नारिकेलान्तरपः इति पृथक्  
पदे अन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानम् । सर्गोऽत्र वृत्तमुपजातयः ॥ २० ॥

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूमृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीमृता ।

परिचलतो<sup>१</sup> बलानुजबलस्य पुरः सततं घृतश्रिय-

धिरविगतश्रियो जलनिधेश्च<sup>२</sup> तदाभवदन्तरं महत् ॥=१॥

इति श्रीमाधमदृष्टिविरचिते शिशुपातव्रथकान्ये यात्रावर्णने नाम

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

बलो हलधरस्तस्यानुजो भ्राता कर्त्तव्यान् विष्णुस्तस्य बलं सैन्यं तस्य  
पुरः पुर्याः परिचलतः सतः सलिलनिधेरन्धुनिधेश्च तदा महदन्तरं व्यवधान-  
मभवत्, समुद्राद् दुरङ्गतं तदेत्यर्थः । अथवा अन्तरं विशेषो महानिव तदान-  
वदित्युक्त्या कथितम् । तमेव विशेषं विशेषणद्वारेणाह—कौदृशस्य सैन्यस्य,  
तुरगशतैर्ध्वीपैः समन्तादाकुलस्य व्याप्तस्य, सलिलनिधेः पुनः परं केवलमेकतु-  
रङ्गस्योच्चैःभवसो जन्नोत्पत्तिर्वतस्तस्य एकतुरङ्गजन्मनः, बलस्य प्रतिपथं मार्गं  
मार्गं प्रमथिताश्चूर्णाकृता भूमृतो विपद्वा राजानो गिरयो वा येन तस्य प्रम-  
थितभूमृतः । उदधेः पुनरत्यर्थं महीमृता मन्दरेण मथितस्य, घृतस्य सर्पश  
घृतश्रियः सर्धोकस्य शोमायुकस्य वा, अन्धुधेः पुनश्चिरं बहुकालं विगता नि-  
वृत्ता श्रीलक्ष्मीपतिभार्या यस्या एवं बलमश्वीयैर्द्वृतं मथितभूमृत्सर्धोकं च ।  
समुद्रस्तु निस्तुरङ्गो भूमृता मथितो निर्धोकश्चेति महदेवान्तरज्जनयोरभूत् । व्य-  
तिरेकोऽलङ्कारः । रचिता वृत्तम् । किनपुन्यंगुणु ? (नजमजजा जतै तरपते)  
रचिता सर्गां द्विजेति ? भद्रम् ॥ २१ ॥

इति श्रीमहानहोपाध्यायवर्ष्य-श्रानन्ददेवायनि-ब्रह्मदेवावाप्याविरचि-

तायां नायकान्यसारटीकायां सन्देहविषयविधिन्यायायां

यात्रावर्णने तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

## शिशुपालवधकाव्ये ।

चतुर्थः सर्गः ।

निश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्भित्त्वोत्थितं भूमिमिवोरगाणाम् ।  
नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिं रैवतकं ददर्श ॥ १ ॥

असौ हरिर्गच्छन् रैवतकार्य पर्वत ददर्श<sup>१</sup> । कीदृश, नीलोपलैरिन्द्रनी  
लमणिभिः स्यूता सम्बद्धा विचित्रा नानाविधा धातवो गैरिकामन शिलादयो  
यस्य तम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—भूमिं भित्त्वा शिरोमणिर्दीप्तिभिः सह सर्पाणां  
निश्वासधूमं श्लुक्तोष्माणमिवोत्थितमुद्रतम् । धूमस्थानीया नीलोपला, रत्नरु  
चिनिभा धातव । उरसा गच्छन्तीत्युरगा । “उरसो लोपश्चे”ति ड सलोपश्च ।  
इदानीं सर्गान्तं यावत् तद्वर्णनम् । इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रासयोगेन द्वादशभेदा उप  
जातय । वृत्तमत्र प्रथमं निरूपितम् ॥ १ ॥

गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तादुपर्युपर्यम्बुमुचां वितानैः ।

विन्ध्यायमानं दिवसस्य कर्तुर्मार्गं पुरो रोद्भुमिवोन्नमद्भिः ॥ २ ॥

अन्यच्च कीदृशं तम्<sup>१</sup>, उत्प्रेक्ष्यते—दिवसस्य कर्तुर्दिनकृतोऽप्रतो मार्गं रोद्भु  
निवारयितुमिद्योन्नमद्भिर्मणैर्विन्ध्यायमानम् । विन्ध्येन हि आत्मानमुच्चीकृत्य सूर्य  
स्य गतं निवर्तितमासीदित्यागम । इयशब्दोऽत्र युक्ततर, कवयस्त्वन्यथा  
प्रयुञ्जते । विन्ध्य इवाचरति विन्ध्यायते । कर्तुं क्यङ् सलोपश्च<sup>२</sup> । दृषद  
उपर्युपर्येति पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्रान्तं रुचा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् ।

श्रितं शिलारयामलताभिरामं लताभिरामन्नितपद्पदाभिः ॥ ३ ॥

अन्यच्च कीदृशं नग, नवप्रभाजालभृता महारुचिपुञ्जो<sup>३</sup> शारिणा मणीना रुचा

<sup>१</sup> 'दृषत एष पाठ <sup>२</sup> विन्ध्यायमानं किं कर्तुमिव दिवसस्य कर्तुं सूर्यस्य पुरो मार्गं  
रोद्भुमिव वैरम्बुमुचा भेषाना वितानै । विन्ध्येन हि आत्मानमुच्चीकृत्य गतिनिवर्तनं कृत-  
मासीत्' एष पाठ । <sup>३</sup> 'अचरणात् विन्ध्यायमानं क पाठ । ४ 'अभा' एष पाठ ।

मासा क्रान्तम् । कीदृश्या रवा, काञ्चनस्य सुवर्णस्य यद्भ्रं तटं तद्भ्रजते  
अत्रते वा तथा । तथा लताभिर्वह्नीभिः श्रितमासेवितम् । कीदृशीभिः, सौर-  
भवशादामन्त्रिता आहृता इव पट्टपदा भ्रमरा याभिः । तथा शिलानां श्याम-  
लतया काष्ण्येनाभिरामं हृद्यम् । श्याम एव श्यामलः । अथवा श्यामं गुणं  
लान्ति गृह्णन्तीति श्यामलास्तद्भाषः श्यामलता, श्यामत्वयुक्ताभिः शिलाभि-  
रभिराममित्यर्थः ॥ ३ ॥

सहस्रसंख्यैर्गगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्य वितिष्ठमानम् ।

विलोचनस्थानगतोष्णरश्मिनिशाकरं साधुहिरण्यगर्भम् ॥ ४ ॥

अनेकगणैः शिखरैः प्रत्यन्तशैलैश्च सावनी<sup>१</sup> व्याप्य स्थितम् । विलोच-  
नस्थानं मध्यप्रदेशस्तत्र स्थितायकेन्द्रं यस्येति उच्यतेति उच्यतेति । तथा साधु शोभनं  
हिरण्यं गर्भं यस्य तं साधुहिरण्यगर्भम् । अथच साध्वस्त्रएडनेव हिरण्यग-  
र्भं ब्रह्माणमित्यधिकश्लेषः । घातापि<sup>२</sup> शिरोभिः खं चरुणैश्च भुवमाप्यं स्थित-  
श्चतुषो<sup>३</sup> अन्द्राकौ वहति । उक्तञ्च—“सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपा-  
दिति । तथा च—“यस्याग्निरास्यं दौर्मूर्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्च-  
तुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः”इति ॥ ४ ॥

क्वचिज्जलापायविपाण्डुराणि घौतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि ।

अभ्राणि विभ्राणमुन्नाङ्गसङ्गविभक्तभस्मानमिव स्मरारिम् ॥ ५ ॥

नगं क्वचित्प्रदेशे न सर्वत्र मेघानुद्ग्रहन्तम् । कीदृशि अभ्राणि, तोयवृष्ट्या  
सितानि अत एव क्षालितोत्तरासङ्गसमकान्तीनि, अतश्च<sup>४</sup> क्वचिदेव सौवर्णोद्दे-  
शे मेघैरचच्छादितं तदा स्मरारिमिव गौरीश्वरतुल्यम् । कीदृशं हरं, उन्नाङ्गसङ्गेन  
गौरीशरीरयोगेन विभक्तं विभागेनावस्थितं भस्म यस्य तम् । सौवर्णभागस्यो-  
न्नाङ्गमुपमानं, सिताभ्रपिहितस्य तु ह्रस्वभागः । सौवर्णत्वं तु रैवतकस्य सुमेरु-  
शृङ्गैर्विरचितत्वात् प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

छायां निजस्त्रीचटुलालसानां मदेन किञ्चिच्चटुलालसानाम् ।

कुर्वाणमुत्पिञ्जलजातपत्रैर्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥ ६ ॥

विहङ्गमानां हंसभ्रमरादीनां जलजातपत्रैः पुण्डरीकच्छत्रैश्छायां विदधा-

१ 'आकाशं' 'सावर्णिच' क. ख. पाठः । २ 'रुद्रे' । ३ 'हि' क पाठः । ४ 'पाचन्द्रादित्यौ'  
क. पाठः । ५ 'च यदा' क. ग. पाठः । ६ 'तं' ख पाठः ।

नम् । कीदृग्नि , उत्पिञ्जलानि ऊर्ध्वानि कपिशानि च जातानि पत्राणि येषा  
तैरुत्पिञ्जलजातपत्रै । उच्छृण्व ऊर्ध्वार्थं । पिञ्जलमेव पिञ्जर रलयोरैक्यत्वस्म  
रणात् । केचित् नूत्पिञ्जलमाकृलमाहु । पिहङ्गमाना निजस्त्रीषु सहचरीषु चट्ट  
चाट्ट प्रिय तत्र लालसाभिलापो येषा, तथा भद्रं मकरन्दपानोत्थया क्षीयतया  
किञ्चिद्गुलाना चपलामामलसाना च मन्थराणाम् ॥ ६ ॥

स्कन्धाधिरूढोज्ज्वलनीलकण्ठानुर्वीरुहः श्लिष्टतनूनहीन्द्रैः ।

प्रनर्तितानेकलतामुजाग्रान् रुद्राननन्तानिव धारयन्तम् ॥ ७ ॥

उर्वीरुहा वृक्षान् वहन् विभ्रान् । कीदृशान्, स्कन्धे प्रकाण्डेऽधिरूढा  
स्थिता उज्ज्वला हृद्या नीलकण्ठा मयूरा यथा, तथा अहीन्द्रैर्महोरगै श्लिष्टत  
नूनालिङ्गितवपुषः, प्रनर्तिताना धातुवशाच्चालिता अनका लता एव मुजाग्राणि  
यैस्तश्च रुद्रानि च रुद्रतुल्यान् । उपमा । तयामपि स्कन्धेऽधिरूढा विभ्रान्तो  
नील कालकूटश्यामल कण्ठ । अहीन्द्रेण वासुकिना च वष्टितदेवान्, प्रन  
र्तितानि अभिनयीतानि अनकानि लतातुल्यानि मुजाग्राणि यैस्तान् अनन्ता  
नेकादशाख्यया वा ॥ ७ ॥

विलम्बिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलभिर्त्तीरिव रोध्रगौरीः ।

नवोलपालकूनसैकताभाः शुचीरपः शैबलिनीर्दधानम् ॥ ८ ॥

अपो दधान तोयानि बहमानम् । कीदृशी शुचीर्निमला, शरलिनी शे  
षलयुक्ता अतश्च नवोलपेनाशुष्कवृणविशेषेणालङ्कृत यत्सैकत तट तस्याभा का  
स्तिर्यासा तत एव कपोलभिर्त्तीरिव गण्डस्यैलीतुल्या । कीदृशी कपोलभिर्त्ती,  
विलम्बि साधु विलम्बमान नीलात्पल कर्णामरण यासा, तथा रोध्रण रजाभे  
देन गौरीरवदाता । अपामुपमान कपोलभिर्त्तय, मैरुनस्य श्वलस्य तु 'उप  
लकुचलय । कवित्तु सर्वाण्येतानि विशेषणानि उपमानेन व्याचक्षते । उपमान  
कपोलभिर्त्तेरेव तत्र श्लेष । सिकता विद्यन्त यत्र तत् सैकतम् 'सिकताशर्क'  
राभ्या च, देशे लुविलचौ च 'त्यण् । उलप नीलवृणम् ॥ ८ ॥

राजीवराजीवशूलोभृद्गुण्यन्तमुष्ण ततिभिस्तरूणाम् ।

कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्रहन्तम् ॥ ९ ॥

१ धारयन्तम् च पाठ । २ अनेकान् क. पाठ । ३ द्र' स पाठः । ४ स्थेवा क. पाठ ।  
५ ल' स पाठ । ६ 'रोध्रक' स पाठ ।

राजीवराज्यः पद्मावत्यस्तत्र वशा आयत्ता लोलाश्चटुला भृङ्गा भ्रमरा यत्र  
तं, तथा तरूणां ततिभिर्वृक्षाणामावलिभिरुष्णं घर्मं मुष्णन्तमपहरन्तं, कान्तो  
मनोहरोऽलकानां ललाटपतितकेशानामन्तोऽग्रं यासां ताः कान्तालकान्ताः, सु-  
राणां ललना देवयोपितः उद्धहन्तं विभ्रतं, रत्नोभिर्यातुधानैरत्नोमितमनुपद्भुत-  
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

सुदे सुरारैरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।

भवन्ति नोदामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृपोद्याः ॥१०॥

यस्य संबन्धन उच्छ्रायसौन्दर्यगुणाः प्रांशुत्वरात्मणीयकविशेषाः कवीनां  
मृपोद्या मिथ्याकथनीया न भवन्ति, कविभिरलीका नोच्यन्ते इत्यर्थः । कवी-  
नामिति कर्त्तरि पठि । मृया उद्यन्ते इति मृपोद्याः कर्मणि क्यप् । कवीनां  
च मिथ्यावाकृत्वं प्राप्तं यतस्ते उदामगिरो विशृङ्खलवाचः स्वतन्त्रभारतीकास्ते-  
ऽवश्यमेवाधिकार्थवचनशीलाः । कथं तर्हि न मृपोद्या इत्याह—सुरैः कर्त्तृभि-  
र्मेरोः शृङ्गैः कनकशिखरिशिखरैरुपचितस्यानीय प्रकृतत्वान्मेरोशिखराण्येष । कि-  
मर्थम्, नारायणस्य तुष्ट्यै । एवं च यः सुरपर्वतशिखरैरचितस्तत्रापि दैवैः  
साक्षादच्युतभीतये तस्य कथमिव न सारूप्यं सम्भाव्यते इति कवीनां तद्-  
गुणा मृपोद्या न भवन्तीत्युचितम् । उच्छ्राय इति “उदि श्रयतियौतिपुद्बुवः” ॥१०॥  
यतो महार्घाणि भृतान्यनूनैः प्रस्थैर्मुहुर्भूरिभिरुच्छ्रितानि ।

आख्यादिव प्रापणिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥११॥

यतो यस्माद्रैषतकात् जनः सदा रत्नान्यमितान्यसंख्यानि जग्राहाददे ।  
कीदृशि, महार्घाणि बहुमूल्यानि परार्थानित्यर्थः । तथा अनूनैर्महाप्रमाणैर्भूरि-  
भिरखिलैः प्रस्थैः स्तानुभिर्भृतानि ऊढानि । तथा उन्नता शिखा दीप्तिर्येषां ता-  
न्युच्छ्रितानि विपुलभांसि । कुत इवेत्याह—आख्यादीश्वरात् प्रापणिकादखि-  
जो यथा लोको मखीन् गृह्णाति । तस्यैश्वर्यात् प्रस्थैर्दाहमयैः परिमाणविशेषै-  
र्द्विंशन्ते नीयन्ते । शेषं समानम् ॥ ११ ॥

अग्निद्यतासन्नमुद्ग्रतापं रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने ।

भृङ्गावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमत्तामरसा न मत्ता ॥ १२ ॥

१ 'विभ्रतं' क. ग. पाठः । २ 'कर्त्तरि' ख. पाठः । ३ 'वि' ग. पाठः । ४ 'इव वैरूप्यं' ख.  
पाठः । ५ 'कान्तीनि' ख पाठः । ६ 'वखिजवात्' ख. पाठः ।

यस्य तटे रोधसि भृङ्गावलिश्च्युरीकश्रेण्यि'र्नाखिद्यत न' खिद्या । खेद-  
कारणमाह—कीदृशि तटे, रधिं दधाने अर्कं विभ्रति । कीदृशम्, आसन्नं निकटं,  
तथा उदग्रतापमुल्लवणभासम् । एवं खेदो युक्तः । तथा अरविन्दानां घाने  
स्थाने, अरविन्दानि घीयन्तेऽस्मिन्निति अरविन्दघानम् । कथं तर्हि न खिघ्ने-  
त्याह—मत्तेत्यादि । किमिति क्षीवेत्याह—निपीतरसास्वादितमधुः, तथा नम-  
न्ति तामरसान्यद्धानि यस्याः सा नमत्तामरसेति येदाभावे हेत्वन्तरम् । न म-  
त्तेति नञ् क्रियापदेन योज्यः । नहि रवेः सुमेरोरन्तरम् । खिद दैन्ये इति  
दिवादौ स्वरितेत्पठ्यते । अखिद्यतेति कर्त्तरि रूपम् । यथा—“किं नाम खिद्यते  
गुरु”रिति भट्टनारायणस्य ॥ १२ ॥

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा ।

सुराधिपाधिष्ठितहस्तिमल्ललीलां दधौ राजतगण्डशैलः ॥ १३ ॥

यत्र रुप्यपापाणो विकसितकुमुमनयनदशशतीयुक्तेनोच्चतरुणा उपरिस्थि-  
तेन हेतुना शक्राधिरूढैरावणशोभां धमार । इन्द्रसनाथस्यैरावणस्य शोभा यत्र  
रुप्याश्मानं कुमुमिततरुभूपितमनुचकारेत्यर्थः । हस्तिश्रेष्ठो गण्डशैलस्योपमानं,  
शक्रो वृक्षस्य, पुष्पाणामक्षिसहस्रम् । महान्' मुक्तपापाणो गण्डशैलः ॥ १३ ॥

विभिन्नवर्णां गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचं रुचा स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ १४ ॥

। यत्र रवेः रथ्या अश्वा रत्नैः सर्वव्यापिन्या रुचा करणेन भूय आत्मीयव-  
र्णमन्यिरे प्रापिताः । स्वकान्तित्यागे कारणमाह—गरुडस्याग्रजेनाद्येन वि-  
भिन्नवर्णाः च्युतनीलिमानः रक्तवं नीता इत्यर्थः । कैः रत्नैरित्याह—वंशाङ्कुर-  
हरितैर्मरकतैरित्यर्थः । ययवोऽपि शिरीषवर्णाः । तद्गुणोऽयमलङ्कारः । रथं  
वहन्तीति रथ्याः ॥ १४ ॥

यत्रोज्ज्वलाभिर्मुहुरभ्युवाहैः समुन्नमद्भिर्न समुन्नमद्भिः ।

वनं वयाधे विपपावकोत्था विपन्नगानामविपन्नगानाम् ॥ १५ ॥

यत्र नगानां तरुणां वनं काननं समूहं वा विपात्रिसमुद्भवा विपद् दाहो  
न वयाधे । विपस्य कारणमाह—अविपन्नगानां सर्पसहितानां, न विगता प-

१ 'माता' क. पाठः । २ 'नो' ग. पाठः । ३ 'महान्तो मुक्ताः' ख. पाठः । ४ 'तद्गुणो रथ्यु-  
गप्रासन्नं । धानिन्यिरे इति कर्मणि लकारः । ल. पुस्तके अधिकः पाठः ।



द्रगा वेपामिति कृत्वा । कथं तर्हि वनं न दग्धमित्याह—मेवैवृष्टाभिरङ्गिजलैः  
समुद्रमार्द्धीकृतम्, अतस्तदग्निना न वाप्यते । समुद्रमद्भिः कृतैर्मैवेवैवैपौथं गृ-  
हीतयत्नैरित्यर्थः । नष्ट क्रियापदेन योज्यः । ववाचे इति कर्त्तरि । समुद्र-  
मित्युन्देः कः ॥ १५ ॥

वमद्भिरुष्णांशुकराद्यमर्पात् कार्पाणवं घाम पतङ्गकान्तैः ।

शशंस यः पात्रगुणाद्गुणानां सङ्क्रान्तिराक्रान्तगुणान्तरेति ॥ १६ ॥

योऽद्भिः सूर्यकान्तैरर्ककिरणसंसर्गादाग्नेयं घाम वमद्भिः करणैरिति शशंस  
आख्यत् । किम्, गुणानां विशिष्टानां सङ्क्रान्तिः स्थानान्तरगमनं, सा पात्रगु-  
णादाधारविशेषाद्देहोराक्रान्तगुणान्तरा अधिष्ठितविशेषान्तरा भवतीति । यदि  
ह्येवं न स्यात्तदैव सूर्यतेजः सूर्यकान्तगतमग्निमुदवमदिति भावः । तथा च  
भारविः—“प्राप्यते गुणवतापि गुणानां व्यङ्गमाश्रयवशेन विशेषः । तत्तथाहि  
दयिताननदत्तं व्यानशे मधुरिर्भातिशयेने”ति ॥ वाक्यार्थस्य समग्रस्येतिनां  
सम्बन्धाद् द्वितीयाभावः । यथा—‘क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः, इति पूर्व-  
पाठो रम्यतरः । सङ्क्रान्तिमिति पाठे सङ्क्रान्ति शशंसेति योज्यम् । विशेषण  
शब्दे सति प्रातिपदिकार्थे च स्थापनाद्द्वितीयामावः । कृपाणोरिदं कार्पाणवम् ।  
पतङ्गः सूर्यः ॥ १६ ॥

दृष्टोऽपि शैलः स मुहुर्भुरारैरपूर्ववद्विस्मयमततान ।

क्षणे क्षणे यन्नयतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥ १७ ॥

स पर्वतो मुहुर्मुहुस्वलोकितोऽपि हरेः प्रथमं दृष्ट इव विस्मयमाततान  
कुतूहलमवर्धयत् । ननु यदसकृन्निरूपितं तन्न कुतूहलस्यावसर इत्याशङ्क्य  
साधकमर्थान्तरं न्यस्यति—रमणीयकस्य स एव स्वभावो यदनुमुहूर्तं यस्तु नय-  
तामुपैति अपूर्वमिव भवति, यथा भारतरामायणौ । मुहुःशब्दो वीप्सायां बो-  
द्धव्यः ॥ १७ ॥

उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानमुच्चा रणत्पत्तिगणास्तदीस्तम् ।

उत्कंधरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कं धरं दारुक इत्युवाच ॥ १८ ॥

अयानन्तरं दारुकः सूतसुत इति वक्ष्यमाणमूचे । किं कृत्वा, कथने निमि-  
त्तमाह—हरिं रथतकाचलं द्रष्टुं सकांतुकमवेक्ष्य युद्ध्या विचार्य, उच्चा रणत्प-  
त्तिगणा उच्चकुञ्जद्विपद्गश्रेणीस्तटीः रोधांसि विभ्राणम् । कीदृशः, गिरामुच्चा-

१ 'रता' ग पाठः । २ 'नान्यत्र' क ग. पाठः । ३ 'यस्तु' ग. पाठः । ४ 'इति' क. पाठः ।

रख्यन् । एता. उपजातय । अधुना नानावृत्तानि ॥ १८ ॥

आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य च स्थितमुदग्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्वलतुहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्वीक्ष्य को न भुवि विस्मयते नगेशम् ॥१९॥

एन नगेशमद्रिश्रेष्ठ रैवतकमुद्वीक्ष्य दृष्ट्वा भुवि ससार को न विस्मयते न चित्रोयते, सर्व एव कौतुक यार्तात्यर्थ । तेन स्थाने तव विस्मय इति भाव । कौटुशमेनम्, आच्छादिता पिहिता आयता दिशो दीर्घा ककुभोऽम्बरं चाकाशो येन, यत उच्चकैरुन्नत । तथा गा भूमिमात्रम्याध्यस्य स्थितम्, उद ग्राण्युच्चानि विशालानि विस्तीर्णानि शृङ्गाणि शिखराणि यस्य, अत एव मूर्ध्नि स्पलन्ती मार्गाभावाद्दिङ्मला तुहिनदीधितिकोटिश्चन्द्रकला यस्य तम् । अथचैन नगेश गिरिशतुल्य साक्षाद्भुवि वीक्ष्य को नाश्चर्यं यायादित्यधिकरूपे । कौटुश शिवम्, आच्छादिता. पिहिता आयता दिश एवाम्बर चासो येन त । 'दिग-म्बरो हि भगवान्' । तथा उन्नत तीक्ष्ण विशङ्कटविपाण च गा वृषमधिष्ठाय स्थित, तथा शिरसि स्वलन्ती शशिकला यस्य तम् । एनमित्यत्रैत पठनीयम न्वादेशाभावादेनादेशस्याप्राप्ते । 'तमौ जाँ वसन्ततिलक गुरुकद्वय च' इति ॥१९॥  
उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावह्निमरुचौ हिमघाम्नि याति चास्तम् ।  
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥२०॥

अय गिरि रैवतकाचलो विलम्बि ससमान यद्वण्टाद्वय किंकिणीयुगल तेन परिवारित परिवृतो भूपितो यो वारणेन्द्रा हस्तिश्रेष्ठस्तस्य शोभा वहति धारयति । घण्टाशोभित द्विरदमनुकरोतीत्यर्थ । कदा सूर्ये उद्वच्छति शिशि नि चास्त याति । कौटुशे वितता प्रसृता अतिदीर्घा रश्मय एव रज्जवो य स्येत्युभयविशेषणम् । घण्टे अपि रज्जुष्वग्रे ग्रथ्येत । अकॅन्द्रोर्घण्टे उपमान, रज्जवो रश्मीना नगस्य करी । अनेनैव श्लोकेन कविना घण्टामाद्य इति नाम लब्धम् । इटकटाकिटी गताविति केचिदीवारप्रश्लेष वर्णयन्ति, तस्यादयतीति रूपम् । केचित् स्थितेन्मध्येऽय गताविति पठन्ति । 'भजानि जगति नौ तत परौ यौ नजसहितैजरगैश्च पुष्पिताग्रा' इति ॥ २० ॥

वहति यः परितः कनकस्थलीः सहरिता लसमाननवांशुकः ।  
अचल एव भवानिव राजते सहरितालसमाननवांशुकः ॥ २१ ॥

एषोऽचलो भवानिव राजते शोभते । यः सहरिताः सदृवाः काञ्चनभू-  
मीर्वहति, तथा सौवर्णत्वान्नसमाना द्योतमाना नवा अजर्जरा अंशवो मासो  
यस्य स लसमाननवांशुकः । “शेषाद्विभाषे”ति कप् । लसमान इति ताच्छ्रि-  
त्ये । तथा सह हरितालसमाननवांशुकैर्वर्तत इति सहरितालसमाननवांशुकः  
पीतवासा इत्यर्थः । कनकस्थलीनां पिशङ्गे वाससी उपमानम् । अथवा शब्द-  
श्लेषोऽयम् । अर्थसारूप्यं भवतु मा वा भूज तत्रापेक्षा, एतच्चास्माकं हृद-  
टीकायां विचारितम् ॥ “द्रुतविलम्बितमाह नमो भरो” ॥ २१ ॥

पाश्चात्यभागमिह सानुषु सन्निपत्ताः

पश्यन्ति शान्तमलसांद्रतरांशुजालम् ।

संपूर्णलब्धललनालपनोपमान-

मुत्सङ्गसङ्घिहरिणस्य हिमांशुमूर्तेः ॥ २२ ॥

इहाद्रौ सानुषु प्रस्थेषु सन्निपत्ता उपाविष्टा शशिनः पाश्चात्यभागमपरपा-  
श्वमीक्षन्ते इत्युच्चत्वकथनम् । कीदृशं भाग, शान्तमलं निष्कलङ्कमत एव सा-  
न्द्रतरमतिघनमंशुजालं किरणनिर्करो यस्य । अधोभाग एव शशिनः शशो विद्य-  
ते, तदाह—उत्सङ्गसङ्घिहरिणस्याङ्गाधिरूढमृगस्य, अतश्च नैर्मल्यात् संपूर्णमख-  
ण्डमेव लब्धं ललनालपनोपमानमङ्गनामुखसादृश्यं येन तत् । अन्यत्र भागे हि  
समलत्वाद्धिमलयनितान्नोपमानं विसदृशम् । पश्चाद्भवः पाश्चात्यः । “दक्षिणा-  
पश्चात्पुरसस्त्यप्” । हिमा, शीतला अंशवो मूर्तेर्मूर्ते वा यस्य । वृत्तं वस-  
न्ततिलकम् ॥ २२ ॥

कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्ध्नि घ्राव्णां जर्जरा निर्भरौघाः ।

कुर्वन्ति यामुत्पतन्तः स्मरार्तस्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥ २३ ॥

अत्र निर्भरौघाः पतञ्जलपूरा मदनदहनाविवशीकृतसुरसुन्दरीदेहगहोप-  
शमं विद्धानि । कदा, उच्चैश्चोभ्यो भृगुभ्यः श्वध्रेभ्यो घ्राव्णां मूर्ध्नि वृषदामुपरि  
पतनं कृत्वा अनन्तर जर्जरा, शीकरतां गताः समुत्पतन्तो दिवमधिरोहन्तः ।

१ 'लो रीवत्क' स पाठ । २ 'नशीला' ग पाठ । ३ 'नीव' क पाठ । ४ 'समूहो' स  
पाठ । ५ 'प्रयात' क पाठ । ६ 'दृशम' स पाठ ।

क इवेत्याह—पुंवत् पुरुषा इव, यथा केचित् स्वर्गायिनो भृगुभ्यः कालाञ्जरा-  
दिभ्योऽश्ममध्ये पतनं कृत्वा यण्डशो गताः सन्तो दिवमारूढाः कामार्ताप्सरा-  
शरीरसुखं कुर्वन्ते । भृगुभ्य इति “अपादाने पञ्चमी” । घोशब्दस्य घामिति  
रूपम् । निर्वाणमिति घातेर्निर्पूर्वस्य कः । “निर्वाणोऽघाते”रिति एत्वम् । “भ्तौ  
त्तौ गश्चेच्छालिनी घेदलोकै”रिति शालिनीवृत्तम् ॥ २३ ॥

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा

जलदास्तडितुलितकान्तकार्तस्वराः ।

जगतीरिह स्फुरितचारुचामीकराः

सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामी कराः ॥ २४ ॥

अमूर्जगतीरे'ताः स्थलीः क्वचिन्मेघाः परिदधति, क्वचिच्च रविरश्मयोऽपि  
कपिशयन्ति पिञ्जरयन्ति । कीदृशा जलदाः, शमितो जलदानाघ्रिवर्तितश्चातका-  
नां मयूरपक्षिविशेषाणामार्तस्त्वपादीनः स्वरः केका यैः । तथा तडिङ्गिः सौदामि-  
नीभिस्तुलितं सदृशीकृतं कान्तमुज्ज्वलं कार्तस्वरं सुवर्णं यैः । भूर्मीः कीदृशीः,  
स्फुरितं देदीप्यमानं चारु खिगंधं चामीकरं हेम यासाम् । अमूरिति स्त्रियां  
शसन्तः । अमी इति पुंसि जसन्तः । आर्तं इति ऋ गतौ आङ्पूर्वात् कः,  
“उपसर्गादृति घाता”दित्येकादेशः रपरः । “सजसा मता सह च येन पथ्या  
लगौ” इति पथ्यावृत्तम् ॥ २४ ॥

उत्क्षिप्तमुच्छ्रितसितांशुकरावलम्ब्यै-

रुत्तम्भितोडुभिरतीवतरां शिरोभिः ।

अद्वेयनिर्भरजलव्यपेदशमस्य

विष्वक् तटेपु पतति स्फुटमन्तरिचम् ॥ २५ ॥

अस्य रैवतकस्य तटेपु रोधःसु सानुषु वा स्फुटं निश्चितमन्तरिचं पतति ।  
खं चेदघो याति कथं न दृश्यते इत्याह—अद्वेयः संभाव्यो निर्भरजलव्यपेदेशो  
यस्य तत् । निर्भरजलव्याजैन पततीत्यर्थ इत्युत्प्रेक्षा । एतने तोयस्याच्छ्रयं  
प्राचुर्यं शोक्लम् । किमिति नभः पततीत्याह—शिरोभिः शिखरैरतीवतरामतिशये-  
नोत्क्षिप्तमुदस्तं, स्वस्थानात्करककवच्चालितमित्यर्थः । अतिशयेनोत्क्षिप्यमाणं घस्तु  
पापाणवत्पतति । कीदृग्भिः शिरोभिः, उच्छ्रिता ऊर्ध्वाकृता ऊर्ध्वमुखा ये सितां-

शुकराश्चन्द्रश्मयस्तानवलम्बन्ते संयुज्यन्ते ये तैः ऊर्ध्वमुखशशिकरस्पृष्टैरित्यर्थः ।  
इत्युच्यतेऽपि । योऽपि शिरसाश्मादिभारमुत्क्षिपति स कस्यचित्करमवलम्बते ।  
अत एव चौन्नत्यादुत्तमिमान्युत्तम्वान्याकान्तान्युद्गानि तारकाः यैः । उत्तमिमत  
इति स्तंभुसौत्रो धातुः, स्वार्थिको शिच्, क्तः । अतीवेति निपातसमुदायोऽति-  
शयार्थः । तरामित्यशयस्यातिशयः प्रतिपाद्यते, स्वार्थे वा । अद्देयः अद्दातव्यः  
अद्दामधिगम्यारोप्यः संभाव्य इत्यनर्थान्तरम् । वृत्तं वसन्ततिलकम् ॥ २५ ॥

एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भेऽपरत्र ।  
कालिन्दीजलजनितश्रियः श्रयन्ते वैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः

इह नद्यो यमुनातोपोत्पादितशोभाया गङ्गाया विच्छिन्ति सारूप्यमाश्रयन्ते  
शुक्लासिता भवन्तीत्यर्थः । वैदग्धी धौर्त्यं च्छाया विच्छिन्तिः सावृश्यमित्ये-  
कोऽर्थः । कलात्प्रयागशोभां वहन्तीत्याह—एकत्र सितमणिमयरोषःकिरण-  
च्छुरितजला, अपरत्र त्विन्द्रनीलमणिदीधितिविशेषिततोयाः । भिन्नं च्छुरितं,  
नीरं जलम् । स्वयं भिद्यते विश्लेषं गच्छतीति भिदुरामिति । “विदिभिदिच्छिदेः  
करप्” । भिदुराम्भो यासां ता भिदुराम्भसः । ध्वजः पित्वाद्द्वैदग्धीमिति  
डाप् । “सौ जौ गच्छिदशयतिः प्रहृषिणी स्यात्” इति ॥ २६ ॥

इतस्ततोऽस्मिन् विलसन्ति मेरोः समानवप्रे मणिसानुरागाः ।

स्त्रियश्च पत्यौ सुरसुन्दरीभिः समा नवप्रेमणि सानुरागाः ॥ २७ ॥

। इह गिरौ मेरोः समानवप्रे सुरशिलरिसदृशतटे मणिमयानां सानूनां स-  
मभूमागानां रागा भास इतस्ततो विलसन्ति द्योतन्ते । तथा स्त्रियो नार्योऽपि  
पत्यौ भर्तृषु सानुरागाः प्रीतियुक्ताः सत्यो विलसन्ति क्रीडन्ति । सुरसुन्दरी-  
भिरप्सरोभिः समाः सदृश्यः । नवं शाश्वतं प्रेम छेदो यस्य तस्मिन् नवप्रे-  
मणि पत्यौ अनन्यगतचित्त इत्यर्थः । रज्यतेऽनेन रागः । “अद्य धे” रित्यत्र पत्या-  
दिति समासे घिसंज्ञा नियमिता । नवप्रेमणीति “विभाषा दिश्यो” रित्यल्लोपो  
विभाषितः । “उपेन्द्रवज्रा तु जतौ जगौ सा” इति ॥ २७ ॥

उर्ध्वमहार्जतराजिविराजितासौ

दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा ।

अभ्येति भस्मपरिपाण्डुरितं स्मरारे-

रुद्रहिलोचनललामललाटलीलाम् ॥ २८ ॥

। इहाद्रौ दुर्वर्णभित्तिः रुष्यकुड्यं हरतृतीयनयनमूपितालिकशोभामभ्येति ।  
 सरारिः शिवः । उद्रतो वद्विर्यसात्तदुद्राङ्घ्रि साग्नि लोचनं ललाम चिह्नं भूपर्णं  
 वा यस्य तथाविधं यद्गुलाटं कपालं तस्य लीलां विच्छिञ्चि भसघघलां रजत-  
 भित्तिरभ्येति आभिसुख्ये प्राप्नोति । या उच्चैर्महारजतराज्या कनकलेखया भू-  
 पिता, तथा धनमङ्गोलसिता । 'राजतभित्तेर्भूतिसितं ललाटमुपमानम्, कनक-  
 राजेरग्निगर्भं तृतीयं नेत्रम् । वृत्तं वसन्ततिलकम् ॥ २८ ॥

अयमतिजरदाः प्रकामगुर्वारिलघुविलम्बिपयोधरोपरुद्धाः ।

सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणतदिक्रिकास्तटीर्विभर्ति ॥ २९ ॥

अयमद्रिस्तटीः पुलिनानि विभर्ति । कीदृशीः, अतिशयेन जरदाः कठोराः  
 कठिनपापाणाः प्रकामगुर्वारित्यन्तविस्तीर्णाः सपयस्त्वाद्यालघुभिर्महाङ्घ्रिर्विलम्बि-  
 मिश्च विलम्बमानैः पयोधरैर्मधैरुपरुद्धाः विष्वग्व्याप्ताः, सदा चासुमतां प्राणि-  
 नामगम्यरूपा दुर्गमाः । सुष्ठु अगम्या अगम्यरूपाः "प्रशंसायां रूपम्" ।  
 अगम्यं रूपं संस्थानं यासामिति वा । तथा परिणता दत्तप्रद्वारा दिक्रिका  
 दिग्दन्तिनो यासु ताः परिणतदिक्रिकाः । "शेषाद्विभाष"ति कप् प्रत्ययः ।  
 अथच परिणतदिक्रिका वृद्धकुमारीसदृशीस्तटीर्विभर्ति इत्युक्तिः । ता अपि  
 परिणतत्वाद्गतिजरदाः जर्जराः, प्रकामगुर्वाः स्थूलदेहाः, अलघुविलम्बिभिः प-  
 तितैः पयोधरैः कुचैरुपरुद्धा व्याप्तदेहाः, अतएवासुमतां तरुणानामगम्यरूपा अ-  
 सेव्यवपुषः । गमिरत्र मैथुने वर्तते । यथा "नाज्ञातां स्त्रियं गच्छे"दिति ।  
 दिक्रिकाः कुमार्यः । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ २९ ॥

धूमाकारं दधति पुरः सौवर्णं वर्णेनाग्नेः सदृशि तटे पश्यामी ।

श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनां लीनां श्रेणीमिह तरवो विश्राणाः॥

पुरोऽग्ने यत्तटं पुलिनं तत्र पश्य, अमी वृत्ता धूमाकारं धूमसादृश्यं दधति  
 धारयन्ति । वाक्यार्थस्य कर्मत्वाद् द्वितीयाभावः । कीदृशि तटे, सौवर्णं काञ्च-  
 नमयेऽत एव वर्णेनाग्नेः सदृशि तुल्ये पिशङ्गे इत्यर्थः । तरवः कीदृशाः, कुसु-  
 मसमूहे पुष्पगच्छे लीनां संलग्नमलीनां भ्रमराणां श्रेणीमावलि विश्राणाः, अत  
 एव श्यामीभूताः कृष्णिमानमागताः, अतएव धूमरूपं दधति । सौवर्णं तटे  
 बुद्ध्यतेऽग्निः, तरवस्तु धूम इति तात्पर्यार्थः । दधतीति "अदभ्यस्तात्" । सदृ-  
 शीति क्लिन्नः । "म्मौ सौ ख्याता जलधरमालाब्धयङ्गैः"इति ॥ ३० ॥

व्योमस्पृशः प्रथयता कलघौतभिर्त्ती-

रुद्धिद्रुपुष्पचणचम्पकतुल्यभासः ।

सौमेरवीमधिगतेन निकुञ्जशोभा-

मेतेन भारतभिलावृतवद्धिभाति ॥ ३१ ॥

एतेनाद्रिणा भारत धर्मे मनुष्यलोके इलावृतवद्धिभाति स्वर्गवच्छोभते ।  
मेवसमीपे इलावृतो नाम लोका विद्यते यत्र सौवर्ण्यं सर्वमेव, द्वादशवर्षसहस्रा-  
णि च जीव्यते । कुतस्तद्द्राति—यत सौमेरवीं सुमेरुपर्वतसदृशीं निकुञ्ज-  
शोभा गहनप्रदेशलक्ष्मीमधिगतेन प्राप्तेन । एतदपि कथम्, यत कलघौतभिर्त्ती  
सुवर्णेशुद्धाणि प्रथयता प्रसारयता । कीदृशी, व्योमस्पृशो गगनचुम्बिनी, तथा  
उन्निद्रेषिकसितै पुष्पैर्वित्ता प्रतीता उन्निद्रचणा ये चम्पका वृक्षविशेषास्तै  
पिह्ना कपिश्या भासो दीप्तयो यासा तास्तथोक्ता । “तेन वित्तञ्चुष्पचणपौ” ।  
इलावृतोऽप्येवविधिनैव मरुणा शोभते । सुमेरोरिय सौमेरवी । वसन्ततिलक  
वृक्षम् उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ ग ॥ ३१ ॥

रुचिरचित्रतनूरुहशालिभिः प्रचलितैः परितः प्रियकम्रजैः ।

विविधरत्नमयैरभिभात्यसाववयवैरिव जङ्गमतां गतैः ॥ ३२ ॥

एषोऽद्रे प्रियकम्रजैर्मृगमेठयूयैरभिभाति परितः शोभते । कीदृशै, रुचि-  
रेमोद्धनैश्चिरेनकवणैस्तनूरुहै रोमभि शालन्ते म्हायन्ते ये ते । तथा परितः  
समन्तात्प्रचलितञ्चलितु प्रवृत्तै । अतश्चोत्प्रवृत्तै—स्वाङ्गैरिव जीवत्व प्राप्तेरनी  
कजातीयमणिमयै शोभते । अथयवसस्याना प्रियका । विविधरत्नतुल्यानि  
रोमाणि । द्रुतविलाम्बितमाह नभो भराविति वृत्तम् ॥ ३२ ॥

कुशेशयैरत्र जलाशयोपिता मुदा रमन्ते कलभा विकस्वरैः ।

प्रगीयते सिद्धगणैश्च योपितामुदारमन्ते कलभाविकस्वरैः ॥ ३३ ॥

अत्रागे जलाशयोपिता सरश्चासिका<sup>१</sup> कलभा करिपोतका विकस्वरै  
विकासिभि कुशशयै कमलैर्मुदा तुष्ट्वा रमन्त क्रौडन्ते । न कवलमवत्, या  
यत्सिद्धगणैश्च देवविशेषवृन्दैर्योपितामन्ते प्रेयसीसमीपे उदारमग्राम्य प्रगीयते  
सुष्टु गान न्रियत । कीदृशै, कलो मधुरो भाविक सरसश्च स्वरो वाग्देवा तै  
कलभाविकस्वरै । कुशे जलमध्ये शरत इति कुशेशयानि । आशय स्थानम् ।

१ 'कल' ग पाठ । २ 'तुल्य' ख पाठ । ३ 'ता' ख पाठ ।

आशेरतेऽस्मिन्निति कृत्वा “पुंसि सद्भाया घ प्रायेण” । विकसन्ति तच्छीला  
नि विकस्वराणि । “स्येशभासपिसकसो वरच्” । प्रगीयत इति भावे लकार ।  
भावो रस उपचारात् भावना चा । यदि वा कलत्र कलभाव स विद्यते य-  
स्यासौ कलभाविक । “अत इनिठनौ” । ‘उशन्ति वशस्थमिद जतौ जरा’-  
विति वशस्थवृत्तम् ॥ ३३ ॥

असादितस्य तमसा नियतेर्नियोगा-

दाकाह्वतः पुनरुपक्रमणेन कालम् ।

पत्युस्त्विपाभिह महौषधयः कलत्र-

स्थानं परैरपरिभूतममूर्भजन्ते ॥ ३४ ॥

इह नगेऽमूरेता ओषधयस्त्विपा पत्यु सूर्यस्य कलत्रस्थान प्रमदावासत्व  
भजन्ते अयन्ते । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानम् । कलत्र दारा । त्विपापत्युश्च त्वि-  
प एव कलत्र, ताञ्च महौषधिषु मृतसर्जावनीप्रभृतिषु त्विपो निक्षिप्य रविरस्त  
यातीति तात्पर्यार्थं । कीदृशस्य त्विट्पते, नियतेर्नियोगाद्विधेरादेशात् तमसान्ध-  
कारेणास्तागमनेन वा आसादितस्य प्राप्तस्य । पितामहाह्वया द्वि रविरस्त याति ।  
तथा भूयउपक्रमणोदयपर्वतगमनेन कालमाकाह्वत समयमभिलषत, गत्या हि  
नरुदुदय लभते । कीदृश स्थान, परैरन्धकारादिभिरपरिभूतमनाकान्तम् । नहि  
रात्रावोषधिषु तमो वाघते तेजोमयत्वात् । अथचोक्तिरुपे — य किल महापु-  
रुपो दैवयशात्तमसा दारिद्य्रेण शत्रुभिर्वा आसादित स काव्यप्रहारादौ अप-  
रिभूत स्थाने कलत्राणि निक्षिपति, यत पुनरुपक्रमणचेष्टया कालमाकह्वति ।  
चन्द्रस्त्विपापतिरिति न तथा हृदयहारि । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ ३४ ॥

पुरः पतिस्कन्धनिषण्णबालप्रवालहस्ताः प्रमदा इवात्र ।

पुष्पेक्षणैर्लम्बितलोचकैर्वा मधुव्रतव्रातवृत्तैर्व्रतत्यः ॥ ३५ ॥

अत्र व्रतत्यो लता प्रमदा इवाङ्गनातुल्या । इदानीं रूपे । कीदृशयो  
लता, पुरोऽप्र य पतिर्वृत्तस्तस्य स्कन्ध प्रकारेण निषण्ण सलग्ना याला अ-  
भिनवा प्रवाला किसलयान्येव हस्ता यासाम् । लता हि निकट तरु वेष्ट-  
यन्ति, प्रमदा अप्यप्रवर्तिन पत्युरुत्सङ्गे प्रमालतुल्य पाणि प्रायश कुर्वते । तथा  
पुष्पाण्येवेषणानि विलोचनानि तरुपलक्षिता । नायौऽपि पुष्पतुल्यैर्नैवै शोभ-  
न्ते । कीदृग्निर्ममधुव्रतव्रातवृत्तै मधु किञ्चक व्रतयन्ति भक्षयन्ति मधुव्रता



पदपदाः । “वताङ्गो जने” इति णिच् । तेषां व्रातः समूहस्तेन वृत्तैर्ब्यसैरतश्च  
लम्बितलोचकैर्वा । वा इवार्ये । लोचकतुल्यैरित्यर्थः । प्रायेण कृष्णस्तनीयान्  
ग्रामतार्यीश्विरोवासोविशेषो लोचकः । ग्रामतार्यो हि मुखे लोचकान् कुर्वते ।  
यथा—यो गोपीजनबल्लभः कुचतटे व्यासङ्गलब्धास्पदश्लयावाप्तवररुको बहु-  
गुणश्चिन्नधनुर्दस्तकः । कृष्णः सोऽपि हताशया ध्यपहतः कान्तः कयाप्यद्य मे  
किं राघे मधुसूदनो नहि नहि प्राणाधिको लोचकः ॥ ३५ ॥

विहगाः कदम्बसुरभाबिह गाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।

अमयन्नुपैति मुहुर्भ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥ ३६ ॥

इह गिरौ कदम्बकुसुमसुगन्धौ विहगाः पत्रिणोऽनुक्षणं मुहुर्मुहुर्गाः कल-  
यन्ति वाचमुच्चारयन्ति । कथम्, अनेको द्रुतमध्यविलम्बितभेदेन त्रिविधो लयो  
वाग्गुणो यत्र, कलेन गायन्तीत्रेत्यर्थः । तथाप्यं पवनो वायुर्नपैति धाति । कौ-  
दृशः, अन्नं भेषं पुनःपुनर्भ्रमयन्निति शैत्यमृदुत्वोक्तिः । तथा धूतं कम्पितं  
नवं सरतं नोपवनं वापिककुसुमघृन्दं येनेति सौरभ्योक्तिः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ।  
“प्रमिताक्षरा सजयुतावथ सावि”ति ॥ ३६ ॥

विद्वद्भिरागमपरैर्विवृतं कथंचित्

श्रुत्वापि दुर्ग्रहमनिश्चितधीभिरन्यैः ।

श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दत्तं

गूढार्थमेव निधिमन्त्रगणं विभर्ति ॥ ३७ ॥

एषोऽचलो निधय एव मन्त्रास्तेषां गणं घृन्दं विभर्ति धारयति । निधि-  
निधानं, मन्त्रो वेदवाक्यविशेषः । कौदृशं निधिं, विद्वद्भिः प्राक्षैरागमपरैः तालि-  
शास्त्रप्रमाणैः कथंचित् क्लेशेन विवृतं प्रकटितं, तालिशा एव निधानं जानते ।  
तथा अन्यैरनिश्चितधीभिरास्विरम'तिभिरतालिषैः श्रुत्वात्र विद्यते निधानमित्य-  
न्यतो बुद्ध्यापि दुर्ग्रहं दुरासदम् । अघानि च दारिद्र्यादुःखानि हन्तुं दत्तं स-  
मर्थं । तथा गूढोऽप्रकटोऽर्थो धनं यस्य तं गूढार्थमत एव कथंचिद्विवृतं दुर्ग्रहं  
च । एष कौदृक, श्रेयान् श्रेष्ठस्तथा द्विजातिरिव ब्राह्मणसमः । सहि श्रेयान्  
सानुष्ठानो द्विजातिर्मन्त्रगणं विभर्ति । कौदृशम्, आगमपरैः श्रुतिप्रधानैः कथंचि-  
द्विवृतं व्याख्यातम्, अन्यैश्चावलितैः श्रुत्वापि दुर्ग्रहमज्ञातं यतो गूढार्थमनु'त्ता-

नाभिधेयं दुर्वोधमित्यर्थः । तथाघानि पापानि ध्वंसयितुं शक्तम् । वेदवाक्यैर्हि  
विधिघदभ्यस्तैस्त्रिविधमशुभं क्षीयत इति ॥ ३७ ॥

विम्बोष्ठं बहु मनुते तुरङ्गवक्त्ररचुम्बन्तं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः ।  
श्लिष्यन्तं मुहुरितरोऽपि तं निजस्त्रीसुतुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥

द्विविधाः किंपुरुषाः केचिदश्वमुखा मनुष्यशरीराः केचिन्मनुष्यमुखा अश्व-  
शरीराश्च, तेऽत्राम्योन्यस्याभिलेपुरिति तात्पर्यार्थोऽत्र । पदयोजना तु—तुरङ्गव-  
क्त्रोऽश्वमुखः किंपुरुषः किन्नरं सामर्थ्यादश्वशरीरं बहु मनुते, एष शोभन इति  
जानीते । यतः प्रियाया मुखं विम्बोष्ठं विम्बवह्नोहिताघरं चुम्बन्तं पिबन्तम् ।  
तस्य हि अश्वमुखत्वाच्चुम्बनं दुर्घटमतस्तस्मै स्पृहयति । इतरोऽश्वशरीरस्त-  
नश्वमुखं बहु मन्यते यतः सहचरीं श्लिष्यन्तमालिङ्गन्तम् । अश्वशरीरेण च  
दुरारोहः परिष्वङ्गः । कीदृशीं स्त्रीम्, उचुङ्ग ऊर्ध्वमुखो यः स्तनभरः कुचमार-  
स्तेन यो भङ्गखोटनं ततो भीरु व्रस्तं मध्यमुदरं यस्यास्तां पीनपयोधरां कृशो-  
दरां चेत्यर्थः । अत एव च स्पृहा । भीरुरिति "भियो रक्कुक्तौ" । प्रहपि-  
णी वृत्तम् ॥ ३८ ॥

यदेतद्रस्यानुतटं विभाति घनं ततानेकतमालतालम् ।

न पुष्पितात्र स्थगितार्करश्मावनन्तताने कतमा लतालम् ॥ ३९ ॥

अस्य महीभृतोऽनुतटं पुलिनसमीपे यदेतद्वनं शोभते अत्र च कतमा के-  
वला वल्ली अलमत्यर्थं न पुष्पिता सर्वैव संजातकुसुमेत्यर्थः । कीदृश्वनं, तमा-  
लाश्च तालाश्च तमालतालं तत्ततं विस्तीर्णमनेकं बहुतरं यत्र, अत एव स्थगि-  
तार्करश्मौ पिहितरविकिरणे, तथानन्तस्तानो यस्य तस्मिन्नन्तताने महाभोगे  
इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दन्तोञ्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्ताः

सद्रत्नचित्रकटकासु बृहन्नितम्बाः ।

अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला

नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥ ४० ॥

अत्र नगे नार्योऽनुरूपं ध्रेष्टमुचितमधिवासं स्थानं भजन्ति संश्रयन्ते उप-  
भोगयोग्यान् प्रदेशान् सेवन्त इत्यर्थः । कीदृशीध्वधित्यकासु, दन्तैरुद्यपापा-

लैरुज्ज्वलासु रम्यासु, तथा सद्रत्नैः परार्धमणिमिथिचक्रकटासु नानारूपसा-  
 नुषु । नार्यः कीदृश्यः, विमलोपला उज्ज्वलरत्ना मेखलान्ताः काञ्चीपर्यन्ता यासु  
 तास्तथोक्ताः । तथा बृहन्नितम्बाः पीवरजघनाः, तथा घनाः परिपूर्णाः कोमलाः  
 सुस्पर्शाः गण्डशैलाः कपोलमिच्छयो यासु ताः । अथ चानुरूपमात्मतुल्यं  
 स्थानमधिवासं भजन्ते इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । एवं चानुरूप्यं भवति, यद्दि ना-  
 र्योऽधित्यकासदृश्यो भवन्ति तेनेह नार्योऽधित्यकासदृश्य इति तात्पर्यार्थः । नच  
 विभागोपात्तैर्विशेषणैरत्र शब्दसादृश्यमर्थसाम्यं वा विद्यते । तस्मात् पञ्चापि वि-  
 शेषणान्येकैकसुमाभ्यान्पथं वशाद्विमक्तिपरिणामेन योजनीयानि । तत्र यानि न  
 व्याख्यातानि तानि योज्यन्ते । नार्यो दन्तैर्दशनेरुज्ज्वला मनोहरस्तथा सद्र-  
 त्तचित्रकटका उत्तममणिरभ्यवलयाः । अधित्यकासु च विमलोपलमेखलान्तासु  
 स्फटिकमध्वभामासु, तथा बृहन्नितम्बासु विस्तीर्णप्रदेशविशेषासु, तथा घनाः  
 कोमलाश्च गण्डशैला महान्तो मुक्ता पापाणा यासु । अधित्यका इति "उपा-  
 धिभ्यां त्यकनासन्नासुदयो"रिति ॥ ४० ॥

अनतिचिरोऽभिन्नस्य जलदेन चिर-

स्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिम् ।

विरलविकीर्णवज्रशकला सकला-

मिह विदधाति धौतकलधौतमही ॥ ४१ ॥

धौतं विमलं यत् कलधौतं रूपं तस्य मही भूमिरिह मेघस्य तोयस्या-  
 क्षण्डामनुकृतिं सारूप्यं विदधाति करोति । कीदृक् मही, विरलं विपमं विकी-  
 र्णानि स्थितानि वज्रशकलानि हीरकखण्डानि यस्यां सा । पयसः कीदृशस्य,  
 जलदेनानतिचिरं विस्मृष्टस्य अत एव विरस्थिता रहसो बुद्बुदाः फेना यस्य ।  
 चिरोऽभिन्नं हि पयो न शुक्लं भवति नासबुद्बुदमिति अनतिचिरग्रहणम् । रूप्य-  
 भूमेर्मेघं पय उपमानं वज्राणां तु बुद्बुदाः । वृत्तं तु "कुरुपीरुतं नज्जमजैर्लग-  
 युनि"ति कुरुपीरुतमिति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

वर्जयन्त्या जनैः सङ्गमेकान्ततस्तर्कयन्त्या सुखं सङ्गमे कान्ततः ।

चोपपैष स्मरासन्नतापाङ्गया सेव्यतेऽनेकया सन्नतापाङ्गया ॥ ४२ ॥

१ 'कल्पं' ख. पाठः । २ 'कल्पं' ख. पाठः । ३ 'मे' ग. पाठः । ४ 'वृष्ट' ग. पाठः । ५ 'मे'  
 ग. पाठः । ६ 'कुरु कुरुपीरुतं नरवर्षाहविद्युत्' क ग पाठः ।

एषोऽद्रिरनेकया योपया नायिकया यौवतेन सेव्यते । कीदृश्या, जनैः सङ्गं वर्जयन्त्या । किमर्थं जनसंपर्कं परिहरन्तीत्याह—संगमे सति कान्ततः प्रिया-  
देकान्ततो रहसि सुखं तर्कयन्त्या युज्यमानया । सत्यापि प्रियसन्निधौ जनस-  
मक्षं न किञ्चित् सुरतसुखमासाद्यते इति शङ्कमानयेत्यर्थः । यतः स्मरासन्न-  
तापाङ्गया कामेन हेतुनासन्नतापं निफटज्वरमङ्गं शरीरं यस्यास्तया समदनज्व-  
रयेत्यर्थः । तथा सन्नतापघोऽघो निस्त्रावपाङ्गावक्षिपर्यन्तौ यस्यास्तया । “कीर्ति-  
तैषा चतुरेफिका स्रग्विणी” । “रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी संमते”ति ॥ ४२ ॥

संकीर्णकीचकचनस्खलितैकवाल-

विच्छेदकातरधियश्चलितुं चमर्यः ।

अस्मिन् मृदुश्वसनगर्भतदीपरन्ध-

निर्यत्स्वरश्रुतिसुखादिव नोत्सहन्ते ॥ ४३ ॥

अस्मिन्नेव चमर्यो बालप्रियाश्चलितुं नोत्सहन्ते गन्तुं नोद्यच्छन्ति । यतः  
संकीर्णं संदृतं यत् कीचकचनं सस्वरघणुकाननं तत्र स्खलितः संलग्नो य एको  
वालः कचस्तस्य विच्छेदेन श्रोत्रेण कातरधियस्त्रस्तबुद्धयः खिन्नचित्ताः ।  
जातिस्वभावाद्धि ता मरणमप्यङ्गीकुर्वन्ति न बालभङ्गम् । उत्प्रेक्ष्यते—मृदुश्व-  
सनगर्भं कोमलयातपूर्णं यत्तदीपरन्धं कीचकविषरं ततो निर्गच्छन् यः स्वरः  
शब्दः स्वराः पद्जादयो वा तस्य तेषां वा या श्रुतिराकर्णनं तथा यत्सुखं  
ततो हेतोरिव न चलन्ति । यो हि सरसः सन् जिगमिषुरपि गेयवाद्याकर्ण-  
नेन नूनं न याति । चलितुमिति “शकधूपे”ति तुमन् । निर्यदिति इणः शता ॥ ४३ ॥

मुक्तं मुक्तागौरमिह क्षीरमिवाभ्रै-

र्वापीष्वन्तर्लीनमहानीलदलासु ।

शक्तीश्यामैरंशुभिराशु द्रुतमम्भ-

रक्षायामच्छामृच्छति नीलीसलिलस्य ॥ ४४ ॥

इह वापीषु क्षीर्षिकासु स्वच्छं सलिलं नीलीसलिलस्य नीलजलस्याच्छा  
मनुपहतां क्षायां कान्तिमृच्छति प्राप्नोति नीलं भवतीत्यर्थः । किमिधेत्याह—  
क्षीरमिधेति । क्षीरं यथा महानीलरश्मिच्छुरितं नीलां कान्तिमाप्नोति । शत-  
शुणं हि दुग्धं यधीलयति तदुत्कृष्टगुणं महानीलमित्यभियुक्ताः । नीली नील-

१ 'भारत' क ग पाठ । २ 'धवण' क ग. पाठ । ३ 'नात् न नूरं याति' ख. ग पाठ ।

वर्णा ओषधिस्तथा विभाषितं जलं नीलीसलिलम् । कीदृशं पयः, अन्नैर्मुकं  
 वृष्टम् । कदाचिन्मैश्वं पयो नीलं स्यात् न तच्चित्रमित्याह—मुक्तागौरं मौक्तिक-  
 सितमत एव क्षौरमिव दुग्धमिव । कथं नीलमित्याह—शस्त्रीश्यामैश्छुरिकाव-  
 दसितैरंशुमिराशु तत्क्षयमेव हृतं भिन्नं लुरितम् । कृष्णानां किरणानां पुष्क-  
 रिणीषु क क्षागम इत्याह—अन्तर्लीनानि स्फेपितानि महानीलानामिन्द्रनीलानां द-  
 लानि क्षण्डानि यासां तालु वापीषु । ऋच्छ्रुतीति श्रुगतावित्यस्य रूपम् । नी-  
 लीति ज्ञानपदादिस्त्रेण लीद् । “भूती एतौ गान्ते वेदयतिमंसमयूर”मितिलक्ष-  
 णात् मत्तमयूरं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

या न ययौ प्रियमन्यवधून्यः सारतरागमना यतमानम् ।

तेन सहेह चिभर्ति रहः स्त्री सा रतरागमनायतमानम् ॥ ४५ ॥

या स्त्री अधून्यत्र यतमानं प्रयत्नपरं चाट्टकारं प्रियं न ययौ नामिल-  
 सार, सा नारी तेन कान्तेन साकमिह नगे रह एकान्ते रतरागं सुरतामि-  
 ष्यङ्गं विभर्ति, मनश्चिन्त्योऽपीह मानं मुञ्चन्तीत्यर्थः । कीदृशी स्त्री, अन्यवधू-  
 भ्यः सपत्नीभ्यः सकाशात् सारतरं हर्षोत्पत्योत्कृष्टतरागमनं यस्या, अत एव  
 प्राप्यते । अनायतोऽर्थात् मानो यत्र रतरागे तमनायतमानं निर्माणमित्यर्थः ।  
 रहःशब्दोऽन्ययम् अधिकरणप्रधानः निर्जनार्थेऽन्ययोऽपि च विद्यते । यथा—  
 “शङ्करो रहसि सेव्यता”मिति । “भौ तु मगौ गिति दोधकमेतद्दि”ति ॥ ४५ ॥

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहोन्दो-

ख्यावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ।

दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति ।

न्याकोशकोकनदतां दधते नलिन्यः ॥ ४६ ॥

रहाद्रौ निश्चितं दोषापि रात्रावपि पद्मिन्यो ध्याकोशकोकनदतां दधते  
 विकसितपत्रत्वं विभ्रति फुल्लाब्जा मयन्तीत्यर्थः । कदा, उच्चावचैर्नानाविधैर्मणि-  
 मयूकैः शशिमयूखेषु मिश्रेषु मिश्रितेष्वत्र एव सहस्रसंख्यां प्राप्तुं, अतोऽस्मा-  
 दिन्दुः किलाहिमांशुः सहस्ररश्मिरित्यतो हेतोर्विकसन्ति पद्मिन्यः । पद्मिनीभिः  
 किल तावत्सूर्यदर्शनेनावश्यं विकसितान्यम् । इन्दोश्च किरणा यदा मणिकर-  
 निकरयाहुल्यमापादितान्दा सहस्ररश्मिभ्रान्त्या नूनं ता विकसेयुरिति वा-

ध्वयार्थः । अतश्चोक्लिमात्रं नहि नलिनीनां विकासः स्वापत्तः । उच्चावचेति म-  
यूरव्यंसकादित्वात्समासः । दोषेति रहःशब्दवत् । किलेति सत्ये उपहासे वा ।  
इतिहेतौ ॥ ४६ ॥

अपशङ्कमङ्कपरिवर्तनोचिताश्चलिताः पुरः पतिमुपैतुमात्मजाः ।

अनुरोदितीव करुणेन पत्रिणां विरुतेन वत्सलतयैष निम्नगाः ॥४७॥

एषोऽद्रिः निम्नगा नदीः शकुनिकृजितेन करुणेनानुरोदितीव । पश्चाद्रोदने  
निमित्तमाह—यत आत्मजाः स्वतएव जाताः पुरोऽग्रे च यः पतिः समुद्रस्तं  
प्राप्तुं चलिताः प्रस्थिताः । अथापशङ्कं नि-शङ्कमङ्कपरिवर्तने मध्यभ्रमणे उच्चि-  
ता अनुरूपाः । एष च वत्सलः सत्पुणः । यः किल वत्सलः पिता स सुताः  
पतिगृहं गन्तुं प्रवृत्ताः ब्रह्मवशादनुरोदितीति, ता अपि निर्यन्त्रणमङ्कपरिवर्तने  
शीलिताः । रोदितीति “रदादिभ्यः सार्वधातुके” इति इट् । “द्विगुणौ सजौ  
सहगुरुः सुमङ्गली”ति सुमङ्गलीवृत्तम् ॥ ४७ ॥

मधुकरविटपानमितास्तरुपंक्तीर्बिभ्रतोऽस्य विटपानमिताः ।

परिपाकपिशङ्गलतारजसा रोधश्चकास्ति कपिशङ्गलता ॥ ४८ ॥

अस्यागस्य रोधस्तटं चकास्ति शोभते । कीदृशस्य, वृत्ततीर्घहतः । की-  
दृशीः, मधुकरा भ्रमरा एव विटा मत्तवालकास्तेषां पानमिता आस्वादं प्राप्ता-  
स्ते हि ताभ्यो रजः पिवन्ति । तथा विटपेः प्रकाण्डैरानमिता ईपत्कुटिलीकृताः ।  
रोधः कीदृशं, परिपाकेन पिशङ्गो<sup>१</sup> या लता व्रतत्यस्तासां रजसा रेणुना गलता  
भ्रश्यता कपिशं पिङ्गम् । अथवा परिपाकपिशङ्गलता इति वृत्तावलि विशेषणम् ।  
गलता रजसा रोधश्चकास्तीति योजना । वृत्तमत्रार्यागीतिः ॥ ४८ ॥

प्राग्भारतः पतदिहेदमुपत्यकासु

शृङ्गारितायतमहेभकराभमम्भः ।

संलक्ष्यते विविधरत्नकरानुविद्ध-

मूर्ध्वप्रसारितसुराधिपचापचारु ॥ ४९ ॥

इह प्राग्भारतः श्वभ्रादुपत्यकास्वधोभागेषु एतदम्भः पतत् करिकरनिम-  
मिन्द्रधनुस्तुल्यं च संलक्ष्यते । यतोऽनेकवर्णमणिनिकरकिरणाच्छुरितं, शृङ्गा-  
रितः सुधागैरिकादिरञ्जित आयतो दीर्घो यो महेभकरो हस्तिहस्तस्तस्येषामा

<sup>१</sup> 'ऋयः पीता' स 'पिङ्गाः' ग. पाठः ।

शोभा यस्य तत्तथोक्तम् । तथा ऊर्ध्वं प्रसारितमूर्ध्वीकृतं यत्सुराधिपचापं शक-  
धनुस्तद्विष चाह रमणीयमित्युपमोत्प्रेक्षा वा । शिखरसमीपं प्राग्भारः ॥ ४६ ॥

दधति च विकसद्विचित्रकल्पद्रुमकुसुमैरभिगुम्फितानिवैताः ।

क्षणमलघुविलम्बिपिञ्ज्रदान्नः शिखरशिखाः शिखिशेखरानमुच्य ॥

अमुच्यैतस्याद्वैरेताः शिखरशिखाः शृङ्गकोटयः शृङ्गचूडा वा शिखिशे-  
खरान् मयूरावतसान् दधति विभ्रति । कीदृशान्, अलघूनि विलम्बीनि पिञ्ज्रा-  
नि वर्हाणीव दामानि मालागुणा येषां तान् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—विकसद्विचित्र-  
त्रैः कल्पवृक्षपुष्पैरभिगुम्फितानिव अन्तरान्तरोम्भितानिव । पिञ्ज्रानां देयतरु-  
कुसुमान्युपमानम् । अन्योऽपि शिखायां नानापुष्पोम्भितां मालां कुरुते । पुष्पि-  
ताग्रा वृत्तम् ॥ ५० ॥

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्ननवरतममन्दरागतामरसदृशः ।

नासेवन्ते रसवन्न नवरतममन्दरागतामरसदृशः ॥ ५१ ॥

इह सुखिनः कामिनो नवरतमपूर्वं श्रेष्ठ निधुवनं न नासेवन्ते अपितु भ-  
जन्ते अनवरतमविच्छेदेन । नासेवन्ते इत्यस्य प्रतिषेधरूपस्य वाक्यस्य निषेधात्स-  
प्रत्यभिज्ञोऽत्र विधिः प्रतीयते । तदुच्यते—द्वौ प्रतिषेधौ सातिशयं प्रकृतमेवार्थं  
ब्रूत इति । कीदृशाः सुखिनः, सवधूकाः कामिनीसहाया अत एव सुखिनस्तथा  
मन्दरादनागता अप्यमरसदृशो देवसदृश इति विभाषना । मन्दरे हि सर्वश्रे-  
ष्ठा देवा विद्यन्ते तेनैव साक्षादमृतस्योत्पादितत्वात् । अथवा मन्दरग्रहणेन स्व-  
र्गमात्रमुपलक्ष्यते, दृश्यते हि विशेषः सामान्योपलक्षितः । यथा—काकेभ्यो दधि  
रक्ष्यतामिति । अमन्दरागताश्च ते अमरसदृशश्च ते इति विशेषणसमाप्तः ।  
भूस्थो अपि देवतुल्या इत्यर्थः । यादेवा अनवरतमाः श्रेष्ठतमा मन्दरागता ये  
अमरास्तत्सदृशा इति वाक्यार्थः । तथा अमन्दरागमुत्कटवर्णं यत्तामरसं पत्रं  
तद्विष दृशो नेत्राणि येषाम् । रसवत्सशृङ्गारं नवरतम् । आर्यागीतिः ॥ ५१ ॥

आञ्ज्वाय पुष्पपटमेप महान्तमन्त-

रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोधराभैः ।

स्वाङ्गानि धूमरुचिमागुरवीं दधानै-

धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम् ॥ ५२ ॥

एषोऽद्विर्घनवृन्दैरात्मीयान्यङ्गानि धूपायतीव सुगन्धयतीव । यत आगुर-  
वीमगुरुधूपसदृशी धूमकान्ति विध्राणैरत एव गृहकपोतग्रीवानीलैः । घानेया हि  
कपोता धूलिवर्णा भवन्तीति गृहप्रदणम् । तथान्तमध्ये आर्वातिभिर्भ्रमद्भिः ।  
किं कृत्वा धूपायतीत्याह—पुष्पाण्येव घटुलत्वात्पटस्तं महान्तमाच्छाद्य परिधा-  
य । यः किल विलासी स महान्तं पुष्पवासितं पटं वासोविशेषं वा पुष्पपटं  
परिधायान्तर्वर्तिनं चागुरुधूमं कृत्वात्मान धूपायति । अगुरुगन्धद्रव्यं तस्येय-  
मागुरवी । धूपायतीति "गुपधूपे"ति स्वार्थे आयः ॥ ५२ ॥

अन्योन्यव्यतिकरचारुभिर्विचित्रैरत्रस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ।  
विस्मेरान् गगनसदः करोत्यमुष्मिन्नाकाशे रचितमभित्ति चित्रकर्म

अस्मिन्नद्रौ मयूखैः खे रचितं यच्चित्रकर्म तद्गगनसदो देवान् विस्मेरान्  
करोति विस्मापयते । यतोऽभित्ति भित्तिवर्जितं, भित्तिं च चित्रेण भाव्यम् ।  
कीदृग्भिर्मयूखैः, अनेकजातीयवात् परस्परसम्पर्काद्गानारूपैः, चित्रे ह्यनेके रागा  
भवन्ति । तथात्रस्यन्तोऽस्फुटिताः ये नवमणयस्ततो जन्म येषाम् । मणीनां  
प्राप्तौ रविकिरणयोगाद्दीनता त्रस्तश्च विरूपः<sup>१</sup> । विस्मेरानिति ' नमिकम्पी'-  
ति रः । गगने सीदन्ति संवरन्ति गगनसदो देवाः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ५३ ॥

समीरशिशिरः शिरःसु वसतां सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।  
विभर्ति जनयन्नयं मुदमपामपायधवला बलाहकततीः ॥ ५४ ॥

अयं नगेशो बलाहकततीर्मेधमाला विभर्ति धारयति । कीदृशोऽसौ, समी-  
रशिशिरो चातशीतलोऽत एव मुदं जनयन् प्रीतिमुत्पादयन् । ताः कीदृशीः, नि-  
कामसुखिनां सदासुखितानां शिरःसु वसतां शृङ्गेष्वासीनानां सतां जवनिका-  
स्तिरस्करिणीः । तथा अपामपायेन तोयवृष्ट्या धवलाः सिताः । जवनिका  
अपि प्रायेण धवला भवन्ति । "ऋतू जसजसा जलोद्धतगति"रिति ॥ ५४ ॥

मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय

क्लेशप्रहाणमिह लब्धसयीजयोगाः ।

ख्यातिं च सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य

वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुम् ॥५५॥

इहास्मिन् रैवतके समाधिभृतो योगिनः ख्यातिं ज्ञानविशेषमधिगम्य प्रा

१ 'नवयन' क पाठः । २ 'स्ता' ख पाठः । ३ 'पा' ख पाठः । ४ 'रसै' ख, पाठः ।



प्य, अनन्तर तामपि निरोद्धु निवर्तयितुं वाञ्छन्ति अभिलषन्ति । चेतस एकाग्र्य समाधि । स च योगाङ्गोपलक्षणम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधीनष्टावपि हि ते विभ्रति । न केवलं चित्तवृत्तीरुदघ्नं यावत्ख्यातिमपि उपादेयं कर्म परिजिहीर्षन्तीत्यपिशब्दार्थं । चशब्दो वर्णनायप्रकारसमुच्चयार्थं । न केवलं पूर्वोक्तगुणविशिष्टाऽयं नगो यावदयमपि प्रकारोऽत्र विद्यत इत्यर्थं । एवमन्यत्र । प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानं ख्यातिस्तदाह—सत्त्वपुरुषान्यतयेति । सत्त्वैकनिष्ठा बुद्धिः सत्त्व पुरुष आत्मा तयोर्बन्धता भेदस्तथा हेतुना ख्यातिरविगम्यते तद्रूपत्वात्तस्या । नहि दृश्यद्रष्ट्रोर्भेदाग्रहणं ख्यातिर्भवति, तेनान्या बुद्धिरन्यश्चात्मा इत्येव प्रथममभ्यस्य पश्चात्पुरुषमेव निर्गुणं जिज्ञासन्त इत्यर्थं । कौदृशा समाधिभृत इति विशेषणद्वारेण ख्यातिप्राप्तावुपायमाह—मैत्र्यादयश्चित्तपरिकर्म चेतसः प्रसादनं तद्विदन्ति जानन्ति ये । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणामभ्यासाच्चेत् प्रसादनं चित्तपरिकर्म । सुखितेषु मैत्रीममात्सर्यं भावयेत्, दुःखितेषु कारुण्यं, पुण्यवत्स्वनुमोदनं, पापिपूषेक्षामतश्च रजस्तमोनाशाच्चेत् प्रसीदति । तथा लब्धं प्राप्तं सर्वाजं सालम्बनो योग समाधिर्येस्ते लब्धसर्वाजयोगा । निवृत्तवृत्तेश्चित्तस्यात्मनीन्द्रियेषु भूतेषु वा स्थितस्य तद्रूपतापत्तिः सर्वाजयाग । किं कृत्वा लब्धसर्वाजयोगा इत्याह—क्लेशानामविद्यासितारागद्वेषाभिनिवेशानां प्रहाणं व्यवनं कृत्वा । अनित्याशुविदुःखानात्मसु विपरीतज्ञानमविद्या, भिन्नयोर्बुद्ध्यात्मनोरेक्यप्रतीतिरसिता, सुखेष्वसक्ती राग, दुःखेष्वप्रतीतिर्द्वेष, अननुभूतादपि भ्रष्टादेस्त्रासोऽभिनिवेश, एतेषां क्लेशानां क्षयं विधाय मैत्र्यादि चाभ्यस्य ततः ख्यातिमासाद्य तत्रापि हेयत्वाद्धिरक्ता सन्तस्तामपि हेयपक्षं क्षिपन्तीति धार्यार्थं । निवृत्तविकल्पकल्लोला सन्तो मुक्तिमिच्छन्तीति यावत् । “श्रुत्वा प्रकाशवर्षान्तु व्याख्यातं तावदीदृशम् । विशेषतस्तु नैषास्ति बोधोऽत्रानुभवाद्गृते” ॥ इति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥ मरकतमयमेदिनीषु भ्रान्तोस्तकविद्विद्वदन्तरपातिनो मयूखाः ।

अवतताशितिकयठकयठलक्ष्मीमिह दधति स्फुरिताणुरेणुजालाः । १५ ।

अत्राद्रौ मरकतभूमिषु रविकिरणा वृत्तप्रकाण्डविद्यरनिर्गता ऊर्ध्वप्रसारितमयूरप्रीयाशोभा दधति । यतः कचकचायमानसूक्ष्मरजोनिकरा । एतच्चानुभवसिद्धं सर्वस्य । पुष्पिताम्रा वृत्तम् ॥ १६ ॥

या विभर्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।

नात्र कान्तमुपगीतया तथास्वानमा नमति कालिमालया ॥ ५७ ॥

अत्र नगे तयालिमालया भ्रमरावल्या उपगीतया गातु प्रवृत्तया हेतुना कान्तारौ अस्वानमा मानिन्यपि कान्त न नमति सर्वैव कान्तचशगा भवतीत्यर्थः । वसन्तस्य प्रस्तुतत्वात् । सुखनानमयितुं शक्यत इति स्वानमा, खल् तता न असमास । अपिशब्दार्थश्च बोद्धव्यः । कया तथेत्याह—यालिमाला कलवल्लकीगुणस्वानेन मधुरवीणातन्त्रीरवेण मान तुला सादृश्यं विभर्ति या चातिकालिमालया कालिन्न काष्प्यस्यालया स्थानभूता कालिमालया अक्षनकाकिलका काक्ष्यस्ते अतिक्रान्ता कृष्णत्वेन जिता यया सातिकालिमालया अतिदृष्टेत्यर्थः । कच्चित्तु अतिकालिन्न आलयेति व्याचक्षत । एव च ख्यात्यं दुर्लभं स्यादालयशब्दस्य पुलकितत्वात् । स्वान इति 'स्वनहसोर्वे'ति अङ्घ्रिकल्पित । "नीं रत्नौ गुर्युता रथोद्धता" इति ॥ ५७ ॥

सायं शशाङ्ककिरणाहतचन्द्रकान्त-

निष्यसुनीरनिकरेषु कृताभिषेकाः ।

अर्कोपलोल्ललितवह्निभिरहि दीप्ता-

स्तीव्र महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः ॥ ५८ ॥

अत्राद्रौ वप्रास्तटास्तीव्र दुश्चर महाव्रतमिव चरन्ति । स्नात्वासदृशौ प्रवेशो महाव्रत यत्र शामाशमलमिति प्रसिद्धिः । कुत इत्याह—सायं निशागमे चन्द्ररश्मिस्पृष्टेभ्यश्चन्द्रकान्तमणिभ्यो निष्यसुषु स्तुतेषु नीरनिकरेषु जलप्रधाहेषु वृत्तस्नाना, तथा दिनेऽर्कोपलेभ्यो दिवसकरोपलभ्यः सूर्यकान्तेभ्य उल्ललितैर्निस्तेरग्निभिर्दीप्तास्तप्ता । यश्च महाव्रत चरति स स्नात्वा स्नात्वा वद्वौ प्रविशति । निष्यसुमिति स्यन्दनिष्ठानलोप "रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द । अनुविपयमिनिभ्य" इति पत्वम् 'ष्टुना ष्टु" । निष्यन्द इति त्वपपाठ ॥ ५८ ॥

एतस्मिन्नधिकपयःश्रियं बहन्त्यः सत्तोर्भं पवनभुवा जवेन नीताः ।

वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरा महासरस्यः ॥

अत्राद्रौ महासरस्य सरोविशेषा वाटमीकिमुनेर्मारतानां साधर्म्यं विभ्रति । रामायण सरासि चात्र सदृशानीत्यर्थः । श्लुपाऽधुना । कीदृश्यं सरस्य, अघिका वर्द्धा पयःश्रियं जलमपट्टं धारयन्त्यं तथा च पवनभुवा वातसन्तुत्येन

जवेन संक्षोभमाकुलत्वं नीताः, तथा अरहितरामाः सहचरोसहिता लक्ष्मणा-  
ख्याः सारसा यत्र । भारत्योऽप्यधिकपयः, अधिकृता वर्णनीयत्येन प्रस्तुताः  
कपयो घानराः यासु, तथा श्रियं सीतारूपिणीं वहन्त्यः । अथवा च्छन्दोलंका-  
रादिकां श्रियं चारुतां विभ्रत्यः, तथा पवनभुवा मारुतिना कर्जा जवेन वेगो-  
दभिलङ्घनाग्निदाहादिना संक्षोभमाडम्बरं वीररसत्वं प्रापिताः, तथा अरहितौ  
विद्यमानौ रामलक्ष्मणौ दाशरथी यत्र । अर्थवशाच्चोभयत्र विभक्तिपरिणामः,  
नह्यन्यथा साधर्म्यं स्यात् । एवमन्यत्रापि नैयायिकः शब्दान्वयो बोद्धव्यः ।  
समानो धर्मो येषां ते सधर्माणस्तद्भावः साधर्म्यं सादृश्यम् । प्रहर्षिणी वृ-  
त्तम् ॥ ५६ ॥

इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभै रवः ।

स्फुरति चानुवनं चमरीचपः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥

इहादौ प्रतिदिशं दिशि दिशि हृषितैः कलभैः करिपोतकैर्मुहुः कलभैरवो  
मधुरभीपयो रवो वृद्धितं क्रियते । वने वने च चमरीणां चयो यूथः स्फुरति  
परिभ्रमति । तथा कनकभूमीनां रत्नोर्वीणां च मरीचयो भासः स्फुरन्ति धो-  
तन्ते । “द्वुतविलम्बितमाह नभौ भरा”विति वृत्तम् ॥ ६० ॥

त्वकूसाररन्ध्रपरिपूरणरक्तगीति-

रस्मिन्नसौ मृदितपद्मलरत्नकाङ्गः ।

कस्तूरिकामृगविमर्दसुगन्धिरेति

रागीव सक्तिमधिकां विषयेषु वायुः ॥ ६१ ॥

इहादौ विषयेषु प्रवेशेषु वायुरधिकां सक्तिमुपैति नितरां सम्बन्धं याति  
सदैव वहतीत्यर्थः । कीदृशोऽसौ, त्ववि सारास्त्वकूसाराः कीचका वेणुवस्तेषां  
रन्ध्रं विद्धं तस्य परिपूरणं व्याप्तिस्तेन रक्ता मधुरा गीतिर्ध्वनिर्यस्य स तपो-  
क्लः, तथा मृदिताम्यामृष्टानि पद्मलानि तनुरोमाणि रत्नकानां मृगविशेषाणा-  
मङ्गानि शरीराणि येन, कस्तूरिकायोनिः कुरङ्गः कस्तूरिकामृगस्तस्य विमर्दः  
परामर्शस्तेन सुगन्धिः सुरभिरत्तश्च रागीव कामितुल्यः । यः किल रागी स  
विषयेषु शब्दस्पर्शरसरूपगन्धेषु अत्यर्थं सङ्गमुपैति, अन्यच्च यदा वंशं वाडय-  
ति तदा मधुरगोषो भवति । केवले हि गीयमाने वैश्वर्यं भवति । तथा प-  
द्मलस्य स्तरोस्तौ रत्नकस्य राङ्गवस्याङ्गं मृदाति, कस्तूरिकासनालमनेन च सु-

गन्धिर्मवति । गन्धशब्दोऽत्र गुणवचनो न द्रव्याभिधायीतीत्यं भवत्येव । “गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः” इति ॥ ६१ ॥

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनं प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमशमपटवः ॥ ६२ ॥

इह मेघा दिवसं दोषामन्यं रात्रिमात्मानं मन्यमानं कुर्वन्ति, यूनां प्रीत्यै तरुणानां प्रमदाय । तेहि रात्रौ रमन्ते । युवतयश्च युवानश्च युवानः “पुमान्नित्रया” । कुतो दोषामन्यमित्याह—व्यवहितस्तपनो रविर्यत्र तमत एव प्रौढध्वान्तं घनान्धतमसम् । कीदृशाः मेघाः, सुरते निधुवने या क्रीडा केलिस्तत्र तथा वा य आयासोऽङ्गमर्दस्तेन यः श्रमः खेदस्तस्य यः शमो निवृत्तिस्तत्र पटवः समर्थाः शैत्यकरणेन । प्रौढमिति “प्रादूहोढोढ्वेपैभ्येधि”ति वृद्धिः । ध्वान्तमिति निपातितम् । दोषा आत्मानं मन्यत इति दोषामन्यम् “आत्ममाने खञ्जानव्ययस्ये”ति वचनात् मुमभावः । शमश्रमयोर्घञि “नोदात्तस्ये”ति वृद्धिप्रतिषेधः । “भ्रौ न्लौ गः स्याद् भ्रमरविलसित”मिति ॥ ६२ ॥

भग्नो निवासोऽयमिहास्य पुष्पैः सदानतो येन विपाणिनागः ।

तीव्राणि तेनोज्झति कोपितोऽसौ सदानतोयेन विपाणि नागः । ६३ ।

इहाद्रौ तेन हेतुनासौ नागः सर्पः कोपितः संस्तीव्राणि दुःसहानि विपाणि द्वेडान् मुञ्चत्युद्गमति । येनास्य नागस्य विपाणिना दन्तिनायमराश्चन्दनतरुनिवास आश्रयभूतो भग्नो मथितः । कीदृगगः, पुष्पैः सदा नित्यमानतो नम्रः । विपाणिना कीदृशेन, सदानतोयेन सह दानतोयेन मदजलेन वर्तते यस्तेन सदानतोयेन मत्तेनेत्यर्थः । अत एवागधिघट्टनं । न गच्छतीत्यगः डः । “नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्या”मिति । आख्यातिका वृत्तम् ॥ ६३ ॥

प्रालेपशीतमचलेश्वरमीश्वरोऽपि

सान्द्रेभचर्मवसनाभरणोऽधिरोते ।

सर्वतुर्निर्वृतिकरे निवसन्नुपैति

न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि ॥ ६४ ॥

इह नगेऽकिञ्चनोऽपि दरिद्रोऽपि अधिवसन्न किञ्चिदपि द्वन्द्वदुःखं शीततपशुचूडादिकं क्लेशमुपैति प्राप्नोति । यतः सर्वेषु ऋतुषु सर्वेषां ऋतुभिर्निर्बृ-

तिकरे सुखविधायिनि । स्यादेतद्विमद्यानप्येवंविध इत्याह—अचलेश्वरं नगा-  
धिपम् ईश्वरोऽपि (सान्द्रेभ) चर्मप्रावरणोऽधिशेते । यतः प्रालेयशीतं हि-  
मेन शीतलं, शीतेन चावश्यं सान्द्रं चासः पिपीयते, अयं तु सर्वतुनिवृत्तिकरः,  
हिमेन चाजस्रं शैत्यं तेनास्य का तुला यत्र निर्धनोऽपि न दुःखमाक् ऋतुप-  
दकं च तिष्ठति । अचलेश्वरमितीश्वर इति च साभिप्रायं नामात्र । अकि-  
ञ्चनता चात्र देशान्तरधासे सति भूतपूर्वगत्याह्यतरापेक्षया वाद्ययोद्धव्या, न-  
त्वत्र निर्धनः कश्चित् । यद्वा सुख्यतोऽप्राकिञ्चनो निर्ममो तिष्परिग्रहो मुनि-  
विंशतितः, पश्चात्तु दारिद्र्यः । यथा—“अकिञ्चनः सन्प्रभवः स संपदा”मिति ॥६५॥

नवनगवनलेखारयाममध्याभिराभिः

स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येव शैलः ।

अहिपरिकरभाजो भास्मनैरङ्गरागै-

रधिगतधवलिन्नः शूलपाणेरभिरुयाम् ॥ ६५ ॥

एष शैलः स्फटिककटकभूमिः प्रदेशविशेषोर्वीभिः शूलपाणेरभिरुयाम् शोभां  
नाटयत्यनुकरोति । शूलिनः कीदृशस्य, अहिर्वासुकिरेव परिकरः पर्यस्तिका  
तां भजते यः “भजो एवः” । तथा भास्मनैर्भूतिहृतैरङ्गरागैः समालभनैरङ्ग-  
लनैरधिगतधवलिन्नः प्राप्तशौक्यस्य । वासुकेवृक्षपण्ड उपमानम्, स्फाटि-  
कभूमेर्भस्माङ्गरागः, रैवतस्य कपर्दी । भस्मन इमे विक्रागः भास्मनाः “अन-  
नो”ति प्रकृतिभावः । धवलिमेति “वर्णदृढे”तीमन् । मालिनी वृत्तमत्र ॥६५॥

दधद्भिरभितस्तदौ विकचचारिजाम्बू नदौ-

र्विनोदितदिनक्तमाः कृनरुचश्च जाम्बूनदैः ।

निषेध्य मधु माधवाः सरसमत्र कादम्बरं

हरन्ति रतये रहः प्रियतमाङ्गकादम्बरम् ॥६६॥

अत्राद्रौ माधवा वृष्णयो रह एकान्ते प्रियतमाङ्गकात् कान्ताशरीराद-  
म्बरं हरन्ति चास आक्षिपन्ति, किमर्थं रतये रन्तुं । किं कृत्वा मधु मधं  
निषेध्य पीत्वा । कीदृशं, कादम्बर्यां सुरया सहितं कृतसन्धाने कादम्बरम् ।  
शैल इति लक्षणेनात् । अथवा येन निमित्तेन सुरा कादम्बरीत्युच्यते तेन म-  
ध्वपि कादम्बरमत एव सरसं सुखाद् । कीदृशास्ते, नद्वैजलाशर्विनोदितोऽप-

नीतो दिनङ्गमो वै । कीदृग्भिर्नद्रे , अमित पाश्वद्वये तदा दधद्वि पुलिने वि  
 भ्राणै । कीदृशौ, विक्चवारिज प्रफुरतपद्ममस्यु जल ययोस्तौ विक्चवारिजा  
 म् । तथा जाम्बूनद्रे काञ्चनाभरणै ऋतुचो विद्वितमगडना । माघवा स्ना  
 त्वालहत्य मुक्त्वा पीत्वा च प्रयसोमि सह अत्र रमन्तीति गान्यार्थं । “य  
 मुद्रद्वयुता जसौ जसयलाश्च पृथ्वी गुरु रिति पृथ्वीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

दर्पणनिर्मलासु पानिते घननिभिरमुपि

ज्योतिपि स्य्यभित्तिपु पुरः प्रतिफलाति मुहुः ।

वीडमसमुग्वोऽपि रमणैरपहतवसनाः

काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः ॥ ६७ ॥

इह रैवतकेऽर्कं काञ्चनकन्दरासु सुवर्णगुहासु तरुणीनायिका वीड लज्जा  
 मसमुग्वोऽपि नयति प्रापयति । वीडाया कारणमाह—कीदृशौ रमणैरपहत  
 वसना अपरिधाना । असमुच्च पश्चात् स्थितश्चत्कथ लज्जयति—आदर्शपरिर्म  
 लासु घनान्धकारापहागिणि तजसि पुराऽग्रे स्य्यभित्तिपु दुर्गैकुल्येषु पुन  
 पुन प्रतिफलात सति । अत्र एव प्राकाश्यालज्जिता । वीडोभयलिङ्गम् । वश  
 पत्रपतित वृत्तत् ॥ ६७ ॥

अनुकृतशिखरौघश्रीभिरभ्यागतेऽसौ

त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीवाद्रिरुचैः ।

द्रुतमरुदुपनुन्नैरुन्नमद्भिः सहेल

हलधरपरिधानश्यामलैरभ्युवाहैः ॥ ६८ ॥

इति धीमाघमदृशिरचित शिशुपालवधकाये रैवतकवर्णन नाम

चतुर्थं सर्गं ॥ ४ ॥

असावद्रिस्त्रय्यभ्यागतेऽभिमुखमागत मरमस मामिनिवेशमुच्चै प्रत्युत्थान  
 करोतीर, कैरभ्युवाहैजलधरै । कीदृशं , विडम्बितशृङ्गसमूहशामैरुचैरुन्नतैर्यतो  
 द्रुतन त्वरितन मरुता वायुनापनुने प्ररितं सहेल सविलाम समुन्नमद्भि शि  
 विधासोवसनश्यामैरलमश्रोत्तरीयवृष्णैर्यतोऽसौ नीलपासा । नुन्न इति “नुद  
 रिदे’ ति वा नन्वम् । अभ्युत्तिष्ठतीत्यूर्ध्वं कर्मत्वात्तडमाद्य । श्यामल वृष्णम् ।  
 मालिनी वृत्तम् । नन्नक्षण तु “ननमयययुतय मालिनी मोगिलोकं”रिति  
 मद्रम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य्य-श्रानन्ददेवायनि-बहुभदेवाचार्य्यविरचि-  
तायां माघकान्यसारटीकायां संदेहविषयौषधिव्याख्यायां  
रैवतकवर्णनं चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ

## शिशुपालवधकाव्ये ।



पञ्चमः सर्गः ।

इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः  
शुश्राव सूततनयस्य तदाव्यलीकाः ।  
रन्तुं निरन्तरमियेष ततोऽवसाने  
तासां गिरौ च वनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥

स भगवानित्थमुक्तेन प्रकारेण सूततनयस्य दारुकस्य तदा वाचोऽभ्रौपी-  
त् । कीदृशीः, अव्यलीका मनोत्माः, व्यलीकं हि मनसोऽप्रियम् । तथाव्यली-  
काः सत्या श्रनघ्यारोपितासदर्थत्वात् । विगतमलीकं यासामिति कृत्वात्स्था-  
ह्लादकत्वात् प्रियतमातुल्याः । यतश्चैवंविधा वाचः श्रुतवान् ततो हेतोस्तासां  
गिरामवसाने समाप्तौ तस्मिन् गिरौ रैवतके वनराजिपटं कानर्वालिवासो वसा-  
ने परिदधति निरन्तरमतिशयेन रन्तुमियेष चिरं रमते स । सर्वगुणयुक्ते ह्य-  
वश्यमेव मद्वात्मानो रज्यन्ते । "तमौ जौ घसन्तुतिलकं गुरुकद्वयं चेत्" ॥ १ ॥

तं स द्विपेन्द्रतुलितातुलतुङ्गशृङ्ग-

मत्युल्लसत्कदलिकावनराजिरुचैः ।

विस्ताररुद्रवसुधोऽन्वचलं चलाल

लक्ष्मीं दधत् प्रतिगिरेरलघुर्वलौघः ॥ २ ॥

स बलौघ सेनापूगस्तमचलमनु रैवतक प्रति चचाल जगाम । कीदृश , प्रतिगिरे पर्वतान्तरस्य लक्ष्मीं शोभा दधदुद्धदन्, ज्ञायते द्वितीय पर्वतोऽप्यमित्यर्थ । कचिच्चु प्रतिपक्षभूत गिरिं प्रतिगिरिमाहृ, विपक्षो ह्युपरि चलति । इदानीं पर्वतविशेषणद्वारेण सादृश्यमाह—कीदृश तम्, द्विपेन्द्रो हस्तिश्रेष्ठस्तेन तुलितान्यनुकृतानि अतुलानि रम्याणि तुलानि शृङ्गाणि यस्य त, श्रेष्ठार्यत्वाद् तुलशब्दस्य नात्रार्थबाधा । बलौघ कीदृश, अत्युत्तुसन्त्य स्फुरन्त्य कदलि का ध्वजदण्डा एव वनराजयो वृक्षपङ्क्तयो यस्य स तथोक्त । राजिमिति तु पाठे अत्युत्तुसन्त्य कदलिकातुल्या वनराजयो यस्येति विग्रह । तथा विस्तारेण रुद्धा व्याता वसुधा यन । उच्चैरुन्नत उन्नत वा अलघुर्विस्तीर्ण । गिरेस्तु विभक्तिविपारणमनौयाति विशेषणान्वेतानि । गजाना शृङ्गाण्युपमान, कदलि काना वनराजय, बलौघस्य गिरि । अन्वचलमित्यनुशब्द कर्मप्रयवर्नीयस्तद्यो गे षाचलमिति द्वितीया । अन्यो विरुद्धो गिरि प्रतिगिरि "कुगतिमादप" । ओघशब्द पृषोदरादि ॥ २ ॥

भास्वत्करव्यातिकरोल्लसिताम्बरान्ताः

सापत्रपा इव महाजनदर्शनेन ।

सविन्दुरम्बरविराजि चमूसमुत्थं

पृथ्वीरजः करभकरण्डकडारमाशाः ॥ ३ ॥

पृथ्वीरजो भूरेणुमाशा दिश कर्षं सविन्दु परिषु । यतोऽम्बरविराजि वल्लवच्छोभते । चमूसमुत्थ सेनात समुद्भूत करभकरण्डकडारमुष्ट्रप्रीवापि क्लृप्तम् । किं भूता दिश भास्वत्करव्यातकरेण रविकिरणसन्नेष्टपेणोल्लसितो भास्वरोऽम्बरान्तो नभ पर्यन्ता यासाम् । अतश्चो प्रदश्यते—महाजनदर्शनेन जनता बलोकनेन सलज्जा सत्य इव रजाऽम्बर सविन्दुः । यस्या किल मदिंलाया भास्वता रत्नकटकवशेन सद्युतिना करण' हस्तेन सपकांडुल्लसित अस्त प्र काशतरो वाम्बरान्त उत्तरीयभ्रान्त भवति सा मुहुजनावलोकनात्सवीडा सती शरीरायलोकननिवृत्तये वासो वस्त । सविन्दुरिति व्यग्रोर्लिट् उम् । "न व्यो लिटी ति आत्वाभाव । अस्योंगाह्लिद् कित्" यजादिवात्सप्रसारणम् । 'सप्रसारणाद्ये' ति एकादश । द्वित्व लिट्वाभ्यासस्योभयेषाम्" । येतु सविन्दु



युर्धसनचारिविति पठन्ति तै समसाराणाभावे युक्तिर्वक्तव्या । त्रिवर्ष उष्ट्र  
करम इति ॥ ३ ॥

आवर्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ताः

संपन्नदेवमणयो भृतरन्ध्रभागाः ।

अश्वाः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥ ४ ॥

तुरगा ऊर्मिभिर्वृन्दैस्तूर्णं त्वरितभागच्छन्तो भूमिं प्यधुरस्थगयन् । की  
दृशा अश्वा, पयोधय इव समुद्रतुल्या । अधुना श्लेष — अश्वास्तावदावर्ति  
न प्रशस्तलक्षणविशेषयुक्ता अश्वयोऽपि भ्राभ्यज्जलरन्त । अश्वा अभिमत्  
दायिभि युक्तिभिरस्वैराजर्तविशेषै सम्बद्धा उदधयोऽपि सितमुक्ताप्रदाभि  
युक्तिभि प्राणिभेदैर्युक्ता । अश्वा सपन्नदेवमणयोऽखण्डकण्ठावर्ता, उदधयोऽ  
पि सपन्ना देवाना मणय एभ्य इति सपन्नदधमणय । देवमणि कौस्तुभ इ  
त्यन्ये । अश्वा भृतरन्ध्रभागा मासलच्छिद्रप्रदशा, समुद्रा अपि जलपूरितागा  
घप्रदेशा । अश्वा अतिराचमाना शुभेन राचमानाख्येनावर्तेन युक्ता, अश्व  
योऽपि अतिशयन शोभमाना । अश्वास्तूर्णमूर्मिभिर्वृन्दैरागच्छन्त, समुद्रा अ  
प्यूर्मिभिस्त्वरङ्गैरापतन्त शीघ्रमेव पृथिवीं पिदधति स्म । प्यधुरिति दधातेर  
पिपूर्वस्य लुङ् । “वष्टि भागुरिरलोपमवाप्यारुपसर्गयो ॥ ४ ॥

आरक्षमग्रमवमन्य सृणिं शिताग्र-

मेकः पलायत जवेन कृतार्तनादः ।

अन्यः पुनर्मुहुर्दुदम्वनास्तभार-

मन्योन्यतः पथि वताचिभितामिभोष्ट्रौ ॥ ५ ॥

करिकलभौ मार्गे परस्पर त्वजमविभिता त्रेसतु । जातिस्वभावो ह्येष  
तयो । तमेव प्राप्तमाद्—एक इम आरक्षे शिरोममणि मग्न तीक्ष्णकोटिं सृणि  
मङ्गुशमग्रमन्याविगणय्य मुक्तदीनगर्जित सन् वेगात् पलायताधावत् । उष्ट्र  
पुनर्भार निरस्यासकृदुदम्वतोद्विटीके । पलायतेति परापूर्वस्यायतेल्लङ् । “उप  
सर्गस्यायता”विति लत्वम् । अविभितामिति लङ् । तसस्ताम् “मियोऽन्यतर  
स्या”मितीत्यम् ॥ ५ ॥

आयस्तमैक्षत जनश्चटुलाग्रपादं

गच्छन्तमुच्चलितचामरचारुमश्वम् ।

नाग पुनर्मृदुसलीलनिमीलिताक्षं

सर्वः प्रियः खलु भवत्यनुरूपचेष्टः ॥ ६ ॥

लोकोऽश्वभावेन यान्तो सन्तावायस्त चिरमैक्षताद्राक्षीत् । अश्व तावच्च  
टुलौ चञ्चलाग्रपादौ पूर्वखुरौ यत्र त तथा यान्त चिरमदर्शयत् । कीदृशम  
श्वम्, उच्चलित चलाचल विसर्पिं यश्चामर प्रकीर्णक तेन चारु मनोहरम् । नाग  
कथ यान्त, मृदु मन्थर तथा सलील निमीलिते अक्षिणी यत्र येन वा । अथ  
किमित्येव यान्तौ ता लाकस्य मनोहरो नतु विपर्ययेणेत्याह—सर्व एव कश्चि-  
दनुरूपचेष्ट आत्मोचितव्यापारस्तोपयति । अश्वस्य च जवेन यानमुचित ना  
गस्य च मन्थरम् । खलुर्हेतौ ॥ ६ ॥

अस्तः समस्तजनहासकरं करेणो-

स्तावत् खरः प्रखरमुल्लसयाचकार ।

यावच्चलासनविलोलनितम्बविम्ब-

विस्रस्तवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥ ७ ॥

जातिस्वभावात् खर करेणोर्भाति सस्तावत् प्रखर विषममुल्लसयाचका  
रोदटीकत यावदवरोधवधूरन्त पुरचेष्टिका पपात, नायिकाया त्वनाचित्य स्यात् ।  
कथमुद्विष्टीके, सर्वलोकहासविधायि । कथ पपात, चलमस्थिर यदासनमवस्थान  
बन्ध पर्याण वा तन विलोलमाकुल यन्नितम्बविम्ब पश्चात्कटीभागस्ततो वि-  
स्रस्त पतितमुत्तरीय यत्र अत एव च जनहासकर । सुलुम्पादिवदुल्लसिरेपि  
घातुषु बोद्धव्य । प्रयोगेऽपि दृश्यते । यथा—“कैश्चित् सोरमुखैर्निगृह्य उद  
नान्यन्यैर्हैमद्भिस्तथा नियेद्वाष्पमथापरं वृत्तमहाशब्दारुहास जनै । दृष्टो लम्ब-  
वृद्धकुचा पृथुकुचा पृष्ठात् क्षिपस्तुन्दिला सुन्दीमुल्लमयाचकार कलमस्त्रस्त-  
श्चिर टाकर” इति ॥ आसनमिति भावेऽधिकरण वा ॥ ७ ॥

शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा-

निष्पिष्टनिष्पुडुरशिलातलचूर्णगर्भाः ।

भूरेणवो नभसि बद्धपयोदचक्रा-

श्चक्रीवदङ्गरुहधूम्ररुचो विससुः ॥ ८ ॥

पृथिवीपासवो वियति प्रिससुहत्पेतु । कीदृशा, शैलोपशल्यं पर्वतनिकट  
तत्र निपतन्त्यो या रथनेमिघारा स्यन्दनचक्रप्रान्तकोटयस्ताभिर्निष्पिष्ट चूर्णा  
कृत निष्ठुर कठोर शिलातलचूर्णं गर्भेऽभ्यन्तरे येषा, तथा आकाशे रचित मेघ  
तुल्य चक्र पुञ्जो वैस्तथा चक्रीरान् खरस्तस्याङ्गरुहाणि लोमानि तद्वद्धूम्ररुचो  
मलिनमास ॥ ८ ॥

उचत्कृशानुशकलेषु खुराभिघाता-

भ्रूमीसमायतशिलाफलकाचितेषु ।

पर्यन्तवर्त्मसु विचक्रमिरे महाश्वाः

शैलस्य 'दुर्दुरपुटानिव वादयन्तः ॥ ९ ॥

अश्वा पर्वतस्य पर्यन्तवर्त्मसु निकटमार्गेषु विचक्रमिरे जग्मुः । अश्वाता  
गतिविशेषो विक्रमणम् । 'वे पादविहरण' इत्यात्मने पदम् । कीदृशु वर्त्मसु,  
भूम्या समैर्न निम्नेर्नाप्युन्नतैरायतैश्च दीर्घै शिलाफलकै ष्टपफलकैराचितेषु  
व्यातेषु, अतएवाश्वखुरप्रहारानिस्सरद्विस्फुलिङ्गेषु । अतश्च यदाश्वा विशिष्ट  
या गत्या यान्ति तदा गुराणा पर्यारपातादुत्प्रेक्ष्यते—दुर्दुरपुटानिव वादयन्तो  
प्रजन्ति । मुखावनद्ध वाद्य दुर्दुरपुट उच्यते तमिद्य वादयन्त, य प्रेक्षणके मु-  
रजै सह वाद्यत । उच्यदिति यण शता ॥ ९ ॥

तेजोनिरोधसमतावहितेन यन्त्रा

सम्यक्कपात्रयविचारविटा नियुक्तः ।

आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चै-

श्चित्र चकार पदमर्धपुलालयेन ॥ १० ॥

आरट्टे जात आरट्टजोऽश्वविशेषश्चित्र पद चकार ताताप्रकार गतिविशेष  
विदधे । आरट्टवाह्निकरुम्याजादयो देशविशेषा अश्वयोनय । कीदृशारट्टज,  
उच्चैरुन्नतस्तथा यन्त्रा सादिनाश्वाराहण नियुक्तश्चोदित । कीदृशा तेजोनिरोधो  
दर्पवारण वेगोत्थापननिषेधस्तन या समता साम्यावस्था अश्वस्य मध्या गतिस्त  
त्रावाहितेन दत्तचित्तेन धावन्तमश्व वशाकर्तुं यो जानातीत्यर्थ । तथा सम्य

१ 'दु' ख पाठ । २ 'विच' ख पाठ । ३ 'लट्ट' ग पाठ ।

यधिपरीतो यः कपात्रयविचारस्त वेत्ति य । 'घडवापलोकन-स्त्रलन-स्वपन-  
 वसन-द्विसन-विमनस्कतासु पद्मसु ताडनस्थानेषु मध्यादेकत्र त्रि. कपया इन-  
 न कपात्रयम्, कपा यत्रा । श्रम्ये त्वाहु — निद्रा-विमनस्कता-रोषाख्यास्तिस्र-  
 कषायस्था कपात्रयम् । गच्छतोऽश्वस्य निद्रा यदा भवति तदा मुखे हृम्यते,  
 यदा वैमनस्य तदा पार्श्वताडनम्, यदा रोपस्तदा पश्चादिति । कीदृश पदं, च  
 दुलक्षपलो निष्ठुर कठिन पात पादभ्यासो यत्र । केन चकार, पुला गति-  
 विशेषस्तस्या अर्धमर्धपुला तस्या लयो लीला ज्ञातकम् वा तेन । एतन्न सर्व  
 मञ्जलक्षणात् सुचोपम ॥ १० ॥

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः

कुर्वन् वधूजनविलोचनपद्ममालाः ।

क्षुण्णः क्षण पटुवलैर्दिवमानिनांसुः

पांसुर्विशां मुखमनुत्थयदुत्थितोऽद्रेः ॥ ११ ॥

नगात्मभूता रणुराशामुक्त क्षणमनुत्थयदरञ्जयत् श्यामलीचकारेत्यर्थ ।  
 कीदृक् पासु, नीहारजालमलिनो मिहिकानिकु रम्भश्यामस्तथा वनिताया'तनयन  
 रोमपत्नी सुभावयना अपि पुनरुक्तसान्द्रा अधिकक्षणा विदधन्, तथा वृष्णिसै  
 निकै पिष्ट । अतश्च दिवमन्तरिक्षमातितासुरारुरुजु । यथा कश्चित् मलिन  
 पार्पियान् तथा च क्षुण्ण स कदाचित्कुतोऽपि वश्यमेवात्मवनिता  
 वदमानि नुत्थयति प्रकाशयति गर्वेण च दिवमन्पारोदति तद्वनिता -  
 ति । आतितासुरिणि तनात् सन् । तनिपतिदरिद्राणा' मितोद्विभापित ।  
 "अञ्जनगमा सनि । तनातेर्विभापे' ति दीर्घ । तुत्थिघातुश्चुलुम्पादियत् ॥११॥

उच्छिद्य विद्विष इव प्रसभं सुगेन्द्रा-

निन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः ।

वन्येभमस्तकानिस्वातनखाग्रमुक्त-

सुक्ताफलप्रकरभाक्षि शुहागृहाणि ॥ १२ ॥

इन्द्रानुजानुचरभूपतय उपेन्द्रसेवकनृपा प्रसभ वलादेव सिंहानपसारं शु-  
 हागृहाणि दर्शमन्दिराणि अध्यवात्सुरधिवत्सु । "उपान्वन्पाहृषत्" । किमि

योच्छिद्येत्याह—विद्विष इव रिपून्यथा । यथा कश्चिच्छत्रं प्रसभमुच्छिद्य तद्गृ-  
हानधिवसतीत्यर्थः । कीदृशि गुहागृहाणि, धन्येभमस्तकेषु आरण्यकुञ्जरकुम्भेषु  
निखातानि सूचितानि यानि नखाप्राणि सिंहकरजकोटयस्त्वैर्मुक्तान्युत्पृष्टानि  
तेभ्यो वा मुक्तानि पतितानि यानि मुक्ताफलानि तेषां प्रकरान् पूगान् मजन्ते  
इति मुक्ताफलप्रकरभाञ्जि । रिपुपुरायण्यपि समुक्ताफलानि भवन्ति । अध्यवा-  
त्सुरिति लुङ् ॥ १२ ॥

विभ्राणया बहुलजापकपङ्कपिङ्ग-

पिञ्ज्वावचूलमनुमाधवधाम जङ्गुः ।

चञ्चवदष्टचटुलाहिपनाकयान्ये

स्वावासभागमुरगाशनकेतुयष्ट्या ॥ १३ ॥

अन्ये राजानाऽनुमाधवधाम कृष्णावासनिकासमीपे य स्वावासभाग आ-  
त्मीयायसधमदेशस्त जङ्गुर्बुधारे । केन उरगाशनकेतुयष्ट्या उरगाशनो गरुड  
स एव केतुश्चिद्ध तस्य यष्ट्या दण्डेन भगवद्भ्रजलतयेत्यर्थः । कीदृश्या यष्ट्या,  
चञ्चव्रेण गरुडतुण्डमान्तेन दष्ट खण्डितोऽत एव चटुल कम्पो योऽहिहरण  
स एव पताका वैजयन्ती यस्यास्तथा बहुलो घनो यो जापकपङ्क कालीयक  
निर्यासस्तेन पिङ्ग हरिद्र यत्पिञ्ज् गरुडदहं तदवावचूल चामर तद्विभ्राणया  
वहन्त्या । ध्वजे हि सित पिशङ्ग लोहित वा चामर क्रियते । अनुमाधवधा  
मेति “अनुर्यत्समये”ति समासः । जङ्गुरिति ज्ञा लिट् ॥ १३ ॥

छायामपास्य महतीमपि वर्तमाना-

मागामिनीं जगृहिरे जननास्तरूणाम् ।

सर्वो हि नोपनतमप्यपचीयमानं

वर्धिष्णुमाश्रयननागतमभ्युपैति ॥ १४ ॥

जनानां समूहा जनतास्ताः सामतिकीं वृक्षच्छायामपास्य त्यक्त्वा एष्य-  
न्तीं तां जगृहिरे सितेपिरे । कदाचित् सा ऊना स्यादित्याह—महतीमपीति ।  
कथं तर्हि जगृहिरे इत्याह—यत सर्वं कश्चित् प्राप्तमपि स्थानं यावत् क्षीयमा-  
णं तत्र सेवतेऽपित्वप्राप्तमपि वर्धमानम् । अतश्च यत्र सप्रतिच्छाया तत्र सा

ज्ञेयं चोच्यते अन्यथ तु वृद्धिमती । आगमिष्यतीत्यागामिनी, गमेरिणिः  
आडि णित् । जगृह्विरे इति कर्तरि लकारः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । घर्धि-  
ष्णुमिति “अलंकृजा”दिसूत्रेणेषु ॥ १४ ॥

अग्नेगतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-

मापात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन ।

यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरा-

दुद्वाहुनाजुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः ॥ १५ ॥

केनचित् पुरःखतेन मुहुरात्मवर्ग्याः स्वसहायाः दूरादेवाजुहुविरे आहृता  
आकारिताः, यतोऽन्यतो गच्छन्तः । किं कृत्वाहृताः, मनोहरं स्थानमासाद्य  
अतएवापात्या आगन्तुका ये सैन्यास्तेषां यन्निराकरणं निवारणं तत्राकुलेन  
व्यग्रेण । कथमाजुहुविरे, आशु त्वरया प्लुतेन वेगेन कृतः स्वरः शब्दो यत्र,  
तथोद्वाहुना ऊर्ध्वमुजेन । तद्यथा आगच्छ भो देवदत्ताः ३ स्थानं मया खाधु  
गृहीतमन्ये ह्वरन्तीति । वसतिशब्द औणादिकः । रमयतीति रम्यः “कृत्यलि-  
टो बहुल”मिति कर्तरि “अचो यत्” । आपतन्तीत्यापात्या “भव्यगेये”ति क-  
र्तरि एयत् । आजुहुविरे इति द्वेभ्यः कर्मणि लिट् । “लिटि धातोर्नभ्यासस्ये-  
ति द्वित्वं धातोर्यजादित्वात्संभ्रसारणम्, द्वित्वस्य तु “लिट्त्वभ्यासस्ये”ति ।  
आत्मवर्गे भवा आत्मवर्ग्याः स्वपक्षपतिताः “वर्गान्ताच्चाशब्दे यत्खावन्यतर-  
स्याम्” ॥ १५ ॥

सिक्ता इवामृतजलेन मुहुर्जनानां

क्लान्तिच्छिदो वनवनस्पतयस्तदानीम् ।

शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः

कल्पद्रुमैः सह विचित्रफलैर्विरेजुः ॥ १६ ॥

तदानीं तस्मिन् काले वनवनस्पतयो वानेयवृक्षा विरेजुर्वमुः । कथं, कल्प-  
द्रुमैः सह तुल्यैः सुस्तरथ इवेत्यर्थः । कुत इत्याह—जनानां मुहुर्जा क्लान्तिर-  
ध्यखेदस्तस्याश्छिदो निवर्तकाः, अत एवामृतजलेन सिक्ता इव, अमृतयुक्तं हि  
अमनाशकरम् । तथा शाखावसक्तवसनाभरणाभिरामाः कल्पद्रुमा इव, अमृतयुक्तं हि  
दृष्याः । कल्पद्रुमा अप्यमृतसिक्ता भवन्ति अमशमपदवश्च, तथा वस्त्राभरणाद्य-  
भिरामाः, यतो विचित्रफला नानाविधामीष्टफलवस्तुयुक्ताः ॥ १६ ॥

यानाञ्जनः परिजनैरवरोप्यमाणा

राज्ञीर्नरापनयनाकुलसौविदह्लाः ।

स्रस्तावगुण्ठनपटक्षणलक्ष्यमाण-

वक्त्रश्रियः सभयकौतुकमीक्षिते स्म ॥ १७ ॥

जन सामान्यलोको राज्ञीर्नृपदारान् समय सकौतुक च ईक्षिते स्म पति  
ष्ट । कीदृशी परिजनै कञ्चुकिभिर्यानादश्वादिकादवरोप्यमाणा भूमि प्राप्यमा  
णा, तथा नरापनयने लोकोत्सारणे आकुला व्यग्रा सौविदह्ला महत्तरका यानु,  
अत एव सञ्चितमीक्षणम् । तथा स्रस्त पतितो योऽवगुण्ठनपट उत्तरीय  
बल तेन हेतुना क्षण लक्ष्यमाणा वक्त्रधीर्मुखकान्तिर्यासाम्, अत एवच स  
कौतुकम् । अवरोप्यमाणा इति 'रुद्ध रोऽन्यतरस्याम्' । राज्ञीरिति "श्रुद्धी  
भ्यो ङीप्' ॥ १७ ॥

कण्ठावसक्ततनुबाहुलतास्तुरङ्गा-

द्राजावरोधनवधूरवतारयन्तः ।

आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव

गण्डस्थल शुचितया न चुचुम्बुरासाम् ॥ १८ ॥

अधिकृता कञ्चुकिनो नृपशुद्धान्तनारी अश्वेभ्योऽवरोपयन्त स्फुटम  
। गण्डमेव परिष्वङ्गानापुर्लेभिरे, गण्डस्थल कपोलफरतक पुनरासा ते शुचितया  
वैशिष्ट्येन न चुचुम्बुर्न पपु । आस्त्रेपप्राप्तौ कारणमाह—कण्ठेषु अधिकृतग  
लेषु अवसक्ता लम्बास्तन्यो मृद्यो बाहुलता भुजबल्लयो यासाम् ॥ १८ ॥

दृष्ट्वेव निर्जितकलापभरामधस्तात्

व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं तरुण्याः ।

प्रादुद्भुवत् सपदि चन्द्रकवान् द्रुमाग्रात्

संधर्षिणा सह गुणाम्यधिकैर्दुरासम् ॥ १९ ॥

चन्द्रकवान् वहाँ द्रुमाग्रात् तरप्रान्तात् सपदि तत्क्षणमेव प्रादुद्भुवत् पला  
यामास, जनमयनेतिमाव । अत्र निमित्तान्तरारपमाह—अथस्तात् तरुलस्थाया  
स्तरुण्या कवरीं केशपाश दृष्ट्वेव सपदि ययौ । यतो निर्जितकलापभरा रामणी

यकपरिभूतशिखण्डामोगां तथा व्याकीर्णैर्विजितैर्मात्यैः कवरां शारां माल्यकैर्वा  
 वरां श्रेष्ठाम् । युक्तं चैतत् यदसौ तदालोकनाद्गतः । यतः संघर्षिणा स्वधिना  
 कत्रां गुणाभ्यधिकैर्विशेषोत्कृष्टैः सह दुरासं दुःखेनास्यत इति भावे खलु । म-  
 यूरश्च स्वर्धां युवतयो गुणाभ्यधिकाः । दृष्ट्वैवेति पाठान्तरम् । मालायां साधू-  
 नि पुष्पाणि माल्यानि “तत्र साधु”रिति यत् । तैः । कवरामित्यत्र केशविशेषा-  
 भावात् ऊपमाव., कवरोत्यत्र तदर्थत्वाद्गद्ययेव । प्रादुर्भवदिति लुङ् । “शि-  
 श्रुद्दुश्चुभ”इति च्लेश्चङ् । चन्द्रकं वहम् ॥ १६ ॥

रोचिष्णुकाश्चनचयांशुपिशङ्गिताशा

वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूमर्तुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः

पादा इवाभिवभुरावलयो रथानाम् ॥ २० ॥

स्यन्दनपंक्तयोऽभिवभू रेजुः । कीदृश्यः, स्फुरन्त आयानमालादिः सुवर्ण-  
 यास्तेषामभीशुभिः कपिशोक्तदिकाः, तथा वंशेषु वेशुदण्डेषु ये ध्वजाश्चिह्नानि  
 तैरभ्रवलयं स्पृशन्त्यः, तथायतं दीपं निरन्तरं च निर्धिवरं सन्निविष्टाः 'स्थिता',  
 अतश्च भूमर्तु रैयतकाचलस्य पादा इव प्रस्यन्तशैलतुल्याः । तेषुपि दीप्यमान-  
 कनकदीपितककुभो वंशैरेव च ध्वजैरभ्रलिहा आयतनिरन्तरस्थिताश्च । पिशङ्गीः  
 करोति पिशङ्गयति “तत्करोती”ति णिच् । ततः कर्मणि निष्ठा ॥ २० ॥

ञ्जायाविधायिभिरनुज्झितभूतिशोभै-

रुचञ्जायिभिर्बहुलपाटलघातुरागैः ।

दृष्यैरिव क्षितिभृतां द्विरदैरुदार-

तारावलीविरचनैर्व्यरुचन् निवासाः ॥ २१ ॥

भूपानां शिविराणि करिभिर्वभुः । कीदृग्भिः, शोभाकारिभिरत्यक्तमङ्गोलरू-  
 न्तिभिर्बहुलैर्घनसिन्दूरादिरञ्जैर्नैरत्तमनक्षत्रमालालङ्कारैश्च, अतश्च दृष्यैरिव पट-  
 मगडपतुल्यैरित्युपमा । यदि वा दृष्यैरपि रेजुरिति सहोक्तिः । तैरपि कीदृशैः,  
 आतपाभायरुरैः संस्थितसमृद्धीतिभिरञ्चैः सान्द्रलाक्षादिरागैः परार्थ्यतारावली-  
 विरचनैश्च । करिणां तारावली नक्षत्रमालानिभमाभरणं, दृष्याणां तु मुक्ताघ-  
 ली, पाटलघानयो गैरिकादयः । रच्यतेऽनेनेति रागो रञ्जनं वा रागः । “घञि



च भावकरणयो" । व्यरुचन्निति भूतसामान्यविधत्ताया लुङ् । "सुद्भ्यो लुङी"ति परस्मैपदम् ॥ २१ ॥

उत्क्षिप्तकाण्डपटकान्तरलीयमान-

मन्दानिलप्रशमितश्रमघर्मतोयैः ।

दूर्वाप्रवालसहजास्तरणेषु भेजे

निद्रासुख वसनसद्यसु राजदारैः ॥ २२ ॥

राजदारैर्नृपपत्नीभिर्वसनसद्यसु पटमण्डपेषु निद्रेव सुख निद्राकृत वा सुख भेजेऽनुभूतम् । कीदृशे, उत्क्षिप्तमुत्सावित यःकाण्डपटक पटकूर्तापर्यन्तो लोमार्यस्तदन्ध्रेण विशता मृदुमारुतनापास्त खेदस्वेदवारि येषा तै । सद्यसु कीदृशु शाद्वलाङ्कुरानाहार्यशय्येषु । लीयमानेति लीङ् कर्तरि लकार श्यन् ॥२२॥

प्रखेटवारिसविशेषविपक्षमङ्गे

कूर्पासक क्षतनखक्षतमुत्क्षिपन्ती ।

आविर्भवद्धनपयोधरबाहुमूला

छातोदरी युवदृशां क्षणमुत्सवोऽभूत् ॥ २३ ॥

काचित् छातादरी तनुमध्या युवदृशा तरुणचतुषा क्षणमुत्सवोऽभूत् आह्लादिनी जाता । यत प्रकटीभयन् पीनस्तनकक्षाप्रदेशो यस्या । कस्मादित्याह—यत कूर्पासक कञ्चुकमुत्क्षिपन्ती चालयन्ती । किमत्युत्क्षिपतीत्याह—देहे धर्माभ्युनात्यन्तलग्नमत एव च विदारितकररुहपदम् । क्षयते ऋ छातमिति रूपम् । छातमुदर यस्या सा छातोदरी लग्नावलगा । "नासिकोदरोष्ठे"ति ङीप् । यूना दृशा युवदृश ॥ २३ ॥

यावत् स एव समयः सममेव ताव-

द्वन्याकुलाः पटमयान्यभितो वितत्य ।

पर्यापतत् ऋषिकलोकमगण्यपण्य-

पूर्णापण विपणिनो विपणिं विभेजुः ॥ २४ ॥

यावत् स एव समय स्कन्धाधारसन्निवेशकालस्तावद्व विपणिनो वणिजोऽन्याकुला निव्यग्रा सम युगपदेव विपणिं दृष्ट विभेजुर्विभागेन शिश्रियु । किं

कृत्वा, अभित पार्श्वद्वये पटमयानि प्रचुरान् पटान् पितृत्य प्रसार्य, पटैरापण  
 स्थानानि कृत्वेत्यर्थ । कीदृश विपणि, पर्यापतन्तो व्यञ्जनादिजिघृक्षयागच्छन्त  
 प्रयिकलोका ग्राहकजना यत्र तथा अगण्येन बहुतरेण पण्येन व्यञ्जनादिना  
 विनेयैण पूर्णा निर्भरा आपणा श्रवणिका निपद्या यत्र । यावत्तापच्छब्दौ ति  
 पातो । वहन् पटान् प्रकृतान् प्राशुयैण प्रस्तुतानिति वा विप्रद्व कृत्वा “तत्प्रकृत  
 वचने मयद्, समूहवच्च बहुष्वि”ति चकारान्मयद् । स्वाधिनाश्च प्रकृतितो लि  
 ज्ञान्यतिरन्तेऽपाति एच स्त्रियामत्रि”ति स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितमिति नपुसक  
 न्यम् । प्रीणातीति प्रयिक प्रीता “त्रिय इकन्” । पणितव्य पण्य विनेयम् ।  
 आपणन्तेऽस्मिन्नित्यापणो विन्यस्थानम् । ‘गोचरसचरे’ति घ । विशेषेण प  
 णन्त व्यवहरन्ते इति विपणिना चाणिकका । द्विदृष्टानि चकारस्यानुक्तसमुच्च  
 यार्थत्वादिनि । विपणन्तेऽस्मिन्निति विपणिर्वणिकूपथ — इण । बाहुत्येन विप  
 णिशब्द स्त्रिया स्मरन्ति ॥ २४ ॥

अल्पप्रयोजनकृतोस्तरप्रयासै-

उदगूर्णलोष्टलगुडैः परितोऽनुवद्धम् ।

उद्यातमुद्द्रुतमनौरुहजालमध्या-

टेकः शश गुणमनल्पमवन्नवाप ॥ २५ ॥

अन्य कश्चित् सैनिक शश मृगमयन् रक्षन् अनल्प गरिष्ठ गुण धर्म सा  
 धुकार वा अवाप लभे । यत उद्द्रुत भीत भीतजाण चावश्यमव गुणो भव  
 ति । भये कारणमाह—उदगूर्णा प्रहारेच्छया उद्यमिता लोण पापाणा लगुडाश्च  
 दण्डा ये, तै समन्तादनुवद्धमुत्तमम् अतश्चानौरुहजालमध्याद् वृक्षपण्डान्तरा  
 दुद्यातमुत्थित नि सृतम् । अल्पेन प्रयाजनन शशवधमात्रेण कृत उरुतरा ग  
 रीयान् प्रयास ज्ञशो परिति लागुडिकविशेषणम् । कश्चित् शश कश्चिद्वन  
 मारयन् अनल्प गुण वानुर्य व्यञ्जन वा अत्रापेति व्याचक्षत । फटम्भयन द्वि  
 शशको वजन् सप्रधान्य इति लाकाचार । उदगूर्ण इति गुरी उद्यमने इत्य  
 न्य ह स्यम् । अनौरुहशब्द पृषादराणि ॥ २५ ॥

आसाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्

पुभिर्न कैश्चिदपि घन्विभिरन्यघन्धि ।

तस्यौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥ २६ ॥

हरिणो भयनिहलत्प्रात् वशना समन्तात् सञ्चरन्नापि न कैश्चित् धानुष्कै-  
रन्ववन्धि उक्तञ्च तथापि न क्वचिदपि तस्यौ धृतिं वचन्ध । यत् श्रवणोपक-  
ण्ठप्रसृतलोचनशरैर्वनितामि परिभूतनेत्रलक्ष्मीक इत्युत्प्रेक्षा । एतदुक्तं भवति—  
यद्यपि धन्विभिरसौ नोक्तव्यस्तथापि सारङ्गाक्षीभिर्नयनशरैर्हतनेत्रत्वाम् पनाया  
वने । निकेतानिति परितः—शत्रुयोगे द्वितीया । धनु शब्दञ्चापपर्यायस्तस्येति  
धन्वीति रूपम् । अन्ववन्धीति कर्मणि लुङ् । आकर्ण पूर्णानीति सुप्सुपेति  
समास । नयनान्यवेपत्र शरा ॥ २६ ॥

स्वास्तीर्णतल्परचिनावसथः क्षणेन

वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः ।

क्षिणानक्षिणमतिरापततो मनुष्यान्

प्रत्यग्रहीत्स्विरनिविष्ट इवोपचारैः ॥ २७ ॥

दामीलोक श्रान्तान् आगच्छत सैनिकान् उपचारैस्ताम्बूलादिभिरादरै प्र-  
त्यग्रहीत् प्रत्येच्छत् आर्जयामास । कीदृश . क्षणेनैव स्वास्तीर्णतरपा सुष्ठु आ-  
स्तीर्णशय्या रचिता श्रावसया येन तथा तन्क्षणविहितप्रसाधनमनोहरोऽखिन्नम-  
तिरश्रान्तमनस्क अतश्च ह्रायते स्विरनिविष्ट इव प्रथमतः कृतास्थ इव । यो हि  
सदासी तस्यैतच्चार्यं भवति । वशे कर्मणि पुरे वा भवा वेश्या । "दिगादिभ्यो  
यत्" । न चासौ जनो वेश्याजन । प्रतिकर्म उत्कर्षाधानमिति ॥ २७ ॥

सस्तुः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जक्षुर्विस धृतविकासिविसप्रसूनाः ।

सैन्याः श्रियामनुप भोगानिरर्थकत्व-

दोषप्रवाद्ममृजन् नगानिन्नगानाम् ॥ २८ ॥

चमूचरा वानेयतरीना या श्रियो जलसपद्रस्तासा यदनुपमोगेन निरर्थं  
कृत्य निरुपयोगितया निष्प्रयोजनता तदयं दोषस्तेन च प्रवादे गद्दां ताममृ-  
जन् अक्षालयन् । आरण्या नद्यौ न कसचिदुपयुज्यन्ते इत्ययशस्ते तासा निरा-  
स्थित्यर्थं । तथाहि—सस्तुदमज्जन्, पय पपुरदक्' पिप्पिर । अम्बराणि

वासासि अनेनिजुरत्तालयन्, विम जलुर्मुनालान्यादु । तथा धृत विक्रासि वि  
सप्रसून पद्म यै । ए२ च सर्वभावोपयोगात् कथमि२ तासा निरर्थकत्वम् ।  
अनेनिजुरिति लङ् । “निजा त्रयाणा गुण श्लौ” गुण । “सिजभ्यस्तप्रिधि  
भ्यश्चे”ति जेर्मुस् । जलुरिति अदेर्लिट् “लिट्प्रत्ययतरस्या”मिति घस्लादेश द्वित्व ।  
“गमहने”ति अकारलोप । “धरि चे”ति घस्य क । “शासिघसिघसीना चे”नि  
पत्वम् । अमृजन्निति लङ् “भोऽन्त” ‘मृजेरजादो सन्ने विभाषा वृद्धिनि-  
प्यते” । निम्न गच्छन्तीति निम्नगा । ‘अन्येऽपि दृश्यते’ इति ट् ॥ २८ ॥

नाभीहृदैः परिगृहीतरयाणि निम्नैः

स्त्रीणां बृहज्जघनसेतुनिवारितानि ।

जग्मुर्जलानि जलमण्डुकवाद्यवल्गु-

वल्गुद्धनस्तनतदस्खलितानि मन्दम् ॥ २९ ॥

स्नाने प्रवृत्ते तदा जलानि मन्दं जग्मु । शनैर्वहने कारणमाह—यतो नि  
तम्बिनीना नाभीहृदैर्गम्भीरै सङ्गिर्निष्पिद्धवेगानि, तथा विस्तीर्णथोष्णीतटप्रती  
पनीतानि, तथा जले यन्मण्डुकवाद्यं वादनविशेषस्तेन घटगु चारु वल्गुन्ता  
नृत्यन्तो ये घना पीवरा कुचतटास्तत्र स्खलितानि प्रतिदृशन्ति । अतश्च  
कारणतयात् सैरगमनम् ॥ २९ ॥

अथ हस्तिवेगनम्—

आलोलपुष्करमुखोल्ललितैरभीक्ष्ण-

मुक्षां वभूवुरभितो वपुरम्बुवपैः ।

खेदायतश्वसितवेगनिरस्तमुग्ध-

मूर्धन्यरत्ननिकरैरिव हास्तिकानि ॥ ३० ॥

हास्तिकानि द्विपवृन्दानि तोयसेकैर्वेहमत्यर्थमभिन उभयत उक्षावभूवु  
सिपिबु । कीदृशै, आलोल चपल यत् पुष्कर कराभ्य तस्य यन्मुख रन्ध्र ते  
नेल्ललितैरनिरस्तस्तता वा उल्ललितैरतिथतैर्निर्गतै, अतश्च खेदेनाध्वर्षाडया आयत  
दीर्घदीर्घ यदुच्छसित शतकारस्तेन वेगाच्चिरस्तो मुग्धो मनोहा या मूर्धन्य शि  
रस्यो रत्ननिकरो मुक्ताफलपूगस्तैरिव तनुत्पैरिवेत्युपमोत्प्रक्षा वा । उक्षावभूवु  
रिति ‘इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छ’ इत्याम, ‘वृज्जानुप्रयुज्यते’ इति लिट् ।  
मूर्धनि भवो मूर्धन्य “शरीरावयवाश्च”ति य । ‘ये चाभाजकर्मणो’रिति प्रश्

तिभाव । हस्तिना समूहा हास्तिकानि । 'अचित्तहस्तिथेनोष्टक' ॥ ३० ॥

ये पक्षिणः प्रथममभ्युनिधिं गतास्ते

येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः ।

ते जग्मुरद्रिपतयः सरसीं विगाढु-

माक्षितकेतुकुथसैन्यगजच्छलेन ॥ ३१ ॥

इह द्वये पर्वता सपक्षाश्छिन्नपक्षाश्च, तत्र ये पक्षिण सपक्षा नगेशा मै  
नाकप्रभ्रतयस्ते पूर्वमेवाब्धिमिन्द्रभयात् प्रणिष्टा, ये पुन शङ्करास्फालितवज्र-  
च्छिन्नाङ्गरहास्तेऽप्यपनीतध्वजकम्बलसेनाकुञ्जरव्याजेन बुद्धितु सरसीं ययुरिवे-  
न्त्युत्पेक्षा । महेशानामद्रय उपमान, पक्षाणा ध्वजकुया ॥ ३१ ॥

आत्मानमेव जलधेः प्रतिविम्बिताङ्ग-

मूर्त्ता महत्यभिमुखापतितं जवेन ।

क्रोधादधावदपभीरतितूर्णमन्य-

नागाभियुक्त इव युक्तमहो महेशः ॥ ३२ ॥

कश्चिन्महेशो निर्भय सन् कोपादात्मानमेव त्वरया चित्रमधावत् जिघा  
सया जगाम । आत्मा कथं गम्यते इत्याह—अग्धेर्महति कल्लोले प्रतिच्छन्दित  
दहम्, अत एव वेगेनाभिमुखापतितं समुद्रमागच्छन्तम्, अतश्च प्रतिनागाशङ्कया  
क्रोधादापनमुचितम् । क इवाधावदित्याह—अन्यनागाभियुक्त इव प्रतिद्विरदो  
त्तया यथा । य किल सपत्नहस्ती आह्वयत स कोपाद्देगेन न प्रतिधावति, न  
चैव केनचिदभियुक्तोऽथच तद्वदेव शङ्कया क्षुभितोऽत एव चित्रम् । युक्तं चे  
तत्, यताऽसौ महेशा मत्तद्विषोऽसह्यन शौयान्त्रित इत्यर्थ ॥ ३२ ॥

नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिकं

धृताङ्कुशेन न विहातुमपीच्छताम्नः ।

रुद्धे गजेन सरुपा सरितोऽवतारे

रिक्तोदपात्रकरमास्त चिरं जनौषः ॥ ३३ ॥

रिक्ता नद्या अवतारे अवतरणमार्गे रुद्धे निषिद्धे सति लोकपूगश्चिर  
रिक्तोदपात्रकरमास्तातिष्ठत् । रिक्तं शून्यमुदपात्रं जलभाण्डं घटादिकं यत्र तथा

विध कर पाणिर्यत्र तत् रिक्तोदपात्रकरमिति त्रियाविशेषणम् । शून्यान् घटान् गृहीत्वा हस्तिभयाद्बहुकाल व्यलम्बतत्यर्थं । किमिति गजेन सोपानमागौ रुद्ध इत्याह—जल न गृहीतुमिच्छता नापि त्यक्तु यतो वनगजस्युनदानजलकटुकमत एव सरुपा कुडनेत्यर्थं । अताऽपि चागणितसृणिना । अतश्च यदा तत्रैव प्रतिद्विरदलिप्सया स्थितस्तदा तोयार्थं जना भाण्डानादाय तद्रमनावसरप्रत्यपालयदिति वाक्यार्थं । अचतीर्यतेऽनेनेत्यवतार तीर्थम् । 'अवेस्तुस्रोर्ध्वम्' । उदकस्य पात्रमुदपानम् । 'एकहलादा वित्युदादेश । आस्तेति पदसंस्कारपक्षे भूतानघतनविघ्नज्ञया लङ् ॥ ३३ ॥

पन्थानमाशु विजहीहि पुरा स्ननौ ते

परयन् प्रतिद्विरदकुम्भविशङ्किचेताः ।

स्तम्बेरमः परिणिनसुरसावुपैति

शिङ्गैरगद्यत ससंभ्रममेवमेका ॥ ३४ ॥

एका काचिज्जलहारिका सत्रास शिङ्गैस्तरुणैरेवमित्यगद्यताभाष्यत उक्ता । किमित्याह—मार्गं मनु त्यज यस्मादय स्तम्बेरमो हस्ती भवत्या पयोधरौ दृष्ट्वा द्विरदान्तरकुम्भभ्रान्त्या परिणिनसुः प्रजिहीर्षुं पुरा अचिरादुपैति उपैष्यति । विजहीहीति हावि तीत्यम् । पुरा उपैत्युपैष्यतीति भविष्यति 'यावत्पुरा निपातयोर्लट्' । स्तम्बे रमतीति स्तम्बरम् । स्तम्बकर्णयो रमिजपो"रित्यच् । परिणिनसुरिति परिणन्तुमिच्छु नमे सन् । अगद्यतेति कर्मणि लङ् ॥ ३४ ॥

कीर्णं शनैरनुकपोलमनेकपानां

हस्तैर्विगाढमदतापरुजः शमाय ।

आकर्णमुल्ललितमम्बु विकासिकाश-

नीकाशमाप समतां सितचामरस्य ॥ ३५ ॥

अनेकपाना द्विपानामम्बु ताय सितचामरस्य साम्यमाप तुला लेभे, घवलमकीर्णकच्छाया भेजे इत्यर्थं । यतो विकासिकाशनीकाश फुल्लकाशकुसुमनिमममलमित्यर्थं । तथा अनुकपोल गण्डादशे फरै शनै कीर्णं निक्षिप्त किमर्थमुल्लयणदानोष्मपीडानिवृत्तये, तथाकर्णं श्रोत्र यावदुल्ललितमुत्पतितम् । सितचामरे अपि करिण कणसमीप एव क्रियते । अनुकपालामिति सतम्बर्थेऽप्यर्थाभाव । अनुर्यत्समये'ति या । आ कर्णाभ्यामाकर्णम् । 'आङ् मर्यादाभि

विधौ"रित्यव्ययीभावः । आपेति लिट् ॥ ३५ ॥

गण्डूपमुञ्जितवता पयसः सरोपं  
नागेन लब्धपरवारणमारुतेन ।

अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभाग-

रुद्धोरुदन्तमुसलप्रसरं निपेते ॥ ३६ ॥

गजेत केनचिदम्भोधिरोधसि आन्धतटे निपेते परिणत पतितं प्रहारो दत्तः ।  
कथं, सरोपं सकोधं, यतोऽनुभूतप्रतिद्विरदगन्धेन, अतएव गण्डूपजलं जहता ।  
पृथुः स्थूलो यः प्रतिमानभागः लोहबन्धोदेशस्तेन रुद्धो निपिद्ध उरुणो महतो  
दन्तमुसलस्य विपाणस्तम्भस्य प्रसरः प्रवृत्तिर्यत्र निपाते । गण्डूप आस्यज-  
लम् । उञ्जितवतेति कर्तरि ळवतुः इडागमः । निपेत इति भावे लकारः ॥३६॥

दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरुद्धे

को विद्यमानगतिरासितुमुत्सहेत ।

यद् दन्तिनः कटकटाहतटान्मिमङ्क्षो-

र्मङ्क्षुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥ ३७ ॥

एवमहं मन्ये, यः पुरुषो दानमपि ददाति यावज्जलैः सहसाधिरुद्धो दुर्ज-  
नैर्वलादधिष्ठितस्तत्रैवंविधे पुरुषे यो विद्यमानगतिः सोपायान्तरः स क आ-  
सितुमुत्सहेत स्यातुं शक्नुयात्, निश्चितमेव खलाक्रान्तत्वात् जहातीत्यर्थः ।  
इति पूर्वमर्थान्तरन्यासः, पश्चाच्च प्राकरणिकेनार्थेनैतदेव साधयितुमाह-पद्यसात्  
मिमङ्क्षोः सिष्णासोर्बुद्धितुकामस्य हस्तिनः सम्बन्धिनः कटकटाहतटाद् गण्ड-  
लोहस्य'लादलीनां पटलैर्भृङ्गपुगैः परितः समन्तात् मङ्क्षु क्षिप्रमेवोदपाति उद्धी-  
नम् । यदि चैतन्न स्यात् तद् दन्ती दानं मदाख्यं ददात्येव तत् किमलिगणोऽ-  
न्यतो यायात्, यदात्वेयं तदासौ जलावृतत्वात् करिणः स्वयं च पद्मवद्भावेन  
सगतिक्त्वाद्दुत्पतितः । दानं धनत्यागो मदश्च । जला मूर्खास्तोयानि च ।  
गतिर्जीवनोपायो गमनं च । ददतीति सप्तम्येकवचनम् । आसितुमिति "शक-  
धृपो"रिति तुमुन् । उत्सहेतेति सम्भावनायां लिङ् । यदिति द्वेता । कट एव  
तप्तत्वाद्द्वैतित्याच्च कटाहो लोहभाण्डं विस्तीर्णत्वाच्च तटः । मङ्क्षुमिच्छ'न्  
मिमङ्क्षुः । मञ्जेरन्यात्पूर्वो "मञ्जिनशोभंली"ति तुमागमः संयोगादिलोपः ।

मङ्गु इति शीघ्राथो निपातः । उदपातीति भावे लकारः । अलिशब्द इका-  
रान्तो नान्तश्च ॥ ३७ ॥

अन्तर्जलौघमवगाढवतः कपोलौ

हित्वा क्षणं विततपक्षतिरन्तरिक्षे ।

द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलो

वर्णः पृथग्गत इवालिगणो गजस्य ॥ ३८ ॥

अलिगणो रराज व्ययुतत् । कीदृशः गजस्य गण्डौ त्यक्त्वा नभसि मु-  
हुर्विततपक्षतिः प्रसारिताङ्गरुहमूलः । किमिति करिणो गण्डौ त्यक्त्वानित्या-  
ह—अन्तरभ्यन्तरे जलौघं तोषपूरमवगाढवतो जलमध्ये वृद्धितस्येत्यर्थः । उत्प्रे-  
क्ष्यते—गजस्यैव सम्बन्धा नीलो वर्णः कृष्णिमा पृथग्गत इव गजं विहाय  
स्वतन्त्र इव स्थितः । ननु सदैव द्रव्यस्था गुणास्तत्कथमसौ करिणः पृथग्ग-  
तितुमर्हतीत्याह—द्रव्याश्रयेषु गुणेष्विति, गुणेषु विशेषणेषु द्रव्याश्रयेष्वपि नि-  
त्यमेव गुणिनमजहत्स्वपि पृथग्गत इव. प्रत्यक्षमेव घेतसि तथाप्रतिभासादि-  
त्यर्थः । अवगाढवत इति क्लवतुः । पक्षमूलं पक्षतिः “पक्षात्ति.” ॥ ३८ ॥

संसर्पिभिः पयसि गैरिकरेणुरागै-

रम्भोजगर्भरजसाङ्गविपद्भिणा च ।

क्रीडोपभोगमनुभूय सरिन्महेभा-

वन्योन्यवस्त्रपरिवर्तनिव व्यघाताम् ॥ ३९ ॥

नदीगजाधिपो परस्परस्य वसनयोन्यत्ययामिव व्यघाता चक्रतुः । केने-  
त्याह—इस्तिस्मन्धिभिर्गैरिकरजोरगैर्जले प्रसरद्भिस्तथा नादेयेन पद्मान्तरस्थेन  
रेणुना करिदेहेजुषा । एतेन वस्त्रव्यत्यय उक्तः । किं कृत्वाकुरुतामित्याह—क्रीडै  
वोपभोगः सुरतं तमनुभूय सेवित्वा । नायकौ हि क्रीडामुपभोगं चानुभूय प्रायशः  
पस्त्रव्यत्ययं कुर्वन्ते । अङ्गं विपजति अत्यन्तमित्यङ्गविपङ्क्ति । अन्यान्यशब्दे अन्यश-  
ब्दात् पष्ठ्यन्तात् “कर्मव्यतिहारे द्वे भवत.” इति चक्रव्यं समासबन्ध बहुलं, यदा  
न समासबन्धप्रथमैकवचनं तदा पूर्वस्य स्तरोत्पररूपत्वानि, ततो वस्त्रशब्देन सह  
पष्ठीसमासः । व्यघातामिति कर्तरि लुङ् तसस्नाम् “गातिस्ये”ति लिङ्गुक् ॥ ३९ ॥

यां चन्द्रकैर्मदजलस्य महानदीनां

नेत्रश्रियं विकसतो विदधुर्गजेन्द्राः ।



तां प्रत्यवापुरविलम्बितमुत्तरन्तो

धौताङ्गलग्रनवनीलपयोजपत्रैः ॥ ४० ॥

महेभा. प्रसरतो दानतोयस्य चन्द्रकैर्बिन्दुचक्रे सिन्धूनां यां नयनलक्ष्मीं चक्रुस्तामुत्कसन्तस्तत्क्षणमेव प्रत्यवापु प्रतीप लेभिरे । केन, आर्द्राभवद्देहविपद्भिप्रत्यप्रासितोत्पलकिसलयैः । परिवृत्तिरलकारः ॥ ४० ॥

प्रत्यन्यदन्ति निशिताङ्कुशदूरभिन्न-

निर्याणनिर्यदसृजं चलितं निपादी ।

रोडुं महेभमपरिव्रदिमानमागा-

दाक्रान्तितो न वशमेति महान् परस्य ॥ ४१ ॥

काश्चिनिपादी हस्तिपका गजेन्द्र रोडु वशीकर्तुम् अपरिव्रदिमानम् अममुत्वमागाद् ययौ धारयितु न शशाकैत्यर्थ । यत प्रत्यन्यदन्ति गजान्तरसंमुखं चलित यियासुम् । कदाचिदताडित. स्यादित्याह-निशिताङ्कुशन तीक्ष्णसृणिना दूरमत्यर्थं भिन्नाद् विदारितात् निर्याणान्मूर्धन्त्यमर्मविशेषात् निर्यन्नि सरदसृग्धिरं यस्य तम् । कथं तर्हि न वशीकृत इत्याह-यो महानुघ्नत. स आक्रान्त्या बलात्कारेणान्यस्य वशमायत्ततां नैति, स च महेभ. सर्वथा चाक्रान्तोऽधिरोहणात् ताडनाच्च । प्रत्यन्यदन्ति 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । निशित इति "शाब्दो'रन्यतरस्या"मितीत्यम् । निर्याणमिति यातेत्युद् । निर्यदिति इण शतप्रत्ययः । इणो यण् । निपादीति आवश्यके णिति । रोडुमिति 'पर्याप्तवचने च्चि'ति तुमुन् । अपरिव्रदिमानमिति "प्रमौ परिवृद्." । ततो वर्णदृढादित्वादिमनिच् । "रञ्जतो हलादेर्लघो" । कर्मणि द्वितीया । आगादिति आहपूर्वादिणो गालुड् । "गास्थे"ति सिञ्जुक् । आक्रान्त्या'क्रान्तित । आघादित्वाद् तसिः । वश इति "वशरस्यो"रित्यप् ॥ ४१ ॥

सेव्योऽपि सानुनयमाकलनाय यन्ना

नीतेन वन्यकरिदानकृताधिवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन शाखी

नान्यस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥ ४२ ॥

द्विपेन तरुर्नाभाजि न सेवित, केवलमभाजि उन्मूलित । न केवल ना-

भाजि यावद्भाजि इत्येवविधा तु व्याख्या द्वितीयेन नञा विना दुर्लभा । कदाचिदसौ शाखी शुष्को भवेत् तत्कथं सेव्यते इत्यत आह—सेव्योऽपि पुष्प फलच्छायया युक्तोऽपि । कदाचिद्भ्रजो निपादिना ताडितस्तदवश्यमेव तं घोटयतीत्याह—यन्नाघोरणेन सानुनय साम्नाफलनाय नीतेन बन्धाय द्वौकितेन । कथं तर्हि भग्न इत्याह—दानेयगजमदविहितभावन । युक्तं चैतत्, यतो ये मानभृतसाहङ्कारास्तेऽन्यस्य परस्य गन्धमपि सपकंमपि न सहन्ते न क्षमन्ते किमु स्वेच्छाविहारादिकं सच गन्धयुक्तं । गन्धं सौरभं सस्पर्शश्च । धने साधुबन्धुः । 'तत्र साधु' इति यत्, भवार्थे तु नद्यादित्वाद्दानेय इति स्यात् । नाभा जीति भजे कर्मणि लुङ् । अभाजीति 'भवेश्च चिणी' इति मलोपः । 'अत उपधाया इति वृद्धिः । शाखा निचन्ते यस्य स शाखी, व्रीह्यादिः प्रादिनि ॥ ४२ ॥

अर्द्रीन्द्रकुञ्जचरकुञ्जरगण्डकाप-

सङ्क्रान्तदानपयसो वनपादपस्य ।

सेनागजेन मथितस्य निजप्रसूनै-

र्मन्ले यथागतमगामि कुलैरलीनाम् ॥ ४३ ॥

चमूद्विपेन भग्नस्य काननवृक्षस्य निजप्रसूनै स्वकुसुमैर्मन्ले शोषोऽभाजि । भृङ्गावल्या तु यथागतमगामि, यत एवागत तत्रैव प्रतिगतम् इत्युभयत्रापि भावे लकारः । अन्यस्यापि शत्रुणोपद्रुतस्य निजा ये आघादयस्ते नश्यन्ति बाह्यजनस्तु स्वकर्मभिर्याति । किमित्यसौ मथित इत्याह—अर्द्रीन्द्रकुञ्जचरा रैवतकाचलेशगहनवासिनो य कुञ्जरास्तैस्तेषां वा यो गण्डकाप कपालकण्डूयनवेन सङ्क्रान्तं प्रविष्टं दानपयो मदाम्बु यस्य वनकरिमदकृताधिवासत्वाद्भ्रजस्येत्यर्थः । कुञ्जचर इति 'चरेण' । कुञ्जावस्य स्त इति कुञ्जर "खमुखकुञ्जेभ्य इति र । कुञ्जां हस्तिहनु । कुञ्ज गहनम् । आगतानतिप्रमेण यथागतम् ॥ ४३ ॥

नोचैर्यदा तरुतलेषु ममुस्तदानी-

माघोरणैरभिहिताः पृथुमूलशाखाः ।

बन्धाय चिच्छिदुरिभास्तरसात्मनैव

नैयात्मनीनमथवा क्रियते मदान्धैः ॥ ४४ ॥

प्रातम् । कीदृशालिपलयेन स्कन्ध वृक्षप्रकारदमनुलीनवता श्लिष्टेन । कीदृशमि  
ति श्लेषकारणत्वमाह—कटभुव गरुडस्थलीं करुण्यत कपितुकामस्य गजस्य  
सम्बन्धिना मदेन दानेन सुगन्धिं सुग्भिम् । कीदृशा अलिवृन्देन, स्थूला म  
हान्तो य इन्द्रनीलशकला सितेतरमणियण्डास्तेषामावलिमाला तद्वत् कौमलेन  
सच्छायेन तामिवा कामलेन तुल्येन, वृष्णत्वात् इन्द्रनीलमणिमालेव तरोरलि-  
पट्टाङ्गिर्भावते इत्यर्थः । अपृथगभूतस्य सौगन्ध्यस्य तरौ उपलम्भात् गन्धस्तरो  
रेकान्त एवतीक्ष्णे सुगन्धिमिति न विरुध्यते । अनुलीनघतेनि 'श्रोदित  
धे"ति निगूढत्वम् । कण्ठेगुण इति 'हलन्तात् सप्तम्या सप्तम्या"मिति डर-  
लुक् ॥ ४६ ॥

निर्धूतवीतमपि चालकमुल्लसन्त

यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः ।

शिखावशेन शनकैर्वशमानिनाय

शास्त्र सुनिश्चितधियां क्व न सिद्धिमेति ॥४७॥

यन्ता निपादी चालक मत्तद्वस्तिन शनकैरत्वस्या यश विधेयतामानिना  
यागमयत् । कदाचिद्वक्त्रुशार्ङ्गतो भवदित्याह—निर्धूतवीतमपि अगणितशक्तिम  
पि, तथाज्ञसन्तमामान धुन्वन्त क्षुभितमित्यर्थः । कथं तर्हि वर्षाचकारेत्याह—  
शिखावशेन हस्तिशास्त्रज्ञत्वबलन या क्रमण परिपाठ्या परिसान्त्वनतर्जना सा  
मकुपस्ताभिर्हेतुभूताभिः । अत्रमर बुद्ध्या कदाचित् प्रीतय क्रियन्ते, कदाचि  
द्भय, पुनश्च भूयोऽपि भयमिति क्रमार्थः । किं वात्र चित्र यता निश्चितधिया  
मसद्विग्धमतीना प्राज्ञाना शास्त्र क्व न सिद्धिमेति नास्त्यवासौ विषयो यत्राभि  
युक्ता व्यापारित निष्फल भवतीत्यर्थः । वीतमिति वी गतिप्रजन' इत्यस्य  
क्ले रूपम् । कम्पनशीलो हस्ती चालक उच्यते, चलत्यत्यर्थमिति कृत्वा ॥ ४७ ॥

स्तम्भ महान्तमुचित सहसा मुमोच

दान ददावतितरां सरसाग्रहस्तः ।

षट्पापराणि परितो निगडान्यलावीत्

स्वातन्त्र्यमुज्ज्वलमवाप करेणुराजः ॥ ४८ ॥

करेणुराजा गजाधिप उच्यते । स्वतन्त्र्यं स्वतन्त्र्यमात्मधीनत्वम् अ  
वाप लभे । राजा स्वतन्त्रा भवतीति राजप्रदणम् । तदेवौज्ज्वल्यमाह—महान्तं पृथु

मुचितं चात्मयोग्यं स्तम्भमालानं वलादेव बभञ्ज । सरसाग्रहस्तो मदाम्बुक्लिन्न-  
पुष्करश्च दानमत्यर्थमदिशत् । तथा बद्धा श्रपराः पश्चात्पादभागा यैस्तानि नि-  
गडानि सर्वत एवालावीधिच्छेद । श्रपराशब्दः स्त्रीलिङ्गः । योऽपि राजा उ-  
ज्ज्वलं स्वातन्त्र्यं सविवेच्यनायत्तत्वात् माप्नोति स उचितं शीलितमपि महान्तं  
स्तम्भं गर्वं मुञ्चति, सजलपाणिश्च दानं घनं विभ्रेभ्यो वितरति । तथा बद्धश-  
श्रूयापि बन्धनानि त्रोटयति । करेणुराज इति “राजाहःसखिभ्यष्ट्च” ॥ ४८ ॥

जज्ञे जनैर्मुकुलिताक्षमनाददाने

संरब्धहस्तिपकनिष्ठुरचोदनाभिः ।

गम्भीरवेदिनि पुरः कवलं करीन्द्रे

मन्दोऽपि नाम न महानवगृह्य साध्यः ॥ ४९ ॥

कुपितनिषादिकडोरतर्जनाभिरपि श्रग्रवर्तितमपि ग्रासं महभेऽगृह्णति सति,  
लोकैरेधमवेदि । यथा यो महात्मा स मन्दोऽपि क्षीणशक्तिरपि नावगृह्य विरो-  
धं विधाय साध्यो जय्यः, सोऽपि करी मन्दो मन्दजातीयः । भद्रमन्दमृगा  
हि हस्तिजातयः । कीदृशि करीन्द्रे, गम्भीरवेदिनि । यदुक्तम्—“त्वग्भेदाच्छो-  
णितघ्नावाघासांसध्यधनादपि । संशं न लभते यस्तं विद्याद्गम्भीरवेदिन”मिति ॥  
जज्ञे इति ज्ञः कर्मणि लकारः । इतिशब्दश्च सम्यन्धापादनायाध्याहार्यः ।  
जनैरिति कर्तारं तृतीया । मुकुलिते स्थगिते शक्तिणी यत्र तत् मुकुलिताक्षम् ।  
“बहुव्रीहौ सकन्यदणोः स्वाङ्गात्पच्” । आङ्पूर्वो ददातिप्रदण्ये वर्तते । यथा—  
“अनादेयं नाददीत परिक्षीणोऽपि पार्थिवः । नचादेयं समुद्धोऽपि सूह्रममप्यर्थ-  
मुत्सृजेदि”ति ॥ हस्तिनं पातीति हस्तिपो हस्तिप एव हस्तिपकः । “संज्ञायां  
कन्” । पुर इति निपातोऽग्रशब्दार्थः । साध्ययितुमात्मीकर्तुं शक्यः साध्यः ।  
“शक्तिं लिङ्च” । नामशब्दः प्राकाश्येऽव्ययारणे च । नैव साध्य इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिच्छुकारण्डं

नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम् ।

सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षं

स्वेच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम् ॥ ५० ॥

गजो मुहुर्नवं नवमपि श्रप्रतो दत्तमिच्छुकारण्डं न जगृहे न जघास, त-

थान्याशस्यितामपि करेषु हस्तिनीं नापेक्षते स्म नामिललाप । यत इच्छया वि  
हारश्चेष्टा येषा तेषा वनवासानामरणयास'नानामत एव महोत्सवाना क्षण स  
स्मार दध्यौ काननविहारमहासुखस्मरणशून्यहृदयत्वात् न किञ्चिदपि प्रकृत कर्मा  
नुतष्टा'वित्यथ । वानेयाना हि राजगृहादपि वन सुखकारि । उक्त च—“वात  
वृष्यवधूतस्य मृगयूथस्य धावत' । पृष्ठतो धन्मिष्याम कदा नस्तद्भविष्यती”-  
ति ॥ इलुकाण्ड गुडप्रवृत्तिवृणस्तम्भ । जगृहे इति कर्तरि लिट् । अपक्षते  
स्मेति भूत लट् स् । करशुशब्द खी'पुसलिङ्ग । महोत्सवानामिति 'अधी  
गयंदयशा कर्मणी ति षष्ठी ॥ ५० ॥

कृच्छ्रेण भोजयितुमाशयिता शशाक

तुङ्गाग्रकायमनमन्तमनादरेण ।

उत्क्षिप्तहस्ततलदत्तविधानपिण्ड-

स्नेहस्तुतिलपितबाहुरिभाधिराजम् ॥ ५१ ॥

आशयिता हस्तिभाजको हस्तीन्द्र कृच्छ्रेणारायितु शशाक प्राभवत् । य  
तस्तुङ्ग उच्चाऽग्रकाय पूर्वदहो यस्य, तथानादरेणावहेलयैव अनमन्तमग्रहम् ।  
कीदृग्भाजयिता उत्क्षिप्ते ऊर्ध्वीकृते हस्ततल पाणिपृष्ठे दत्तो निक्षिप्तो विधाघ्न  
पिण्ड इममङ्गुलकस्तस्य य स्रहो मासलरसस्तस्य या स्तुति प्रस्नायस्तया  
क्षपित क्षिर्घीकृता बाहुर्भुजा यस्य स तथोक्त इति जातिबन्ध । इभाधिरा  
जमिति 'गतिबुद्धिप्रत्ययसाने' ति कर्मसन्ना । विधान हस्त्यो'दन । क्षपितमि  
ति स्नातेणिच् । अर्तिही 'त्यादिना पुक् । “मिता ह्रस्व' ॥ ५१ ॥

शुक्लाशुकोपरचितानि निरन्तराभि-

वंशमानि रश्मिविततानि नराधिपानाम् ।

चन्द्राकृतीनि गजमण्डलिकाभिर्ह्रस्वै-

नीलाभ्रपङ्क्तिपरिवेशमिवाधिजग्मुः ॥ ५२ ॥

राज्ञा शशाङ्कशुङ्गानि पटगृहाणि सङ्गताभि करिषट्ठानि सजलजलधर  
बलपरिवृत्तिनिमित्तं प्रापु, घनाघनावुनेन शशिनो साम्य लेभिरे इत्यर्थ । की  
दृशि वंशमानीति साम्यमाह—शुङ्गेरशुकैरभ्यरंरुपरचितानि वृत्तानि, धवलपटम  
ण्डपानी'यर्थ । अत एव चन्द्राकृतीनि शशिस्थानीयानि, तथा रश्मिभी रज्जु

भिर्विततानि सम्बद्धानि ग्रथितानि । चन्द्रोऽपि शुक्रो रश्मिर्मयूखैर्विततो वि-  
स्तृतो भवति । षट्शेखरानां चन्द्र उपमानम्, करिणां मेघाः, उच्चैर्वेश्मानि करि-  
घटाभिर्वा । परिवेशः सर्वतोव्याप्तिः ॥ ५२ ॥

अथाश्वर्चानम्—

गत्यूनमार्गगतयोऽपि गतोरुमार्गाः

स्वैरं समाचकृपिरे भुवि वेहनाय ।

दर्पोदयोऽल्ललितफेनजलानुसार-

संलक्ष्यपल्ययनबध्रपदास्तुरङ्गाः ॥ ५३ ॥

तुरङ्गा अथा भुवि वेहनाय भूमौ परिवर्तनाय स्वैरं शनैः समाचकृपिरे  
समाकृष्टा आनीताः । दाहयित्वा हि अथाः परिवर्त्यन्ते इति स्थितिः । कीदृ-  
शास्तुरङ्गाः गतौ गमनविशेषे ऊना मन्दा मार्गा मृगानामियं मार्गा हरिखस-  
म्बन्धिनी गतिः फलं येषां ते गत्यूनमार्गगतयः, यदीयां गतिं दृष्ट्वा मृगा अपि  
स्वल्पगतयो ज्ञायन्ते इत्यर्थः । एवंविधा अपि गतोरुमार्गाः गतोऽतिबाहित  
रुर्दीर्घदीर्घो मार्गः पन्था यैस्ते गतोरुमार्गाः । विरुद्धं चैतत् येषां हि गतौ  
'मार्गे गतिरुनास्तेषां मृगसम्बन्धोऽव गतं गमनं गुरु स्यात् । अथ चेद् गुरु न  
तर्हि ऊनमृगगतय इति शब्दो विरोधः । आर्थस्वविरोधः । तथैव च व्या-  
ख्यातम् । अन्यच्च कीदृशाः, दर्पस्योत्साहस्य य उदय आविर्भावस्तेनोल्ललित-  
मुत्थितं यत्फेनजलं दिखडीरचारि तस्यानुसारेण क्रमेण संलक्ष्यं दृश्यमपास्तस्य  
पल्ययनबध्रस्य पर्याखरस्मेः पदं स्थानं येषां ते तथोक्ताः, फेनबध्रच्छेदं दृष्ट्वाधु-  
नैवैतेऽवतारितपर्याणा इति ज्ञायन्ते इत्यर्थः । बाह्यमानानां हि महाश्वानां स-  
सङ्गीनः फेनो भवति । समाचकृपिरे इति कर्मणि लकारः । पल्ययनमिति  
'उपसर्गस्यायता'विति लत्वम् । 'तुर त्वरणे' इत्यस्मात् "विडादिभ्यः कित्"  
त्यङ्गि तुरङ्गशब्दः ॥ ५३ ॥

आजिघ्रति प्रणतमूर्धनि बाह्विजेऽश्वे

तस्याङ्गसंगमसुखानुभवोत्सुकायाः ।

नासानिरोकपवनोल्ललितं तनीयो

रोमाञ्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥ ५४ ॥

चा'ह्विर्वाजिभूमिर्देशविशेषस्तत्र जातो वाह्निजस्तस्मिन् वाह्निजे तुरगेऽव  
 नतमुख आजिघ्रति शिङ्घति सति नासानिरोकपयनोहृलित घोषाविवरघातो  
 स्थित यत्तर्नायोऽतिसूक्ष्म रजा रेणुस्तद्भ्रमे रोमाञ्जतामिव जगाम कण्टकत्व  
 मिव लेभे, पुलकिता भूरिति क्षायते इत्यर्थ । यतस्तस्याश्वस्याङ्गसगमेन श  
 रीरसम्पर्केण परिवतनाद्येन यत्सुख तस्य योऽनुभव उपलब्धिस्तत्रात्सुकाया  
 उत्काया । यस्या किल नायिकाया निकटेऽनतो नायको भवति सा च  
 तत्स्पर्शसुखानुभयोत्का पुलकिताङ्गी भवति । अघतारितपर्याणा अश्वो भुव जि  
 घ्नन्तीति जातिस्वभाव । नासिकार्थोऽयं नासाशब्द । 'नासु दीप्ता'वित्यस्या-  
 चि साधु । निरोकेति श्लोक उच्यते । रोमाञ्जनमुद्रमो रोमाञ्ज ॥ ५४ ॥

हेन्नः स्थलीषु पणितः परिवृत्य वाजी

धुन्वन् वपुर्नतनिरायतकेशपक्तिः ।

ज्वालाकणारुणरुचा निकरेण रेणोः

शेषेण तेजस इचोह्वसता रराज ॥ ५५ ॥ १

सुवर्णोर्वापु समन्तात्परिवृत्य वेह्लित्वा दह कम्पयतोऽश्वस्य य कणरेणु  
 पुञ्जस्तेन स्फुरतासौ रेजं । उत्प्रेक्ष्यते- तेजस शेषेण वपुर्धुन्वानस्यास्य दर्प-  
 भाग इव दहाभियांत, इति क्षायते इत्यर्थ । कीदृग्वाजी वपुर्धुन्वन् कम्पयन् ।  
 अत एव पूर्वं नता कुटिला पश्चान्निरायता ऋज्वी केशपक्ति केसरमाला य  
 स्य । केचित्तु निरायतमिति दीर्घमाहुः । कीदृशा नकरण शयण च ज्वाला  
 नामविंषा ये कणास्तनुविस्फुलिङ्गास्तद्दरुणा पिशङ्गी रुक् कान्तिर्यस्य तेन  
 ज्वालाकणारुणरुचा । 'धुन् कम्पने इत्यस्य ह्रस्वान्तस्य सौत्रादिकस्य धुन्व  
 जिति रूपम् । वाजा पक्षा विद्यन्ते येषां ते इति वाजिनस्तुत्गा । पूर्वं हि  
 सपत्ता पयता इवाश्वा आसन्निति ॥ ५५ ॥

दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्म-

मर्धोदितो हरिरीवोदयशैलमूर्ध्नः ।

स्तोकेन नाक्रमत बल्लभपालमुच्चैः

श्रीवृत्तकी पुरुषकोत्रमिताग्रकायः ॥ ५६ ॥

श्रीवृत्ताकार आयतो विद्यत यस्यासौ श्रीवृत्तकी अश्वधृष्टो बल्लभपालम्

श्वरक्षितार स्तोकेन नाम्नत प्रायशो न जिघाय कथमपि न लह्यामास ।  
कीदृक्ष यन्तार, दन्तालिका दशनरश्मिमुखरञ्जुस्तस्या धरणमघट्टभन तेन नि  
ञ्चल विप्रशमुद्रासीन पाणियुग्म करयुगल यस्य । श्रीवृक्षकी कीदृश, उच्चै-  
न्नतस्तथा पुरुषक पुरुषदम्न उन्नमित ऊर्ध्वोक्तोऽग्रकाय पूर्वदेहो येन, पुरुष-  
प्रमाणमुत्प्लुत इत्यर्थ । अत एव स्तोकेन नाम्नत । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—उदयप-  
र्धतशिखराद् हरि सूर्याश्व इवाधोदित साम्युद्रत । बल्लमपालस्योदयशैलतट-  
मुपमान श्रीवृक्षकियो ययु । स्तोकेनेति “स्तोकात्पे”नि तृतीया । आत्मतेति  
सर्गे आत्मनपदम् । स्तोकेन नाम्नत स्तत्पस्त प्रत्यस्योत्साहो नामवत् बहु-  
स्तभूदेव प्रायेण विवशीचकारेत्यर्थ । पुरुष इनाय प्रतिकृति पुरुषक । “इये  
प्रतिकृता विति कन् । प्रमाणेऽर्थे तु कन्नास्ति प्रतिकृत्यर्थो न तत्रास्ति इति  
चिन्त्यमेतदिति ॥ ५६ ॥

रेजे जनैः क्षपनसान्द्रतरार्द्रमूर्ति-

दैवैरिवानिमिपदृष्टिभिरीक्षमाणः ।

श्रीसंनिधानरमणीयतरोऽश्व उच्चै-

रुचैःश्रवा जलनिधेरिव जातमात्रः ॥ ५७ ॥

अश्वो रेजे यमो । कीदृश, क्षपननाश्वपालकृतेन ज्ञानेन सान्द्रतरा सु-  
पीना आर्द्रा क्वनूता मूर्तिर्वपुर्यस्य, अत एव श्रीसंनिधानन शोभासयोगेन  
रमणीयतरोऽतिशयकाम्य, अत एव च कोतुकेन दैवैरिव निञ्चलनेत्रैर्लोकैर्दृ-  
श्यमान उच्चैरुन्नतोऽतश्च समुद्राज्जातमात्रस्तत्क्षणमुत्पन्न उच्चै श्रवा इव शश्राश्वो  
यथा । मानग्रहणेनोत्पत्तेरदूरत्व सूच्यते । उच्चै श्रवा अपि ज्ञानमासलक्वन्त-  
देहो देवश्चानिमिपदृष्टिभिर्वृष्ट । श्रीरुद्रधितनया तत्सानिध्यहृद्यतरश्च । श्रीस-  
निधिश्च सहोत्पादात् । न निमिपन्तीत्यनिमेया । “इगुपघज्ञापीकिर क ”। अच्  
तु सजायामेयेत्याहु । तत्क्षण जातो जातमात्र इति श्रुत्पदेन विग्रह । सु-  
प्लुपेति समास ॥ ५७ ॥

अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रै-

रश्नन् पुरो हरिकं मुदमादधानः ।

श्रीवाग्रलो'लकलकिङ्किणिकानिनाद-

मिश्रं दधद् दशनवुर्वुरशब्दमश्वः ॥ ५८ ॥



ईपदतिघाहितमार्गस्वापैर्नृपैर्दन्तवुर्बुरशब्दं दधानस्तुरगोऽथावि श्रुतः । अ-  
 श्वकृतमर्मरशब्दधवणादुपचारणाश्वोऽथावीत्युक्तम् । कीदृशोऽश्वः, पुरोऽग्रे यो  
 हरितको प्रासस्तमश्नन् कवलयन् अत एव मुदमुद्वहन् । कीदृशं बुर्बुरशब्दं,  
 ग्रीवाग्रे कन्धराकोटौ लालाश्चलाः कलाश्च मधुरा या किङ्किणिका घण्टिका-  
 स्तासां निनादेन चाणेन मिथ्र संपृक्तम् । अथावीति कर्मणि लकारः । निना-  
 देति “नौ गदनदपठस्वन” इति धञ् । दधति “नाभ्यस्ताच्छतु”रिति नुम  
 भावः । हरितकस्य भुज्यमानस्य बुर्बुर इति योऽश्वदन्तसंयोगाद् ध्वनिः स  
 दशनवुर्बुरशब्दः ॥ ५८ ॥

उत्खाय दर्पचलितेन सहैव रज्ज्वा

कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण ।

आकुल्यकारि कटकस्तुरगेण तूर्ण-

मश्वेति विद्रुतमनुद्रवतान्यमश्वम् ॥ ५९ ॥

केनचिदश्वेन कटकः स्कन्धाचार आकुल्यकारि विह्वलीकृतः । यतोऽभ्यं  
 विद्रुतं पलायितमश्व तूर्णमनुद्रवता पश्चाद्वायता । कुत अश्वेति अश्वान्प्रान्या  
 घोटिकेयं नाश्व इत्यवगच्छता इत्यर्थः । किं कृत्वा आकुल्यकारि, रज्ज्वा र-  
 शिमना सह कीलं स्तम्भमुत्खायोद्धृत्य, यतो दर्पेनोत्साहेन चलितः प्रेरितोऽत  
 एव प्रयत्नपरैः सावधानैरपि मानवैरश्वपालैर्दुर्ग्रहो ग्रहीतुमशक्यः । अनाकुल  
 आकुलः कुत इत्याकुल्यकारि च्यिः । “अस्य च्वौ” । कर्मणि लकारः । अश्वे-  
 त्यजादित्वाद्वाप् ॥ ५९ ॥

अव्याकुलं प्रकृतमुत्तरधेयकर्म-

धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः ।

सिद्धं मुखे नवसु वीथिषु कश्चिदश्वं

वल्गाविभागकुशलो गमयांभूव ॥ ६० ॥

कश्चिदश्वयारोऽश्वं गमयांभूव अवाहयत्, कथमव्याकुलं धीरमव्यग्रं कृत्वा,  
 अश्वं वा अव्याकुलं गतिचतुरम् । तथा मुखे मुखकर्मणि सिद्धं संपन्नं, पट्टु  
 निषु यथा तस्य मुखं कियते तथा कर्तुं यो जानातीत्यर्थः । नथा उत्तरधेया  
 मुखसिद्धेर्गतरकालं या धेयाः कर्तव्याः कर्मधारा गतिविशेषास्ताः प्रसाधयितुं

निष्पादयितुं प्रकृतं प्रस्तुतम् । घोरितं बलितं प्लुतमुचेजितमुचेरितं चेति पञ्च कर्मधाराः । विक्रमबलितोपकरणजवोपजवाख्या इति त्वन्ये । कीदृशीर्धाराः अन्यतिकीर्णमसंकीर्णं रूपं स्वभावो यासां ता अन्यतिकीर्णरूपाः । यद्यस्या लक्षणं सा तथैव कृता नतु सांकर्येणेत्यर्थः । क गमयामास, नवसु वीथिषु नवसंख्येषु मार्गेषु । काङ्कं मायूरमर्धमायूरं जव उपजवश्चेति पञ्च सांवाह्या वीथयः । नीचैर्गतं नारौष्ट्रं स्खलितमर्धस्खलितं चेति चतस्र औपवाह्याः । अन्ये त्वाहुः—चतुरश्रं काङ्कं मायूरमर्धमायूरमिति सांवाह्यं वीथिचतुष्टयम् । बलानं नीचैर्गतं लङ्घनं घोरणं नारौष्ट्रमित्यौपवाह्यं वीथिपञ्चकमिति । कीदृशोऽश्ववारः, बलगा हस्तवध्ना तस्या विभागो दिग्बिधेशेषोऽश्वस्थापनं तत्र कुशलः प्रवीणः कविकासंवात्स्यश्च इत्यर्थः । एतच्च सर्वमश्वलक्षणोऽश्ववारेण सुज्ञानम् । प्रकृतमिति आदिकर्मणि निष्ठा कर्तृति । घेया इति “ईद्याति” ॥ ६० ॥

मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरन्त-

त्रुद्यद्वितानननिकाव्यनिषङ्गभाजः ।

सस्रुः सरोपपरिचारकर्यमाणा

दामाञ्जनस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः ॥ ६१ ॥

अश्वः कटकं परितः स्कन्धावारस्य समन्तात् सस्रुरधावन् । कीदृशाः, मुक्ता मन्दुरातस्त्यक्तास्तथा तृणानि चरन्तो यासमतुं स्वतन्त्रीकृता इत्यर्थः । तथा त्रुद्यन्त्यश्लिष्टा या वितानननिकाः करककरज्ववस्तासां व्यतिपङ्कं संपर्कं भजन्ते ये तेऽत एव सक्रोधेनाश्वपालकेन धार्यमाणाः कटकोपघ्नात् प्रेर्यमाणाः । कथं सस्रुः, दास्रो दन्तालिकाया यदाञ्जनमाकर्षणं दास्रां वा यदाञ्जनं संयमनं तेन स्खलितानि प्रतिद्वतानि अत एव लोलान्याकुलानि पदानि क्रमा यत्र सरणे । तृणानीति चरणक्रियापेक्षा द्वितीया, कटकमिति तु परितः शब्दयोगे । तनिकेति “कृभादिभ्यः संज्ञाया”मिति बुञ् । परिवरति सेवते इति परिचारकः । “बुण् वचौ” । ‘आल्लि आयासे’ इत्यस्य आञ्जनमिति ल्युटि रूपम् ॥ ६१ ॥

अयोत्तवर्णनम्—

उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघूलपौध-

सौहित्यनिःसहृतेण तरोरधस्तात् ।

## रोमन्धमन्धरचलद्गुरुसालमासां-

चक्रे निर्मालदलसेक्षणमौक्षकेण ॥ ६२ ॥

श्रौक्षकेण दान्तवृन्दन तरारघस्तात् वृक्षतले आस्ताचक्रे विथान्तमिात  
भावे लकार । कथ रामन्धेन चवितचर्वणेन मन्धरमीपचलन्ती कम्पमाना गुर्वो  
वृद्धतां सास्त्रा गलचम यत्र । तथा निर्मालन्ति पिहितानि अलसानि ईक्षणानि  
चक्षुषि यत्र । कीदृशनौक्षकेण, उर्त्ताणोऽपास्तो यो भारा लवणादिकस्तेन हे  
तुना लघुना गतागतदक्षेणापि नि सहतरेण अलसेन कार्यं कर्तुमक्षमेण । कुत ?  
अलघुमहान् य उल्लपौघस्वणविशेषराशिस्तेन यन्सांहित्यं तृप्तिस्तेन । उक्षणा स  
मूह श्रौक्षकम् । गात्राक्षाष्ट्रे ति वुञ्ज ॥ ६२ ॥

## मृत्पिण्डशेखरितकोटिभिरर्धचन्द्रं

शृङ्गैः शिखाग्रगतलक्ष्ममल ह्रस्वङ्गिः ।

उच्छृङ्खितान्यवृषभाः सरिता नदन्तो

रोधांसि धीरमपचस्कारिरे महोक्षाः ॥ ६३ ॥

महोक्षा वृषभवरा नदीना रोधांसि प्रतीराणि धीर निभय शृङ्गरपच  
स्कारिरे हर्षेणोच्चरन्तु । धैर्ये कारणमाह—उच्छृङ्खिता उत्खातविषाणा कृता  
अन्ये सपत्ना वृषभा दान्ता वै अन एव भद्रन्ता गर्जन्त । कीदृशैविषाणै ,  
तदाह्लिपनात् मृत्पिण्डेन शखरिता सावतस'च कृता काटिरग्र येषामत एव  
शाशखण्ड इति विडम्बयद्भि । अनुकार एवात्र हास । कीदृश चन्द्र, शि  
खाग्रगत लघुप्रान्तस्थित लक्ष्म चिह्नरूप मल शशाख्य यस्य युत्पाद्योपमा ।  
उत्सङ्गसङ्गिहरिणस्य शशिन शिखाग्र मल यदि भवेत् तत्तनापमा भवदित्यर्थे ।  
यदि वा च (?) विना न तथैपालकारविद्भि सिद्धिरूपाङ्गीकृता । शृङ्गाणामर्धचन्द्र  
उपमान मृदस्तु मलम् । उत्खातानि शृङ्गाणि येषां ते उच्छृङ्गा । प्रादिभ्यो धा  
तुनस्य वा । उच्छृङ्खान् कराविति णिच् तत कर्मणि निष्ठा । एव शेखरितेति ।  
अपचस्कारिरे ऽति कर्तन्ति भूते लिट्, क्तिरेते इपञ्जीविकाकुलार्यकरणादि' इति  
हर्षे गम्यमान आत्मनेपदम् । "अपाद्यतुष्पाच्छुक्निष्वालेखने" इति मुद्ग किन्ना  
दगुणानाय द्वित्वम् श्रुतश्च सयोगादगुण । अच्छृङ्खिताम्" । महान्तश्च ते  
उक्षाण मदास्ता । 'अचतुरा दिस्त्रयाजिपात्यत ॥ ६३ ॥

मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकं

भङ्क्त्वा पराननडुहो मुहुराहवेन ।

ऊर्जस्वलेन सुरभीमनु निःसपत्नं

जग्मे जयोद्गुरविशालविपाणमुद्गणा ॥ ६४ ॥

केनचिदुद्गणा वृषभेण सुरभीमनु गवा सह जग्मे यातमिति भावे लकारः । किं कृत्वा, पराननडुहः सपत्नदान्तान् आहवेत युजेनाभीकं सधैर्यं मुहुः क्षणेनैव भङ्क्त्वा जित्वा । कदाचित्ते कृशा भवेयुर्नेत्याह—मेदस्विनः पीथरान् । कदाचित् कार्यान्तरासक्यानावहिताः स्युर्नेत्याह—सरभसमौत्सुक्येन रणभ्रष्टर्योपगतान् युद्धाय प्राप्तान् । कथं तर्हि जितास्तेनेत्याह—ऊर्जस्वलेन बलवतो तेजस्विना । कथं जग्मे, निःसपत्नम् अविद्यमानो रिपुर्वत्र, तथा जयेन सपत्नपरिभवेन उद्वरे चण्डे सगर्वं विशाले च विशङ्कटे विपाणे शृङ्गे यत्र तत्कृत्वा । मेदो विद्यते येषां ते मेदस्विनः । “अस्मायामेधास्रजो विनिः” । ऊर्जा विद्यते यस्यासावूर्जस्वलः । “ज्योत्स्नातमित्त्राशृङ्गिणोर्जस्विन्मूर्जस्वलगोमित्रि”ति सूत्रेण बलञ्च निपात्यते । सुरभीमन्विति “तृतीयाथे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ६४ ॥

अथोष्ट्रवर्णनम्

विभ्राणमायतिमतीमवृथा शिरोधिं

प्रत्यग्रतामधिरसामधिकं दधन्ति ।

लोलौष्ठमौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरूणा-

मभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥ ६५ ॥

औष्ट्रकमुष्ट्रकमूहस्तरूणां नवपल्लवानि अशुष्ककिसलयानि लिलिहे युमुजे । कीदृशानि पत्राणि, अधिको रसो मृष्टत्वं यस्यास्तामधिकरसां प्रत्यग्रतां नूतन्यमधिकं नितरां दधन्ति बहमानानि, तथा अभ्रंलिहानि व्योमस्त्रुंशि । उच्चानि चेत् कथं लीढवदित्याह—आयतिमतीं दीर्घतरां शिरोधिं श्रीवाम् अवृथा सफलां कारणेन विभ्राणं दधत् । अवृथात्वं तूच्चपल्लवग्रहणात् । यदि हि सा तानि न ग्रहीतुं शक्नुयात् तन्निरर्थकं तस्या दैर्घ्यं भवेत् । अन्यच्च कीदृशमौष्ट्रकं, लोलौष्ठं पल्लवजिघत्सया चलत्प्रोथमत एवोदग्रमुखमूर्ध्ववदनम् । शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधिः । “कर्मण्यधिकरणे चे”ति किः । औष्ट्रकमित्यौक्तकवत् । अभ्रंलिहानीति “बहाधे लिह” इति खच् । “अर्द्धिपदजन्तस्य मुम्” । लिलिहे

इति कर्तरि लकारः । स्वरितेत्वादात्मनेपदम् । पल्लवशब्दः पुंस्थितिलिङ्गः । उक्तं  
व—“कटकं परदपल्लव”मिति ॥ ६५ ॥

साकं कथञ्चिदुचितैः पिबुमन्दपत्रै-

रास्यान्तरालगतमाघदलं ब्रवीयः ।

दाशेरकः सपदि संवलितं निपादै-

विप्रं पुरः पतगराडिव निर्जगार ॥ ६६ ॥

दाशेरक उष्ट्र आघ्नतरुपर्यं सपदि ग्राससमनन्तरमेव पुरोऽग्रे निर्जगार  
निष्प्रयुतवान् । कीदृशम्, उचितैः शीलितैः पिबुमन्दपत्रैर्निम्बपल्लवैः सह कथं-  
चिद्वैवशादास्यान्तरालगतं कण्ठप्राप्तं, तथा ब्रवीयः कोमलम्, अतश्च स यदा  
कटुककण्ठकमोजी तच्च सुम्बाडु कोमलमतोऽनुचितत्वान्मुखविवरपतितमपि आ-  
श्वेव जहौ । को यथा कैर्मिश्रितं कमिव तत्याज, पतगराट् गरुडो निपादैः  
शाकुनिकैः सह कथञ्चित् संवलितं मिश्रितं कण्ठप्राप्तं विप्रं ब्राह्मणं पुरस्तात्  
तत्क्षणादेवोद्गीर्णवान् । एवं ह्यागमः—पुरा सुपर्णेन जुघितेन भोजनं एतं मे दिशे-  
ति पिता कश्यपो विज्ञप्तः, तेन च जलराशियुपशयान्निपादान्भक्षयेति पिना ब्राह्मणं,  
यश्च कण्ठं दहतीव स द्विजो ज्ञेय इत्यसावभिहितः । ततस्तेनातुदिनं निपा-  
दान् भुञ्जानेन कदाचिद्वैवागतो मुखविवरं दहन्निव विप्रो भूमित्येव खादिति  
कृत्वोदगारि ॥ ६६ ॥

स्पष्टं बहिःस्थितवतेऽपि निवेदयन्त-

श्रेष्ठाविशेषमनुजीविजनाय राज्ञाम् ।

वैतालिकाः स्फुटपदप्रकटार्थमुच्चै-

भोगावलिं कलगिरोऽवसरेषु पेटुः ॥ ६७ ॥

वैतालिकास्तुतिपाठका मागधाया श्रवमरेषु समयेषु भोगावलिं व्यवहा-  
रातुरूपं काव्यं गायत्रिपद्यादिकं नृपाणां पेटुरभिजगदुः, कथमुच्चैरुदात्तम् । अत  
एव स्फुटैरभिलष्टैः पदैर्घणैः प्रकट उक्तानोऽर्थो यत्र स्फुटपदप्रकटार्थमत एव च  
कीदृशा वैतालिकाः, बहिः कदाप्यप्रदेशेष्वपि स्थितस्य सेयकलोकस्य राज्ञां चेष्टा-  
विशेषं मुखप्रक्षालनदेवतास्मरणताम्बूलदानादिकं स्पष्टं निःसन्देहं निवेदयन्तः  
कथयन्तः, कलगिरो मधुरस्वराः । यत्र काव्ये राज्ञो नानाविधाः क्रियाः स्नान-  
भोजनपानादिकाः कुर्वाणस्य तदनुरूपा गायत्रिपद्याः पठ्यन्ते सा भोगावलिदच्य-

अतश्च वाक्यार्थमघगत्य निश्चितमिदानीं मनुजेश्वर इदं कुरुत इत्यङ्केशेनै-  
 णुजीविनो बुध्यन्ते । निवेदयन्त इति ज्ञानार्थस्य विवेहेतुमस्मिन्नि रूपात् ।  
 दि वा निवेदनं निवेदस्तं कुर्वन्ति इति निवेदयन्ति इति तदभावः । अनु-  
 णिजनायेति “क्रियाप्रहणमपि कर्तव्यम्” इति संप्रदानसंज्ञा । वैतालिकशब्दो  
 तालशब्दात् तद्धिता इति बहुवचननिर्देशात् ठक्, अव्युत्पन्नो वा ॥ ६७ ॥

उन्नम्रताम्रपटमण्डपमण्डितं त-

दानीलनागकुलसंकुलमाश्रभासे ।

संध्यांशुभिन्नघनकर्तुरितान्तरिक्ष-

लक्ष्मीविडम्बि शिविरं शिवकीर्तनस्य ॥ ६८ ॥

शिवं श्रेयस्करं कीर्तनं संशब्दं यस्य स शिवकीर्तनो भगवान् विष्णु-  
 त्तस्य तच्छिविरं स्कन्धावारमाश्रभासे चकाशे । क्रीदृशम्, उन्नम्रताम्रपटानि  
 मण्डपानि रक्तानि यानि पटमण्डपानि वसनवेश्मानि तैर्मण्डितं भूषितं, तथा  
 आनीलैः समन्तात् हृष्यैर्नागकुलैः करियूथैः संकुलं गहनं व्याप्तमित्यर्थः । अत-  
 एव संध्यायां येष्यथो रश्मयस्तैर्भिन्नाश्लुरिता ये घना मेघास्तैः कर्तुरिता शा-  
 क्कता या अन्तरिक्षलक्ष्मीराकाशशोभा तां विडम्बतेऽनुकरोतीति तत्तथोक्त-  
 ॥ ताप्रपटमण्डपानां संध्यांशवो लोहित्यादुपमानं गजानामभ्राणि, शिविरस्य  
 म् । वसन्ततिलकं वृत्तम् । कल्पितोपमा नामालंकारः ॥ ६८ ॥

घरस्य प्रोद्धर्ता त्वमिति ननु सर्वत्र जगति

प्रतीतिस्तर्कं मामतिभरमघः प्रापिपयिषुः ।

उपालब्धेवोच्चैर्गिरिपतिरिति श्रीपतिमसौ

पलाक्रान्तः क्रीडद्द्विरदमथितोर्वीरुहरवैः ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये सेनातदङ्गादिवर्णनं

नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

असौ गिरिपती रैवतको पलाक्रान्तः सैन्यपीडितः सन् श्रीपतिं लक्ष्मीप-  
 मित्येवं वक्ष्यमाणमुच्चैर्गेनोपालब्धेव सप्रणयरोपमुक्त्वानिव । उपालम्भो वा-

‘घम्रर’ ग. पाठः । २ ‘म्बयते’ ग. पाठः ।

च्यता । श्रोलहना इति भाषया । केनोपालब्ध, क्रीडन्तो रममाणा ये द्विरदास्तै-  
र्मथिता मग्ना ये उर्वीरुद्धा वृक्षास्तेषां रवैः स्फोटनशब्दैः, वचनेन हि वाच्यता  
विधीयते । किमुपालब्धेत्याह—घरस्यागस्य गोवर्धनारव्यस्य त्वं प्रोद्धता भवा-  
नेव परित्राता त्वयैव मग्न उद्धृत इत्येवं यदा सर्वत्र जगति त्रिभुवने प्रतीतिः  
ख्यातिस्तत् कस्मान्मामतिभरं महाभरयुङ्गमधः पातालं प्रापिपयिपुर्निनीपुर्गोडयि-  
तुमिच्छुः । यदा ह्यापन्नचःसलो भवांस्तदा गोवर्धनस्येव ममापि रक्षैव कर्तुं युक्ता  
नतूपद्रवः, इतीष रणतकरवैर्भगवन्तमसौ बलपरिभवमध्रावयदिति वाक्यार्थः ।  
धारयतीति धरः पचाद्यच् । “बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसो”रिति णिलुक्, क-  
र्मणि षष्ठी । प्रकर्षेणोद्धरति प्रोद्धता “एवल्त्वचौ” । इतिशब्दः प्रतीतिप्रकार-  
निर्देशे । ननुरभिमुखीकरणाय हेतौ वा । मामिति प्रापणक्रियापेक्षया द्वितीया ।  
अतिशयेन भरो यस्य तमतिभरं माम्, अतितरां वा भरो यत्र तदतिभरम् ।  
प्रापयितुमिच्छुः प्रापिपयिपुः । एयन्तात्सन् । इद्, सन्यङोरजादेद्वितीयस्ये”ति  
पिशब्दो द्विरुच्यते । “सनः शंसभिन्न उः” । उपालब्धेति लभेर्लुङ्, अनुदात्ते-  
त्वात्तद्, सिच् “भलो भलि । भापस्तथोर्घोऽधः । भलां जश् भशि” इति ।  
उपालम्भप्रकारनिर्देशे उत्प्रेक्षालंकारः । शिखरिणा वृत्तम् । “यमौ न्सौ भूलौ  
गन्ता रसहरविरामा शिखरिणी” इति भद्रम् ॥ ६६ ॥

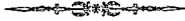
इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-बहुभद्राचार्य्यविरचि-  
तायां माघकाव्यसारटीकायां सन्देहविषयौपध्याख्यायां  
रैवतकसेनातदङ्गादिवर्णनं पञ्चमः

सर्गः ॥ ५ ॥



# शिशुपालवधकाव्ये

पष्ठः सर्गः



अथ रिरंसुममुं युगपद्गिरौ कृतयथास्वतरूपप्रसवश्रिया ।

ऋतुगणेन निषेवितुमादधे भुवि पदं विपदन्तकरं सताम् ॥ १ ॥

- अथानन्तरं गिरौ रैवतकाचले या भुवो भूमिभागास्तत्र ऋतुपदकेन समं समकालं पदं स्थानमादधे कृतम् । किमर्थममुं भगवन्तं निषेवितुमाराधयितुं, यतो रिरंसुं विजिहीर्षुम् । कीदृशेन ऋतुगणेन कृता जनिता यथास्वं यथायथं तरूणां प्रसवानां पुष्पाणां च श्रीः समृद्धिर्येन, यानि यस्यात्मीयानि लिङ्गानि तानि तेनाविष्कृतानीत्यर्थः । अथवा कृता यासौ यथास्वं तरुप्रसवश्रीस्तया निषेवितुमिति योज्यम् । कीदृशं भगवन्तं सतां पुण्यवतां विपदन्तकरं जननमरुणाद्यापदवसानकरम् । प्रसूयन्ते इति प्रसवाः पुष्पाणि धान्यानि च । या या स्या यथास्वं वीज्यायामव्ययीभावः । आदधे इति कर्मणि लकारः । सर्गेऽस्मिन् शब्दालंकारः । एकदेशजं यमकम् । वृत्तं द्रुतविलम्बितम् । “द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा” इति ॥ १ ॥

ऋतुगणेन पदमादधे इत्युक्तं, ते च ऋतयो न प्रत्यक्षग्राह्याः, अपितु कार्यानुमेयास्तत्र यद्यस्य कार्यं तदाह—युगपच्चेत्युक्तं, न च ते युगपद्वर्णयितुं शक्यन्तेऽपितु क्रमेण । तत्र प्रथमं तावदतुराजवर्णनमाह—

नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमरूपयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥२॥

स हरिः पुरः पूर्वं सुरभिं वसन्तमरूपयदुद्वेगत, लिङ्गैर्निरूपयामासेत्यर्थः । कीदृशं सुरभिमिति विशेषणद्वारेण लिङ्गान्याह—नवपलाशानि सरसकिसलयानि पलाशवनानि वृक्षविशेषकाननानि यत्र । तथा स्फुटपरागाणि प्रकटरेणुनि प-



रगतानि प्राप्तानि पङ्कजानि अज्ञानि यत्र । तथा मृदुलाः कोमला अत एव  
तान्ता म्लाना लतान्ता वल्लीप्राप्ता यत्र । केचित्तु तान्तं दीर्घमाहुः, मृदुलं च  
मार्दवप्राहिणं, तथा सुमनोभरैः कुसुमसन्दिभिः सुरभि सुगन्धिम् ॥ २ ॥

विलुलितालकसंहतिरामृपन् मृगदृशां क्लृभवारि ललाटजम् ।  
तनुतरङ्गतनीः सरसां दलत्कुवलयं वलयन्मरुदाववौ ॥ ३ ॥

मलयानिल उवाह—कीदृशः सारङ्गाक्षीणां विलुलिता कम्पिता अलकसंह-  
तिलालाट्यकशपङ्क्तिर्यैनेति मार्दवोक्तिः । तथा तासामेव क्लृभभवं धर्मांशु आमृ-  
पन् स्पृशन्नपास्यन्निति प्रियकारित्योक्तिः । तथा जलाशयानां सूक्ष्मकल्लोलमाला  
वलयन् भ्रमयन्निति शैत्योक्तिः । कथं वलयन्नित्याह—दलन्ति विकस्वराणि कुय-  
लयान्युत्पलानि यत्र तदलत्कुवलयमिति सारभोक्तिः ॥ ३ ॥

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिपद्भिणि ।  
गुणवदाभ्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोपिताम् ॥ ४ ॥

अलिति भ्रमरे यो मलिनिमा कार्ण्यं स यादवाङ्गनानां नयनकनीनिका-  
स्तुलयति स्म अतृतुलदनुचकार । कीदृशोऽलिति स्त्रीणां कुरवकाव्यकुसुमगुच्छ-  
भाजि, अत एव गुणवदाभ्रयणं सितवर्णकुरवकसम्पर्केण लब्धः प्राप्तो गुणस्य  
कार्ण्यस्य धर्मस्योदय आधिपत्यं येन । सिते हि कृष्ण नितरां राजते, अत एव  
तारका अतृतुलत् । लोचनानां कुरवकमुपमान, तारकाणां भृङ्गाः । उभयथा  
प्रयोगदर्शनात् तुलिरदन्तोऽपि बोद्धव्यः । मलिनिमेति “वर्णदढादिभ्यः ष्यञ्चे”ति  
इमनिच् । अलिशब्देो नान्तोऽपि ॥ ४ ॥

स्फुटमिचोञ्ज्वलकाश्चनकान्निभिर्युतमशोकमशोभत चम्पकैः ।  
विरहिणां हृदयस्य भिदाभृतः कपिशितं पिशितं मद्नाग्निना ॥ ५ ॥

भास्वरहाटककोमलैश्चरणैकपुष्पैः सम्यग्मशोकं स्फुटमत्यर्थमशोभतादीप्य-  
त । उच्यते—भिदाभृतः स्फुटितस्य वियोगिहृदयस्य कामान्तेन कपिशितं  
पिण्डीकृतं पिशितमिव मांसमिव । विरहिभिस्तापदयस्य तदा मन्त्रव्यमतश्च लो-  
कस्यैवमूहां भवति । चरणैकराशिः कामाग्निः, अशोकनिचयस्तु पिशितमि-  
ति । इवशब्दोऽन भिन्नमः । भिदां विदारणं विभर्ताति भिदाभृतं तस्य ॥ ५ ॥

१ 'अ' ए पाठ । २ 'कम्प' मृदु न पाठ । ३ 'ज्व' ए पाठ । ४ 'म्य' ए पाठ । ५ 'म्य' ए. पाठ ।

स्मरहुताशनमुर्मुर्चूर्णतां दधुरिवाभ्रवणस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥ ६ ॥

इहाभ्राणि विकसितानि दृष्ट्वा तत्स्पर्शामोदादीनि चानुभूय 'कष्टं घसन्तेऽपि वयं विरहिताः' इति पथिकाः परितप्यन्ते इति स्थितिः । तद्यथा—“भमरभरभग्गेवण्डे श्वर्णि पडिअम्मि चूअपुच्छमि । डड्डेणवविहुआइं सुरइ रंपहिण्ण अद्दाइं” ॥ तत्र कविरुत्प्रेक्षते—पथिकव्रजान् परितः अध्वनीनवृन्दानां समन्तावुपरि शिरसि पतिताः सन्त आभ्रपरडस्य च रजःकणा रेणुलेशाः स्मरहुताशनमुर्मुर्चूर्णतां कामाग्निकणक्षोदत्वं दधुरिव ऊर्ध्वथा त एव ते पथिकव्रजा भृशमत्यर्थं परितेपुरदग्धपीडामापुः । यदि ते हि नाग्निचूर्णत्वं विभ्र्युस्तत्कथं पान्थानां शिरःसु पतितास्तापं कुर्युः, तस्माद्यदा तैः पतितैस्ते सन्तस्तास्तदा नूनं ते स्मराग्निमुर्मुर्चूर्णत्वं दधुरिति वाक्यार्थः । सूक्ष्मा अग्निकणा मुमुंरास्तेषां त एव वा चूर्णम् । आभ्रवणस्येति “प्रणिरन्तः शरे” त्यादिनाण्यत्वं । व्रजानिति “अभितः परितः” इति द्वितीया ॥ ६ ॥

रतिपतिप्रहितेव कृतक्रुधः प्रियतमेषु वधूरनुनायिका ।

वकुलपुष्परसासवपेशलध्वनिरगान्निरगान्मधुपावलिः ॥ ७ ॥

अगाद् वृक्षाद् मधुपावलिर्धर्मरमाला निरगात् निःससार । कीदृशी वकुलपुष्परसः केसरकुसुममकरन्दस्तदेवासवः पानं तेन पेशलध्वनिर्मधुररुता । किमर्थं निरगात् । कान्तेषु कृतक्रुधो विहितरूपो मनास्विनीर्वधूरनुनायिका अनुनेतुं सान्त्वयितुमिव । अलिरुतं हि श्रुत्वा मानिन्यः प्रसीदन्तीति अलयस्तासामनुनायिकाः । उत्प्रेक्ष्यते—रतिपतिप्रहितेव वधूरनुनेतुं कामेनेव विसर्जितासौ, दूत्यपि मधुरवाग्भवति । क्रोधः कृत् संपदादित्वात् किप् । अनुनायिकेति “तुमुन् एवलौ क्रियायां क्रियार्थाया” मिति कर्तरि एवल् । वधूरिति “अ-क्तेनोर्भविश्च” इति षष्ठीनिषेधः । वधूरनुनेश्यामीति निरगात्, उत्प्रेक्षायामेव वा योज्यमेतत् । प्रियेषु रुद्धा वधूरनुनेतुं कामेनेव विसर्जितेति । प्रियतमेष्वित्याधारविवक्षायां सप्तमी, तेन “ऋद्धद्भुहे” नि चतुर्थी न कृता । निरगादिति “इषो गा लुङि” ॥ ७ ॥

प्रियसम्बीसदृशं प्रतियोधिता किमपि काम्यगिरा परपुष्टया ।

प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः ॥ ८ ॥

मानिन्यः कान्तायाप्रार्थितमपि वपुरदुर्निचिन्तिपुः, यतः कोकिलया विश्व-  
स्तसख्येव किमप्यज्ञायमानं वस्तु प्रबोधिताः । कीदृश्या परपुष्ट्या काम्यगिरा  
हृद्यवाचा, तथा गुरुमत्सरच्छिदुरया महारोपापासिन्या । प्रतिबोधिता इवेत्युत्प्रे-  
क्षेयम् । आदौ हि प्रार्थिता अपि न सम्मुखाः कोकिलया वाशितेनाननुनीता  
अपि मानं जहुः, अतो ज्ञायते अनया किमपि बोधिताः, अन्यथा कुतोऽधुना  
नीरोपाः संपन्न इति वाक्यार्थः । मत्सर ईर्ष्या । छिदुरयेति छिदेः कर्तरि कु-  
रच् इति लक्ष्यते । प्रियसण्याः सदृशमिति प्रतिबोधविशेषणम् ॥ ८ ॥

मधुकरैरववादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव ।

कलतया वचसः परिवादिनीस्वरजिता रजिता वशमाययुः ॥ ९ ॥

पान्थाः कामस्य वशमायत्ततां जग्मुः, यतो भ्रमरैः परिवादिनीस्वरजिता  
वचसः कलतया वीणातन्त्रीपरिभावुकेन बाध्याधुर्येण मृगा इव रजिता हृताः ।  
भृङ्गगुञ्जितं हि श्रुत्वा अध्वगाः कान्तानां सस्वररिति वाक्यार्थः । कीदृशैर्मधु-  
करैः अववादकरैरिव आज्ञाविधायिभिरिव प्रकृतत्वात् कामस्यैव । यः किल  
निदेशवर्ती स प्रभोरन्यं वशं नयति । तैश्च वचसः कलत्वेन ते वशीकृताः, ह-  
रिणा अपि मृगयुभिर्गीत्वा माधुर्यैवैव रजिता वशं नीयन्ते । परिवादिनी वीणा  
तस्याः स्वरं जयतीति स्वरजित् तया । अथ रजिता इति कथम् ? मृगरमणे  
हि रञ्जेर्नलोप उक्तः, नच पथिका मृगाः, औपमानिकं मृगत्वं भविष्यति, येन  
हि उक्तं पथिका हरिणा इवेति तेन प्रकटमेव तेषां मृगत्वमुक्तम् । वशमिति  
“वशिरण्यो” रित्यप् ॥ ९ ॥

समभिसृत्य रसादवलम्बितः प्रमदया कुसुमावचिचीपया ।

अविनमन्न रराज वृथोच्चकैरनृतया नृतया वनपादपः ॥ १० ॥

काननतरुनृतया नृतया अलीकेनैव पौरुषेण न रराज न वभौ, यतः पु-  
ष्पोचिचीपया हेतुभूतया रसादागत्य वध्वाश्रितोऽप्यविनमन् न प्रणतः अतो वृ-  
थैवोच्चकैरुन्नतः । उच्चत्वस्य पुरुषत्वस्य च खल्वेतदेव फलं यद्रभसागतकामिनी-  
प्रदत्तम् । तद्यथा—“अपङ्कभिण्अण्णनिअंवीअं कुविआणपोढमहिलाण । तीअं-  
तंनत्थिजपजस्स भण्णामिसंसीसम्” ॥ स चावलम्बितोपि न नतोऽतो सत्य-  
मेव तस्य पुरुषत्वम् । पादपशब्दो हि पुंलिङ्गः । नुर्भावो नृता तया नृतया ।

सा बलिभा “तुन्दिवलिघटेर्भ” । अभिपखजे इत्यौपसत्यानिक कित्त्वम्, “उपसर्गात्सुनोती” ति पत्वम्, धातोस्तु “सद्विखञ्जो परस्य लिटी” ति निषेधात् न भवति । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसभृतशोभया ।

बलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥१४॥

अन्यया नायिकया परिवृत्तया सत्या कलमेखलाकलकलो मधुररशनाभ्रणभ्रणत्कारो विदधे वृत्त । कीदृश्या तयति बलने कारणमाह—कुसुमसौरभलोभेन पुष्पसौरभ्यगर्धेन परिभ्रमन्तो ये भ्रमरास्ततो य सभ्रमखासस्तेन सभृता जिता धृता शोभा रामणीयक यया, अत एवालकैलौलाकुला दृक दृष्टिनेत्रे वा यस्या । चलितयेति पाठान्तरम् ॥ १४ ॥

अजगणन् गणशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यतिमानितया न याः ।

सति मधावभवन् मदनव्यथाविधुरिता धुरि ताः कुकुरस्त्रियः ॥१५॥

या वृष्णिवनिता मानिनीत्वात् पुर प्रहीभूत चरणपतितमपि कान्त बहु शो नाजगणन् न बहु मेनिरे, ता वसन्ते प्राप्त मदनव्यथाविधुरिता कामज्वरदुखिता सत्यो धुर्यत्रे आसन् । कस्य धुरीति चेत् सत्रिधानात् मदनव्यथाविधुरितानामेव विरहदुःखपीडितानां ता एवाग्रण्योऽभवन्नित्यर्थ । स्वयमेव प्रियमभिसञ्चुरितियावत् । अजगणन्निति गणणिजन्तात् लुङ् चलश्चङ “ई च गण” इतीप् च निभाषितम् । गणश इति बह्वृत्पार्था” इति शस् । मदनव्यथाविधुरिता धुरीति पृथक्पदे समासे सति समासान्तप्रसङ्गात् ॥ १५ ॥

कुसुमकार्मुककार्मुकसहितद्रुतशिलीमुग्ग्वरिडतविग्रहाः ।

मरणमप्यपराः प्रतिपेदिरे किमु मुहुर्मुहुर्गतभर्तृका ॥ १६ ॥

अपरा गतभर्तृका प्रोषितभर्तृका मरणमपि प्रतिपेदिरे अपि मद्यु किमु किञ्च पुनर्मुहुर्मुहुद् माह गता मोह न प्रत्यपद्यन्त अशयमयामुह्यन्तेत्यर्थ । मरणान्मोहस्यानवादिता भाव । मरणे माहे च कारणमाह—कुसुमकार्मुकेन पुष्पचापन कामुक धनुषि सहिता योजितास्तता द्रुता मुक्ता ये शिलीमुग्वा शरालं परिडतविग्रहा ग्लपितशरीरा । किमिति निपातसमुदाय । गतभर्तृका पाथवनिता ॥ १६ ॥

रुद्विपा वदनाम्बुरुहश्रियः सुतनु सत्यमलङ्करणायते ।  
 तदपि संप्रति सन्निहिते मघावधिगमं धिगमङ्गलमञ्चुणः ॥ १७ ॥  
 त्यजति कष्टमसावचिरादसून् विरहवेदनयेत्यघशङ्किभिः ।  
 प्रियतया गदितास्त्वयि यान्धवैरवितथा वितथाः सखि मा गिरः १८  
 न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते महमसाविति बन्धुतयोदितैः ।  
 प्रणयिनो निशमस्य बधूर्बहिः स्वरमृतैरमृतैरिव निर्ववौ ॥ १९ ॥

काचिद्विरहिणी ऋतै सत्यवचनेनिर्ववौ निर्वृतिं लेभे, अत्र एवामृतैरिवा-  
 मृततुल्यः । अमृतं हि निर्दिश्यते । कौटशे सत्ये इत्यनेन प्रकारेण बन्धुतया  
 सखीसमूहेनादितैरुक्तं । तमेव प्रकारमाह—रुद्विपेत्यादि । हे सुतनु विरहिणीत्वा-  
 दतिष्ठशे, अथवा शोभनमात्रि तवपा रुद्विपा रोदितुमिच्छा सत्य मुख्याङ्गल  
 ङ्ग्या भूपण, तथाप्यधुना वसन्ते निकटे सत्यञ्चुणो वाप्यस्य योऽधिगम आ-  
 विर्भावस्त धिक्, यतोऽमङ्गलमशकुनम् । तस्मादल रुदित्येति भाव । धिङ्  
 निन्दायाम् ॥ —किंच यान्धवे स्वजनैर्वियोगव्यथयाऽधुनैव हा कष्टमेवा प्राणान्  
 जहातीति या वाचस्त्वय्यभिहितास्ता सखि अवितथा सत्या मा वितथा  
 मा कृथा, मासूस्त्याक्षीरित्यर्थ । कौटग्भिर्बान्धवे प्रियतया बाल्भ्येनाघशङ्कि-  
 भिरनिष्टोत्प्रेक्षिभि । प्रिये हि जने सर्वथा व्यसनमाशङ्क्यते । उक्तं च—“स्व-  
 गृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पाप विशङ्कते स्नेहा” इति ॥—किंच असौ स्वत्कान्तो  
 दूरगतोऽपि दधीयानपि निश्चित मह मदनोत्सव न खलु नैवातिवर्तते उपेक्षते,  
 अवश्यमेव वसन्तोत्सवनिमित्तमागच्छतीत्यर्थ । एव यावद्वन्धुता वक्ति तावद्द-  
 हिरङ्गने प्रणयिन प्राणनाथस्य सा स्वर वाचमशृणोत् । ता चाकर्ण्य यान्ध  
 वसत्यवाम्यैरसौ निर्ववार । यथा कस्यचित्—“भ्रात किं तत्र देशे निशि ज  
 लगुरवो न ध्वनन्त्यम्बुवाहा किंवा सान्द्रेन्द्रगोपा न भवति वसुधा येन नाया  
 न्ति पान्था । इत्थ वाप्यन्तुताक्षी वदति विरहिणी यात्रदुद्भूतवाष्पा तावत् स  
 रम्भकृजदद्भुतकरभगतो बल्लभ प्राप्त एवे” इति ॥ रुद्विपेति ‘रुद्विपे’ इति सन  
 ित्त्वम् । सुतनुशब्दे ‘सन्नापूर्वको विधिरनित्य’ इति ह्रस्वस्य गुणो न भव-  
 ति । अथवा तनूशब्दस्य रूपमेतत् । एव हि ह्रस्वकरणामार्थ्याद्गुणामाव ।  
 अधिगममिति त्रिकशब्दयोगे द्वितीया । वितथा इति तनेर्माङ्गि लुङ् धाप्,  
 “तनादिभ्यस्तथासो” इति सिञ्जलुञ् । बन्धुता नमूहो बन्धुता “ग्रामजनव

न्धुगजसहायेभ्यस्तत्” । कर्तारि तृतीया । उदितैरिति वदे कर्मणि निष्ठा ।  
कर्म तु ऋतानि । निशमय्य श्रुत्वा “ल्यपि लघुपूर्वा” दिति णेरयादेश । निर्ववा-  
विति वातेलिंद ‘आत औ णल ” । त्रिभिर्विंशेषकम् ॥ १६ ॥

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥ २० ॥

मधुकराङ्गनया भ्रमर्या मुहुरसकृत् उज्जगे गुञ्जित गीतम् । कथ निभृता  
न्यव्यक्तानि मधुराण्यक्षराणि स्वरा यत्र तन्निभृताक्षरम् । कीदृश्या मधुरया अ-  
रुक्षया, यतो मधुना वसन्तन बोधिता विकास भौता यासौ माधवी अतिमु-  
क्लकलता तस्या मधु रसस्तस्य समृद्धिर्भूयस्ता तथा समेधिता पट्टकृता मेधा  
बुद्धिर्यस्यास्तया, अत एवोन्मदध्वनिभृता सहर्षनिनादधारिण्या । यद्विदोद्गतो  
मदो मनोविकारो यस्मादित्युन्मदध्वनि । अलिनीरुतेन हि कामिनो माद्यन्ति ।  
उज्जगे इति भावे लभार । मधुश्चैत्रो मास, मधु पुष्परस ॥ २० ॥

अरुणिताखिलशैलवना मुहुर्विदधती पथिकान् परितापिनः ।

विकचर्किशुकसहतिरुचकैरुदवहृद्वहन्यभुजः श्रियम् ॥ २१ ॥

उन्नतविकसरर्किशुकपुष्पाणा सतति समूहो दवहन्यभुजो दवाग्ने थिय  
शोभामुदवहृत् वभार, यतो लोहितीष्टलाशेषनगकानना, तथासरुदध्वन्यान्  
परितापिन सेदयुक्तान् कुर्वती । विरहिणो हि किंशुकान्युत्फुल्लानि दृष्ट्वा कष्ट  
माधवमास आगतो वय न सगता इति परितप्यन्ते । दवाग्निरपि तापयति,  
शैलवनानि चारुण्यति । दवो वनम्, दूड पचाद्यच् ॥ २१ ॥

अथ ग्रीष्मवर्णनम्—

रवितुरङ्गतनूरुहृतुल्यतां दधति यत्र शिरीपरजोरुचः ।

उपययौ विदधन्नवमल्लिकाः शुचिरसौ चिरसौरभसपदः ॥ २२ ॥

असौ शुचिरापाडो मास उपययौ भ्रम्रात् ग्रीष्म आविरभूदित्यर्थ । मा-  
सं सर्वत्र यथायथमुत्तरो लस्यन्ते । कीदृश शुचि नवमल्लिका कृत्स्नमविशेषा  
श्चिरसौरभसपदा विदधत्, चिर सौरभसपत् सांगन्ध्यसमृद्धिर्यामा ताश्चिरसौ  
रभसपद सौरमातिशययुक्ता कुर्वन्तित्यर्थ । तदैव तामा प्रयाधात् । असावि

त्यनेन यादृग्गुणविशिष्टो विवक्षितस्तं धर्मं स्वरूपेण वह्नि । कोऽसावित्याह—  
यत्र शुची शिरीपरजोरुचः शिरीषाख्यपुष्परेणुमासो रवितुरङ्गतद्रूहहतुल्यतां सूर्यांश्वरोमसाम्यं विभ्रति, शिरीषाणि नीलवर्णानि यत्र भवन्ति विकसन्तीत्यर्थः ।  
रविहया हि नीलाः । तनूश्च, श्रौणादिकः ॥ २२ ॥

दलितकोमलकुदमलपाटले निजवधूश्वसितानुविधायिनि ।

मरुति याति विलासिभिरन्वितभ्रमदलौ मदलौल्यमुपाददे ॥ २३ ॥

तदा वाते वहति सति कामिभिर्मदेन लौल्यमाकुलत्वमुपाददे गृहीतम्,  
लोकस्तदा ममादेत्यर्थः । कीदृशे मरुति दलिता व्याकोशिताः कोमलकोरका,  
पाटलाः पुष्पविशेषा येन, अत एव साभिध्यात् निजा आत्मीया या धव्यो यु-  
वतयस्तासां श्वन्वित मुखोच्छ्वासम् अनुविदधात्यनुकरोति यस्तस्मिन्, तथा श्व-  
न्विता अनुगता भ्रमन्तः संचरन्तोऽलयो यत्र । उपाददे इति कर्मणि लकारः ।  
मदश्चित्तविकारः ॥ २३ ॥

निदधिरे दयितोरसि नत्क्षणरूपनवारितुपारभृतः स्तनाः ।

सरसचन्दनरेणुरनुक्षणं विचकरे च करेण वरोरुभिः ॥ २४ ॥

वरा रम्या गौराः पीवरा ऊरवो यामां ताभिर्वरोरुभिः कान्तवत्सि कुचा  
निदधिरे निहिताः, तस्य दाहशान्तये इति भावः । यतस्तत्क्षणं तदैव यत् ख-  
पनमभिषेकस्तेन तत्र या यज्जलं तेन तुपारभृतः शैत्यधारिणः, तथा तत्र करे-  
ण पाणिना अनुक्षणमसकृदभिनवमलयजपरागो विचकरे विकीर्णः । न केवलं  
दयितोरसि स्तना निदधिरे यावत् चन्दनरेणुरपि विचिक्षिपे इति चार्थः ।  
उभयत्रापि कर्मणि लकारः । विचकरे इति “ऋच्छतृता” मिति गुणः ॥ २४ ॥

अथ प्रावृद्धर्षणम्—

स्फुरदधीरतडिन्नयना मुहुः प्रियमिवागलितोरूपयोधरा ।

जलधरावलिरप्रतिपालिनस्वसमया समयाज्जगतीधरम् ॥ २५ ॥

अथ मेघमाला जगतीधरमर्द्धि समयादभिययां, प्रावृद् प्रवृत्तेत्यर्थः । की-  
दृग् जलदावलिः मुहुर्मरुन् स्फुरन्त्योऽधीराश्चञ्चलास्तडित एव नयनानि यस्याः,  
तथा अगलितमध्रेष्टमुह महत् पयो जलं धारयतीति अगलितोरूपयोधरा, तथा  
अप्रतिपालितोऽप्रतीक्षितः स्वसमया आत्मीयकालो धर्षाख्यो यया । अत एव

नरा कीदृश प्रियमिव कान्ततुल्यम्, प्रिय हि कान्ता उत्कत्वाद्प्रतीक्षितवैलैवा  
भिसरति । कीदृशी कान्ता स्फुरन्ती अर्घीरे तडित्तुल्ये नयने यस्या, तथा  
अगलिताचपतिताडुरु पीवरौ पयोधरौ स्तनौ यस्या । कान्ता त्वत्र प्रतीयमा  
ना । समयादिति यातेर्लङि रूपम् ॥ २५ ॥

गजकदम्बकमेचकमुच्चकैर्नभसि वीक्ष्य नवाम्बुदमम्बरे ।

अभिससार न बल्लभमङ्गना न चकमे च कमेकरसं रहः ॥ २६ ॥

नभसि ध्रावणे मासि द्विरद्वन्दुकाल घनाघनमाकाशेऽवलोक्य का कामि  
नी कान्त नाभिससार रहसि च क न चकमे नाचकमत, सर्वमेव प्रियतम  
सर्वेवाङ्गना अचकमतेत्यर्थ । कीदृश बल्लभम् एकरस रसो राग, एको रसो  
यस्य तमकरस रागिण शृङ्गारप्रधानमित्यर्थ । तत्र च सर्ववृत्ता स्वसमयात्पे  
क्षमवस्थानेऽपि कवर्वणं यथास्थितकालावभागेनैवेति नमसीति वचन न विर  
ध्यते । एवमन्यत्र । चकम इति लिट् 'आयादय आर्घघातुके वा' । रह इ  
त्यधिकरणप्रधानम् । चशब्द क्रियान्तरसमुच्चयार्थ ॥ २६ ॥

अनुययौ विविधोपलङ्कुण्डलधुतिवितानकसंबलितांशुकम् ।

धृतधनुर्वलयस्य पयोमुचः शबलिमा बलिमानमुपो वपुः ॥ २७ ॥

पयोमुचोऽन्द्रस्य य शबलिमा शारत्व स बलिमानमुपो बलिदपंहरस्य  
हरेर्वपुरनुययौ देहमनुचकार । कीदृशस्य पयोमुच धृतधनुर्वलयस्य रुढेन्द्रायु  
धमण्डलस्य, अत एव च शबलत्वम् । कीदृग् वपु विविधोपला नानामणयो  
ये कुण्डलास्तया धुतिवितानकेन दीप्तिपुत्रेण सबलिते मिथिते क्षुरिते अशुके  
यासमी यस्य । धनुर्वलयमिव वक्रत्वात् । मघस्य कृष्णवपुरुपमानम्, इन्द्रध  
नुषा विविधदीप्यनुगतमशुकम् । शबलिमिति इमनिजन्त ॥ २७ ॥

द्रुतसमीरचलैः क्षणलक्षितव्यवहृता विटपैरिव मञ्जरी ।

नवतमालनिभस्य नभस्तरोरचिररांचिररोचन वारिदैः ॥ २८ ॥

नभस्तराराकाशध्रष्टस्याचिररोचिस्ताडित् अरोचत । कीदृशस्य कापर्यान् स  
रमतमालनरुमदृशस्य । किंभूता अचिररोचिर्वेगवद्वातचटुलैरभ्रमुद्गुलक्षिता  
क्षण च निरस्तता । कैरिव का क्षणक्षण पिहितायोमतत्याह-विटपैरिव मञ्ज  
री यथा तमालतराद्द्रुतसमीरचलैरिविदपैः शाखाप्रदाने क्षणलक्षितव्यवहृता म



ञ्जरी, पुष्पवती लता शोभते । यस्य तमालतरुवपमानं, विद्युतो मञ्जरी । शो-  
भनं नभो नभस्तरुः इति "प्रशंसावचनैश्चे" ति मयूरव्यंसकादित्वाद्वा समासः ।  
अन्यार्थानामपि शब्दानां प्रशंसार्थता दृश्यते । यथा—कर्णतालः, केशहस्तः,  
मुनिशार्दूल इत्यादौ तालादीनाम् । एतच्चास्माभिरलङ्कारटीकायां सुविचारितम् ।  
नभस्तरुर्वेति उपमितसमासे आधिक्यदोषः स्यात्, नवतमालनिभस्येत्येनैव  
तरुत्वावगतेः । अरोचतेति लङ् ॥ २८ ॥

पटलमम्बुमुचां पथिकाङ्गना सपदि जीवितसंशयमेष्यती ।

सनयनाम्बुसखीजनसंभ्रमाद्विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षत ॥ २९ ॥

काविदध्वन्यजाया मेघवृन्दमैक्षताद्राप्तीत् । कथमबन्धुरं दीनं, यतः सप-  
दि मेघालोकनसमकालमेव विरहात् जीवितसन्देहमत्यर्थमेष्यती यास्यन्ती, अत  
एव साधुवयस्यालोकनासात् दुःखितस्वजना । रुदत्सखीजनो यदा संध्राम्यति  
तदा बान्धवा अपि यस्या दुःखिता इत्यर्थः । एष्यतीति एतेर्लृट् । पन्थानं ग-  
च्छति पथिकः "पथः प्कन्" ॥ २९ ॥

प्रवसतः सुतरामुदकम्पयद्विदलकन्दलकम्पनलालितः ।

नमयति स्म वनानि मनस्विनीजनमनोनमनो घनमारुतः ॥ ३० ॥

घनमारुतोऽध्रवातः प्रवसतः पान्थानत्यर्थमुदकम्पयत् विह्वलीचकार, तथा  
वनानि कातनानि नितरं नमयति स्म नम्रीचकार अदलयत् । कीदृशः विदलाः  
फुल्ला ये कन्दला लताभेदास्तेषां कम्पनेन लालितः शीलितः, अत एव मनस्वि-  
नीजनमनोनमनो मानिनीलोकचित्तघशीकर्ता । वायुः कन्दलानिव पान्थानकम्प-  
यत्, वनानीध मानिनीमनांस्यनमयदिति वाक्यार्थः । नमयतीति नमनः, मन-  
सो नमन इति षष्ठीसमासः । प्रवसत इति शसन्तः ॥ ३० ॥

जलदपङ्क्तिरनर्तयदुन्मदं कलविलापि कलापिकदम्बकम् ।

कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया निजया स्वनसम्पदा ॥ ३१ ॥

घनावली मत्तं मधुरभाषि च भयूरनिकुरन्ममात्मीयया गर्जनसम्पत्त्या अ-  
नर्तयत् । कीदृश्यसौ कृतः समार्जनस्य पिण्डीलित्तस्य मर्दलमण्डलस्य ध्वनेर्ज-  
यः परिभवो यया सा कृतसमार्जनमर्दलमण्डलध्वनिजया । मार्जना कार्मारव्या-

पादिकाः संस्कारविशेषाः । मर्दलं मुरजाकारोऽर्धनद्धबाद्यविशेषः । मण्डलं स-  
मूह आभोगो वा । उत्पन्नो मद्रो यस्य तमुन्मदम् । अन्योऽपि मत्तो मर्दले वाप-  
मानेऽवश्यमेव नृत्यति ॥ ३१ ॥

नवकदम्बरजोऽरुणितांभ्यरैरधिपुरन्धि सिलिन्ध्रसुगन्धिभिः ।  
मनसि रागवतामनुरागिता नवनवा वनवाशुभिरादधे ॥ ३२ ॥

रागिणां विच्छेषु काननवातैर्नवनवा अपूर्वैवाधिपुरन्धि स्त्रीषु नायिकाविष-  
येऽनुरागिता विदधे औत्सुक्यं कृतम्, यतः सिलिन्ध्रसुगन्धिभिस्तथा सरसक-  
दम्बधूलिलोहिताकृतमुखैः । सिलिन्ध्रकदम्बकौ प्रावृषेण्यपुष्पविशेषौ । पुरन्धिष्व-  
धिपुरन्धीति विभक्त्यर्थेऽव्ययम् । नवनवेति प्रकारे द्वित्वम् । प्रकारः सादृश्यम् ।  
कर्मधारयवत्कार्यम् ॥ ३२ ॥

शमिततापमपोढमहीरजः प्रथमविन्दुभिरम्बुसुचोऽम्भसाम् ।  
प्रविरलैरचलाङ्गनमङ्गनाजनसुगं न सुगन्धि न चक्रिरे ॥ ३३ ॥

मेघा असंहतैरपां नवकणैर्नगाजिरं न सुगन्धि न चक्रिरे अपितु सुरभि-  
तमेव विदधुः । न सुगन्धीत्यस्य निषेधरूपस्य वाक्यार्थस्य निषेधादत्र सातिश-  
यविधिप्रतीतिः । कीदृशमङ्गनं शमिततापमपास्तयर्मं प्रकृतत्वाद्भिषुद्भिरेव । तथा  
अपोढमहीरजो निवृत्तस्थलीधूलि, अत एवाङ्गनाजनेन यौवतेन सुगं गमने सु-  
खावहम् । शमितमिति शमेण्यन्तासिद्धा । अपपूर्वाद्द्वैत-क्ले अपोढमिति रूपम् ।  
अङ्गनमजिरम्, अङ्गतेऽस्मिन्निति कृत्वा । सुखेन गम्यतेऽस्मिन्निति सुगम् "सु-  
दुरोरधिकरणे" इति डः, ततस्त्वृतीयातत्पुरुषः । चक्रिरे इति कर्तरि लकारः  
जित्वात् तद् । अथ कीदृशमत्र कर्त्रभिप्रायक्रियाफलत्वं, नह्यम्बुदाः फलमाजः,  
विकल्पफलत्वात् तस्येत्यदोषः । एवं हात्र लदयदर्शनम् । तथाहि—कर्त्रभिप्राये  
क्रियाफलेऽपि कविन्न भवति । यथा च कालिदासस्य "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य  
वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्ते । भासन्ति रत्नानि महौषर्धाश्च प्रथूपदिष्टां  
दुदुर्धरित्री" मिति ॥ अथ कर्त्रभिप्रायेऽपि कविद्दृश्यते । यथेहैव यदिवा  
विद्यता तत्र प्रधानं न यस्तुतत्त्वं, सा चेह न केनचिधिपिद्धा । एवमन्यत्रापि ३३।  
द्विरददन्तावलक्षमलक्षयत स्फुरितभृङ्गमृगच्छवि केतकम् ।

घनघनौषविद्यनया दिवः कुशशिखं शशिखण्डमिव व्युतम् ॥ ३४ ॥

केतकपुष्पमलयत दृष्टम् । कीदृशं दन्तिदशनवद्धवलं कृशशिखं तन्वमं,  
तथा स्फुरिता भृङ्गस्यैव मृगस्य शशस्य च्छविः कान्तिर्यत्र । अतश्चोत्प्रेश्यते—  
दिवः स्वात् च्युतं पतितं कृशशिखं तनुलेखं शशिखण्डमिव । पाते निमित्तमा-  
ह—घनघनौषधिविघट्टनया संहताभवलयप्रेरणया, घनाघनैश्चालितत्वात् पतित आ-  
काशादर्धचन्द्रो ज्ञायते इत्यर्थः । कृशो हि जनमर्दनप्रेरणयावश्यमेव पतति ।  
केतकस्य शश्युपमानं, मृगो भ्रमरस्य । बलक्षयश्चः शुक्लपर्यायः । केतक्या वि-  
कारे पुष्पं केतकं “पुष्पमूलेषु बहुल” मिति विकाराणो लुक्, “लुक्ञितलु-  
कि” ॥ ३४ ॥

दलितमौक्तिकचूर्णविपाण्डवः स्फुटितनिर्भरशीकरचारवः ।

कुटजपुष्पपरागकणाः स्फुटं विदधिरे दधिरेणुविडम्बनाम् ॥३५॥

कुटजकुसुमकिड्कलेशा दधिरेणुविडम्बनां दधिकणानुकारमखण्डं विद-  
धिरे चकुर्वभुः । कीदृशाः कणाः पिष्टमुक्तामणिकोदधधलाः, तथा विशीर्णप्रपा-  
तजलकणरमणीयाः चयाणां साम्यमूहुरित्यर्थः । दध्ने रेणवः कणाः, विडम्बना-  
नुकारः । विदधिरे इति कर्तरि लकारः ॥ ३५ ॥

नवपयःकणकोमलमालतीकुसुमसंनतिसन्ततसङ्गिभिः ।

प्रचलितोडुनिभैः परिपाण्डिमा शुभरजोभरजोऽलिभिराददे ॥३६॥

अलिभिः भृङ्गैः परिपाण्डिमा सितत्वमाददे धृतम् इति कर्मणि लकारः ।  
कृष्णानां सितिमा कुत आगत इत्याह—शुभरजोभरज इति, शुक्लस्य रेणुनिकर-  
स्य । कस्तेषामागम इत्याह—नवा अविरोज्झिता ये पयःकणास्तोयविन्द्वस्तद्व-  
त् कोमला मनोश्चा या मालतीकुसुमसन्ततिर्जातीप्रसूनराशिस्तत्र सन्ततं सततं  
सङ्गः परिचयो विद्यते एषाम्, अत एव स्फुरन्नक्षत्रसदृशैः । मालतीसंज्ञं कुसु-  
मं मालतीकुसुममिति शाकपार्थिवादित्यात् समासः । मालत्या लताया वा कु-  
सुममिति षष्ठासमासः ॥ ३६ ॥

निजरजः पटवासमिवाकिरद् धृतपटोपमवारिमुचां दिशाम् ।

प्रियचिमुक्तवधूजनचेतसामनवनी नवनीपवनावलिः ॥ ३७ ॥

नवनीपवनावलिः सरसनीपकुसुमकाननराजिर्निजरजः स्वरेणुं दिशामाशा-  
स्यकिरत् चिक्षेप । कीदृशां दिशाम् ऊढवसननिभनीरदानाम् । सा तु कान्त-

विरहितावलालोकमनसामनघनी अपालनी अप्रीतिकारिणी उद्वेगोत्पादकत्वात् ।  
कीदृग्रजः पटवासमिव चन्द्रनादिचूर्णतुल्यम् । यथा काचिन्नायिका सखीनामा-  
च्छादितपटानां पटवासं क्षिपति, एवं या निजरजो दिशामकिरदित्यर्थः । अ-  
वति प्रीणयतीत्यवनी “कृत्यल्युटो बहुलं” ततो नञ्समासः ॥ ३७ ॥

प्रणयकोपभृतोऽपि पराङ्मुखाः सपदि वारिधरारवभीरवः ।

प्रणयिनः परिरन्धुमनन्तरं ववलिरे वलिरेचितमध्यमाः ॥ ३८ ॥

वलिमी रेवामी रेचितमाश्लेषवशाद्द्रहितं मध्यममुदरं यासां ता वलिरेचि-  
तमध्यमाः, सामर्थ्यान्नार्य उच्यन्ते । ताः प्रियानालिङ्गितुं ववलिरे परिवृत्ताः ।  
कदाचित् प्रसन्नाः स्युरित्याह—प्रणयकोपभृत इत्यत एव पराङ्मुखा अप्रीताः ।  
कथं तर्हि वलिता इत्याह—सपदि विरोधसमकालमेव, यतो वारिधरारवात् मेघग-  
जितात् भीरवस्त्रक्षत्रः, अनन्तरं ववलिरे । अनन्तरार्थः पूर्ववत् । प्रणयकोपो रतिक-  
लहः । अपिर्विरोधे भिन्नक्रमः । पराङ्मुखा अपि वलिताः । यः किल पराङ्मुखः  
स कथं वलितो भवेत् । पराञ्चतेः क्तिप्, नलोपः । पराचि देशे “दिक्शब्देभ्य”  
इत्यस्तातिः । अञ्जेलुक् । पराङ्मुखं यासां ताः पराङ्मुखाः । ङीप् विकल्पि-  
तः । आस्व इति “विभाषादि ऋन्वोः” । प्रणयं प्रीतिः । मध्यदेशे भवं मध्य-  
मम् “मध्यान्मः” ॥ ३८ ॥

विगतरागगुणोऽपि नरो न कश्चलति वाति पयोदनमस्वति ।

अभिहितेऽलिभिरेवमिवाचकैरननृते ननृते नवपल्लवैः ॥ ३९ ॥

वर्षासु घातवशात् किसलयानि चलन्त्यलयश्च शुञ्जन्ते इति ऋतुस्वभावः ।  
तत्र कविरूढते—अलिभिरेवमननृते सत्यभूतेऽभिहिते इह सति नवपल्लवैर्नूतन-  
किसलयैर्ननृते नृतं चलितमिति भावे लकारः । किमभिहिते इत्याह—पयोदन-  
मस्वति घनवाते बहति सति यः पुरुषो विगतरागगुणो नीरागः सोऽपि को न  
चलति धैर्यान्न ध्रुयति, मुनयोऽपि वर्षासु लुभ्यन्तीति भावः । यतश्च नीरा-  
गोऽपि चलति तदा तानि सरागत्यान्नवानि कथं न चलेयुः । अथच यदा वि-  
गतरागा मुनयोऽपि चलन्ति तदा नवपल्लवैः शिङ्गैश्चलितमित्युक्तिः । रागो ध्य-  
सनं लौहित्यं च । ऋतं सत्यं, न ऋतमनृतं, मानृतमनृतं सत्यम् । भूयोऽ-  
पि नष्टमासो नृह च ॥ ३९ ॥

अरमयन् भवनादचिरद्युतः किल भयादपयातुमनिच्छुवः ।

यदुनरेन्द्रगणं तरुणीगणास्तमथ मन्मथमन्मनभापिणः ॥ ४० ॥

अथ त यदुनरेन्द्रगण कुडुरनृपवृन्द युवतिपूगा अरमयन् अतोपयन्, य-  
तस्त्वडितस्त्रासात् किल गृहाविर्गन्तुमकामा । किलेत्यलीके । तत्त्वतो हि शक्ता  
एव, केवल तान् वशीकर्तुं भय ताभिर्नाटितमित्यर्थ । तथा मन्मथेन कामेन  
मन्मथमव्यक्तं भापन्ते इति मन्मथमन्मनभापिण । मन्मथशब्दोऽयं वृद्धवर्धरस्वर-  
वाचको देशीपदम् । नासामननार्थं इति त्वन्ये ॥ ४० ॥

ददतमन्नरिताहिमदीधितिं खगकुलाय कुलायनिलायिताम् ।

जलदकालमयोधकृतं निशामपरधाप रथावयवायुधः ॥ ४१ ॥

स भगवान् रथावयवायुधश्चक्रेहेति कृष्णो जलदकाल वर्षा अपरथा अ-  
परेण प्रकारेण साधर्म्ययोगाख्येन निशा रात्रिमाप नतु स्वापात् । भावृषि हि  
मासचतुष्टय देव स्वपिति, स्वापाद्यास्य सा निशा, अथ तु तामपरधा असौ  
निशामाप, निशामावृषो साम्यात् भावृष निशामिवाज्ञासीदित्यर्थ । तदेव साम्यं  
विशेषणद्वारेणाह—कीदृश जलदकालम् अन्तरित पिहितोऽहिमदीधिति सूर्यो  
यत्र । अत्र च सजलदत्वमेव हेतु । तथा खगकुलाय पक्षिपूगाय कुलायनिला-  
यिता नौडाश्रयत्व ददनम् । अत्र चातिवृष्टि कारणम् । तथा अवोधकृत भग-  
वतो निद्राकारिणम् । वर्षासु हि भगवान् शेषपर्यङ्के स्वपिति, रात्रिरप्येवविधैव  
भवति अस्यां नोडलीनयिदगा निद्राविधायिनी च । कुलायेऽवश्य निलीयन्ते  
इति कुलायनिलायिन तद्गायस्तत्ता । अवोध करोतीति अयोधकृत, क्षिप ।  
रथान्यवयवम् । आयुष्यन्ते अनेनेत्यायुधम् ॥ ४१ ॥

अथ शरद्वर्षातम्—

सविकचोत्पलचक्षुपमैक्षत च्छितिभृतोऽङ्गतां दयितामिव ।

शरदमच्छगलद्वसनोपमाक्षमघनामघनाशनकीर्तनः ॥ ४२ ॥

अघनाशन पापक्षयकारि कीर्तन नामग्रहण यस्य स भगवान् हरि शरद  
शरदास्य ऋतुमेक्षतादर्शत् । कीदृशी विकचानि प्रफुल्लानि उत्पलान्येव चक्षुषि  
यस्यास्तथा च्छितिभृतो रैवतकाबलस्याङ्गता मध्यवर्तिनीम्, तथा अच्छा नि-  
मैला गलन्तो नश्यन्तो वसनोपमाक्षमा सितपखोपमाक्षमा सितवस्त्रसादृश्य-

योग्या मेघा यस्यास्ताम् अतश्च दयितामिच प्रेयसीतुल्याम् । सापीन्दीघरतुल्य-  
नेना भवति अद्भुतस्थिता च, तत्र निर्मलगलद्वसना च ॥ ४२ ॥

जगति नैशमशीनकरः करैर्वियन्ति वारिद्वृन्दमयं तमः ।

जलजराशिषु नैद्रमदिद्रवन्न महतामहताः कचनारयः ॥ ४३ ॥

उष्णरश्मिस्तदा रश्मिभिर्भुवि नैशमन्धकारमदिद्रवदनीनशत्, खे च घनो-  
घागत, पञ्चावलिषु च नैद्र सङ्कोचजम् । किं वैतच्चित्रम् ? यद्रविणा सर्वत्र  
सर्वं तमो निरस्त यतो महतामुन्नताना येऽरयः शत्रव ते न कचन न कचि  
दहता सर्वत्रैव हता इत्यर्थः । के-याधारनिर्देशः । चन्तशब्दश्चिदर्थः । अथवा  
केत्वसभावताया वशब्दो यस्मादर्थे, प्रतिपद्याना च त्रितयम् । तेन य एव  
क हता इत्यस्यार्थः स एव न न क हता इत्यस्य । यस्मात् महतामरयो न  
न क हता अपितु सर्वत्रैव हता इत्यर्थः । महतामिति कर्तरि सम्बन्धे वा  
पठ्ये । निशाया भव नैश निशाप्रदोपाभ्या चे" त्यण् । वारिद्वृन्दमयम् इ-  
त्यागतार्थे मयद् । निद्रा सङ्कोचस्तत्र आगत नैद्रम् । अदिद्रवदिति द्रवतेर्ण्य  
न्तात् लुङ् 'खिधिद्रुचुभ्य कर्तरि चङि' ति चङ् गिलोपः, प्रत्ययलक्षणेन वृ-  
द्धि 'शौ चङ्युपधाया ह्रस्व' व्यातिवद्भावाद् द्विन्वं हु । "सन्वत्तुनि चरण  
रेऽनग्लोपे" इति सन्वद्भावे सति "अथतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्रवतिच्यवती  
ना वे" तीत्यम् ॥ ४३ ॥

समय एव करोति बलावलं प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

शरदि हसरवाः परुषीकृतस्वरमयूरमयू रमणीयताम् ॥ ४४ ॥

हसरवा सारसध्वनय शरदि रमणीयतामयुर्हृद्यत्व प्रापु । कथ परुषी-  
कृतोऽरमणीयत्प्रमापादित स्वर केका येषा ने परुषीकृतस्वरा मयूरा यत्र याने ।  
हसारव श्रुत्या रूतजाचो मयूरा ज्ञायन्ते इत्यर्थः । कीदृशा हसरवा इत्येव  
प्रणिगदन्त इव कथयन्तो यथा । निमित्थाद्—शरीरिणा स्वावरजङ्गमाना सम  
य स्वकाल एव बलावल सामर्थ्यासामर्थ्यं करोतीति, अतोऽस्मात् शरत्कालस्तेन  
पथ चित्तमावर्जयाम्, मयूराणा चाकालस्तेनैते रूतजाच । परुषीकृतस्वर रा-  
मणीयत्वमस्या उत्प्रेहाया निमित्तम् । समय इति "एत्च्" । अयुरिति याते  
लृट्, "सट् शाकटायनम्ये" ति भाजुस "उम्यपदान्तात्" । प्रणिगदन्त इति  
"नेगदन्त" ति णवम् ॥ ४४ ॥

तनुरुहाणि पुरो विजितध्वनेरमलपक्षविहङ्गमकूजितैः ।

जगलुरक्षमयेव शिखण्डिनः परिभवोऽरिभवो हि सुदुःसहः ॥४५॥

वर्हिणः पुरोऽग्रे कालवशात् पक्षा जगलुः पेतुः । उत्प्रेक्ष्यते-अक्षमयेव क्रोधेनेव । अक्षमायां निमित्तमाह—अमलपक्षविहङ्गमकूजितैः सितच्छ्रुदविहगवाशितैर्जितध्वनेस्तिरस्कृतस्तस्य । हंसरुतश्रवणेन हि मयूरकेका नाह्लादयन्ति मनः । युक्तं च तस्याभिभूतस्य पक्षपतनं यस्मादरिभवो रिपुसमुत्थो यः परिभवोऽवमानः स सुदुःसहः नितरां सोढुं न शक्यते, ते च हंसैर्जिताः । अन्योऽपि मानी परिभवे सति अक्षयमेवाक्षमया केशान् मुण्डयति । परिभव इति “परौ भुवोऽपज्ञाने” इति पक्षे अप् । अरिभव इति, भवतीति भवः पक्षे पचाद्यच् । अरेर्भवोऽरिभवः इति पञ्चमीत्तमासः ॥ ४५ ॥

अनुवनं वनराजिवधूमुखे बहलरागजपाधरचारुणि ।

विकचवाणदलावलयोऽधिकं रुरुचिरे रुचिरेक्षणविभ्रमाः ॥ ४६ ॥

वनराजिः काननलेखा सैव यधूरङ्गना तस्या मुखे प्रारम्भे विकचवाणदलावलयो विकसरवाणपुष्पकिसलयराजयोऽधिकं रुरुचिरेऽत्यर्थं यमुः । किमेकस्मिन्नेव वने वभुर्नेत्याह—अनुवनं वनेवने । अनुवनग्रहणं वीप्सार्थम् । यदि वानुवनं नायकनिभवनसमीपे यासौ वनराजिवधूस्तस्या मुखे बाणदलावलयो रराजिरे इति योज्यम् । वनराजिवधूग्रहणं तु रूपकार्यं श्लेषार्थं च, अन्यथा हि निरलङ्कारमेतद्वाक्यं स्यात् । कीदृशि मुखे बहलरागा नितान्तोज्ज्वला यासौ जपा कुसुमविशेषः सैवाधर ओष्ठस्तेन चारुणि रम्ये, प्रारम्भे एव वाणानि जपा च यत्र विद्यन्ते इत्यर्थः । आवलयः कीदृशः रुचिराणां मनोहराणामीक्षणानां नेत्राणामिध विभ्रमः शोभा यासां ता रुचिरेक्षणविभ्रमाः नयनतुल्या इत्यर्थः । यापि वधूस्तस्या जपालोहिताधरोष्ठे मुखे वदने वाणतुल्यानि ईक्षणानि प्रियतिकटे विकसितानि नितरां राजन्ते ॥ ४६ ॥

कनकभङ्गपिशङ्गदलैर्दधे सरजसारुणकेसरचारुभिः ।

प्रियविमानितमानवतीरुपां निरसनैरसनैरवृथार्थता ॥ ४७ ॥

असनैः प्रियकपुष्पैरवृथार्थता सफलत्वं दधे धृतम्, सर्वस्यैवोपयुक्तान्यासन्नित्यर्थः । अथच अवृथार्थता अन्वर्थत्वं दधे इत्यर्थान्तरप्रतीतिः । यतः का-

न्तकोपितमानिर्नाकुधा निरसनर्नाशक क्षेप्तृभिः, अन्यथा तु अस्यन्तीत्यस  
नानि -इति निर्वचन तेलपायिकावत् द्युत्पत्यर्थमेव स्यात् । यदा तु मानिनीना  
मानस्तदर्शनादेव निरासि तदा असनमिति सत्यार्थं नाम । अन्यच्च कीदृशै का  
ञ्चनस्फोटकपिशपत्रे । तथा सपरागेण रक्तेन च किञ्जल्केन रभ्यै । सरजस  
मित्यच् समासान्तश्चिन्त्य, साकल्येऽव्ययीभावे तस्य निपातितत्वात्, नचेह त  
दर्थानुगम । अथवा नैतत् सूत्रकारस्य वचन, पञ्चनाभादिवद्धा अजिति योगवि  
भागेन साध्यम् । प्रयोगा अपि दृश्यन्ते । यथा भारवे -“सरजसमपहाय केत  
कीना प्रसवमुपात्तिकनीपरेणुकीर्णम्” इति ॥ तथा -“विरलमपजहार बद्धविन्दु  
सरजसतामवनेरपा निपातै” रिति ॥ दधे इति कर्मणि लकार । असनैरिति  
' वृत्त्यल्युटो बहुलम्” । वृथार्थो यस्यासौ वृथार्थं तद्भावस्तत्ता, ततो नञ्स  
मास ॥ ४७ ॥

मुखसरोजरुचं मदपाटलमनुचकार चकोरदृशां यतः ।

धृतनवातपमुत्सुकतां ततो न कमलं कमलम्भयदम्भसि ॥ ४८ ॥

क्षीयतालोद्दिन कामिनीना वदनपद्मकान्तिं यस्मात् बालातपभूपितमदामनु  
चकार ततो हेतो क पुरुषमुत्कराणामत्यर्थं नालम्भयत्, सर्वस्येव महतीमुत्क-  
राणामनुचकारत्यर्थं । तद्दर्शनेन सादृश्यात् प्रियावक्त्रेन्दो सरणादिति भाव ।  
नवातपस्य मद उपमानम् । मद क्षीवता 'मदोऽनुपसर्गो' इत्यप् । अनुचका  
रेति ' अनुपराभ्या वृञ्' । चकोर पक्षिशेष, तददृष्टितुल्या चट्टलत्वात्  
दृक् दशन नञ् वा यासा ताश्चकारदृशो मदमत्तनेत्रा । अलम्भयदिति 'लभेच्च  
ति नुमागम । गत्यर्थविवक्षाया " गतिमुद्धी" ति कर्मसङ्गाया कमुत्सुकता नाल  
म्भयदिति प्रयोग । अम्भोऽग्रहण स्थलकमलनिवृत्त्यर्थम् । कमलमिति कर्तृपदम्  
॥ ४८ ॥

विगतसस्यजिघत्समघट्टयत् कलमगोपवधूर्नं मृगव्रजम् ।

श्रुतनदीरितकोमलगीतकध्वनिमिपेऽनिमिपेक्षणमग्रतः ॥ ४९ ॥

कलम धान्यविशेषस्त गोपायति रक्षतीति कलमगापी ' कर्मण्यण' । सा  
चासौ यद् कलमगापवधू साग्रतोऽपि स्थित मृगव्रज हरिणयूथमिपे आश्व  
युजे मासि नाघट्टयत् नापात्यत्, यता विगतसस्यजिघत्सम् । श्रुतो निवृत्त



धान्यवुमुत्तमित्याह-आकाणितकलमगोपाङ्गनोच्चारितापरूपगेयशब्दम् अत एव च निश्चलनयनम् । इपप्रहणं कलमस्य पाकप्रतिपादनार्थम् । पाके च सति जिघत्सातितरां प्राप्ता । अस्तुमिच्छा जिघत्सा, "लुङ्सनोर्धस्तु" । गानं गीतम्, भावे क्तः । गीतमेव गीतकं "यावादिभ्यः कन्" । तस्य ध्वनिः । लुगकारेकारेफाश्च यङ्गन्त्या इति छन्दसीपादयोऽभ्युपगता भाषायामपि सर्वत्र दृश्यन्ते । तद्वच महाकवय एव प्रमाणम् । न निमिपन्तीत्यनिमिषाः इगुपधत्वात्कः ॥ ४६ ॥

कृतमदं निगदन्त इवाकुलीकृतजगत्त्रयमूर्जमतङ्गजम् ।

चवुरयुकुच्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोजलिभिः ॥ ५० ॥

सततगा वाता धवुरूहः । कीदृशाः अयुकुच्छदगुच्छसुगन्धयः सततपर्यस्तवककृताधिवासा अतएवाल्लिभिर्वृङ्गैस्तता प्रसारिता गानगीर्गेयवाग् गुञ्जितध्वनिर्येषु । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-ऊर्जः कार्तिक एव मतङ्गजो हस्ती तं निगदन्त इवाभिदधत इव प्रकाशयन्त इव । यतः कृतमदं जनिताचित्तविकारम् अत एव चाकुलीकृतजगत्त्रयं विह्वलीकृतत्रिभुवनं, कामोद्दीपकत्वात् परामवस्थां प्रापितं जगद्येनेत्यर्थः । योऽपि मतङ्गजः स यदा कृतमदो मत्तो भयत्यत एवाकुलीकृतजनस्तदा दुन्दुभिपुःसरं 'पलायध्वं भो मत्त एव मातङ्गः' इति लोके निवेद्यते । सततं गङ्गन्ति वान्तीति सततगाः ॥ ५० ॥

विगतधारिधरावरणाः क्वचिद् ददृशुरुल्लसितासिलतासिताः ।

क्वचिदिचेन्द्रगजाजिनकञ्चुकाः शरदि नीरदिनीर्यदवो दिशः ॥ ५१ ॥

माधवा घनात्यये ककुभो ददृशुरैजन्त । कीदृशीः क्वचित् देशे निवृत्तमेघाच्छादनाः, अतएव स्फुरितखड्गयष्टिनीलाः, क्वचिच्च नीरदिनीः सितध्रियुक्ता अत एवेन्द्रगजाजिनकञ्चुका इव, इन्द्रगज परावणस्तस्याजिनं चर्म तदेव कञ्चुकमुत्तरीयं यासां ता इव सितोत्तरीया इत्यर्थः । नीरदग्रहणेनात्र सितमेघा योद्धव्याः शरदृप्रहणात् । एवं च परावणाजिनेन सादृश्यं घटते तद्वद्विसितम् । आविष्यते आच्छाद्यते इत्यावरणं वस्त्रं, धारिधरा एवावरणमयवावृतिरावरणं धारिधरैरावरणम् इति तृतीयासमासः । उल्लसिताः कोशादाकृष्टाः । मेघानां कोश उपमातम् ॥ ५१ ॥

विलुलितामनिलैः शरदङ्गना नवसरोरुहकेसरसम्भवाम् ।

विकिरितुं परिहासविधित्सया हरिवधूरिव धूलिमुदक्षिपत् ॥ ५२ ॥

सरसकमलकिञ्जल्कज रजो घातचालित शरद्वनिता उदक्षिपत् निरास ।  
उत्प्रेक्ष्यते—क्रीडाचिकीर्षया भगवदङ्गना इय विकिरितुमाच्छादितुम् । वधो हि  
सखीभिः सहावश्यमेव रमन्ते ॥ ५२ ॥

हरितपत्रमयीव मरुद्गणैः स्रगवधद्मनोरमपल्लवा ।

मधुरिपोरतिताम्रमुखी मुद दिवि तता विततान शुकावलिः ॥ ५३ ॥

शुकावलि कौरमाला हरे प्रीतिं<sup>१</sup> विततान अजनयत् । कीदृशी हरितप  
त्रमयी नीलाङ्गरुहमयी, अतिताम्रमुखी लोहितचञ्चु , दिवि तता खे प्रसृता ।  
उत्प्रेक्ष्यते—देवसङ्घैर्हरेर्मालेव दिवि तता । कीदृशी अवयवज्ञा उम्भिता मनोर  
मा नानावर्णा पल्लवा पत्राणि यस्या सा । इवशब्दो भिन्नक्रम स्रक्शब्दादन  
न्तरं<sup>२</sup> योज्यम् । इयन् विभक्त्यलोप इति तु नित्यसमासो हरितपत्रमयीशब्दे  
नासामर्थ्यान् प्रवर्तते, स्रक्शब्दन ह्यत्र सामर्थ्यं तेन तर्हि कथं न भवति ।  
अत्राहु —तद्वचन विभक्त्यलोपार्थं स्वार्थं च नतु नित्यसमासार्थम्, एव हि  
लक्ष्यदर्शनम् । नच लक्ष्यप्रिच्छा विकल्पना युक्ता । एवमन्यत्र योज्यम् ।  
रितानि पत्राणि प्रकृतानि प्राचुर्येण प्रस्तुतानि यस्या सा हरितपत्रमयी “त  
त्प्रकृतवचने भयद्” । मनो रमयतीति मनोरम , कर्मण्यण्” शिलोप ।  
तस्य स्थानिवद्भावात् मित्ता ह्रस्व ” । अथवा रमयतीति रम “पचाद्यच्” ।  
मनसो रमो मनोरम इति षष्ठीसमास । एव च स्त्रिया टाप् सिद्धो भवति ।  
अतिताम्रमुखीति ‘स्वाङ्गाञ्चोपसर्जना” इति ङीप् ॥ ५३ ॥

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामतिसिताङ्गविहङ्गह्रसादिवम् ।

अकलयन्मुदितामिव सर्वतः स शरदं शरदन्तुरदिङ्मुग्धाम् ॥ ५४ ॥

स भगवान् शरद सर्वत्रैव मुदितामिवाकलयत् दृष्टामिव ऊहामास, स  
पर्येय द्वासप्रयोगादिति भाव । तथाहि—कीदृशीं ता स्मितानि विस्मितानि  
मरोग्हात्पेय पद्मान्येव नेत्राणि यत्र तन् स्मितसरोरुहनेत्र तादृश सरसु जल  
यस्यास्ता स्मितसरोरुहनेत्रमरोजलाम्, तथा अतिसिताङ्गा घयलपदा ये विह

<sup>१</sup> मुं ग पाठ । <sup>२</sup> रा म ग पाठ ।

द्वा हंसास्तेर्हसन्तीव द्यौः खं यत्र नामतिसिताद्द्विहङ्गहसद्विवम्, तथा शरैः  
काण्डवृणुपुष्पैर्दन्तुराणीव दिद्मुखानि यत्र तां शरदन्तुरदिद्मुञ्जाम् । योऽपि  
मुदितः स हासवशाद्दरिीतदशनो भवत्युत्कुल्लनेप्रश्च' । दन्तुर इति "दन्त उन्नत  
उरच्" । हसदिति वर्तमानसामीप्ये लट् । पद्यमन्यत्र ॥ ५४ ॥

अथ हेमन्तवर्णनम्—

गजपतिद्वयसीरपि हैमनस्तुहिनयन् सरितः पृथतां पतिः ।

सलिलसन्ततिमध्वगयोपितामतनुतातनुतापभृतां दृशोः ॥ ५५ ॥

हैमनो हेमन्तभवः पृथतां पतिर्मारुतोऽध्वगयोपितां पान्थस्त्रीणां दृशोर्नैत्रयोः  
सलिलसन्ततिरक्षुपद्धतिस्तामतनुतापभृतां भृशोष्णिमधारिणीमतनुत चकार, वि-  
रहदुःखादुष्णमद्यु वियोगिनीनयनानामजनयदिति वाक्यार्थः । कदाचित् सर्वमेव  
जलमुष्णीकुर्यादित्याह—गजपतिद्वयसीर्महेभद्रीरपि नदीस्तुहिनयन् शीतलीकु-  
र्वन् । अत्र च हैमनत्वमेव कारणम् । "प्रमाणेद्वयसच्दमत्रमात्रचः" । हेमन्ते  
भवो हैमनः । "सर्वत्राण तलोपश्च" । तुहिनाः करोति तुहिनयति । अतनु-  
तेति लट् । योपितामिति जातो बहुवचनम् ॥ ५५ ॥

इदमयुक्तमहो महदेव यद्वरतनोः स्मरयत्यनिलोऽन्यदा ।

स्मृतसयौवनसोष्मपयोधरान् सतुहिनस्तु हिनस्तु वियोगिनः ॥ ५६ ॥

इह तावद्वायोरयं स्वभावः यत् सर्वसिद्धेव ऋताबुत्कण्ठाजनकत्वं, तत्रायं  
कविर्विचारयति—अनिलो वायुरन्यदा ग्रीष्मादौ यद्वियुक्तान् वरतनोः कान्तायाः  
स्मरयति एतन्महदेवायुक्तमतिशयेनानुपपन्नम् । यतस्तत्स्मरणे सति साहचर्या-  
(दाष्या ? त् स्मृ) ताः सयौवनास्तरुणाः सोष्माण उष्णाः पयोधराः कुचा यैस्ते  
स्मृतसयौवनसोष्मपयोधराः । उष्णं च शीते सति स्मर्यते, ग्रीष्मधोष्णस्तत्किमि-  
ति वायुः सोष्मस्तनास्तरुणीवियुक्तान् स्मरयतीति ततो महदयुक्तमेतत् । सतु-  
हिनः सद्दिमस्तु पुनरनिलो वियोगिनो हिनस्तु दृशेद्दु भारयतु, इननस्य प्राप्त-  
कालस्तस्येत्यर्थः । शीते सत्युष्णस्मरणस्य युक्तत्वात्, घातस्य तु प्रियायाः स्म-  
रणेऽन्यघटनात् । वायुर्वहनं किल विरहे उत्कण्ठयति इति ततो हन्ति । वर-  
तनोरिति "अधीगर्धदेशां कर्मणि" षष्ठी । वियोगिन इति "गतिबुद्धी" त्या-  
दिना कर्मसंज्ञा । यद्विवा वरतनोः स्मरयतीत्येतावदत्र विचक्ष्यते, एवं च ह-

न्तिक्रियापेक्षयैव द्वितीया ॥ ५६ ॥

प्रियतमेन यया सरुपा स्थितं न सह सा सहसा परिरभ्य तम् ।  
श्लथयितुं क्षणमक्षमताङ्गना न सहसा सहसा कृतवेपथुः ॥ ५७ ॥

यया भामिन्याः प्रियसा सह सार्धं नासित त कान्त सा मानिनी सहसा  
अशङ्कितमेव गुणदोषाविचारेणैव परिरभ्याक्रिय्य श्लथयितुं मांशु क्षणमपि ना  
क्षमत नाशकत् । यत सहसा मार्गशीर्षेण कृतवेपथुर्जनितकम्पा, उत्पादितवि  
रहवेदनंत्यर्थ । सह हसेन स्मितेन वर्तते इति सहसा हासयुक्ता । “स्वनह  
सोर्षा” इत्यप् । हासस्तु स्वयमेव मानत्यागात् ॥ ५७ ॥

भृशमदूयत चाधरपल्लवक्षतिरनावरणा हिममारुतैः ।

दशनरश्मिपट्टेन च सीत्कृतैर्निवसितेव सितेन सुनिर्वचौ ॥ ५८ ॥

कस्याश्चिन् नायिकायास्तुपारधातैरधरपल्लवक्षतिरधरोष्ठकिसलयव्रणमत्यर्थं  
मदूयत अलिखत, यतोऽनावरणा अनाच्छादना । अनावरण चावश्यमेव हिम  
यातैस्ताप्यते । अनन्तर पीडावशाद्यानि सीत्कृतानि मणितानि तै सा सुष्ठु  
निर्वचौ पीडा जहौ, मुखविह्वलितैर्हि प्रायशो वेदना तन्वीभवति । उत्प्रेत्यते-  
सीत्कृतयशाद्ये दशनरश्मयो दन्तप्रभास्ता एव धरु तेन सितेन धवलेन निय-  
सितवाच्छादितेव सा निर्वचौ । य किल निरावरणत्वाद्धिममारुतैर्धूत स पटाष्ट-  
नो निर्वृता भवति । तनोर्भवति पाठान्तरम् । तनोस्तन्व्या सीत्कृतैर्यौ दश  
नरश्मिपट्टेनाच्छादितेव यथा । अशब्दावेककालत्वसूचनार्थं । यदैवादूयत त  
दैव निर्वचौ यभावित्यर्थ । अदूयतति कर्तरि लकार । नियसितेति वसेर्निष्ठा ।  
नियंवाविति—निस्पूर्वात् धातेर्लिट् । पाठान्तर तनोरिति “वोतो गुणवचना  
दि ’ ति ङीप् विकल्पित ॥ ष्वित्तु एवविधोऽस्य श्लोकस्य पाठ — “व्रणशृ-  
ना सुतनो कलसीत्कृतस्फुरितदन्तमरीचिमय दधे । स्फुटमिवावरण हिममारु-  
नैर्मुद्गुतया दुतयाधरलेपया” ॥ गृहुतया मादवेन हेतुना हिममारुतेर्दुतया त  
मया । अन्यद् व्याख्यातप्रायम् ॥ ५८ ॥

धृततुपारकणस्य न भस्वतस्तरुलताङ्गुलितर्जनविभ्रमाः ।

पृथु निरन्तरमिष्टसुजान्तर वनिलयानितया न विपेहिरे ॥ ५९ ॥

उद्दृढिमन्त्रस्य वायोर्षा तरुलता वृक्षशाया एवाङ्गुलयस्ताभिर्व्यर्जितेन तेन

। 'मह रश्म वर्तते वा सरुट सरपो भाव' सरुट्त्वं तस्मान् सहसात्वात् हासयित् न पाठ ।

तस्य वा ये विभ्रमा विलासास्ते कयाचित् कामिन्वा न विपेहिरे न सोढाः  
तान् दृष्ट्वा मुमोहेत्यर्थः । यतः पृथु वितर्तं निरन्तरं<sup>१</sup> समग्रतयैवापूरितमिष्टमुजा-  
न्तरं कान्तवदः अनितया अगतया, गाढं यतस्तया कान्तो नाश्लेषि, बल्लभ-  
विपुक्लपेत्यर्थः । वियोगिन्यो हि कामोदीपकैर्भावैरत्यर्थमुद्विजन्ते । एतेर्नभि ह्ये  
अनितयेति रूपम् ॥ ५६ ॥

हिमश्रुतावपि ताः स्म भृशस्विदो युवतयः सुतरामुपकारिणि ।  
प्रकटयत्यनुरागमकृत्रिमं स्मरमयं रमयन्ति विलासिनः ॥ ६० ॥

ता विलासिन्यो विलासिनः कान्तान् रमयन्ति स्म अकीडयन् । कीडश्य-  
स्ताः हिमश्रुतावप्यत्यर्थं खेदवारियुक्ताः । कीडशि हिमश्रुतौ अकृत्रिमं सहजं  
स्मरमयं रमनुरागं क्लेहं प्रकटयति प्रकाशमाने, अत एवात्यर्थमुपकारिणि  
कामिनां हितकृति । यदा हिमवत्यपि शीते प्रियसंपर्कवशात् तासां खेदो जा-  
यते तदा कान्तं प्रति यस्तासां सहजः शृङ्गारानुरागः स प्रकटितो भवति ।  
अनुरागलक्षणं हि खेदः तस्मिन् सति प्रेयसां विचे भवति नूनं वयमासां प्रि-  
याः, अन्यथा कुतोऽस्मत्संपर्कं सत्यासां शीतेऽपि खेदः इति सुतरामुपकारित्व-  
म् । हिमश्रुतौ “श्रुत्यक” इति प्रकृतिमावः । भृशं स्विद्यन्तीति भृशस्विदः,  
किम् । प्रकटयतीति सप्तमी । स्मरादागतं, स्मरः प्रस्तुतो वा यजेति स्मरमय-  
म् ॥ ६० ॥

अथ शिशिरवर्णनम्—

कुसुमपद्म फलिनीरलिनीरवैर्मदविकासिभिराहितहुंकृतिः ।  
उपवने निरभर्त्सयत प्रियान् वियुवतीर्युवतीः शिशिरानिलः ॥ ६१ ॥

हिमात्यवशात् उपवने उद्याने युवतीर्निरभर्त्सयत, केदारो यातेत्यतर्जयतेव ।  
का नारीरित्याद्-प्रियान् कान्तान् वियुवतीर्वियुजानाः प्रियरहिता इत्यर्थः ।  
कीडव्यासुः फलिनीः प्रियङ्गुलताः कुसुमपद्म् । शिशिरानिलवशाद्धि ताः पुष्प्य-  
न्ति । तथा अलिनीरवैः भृङ्गीरवैः कृतहुंकारः । यो हि भर्त्सयते स हुमिति  
कुर्वते । रवैः कीडग्भिर्मदेन क्षीपत्येन विकासिभिः दीर्घतरैः । अलिनीति “श्रु-  
ध्रेभ्यो ङीप्” । युवतीरिति “यूनस्तिः” । कुसुमवतीः करोति कुसुमयति,  
शिष्, “विग्मतोर्लुक्” इष्टवत्वात् “टे” रिति शिलोपः । वियुवतीरिति यौते-

विपूर्वस्य लट् शब्दादेश , उवङ् “उगितश्चे” ति डीप् ॥ ६१ ॥

उपचितेषु परेष्वसमर्थतां व्रजति कालवशाद् बलवानपि ।

तपसि मन्दगभस्तिरभीशुमान्नाहि महाहिमहानिकरोऽभवत् ॥ ६२ ॥

एवमहं मन्य कालवशादरिषु वृद्धेषु सत्सु शक्त कालवशादेवाशङ्कत्य या  
ति । एतद्वै प्राकरणिक्केनार्थेन द्रढयति-यस्मात् तपसि माघमासे रविरप  
दुरश्मित्वात् महाहिमहानिकरो हिमानीक्षयकृत् नैवाभूत् । अभीपन्नोऽश्व ॥ ६२ ॥

अभिषिषेण्येषु भुवनानि यः स्मरमिवाख्यत रोध्ररजश्चयः ।

क्षुभितसैन्यपरागविषाण्डुरद्युतिरयं तिरयन्नुदभूद्दिशः ॥ ६३ ॥

अयं राधाख्यकुसुमरेणुनिकर कुसुमस्तिरयन् पिदधत् उदभूदुद्रत । अ-  
यमियनेन यो धर्मो निवसितस्नमाह-कीदृशोऽसौ रोध्ररजश्चय , जगन्त्यभिषि  
षण्येषु सेनयामियानुमिच्छन्त काममाख्यतेव अकथयदिव, कामोऽयं सन्नद्ध  
आगत एवोपरीति जनस्यावेदयदिवेत्यर्थं । यतश्चलितचतुरङ्गवलभूलिघयलसु  
ति । य किलाभिषेण्यति तस्याग्रतः सेनारजो दृश्यते । सेनया अभिसनद्भुमि  
च्छुरभिषिषण्येषु ‘सन्त्यापपाशे’ ति शिच् “उपसर्गात्सुनोती” ति पत्व, त-  
त सनादिकम् । आख्यतेति ‘वक्षिड् ख्यात् । अस्पतिवक्त्रिख्यातिभ्योऽङ्” ।  
तिर करोतीति तिरयति । शिच् विलोप ॥ ६३ ॥

शिशिरमासमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।

इति धियास्तरुपः परिरोभिरे धनमतोऽनमतोऽनुमतान् प्रियाः ६४

प्रिया भामिन्याऽनुमतान् प्रेयसोऽनमतोऽप्रहानपि धन गाढमतोऽस्माद्धेतो  
परिरोभिरे आश्लिङ्गन्, यत इतीत्य धियास्तरुपस्त्यङ्गमाना । कथमित्याह—  
अस्य अस्मत्स्वनौष्यस्य शीतहरस्य शिशिरमास माघार्य मासमपास्य त्व  
पत्या क इवान्या गुण । शीतनिरसन हि औष्यस्य फलम् । यदि च धय  
मयापि मृध्यामस्तत् निरर्थकोऽयमस्मत्कुचोष्मा न कस्यचिदपि शीतहरत्वादि  
ति धिया विचारपूर्वकं मानमपह्नाय, कृतागसोऽपि त ताभिरालिङ्गिता इति  
याक्यार्थं । शिशिरस्य शीतस्य मास शिशिरमास इति पद्यीतत्पुरुष । शिशिर  
शीतला वा मान इति फर्मधारय । शिशिर ऋतौ वा मास इति सप्तमीसमा  
स । इतिशब्दो रोपपरित्यागप्रकारनिर्देशे । अत इति हतौ । अपास्येति ल्य

बन्तप्रतिरूपको निपात ॥ ६४ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥६५॥

इह कुन्दलता शिशिरे फुल्लति भ्रमराश्च पुष्पात्पुष्पान्तर यान्तीति भाव । तत्र कविरयमूहते-कुन्दवल्ली दलता विकसता प्रसवेन पुष्पेण स्फुट निश्चितमित्यत कारणात् पुरोऽग्रेऽलिनो भृङ्गान् अहसदुपजहास । तदेव कारणमाह—अमी अलयोऽधिलवङ्ग लवङ्गे लवङ्गलताया या सुमनस पुष्पाणि तासा दलेषु किसलयेषु तालिन कृतस्थितय सन्त सपदि स्थानान्तरमेव रजसा रेखुनाधिक नितरा मलिनिता कृष्णमानमापादिता । अयमर्थ—अलेर्द्धे नायिके कुन्दलता लवङ्गलता च पूर्वा सितापरा कृष्णा । आदौ च कुन्दलतामसावुपभुङ्ग्य पश्चात् लवङ्गलता यातस्तत्क्षणादेव तद्रजसा कृष्णतर समपद्यत, अतश्च ज्ञायते—हासस्थानीयेन फुल्लप्रसवेन तमसौ हसत्येतत्सपर्कचशात् परमनेन मालिन्यमाप्तमिति । य किल नायको हीना नारीमासेव्य मालिन्य पङ्कमाप्नोति तमवश्य नायिकोपहसति । लवङ्गेऽधिलवङ्ग विभक्त्यर्थेऽव्ययम् । अलिन इति शसन्त । इति शिशिरवर्णनम् ॥ ६५ ॥

भूयोऽपि लयवेन ऋतुवर्णन नानावृत्तै सदृश्यमकालकारेणाह—

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

तरुणपरभृतः स्वनं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६६ ॥

अतिसुरभि सुगन्धितर सन्तानकाण्यो वृत्तो नायकस्थानीय पुष्पश्रिया कुसुमसमृद्धा नायिकयाभाजि सेवित । वसन्ते हि स पुष्प्यति । उत्प्रेक्ष्यते—मतनुतरतयेव मतमभीष्ट नुतनुत्कृण रत निभुवन यस्यास्तयेव । यस्या किल रिरसा जायते सा सुरति नायक सेवते । केचिन्तु पुष्पश्रिया सम्यन्धिनी या अतनुतरता भूयस्ता तयेवाभाजीति व्याचक्ष्ण । किञ्च तरुणपरभृतो मत्तको किलो रागिणा रतय कामिना क्रीडार्थं स्वनमतनुत रव चकार । कीदृश वसन्तस्थानक पटह । कोकिलान् किल इष्ट्वा वसन्त प्राप्त इति ज्ञायते, अत एव रागिणा रति । अभाजीति कर्मणि लकार । अतनुतेति कर्तरि । मत्तान्तरेऽतिशयेन तनुस्तनुतरस्तद्भावस्तनुतरता, ततो नञ्समास । “त्रिमणिस

Government College Library  
KOTAH

Class No 5891

Book No 175 Vol No

Accession No 13762



चन्तप्रतिरूपको निपातः ॥ ६४ ॥

अधिलवङ्गममी रजसाधिकं मलिनिताः सुमनोदलतालिनः ।

स्फुटमिति प्रसवेन पुरोऽहसत्सपदि कुन्दलता दलतालिनः ॥६५॥

इह कुन्दलता शिशिरे फुल्लति भ्रमराश्च पुष्पात्पुष्पान्तरं यान्तीति भावः । तत्र कविरयमूढते-कुन्दवल्ली दलता विकसता प्रसवेन पुष्पेण स्फुटं निश्चितमित्यतः कारणात् पुरोऽग्रेऽलिनो भृङ्गान् अहसदुपजहास । तदेव कारणमाह— अमी अलयोऽधिलवङ्गं लवङ्गे लवङ्गलतायां याः सुमनसः पुष्पाणि तासां दलेषु किसलयेषु तालिनः कृतस्थितयः सन्तः सपदि स्थानान्तरमेव रजसा रेखुनाधिकं नितरां मलिनिताः कृष्णिमानमापादिताः । अयमर्थः-अलेर्द्धे नायिके कुन्दलता लवङ्गलता च पूर्वा सितापरा कृष्णा । आदौ च कुन्दलतामसायुपभुज्य पश्चात् लवङ्गलतां यातस्तत्क्षणाद्देव<sup>१</sup> तद्रजसा कृष्णतरः समपद्यत, अतश्च शायते-हासस्थानीयेन फुल्लप्रसवेन तमसौ हसत्येतत्संपर्कवशात् परमनेन मालिन्यमाप्तमिति । यः किल नायको हीनां नारीमासेव्य मालिन्यं पङ्कमाप्नोति तमवश्यं नायिकोपहसति । लवङ्गेऽधिलवङ्गं, विभक्त्यर्थेऽव्ययम् । अलिन इति शसन्तः । इति शिशिरवर्णनम् ॥ ६५ ॥

भूयोऽपि लघवेन ऋतुवर्णनं नानावृत्तैः संदृष्टयमकालंकारेणाह—

अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रिया मतनुतरतयेव सन्तानकः ।

तरुणपरमृतः स्वनं रागिणामतनुत रतये वसन्तानकः ॥ ६६ ॥

अतिसुरभिः सुगन्धितरः सन्तानकाख्यो वृद्धो नायकस्थानीयः पुष्पश्रिया कुमुमसमृद्ध्या नायिकयाभाजि सेवितः । वसन्ते हि स पुष्यति । उत्प्रेक्ष्यते-मतनुतरतयेव मतमभीष्ट नुतमुत्कृष्टं रतं निधुवनं यस्यास्तयेव । यस्याः किल रिरंसा जायते सा सुरा<sup>२</sup>ति नायकं सेवते । केचित्तु पुष्पश्रियां सम्बन्धिनी या अतनुतरता भूयस्ता तयेवाभाजीति व्याचक्षते । किंच तरुणपरमृतो मत्तको-किलो रागिणां रतये कामिनां कीडार्थं स्वनमतनुत रवं चकार । कीटशः वसन्तस्यानकः पटहः । कोकिलान् किल दृष्ट्वा वसन्तः प्रात इति शायते, अत एव रागिणां रतिः । अभाजीति कर्मणि लकारः । अतनुतेति कर्तरि । मता न्तरेऽतिशयेन तनुस्तनुतरस्तद्भावस्तनुतरता, ततो नन्समासः । “त्रिमाणिस-

१ 'यु' ग पाठ । २ 'व च' ए पाठ । ३ 'भि' ख पाठ ।

मज्जपीति सिद्धिलंगौ" (?) (सुरशरविरतिनतौ रौ प्रभा) ॥ ६६ ॥

नोज्झितुं युवतिमाननिरासे दक्षमिष्टमधुवासरसारम् ।

चूतमालिरत्निनामति'रागादक्षमिष्ट मधुवासरसारम् ॥ ६७ ॥

अलिनामालिर्भृङ्गपङ्क्तिश्चूतवृक्षमुज्झितुं नाक्षमिष्टं त्यक्तं नाशकत् । कुतो-  
ऽतिरागात् प्रीत्यतिशयात् । सर्ववृक्षेभ्यो हि मधुपाश्चूते प्रीयन्ते । उक्तं च—  
“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् । अनन्तपुण्यस्य म-  
धोहिं चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा” इति ॥ कीदृशं चूतं युवतिमाननिरासे  
मानिर्नामत्सरत्याजनेऽर्त्तं क्षिप्रं दक्षं चतुर्गम्, नहि प्रफुल्लचूतदर्शनेन मानः स्थि-  
रो भवति । तथा मधुवासरेषु वसन्नदिनेषु सारमुत्कृष्टम् । आलिः कीदृशी, इ-  
ष्टममीष्टं यन्मधु मकरन्दः तत्र वासोऽवस्थितिस्तत्र रसो व्यसनं यस्याः सा इ-  
ष्टमधुवासरसा, अत एव च त्यक्तं न सेहे । अक्षमिष्टेति लुब्ध । “स्वागता  
रत्नमौर्गुरुकान्ता” ॥ ६७ ॥

जगद्वशीकर्तुमिमाः स्मरस्य प्रभावनीके तनवै जयन्तीः ।

इत्यस्य तेने कदलीर्मधुश्रीः प्रभावनी केतनवैजयन्तीः ॥ ६८ ॥

मधुश्रीर्वसन्तलक्ष्मीः कदलीस्तेने रम्भा अवधयत् वितस्तार । अत्रोत्प्रे-  
क्ष्यते—इत्येवं धिया पूर्वं विचार्यैव तेने । किमित्याह—अस्य स्मरस्य सत्के अ-  
नीके सैन्ये इमाः कदलीरहं केतनवैजयन्तीः चिह्नपताकाः तनवै करवाणि, भव-  
ति मे प्रार्थना कथं नामाहमेव तनुयामित्यर्थः । अतो जगद्वशीकर्तुं विधेयतां  
नेतुं प्रभौ समर्थेऽनीके । यश्चान्यान् वशीकर्तुं शक्नोति तस्यावश्यमेव चिह्नप-  
ताका दीयन्ते । कीदृशीः वैजयन्तीः, जयत्यभिभवति परानिति जयन्तीर्जयन्तीः ।  
वैजयन्त्या ह्यवश्यं पराभिभवः क्रियते । कीदृशी मधुश्रीः प्रभावनी “भू मातौ”  
स्वार्थे णिच् । प्रभावयतीति प्रभावनी प्रभविष्णुः, कर्तेरि ल्युट् । यः किल प्र-  
भवति तस्य चिह्नदाने शक्निर्भवति । तनवै इति तनोनेलौट्, टेरैत्वं “एत दे,  
आह्वतमस्य पिथ” गुणः । जयन्तीति जयन्त्यः । “नृभूवही” त्प्रीणादिको ऋिप  
पिथ “लटः शता वा” । तेने इति लिट्, एत्वाभ्यासलोपां । कदलीरिति श-  
क्यन्तः । उपजातिर्नृत्तम् ॥ ६८ ॥

१ 'वु' न्न पाठ । २ 'मेव/न्याभि' न पाठ ।

स्मररागमयी वपुस्तमिस्रा परितस्तार रवेरसत्यवश्यम् ।

प्रियमाप दिवापि कोकिले स्त्री परितस्ताररवे रसत्यवश्यम् ॥६६॥

अवश्यं निश्चितं स्मररागमयी कामव्यसनरूपा तमिस्रा निशा ध्वान्तापहं<sup>१</sup> रवेः सूर्यस्य वपुर्विभ्यं परितस्तार समन्तात् पिदधे, असती अविद्यमाना । नहि स्मररागमयेन तमसा रवेर्वपुः कदाचित् पिहितम् । अशोभना वा । कुतोऽयं भवतो निश्चय इत्याह-यत् ताररवे पट्टस्वने कोकिले परपुष्टे परितः समन्ताद्रसति कूजति सति रागान्धा कामिनी दिवापि प्रियमवश्यमविधेयमाप अभिससार । यदि च तमिस्रया रवेर्वपुर्न पिहितं स्यात् तत्कथं दिनेऽपि रात्रिभ्रान्त्या तमसावभिसरेत्, तस्मादतोऽनुमिमीमहे-नूनं स्मररागमयी तमिस्रा रवेर्वपुः परितस्तारेति । स्मरे रागो व्यसनं तत् आगता स्मररागमयी । तमिस्रेति तमो बहुलमस्त्यस्यामिति । “ज्योत्स्नातमिस्रे” ति निपातितम् । परितस्तारेति स्तृञो लिट् । अवश्यमिति निश्चयार्थो निपातः । अपरस्तु वशं गतो वश्यः, न वश्योऽवश्यः । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥ (वसन्तः)

वपुरम्बुविहारहिमं शुचिना रुचिरं कमनीयतरा गमिता ।

रमणेन रमण्यचिरांशुलतारुचिरङ्गमनीयत रागमिता ॥७०॥

कान्तेन कान्ताङ्गमनीयत उत्सङ्गं प्राप्यत, यतः कमनीयतरातिहृद्या । कुत इत्याह-शुचिना आपादेन यतो वपुः रुचिरं गमिता रुचिरत्वं प्रापिता । एतदपि कथमित्यह-यतोऽम्बुविहारहिमं जलकेलिशीतलम् । कीदृशी रमणी, अचिरांशुलतायास्तद्विल्लय<sup>१</sup> इव रुचिः कान्तिर्यस्यास्तथा रागमिता प्रीतिं प्राप्ता, प्रियं प्रति साभिलाषेत्यर्थः । अनीयतेति कर्मणि लकारः । “अथ तौटकमग्धिसकारचितम्” ॥ ७० ॥ (प्रीप्सः)

मुदमन्दभुवामपां मयूराः सहसायन्त नदी पपाट लाभे ।

अलिनाऽरमतालिनी सिलिन्ध्रे सह सायतन्नदीपपाटलाभे ॥७१॥

अम्बुभुवामपां मेघ्यानां सहसाप्रतर्कितमेव लाभेऽधिगमे सति मयूरा मुदमायन्त हर्षं जग्मुः, तथा नासामेवापां लाभे नदी सरित् पपाट रयादवहत् । किञ्च भृङ्गेण सह भ्रमरी सिलिन्ध्रपुष्पेऽरमत चिकीड । कीदृशे सिलिन्ध्रे, सायन्तनः प्रादोपिको यो दीपः प्रद्योतकस्तस्येव पाटला लोहिनी<sup>१</sup> आभा का-

१ 'ध्वान्तं मोह' ग पाठ । २ 'ता' ग पाठ ।

स्तनयोः समयेन याङ्गनानामभिनद्धारसमा न सा रसेन ।  
परिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभिनद्धा रसमानसारसेन ॥ ७४ ॥

रसमानाः कूजन्तः सारसा लक्षणा यत्र तेन रसमानसारसेन समयेन  
कालेन शरदाब्धेनाङ्गनानां कुचयोर्या जलानां ततिस्तोयकणमाला अभिनद्धा र-  
चिता सा रसेन रागेण या परिरम्भरुचिराग्रेषामभिलापस्तं नाभिनत् न न्यवर्त-  
यत्, यतो हारसमा मुक्ताफलापस्थानीया । अरुचिस्तु-स्वेदवशात् प्राप्ता । रस-  
मान इति “ताच्छील्ये चानश्” । अभिनदिति भिदेर्लृट् । औपच्छन्दसिकं वृ-  
त्तम् ॥ ७४ ॥

जातप्रीतिर्या मधुरेणानुवनान्तं

कामे कान्ते सारसिकाकाकुरुतेन ।

तत्सम्पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां

कामेकान्ते सा रसिका का कुरुते न ॥ ७५ ॥

सा का स्त्री कां न मोहनलीलां सुरतविलासं कान्ते प्रेषसि रसिका स-  
रागा सती एकान्ते रहसि पुरा न कुरुते न चक्रे, सर्वा सर्वामेव व्यधादि-  
त्यर्थः । सेत्युक्तं कासावित्याह-अनुवनान्तं उपवने<sup>१</sup> यत् सारसिकाया हंस्याः  
काकुरुतं धनिविशेषस्तेन मधुरेण या कामे सुरते जातप्रीतिरुत्पन्नाभिलाषा ।  
किं कृत्वा कुरुते, तेन कान्तेन सम्पर्कं संयोगं प्राप्य, औत्सुक्यकारिसारसि-  
कारुतमाकर्ण्य सर्वत्रैव मानिनी कान्तवशगाभूदिति वाक्यार्थः । काकुश्च तद्गतं  
काकुरुतं, काकुरुच्चारविशेषः । पुरा कुरुते इति “पुरि लुह् चासे” इति ल-  
ट् । रसो रागो विद्यते यस्या इति रसिका “अत इमिठनौ” “रसादिभ्यश्च”  
इत्यत्र तु गुणानां रसादीनां ग्रहणम् । “मौ यसौ गान्तं वेदयतिर्मत्तमयूरम्”  
॥ ७५ ॥ (शरत्)

रामाजनेन रहसि प्रसभं गृहीत-

केशे रते स्मरसहासवतोपितेन ।

प्रेम्णा मनःसु रजनीष्वपि हैमनीपु

के शरते स्म रसहासवतोपितेन ॥ ७६ ॥

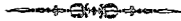
सनस्तं पदसंख्यम् ऋतुं वसन्तादिकं विभ्रत्युद्धहति । कीदृशमृतुं पुष्पैः करणैः,  
 अतिमरेण हेतुना नगांस्तरुन् अवाचो नम्रान् कुर्वन्तं, कुसुमसमृद्ध्या प्रह्वान् वृ-  
 क्षान् विदधतमित्यर्थः । तथा पुष्पैरेवालानां भृङ्गाणां गानवाचो गेयध्वनेर्विराम-  
 मवसानं न कुर्वन्तं, कुसुमरेणुसमृद्ध्याजन्मैव मधुपा यत्र शुक्लन्तीत्यर्थः । भ-  
 गवान् कीदृशः श्रीमौल्लक्ष्मीपतिः सर्वसमृद्धियुक्त इत्यर्थः । अवाञ्चन्तीत्यवाचो-  
 ऽघोमुखात् । अञ्चतेः क्विप् नलोपः शस् । गीतिर्गानम् । अनुसान्विति वीप्सा ।  
 इहर्तुमिति “आवृणुणः, उरण् रपरः” । विभ्रतीति शत्रन्तः । अचोदीति क-  
 र्मणि लुङ् । मयूरस्य गीः मयूरगीस्तया मयूरगिरा । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।  
 अतिशयोक्तेर्ज्ञालङ्कार इति भद्रम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य—शानन्ददेवायनि—वल्लभदेवाचार्यविरचिता-  
 यां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषयौषध्याख्यायां षष्ठतुवर्णनं नाम षष्ठः सर्गः

अथ

## शिशुपालवधकाव्ये

सप्तमः सर्गः ।



अनुगिरमृतुभिर्विनायमानामथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम् ।  
निरगमद्भिराद्भुमाहतानां भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥१॥

अथानन्तर स भगवान् वनान्तलक्ष्मीमुपवनममृद्धिमवलोकयितुं निरगमद्भु  
श्चाल । कीदृशीं नाम् अनुगिर गिरौ ऋतुभिर्वसन्तादिभिर्विनायमानाम् । यु  
क्त्वा चेतत् यदसौ पुष्पादिश्रियं द्रष्टुं प्रतस्थे । यस्मात् येऽभिराद्भु सेवितुमाहता  
उद्युक्तास्तेषां महत्सूक्तमेषु विषये य प्रयास क्लेश स निष्फलो निरर्थको न भ  
वति । ऋतुभिश्च भगवन्तमाराधयितुं वनश्रीर्विंशता यदि चासौ ता न पश्येत्  
तदा तेषामापासो निष्फल स्यात् । एतेन चेतदाह—न सामान्यजनघत् कौतु  
केन भगवाधिर्ययावपितु परानुग्रहार्थमिति । गिरावनुगिर, विभक्त्यर्थेऽव्ययम् ।  
“गिरेश्च सेनकस्ये” ति टच् । निरगमदिति लुङन्त । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्का  
र । पुष्पिताग्रा वृत्तम् । ‘ भवति जगति नौ नन परी यीं नजसहितैर्जदुगैश्च  
पुष्पिताग्रा ” ॥ १ ॥

दधति सुमनसो वनानि बह्नीर्युवनियुता यदवः प्रयातुमीपुः ।  
मनसिशयमहास्त्रमन्यथामी न क्लुसुमपञ्चकमप्यल विसोदुम् ॥ २ ॥

अथ वृष्णयो वनितासहाया कामनानि गन्तुमीपुरभितेषु । कीदृशि य  
द्दी सुमनसो दधति प्रभूतानि पुष्पाणि विभ्रति<sup>१</sup>, अत्र एव च कामिनीयुता  
जग्मु यस्मादन्यथा केचला श्री यदव कामास्त्रभूत पुष्पपञ्चकमपि विसोदु  
नाल न समर्या किं पुनरंही सुमनस । विरहिणा हि पञ्चम्यायकमायका  
दु महास्तस्माद्दत्त कारणाधारीसहाया गन्तुमीपु । मनसि शेते उसतीति मन  
मिशय “अधिकरणे शेते” रित्यच् । “शयवासवासिष्यकाला” दिति सप्तम्या

<sup>१</sup> ति न पाठ ।

अलुक् । विसोदुमिति "सहे. साढ." इति पत्याभावः । कुसुमशरमहास्त्रमिति पाठान्तरम् । तच्च रम्यतरम् ॥ २ ॥

श्रवसरमधिगम्य तं हरन्त्यो हृदयमयन्नकृतोज्ज्वलस्वरूपाः ।

श्रवनिषु पदमङ्गनास्तदानीं न्यदधत विभ्रमसम्पदोऽङ्गनासु ॥ ३ ॥

तदानीं गमने प्रवृत्ते वनिता भूमिषु पद कर्म चरणं वा न्यदधत निवि-  
क्षिषु, तथा विभ्रमसम्पदो विलासलक्ष्म्योऽङ्गनासु पद न्यदधत स्थानं वबन्धुः,  
सविलास तदा जग्मुरिति तात्पर्यार्थः । कीदृश्योऽङ्गना., तमवसर पुष्पावचय-  
कालमधिगम्यासाद्य हृदय हरन्त्यो मनासि मुष्णन्त्यः । कामसाधनेषु हि स-  
त्सु चेतोहारित्वमासा शोभते, नतु गुरुजनादिसन्निधौ, तदा च कुसुमक्रीडा  
क्रियते इति सुष्ठु कान्तहृदयहरणस्यावसरः । विभ्रमसम्पदोऽप्येवंविधा एव ।  
तथायत्नकृतमनाहार्यमुज्ज्वल मनोह्र स्वरूप यासा तास्तथोक्ताः स्वभावरम्या इ-  
त्यर्थः । विभ्रमसम्पदोऽप्ययत्नेनैव कृतमङ्गनानामुज्ज्वल स्वरूप याभिः । न्यदध-  
नेति लङ् ॥ ३ ॥

नस्वरुचिरचितेन्द्रचापलेखं ललितगतेषु गतागतं दधाना ।

मुग्वरितबलयं पृथौ नितम्बे भुजलतिका मुहुरस्वलत्तरूप्याः ॥ ४ ॥

कस्याश्चित् तरुण्या युवत्या विकटे कटीतटे भ्रूणभ्रूणायमानाङ्गदं याहुव  
ङ्गी श्रस्वलत् । कीदृशी सविलासगमनेषु सत्सु गतागत वहमाना । कीदृशं  
रत्नकरजकान्त्या जनिता सुरायुधराजिर्वेन । अनेकाभरणशुक्तिव्यतिकरादि श  
कचापोत्पत्ति ॥ ४ ॥

अतिशयपरिणाहवान् वितेने बहुतरमापितरद्वकिङ्किणीकः ।

अलघुनि जघनस्यलेऽपरस्या ध्वनिमधिकं कलमेखलाकलापः ॥ ५ ॥

कस्याश्चित् जघनतटे कलमेखलाकलापो मधुररशनादाम तार रवं चक्रे,  
यतो वहीयोप्रधितमणिषण्डिक । किमिति वहव्य किङ्किण्यस्तत्रोम्भिता इत्या  
ह—अतिशयपरिणाहवान् महाभोगोऽमौ यत । अत्रापि कारणमाह—अलघु-  
नि विकटे कटितटे । मापितमुम्भितम् । मातेणित् पुङ्क् ऋ ॥ ५ ॥

गुरुनिविडनितम्बविम्बभारारुमणनिपीडितमङ्गनागणस्य ।

चरणयुगमसुसृवत् पदेषु स्वरसमसक्तमलककच्छलेन ॥ ६ ॥

यौवतस्य चरणयुगं कर्तुं क्रमेणु यावकव्याजेनेव स्वरसमात्मीयरागं लौहित्यम्  
 असुसुवदुद्वयामेत्युद्रेक्षा । चरणौ द्वि तामां रक्षौ । केचित्तु रसमनुरागमित्या-  
 हुः । कान्तान्प्रति यस्तस्याभुरागः स एव श्रायते, अलककव्याजेनासक्तं निर्यात  
 इत्यर्थः । एतत्तु न मन श्रावर्जयति विसधर्मत्वादनुरागस्य, घेतसि ह्यनुरागो  
 भवति न पादयोः । प्रस्तावे हेतुमाह-कीदृक् चरणयुगं गुरु महत् निविडं पी-  
 चरं नितम्बविम्बं कटीतटः स एव भारस्तेनाक्रमणमभ्यासनं तेन निरीडितं ता-  
 डितम् । ताडितं द्वि रसपूर्णं वस्त्रादि न्वयति । असुसुवदिति “शिधिद्वयुम्”  
 इति कर्तरि चङ् ॥ ६ ॥

तथ सपदि सर्मापमानये तामहमिति तस्य मयाग्रतोऽभ्यघायि ।  
 अतिरभसकृतालघुप्रतिज्ञामनृनगिरं गुणगौरि मा कृथा मान् ॥ ७ ॥  
 नच सुतनु न वेद्मि यन्महीघानसुनिरसस्तव निश्चयः परेण ।  
 वितथयति न जातु मद्रचोऽसाविति च तथापि सखीषु मेऽभिमानः  
 सततमनभिभाषणं मया ते परिपक्षितं भवतीमनानयन्त्या ।  
 त्वयि तविति विरोधनिश्चितायां भवतु भवत्वमुहजनः सकामः ६  
 गतघृतिरवलम्बितुं यनासूननलमनालपनादहं भवत्याः ।  
 प्रणयिनि यदि न प्रसादवुद्धिर्भव मम मानिनि जीविते दयालुः १०  
 प्रियमिति वनिता नितान्तमागःस्मरणसरोपकपायितायलाक्षी ।  
 चरणगतसखीवचोऽनुरोधालिकल<sup>१</sup> कथमप्यनुकूलयांचकार ॥ ११ ॥

(पञ्चमि. कुलकम् ।)

काचित् कामिनी कथमपि महता झंयेन कान्तमनुकूलयांचकारात्तुपत् ।  
 कथमित्येवंविधानां पादपतितायाः सख्या श्रवणामनुरोधेनावृत्त्या किल । किल-  
 शब्दो व्याजे । मपी किल तामुपरोधत्यतः कान्तमनुनेय तत्यतरु आत्मेच्छयैव  
 साशुनीतयती । तानि कानि सखीवचांसीत्याह-तयत्यादि । हे गुणगौरि गुणैः  
 सान्द्रप्रोदिमिरवदति मां त्वमलीकवचनां मा कार्याः, मद्रचोऽङ्गीकुरप्येत्यर्थः ।  
 यतो मया निवार्ययित्तुभ्यान् वल्लभस्य पुर एवमभ्यघायि उक्तम्, यथा मय-  
 त्यकारामधुनेय तां प्रापयामि इत्यतिरभसेनाविचारितपूर्वं कृता अलक्षी गुरुः

१ 'भ्य च' ग पाठ । २ 'वर्षा' ग पाठ । ३ 'विति' ग. पाठ ।



प्रतिज्ञा यया तामतिरभसहृतालघुप्रतिज्ञाम् । तव निश्चयो महत्त्वादन्येनासुनि-  
रसोऽपरिहार्य इति कृशान्ति न न जाने । एव चेद्वेत्सि तत् कस्माद् दुस्तरा  
प्रतिज्ञा त्वया कृतेत्याह—यद्यप्येव तथापि वयस्यासु ममैवविधोऽभिमानो यथा  
स्मद्राप्य सा न कदाचिदपि उल्लङ्घयतीति । सुखेन निरस्यते इति सुनिरस ,  
कर्मणि खल, ततो नञ्समास । वितथमनृत करोति वितथयति । स्यादेतद्भव  
त्वमलीकवाक् किमेतावता ममेत्याह—सततमित्यादि । त्वामप्रापयन्त्या मया भव  
त्या अवचन सदैव परिपणित, तव कदाचिन्मया आलापो न देय इति पण  
कृत । भवत्या चवमभिमानोद्यताया तदनभिभाषण भवतु, विपन्नवर्गश्च परिपू  
र्णभिलाषो भवत्विति उभयमप्युपगमे काका वा । स्यादेतत् भवत्वेष का कृति  
रित्याह—भवत्याश्चाकथनाज्ञपृथ्विति सती प्राणानह धारयितु कष्टमनलमसमर्था,  
अवश्यमेव त्रिय इत्यर्थ । अतश्चाकठारे कान्ते चेत्तव नानुग्रहबुद्धिस्तदस्मदा  
युपि सकरुणा भव, अनुष्ठीयतामस्मत्प्रार्थनत्यर्थ । इत्युक्त्वा पादयोः पतिता  
इत्येवविध सर्वावचनैः 'पादपतनगर्भेर्मनस्विनी प्रियप्रार्थनासुखी वभूष । की  
दृशी आग स्मरणनापराधानुध्याननात्यर्थं सक्रोध लोहित दीर्घे अक्षिणी' यस्या  
सा आग स्मरणसरोपकपायितायताली । एवविधैर्हि वान्यैस्तस्या प्रियापर्यधा  
नर्थाभूता । पादपाताच्च तद्वचोऽङ्गीचर ॥ ७ ॥ = ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

द्रुतपदमिति ना वयस्य यासीर्ननु सुतनूमनुपालयानुयान्तीम् ।  
नहि न विदितखेदमेतदीयस्तनजघनोद्ग्रहने तवापि चेतः ॥ १२ ॥  
इति वदति सग्वीजनेऽनुरागाद् दयिततमामपरश्चिर प्रतीच्य ।  
तदनुगमवशादनायतानि न्यधित मिमान इवावनि पदानि ॥ १३ ॥

(युग्मकम् ।)

कश्चिन्नायक आलीवर्गेऽभिदधति सति अनायतानि स्वल्पानि पदानि प्र  
मान् न्यधित निहितवान् मृदु जगामेत्यर्थ । किं वदतीत्याह—हे सग्व इत्येव  
त्वरितम मा गम, ननु पश्चादागच्छन्तीं वृशोदरां प्रतीक्षस्व । इति प्रत्यक्ष  
निर्देशे । ननुरभिमुखाकरण । स्यादतदेपापि कथ त्वरित नागच्छतीत्याह—एत  
दीयकुचकर्षं तदधारणे भवतोऽपि चित्त न न विदितखेदमपि तु ज्ञा तश्चममेव ।  
त्वयापि हापाजस्त्रमेव चतसि पुरुषापितेऽवधृता तस्माद्दृढगुरुतरस्तनजघनमा

१ 'वेपि' क ख । २ कथ ग । ३ चाभि ग । ४ 'इच्छते । ५ 'विज्ञा ग पाठ' ।

रत्वादेया तूर्णं गन्तुं न शक्नोति । इति यावत् सखीजनो वञ्चि<sup>१</sup> तावत् तेनासौ प्रेम्णा चिरं प्रतीक्षिता प्रतिपालिता यावन्निकटमागता अनन्तरं च मन्दानि पदानि ददौ । कथं, नदनुगमवशात् तस्या योऽनुगम पश्चाद्गमनं तद्वशात् तत्सामर्थ्यात् । उत्प्रेक्ष्यते-भूमिं मिमान इव परिच्छिन्दन्व्यथा । यः किल पदैर्भुजमिमीते स मन्दानि पदानि क्षिपति । सदानितकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

यादि मयि लघिमानमागतायां तव धृतिरस्तु गतास्मि सप्रतीयम् ।  
अनिभृतपदपातमापपात प्रियमिति कोपपदेन कापि सख्याः ॥ १४ ॥

काचित्रायिका श्राल्या इति कोपव्याजेन कान्तमनिभृतपदपातं त्वरिततरपदैः क्रमैरनुययौ । तमेव कोपप्रकारमाह-मयि चेन्नघिमानं प्राप्ताया तव तुष्टिस्तद्गच्छतु, इयमस्मीदानीं यातेति । सख्या हि सा व्रजन्ती याहीति चादिता, लाघव त्वप्रार्थनयैव स्वयं गमनात् । अनिभृतोऽमन्दं सत्वरं पदपातं क्रमधिक्षेपो यत्रापतने तदनिभृतपदपातम् ॥ १४ ॥

अविरलपुलकः सह व्रजन्त्या प्रतिपदमकतरः स्तनस्तम्भ्याः ।  
घटितविघटितः प्रियस्य वक्षःस्थलभुवि कन्दुकविभ्रमवभार ॥ १५ ॥

कस्याश्चित् युवत्या प्रेयसा सह यान्त्या एकं कुचं कान्तोरस्तटावनौ कन्दुकविभ्रमवभारं वीटाविलासदक्षे, यत प्रतिपदं प्रमे प्रमं घटितविघटितं पूर्वं घटितं सबद्धं पश्चाद्विघटितो विच्छिष्टः । कन्दुकमयनौ घटितविघटितं भवति । कीदृक् स्तनं अविरलपुलकं कान्तसस्पर्शात् घनरामाञ्च । एकतर इति 'एकाच्च प्राचा' मिति स्वार्थे डतरच् ॥ १५ ॥

अशिथिलमपरावसज्य कण्ठे हृदपरिरन्ध्रवृहद्दृष्टिस्तनेन ।  
हृषिततनुरुहो भुजेन भर्तुर्मृदुममृदु व्यतिविद्वमेकवाहुम् ॥ १६ ॥  
मुहुरसुसममाघ्नती नितान्तप्रणटितकाञ्चि नितम्बमण्डलेन ।  
विपमितपृथुहारयष्टिं निर्यक् कुचमितरं तदुरःस्थले निपीड्य ॥ १७ ॥  
गुरूतरकलानूपुरानुनादं सललितनर्तितराक्षपादपद्मा ।

इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥ १८ ॥

(विशषकम् ।)

अन्या नायिका मन्मथमन्थरं कामवशान्मन्दं जगाम । किं कृत्वा मर्तुः  
कण्ठे एकं दक्षिणं भुजमशिथिलं गाढमवसन्न्य संश्लेष्य । कीदृशमेकवाहुं मर्तुरे-  
कभुजेन वामेनामृदु घनं व्यतिविद्धं संवलितं तथा मृदुं कोमलम् । कीदृशेन  
भुजेन दृढं गाढं परिरन्धोऽवष्टब्धो बृहत्पीवरो बहिःस्तनो वामपयोधरो येन,  
अत एव हृषिततनुरहः सरोमाञ्चस्य । कीदृशी नायिका प्राणतुल्यमसकृद् ज-  
घनस्थलेनाग्रती मुदती, कथं नितान्तं प्रणदिता अत्यर्थं शिञ्जाना काञ्ची रशना  
यत्र । तथेतरं दक्षिणं कुचं प्रियवत्तस्तटे निपीड्य घनं लगयित्वा, कथं तिर्य-  
ङ्गिरश्चीनम्, अत एव विपमिता एकपार्श्वस्था पृथ्वी हारयष्टिर्मुक्तालता यत्र ।  
तथा सविलासं नर्तितञ्चलितो बाहो वामपादो यया, कथं शुरुतरो मर्हीपांस्ता-  
रः कलो मधुरो नूपुरनादो मर्जीरशिक्षितं यत्र नर्तने । तथा इतरदाभ्यन्तरं प-  
दमनतिलोलमाध्राना निक्षिपती । दक्षिणोऽत्र नायिकाया बोद्धव्यः । हृषितमि-  
ति “हृषेलोमसु” इतीडागमः । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

लघुललितपदं तदंसपीठद्वयनिहितोभयपाणिपल्लवान्या ।

सकठिनकुचचूचुकप्रणोदं प्रियमवला सविलासमन्वियाय ॥ १९ ॥

अन्या कान्ता कान्तमन्वियाय पश्चात् जगाम । कथं सविलासं सलीलं  
तथा लघूनि मन्दानि ललितानि मनोहराणि पदानि क्रमा यत्र । कीदृशी अ-  
वला पश्चात् स्थितत्वात् प्रियस्कन्धयुग्मनिक्षितकरयुगलप्रवाला, अत एव प्रियं  
कीदृशं कठिनौ कर्करौ यौ कुचौ स्तनौ तयोर्दत्तं चूचुकमम्रं तेन यः प्रणोदो-  
ऽभिघातः सह तेन वर्तते यस्तं सकठिनकुचचूचुकप्रणोदम् । क्रियाविशेषणं वै-  
तत् । अंशे पीठ इव महत्त्वात् ॥ १९ ॥

जघनमलसपीवरोरु कृच्छ्रादुरुनिविरीसनितम्बभारखेदि ।

दयिततमशिरोधरावलम्बिस्वभुजलताविभवेन काचिदृहे ॥ २० ॥

अन्या नायिका थोणीतटं कृच्छ्रान् क्लेशेन ऊहे उवाह, यतोऽलसपीवरोरु  
मन्धरे पीनत्वादूरु यत्र । तथा बृहता निविरीसेन च निविडेन नितम्बविम्ब-  
भारेण खेदि सायासम् । जघननितम्बो नारीणां पूर्वापरौ कटीभागौ । कथं  
तर्ह्यृहे इत्याह—दयिततमशिरोधरावलम्बिन्व्या कान्तम्रीवावलम्बिन्व्या ये निजया-  
हुंबल्लयां तद्विभवेन तत्सामर्थ्येन कान्तकण्ठमवलम्ब्येत्यर्थः । निविरीसं निवि-

डम् । “नेर्विडज्विरोसर्चा” । ऊहे इति वहेः कर्तरि लकारः ॥ २० ॥

अनुवपुरपरेण बाहुमूलप्रहितभुजाकलितस्तनेन निन्ये ।

निमित्तदशनवाससा कपोले विपमवितीर्णपदं बलादिवान्या ॥ २१ ॥

अन्येन नायकेनान्या नायिका बलादिव नीता । यतोऽनुवपुरदेहस्य पश्चाद्भागेन बाहुमूलयोः कक्षयोः प्रहितौ निक्षिप्तौ यौ भुजा ताभ्यामाकलिताववष्टब्धौ कुक्षौ यन्न, यदि वा बाहुमूलेन प्रहितेन भुजेनाकलितः स्तनो येनेत्येकवचनान्तेन विग्रहः । तथा कपोले गण्डस्थले निमित्तदशनवामसा निहितदन्तच्छ्रदेन अत एव विपमाणि वृत्तानि पदानि क्रमा यत्र बलनयने । यो हि हठाचीयते स पश्चादवष्टम्ब्यते असमानि च पदानि दधाति । निन्ये इति कर्मणि लकारः ॥ २१ ॥

अनुवनमसितध्रुवः सखीभिः सह पदवीमपरः पुरोगतायाः ।

उरसि सरसरागपादलेम्बाप्रतिमतयानुपयावसंशयानः ॥ २२ ॥

अन्यः कामी वयस्याभिः साकं पूर्वमप्युपवनं यातायाः सुदृशो मार्गमसंदिहान एवानुजगाम । यदि गच्छन्तीं नादर्शत् तत्कथं निःसंशयमिति हेतुमाह—रतविशेषवशाद्ब्रह्मसि सरागा सदबालकका यामौ पादलेखा चरणमुद्रा तस्याः प्रतिमतया स्मादृश्येन । प्रतिमातीति प्रतिम. सदृशः “आतश्चोपसर्गै” कः । यादृश्येव हि तस्योरसि सालकका पादमुद्रा तादृशोयावनावुत्पन्ना, अतश्च तयोः सारूप्यमवगम्य नूनमस्मत्प्रियानेन यातीति चिन्तयित्वा निर्भ्रान्त्यैव तत्पदवीं जगामेति वाच्यार्थः । अनुवनमिति सामीप्येऽप्ययीभावः ॥ २२ ॥

मदनरसमहौघपूर्णनाभीहृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः ।

सरित इव सविभ्रमप्रयातप्रणदितहंसकभूपणा विरेजुः ॥ २३ ॥

ता नायिका गच्छन्त्यो नद्य इव विरेजुः । अधुना श्लेषः । कीदृश्यस्ताः मदनरसमहोघेन सुरतरागवृहत्पूरेण पूर्णा ये नाभीहृदास्तथ परिवाहिताः प्रवाहरूपं प्रापिता रोमायलयो यासाम् । तथा सविलासगमनेन शब्दायमानानि हंसकभूपणानि नूपुरालंकारा यामां ताः । सरितोऽपि रममहौघनिर्भगर्ददः परिवाहीवृता भवन्ति सविभ्रमप्रयाणप्रणदितहंसाश्च । रसो रागो जलं च । परिवाह उच्छ्वास उच्यते येनोदकं निःसार्यते ॥ २३ ॥

श्रुतिपथमधुराणि सारसानामनुनदि शुश्रुविरे चिरं कृतानि ।

विदधति जनतामनःशरव्यव्यधपटुमन्मथचापनादशङ्काम् ॥ २४ ॥

सारसा लक्ष्मणास्तेषामनुनदि सरित्समीपे चिरं कृतानि शुश्रुविरे श्रुतानि । कीदृशि श्रोत्रसुखकारीणि तथा जनतामनासि लोकचित्तानि तान्येव शरव्यं लक्ष्यं तेषां व्यधो भेदस्तत्र पटु चतुरो यो मन्मथस्तस्य यच्चाप तस्य यो नाद क्रोङ्कारस्तच्छृङ्गा तदध्वान्ति विदधति कुर्वाणानि, पञ्चशरधनुर्निर्घोषा इव यानि ज्ञायन्ते इत्यर्थः । उत्कण्ठाजनकत्वात् । श्रुति- धोत्रं सा चासौ पन्था श्रुतिपथं कर्णं । सरसि भवा सारसा लक्ष्मणा । नदीं समयानुनदि “अनुयत्समया” । शुश्रुविरे इति कर्मणि लकारः । विदधतीति “जस शि । नाभ्यस्ताच्छ्रुतु” । जनानां समूहो जनता “ग्रामजने” ति तत् । व्यधन व्यध “व्यधजपोरनुपसर्गे” । शरं ध्ययतीति शरव्यमिति व्युत्पत्तिमात्रम् “आतोऽनुपसर्गे क’ ॥ २४ ॥

मधुमथनवधूरिवाहयन्ति भ्रमरकुलानि जगुर्घटुत्सुकानि ।

तदभिनयमिवाचलिर्धनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः ॥ २५ ॥

इह वनेऽलिनो गुञ्जन्ति घातघशाश्च शाखाश्चलन्ति । तत्र कविरुद्धे-सरभ्रमरान्यलिवृन्दानि भगवद्वनिताह्वानं कुर्वाणानीव यज्ञगुञ्जकृन्तु तस्याह्वानस्याभिनयमिव काननराजिरभिनयकिसलयरेयाङ्गुलीभिरतनुत चकार । या किलोत्सुका सर्पीमाह्वयति सा हि नवपल्लवरम्याभिरङ्गुलीभिरभिनयं कुरुते । वनावलिरत्रा ह्वानं कर्त्तुं, अलिरतं बचनस्थानीयं, पल्लवा अङ्गुलिप्रकाराः । आह्वयन्तीति शरन्तः । नवमेव नूतन सरसम् । नवस्य नू-आदेशः क्षपतनपल्लाश्च प्रत्ययाः । पल्लवः पत्रवच्छायाग्रम् ॥ २५ ॥

असकलकलिकाकुलीकृतानिस्त्रलनचिकीर्णविकासिकेसराणाम् ।

मरुद्वनिरुहां रजो बधूभ्यः समुपहरन् विचकार कौरकाणि ॥ २६ ॥

मरुद्रायुरवनिरुद्धा तरुणा कौरकाणि कलिका विचकार व्याकोशयामास । कीदृशो बधूभ्यो भगवज्जनीभ्यो रजो रेणु समुपहरन् वितरन् । कीदृशा वृक्षाणाम्, असकला अग्रफुलता या कलिका कौरकास्ताभिराकुलीकृता क्षोभनीता लाम्पट्यात् किंकर्तयतामूढा येऽलिनस्तेषां यत् स्वलनमुद्घातस्तेन विकीर्णं

भ्रष्टं विकसि वहलं केसरं किञ्चलं येयामत एव रजःसमुपहारः ॥ २६ ॥

उपवनपवनानुपातदक्षैरलिभिरलाभि यदङ्गनागणस्य ।

परिमलविषयस्तदुन्नतानामनुगमने खलु संपदोऽग्रतःस्थाः ॥ २७ ॥

अङ्गनागणस्य यौवनस्य सम्यन्धी यः परिमलो विमर्दज आमोदस्तस्य यो विषयो गोचरो यत्र स तिष्ठति स यद्यस्मादुन्नतानामनुगमनचतुरैर्मधुपैरलाभि प्राप्तः, तन् तस्मादुन्नतानां सत्पुरुषाणामनुगमने सेवायां सत्यां समृद्धयोऽग्रतःस्थाः पुरोवर्तिन्य एव हस्तस्थिता एवेत्यर्थः । कथमन्यथैवोपवनानुगमनमात्रेणैवालाभि परिमलः प्राप्त इति भावः । खलुर्वाक्यालंकारोऽवधारणे या । अग्रतोवर्तिन्य एवेत्यर्थः । अलाभीति कर्मणि लुङ् । “विभाषा विष्णुलो”-रिति नुम् विकल्पितः ॥ २७ ॥

रथचरणधराङ्गनाकराब्जव्यतिकरसम्पदुपात्तसौमनस्याः ।

जगति सुमनसस्तदादि नूनं दधति परिस्फुटमर्थतोऽभिधानम् । २८ ॥

इह पुष्पाणां सुमनस इति नाम द्वितीयवर्तिस्यतं तत्र कविरुद्धते—सुमनसः कुसुमानि नूनं निश्चितं तदादि तत्प्रभृति सुमनस इत्यभिधानम् अर्थतोऽभिधेयेन परिस्फुटं प्रकृतं दधति, तत्र आरभ्यान्वर्थे नाम विमरांश्चतुर्विधैः । यतो माधववनितापाणिपद्मसम्पर्कादुपात्तसौमनस्या धृतदर्पा इव । वनिताकरतलस्या हि ता रम्यतरा दृश्यन्ते । अतश्च शोभनं मनो यासां ताः सुमनस इत्यवयवार्थमद्रावः । पूर्वं तु नास्मैव सुमनस इत्यभवन् । रथचरणश्चक्रं तं धारयतीति रथचरणधरो भगवांश्चक्रायुधो हरिः । तदादीति निपातितः ॥ २८ ॥

अभिमुग्धपतितैर्गुणप्रकर्पाद्बजितमुद्गनिमुज्ज्वलां दधानैः ।

नरुक्सलयजालमग्रहस्तैः प्रसभमनीयत भङ्गमङ्गनानाम् ॥ २९ ॥

वनितानां करप्रवृत्तपर्णनिचयो यलाङ्गमनीयत भेदं प्राप्यत, अङ्गुलीभिस्त्रोटितमित्यर्थः । कौटुम्भिरग्रहस्तैरभिमुग्धपतितैर्बिम्बहृया पर्णानां समुत्तं धानैः, । तथोज्ज्वलां रम्यां रत्नां चोद्घातिमुन्मुग्धवं कार्न्ति वा विद्यार्णः । अत एव कीदृज्जालं गुणप्रकर्पालौहित्यातिशयाद्बजितं तिरस्कृतम् । अतश्च भङ्गमनीयत परं परामर्षं प्रापितमित्युक्त्याभिहितम् । यः किल पण्डितः कंचिदादिपुंगं म-

भायां प्रसमं गुणप्रकर्षाद्दोघातिशयात् जयति, स तस्यामुद्धतिं गर्वं दधत् तम-  
ग्रहस्तैरद्भुलिभङ्गैः संमुखागतैर्भङ्गं नयत्यप्रतिपत्तिं प्रापयति । अनीयतेति  
कर्मणि लकारः । कर्म तु प्रधानं तरुकिसलयजालम् । नपुंसकैकवचनं चैतत् ।  
नयतेश्च द्विकर्मकत्वाद्भङ्गमित्यपरं कर्म, तस्य च न केनचिद्भिहितत्वाद् द्विती-  
योत्पद्यत एव । यतः—“प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनादुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने  
दुद्वादीनां एयन्ते कर्तुश्च कर्मणः” इति ॥ भङ्गमिति चाप्रधानं कर्म ॥ २६ ॥

मुदितमधुभुजो भुजेन शाखाश्चलितविशृङ्खलशङ्खकं धुवत्याः ।

तरुरतिशयितापराङ्गनायाः शिरसि मुदेव मुमोच पुष्पवर्षम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चिन्नायिकायाः पादपः कुसुमवर्षं मूर्धन्यकिरत् । उत्प्रेक्ष्यते-तोपेणे-  
व । तोपस्य हेतुमाह-यतोऽतिशयितापराङ्गनायाः । कुतो जितसपत्नीकाया इ-  
त्याह-बाहुना भ्रूणभणायमानावद्वयलयेन मत्तभृङ्गा लताः कम्पयन्त्याः, अत  
एव च पुष्पवर्षमोक्षः । विशृङ्खलग्रहणं वासःसम्यग्धाङ्गदनिवृत्त्यर्थम् । नहि  
तानि मुखराणि भवन्ति । अन्योऽपि यः कसौचित् तुप्यति स पुष्पवर्षेण तं  
मानयति । ‘धू विधूने’ इत्यस्य शतरि धुवत्या इति रूपम् ॥ ३० ॥

अनवरतरसेन रागभाजा करजपरिक्षितिलब्धसंस्तवेन ।

सपदि तरुणपल्लवेन वध्वा विगतदयं खलु खण्डितेन मम्ले ॥ ३१ ॥

केनचिद् तरुणपल्लवेनाशुष्कबिठपेन मम्ले म्लानं, शोषः प्राप्तः । निर्वयमे-  
वाङ्गनया खण्डितेन घोटितेन सपदि खण्डनानन्तरमेव । अन्यच्च कीदृशेन अ-  
नवरतरसेनात्यार्द्रेण तथा करजपरिक्षित्या नखखण्डनेन लब्धसंस्तवेन प्राप्तव्यति-  
करेण । अथ चोक्लिष्टेषः । तरुणपल्लवः शिङ्गमाय उच्यते, स यवा कामिन्या  
खण्ड्यते सङ्केतभङ्गं प्राप्यते तदावश्यमेव म्लायति । कीदृशेन तेन अनवरतरसेन  
अत्यर्थरक्षणकेन, अथवाविद्यमानोऽवरतरसो नूतननिधुवनशृङ्गारो यस्य,  
रागभाजा ध्यसनिता तथा करजपरिक्षित्या नखदानमात्रेणोपलब्धः संस्तवः क-  
रिचयो येन । मम्ले इति भावे लकारः ॥ ३१ ॥

प्रियमभि कुसुमोद्यतस्य बाहोर्नवनखमण्डनचारु मूलमन्या ।

मुहुरितरकराहितेन पीनस्तनतटरोधि तिरोद्धर्षेऽशुकेन ॥ ३२ ॥

अन्या नायिका कान्ताभिमुखं पुष्पप्रद्वणार्थमुदितस्य शहोर्मूलं कक्षदेश-  
मंशुकेन तिरोद्धे वाससास्थगयत्, यतः सरसकरजालङ्कारमनोहरं तथा महा-  
भोगपयोधरस्थलेन व्याप्तम् । पीनस्तनतटरोधो विद्यते यस्येति मत्वर्थीयः ।  
कीदृशांशुकेन इतरकरेण वामपाणिना गृहीतेन । प्रियमभीति लक्षणे कर्मप्रवच-  
नीयसंज्ञा ॥ ३२ ॥

विततबलिविभाव्यपाण्डुलेखाकृतपरभागविनीलरोमराजिः ।  
कृशमपि कृशतां पुनर्नयन्ती विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम् ॥ ३३ ॥  
प्रसकलकुचबन्धुरोदुरोरःप्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबन्धा ।  
अवनमदुदरोच्छ्रसद्दुक्लस्फुटतरलक्ष्यगभीरनाभिमूला ॥ ३४ ॥  
व्यवहितमविजानती किलान्नर्वणमुवि बल्लममाभिमुख्यभाजम् ।  
अधिविदपि सलीलमग्रपुष्पग्रहणपदेन चिरं विलम्ब्य काचित् ॥ ३५ ॥  
अथ किल कथिते सखीभिरत्र क्षणमपरेव ससंभ्रमा भवन्ती ।  
शिथिलिनकुसुमाकुलाग्रपाणिः प्रतिपदसंयमितांशुकावृतौङ्गी ॥ ३६ ॥  
कृतभयपरितोपसंनिपातं सचकिनसुस्मितवक्त्रधारिजश्रीः ।  
मनसिजगुरुनत्त्वणोपदिष्टं किमपि रसेन रसान्तरं भजन्ती ॥ ३७ ॥  
अवनतवदनेन्दुरिच्छ्रतीव व्यवधिमधीरतया यदस्थितासौ ।  
अहरत सुतरामतोऽस्य चेतः स्फुटमभिभूयति स्त्रियस्त्रयैव ॥ ३८ ॥

(पङ्क्तिः कुलकम् ।)

काचित् वधूर्धरत्वात् अन्तर्धानमिवेच्छन्ती यदस्मिं वल्लभायाधोमुग्धी अ-  
स्थित स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ती स्थिता, रिरंसामाविश्चकार, अतो हेतोरस्य प्रि-  
यस्य नितान्तं मनो जह्वार । किं कृत्वास्थित अधिविदपि वृत्ते सविलासं य-  
त्पुष्पप्रद्वणं तदेव पदं व्याजस्नेन चिरं विलम्ब्य स्थित्वा, कुसुमोद्ययव्याज रु-  
त्वेत्यर्थः । इदानीं यथा तस्या मीडागप्रस्तं पुष्पाद्ययस्थानकमाह-कीदृश्यसा-  
वित्याह विततेत्यादि । स्वभावात् तन्व्यप्यवलग्नमुदरं भूय ऊर्ध्वप्रसृतत्वात् तानवं  
प्रापयन्ती । कीदृगवलग्नं विततामु प्रसृतामु बलिपु ताभिवां विभाव्या लक्षयितुं  
शक्या याः पाण्डवो लेखास्ताभिस्त्रय वा रुनपरभागा जनितशोभा विनीलाति-



कृष्णा रोमराजिः रोमावलिर्वत्र तत् तथोक्तम् । भिन्नौ हि वर्षीं नितरां शोभा-  
ते । अन्यच्च कीदृशी विपुलतरे अतिविशाले उन्मुखे ऊर्ध्वप्रसृते लोचने यस्याः  
सा विपुलतरोन्मुखलोचना ॥—किंच प्रसकलौ परिपूर्णा यौ कुचौ ताभ्यां व-  
न्दुरं रम्यमुद्गरं मुन्नतं यदुरो वदस्तेन तत्र वा प्रसमं बलादेव विभिन्नस्त्रुटि-  
तस्तनुः सूक्ष्म उत्तरीयस्य कञ्चुकस्य बन्धो ग्रन्थिर्यस्याः । शिङ्ग्यो हि त-  
यांसं ग्रन्थि दधते । तथाप्रपुष्पग्रहणवशात् अवनमत् अन्तर्विंशत् यत्  
उच्छ्वसत् पतद्यद् दुकूलं संव्यानं तेनातिप्रकटमेव विभाव्यं लक्ष्यं नि-

मिमूलं जघनं यस्याः । ननु नायकसंनिधौ लज्जा न्याय्या तत्कथमसा-  
त्याह—अन्तर्बणभुवि उद्यानवनभूमौ व्यवहितं तिरोहितं संमुखमपि कान्ति र-  
लाजानती । किलेत्यलीके । तस्वतो ह्यसौ बुद्ध्यत एव । यथा मामेव लताप्रच्छ-  
द्रेदेहो योजते इति चेतोप्रहणार्थं स्वज्ञानपदम् । कथं तर्हि बुद्धवतीत्याह—  
अद्यान्तरं ययस्याभिः किलात्र नायके कथिते अमुष्मिन्प्रदेशे प्राणनाथस्तव स्थि-  
त इत्यभिहिते सति अपरेवान्येवाज्ञातवृत्तान्तेव ससंभ्रमा सभया क्षणं भव-  
न्ती सम्पद्यमाना, अत एव शिथिलितो मन्दीकृतः कुसुमेष्वाकुलो व्यग्रोऽप्रपा-  
सिः कराग्रं यया, प्रतिपदं यथास्थानं पदे पदे वा संयमितेनावष्टब्धेनांशुकेनोत्त-  
रीपेणावृताम्यङ्गानि स्तनादीनि यया ॥—तथा कामोपाध्यायेन तदानीमेव नि-  
रूपितं किमप्यवाच्यमेव रसेन प्रीत्या रसान्तरं भजन्ती सेवमाना । कीदृप्रसा-  
न्तरं कृतो भयपरितोपाभ्यां संनिपातः सहभावो यत्र । प्रियदर्शनाद्धि मयं चे-  
तोहरणाच्च तोपः । अत एव सचकिता सत्रासा सहासा च वक्त्रधारिजेश्री-  
र्यस्याः । अथ किमिति सलज्जा सती अस्य चेतो जहारेत्याह—स्फुटमभिभू-  
पयति स्त्रियस्त्रैपेच, स्फुटं निश्चितं कामिनीलज्जैवालङ्क ३ । अन्तर्वणमिति “प्र-  
निरन्तःशरेणु” इति एत्वम् । अस्मै इति “क्षायहनुइस्थाशपां शीप्स्यमा-  
नः” इति संप्रदानसंज्ञा । अस्थितेति “प्रकाशनस्येयाव्ययोश्चै” ति तद् ।  
स्त्रियः इति “वान्शसोः” । पङ्क्तिः कुलकम् ॥ ३३-३८ ॥

किसलयशकलेष्ववाचनीयाः पुलकिनि केवलमङ्गके निधेयाः ।

नखपदलिपयोऽपि द्वापिनार्थाः प्रणिदधिरे दायितैरनङ्गलेखाः । ३६ ।

दयितैरिंहिभिर्मिथुनैः किसलयशकलेषु पर्यखण्डेषु अनङ्गलेखाः कामसं-  
देशाः प्रणिदधिरे प्रहिता । लिप्यत इति लेखः सन्देशः । कीदृशाः नखपदं

करजज्ञतिरेव लिपिरत्नरविन्यासो येषामेवंविधा अपि दापितार्था उक्ताभिधेयाः प्रकटितानुरागा विरहसन्तापकथकत्वात्, तथा नखपदलिपित्वादेवावाचनीयाः । यदि वाचयितुं न शक्यन्ते किं तर्हि तैः प्रहितैरित्याह—केवलं पुलकिनि कण्ठकितेऽङ्गे कृशशरीरे तिधेया अर्पणीयाः । एतैः किल तदङ्गस्पर्शाऽलाभीति संदेशस्य निघातुमशक्यत्वात् तदाधाराणां किसलयशकलानामत्र निधानम् । सनखपदान् पुष्पोच्चयप्रसङ्गाद् गृहीताननुरागसूचकान् पत्रमण्डान् कान्तप्रेषितान् वल्लभाः सन्तापतिवारणाय स्रग्मात्रं विरहग्लपिते देहे न्यधुरिति धाक्पर्यर्थः । 'अपितमित्युक्त्वायं देशीपदमित्याहुः । प्रणिदधिर इति कर्मणि लकारः । दयितैरि-  
। ३१ "पुमान् स्त्रिये"ति पुंसः शेषः ॥ ३६ ॥

कृतकृतकरुपा सखीमपास्य त्वमकुशलेति कयाचिदात्मनैव ।  
अभिमतमभि साभिलापमाविष्कृतभुजमूलमबन्धि मूर्ध्नि माला ४०

कयाचित् कामिन्या कान्तस्याग्रतः स्वयमेव शिरसि स्रग् वद्धा । कदाचि-  
दात्मभावो भवेदित्याह—सखीमपास्येति । किमित्यसौ निघारितेत्याह—त्वं कि-  
लानिपुणेति, अत एव विहितालीकक्रोधया । कथमबन्धीति व्याजहेतुमाह—  
अभिमतमभि कान्तस्य संमुखं साभिलापं साकाङ्क्षमाविष्कृते प्रकटीकृते भुजमू-  
ले कप्तौ यत्र तत् आविष्कृतभुजमूलम् । अबन्धीति कर्मणि लकारः ॥ ४० ॥

अभिमुखमुपयाति मा स्म किञ्चिन्वमभिदधाः पटले मधुव्रतानाम् ।  
मधुसुरभिमुखाञ्जगन्धलब्धेरधिकमधित्वदनेन मा निपाति । ४१ ।  
सरजसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीरुषां विरक्तः ।

ध्रुवममृतपनामवाञ्छयाऽसावधरमसुं मधुपस्तवाजिहीते ॥ ४२ ॥

इति वदति सखीजने निमीलद्द्विगुणितसान्द्रतराक्षिपदममाला ।

अपतदलिभयेन भर्तुरङ्गं भवति हि विक्रवता गुणोऽङ्गनानाम् । ४३ ।

(त्रिभिर्विशेषकम् ।)

काचिदङ्गना भृङ्गमात्या भर्तुरङ्गसङ्गमध्युवास । कदा एवमालिगृन्दं व्रुवति  
मति । किमित्याह—अस्मिन् मधुपपूगे न्वत्संमुखमागच्छति सति मास्म कि-  
ञ्चिदपि त्वमभिदधाः मावोचः मूकैवास्त्येत्यर्थः । कस्मादित्याह—अनेनालिपूगेना-

धित्वत् त्वयि माधिकमत्यर्थं निपात्यागंस्यते । कुत इत्याह—आसवसुगन्धिवद-  
नकमलसौरभप्राप्तेः । यदा हि त्वं वक्षि तदा मुखामोदो निर्गच्छति तदासवा-  
दानाद्यान्त्रण्डपद्मभ्रान्त्यात्यर्थमेतत् त्वामाकुलीकुरुते । मुखस्याभिमुख्येनाभिमु-  
खम् “लक्षणेनाभिप्रती आमिमुख्ये” । उपयातीति शत्रन्तः । त्वं माभिदधा  
इति माह् निषेधे “सोत्तरे लड्” । मधु व्रतयन्ति भक्षयन्तीति मधुव्रता भृङ्गाः ।  
त्वयि अधित्वदिति सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । “अव्ययीभावश्चे”ति नपुंसकत्वे  
सति “नपुंसका”दिति सुब्लुक् । विभक्त्यभावाच्च त्वादेशोऽत्र चिन्त्यः । त्वं चेत्  
इत्यत्र तु “अलिङ्गे युष्मदस्दी” इति नास्ति नपुंसकत्वं सुब्लुकोऽभावे अमादेशे  
कृते त्वादेशो भवत्येव । मा निपातीति भावे लकारः । माडाशङ्कायाम् । उभया-  
र्थौ ह्ययम् । यथा—“मा तात प्रभवामीति बाधिष्ठाः कृपणं जनम् । मा त्वा  
कृपणवच्चूषि घानुरग्निरिवेन्धन”मिति । “माडि लुङ्” । ननु यद्यस्य गन्धलो-  
भोऽस्ति तद् नानाविधानि कुसुमानि सन्ति तानि किमिति न यातीत्याह—  
सरजसेत्यादि । निश्चितमसौ मधुपो भृङ्गोऽमृतपसंभेच्छया त्वदोष्ठमिममाजिही-  
ते आयाति । पुष्पमधुपानात् हि अनेन मधुप इति नाम लङ्घम् अधुना त्वमृतप  
इत्यस्य नाम्ना आशंसास्य विद्यते, तच्च कथमाप्नोति, यदि भवत्या अमृतसम-  
ममृतरसं पिबति । कीदृशो मधुप इति विशेषणद्वारेण पुष्पत्यागे कारणमाह—  
वीरुधां लतानां याः प्रसवविभूतयः कुसुमसमृद्धयस्तासु विरक्त उद्विग्नो यतः ।  
कदाचित् ताः शुष्काः स्युरित्याह—सरजसं रेणुमद्यन्मकरन्दं पुष्परसस्तेन नि-  
र्भरासु पूर्णासु । आजिहीते इति श्रोहाङ् । प्रसूयते इति प्रसवः “कर्मण्यण्” ॥  
-इति वदति सखीजने सा भयेन भर्तुरङ्गमपतत् । कीदृश्यसौ निर्मालन्ती सं-  
कुचिता अत एव द्विगुणितात एव सान्द्रतरा सुनिविडा अक्षिपदमलेखा नेत्ररो-  
मराजिर्यस्याः सा निर्मालद्विगुणितसान्द्रतराक्षिपदमलेखा । ननु स्वयमङ्गमने  
घाष्पदोपो भवति तत्कथमसौ यातेत्याह—भवति हि विक्रवता गुणोऽङ्गनानां,  
विक्रवता सभयत्वं गुणो भवति, वैक्रव्येन गुणेन तासां घाष्पदोपो नायाती-  
त्यर्थः । द्वौ गुणाववयवौ यस्याः सा द्विगुणा । त्रिमिर्विशेषकम् ॥ ४१-४३ ॥  
सुम्बकमलकमुन्नमस्य यूना यदभिनवोढवधूर्धलादचुम्बि ।  
तदपि न किल बालपल्लवाग्रग्रहपरया विविदे विदग्धसख्या । ४४ ।

तरुणेन वनत्रपन्नमुत्तिष्ठत्य रभसाद्यत् मुग्धाङ्गनाञ्चुम्बि चुम्बिता तत्किल सु-  
रतनिपुण्या सख्या न ज्ञातम्, यतो नवाग्रकिसलयोच्चयगतचित्तया । किलाप-  
रमार्थे । विदग्धत्वात् तथा ज्ञातमेव, केवलं लज्जास्य मा भूदिति विदग्धत्वादेव  
तयाविदितमिति कृतं पुष्पावचयव्यग्रा किलाहमिति । अञ्चुम्बि, विधिदे इति  
कर्मणि लकारः ॥ ४४ ॥

व्रततिविततिभिस्तिरोहितायां प्रतियुवतौ वदन् प्रियः प्रियायाः ।  
पददधदधरावलोपनृत्यत्करचलयस्वनितेन तद्विचित्र ॥ ४५ ॥

प्रेयस्या मुखं कान्तो यददधत् अपात् चुचुम्ब तद्वक्त्रपानं धीरुत्प्रतांन-  
पिहितायामपि सपत्न्यां विचित्रे व्याख्यातम् । केनेत्याह—अधरावलोपेनोष्ठदेशे-  
न नृत्यन् कम्पमानो यः करः पाणिस्तत्र यानि चलान्यङ्गदानि तोषां स्वनितेन  
शिञ्जितध्वनिना, चलपरवेण सपत्न्या ज्ञानं, नूनमनेनासौ चुम्बितेत्यर्थः । अ-  
दधदिति “विभाषा घेदृश्यो” रिति च्लेञ्छडादेशः । चडीति द्विवचनम् ।  
विचित्रे इति वृणोतेः कर्मणि लिट् ॥ ४५ ॥

विलासितमनुकुर्वती पुरस्ताद्वरणिरुहाधिरुहो वधूर्लतायाः ।  
रमणमृजुतया पुरः सखीनामकलितचापलदोपमालिलिङ्ग ॥ ४६ ॥

काचिन्मुग्धवधुः सखीनामपि पुरः कान्तं परिपश्यजे । कुतः अग्रवर्ति-  
वृद्धाधिरूढाया यल्ल्या विलासं विडम्बयन्ती, इत्थमनया लतया तरुतरुषी-  
त्युक्त्वा तमास्त्रिज्ञदित्यर्थः । ननु सखीसन्निधौ स्वयमालिङ्गनं दोषायत्याह—अ-  
कलितचापलदोपमिति । कस्मात् घाष्ट्यदोषो न गणित इत्याह—मृजुतयेति । मु-  
ग्धा किलेयं प्रीढव्यवहारं न जानानि नाप्ययमस्या अपराध इत्यालीभिर्दोषो न  
गृहीत इत्यर्थः । मृजुतया धानुकुर्वतीति योज्यम् । “अनुपराभ्यां कृजः” इति  
परसैपदम् । चपलस्य भावश्चापलम् “हायनान्तयुवादित्वा” षण् । तस्यासौ दो-  
षश्चापलदोषः ॥ ४६ ॥

सलालिनमवलम्ब्य पाणिनांसि सहचरमुच्छ्रितगुच्छवाञ्छयान्या ।  
सकलकलभकुम्भविभ्रमाभ्यामुरसि रसादवतस्तरे स्तनाभ्याम् ४७

काचिदुद्यस्तयकजिघृक्षया कान्तं करेण म्कन्धे सविलाममघप्रभ्य कुचाभ्यां

यति यावद्रह । रिरसया रहो व्याजेन स्वायत्ताप्यसो नीतेत्यत्र विस्मयमानो  
 ऽर्धान्तत्न्यासमाह-त्वरयति रन्तुमहो जन मनोभूरिति । रह पवानुरहसम् ।  
 वाक्य त्विद रम्यमिद रम्यमेतदादीयतामिति, तथा सर्प सर्प आगत पलाय  
 स्वेत इति ॥ ५० ॥

विजनमिति बलादमु गृहीत्या क्षणमथ वीक्ष्य विपक्षमन्तिकेऽन्या ।  
 अभिपतितुमना लघुत्वभीतेरभवदमुञ्चति बल्लभेऽतिगुर्वी ॥ ५१ ॥

कयाचिन्मानिन्या विजनमित्यनुरहसमिद न कश्चिदत्र लक्षयते इति स्वय  
 भव इठात् कान्तोऽधृष्ट्य, अनन्तर च तन्नाण गृहीत्या वीक्षते, यावत्सप  
 क्षी समीपे स्थिता तत सा लाघवभयादपसर्तुमैच्छन् । एव च बुद्ध्या तत  
 सा जिगमिषन्ती प्रेयसा न मुक्ता, अत एवातिगुर्वी गरीयसी गोरवास्पदमप्य  
 भूत्, प्रेमातिशयदर्शनादितिश्लोकार्थ । वीक्षणोपेत ग्रहणस्य पूर्वकालत्वं वीक्ष  
 णस्याप्यभिपतनापेक्षम् । प्रिय स्वय गृहीत्या विपक्षमदर्शत्, दृष्ट्वा वाभिपतितु  
 मैपीदित्यर्थ ॥ ५१ ॥

अधिरजनि जगाम धाम तस्याः प्रियतमयेति रुपा स्रजावबद्धः ।

पदमपि चलितु युवा न सेहे किमिव न शक्तिहर ससाध्वसानाम् ५२

कश्चिद्युवा पदमपि चलितु न सेहे न सोढवान् । यदि तरुणस्तत्कथ ना  
 शकदित्याह-प्रियतमया यता रुपा स्रजावबद्ध । कुत कान्तया क्राधेन मालया  
 निश्चलीहृत इत्याह-तस्या सपन्या अधिरजनि निशाया धाम वासवेशमाय ज  
 गाम गतवानित्यती हेतो । किं वैतधिर तत्तरुणोऽप्यवलयापि ध्रगवबद्धो या  
 तु न शक्नु, यत सभयाना किमिव न शक्तिहर, नास्येव तद्वस्तु यत्तेषा सा  
 मर्थ्यनाशक न भजतीत्यर्थ । स च समय परोक्ष विपक्षगमनात् । शक्ति हर  
 तीति शक्तिहर “हरतेरनुधमनेऽच्” ॥ ५२ ॥

न खलु वयममुष्य दानयोग्यः पिवति च पाति च यासकौ रहस्त्वाम् ।  
 व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै भवतु यतः सहशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥  
 तथ कितव किमाहृतवृथा नः क्षिनिरुत्पल्लवपुष्पकर्णपूरैः ।

ननु जनविदितैर्भवद्वलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ ५४ ॥

मुहुरूपहसितामिवालिनादैर्वितरसि नः कलिकां किमर्थमेताम् ।  
 वसतिमुपगतेन धाम्नि तस्याः शठ कलिरेष'महांस्त्वयाद्य दत्तः । ५५ ।  
 इति गदितवती रूपा जघान स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।  
 श्रवणनियमितेन कान्तमन्या सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥ ५६ ॥  
 (कलापकम्) ।

काचिन्मानिनी कुधा वल्लभ समकालमेव नीलोत्पलेन कटाक्षेण चाताडयत् ।  
 कीदृशेन नीलाब्जेन, स्फुरितानि चटुलानि मनोरमाणि हृद्यानि पद्मतुल्यानि के-  
 सराणि किञ्चरकानि यस्य, तथा श्रवणे कर्णे नियमितेन ग्रथितेन कृतेन । च-  
 क्षुषा कीदृशेन, स्फुरितानि मनोरमाणि पद्माणि पत्राण्येव केसराणि यस्य,  
 तथा श्रवणनियमितेन श्रोत्रं<sup>१</sup> निर्वर्तितप्रसरेण, कर्णान्त यावत्प्रसृतेनेत्यर्थः । की-  
 दृशी नायिका इत्येव रूपा गदितवती वृणाणा । किमित्याह-न खल्वित्यादि ।  
 तेन हि तस्य समुखीकरणाद्यं विटपपल्लवकलिका वितीर्णा, अत सा वक्ति ॥  
 -हे कितव धूर्त अस्य विटपस्य शाखाविशेषस्य यस्माद्द्वय न दानयोग्या न पा  
 प्रमतस्तस्यै एवैव देहि, या असकौ या काचिदज्ञापमाना कुत्सिता वा त्वा विट  
 धूर्त रह एकान्ते पियत्युपमुदक्रे पाति च नायिकान्तरगमनाद्रक्षति च । यत  
 सद्गुशोयंण सम्बन्धश्चिरेण भवतु । विटपशब्दो हि पिवते पातेर्वा साधु ।  
 विट पिवति पाति वा विटप "आतोऽनुपसर्गो क" । एव च विटपस्य विट-  
 पयैव योगो योग्य । विटपा च सेव यतस्त्वा विट पिवति पाति च, तस्मान्  
 नास्माकमसावनुरूप । गच्छामु तस्यै देहि ॥ -यान्यन्यानि तरुपल्लवानि पुष्पाणि  
 च कर्णायतसार्थं त्व ददासि, किमेतरस्माक वृथेय निरर्थकमेव तवाहृतैर्दत्तै,  
 यतस्त्वदयमानलोकज्ञातै कर्णयुगलमस्माक चिरपरिपूरितमत्यर्थं निर्भरमेव । क  
 र्णपूरौ होतदर्थं क्रियते कर्णा मा शून्या भूतामिति, यदा च भगदपराधैस्तौ  
 चिर पूरितौ तदा निरर्थकमेव तद्दानम् ॥ -तथेता कलिका कोरक किमर्थं त्व  
 मे शठ ददासि, यतस्तस्या अज्ञापमानाया धाम्नि गेहे वसतिमुपगतेन स्थान  
 धम्रता त्वया महानेव कलिर्वर दत्त । तत्रैवाजस्र वासात् एतु नौ कुत प्रीति ।  
 एव च यस्य महान् कलिर्दत्तस्तस्य किं स्वल्पया कलिकया प्रयोजनम् । कीदृ-  
 शां कलिकाम्, अलिनादेर्भृङ्गहृतेर्मुहुर्भूयोभूय उपहसितामिव मामुपहसितु प्रवृत्ता-

मिष यथा, किमिय वराकी चिदभ्यते इति । यदा किल कश्चित् कचिद्विता  
रयति तदान्येऽप्युपहसन्ति । उपहसितामिति वर्तरि निष्ठा । इत्थं क्रोधादुक्त्वा  
युगपत्त्रीलोत्पलेन चक्षुषा च त ज्ञान ॥ अमुष्येत्यदसो ङिति त्यदादित्वम्  
“अदसोऽसेर्दादु वो म ” । ‘पूर्वत्रासिद्ध’मिति ङस स्य, पत्वम् । अत्रात्ता कु  
त्सिता वासावसका “अव्ययसर्वनाम्नामश्च प्राक् ङे ” । तथेति कर्तरि पष्ठी ।  
ददस्येति ‘दद दाने इत्यस्य । न इति चतुर्थी ‘युष्मदसदोर्वहुवचनस्य यत्सौ’ ।  
यसतिवांसोऽवस्थानम् । प्रत्यक्षे प्रियवद परोक्षे विप्रियकारी शङ् । चतुर्भि  
श्चङ्कलकामिद कलापक वा । उक्तं च—“द्यादिजात्येकवान्पत्ये सन्दानितधि  
शेषकौ । कलापकश्चङ्कल चा कुलानि त्रमादिशेत्” इति ॥ ५३ — ५६ ॥

विनयति सुदृशो दृशोः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन ।  
तदहितयुवतेर भीक्षमक्षणेर्द्वयमपि रोपरजोभिरापुपूरे ॥ ५७ ॥

कान्ते कान्ताया पाप्य रजो धन्ववातेर्नयनादपास्यति सति तत्सपत्न्या  
नेत्रयुग्ममत्यर्थं कोपरणुभिरापुपूरे व्यानशे, इति पर्यायात्सोऽलङ्कार । आपु  
पूरे इति कर्मणि लकार ॥ ५७ ॥

स्फुटमिदमभिचारमन्त्र एव प्रतियुवतेरभिधानमङ्गनानाम् ।

वरतनुरमुनोपहृय पत्या मृदुकुसुमेन यदाहताप्यमूर्च्छत् ॥ ५८ ॥

अङ्गनाना मानिनीना प्रतियुवते सम्बन्धि यदभिधान सपत्नीनाम्ना यदा  
हानमिद् स्फुट निश्चितमभिचारमन्त्र एव उच्चाटनवेदधाक्यमेव, यथाभिचार  
मन्त्रेण चित्तयति तथा नून गोत्रस्पलितेनेत्यर्थ । कथ जानीपे इत्याह—यत्  
सुगाथी भर्तामुना सपत्नीनाम्नोपहृयाकार्यं मृदुनापि कुसुमेन ताडिता सती अ  
मूर्च्छन् मुमोह । यदि चैतन्न स्यात् तत्कथ विपत्ताभिधानाहानपूर्वक पुष्पताड  
नमात्र मूर्च्छाये भवेन् । तस्मात् स्फुट कामिनीना प्रतियुवतेरभिधानमभिचार  
मन्त्र एव । अभिचारो हिंसा, तत्प्रधाना मन्त्रोऽभिचारमन्त्र । अमुनेति प्र  
तियुवत्यभिधाननिर्देश ॥ ५८ ॥

समवनमद्यतसितेऽधिकर्णं प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः ।

व्रजदपि लघुता धभूय भारः सपदि हिरण्यमयमण्डन सपत्न्याः । ५९ ।

कस्याश्चिद् दृशोदर्याः कान्तेन कर्णे सकामं कुसुमे कर्णपूरीकृते सपत्न्याः  
कनककुण्डलाद्यलंकरणं लाघवं गच्छदपि भारो यभूव । सपत्नीसौभाग्यदर्शना-  
ल्लघुत्वं यभूव । अगौरवादेव च भारत्वम् । हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयम् ।  
यलोपो निपात्यते ॥ ५६ ॥

अवजितममुना तवाहमक्षणा रुचिरतयेत्यवनम्य लज्जयेव ।

अवणकुचलयं विलासवत्या भ्रमररुतैरुपकर्णमाचचत्ते ॥ ६० ॥

कस्याश्चिद्विलासिन्याः कर्णमर्मपि कर्णोत्पले व्रीडयेथावनतं भूत्वा अलि-  
काणैरित्येथाचचत्ते आस्यत्रिवेति समस्तमेव वान्यमुत्प्रेक्षारूपम् । तस्यास्तवलि-  
रुतमेव निमित्तम् । किमाचरयाधिन्याह—अमुना त्यदीयेत् चक्षुषा कान्तिम-  
त्तयाहमवजितं पराभूतमिति । यः किल जीयते स नम्रो भूत्वा मन्दं वहति ।  
अवजितमिति कर्मणि निष्ठा, नपुंसकैकवचनम्, कुचलयशब्दस्य नपुंसकत्वात् ।  
आचचत्ते इति “वा लिटि” ॥ ६० ॥

अवचितकुमुमा विहाय वल्लीर्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु ।

पद्मुपदधिरे कुलान्यलीनां न परिचयो मलिनात्मनां प्रधानम् ॥६१॥

अलीनां कुलानि भृङ्गपूगा लनास्त्यक्त्वा योगास्यास्पदमुपदधिरे आस्यां  
बन्धुः, यतस्ना अवचितपुष्पाः, तासु मनोवशेषरधारिणीषु । किं धैतच्चित्रं  
यतो मलिनात्मनां परिचयोऽऽह्यनप्रजानां संस्तथो न प्रधानम् । यतो हि स्वार्थ-  
सिद्धिस्तत्र तेषां रतिः, अल्यश्च मलिनात्मानः काष्ण्यान् । माल्यं मलन्ते धा-  
रयन्तीति माल्यमालिन्यः । उपदधिरे इति कर्तरि लकारः । प्रधानशब्द आ-  
विष्टलिङ्गः ॥ ६१ ॥

श्लथशिरसिजपाशपातभारादिव नितरां नतिमद्भिरंसभागैः ।

मुकुलितनयनैर्मुग्धारविन्दैर्वनमहतामिव पद्मणां भरेण ॥ ६२ ॥

अधिकमरुणिमानमुद्गृह्णिर्विलसदशीतमयूवररिमजालैः ।

परिचितपरिचुम्बनाभियोगाद्पगतकृङ्कुरेणुभिः कपोलैः ॥ ६३ ॥

अवसितललितक्रियेण बाहोर्ललिततरण तनीयसा युगेन ।

सरसफिसलयानुरञ्जितैर्वा करकमलैः पुनरुत्तररुभाभिः ॥ ६४ ॥



स्मरसरसमुदःस्थलेन पत्युर्विनिमयसङ्क्रमिताङ्गरागरागैः ।  
 भृशमतिशयखेदसम्पदेव स्तनयुगलैरितरेतरं निपलैः ॥ ६५ ॥  
 अनतकुचभरानतेन भूयः क्लमजनितानतिना शरीरकेण ।  
 अनुचितगतिसादनिःसहत्वं कलभकरोरुभिरुरुभिर्दधानैः ॥ ६६ ॥  
 अपहृतनवयावकैश्चिराय क्षिनिगमनेन पुनर्वितीर्णरागैः ।  
 कथमपि चरणाम्बुजैश्चलद्भिर्भृशविनिवेशवशात् परस्परस्य ॥ ६७ ॥  
 मुहुरिति वनविभ्रमाभिपङ्गादतमि तदा नितरां नितम्बिनीभिः ।  
 मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्या चिरमपि ताः किमुत प्रयासभाजः । ६८ ।

(सप्तभिः कुलकम्) ।

तदा पुष्पोच्चये प्रवृत्ते नितम्बिनीभिर्वरारोहाभिर्नितरां मुष्टु इतीत्यम् अतमि  
 तान्तं विभ्रमिति भावे लकारः । “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्ये”ति वृद्धिनिषेधः ।  
 कस्मादतमि-भणति, मुहुः पुनःपुनर्ये वनविभ्रमा विशेषेण विविधानि वा भ्रम-  
 णानि तेष्वभिपङ्गः सक्रिस्तैर्वा योऽभिपङ्गोऽभिभयस्ततोद्धतोः । कीदृशीभिस्ताभि-  
 रिति तान्तानां स्वरूपमाह—अंसभागैः स्कन्धदेशैरुपलक्षिताभिः । कीदृग्भिः प्र-  
 कृत्यात्यन्तनम्रैः । उत्प्रेक्ष्यते—शिथिलकेशकलापचंसनभरादिव, यो द्वि भारकान्त-  
 न्तः सोऽवश्यमेव नमति । तथा यन्त्रपङ्कैरुपलक्षिताभिः । कीदृशैः स्थगितने-  
 त्रैः । उत्प्रेक्ष्यते—घनमहतां निविडदीर्घाणां रोम्भां भरेणेव निमीलितलोचनैः ॥—त-  
 था गण्डस्थलैरुपलक्षिताभिः । कीदृग्भिः कान्तचुम्बनासक्त्या नष्टमुकुमैरप्यत्यर्थं  
 रक्तत्वं दधानैः । कुङ्कुमं चेदपास्तं कथमविरललोहितैरित्याह—स्फुरितांष्णक-  
 रमयूषजालैः ॥—तथा भुजयुगलेनोपलक्षिताभिः । कीदृशेन कृशतरणे तथा भ्रम-  
 वशाद्वृत्तविलासेनापि स्वभावाद्गमणीयेन, तथा पाणिपङ्कैरुपलक्षिताभिः । की-  
 दृशैः पुनरुत्तरङ्गमाभिर्द्विगुणितलोहितच्छुविभिः । उत्प्रेक्ष्यते—लोहितपल्लवरङ्गीकृ-  
 तैरिव । वा इवार्थे ॥—तथा कुचयुग्मैरुपलक्षिताभिः । किंविधैः पत्युदरःस्थलेन का-  
 न्तवक्ष्य स्थलेन कर्मा विनिमयेन परिवर्तनेन सङ्क्रमितः प्रवेशितः प्रतिविम्बितोऽङ्ग-  
 रागरागः समालम्बनलौहित्यं येषां नैः । वक्षसा कुचौ रञ्जितौ ताभ्यामपि तत् ।  
 कथं सङ्क्रमितः, स्मरेण कामेन सरसं सरागं सप्तीति, तथैतरेतरमन्यान्वस्य

भृशं निपक्षैर्लग्नैः, परस्परं पीडयद्भिरित्यर्थः । उत्प्रेक्ष्यते-अतिशयेन सुतरां या  
 खेदसम्पच्छ्रमयाहुल्यं तयेव निपक्षैः । यौ ह्यतिभारतौ तावन्द्योम्यं निपक्षौ भ-  
 वतः । अतिगमेति पाठान्तरम्, अतिशयगमनेनेत्यर्थः ॥ -तथा शरीरकेण कृशे-  
 न वपुषा उपलक्षिताभिः । कीदृशेन उच्चमुखस्तनभरतघ्नेण, तथा भूयः पुनर-  
 पि क्लमजमितानतिना खेदोत्पादितमद्वत्वेन । तथोरुभिरुपलक्षिताभिः । कीदृ-  
 शैः कलमकरोरुभिर्हस्तिहस्तस्थूलैः, तथानभ्यस्तगमनायसादेन निःसहत्वमसान-  
 र्थ्यं स्तब्धत्वमुद्वहद्भिः ॥ -तथा पादाक्षैरुपलक्षिताभिः । कीदृशैश्चिरं कितिगम-  
 नेन नष्टरस्तालक्लमैरप्युर्वाभ्रमणेनैव भूयोऽपि दत्तलौहित्यैः, तथा कथमपि क-  
 थं कथञ्चित् भृशमत्यर्थं परस्परस्यान्योन्यस्य यो विनिवेशोऽवस्थानं भरसमर्पणं त-  
 द्दशात् तत्सामर्थ्याच्चलद्भिर्गच्छद्भिः, पादे पादं विधाय कथमपि यान्तीभिरित्यर्थः ॥  
 -इति वनविभ्रमाभिपङ्गात् ताभिस्तदा अतमि, किं वाश्चर्यं यतस्ताः स्वभावेन  
 सुकुमाराङ्गो मन्थगश्च, किं पुनश्चिरप्रयासभाजो गमनखिन्नाः, अतोऽवश्यं  
 तासां खेदो युक्तः । सप्तभिः कुलकम् ॥ ६२-६८ ॥

प्रथममलघुभौक्तिकाभमासीत्

श्रमजलमुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु ।

कठिनकुचतटाग्रपाति पश्चा-

दथ शतशर्करतां जगाम तासाम् ॥ ६९ ॥

तासां च श्रान्तानामुज्ज्वलगण्डमण्डलेषु रक्तकोपलफलकेषु यत् स्वेदवा-  
 रि तत्पूर्वं स्थूलमुक्लामणिनिभमभूत्, अनन्तरं शतषण्डत्वं ययौ, यतः कर्कश-  
 कुचतटीप्रान्ते पतितम् । यो हि श्वभ्रादशममध्ये जलनिकरः पतितः सोऽवश्य-  
 मेव शतषण्डत्वं याति । शर्कराः कणिकाः ॥ ६९ ॥

विपुलकमपि यौवनोद्धतानां

घनपुलकोदयकोमलं चकाशे ।

परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं

कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनाम् ॥ ७० ॥

तदणीनां स्तनयुग्मं रेजे । कीदृशं विपुलमेव विपुलकं महामोगं, तथा घ-  
 नेन संहतेन पुलकोद्गमेन रोमाञ्चोद्दयेन पेशलं मनोर्षं, तथा प्रियैः परिमलित-

मुपमृदित परिभुक्तमत एवात्यर्थमुज्ज्वल सञ्ज्ञायम् । विरुद्ध चैतत् । यत्किल  
विपुलक विगतपुलक तत्कथ पुलकादयकोमल भवेत्, अथैवधिध तर्हि न वि-  
पुलकम् । तथा यत्परिमलित मृदित परितो वा सञ्ज्ञातमल तत् कथमुज्ज्वल  
स्यात्, अथ चेदुज्ज्वल तत्कथ परिमलितमिति विरोध । कीदृशीना कामिनीना-  
यौवनोद्धताना तारुण्यगयितानाम् ॥ ७० ॥

अविरतकुसुमावचायवेदा

निहितभुजालतयैकयोपकण्ठम् ।

विपुलतरनिरन्तरावमग्न'-

स्तनपिहितप्रियवक्त्रसा ललम्बे ॥ ७१ ॥

कयाचित् कामिन्या लम्बित सनिधानात् प्रियकण्ठ एव । कीदृश्या उ  
पकण्ठ कान्तरण्डे निक्षिपनाहुवल्त्या, कुत पुष्पावचायसदात् । तथा विपुल  
तरौ महानिवेशो निरन्तरौ सहनौ अवमग्नौ कान्तरसि वृद्धितौ यौ स्तनौ ता  
भ्यामाच्छादित वल्लभवज्ञा यया । काचिच्छ्रमघशात् स्तनापपीड कान्तस्य कण्ठ  
लग्नेति वाक्यार्थ । अवचाय इति 'हस्तादाने चरस्तेये' इति वज् । लल  
म्बे इति भावे लिट् ॥ ७१ ॥

अभिमतमभितः कृताङ्गभङ्गा

कुचयुगमुन्नतिवित्तमुन्नमय्य ।

तनुरभिलापितं श्रमच्छलेन

व्यवृणुत वेल्लितवाहुवल्लरीका ॥ ७२ ॥

काचित् तनुस्तन्यौ श्रमयाजेन विकीर्णित व्यवृणुत व्याचचचे । यत्  
प्रियसमुत्त विहितगात्रवियर्ता, तथा कुञ्जितभुजलतिका । किं वृत्त्या स्थिता, उग्रत्या  
उच्चमुपवन प्रतीतमुन्नतिवित्त स्तनयुगमुन्नमय्य उन्निष्य, दर्शयित्वा इत्यर्थ ।  
श्रमयश्चत् एतेष्वधिघात्रेण भवन्ति प्रियाभिलापेणापि । ततश्च श्रमव्याज वि  
न्तयन्त्याः श्रमव व्याचरयौ ॥ ७२ ॥

श्रमव व्याचरयौ

सहप्रमित, स्मरण

श्रमोदविन्दू-

नूननोदवध्याः ।

'म्यामिव' न पाठ । २' अ ग पाठ ।

कुचकलशकिशोरकौ कथञ्चित्

तरलतया तरुणेन पस्पृशाते ॥ ७३ ॥

केनचिद्यूना नवपरिणीताङ्गनायाः पयोधरौ पस्पृशाते स्पृष्टौ पीडितावित्यर्थः । किं निर्व्याजमेव नेत्याह—तुषारकणनिभा. स्वेदजलविमृषः किलोत्पुंसयता, घर्मोदकलवोत्पुंसनव्याजेनेत्यर्थः । किलेत्यलीके । तत्त्वतः कुचजिघृक्षयैवेत्यर्थः । कथं स्पृष्टौ कथञ्चित् कथमपि । कुतस्तरलतया कम्पवशात् कुचयोः । सा हि घोडा यत्नात् स्पृष्टा घेपते, तरलत्वादेव च कुचकलशयोः किशोरकावुपमानम् । अन्योऽपि यस्तरुणः स तरलं किशोरकं कथञ्चिदाकामति । किशोरकस्तरुणोऽथः । कुचौ पीनत्वाद्गौरवत्वाच्च कलशाविव । यदि वा कुचौ कलशाविव किशोरकाविव चेति विगृह्य “मयूरव्यसकादयश्चे” ति समासः । एवमन्यत्र । उद्विन्दुरिति “मन्थोदनसकुविन्दुष्वि” त्युदकस्योदादेशः । पस्पृशाते इति कर्मणि लकारः । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ७३ ॥

गत्वोद्रेकं जघनपुलिने रुद्धमध्यप्रदेशः

स्थित्वा नाभौ बलिपु बलयन् गाङ्गमम्भोविलासम् ।

प्राप्योरुत्वं स्ननतटभुवि प्रावयन्नोमकूपान्

स्वेदापूरो युवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि ॥ ७४ ॥

नारीनदीनां घर्मोदकांध. कपोलतलानि ध्यानशे । कीदृशोऽम्भौ श्रोणीतटे उद्रेकं बाहुल्यं गत्वा प्राप्य व्याप्तोदरभागः, ततो नाभौ स्थित्वा बलिपु त्रैपथग-मुदकविभ्रमं बलयन् अनुकुर्वन्, त्रिवलिप्रदेशे मार्गत्रयेण गच्छन्नित्यर्थः । ततः कुचस्थलदेशे महत्त्वमासाद्य रोमकूपान्निमरन्धाणि प्रावयन् पूरयन् । योऽपि सरित्पूरः सोऽपि प्रथमं पुलिनानि व्याप्नोति ततः कूपदीनि । स्वेदस्तत्र ध्रमवशात् कान्तकरसम्पर्काच्च । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “मन्दाक्रान्ता मभनततगा गः समुद्रर्तुलोकं” रिति ॥ ७४ ॥

प्रियकरपरिमार्गादिङ्गनानां यदाभूत्

पुनरधिकतरैव खेदतोयोदयश्रीः ।

अथ वपुरभिपेक्षुं तास्तदाम्भोभिरीपु-

र्वनविहरणखेदम्लानमम्लानशोभाः ॥ ७५ ॥

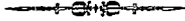
इति माघमहविरचिते शिशुपालवधनाम्ने कुसुमनीडावर्णन नाम सप्तम  
सर्ग ॥ ७ ॥

अथानन्तर वनितास्नोयै शरीरं क्षालयितुमभिलेषुरित्युत्तरसर्गाथेस्त्वचनम् ।  
कत्रेत्याह—यदा तासामङ्गनाना 'हिमलस'श्च 'धर्मोदरिन्दून्' इत्युक्त्वा<sup>१</sup>, प्रियक्  
रपरिमार्गात् कान्तहन्तान्पुमनाद्भूयोऽप्यधिर्भव 'गवोद्रे' मिति निदिष्टा स्वैदतो  
योदयथ्री धर्मोदराप्रिर्माजलन्मीप्रभूम् । यद्यपि तासां स्वैदतोय कान्ता करे-  
णापनयन्ति तथापि मन्मथप्रशान् पुनर्द्विगुणितमेव तदभूदित्यर्थ । सम्पशो जा  
परिमार्ग । कान्तकरस्पशात् धर्मतायोदयस्य श्री शोभा यदा अधिर्भवाभूत्  
इत्यर्थ , ता ह्येवमचिन्तयन्-यदि तायोदयमात्रादियमस्माकमङ्गे कान्ति , किमिति  
सरिति यदना तोयेन ना म न स्यादिति तदेव यपुरद्विरभिषेकमीपुरित्युत्प्रेक्षा ।  
कीदृश यपु काननमलिधमनि सहमिति छाने कारणान्तम् । ता कीदृश्य ,  
अम्लानशोभा अनप्रकान्तय इति विरोधाभास । परिमार्जेन परिमार्ग , भौने  
घम् । "मृजेवृद्धि" रिति वृद्धि । उत्प्रेक्षाप्रायोऽलङ्कार । मालिनी वृत्तमिति  
मद्रम् ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाचार्यवर्य्य-ग्रानन्ददेवायनि-वल्लभदेवाचार्यविरचिताया  
माघकाव्यसारटीकाया सदेहरियापध्याय्याया कुसुमनीडावर्णन सप्तम सर्ग ॥७ ॥

# शिशुपालवधकाव्ये

अष्टमः सर्गः ।



आयासादलघुतर'स्तनैः स्तनद्भिस्तान्तानामविशदलोचनारविन्दैः ।  
अभ्यम्भः कथमपि योपितां समूहैस्तैरुर्वानिमितचलत्पदं प्रचेले ॥१॥

अथ तैर्माधवयोपितां समूहैः खण्डैरभ्यम्भस्तोयाभिमुखं कथमपि प्रचेले  
गतमिति भावे लकारः । कुञ्जचलने कारणमाह-तान्तानां पित्रानाम् । कुत इ-  
त्याह-आयासात् कुसुमावच'यथमात् । तथा अलघुतरस्तनैर्महानिवेशपयोधरैरत-  
र्प्यै स्तनद्भिः कणद्भिस्तथा विशदलोचनारविन्दैः अलसनयननीलोत्पलैः । कथं  
प्रचेले, उर्व्यां भुवि निमित्तानि क्षिप्तानि चलन्ति स्पलन्ति पदानि क्रमा यत्र,  
स्पलद्रति गच्छद्भि'रित्यर्थः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । “सौ सौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षि-  
णी स्यात्” ॥ १ ॥

यान्तीनां सममसितभ्रुवां नतत्वादंसानां महति नितान्तमन्तरेऽपि  
संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्यैः संवाधं बृहदपि तद् बभूव वत्सम् ॥२॥

असितभ्रुवां नायिकानां समं यान्तीनां गच्छन्तीनां बृहदपि तद्वत्सं संवाधं  
संकटं बभूव, नितान्तमत्यर्थं महत्यन्तरेऽपि सति । कुतो महद्वावधानमित्याह-  
अंसानां नतत्वादिति । तासां द्वि श्र'मवशात् स्कन्धा नताः । यदुक्तम् “ऋथ-  
शिरसिजे” त्यादि (७ सर्ग १२ श्लो०) । यदि नितान्तमन्तरं विस्तीर्णंश्च प-  
न्यास्तत् कथं सम्याधत्यमित्याह-नितम्यैरातोर्द्वैर्मिथोऽन्योन्यं संसक्तैः संश्लिष्टैः,  
कुतो विपुलतया विस्तीर्णत्वात् । यद्यपि ह्युपरिभागे न रन्ध्रसद्भावस्तथाप्यधो-  
भागे नितम्या मिथः संश्लिष्टाः, अतो बृहदपि वत्सं सम्वाधं बभूव ॥ २ ॥

नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं भजन्तीः साशङ्कं मुहुरिव कौतुकात् करैस्ताः  
पस्पर्श क्षणमनिलाकुलीकृतानां शाखानामतुहिनररिमरन्तरालैः ॥३॥

१ 'रेः' ल पाठः । २ 'वा' क. ल. पाठः । ३ 'गच्छन्ती' क ल. पाठः । ४ 'अ' क. ल. पाठः ।

ता नारी सहततस्त्यात् शीतलामुर्धा सेवमाना धानचालिताना शायाना  
विधरै सूर्य किरणैर्मुहुर्मुहु पस्पर्शं अच्युपत् । अतश्च शाखाविधरस्पर्शादुत्प्रे  
क्ष्यते-कौतुकान् कुतूहलान् साशङ्क सभयमिवास्प्रार्त्तात् । य किलोद्यानस्थान्  
परदारान् करै स्पर्ष्टुमिच्छति स कस्मिंश्चिन्नतागहने निलीय मुहुर्दर्शनं भूयश्चा  
दर्शनं याति, ते च भगवद्दारा, अतश्चाशङ्का युक्ता ॥ ३ ॥

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया विभ्राणः सपदि सितोष्णवारणत्वम्  
सेवार्यं वदनसरोजनिर्जितश्रीरागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्चकार ॥ ४ ॥

इह तापनिवारणार्थं महता छत्र धार्यते तत्र कविरूढ-एकस्या क  
स्याश्चिद्धनिताया सितोष्णवारणत्व विभ्राणो धवलानपनरूपत्वमुद्रहन् मृगाङ्क  
सेवार्यमागत्य प्रियमिव चकार । सिततापत्रव्याजेन शशी अत एवातपमद्वे  
त्यर्थ । किमिति सेवा व्यधत्तेत्याह-वदनसरोजनिर्जितश्रीरिति । यश्च येन जि  
त सोऽवश्यमेव त सेवते । कदाचिच्छत्र तस्यानभिमत स्यादित्याह-तपनकरै  
अर्ककिरण करालिताया भास्वराया सन्तभाया इत्यर्थ । सपदि तापादन  
न्तरमेव । उष्ण धार्यतेऽनेनेत्युष्णवारण छत्रम् ॥ ४ ॥

स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं कान्तेन प्रतिपथचारितातपायाः ।  
सच्छत्रादपरविलासिनीसमूहाच्छ्रायासीदधिकतरा तद्रापरस्याः ५

अन्यस्या नायिकायास्तदा अपरविलासिनीसमूहात् सपत्नीपूगसकाशादत्य  
र्थं नितरा छाया आतपाभाव शोभा चासीत् । कदाचिच्छत्राणि तस्य न स्युः,  
नेत्याह-सच्छत्रादिति । सन्ति रम्याणि छत्राणि यस्यासौ सच्छत्रस्तस्मात् ।  
कदाचित्तस्या वृहच्छत्रं स्यादित्याह-प्रतिपथ मार्गे मार्गे प्रेयसा स्मत्मीय  
वास प्रीत्या शिरसि धारयता चारितातपाया अपास्तरविप्रभाया, यस्मिन्ना  
तपनाया इत्यर्थ । अतश्च सपत्नीवृन्देन स्वयं संभाष्यदर्शनात् महती च्छ्राया  
कान्तिर्बभूव । न हि विभवो यो विपक्षेण दृश्यत ॥ ५ ॥

सस्पर्शप्रभवसुग्वोपचीयमाने सर्वाङ्गे करतललग्नवल्लभायाः ।

कौशेय व्रजदपि गाढतामजस्र सस्रसे विगलितनीचि नीरजाद्याः ६।

कस्याश्चिदुपलाद्या कौशेय जघनाम्यर सस्रस स्रस्त भ्रष्टम् । कदाचि  
च्छिद्यत स्यादित्याह-नितरा गाढता तीव्रता व्रजदपि । कदा सस्रसे इति गा

दृत्वे कारणमाह-संस्पर्शप्रभवं यत् सुखमुपजोषं तेनोपचीयमाने उच्छ्वसति अ-  
शेषे वपुषि सति । किमीये स्पर्शे सतीत्याह-करतललग्नवह्नभाया इति । कथं  
तर्हि स्रस्तमित्याह-विकसितनांघ्रि शिथिलोचयम्, अत्र चाङ्गोच्छ्वास एव कार-  
णम् । कौशेयमिति “कोशाद्दक्” । सस्रंसं इति कर्तरि लकारः । ‘नीविरा-  
प्रथर्नं नार्यां जघनस्थस्य वाससः’ ॥ ६ ॥

आयान्तीरलसमवेद्य विस्मयिन्यस्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः  
बुद्ध्वा वा जिनमपरेण काममाविष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव ॥७॥

ताः कृशाङ्गीः सधिलासं गच्छन्तीर्दृष्ट्वा हंस्यो गतानि न विदधिरे नायुः,  
यतो विस्मयिन्यस्ताद्विलासगत्या विस्मेराः, तासां हि सदैवाभिमानोऽस्मत्परो नान्यः  
सलीलं याति, यदा तु स्वर्गातिं ताभिविशेषितामविदुस्तदा निरुत्साहा अभवद्वि-  
त्यर्थः । किं वात्र चित्रं, यतोऽन्येन स्वगुणमत्यर्थमभिभूतं ज्ञात्वा क एव नि-  
र्लजस्तमाविष्कुर्वीत प्रकटयेत् । स्वगुणमभिभवं विदित्वा संवरणमेव तस्य न्या-  
य्यमित्यर्थः । वाशब्दः पूर्वोक्तमाज्ञापति । एवशब्दः सम्भावनायाम् । न सम्भाव-  
यामि यो दर्शयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

श्रीमङ्गिर्जितपुलिनानि माधवीनामारोहैर्निर्विडवृहन्नितम्बविम्बैः ।  
पापाणस्खलनविलोलमाशु नूनं वैलद्यादयुरवरोधनानि सिन्धोः ॥८॥

इह नदीनां स्वभावोऽयं यत् कचिद्वेगगमनं कचिच्च स्खलनं, तत्र कविरू-  
हृते-सिन्धोरवरोधनानि समुद्रमद्विष्यो नद्यो नूनं निश्चितं वैलद्याद् लज्जया आ-  
शु तूर्णं पापाणस्खलनेन च विलोलमाकुलं जग्मुः । वैलद्ये कारणमाह-यतो वृ-  
ष्णिवनिताभिरारोहैः श्रोणीभिः जितपुलिनानि परिभूतसैकतानि । माधवानां  
स्त्रियो माधव्यः । अयुरिति यातेलंद् । “लडः शाकटायनस्य” ॥ ८ ॥

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिः कूतरुचि सैकतं नदीनाम् ।  
स्त्रीलोकः परिकलयांचकार तुल्यं पल्यङ्कैर्विगलि तहारचारुभिः स्वैः ९

नार्यजनः सरित्तटं मुरतसंप्रयोगवशाद् द्विप्रमुक्तामणिरस्यैर्निजशयनैः स-  
दृशं परिकलयांचकाराबुद्ध, यतो मुक्ताभिर्मौक्तिकैर्जनितकान्ति । कीदृशीभिस्तोय-  
धेगेन क्षिताभिः शुक्तिपेशीभिः शुक्तिखण्डैर्मुक्ताभिरुद्गन्ताभिः । शुक्तिर्जलचरवि-



शेषः । पेशी शकलम् । पल्यङ्कः शय्या । “परेष्व घाङ्क्यो” रिति लत्वम् ॥ १ ॥

आघ्राय भ्रमजमनिन्धगन्धवन्धुं निःश्वासश्वसनमसङ्गमङ्गनानाम् ।  
आरण्याः सुमनस ईपिरे न भृङ्गैरौचित्यं गणयति को विशेषकामः १०

भ्रमरैरारण्याः सुमनसो वानेयानि पुष्पाणि नेपिरे नामिलपिताः । कुतः,  
वनितानां निःश्वासश्वसनमुच्छ्वासवातं भृशमाघ्रायोपलभ्य । कीदृशं भ्रमजं खे-  
देत्यं, तथानिन्धस्य श्रेष्ठस्य गन्धस्य सौरभस्य वन्धुं सहचरं, सुगन्धमित्यर्थः ।  
ननु पौष्पो गन्धस्तेषां सद्रोपभोग्यः तत्कथमागन्तुको नारीमुखमास्तस्तरभाजीत्या  
ह-यो विशेषकामोऽधिकार्थो स क इवौचित्यं परिचयं युक्तत्वं वा गणयति विचार-  
यति । पुष्पेभ्यश्च नारीवदनसौरभं रम्यतरम् । अरण्ये भवा आरण्याः “अरण्या-  
सो वक्रव्यः” ॥ १० ॥

आपत्पां निजयुवनौ वनात्सशङ्कं वर्हाणामितरशिखण्डिनीं भरेण ।  
आलोक्य व्यवदधतं मयूरमाराङ्गामिन्यः भ्रदधुरनार्जवं नरेपु ॥ ११ ॥

मामिन्यो मनस्विन्यः पुरुषेष्वनार्जवं शाठ्यं भ्रदधुः सम्भावयामासुः, म-  
वन्ति निःसंशयं धूर्ता नरा इति बुबुधिरे इत्यर्थः । कदा मयूरं दृष्ट्वा, कीदृश-  
मारात् निकटस्थां परशिखण्डिनीं मयूर्यन्तरं वर्हाणां-भरेण शिखण्डाटोपेन स-  
शङ्कं व्यवदधतं स्थगयन्तम् । कदा, निजयुवनौ स्वगृहियां वनादायत्यामाया-  
न्याम् । स हि परमयूरां सह रन्तुमारब्धो यावच्च प्रेतते तावच्चिजमयूरी सं-  
प्राप्ता, ततस्तद्दर्शनमयाद्दृढकलापेन तां विदधतं तं दृष्ट्वा, नारीभिरन्नापि यत्र  
तिर्यञ्चोऽप्येवंविधास्तत्र नराः शठा इति किं चित्रमिति यान्धार्यः । अथैवं-  
विधं मयूरमालोक्य मामिन्यो नरेष्वनार्जवं भ्रदधुः, स्त्रीभिर्नरेषु शठत्वादनार्ज-  
वेन मधितव्यं वर्तितव्यम्, स्त्रीणामपि धूर्तता वरमिति भ्रदधुरीचतुरित्यय-  
मर्थः । आपत्पामितीणः शतरि रूपम् । भ्रदधुरिति अतपूर्वस्य दघातेर्लट् ॥ ११ ॥

आलापैस्तुलिं तरवाणि बाणिनीनां भाधुर्पादमलपतत्रिणां कुलानि ।  
अन्तर्धामुपययुक्तपलाघलीपु प्रादुःप्यात् क ड्य जिनः पुरः परेण ॥ १२ ॥

भ्रमलपतत्रिणां कुलानि हंसयूधानि कुचनपाघलीप्वन्तर्धामुपययुरदर्शनं ज-

मुः । अत्र जनभयं कारणमुत्प्रेक्ष्यते-वाणिनीनां मृदुभाषिणीनामालापैर्बचोभि-  
मांधुर्यात् तुलितरवाणि जितध्वनीनीव । तेभ्यो हि ता मञ्जुभाषिण्यः । युक्तं  
त्रैतद्, यतो यो विपक्षेणाभिभूतः स क इव तदग्रे प्रादुःष्यात् प्रादुर्भवेत्संमुञ्ज-  
स्तिष्ठेत् । तुलितमत्राभिभूतम् । साधु वणन्ति भाषन्ते इति वाणिन्यो नार्यः ।  
अमलपत्रिणः सितच्छदाः । अन्तर्धानमन्तर्घा "आतश्चोपसर्गे" इत्यद् ।  
प्रादुःष्यादिति अस्तेलिङ् ॥ १२ ॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितस्य ।  
प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः सीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

इह सहचरौ चुम्बन्तं चक्रवाकं यदुभिः प्रेयसीनां दर्शिनं पश्यतेति, तत-  
स्ताभिस्तं दृष्टानुभवादेव हर्षेणाभ्यासवशात् सीत्कारपूर्वं पाणिपल्लवविधूननम-  
कारीति तत्त्वम्, तत्र कविराह-प्रियैर्दर्शितं चक्रवाक्याश्चक्रवाकेन यच्चुम्बितं  
वृत्रपानं तस्य चुम्बनस्य तरुण्यः सीत्कारं प्रियान्प्रति उत्तरं ददुः । यतः स-  
मुचितं योग्यम् । चुम्बनस्य हि प्रतीपं भाषणमुचितम् । कीदृश्याश्चक्रवाक्याः  
स्मरललितेषु कामव्यवहारेषु मुग्धाया अनभिहायाः । नहि तिर्यञ्चः सरविशे-  
षणाः, अत एवाभिरुचितं सीत्कारमुत्तरं दत्तम् । कीदृश्यस्ता विधूतहस्ताः क-  
म्पितपाणयः, हस्तधूननमप्युचितमुत्तरं ददुरित्यर्थः । चक्रवाक्या इति सम्बन्धे  
पठ्या । दयिततमेनेति कर्तरि तृतीया । चुम्बितमिति भावे क्तः । चक्रवाककर्तृ-  
कं चक्रवाक्या यच्चुम्बितं तस्येत्यर्थः । प्राणेशानभीति "अभिरभागे" इति क-  
र्मप्रवचनीयसंज्ञा । प्रियदर्शनमत्रोत्तरप्रहणाद्वगम्यते ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठत्स्फुरितसरोरुहार्थमुच्चैः सल्लेहं विहगरवैरिवालपन्ती ।

नारीणामथ सरसी सफेनहासा प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥

अथानन्तरं सरसी कल्लोलकरैर्बनितानां पाद्यमिव व्यतनुत ददौ । पादाद्यं  
पुष्पोदकादि पूजनं पाद्यं "पादाद्याभ्यां च" इति यत् । कीदृशम्, उत्तिष्ठान्युद्बृ-  
तानि स्फुरितानि सरोरुहाण्येवार्थोऽर्चाकुसुमं च यत्र । पाद्ये ह्यर्घ्येण भवित-  
व्यम् । कीदृशी सरसी, उच्चैस्तारं पत्तिकृजितैः सप्रेमालपन्तीव कुशलप्रश्नमिव  
कुर्वती, तथा फेन पय हासः सह तेन घर्तते इति सफेनहासा । यः किल  
कंचिद्गृहमागतं स्निग्धमर्चति स तोयपुष्पादिना सम्भाषणेन केलिहासादिना

च तमावर्जयति । नारीति "नृनरयोर्डीप्" । वृद्धिश्च । सर एव सरसी, पि  
प्लव्यादित्वात् डीप । हलङ्घादिलोप ॥ १४ ॥

नित्याया निजवसतेनिरासिरे यद्रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।  
व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्या सापत्न्यं क्षितिमुतविद्विपो महिष्यः

लाहित्येन भगवन्नारीभि पञ्चानि जितानीत्येवमर्थे कविर्मङ्गलान्तरेणाह-  
क्षितिमुतो भौमो नरकासुरस्तस्य विद्विद् शत्रुर्मंगवान् विष्णुस्तस्य महिष्यो  
ललना सत्यभामाप्रभृतयस्ता नियत निश्चितमस्या श्रिय सापत्न्यमनेन व  
स्तुना व्यक्तत्वं निन्यु प्रकटीचकु । एतावन्त हि काल तासा सापत्न्य श्रिया  
सह न लक्षितमधुना तदाधिरभूत् । केनेत्याह-यदेता पाणिपल्लवै करणं रागेण  
लौहित्येन च हेतुना अरविन्दत पद्मात् श्रिय शोभा पञ्चा च निरासिरे निरा  
स्यन् क्षितिपु । कीदृशात् अरविन्दात् नित्याया सनातन्या निजवसतेरा  
स्मीयवासगृहात् । एषे हि सदैव लक्ष्मीर्घसति अतश्च यदासौ तस्मात्ताभि  
र्निरस्ता तदा सापत्न्यप्रकाशनम् । सपत्नी किल विरस्थिता सपत्नी रागेणे  
र्षया च वासात्रिरस्यति । श्रीशब्दस्योभयार्थत्वादेवानोक्ति । समान पति  
र्षस्या सा सपत्नी । 'नित्य सपत्न्यादिवि' नि डीप्प्रकारो । निरासिरे इति  
कर्तरि । "उपसर्गादस्यत्यूर्ध्वा वचनम्" । अरविन्द इति गवादिपु पिन्दे स  
द्वाया' मिति च ॥ १५ ॥

आस्कन्दन् कथमपि योषितो न यावद्भीमत्यः प्रियकरं धार्यमायहस्ताः  
श्रौत्सुभ्यात् त्वरितमभूस्तदभ्यु तावत्सन्नान्तप्रतिमतया दधापिरान्तः

अङ्गना कथमपि यावदभ्यु नास्कन्दन् न जगाहिरे, तावत् तत्तोय कर्तुं  
श्रम्योषा अन्तरभ्यन्तर दधापुदयहत् । कथ, सन्नान्तप्रतिमतया तासा प्रति  
गिम्बितेन देहेन । उत्प्रेषते-श्रौत्सुभ्यात् त्वरितमिषोत्कण्ठाप्रतिमिव । य  
त्रिलात्सुक सोऽनागतामपि कान्तामन्तर्द्घाति हृदये वहति । कीदृशो योषि  
त इति वृच्छाम्बन्द् कारणाद्-भीमत्य सन्नासा, अत एव कान्तहस्ताप्रष्ट  
घ्नकरा । आस्कन्दक्षिति लङ्, कि "मोऽन्त" । अभ्युशब्दो द्वितीयान्तो मि-  
प्रत्रमः । आस्कन्दक्षित्यस्य स्मृमपे वाद्भव्य । भीमिघते वासा ता भीमत्य  
॥ १६ ॥

ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः  
कामिन्यो मन इव कामिनः सरागैरङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयांभूयुः ॥ १७ ॥

कान्ताः सरागैः समालम्ब्यैर्द्वैस्तज्जलमनुरञ्जयांभूयुः लोहितीचक्रुः । किं  
कृतं वा, प्रथमं तज्जलं सवासमागमय्यासाद्य गधेपयित्वा वा, अथो अतन्तरं  
गाधं कृत्वा प्रतिष्ठां विधाय, ततो मृदुपद मन्दकममन्तमंध्यनाविशन्त्यो या-  
न्त्यः, ततो जलमरञ्जयन् । किमिवेत्याह-कामिनो मन इवेति । यथा प्रेय-  
सः सानुरागैः सखेहेरङ्गैश्चित्तमनुरञ्जयन्ति प्रीणयन्ति । कथं, पूर्वमागमय्य  
तच्चित्तं बुद्ध्या वश्यं स्यान्नवेति । ततो गाधमवस्थानं तत्र कृत्वा, मृदु कोम-  
लेनोपायेनान्तराविशन्ति, ततः सरागं तं कुर्वन्ति ॥ १७ ॥

संज्ञोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भश्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमाने ।  
विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नोरुदृत्तः क इव सुस्त्रावहः परेषाम् ॥ १८ ॥

रथाङ्गनाम्नोर्युगं चक्रवामयोर्मिथुनं विश्लेषमगमत् वियोगं प्राप । कदा,  
हस्तिर्मस्तकस्थूलेन कुचयुग्मेन तोये संज्ञोभं नीयमाने पुनः पुनः प्रकम्प्य प्रा-  
प्यमाणे । किं वैतच्चित्रं यत् कुचकुम्भो तद्वियोगकारिणौ । यतो य उदृत्त-  
स्यङ्गचारित्रः स क इवान्येषां सुखजनकः । स्तनयुगस्य चोदृत्तत्वात् । वृत्तं  
परिणादि ॥ १८ ॥

आसीना तदभुवि ससितेन भर्त्रा

रम्भोरुरवतरितुं सरस्यनिच्छुः ।

धुन्वाना करयुगमीक्षितुं विलासान्

शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

काचित् कदलीकोमलोरुस्तटस्था जलस्थेन पत्या सिच्यते स्मोक्षिता ।  
कीदृशी, सरसि जलमध्येऽवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छन्ती, यतः शीतालुः शीतं न  
सहते । किमर्थं सिक्तेत्याह-विलासानीक्षितुमिति । यतो जलसेकात् सा पा-  
णियुगं धुन्वाना । आसीनेति "ईदास" । वृत्तश्लेषशीतलत्वात् रम्भेधोरु यस्याः  
सा रम्भोरुः "ऊरुत्तरपदादौपम्ये" इत्युक् । स्वादौ 'धुन् कम्पने' इत्यस्य  
हस्यान्तस्य धुन्वानेति रूपम् । शीतं न सहते शीतालुः । सलिलं गतः सलि-  
लगत इति "द्वितीया धिते" ति समासः ॥ १९ ॥

नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढुं रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः  
आश्लिज्ज्वयचकितेक्षणं नवोढा वोढारं विपदि न दूषितातिभूमिः २०

काचिदधिरपरिणीता पतिमाश्लिजत् परिपस्थजे, यतो रोधस्तः सखीभिः  
प्रतिजलमीरिता । किमित्यालीभिस्तटात् तोये क्षिप्ता इत्याह—अमुना, वोढा  
साकं यतः सरस्यवतरीतुमनिच्छुः । कथमाश्लिजत्, भयचकितेक्षणं सकात्-  
रनयनम् । ननूपसखि स्वयमाश्लेषो लाघवायेत्याह—आपत्कालेऽतिभूमिर्मर्यादो-  
ल्लङ्घनं न दोषाय । सा भयचकिता चेत् तं नाश्लिष्यत् ततो ब्रुवेत्, तस्मात् त-  
स्या न स्वयमाश्लेषो दोषाय लाघवाय । आश्लिजदिति “श्लिष आलिङ्गने” इ-  
ति फसः । दूषितेति “दोषो खौ” इत्यव्ययम् ॥ २० ॥

तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे तद्दग्धं तदवयती किलात्मनोऽपि ।  
अभ्येतुं सुतनुरभीरियेष मौग्ध्यादाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जतीति २१

काचित् कान्तं प्राप्नुमभिललाप । कीदृशमंसमात्रे स्कन्धप्रमाणे जले स्थि-  
तम् । सा कीदृशी, तत्पय आत्मनोऽपि किल मौग्ध्यात् तद्दग्धमंसद्वयसं जानू-  
ती । किल अलीके । किल मुग्धत्वादंसदग्धं तदवगच्छति, तत्र मुग्धानामपि  
तद्दग्धं जानाति । परमार्थतस्तु अभीर्निर्भयैव केवलमाश्लेषलोभत्वात् तयैवं व्या-  
जोऽकारि । तदाह—अमुना भर्त्रा ब्रुवती सती क्षिप्रमेवाश्लिष्टालिङ्गिता । अंसे  
प्रमाणस्य, “प्रमाणे द्वयसज्जदग्धमात्रचः” । अवयवतातीणः शतप्रत्ययः ।  
“इणो यण् । उदितश्चे” ति ङीप् । आश्लेषीति कर्मणि लकारः । निमज्जती-  
ति नुम्विभाषितः । “आच्छीनद्योर्नुम्” । एवमन्यत्र ॥ २१ ॥

आनामेः सरसि नतभुवावगाढं चापल्पादथ सरसस्तरद्गहस्तैः ।  
उच्छ्रायिस्तनयुगमध्यरोहि लब्धस्पर्शानां भवति कुतोऽप्यवाप्यवस्था

कयाचित् कुटिलभुवा नाभिं यावज्जलाशयेऽवतीर्णं सति, अनन्तरं तद्-  
मिंकरैरुन्नतस्तनयुगमध्यरोहि आक्रान्तम् । किं वैतच्छिन्नम् । यतो लब्धस्पर्शाः  
माताङ्गसम्पर्काध्यपलाश्च ये तेषां कुतो व्यवस्था नियमो भवति । जलैश्च स्पर्शो  
नाम गुणो लब्धः । अध्यरोहीति कर्मणि लकारः ॥ २२ ॥

कान्तानां कुचलयमप्यपास्तमक्षयोः शोभाभिर्न मुखरुचाहमेकमेव ।  
संहर्षादलिखिरुनैरितीव गार्ग्यलोलोमौ पयसि महोत्पलं ननर्त ॥२३॥

पयसि जले महोत्पलं पशं ननर्तं चकम्पे, यतो लोलोमीं कम्पवीचिनि ।  
 उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोर्यः संहर्षश्चित्ततोपस्तत इव ननर्तं, तमेव हेतुमाह-न के-  
 द्रुलं मुद्रुशां घदनकास्याहमेवैकं जितं यावन्नेत्रयोर्दीप्त्या तासामुत्पलमपि तिर-  
 स्कृतमिति । यदा किल समानस्पर्धपि केनचित् जीयते तदा लोकः पूर्वजित-  
 स्तुल्यव्यसनत्वात् माद्यति । कीदृशं महोत्पलं भृङ्गगुञ्जितैर्गायदि'व । गीयपूर्वं  
 हि सर्वस्य नृत्तम् । यदुक्तम्—"न गेयेन विना वाद्यं न नृत्तं गेयवर्जितम्" इ-  
 ति । अत्र चानेकेषामूहानां सद्भावादिव पदान्यप्यनेकानि न्याय्यानि । संह-  
 र्पादिव गायदिव नृत्यदिवेत्यलङ्कारविशेषाः । तेषां तु गतार्थत्वादप्रयोगः । एव-  
 मन्यत्र । संहर्पादिति पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

त्रस्यन्ती चलशफरीविचट्टितोरु-

र्धामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।

लुभ्यन्ति प्रततमहो विनापि हेनो-

लीलाभिः किमु सति कारणे रमयः ॥ २४ ॥

काचित् मनोरमोरुविभ्रमस्यातिशयमाप विलासाधिक्यं लेभे, यत्त्रस्य-  
 न्ती विभ्यती । कुत इत्याह—यत्त्रस्यन्तीमहोरुः । किं वैतच्चित्रम् । यच्च-  
 लशफरीघटनात् त्रस्ता । यतो विनापि निमित्तं विलासिन्यो लीलाभिर्हेतुभिः प्र-  
 ततं लुभ्यन्ति अत्यर्थं क्षोभं यान्ति, किं पुनः सति कारणे न लुभ्येयुः । ली-  
 लायतीत्यात् कारणान्तरमनपेक्ष्यैव यात्रस्यन्ति तासां कारणसद्भावात् क्षोभो  
 न चित्रमित्यर्थः । तासां च तिमिविचट्टने-कारणं विद्यते । अहो विस्मये ।  
 हेतोरिति "पृथग्विने" त्यादिना विकल्पात् पञ्चमी । वामावूरु यस्याः सा वा-  
 मोरुः । "संहितशकलक्षणवामादेश्चे" ति ऊर् ॥ २४ ॥

आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गिस्तस्याम्भस्तदथ सरोमहार्णवस्य ।

अज्ञोभि प्रसृतविलोलबाहुपक्ष्यैर्षोपाणामुरुभिरुरोजगरुडशैलेः । २५ ।

अथ तस्य सरसीसमुद्रस्य तत् तोय जलं योषाणां नारीणामुजगरुड-  
 शैलेः स्तनमहाशमभिरज्ञोभिश्चकम्पे । कीदृशैः, आहृष्टा ऊर्ध्वमिव नीता प्रकर्ष-  
 ण तन्यी वपुर्लता यैस्तैराहृतहृशदेहवर्जिकैः, तर्पिन्द्ररम्भोमघ्यं प्रविशद्भिः तथा  
 प्रसृता वितता विलोलाश्चट्टला वाहवो भुजा एव पक्षाः पतत्राणि येषाम् ।

१ 'ति' ग पाठ । २ 'विद' ग पाठ ।



उरुभिः पृथुलैः । यथा महोदधेस्तोयमाकृष्टलतैस्तरङ्गिः प्रसृतचलपक्षैर्महद्भिः  
कुलशैलैः क्षोभितम्, एवं सरसः स्तनैरक्षोभीत्यर्थः । अक्षोभीति क्षुभेर्यन्ता-  
त्कर्मणि लुङ् ॥ २५ ॥

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः प्रक्षोभं जघनविघटनेन नीतः ।  
अम्भोधिविकसितवारिजाननोऽसां मर्यादां सपदि विलङ्घयांश्चभूव

असौ अम्भोधिर्जलाशयः सपदि नारीक्षोभसमकालं मर्यादां सीमानं वि-  
लङ्घयांश्चभूवातिचक्राम, तटस्योपरि जलं जगामेत्यर्थः । यतो रिरंसया नारीभिः  
कटिप्रेरणेन क्षोभितः । कदाचिदगम्भीरो भवेदित्याह—गाम्भीर्यमगाधत्वमुद्बह-  
न्नपि । अन्यच्च कीदृश, विकसितानि फुल्लानि वारिजानि पद्मान्येधानमानि सु-  
खानि यस्य स । अन्योऽपि यदि मनस्वी गाम्भीर्यं धैर्यमपि धारयति या-  
वत् कामिनीभिः प्रीडितुं प्रक्षोभं जघनघातेन नीतस्तत्सपद्येव प्रफुल्लवदन्  
मर्यादां नियमं लङ्घयति त्यजति । अम्भो धीयतेऽस्मिन्नित्यम्भोधिर्जलाशयो  
लाधारमात्रम्, अवश्यं चैतत् “पेपवामवाहनधिषु च”ति धिप्रहणाङ्गिज्ञात्  
यदि ह्यम्भोध्युदधिप्रभृतयः समुद्रे एव वाचकाः स्युस्तत्र धिप्रहणं स्यादन-  
कम् । “उदकस्योदः संजाया” मित्यनेनैवोदमावसिद्धे । द्रष्टव्येत्तच्चेच्छ्रुति  
यदाह—“शब्दप्रवृत्तिहेतौ सत्यप्यसमर्थमेव रूढिप्रशाद्यौगिकमर्थविशेषे पदं, यथा  
वारिर्धा जलभृत् ॥ २६ ॥

आम्रपटुं दयितमिवावगाढमारा-

दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।

कस्याश्चिद्विदितचलच्छिखाङ्गुलीकां

लक्ष्मीवान् सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥

कस्याश्चित् कामिन्या जलमध्ये केशहस्त कंचपाशो व्यधुतत् । कीदृश  
लक्ष्मीवान् शोभायुक्स्तथा विनता दीर्घाश्चलन्त्यः शिखावलयोऽङ्गुलयो यम्य,  
तथा कलालावलिभिः भ्रमन्नाडितायमान । उत्प्रेक्ष्यते—आरात्रिकटेऽप्रगाढं तु  
दिनं यत्नमाम्रपटुं गवेणयितुमिवाभिप्रसार्यमाणः । जलमग्नं हि धस्तु नलाङ्गु-  
लिना हम्नेन गत्रेप्यते । आम्रपटुमिति “अनुदात्तस्य चर्तुपद्यस्यान्यतरस्या”-  
मित्यमागमः । प्रशन्ता केशाः केशहस्त “प्रशम्भावचनेश्चे”ति ममान् ॥२७॥

१ नितम्बिनीभिः'न पाठ । २ 'पि मनसि'न पाठ । ३ 'केश क ग पाठ । ४ 'पिनु'ग पाठ ।

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः

संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।

युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै

नाक्रामन्नपि हि भवत्यल जलौघः ॥ २८ ॥

प्रमदाया वपुस्तोयमध्ये प्रकटमेव व्यद्योतिष्ठ । कीदृशम्, उन्निद्राणि कु-  
ल्लानि यानि प्रियकान्यसनपुष्पाणि तानी'व मनोरमं गौरम् । जलपिहितं प्रकट-  
मेव कथं शोभते इत्याह-ये विमलतयाकालुष्येण युक्तास्तेषां जलौघो दुर्जनपूगः  
आक्रामन् अभिभवन्नपि खलीकाराय नालं भवति नालंभूष्युः । तच्च वपुर्विमलं प्रि-  
यकगौरत्वात् । अतो जलौघस्तोयपूरः आच्छादयन्नपि तिरस्क्रियायै अदर्शनं ने-  
तुम'समर्थः । 'रेजे इति 'राजू दीतौ' स्वरितेत्पादात्मनेपदम् । "कणां च स-  
साना" मिति एत्वाभ्यासलोपी । तिङ्पदे तु' एत्तेति रूपम् ॥ २८ ॥

किं तावत् सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते तरुण्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विव्योकैर्यकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥

कश्चित् तरुणः इतीत्यं क्षणं संशय्य संदिह्य निश्चिकाय भ्रान्तिं जहौ ।  
कथं संशय्येत्याह-किमेतदाराद् दूरे सरसि पत्रं राजते, उत तरुण्या घदनमि-  
ति । अतिसादृश्यात् खलु संशयः । कथं तर्हि मुखमेवैतदिति विदामासेत्याह-  
द्विव्योकैर्भूविलासैरिति । निश्चयान्तोऽयं संशयः । कदाचिद्ब्रह्मानामपि ते संभ-  
वेयुस्तदनैकान्तिको हेतुरित्याह-यकसहवासिनां पद्मानां परोक्षैरसंभाव्यैः । ये  
हि यकैः सह वसन्ति तेषां कुतो विलासा इति साभिप्रायमेतन्नाम । यद्यपि  
लीला-विलास-विच्छिन्ति-धिभ्रम-किलकिञ्चित-मोदटायित-कुट्टमित-द्विव्योक-  
सलित-विहृतानि भरते भिन्नलक्षणानि तथापि काव्येषु विशेषैर्विलासमात्रसा-  
मान्यं लक्ष्यते, यथा 'काकेभ्यो दधि रच्यतां' इति । इष्टार्थप्राप्तावनादरो हि वि-  
व्योकः । तदुक्तम्—"इष्टानां भावानां प्राप्तावतिमानहर्षसंभूतः । स्त्रीणामनादर-  
कृतो द्विव्योकः स हि विज्ञेयः" ॥ अत्र तु भूविलासः । एवमन्यत्रापि । सं-



शय्येति अयद् यि कडिति' । निश्चिकायेति "विभाषा चे" रिति कुत्वम् ॥ २६ ॥

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्ज्वलानि गन्धाः कौसुम्भं पृथुकुचकुम्भसङ्गि वासः॥  
मार्द्वीकं प्रियतमसनिधानमासन्नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ३०

तासा नारीणा तदा तोयञ्चोडोपकरणानि इमानि घस्तून्यभूवन् । कर्ना  
त्याह—द्रुतेनासह इलितेन काञ्चनेनोज्ज्वलानि शृङ्गाणि शृङ्गाकाराणि जलक्षेप  
भाण्डानि, गन्धाश्चन्दनादयस्तथा कौसुम्भ माहारजन स्तनाशुक, मार्द्वीक मद्य,  
तथा कान्तसङ्ग, एतर्हि जलकलि पूर्ण । गन्धशब्दोऽत्र गन्धद्रव्ये वर्तत ।  
कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भ 'तेन रक्त रागात्' । मर्द्वीका द्राक्षा तस्या विकाने  
मार्द्वीकम् । आसन्निति लङ् । साधनानीति नपुसकलिङ्कशेष ॥ ३० ॥

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तदान्ताचेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियङ्गाणाम्  
श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतु ॥ ३१ ॥

घनिता उन्नताद्रोधोभागात् जलमध्ये निपेतु । कथं श्रोणी स्थाने गुरुत्वात्  
द्रुततर क्षेपीय । महत्त्वाद्य जघनानामतूर्णं चिरेणोत्पतन्त्य उन्नेन-पुष्पमाला ।  
चिरोत्पतने क्षिप्रद्रुने च श्रोणीगौरव कारणम् । गुरुहि चिरेणो पद, स्तून्य त  
रित मञ्जति । तथा प्रेयसा चेतोभि सह, कान्तमनास्यपि पति तानि च  
थितानीत्यर्थ । यतो भयदर्शिनाम्, उन्नतटपातात् हि तामा बाधाम्  
कीदृश्यस्ता, पातवशादनिलेन वायुना चलानि कम्प्राणि अशुकानि  
यासाम् ॥ ३१ ॥

मुग्धत्वाद्बिडितकैतवप्रयोगा

गरुडन्त्यः सपदि पराजय तभ्ययः ।

ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु-

व्यात्युत्तीमभिसरणग्लहामठीव्यन् ॥ ३२ ॥

ता युवतयो वल्लभं साकमर्दायन् रेमिरे । शिमदीयन्नित्याह—करपु  
ष्करे पाणिपद्मैरीरित क्षित यद्भ्यु जल तेन या व्यात्युत्ती परस्परस्नेहन्ताम् ।  
कीदृशीम्, अभिसरण समीपगमन ग्लह पयो यत्र । य एत्र जीयत स एव  
जेतुमकाश यत्र यानीत्यर्थ । कीदृश्यस्ता सपदि ग्लहानन्तगमय पराजय

गच्छन्त्यः, अचलत्वादिति भावः । तथा मुग्धत्वात् जाड्यादविदितकैतवप्रयोगाः  
अलक्षितधूर्तकलाः । यतस्तैस्ताभिः सह सङ्गमः साम्यः, ते च यदि जीय-  
न्ते अथापि जयन्ति, सर्वथा सिद्ध्यति । अभिसरणग्लहत्वाद्देवनस्यात् एव  
पराजयं यान्त्यः । यः किल मुग्धः कैतवकलानभिन्नः सोऽवश्यमेव क्षिप्रं  
जीयते । कितवो धूर्तस्तस्यायं कैतवः । प्रयोगो व्यवहारः । अन्योन्यस्त्रो-  
तं व्यात्युक्ती । “कर्मव्यतिहारे एव स्त्रियाम्” । सदि बाधकविषये कविदि-  
प्यते । “एवः स्त्रियाम् । दिवः कर्म चे”ति करणस्य कर्मसंज्ञा । “अक्षेपु  
ग्लहः” ॥ ३२ ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चिर्निर्दग्धसरपृतनाधिराजलक्ष्म्याः ।  
कान्तायाः करकलशोद्धृतैः पयोभिर्वक्त्रेन्द्रोरकृत महाभिषेकमेकः

-कश्चिन्नायकः प्रेयसीघदनशशिनः पाणिकलशक्षिप्तैर्जलैर्महाभिषेकं मङ्गल-  
स्नानं व्यधात् । यतो हरनयनदहनज्वालाभस्मीकृतस्य कामस्य या सेनास्तस्या  
आधिराज्यलक्ष्मीः प्रभुत्वध्रीस्तस्या योग्यस्योचितस्य, यत्कामेन वश्यत्वादि कर्त-  
व्यं तच्च तदीयमेव मुक्तं करोतीत्यर्थः । अन्यस्यापि राजपुत्रस्याधिराज्यलक्ष्मीयो-  
ग्यस्य राजनि नष्टे अवश्यमेव प्रकृतयः कलशकुम्भैर्महाभिषेकं कुर्वन्ति । अकृ-  
तेति लुङ् । “उञ्चे”ति सिचः कित्त्वम् “ह्रस्वाद्वा”दिति सिचो लुक् ।  
अभिषेचनमभिषेकः ॥ ३३ ॥

सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य

प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्बलायाः ।

सौवर्णं घलयमवागलत् कराप्रात्

लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

कस्याश्चिद्वनितायाः पाणिप्रान्तात् कनककटकमवागलत् प्राभ्रश्यत्, यतः  
कामदुःखदशायाः सुरतंक्षामाया इत्यर्थः । सुरतास्तस्या हि कुर्याभूयते, अत  
एव कृशत्वात् कथमपि कृच्छ्रेण भुजमुल्लिख्य कान्तं सिञ्चन्त्याः । अतश्चो-  
ल्लिख्य प्रेरणवशात् कार्याच्च रुग्णमाङ्गदमपत्तत् । उत्प्रेक्ष्यते-लावण्यश्रियः का-  
न्तिसमृद्ध्याः शेषो भाग इव गलितः, अतिलावण्यनिर्भरण्यादिति भावः । अ-  
वागलत् बाहुमूलं प्रापेत्यन्ये । “अरुतरि च कारके संज्ञाया”मिति घञ् ।

सस्थितावपीति शेषमिति प्रयोग । तद्यथा—“मन्दाकिन्या पय शेष” इति कालिदासस्य । तथा च—“शेषाण्यतौपी” इति भट्टे ॥ ३४ ॥

स्निह्यन्तीं दृशमपरा निधाय पूर्ण मूर्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।  
कन्दर्पप्रवणमनाः सखीसिसिञ्चालक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिं चकार ॥ ३५ ॥

काचिन्मानिनी सखीसेकव्याजेन प्रतियुव कान्तसमुखमञ्जलिं वयन्ध । यत कामोन्मत्तचित्ता, वयस्यासेकव्याजेन 'मा त्रायसे' ति सकामन्वात् कान्तस्य प्रार्थनार्थमञ्जलिमन्त्रयदित्यर्थ । य किल समुखीभ्रियते तस्याञ्जलि वन्धादि क्रियते । किं कृत्वा वयन्ध स्निह्यन्तीं प्रीतिस्निग्धामरूक्षा दृश दृष्टि निधाय कान्ते निक्षिप्य । यो हि प्रार्थयते तस्य स्निग्धदृष्टिदर्शन भ्रियते । स्निह्यन्तीति पाठे नारीविशेषणम् । स्निह्यन्ती तुष्यन्ती, मान त्यजन्तीत्यर्थ । अत्र च कामवासितचित्तत्वमेव कारणम् । कीदृशम् अञ्जलिं, वारिणा पूर्ण व्याप्तम् । उत्प्रेक्षयते-मूर्तेन प्रणयरसेन प्रेमादुरागेणेवेति । इयशब्दोऽत्र भिन्नब्र-म । मूर्ते प्रणयरस कान्ताञ्जलौ दर्शयन्तीवेत्यर्थ । पूर्णामिति तु पाठे दृष्टि शेषणम् । प्रणयरसेन दृश पूर्णा वारिणेवोदकेनेवेति बाहुव्यंक्ति । उदकवद्गुना प्रणयरसेन पूर्णामित्यर्थ । प्रणय इति “प्रनिरन्त शरदिव” ति णत्वम् । सेकृ मिच्छा सिसिञ्चा । लक्ष्य व्याज । प्रतियुवमिति “अनश्चे” ति टच् समासा न्त ॥ ३५ ॥

आनन्द दधति मुग्धे ऋरीदकेन श्यामाया दधितनमेन सिञ्चमाने ।  
ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्पक्षेदाभ्रःस्नपितमजायतेनरस्याः ॥ ३६ ॥

अन्यस्या भामिन्या वदन स्नपित क्षालितमभूत् । कदाचिन् सिरू स्यात्, नेत्याह—असिक्तमपीति । अक्षालित चेत् कथमार्दीभूतमित्याह—अनल्पेन क्षेदाभ्रसा स्नपितमिति । धर्मादकभरस्य कारणमाह—ईर्ष्यन्त्या वृध्यन्त्या । क्रोधेन चाद्यश्च स्वदे जायत । ईर्ष्याया कारणमाह—श्यामायास्तस्या मुखे वल्लभेन परवारिणोऽव्यमारे मति अत एव आनन्द ईर्ष्यमुद्रहमाने । अतथा यदाभवत्तमेव कान्त सपत्न्या भद्र जलकेलि पुरुने तद्रेप्यां मुग्धेव । अन्वहतिनामायमलङ्कार । “यत्र कारणमन्यत्र कार्यं चान्मङ्ग” । यथा—‘सा वाला वयमप्रगतभ वचस सा स्त्री वय फातरा सा पीतोप्रतिमत्पयोधरभर धत्त सखेदा वयम् । साश्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तु न शक्वा वय दोषैरन्यममाधर्यरपटवा जा

ताः स इत्यद्भुत" मिति ॥ श्यामाप्रसूता । प्रधानेत्यन्धे । अजायतेति कर्तरि लकारः ॥ ३६ ॥

उद्धीक्ष्य प्रियकरकुड्मलापविद्धैर्वचो जद्रथमभिपिक्तमन्यनार्याः ।

भ्रमंभोभिर्मुद्गरसिचद्वधूरमर्षादात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

काचिन्नबोढा रोपाद्विशालनयनयुगलपतितैर्जलैः स्वं स्तनयुग्ममसरुदसिच-  
त् उच्चारमांस । कुतः, सपत्न्याः कान्तपाणिमुकुलप्रेरितैस्तोयैः कुचयुग्मं स्नापित-  
मालोभ्य । अतश्च मुग्धत्वात् तस्या श्रवमानेन रोदनमेव युक्तम् । यदुक्तम्  
“अन्यां निषेवमाने सा कुप्यति नायके ततस्तस्य । रोदिति केवलमग्रे मृदुनो-  
पायेन तुप्यति च” । यथा—“सा पत्युः प्रथमेऽपराधसमये शिषोपदेशं विना  
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनाद्यक्रोक्तिससूचनम् । स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः  
पर्यन्धुनेत्रोत्पलेर्वाला फेधलमेव रोदिति लुठलोलोदकैरच्छुभि” रिति ॥ अन्यापि  
यदि विपक्षस्य विभवं पश्यति तदा जिगीप्सुत्वादात्मनोऽपि तथा कुरते । अ-  
सिचदिति “लिपि सिचि द्वश्चे” ति च्छेरद् ॥ ३७ ॥

कुर्वद्भिर्मुखरुचमुज्ज्वलामजस्रं

यैस्तोयैरसिचत बल्लभां विलासी ।

तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरात्

कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

तैर्जलैः प्रतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यमकारि तमः पातितम् । कैलैरित्या-  
ह-यैः कामी कान्तामसिचतौघात् । कदाचिन्मलिनानि स्युरित्याह-शशधरदी-  
धितिच्छटाच्छैः सितकरकिरणसन्ततिवलक्षैः ज्योत्स्नाधवलैरित्यर्थः । अत एव  
बल्लभाया मुपदचमत्यर्थमुज्ज्वलां रम्यां कुर्वद्भिः, तस्यास्तु कालुष्यं दूराद्दूरं  
नितरामकारीति त्रिपमाख्योऽङ्कारः । तैरेवेत्येवशब्दो नियमं ब्रुवन् विस्मयमा-  
ह । असिचतेति स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । पूर्वं च त्वभाषो विकल्पितत्वात् तस्य  
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या” मित्यद् ॥ ३८ ॥

रागान्धीकृतनयनेन नामधेयच्यत्पासादभिमुखमीरितः प्रियेण ।

मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दे भिन्दानो हृदयमसाहि नोद्वज्जः

उदकमेव पीडाकारित्वाद्बज्रं स कयाचिद्भ्रामिन्या देहे गलन् नासाहि  
 न सोढ , यतो हृदय भिन्दानो विदारयन् । किमिति तोय हृदय भिनत्तीत्या-  
 ह-सजाविपर्ययेन सपत्नीनामग्राह कान्तेन यतोऽभिमुखं क्षिप्तम् । नामव्यत्यासे  
 हेतुमाह-रागेण व्यसनेनान्धीकृतं नयने यस्य, प्रियत्वात् तामेव पश्यतेत्यर्थः ।  
 अतश्च गोत्रस्खलनाक्षेपाद्बुधश्च स्वभाववृशत्वात्सहन युक्तम् । नामेव नामधेय  
 "भागरूपनामभ्य स्वार्थे धेयः" । असाहीति कर्मणि लकार । उदबज्र इति  
 "मन्थोदने" त्युदभाव ॥ ३६ ॥

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायास्तत्तापं नवजलविभ्रुपो गृहीत्वा ।  
 उद्धृताः कठिनकुचस्थलाभिघातादासन्नां भृशमपराङ्गनामघालुः ४०

काचित् सपत्नीं नवजलविभ्रुप शीततोयपृषतोऽत्यर्धमघालुरोपामासुर्दं  
 गधवत्य , उद्वेजयाचक्रुरित्यर्थः । कदा, कान्ताया प्रेयसि प्रीत्या वक्तुं सिञ्च  
 ति सति । कीदृशो विभ्रुप , कर्मशस्त्रतटप्रतिघातादुत्फलिता तस्य कुच  
 स्थलस्य तस्या वा नायिकायास्ताप योयनोष्माणमिवादायाघालु । तत्रेन ह्य  
 म्भसावश्यमवाङ्ग दह्यते । अघालुरिति दहेर्लुङ् । च्ले सिच् । "वदमज्" ति  
 वृद्धिः । "दादर्धातोर्ध" । खरि च । एकावो वशो भप् भपन्तस्य स्थो"  
 रिति ध ॥ ४० ॥

सक्रान्तं प्रियतमवक्षसोऽङ्गराग

साध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनाऽम्भः ।

तुष्ट्वं सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे

कस्याश्चित् स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥

कस्याश्चित् नायिकाया सपत्न्या तपे उद्धिप्तम् । कुत , स्फुट इत्येव न  
 खलक्ष्मणं करजचिह्नं तत , सम्भोगसूत्रकात्रखलतादित्यर्थः । किं कृत्वा तेपे , पृ  
 र्धमेवमित्य तुष्ट्वा घृति कृत्वा । कथमित्याह-आर्द्रा हि तथा चाल्प्यपिशुन स  
 क्रान्तं प्रतिविम्वित प्रियतमवक्षसोऽङ्गराग चन्द्रनादिक तस्या दृष्ट्वा घृतिरेव  
 यद्वा-साधु भद्रमिदानीमेतद्द्वलभारस्तटमलग्नं समालम्भनमस्या सरम्यम्भो ह  
 रिष्यते चालयिष्यते । अन्तरेण यावन्नोत्पुमित तावत्तदपासनात् नखलक्ष्मणं प्रक  
 र्तामृत , ततस्तत्क्षयमयानथान्तरागिर्भनात् प्रतियुयत्या मन्ततम् । स्फुटनखल

स्मरण इति नायिकाया वा विशेषणम् । वक्षस इति पञ्चमी । साध्विति लोको-  
क्तिः । हरिष्यते इति कर्तरि “ऋद्धनोः स्ये” । तेषे इति भावे ॥ ४१ ॥

हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना

हीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।

अन्तर्धिं द्रुतमिव कर्तुमक्षुवर्ष-

भूमानं गमयितुमीषिरे पयांसि ॥ ४२ ॥

कस्याश्चिन्मानिन्या अक्षुवर्षैर्जलानि भूमानं गमयितुं याहुत्यं प्रापयितुमी-  
षिरेऽभिलषितानि, इत्यतिशयोक्तिः । उप्रेक्ष्यते-तस्या एव सरोमध्ये अन्तर्धिंम-  
दर्शनमिव त्वरितं विधातुम् । किमिति तस्या अन्तर्धिः क्रियते इत्याह—हीम-  
त्या इति । कुतः सलज्जाया इत्याह—प्रतिसखि यस्यासंमुखमेव कान्तेन स-  
पत्नीनाम्नाकारिताया अत एव च भ्रश्यद्वक्त्रचन्द्रधियः । अतश्चासुभिश्चिन्ति-  
तमदर्शनमिदानीमस्या वटाक्या युक्तमिति तां व्रोडयितुमिव बहूपतन् । बहोर्मा-  
यो भूमा “पृथ्वादिभ्य इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोः” । गमयितुमिति  
“समानकर्तृकेषु तुमुन्” । ईषिरे इति कर्मणि ॥ ४२ ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या-

मन्यस्याः प्रणयवता वताचलायाः ।

कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्त्रं

प्रापाक्ष्णो गलदपशन्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

कस्याश्चित् तन्या मन्युः क्रोध एव कालिम्ना कापर्येन करणेन मुखं  
समधितायोजयत् । अक्ष्णो नेत्रात् गलत् भ्रश्यत् पुनरञ्जनाम्भः कज्जलवारि अ-  
पशन्दमयशो व्यलीकं प्रापत् । यथा कज्जलाक्ष्णा मलिनीकृतमिव वस्तुतस्तु  
वैलक्ष्यैव । मन्युकारणमाह—क्रीदृश्यास्तस्याः, प्रेयसा पूर्वं क्षणं सपत्नीमुखि-  
त्या सिक्तायाः । वतोति खेदे । अक्ष्ण इति जाताद्येकवचनम् । अक्ष्णोरिति पा-  
ठान्तरम् । समधितेति धात्रः कर्तरि लुङ् । “स्थाध्योरिच्च । ह्रस्वादङ्गा” इति  
सिञ्जुक् ॥ ४३ ॥

उद्बोद्धुं कनकविभूषणान्यशक्तः सप्रीचा वलधितपद्मनालसूत्रः ।

आरूढप्रतिचनिताकटाक्षभारः सार्ध्यायो गुरुरभंवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥

कस्याश्चित् युवत्या बाहुः सार्धायो गुरुरभवदुत्कृष्टः संजानः । यतः स-  
 धीचा सहचरेण बलयितं बलयरूपनाम्नापादितं पद्मनालसूत्रं विसतन्तुर्यस्य ।  
 कुतः, यतोऽतिसौकुमार्यात् कनकविभूषणानि काञ्चनाङ्गदादीनि धारयितुमस-  
 मर्थः । यतश्च सधीचा बलयितविससूत्रोऽत एवारूढः पतितः प्रतिवनितायाः  
 सपत्न्याः कटाक्षमारो यस्य<sup>१</sup> । यदा ह्यसौ कान्तप्रथितमृणालसूत्रस्तदा सप-  
 त्न्या मात्सर्यात् कटाक्षभारस्तत्र पातितः, अत एव गुरुरभवद् दुर्बहो जातः ।  
 यत् किलारूढभारं गौण्यादि तद्दुर्बहं भवति । सधीचेति सहाञ्चतीति किन् ।  
 नलोपश्च । “सहस्य सधिः” । टा । “अचः” इत्यकारलोपः । “धौ” इति  
 दीर्घः । अतिशयेन साधु साधीय इति क्रियाविशेषणम् । ईयसुनि टिलोपः  
 ॥ ४४ ॥

आवद्धप्रचुरपराङ्घ्याकिङ्किणीको

रामाणामनचरतोदगाहभाजाम् ।

आरावं व्यधित न मेखलाकलापः

कस्मिन् वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥ ४५ ॥

योपाणां रशनादाम शिञ्जितं न व्यधित न चकार । कदाचित् स्वल्पा  
 घण्टिकाः<sup>१</sup> स्युर्गित्याह-संयोजितवहलकनकघण्टिकाः<sup>२</sup> । कीदृशीनां रामाणामि-  
 त्यकारणे कारणमाह-अत्यर्थजलमज्जनसङ्गानाम् । अतश्च<sup>३</sup>तोयेन जडीवृतत्वान्मू-  
 कीभावः । किं वैतच्चित्रम्, यतः सजलगुणे जाड्ययुक्तसूत्रे कस्मिन्निव गिरां प-  
 टुत्वं वाग्मित्वम् । स च सजलगुणः, सजल आद्रो गुणस्तन्तुर्यस्येति कृत्वा ।  
 व्यधितेति लुङ् । उदकस्य गाह उदगाहः, पूर्ववदुदभावः । पराङ्घ्यं श्रेष्ठं, “प-  
 रावराधरोत्तमपूर्वाङ्घ्ये” इति यत् ॥ ४५ ॥

पर्यच्छे सरसि हुनेऽशुके पयोभि-

लौलाक्षे सुरतगुरावपन्नपिष्णोः ।

सुश्रोण्या दल्लवसनेन वीचिहस्त-

न्यस्तेन हुनेमकृताब्जिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥

कस्याश्चियुवत्या नलिनी मन्वीत्यममजत वयस्यात्वं गता । केन कलोल-  
 प्रेरितेन पद्मपत्रविद्येण, किमलयं दत्त्वा मय्य चकोरत्यर्थः । तत्रा समन्ताधि-

१ 'प्र' क पाठ । २ रूपघण्टिका स्नात् पाठ । ३ का क पाठ । ४ 'नततो' ग पाठ ।

मन्त्रे जलाशयमध्ये अद्रिर्वस्त्रेऽपहृते सति, अत एव सुरतगुरौ कान्ते लोलान्त्रे दर्शनलम्पटे सति, अत एव तस्या अपत्रपिष्णोर्लज्जमानायाः, अतो द्रुतं तत्क्षणमेव जयनदेशे दलवसनं दत्त्वा पश्चिनी वयस्याभावं चक्रे । सख्याश्चैवं-  
विधौ व्यापारः ॥ ४६ ॥

नारीभिर्गुरुजघनस्यलाहताना-

मास्यश्रीविजितविकासिवारिजानाम् ।

लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं

संजज्ञे स कलुप आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥

यत्र सरसि ताः क्रीडन्ति स जलानामाशयः स्थानमम्मोधिः कलुपः संजज्ञे  
आधिलोऽभयत् । कीदृशानां जलानां येषामिर्निविडकटितटैः प्रेरितानाम्, तथा  
मुखकान्तिविरस्युत्फुलपद्मानाम्, तथा सकम्पत्वात् तासां समालम्बनमुत्पुंसय-  
ताम् । अत एव कालुष्योत्पत्तिः । ये किल जडास्ते यदा रिरंसया कामिनीजघ-  
नस्यलाहता भवन्ति तदा तेषामाशयश्चित्तं कलुपः मलिनं भवति, परदारगम-  
नाकुलं भवतीत्यर्थः । कीदृशानां जटानां ताम्बूलदानेन यास्यश्रीस्तया विजितानि  
विकासीनि वारिजानि यैस्तथा चापल्यात् तासामङ्गरागमुत्पुंसयताम् ॥ ४७ ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां

दूरत्वाद्गतमहमाननोपमानम् ।

नेदीयो जिनामिति लज्जयेव तासां

लोलोर्मां पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥

पयसि पानीयमध्ये महोत्पलं पत्रं ममज्ज बुब्रोड, यत् आलोलं कम्पि-  
नि । उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोर्मां लज्जा घ्रीडा तयेव ममज्ज । तदेव लज्जानिभि-  
त्तमाह-सागन्ध्यं समानगन्धत्वमपि दधद् विशद् यन्निर्गन्धनोपमानं काममत्य-  
र्थमहं गतं, कुतो दूरत्वादनिकटत्वात् । तुल्येऽपि सांभे समोपमानत्वं दधी-  
यस्त्वात् । दूरत्वात् द्वि गौरवायेति स्थितिः । अपिभिन्नक्रमो विरोधे । साग-  
न्ध्यमपि दधदित्यर्थः । अधिकगुणेन किलोपमानेन भाव्यम् । अथ च साग-  
न्ध्यं समोपमानं द्विपदत्वं दधदित्यर्थान्तरप्रतीतिः । यः किल विरोधी कथम-  
सांभोपमानम् । अहं चैवंविधमपि दूरत्वादाननोपमाने गतम् । स्ववेशमस्थानां



सितत्व तत्किमिति जलस्थ स्य शौस्थ्यमात्रस्य विषयितत्वाददोष । अन्योऽ-  
पि निजगुणनाशनात् रोषितोऽवश्यमेवापरमपास्यति । अस्माकमियमास्माकी  
“गुण्मदसदोऽरन्वतरस्या मञ्च । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ” । विदधाधिरे  
इति धावे कर्मणि लकार ॥ ५० ॥

निर्धातं सति हरिचन्दने जलौघैरापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।

अहाय स्तनकलशद्वयादुपेये विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥५१॥

कस्याश्चित् तन्वया कुचकुम्भयुगान्मुक्ताफलापेन विच्छेद उपेये त्रोटन  
प्रातमभिमर्दनेति भाव । कदा तोयपूरै रक्तचन्दने हालिते सति । कीदृश्या  
अङ्गनाया, अपाण्डो पाण्डुराया हरिचन्दनधावनाद्वा अतिस्नानाद्वा समन्म  
थत्वाद्वा, अत एव गतपरभागया नष्टशोभातिशयया हारयष्ट्या । नहि तुल्यौ  
वर्णौ राजते । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-सहृदययेव सचेतनयेव । य किल सहृदयो ज  
नैरपास्तगौरवकारणत्वात् कञ्चिद्गतपरभागो भवति सोऽवश्यमत्र तत्क्षण वि  
श्लेषमुपैति । अहायेति निपात सपञ्चर्थ । उपेये इति इण कर्मणि लकार ॥५१॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती संफुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा ।

प्रेयोभिः सह सरसी नियेव्यमाणा रक्तत्व व्यधिन बधूदृशां सुरा च

सा सरसी सुरा चाङ्गनाच'लुपामकण्ठिमान चकार । जले हि सेयमा  
ने चक्षुषि लोहितायन्ते हालया च । कीदृगुभय, सरसी तात्रदमृतस्यावकस्य  
गुणमच्छत्वयैत्यस्वादुत्वलक्षणमखण्ड विभ्रती, तथा विकस्वराणि योतमानानि  
चाङ्गानोवायवत्सा कर्णपूर यस्या, तथा कान्तै सह समाधीयमाणा । सु  
राप्यमृतस्य र्पायूपस्य सम्पन्धिन गुण स्वादुताप्य सकल दधाना, तथा स  
फुल्लस्फुरितोत्पला बल्लभैश्च साक पीयमाना ॥ ५२ ॥

स्तान्तीना वृहदमलोदयिन्दुचित्रौ रेजाते रुचिरदृशासुरोजकुम्भौ ।

हाराणां मणिभिरिवाश्रितौ समन्ताद्गुत्सूत्रैर्गुणवद्दुपन्नकाम्ययेव ५३

तासा मनोजनेत्राणा मज्जतीना कुचकुम्भो व्यद्योतिपाताम् । कीदृशी स्त  
नो स्थूलैर्नर्मलेश्च जलकण्ठमनोहरौ । अतश्च तन्मते-उत्सूत्रैश्चिद्वत्तन्तुभिर्हारा  
णा मुक्ताकलापाना मणिभिर्मुक्ताभिरिव समन्तात् सर्वत आश्रितौ सभङ्गौ, कि

१ नाव' क पाठ । २ रोष' क ख पाठ । ३ मुगा'या ग पाठ । ४ 'नेत्राणा ग  
पाठ । ५ 'साच ग पाठ ।

मर्थे गुणवदुपपन्नकाम्ययेव सगुणसमीपवासाभिलाषेणेव, छिन्नसूत्राणामस्माक-  
मतो महागुणात् कुचगुग्माद् गुणस्य तन्तोः प्राप्तिः कदाचिद्भविष्यतीत्याशये-  
त्यर्थः । स्तनौ हि सगुणाबुच्छ्रायकाठिन्यस्थौल्यादियोगात् । येऽप्युत्सुत्रा निर्म-  
यादा अशरणास्ते प्रायशः सगुणमाश्रयमाश्रयन्ते । गुणवांश्चासात्तुपन्नो गुणवदु-  
पपन्नस्तस्येच्छा गुणवदुपपन्नकाम्या । “काम्यञ्च” अ प्रत्ययात् ” । उत्प्रेक्षाद्वयसद्भा-  
वादिषशब्दावपि द्वाष्वेव न्याय्यौ । नहि हारमणिभिः श्रयणं तेषां वा गुणव-  
दुपपन्नकाम्या तात्त्विकम् । अपाश्रिताविति तु पाठे एकस्यैकस्य शक्तिद्वयं घो-  
द्धव्यम् । यथा भारवेः—“बहुवर्हिचन्द्रकनिभं विदधे घृतिमस्य दानपयसां प-  
टलम् । अवगाढमीक्षितुमिवेभर्पति विकसादिलोचनशतं सरितः” इति ॥ ५३ ॥

आरूढः पतित इति स्वसम्भवोऽपि

स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।

कर्णभ्यरच्युतमसितोत्पलं वधूनां

वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥

ये स्वच्छा अकलुषचित्तास्तेषां स्वसम्भवोऽप्यङ्गजोऽपि नूनं त्याज्यत्वं या-  
ति । कुतः, आरूढः पतित इति । पूर्वमारूढो महत्पदं राजस्थानदेवद्विजाद्यधिकार-  
लक्षणं प्राप्तः स पश्चात्पतितः पातित्यमुपगतः । कथं ज्ञायते इत्याह—यद्य-  
स्मात् नारीणां श्रोत्रेभ्यः पतितमुत्पलं पुलिनं प्रत्यम्भांसि निरासुध्विल्लिपुः ।  
उत्पलं ह्यद्भ्यो जातं ततस्ताभिरेव निरस्तम्, आरूढे च वधूभिः कर्णावृत्त-  
त्वात्, ततः श्रंशणाच्च पतितम् । निरासुरिति लिट् ॥ ५४ ॥

दन्तानामधरमयावकं पदानि

प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नग्वाङ्गाः ।

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनायाः

शोभायै विपादि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥

अधितोयं तोयस्थिताया नायां अनलरूढगोष्ठं दशनमणानि श्रियं शोभा-  
मानिन्युः प्रापयामासुः । तथा ज्वालितसमालम्भनं देहं सरसानि च करजदता-  
नि श्रियमानीतयन्ति । अयावकत्वाद्गुणमत्वाच्च नष्टशोभमव्यधरं यपुश्च क्ष-

तान्यमूपयन्नित्यर्थं । युक्तं चैतत्, यतो ये सदाश्रिता सत्सेवकास्ते विप  
 त्काले शमायै आश्रीयमाणस्य भवन्ति, क्षतानि च सन्ति अनुद्वेगकारित्वा  
 दाश्रिताश्च तत्स्थत्वात् । आश्रयन्ते इत्याश्रिता, सन्तश्च ते आश्रिता स  
 दाश्रिता सत्सेवका । केचित्तु सदा नित्यमाश्रिता इत्याहुः । नयतेद्विकर्म  
 कत्वादधर तनु च श्रियमानिन्युरिति प्रयोगः । यथा—“अज्ञा नयति प्राम”  
 इति । अयावकत्वमविलेपनत्व चात्र जलकेलिप्रशात् । अधितोयमिति स  
 म्यर्थेऽययीभावः ॥ ५५ ॥

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं व्यातने सलिलभरावलम्बिनीभिः  
 किञ्जल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभिश्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः ५६

अन्यस्या नायिकाया लालात्पकशप्रान्तसटाभिरत्यर्थमालेख्यलक्ष्मीव्यातने कृ  
 ता । क मुखमनु वक्त्र प्रति । किं तत्र पत्रलता न सन्ति यत्तु शोभा आभि  
 रकारीत्याह—धौतपत्रलेखं चालितपत्रलतामिति । कीदृशीभिः वल्लरीभिर्नलभार  
 लम्बमानाभिस्तथा परागसम्पक्केकपिलमध्यामि । एव मुख पाण्डुतातीक्ष्ण किञ्ज  
 ल्कपिशङ्गमित्यनकवर्णसयोगात् चित्रनिष्पत्तिः । अलकाप्राणा वल्लर्यं कुञ्जिता  
 भागा । व्यातने इति कर्माणे ॥ ५६ ॥

वल्लोभ्यो घनमनुलेपन घटनामुत्तंसानहरत चारि मूर्द्धजेभ्यः ।  
 नेत्राणां मदरुचिरक्षतैव तस्यौ चक्षुष्यः खलु महतां परैरगम्यः ॥ ५७ ॥

चूष्णीना नादमुर समालम्बन शिराम्यश्च शेखरानुदकमपासयत् । चक्षुषा  
 पुन जीवत्वरक्षता अपण्डैवाभवत् । कथमय रागद्वेषप्रकार इत्याह—उन्नताना  
 य चक्षुष्य कान्त स य परैरगम्योऽनाक्रमणीय । मदरुचिश्च चक्षुष्या, च  
 क्षुषि भव इति कृत्वा शरीरावयववाद्य । खलुहँतौ । गन्तु शक्यो गम्य ।  
 परैरिति कर्तरि कृतीया ॥ ५७ ॥

यो बाह्यः स खलु जनैर्निरासि रागो

यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।

धीराणां व्रजति हि सर्व एव नान्त-

पातित्वाद्भिभवनीयतां परस्य ॥ ५८ ॥

तेषां यदूर्नां बाह्यो यो रागः समालम्भनकृतः स एव तोयैर्विराति इ-  
लितः, यः पुनश्चित्ते रागः खेदाख्यः स तु तद्व्यस्योऽनष्ट एव । कथमेतत्,  
त्रिपर्ययः कस्ताज्ञाभवत् उभावपि वा कथं न तैर्न निरस्तापित्याह-यस्मात् धी-  
राणां सत्ववतां योऽन्तःपाती अन्तर्वर्ती स तस्यात्सर्वे एव कश्चिद्व्येषामनाक-  
मशीयत्वं याति । स च रागोऽन्तःपाती चित्तस्थत्वात्, अत एव तद्वेच चो-  
दितम् । खलुरवधारणे । निरासीति कर्मणि ॥ ५८ ॥

फेनानामुरसिरुद्धेषु द्वारलीला

शैवलश्रीर्जघनतटेषु शैवलानाम् ।

गण्डेषु स्फुटरचना च पत्रवल्ली

पर्याप्तं पयसि विभूषणं यधूनाम् ॥ ५९ ॥

अङ्गनानां तोयमध्ये निर्भूषणानामपीदमेव पर्याप्तमखण्डं विभूषणमलङ्क-  
णम् । तथाहि-स्तनेषु फेनानामेव द्वारलीला भुक्त्वा विच्छिन्नसिः, यद्यपि मुक्ता-  
द्वारास्त्रुदिताः तथापि तच्छ्रेया कुचेपु दिग्दीर्घैरेवाकारित्यर्थः । तथा श्रोणि-  
स्थलेषु शैवलानामेव शैलश्रीः, यद्यपि वासांसि जलैरपहृतानि तथापि तत्कार्ये  
शैवलैरेवाजनि इत्यर्थः । तथा कपोलेषु वा पत्रवल्ली पत्रमधाना लता सैव  
स्फुटरचनाऽखण्डविच्छिन्नाः पत्रवल्ली पत्रलेखाभूदिति तन्त्रेण पत्रवल्लीशब्द उभ-  
यार्थः । यद्यपि पत्रलेखा जलैर्घृता तथापि तद्वस्मीः पत्रवल्लयैव कृतेत्यर्थः ।  
केचित्तु एवं व्याख्यते-यधूनां पयसि फेनापिण्डेषु द्वारलीला पर्याप्तं विभूषणं,  
श्रोणिषु शैवालानां शैलश्रीः पर्याप्तं विभूषणं, गण्डेषु च पत्रवल्ली पर्याप्तं वि-  
भूषणमिति ॥ ५९ ॥

अश्रयद्भिर्जलमभि हेमभिर्वधूना-

मङ्गभ्यो गुनभिरमज्जि लज्जयेव ।

निर्मात्यैरथ ननुतेऽवधीरिताना-

मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धाप्यम् ॥ ६० ॥

नारीणामङ्गभ्यः कणादिभ्यः पतितैर्हेमभिः फलकमूपरैर्गुण्ठयाजलेऽमज्जि  
वृद्धितम् । अत्रेच्यते-लज्जयेव । यः किल माधुमप्याज्जहमध्ये अश्रयति सो-

१ 'इत्य' ग पाठ । २ 'शै' ग. पाठ । ३ 'शैवाल' ग पाठ । ४ 'लीला' क  
पाठ । ५ 'सुगम्' क. पाठ ।

अवश्यमेव व्रीडया जलानां वृद्धति । निर्माल्यैर्मुदितकुसुमैः कान्ताङ्गाञ्जले अष्टै-  
र्नन्दते नृत्तमुत्प्लुतमित्यर्थः । सुकृतं चैतत् यस्मान्नधीयसां लघुप्रकृतीनामवधीरि-  
तानां तिरस्कृतानामप्युच्चैर्महत्वात् धाष्ट्यं निर्लज्जत्वं भवति । निर्माल्यानि च  
लघूनि लाघवयोगात् । हेमशब्देनात्रामेदात् तद्विकारा उच्यन्ते । अमञ्जि नन्द-  
ते इति भावे । अभोग्यं माल्यं निर्माल्यं “सुप्सुपे” ति समासः ॥ ६० ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोऽङ्गिरस्ता

नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।

कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष-

व्याघातादिति सुतरां चकार चारुः ॥ ६१ ॥

सुप्तमथो नारीः सुतरां चारुश्चकार अतिशयेन रम्या व्याघात् । उप्रेक्ष्य-  
ते-अनुशयवान् सद्देष इव । अनुशयस्य कारणमाह-इतीत्यं यः स्वपक्षस्यात्म-  
वर्गस्य व्याघातस्तिरस्कारस्तत्र । तमेव व्याघातमाह-अलौविशेषकशोभाः चा-  
लिताः भ्रमलाः क्षिप्ताः, धासो नीरागं, समालम्बनमपास्तमतश्च सरस्यानुशय  
उत्पन्नः । यथा मम यो वशीकरणोपायः स एभिर्जलैर्विरूपितः, भवत्वहमेवैता  
विभूषयामि इति स्वपक्षव्याघातादनुशयवानिव वधुश्चारुश्चकार । नीरक्तमिति  
“रो रि, झलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः” । चारुरिति “वातो गुणवचना” दिति  
डोष्यिमापितः ॥ ६१ ॥

शीतार्ति बलवदुपेयुषेव नीरैरासेकाच्छिरसमीरकम्पितेन ।

रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजोराश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन । ६२ ।

नवांशुकेन परार्थोत्तरीयेण रामाणां स्तनतटयोराश्लेषि संलग्नम् । कीदृ-  
शोः अभिनवयौवनोष्मभाजाः प्रत्यग्रताकृत्यतापजुषोः । कीदृशेन नवांशुकेन शि-  
रिसमीरकम्पितेन शीतलमारुतोद्धृतेन । अतश्चोत्पद्यते-नीरैस्तोयैर्य आसेकः  
सेचनं ततो बलवन्महदत्यर्थं शीतार्तिं शीतपीडामुपेयुषेव प्राप्तेनेव उच्ययोः कु-  
चयोः संलग्नम् । यः किल तोयसेकान्छीतार्तिं प्राप्तो वायुनावधूतः सोऽवश्य-  
मेवोष्णममिलयति । बलवदिति क्रियाविशेषणम् । आसेचनमासेकः । रमय-  
न्तीति रामाः, रमेराणादिको डामच् ॥ ६२ ॥

श्च्योतद्भिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा-

ह्लावण्यं तनुमदिबाम्बु वाससोऽन्तैः ।

उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला-

निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥

अथानन्तरं प्रियासमूहैर्यौघतैर्जलाशयादुत्तरे उत्तीर्णम् । कीदृशैस्तरलाः सहेलाश्चञ्चला ये तरङ्गाः कञ्जोलास्तेषु यो रङ्गो रतिस्तत्र या लीला विलासस्तत्र निष्णातैः प्रवीणैर्जलकेलिकुशलैरित्यर्थः । तथा वाससोऽन्तैर्दशाभिरुपलक्षितैः । कीदृशैरन्तैः, समधिकं प्रभूतमम्बु श्च्योतद्भिर्जलं श्रवद्भिः । उत्प्रेक्ष्यते—तनुमत् मूर्ते ह्लावण्यं सौन्दर्यमिव । तत्तेषां कुतस्त्वमित्याह—अङ्गसङ्गात् देहसम्पर्कादात्तं गृहीतम् । आदौतौ ? (आददातेः) निष्ठा, आतो लोपः । “अथ उपसर्गात्तः” । उत्तरे इति भावे । “तृफलमजत्रपथ” । निष्णातैरिति “निनदीभ्यां स्नातेः कौशले” ॥ ६३ ॥

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-

दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।

उद्वीक्ष्य श्रियमिव काञ्चिदुत्तरन्ती-

मस्यार्पीञ्जलनिधिमन्धनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥

पुरस्तादग्रे यदम्भस्तोयं तत् उत्तरन्ती काञ्चिन्नारीं दृष्ट्वा भगवान् रुदधिविलोडनं सस्मार । यतः श्रियमिव लक्ष्मीतुल्यामत एव देवानां तद्विस्मयां रूपातिशययोगाज्जनितकौतुकाम्, तथा कान्तिमत्पद्मरम्यकराम् । रप्येवंविधैव । धर्नीनायां उपमानं, सरसः सागरः । सदृशदर्शनाद्य पूर्वानुभूस्मृतिदृत्पद्यते इति सरसं नामालङ्कारः । दिवि भवा दिव्याः “सुप्रसुदतीचो यत्” । मन्धनस्येति “अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि” ॥ ६४ ॥

श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलान्त-

र्धानार्थं तदुदकसेकसक्तमूरु ।

नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या

भासान्तर्दधतुरुरु तुगूलमेव ॥ ६५ ॥

तद् दुगूलं वासः प्रत्युत नारीणां सम्यन्धिनावरू पीवरावरू एव कर्तारौ  
अन्तर्दधतुः पिहितवन्तौ । केन स्फुरन्त्या रुचा, यतस्तौ विमलतरौ वर्णाढ्यौ ।  
तद् दुगूलमित्युक्तं किं तदित्याह—यद् दुगूलमेतयोरूयोः किलाञ्छादनार्थमाभिः  
परिहितं प्रावृतं, तथा श्लक्ष्णं ननु, अत एवोदकसेकेन सक्रमद्गलग्रम् । किल  
विचारणायाम् ॥ ६५ ॥

वासांसि न्यवसत यानि योपितस्ताः शुभ्राभ्रद्युतिभिरहासि तैर्मुदेव  
अत्याक्षुः प्लवनगलज्जलानि यानि स्थूलाशुस्रुतिभिररोदि तैः शुचेव

जातास्ता नार्यो यानि धवलमेघकान्तीनि दुगूलानि न्यवसत परिदधुः  
तैर्मुदा तुष्ट्या अहासीव हसितमिव । सितत्वात् तु तर्कः, हर्षस्तु तदङ्गसद्भात् ।  
यः किल कामिन्याङ्गे शृङ्खते सोऽवश्यमेव तोषाद्भसति । यानि पुनः स्नानरुच-  
सोपत्वात् जडुस्तैः शोकेनारोदीव रुदितमिव । केन स्थूलानि यान्यबूणि तेषां  
स्रुतिभिर्मौलैः, स्थूलाशुस्रुतिर्येषामिति यदुप्रीहिर्वा । शोककारणं तु तस्याग ए-  
१ । यः किल नार्या त्यज्यते सोऽवश्यमेव शोकाद्रोदिति । न्यवसतेति कर्तरि  
लेव २५ । अहास्यगेदीति भाषे लुङ् ॥ ६६ ॥

अर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः  
संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां

विश्लेषो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

वामे मधुरे लोचने यासां ता वामलोचनास्तासां मङ्गेभ्यो देहेभ्यो नवरक्त-  
रुः कौमुम्भवसर्नैः कथमपि वत विश्लेषः प्रपेदे प्राप्तः, यतः कनूतत्वान्महतीं  
सक्तिं गात्रसंश्लेषमुपागतैः । कदाचिदचालितानि स्युरित्याह—भृशमत्यर्थं भू-  
रिशोऽसद्वदधूतैः चालितैरपि । अथचोक्तिः यः किल नवरक्तकः प्रथमन्यसनी  
स यद्यनेकशोऽपि तिरस्क्रियते तथापि कथंचित् कामिनीकायाद्विश्लेषमुपैति, य-  
त आर्द्रत्वात्सत्त्वात्त्वादत्यर्थं सङ्गमुपेतः । अतिशयोऽस्या अस्ति इति अतिशयि-  
नी । भूरिश इति यद्दलपार्थोच्छ्रस् ॥ ६७ ॥

प्रत्यंसं विलुलितमूर्धजा चिराय स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत् किलौका ।

नाजानाद्भिमतमन्तिकेऽभिधीद्य स्वेदाशुद्रघमभवत्तरां पुनस्तत् ।

१ 'वृ' ग पाठ । २ 'कान्ताना' क पाठ । ३ 'पति' क पाठ । ४ 'अवधूयते' ग पाठ ।

काचिन्मुग्धा देहं बहुकालमुदवापयदशोपयत् परिवापयामास । यतः क्षानार्द्रं मज्जनकनूतम् । कीदृगसौ, प्रत्यंसं स्कन्धे बिलुलिता विकीर्णा मूर्धजा केशा यस्या यया वा । किलालीके । किल क्षानार्द्रं नतु तत्त्वतः क्षानार्द्रं, तदाह—अन्तिके निकटे प्रियतममालोक्य तद्भुः कामवशात् पुनः पुनः स्वेदाम्बुना धर्मवारिणा द्रवमार्द्रतरमभवत्तरामतिशयेनाभूदिति नाजानान्न विवेद । यदि त्वेवं जानीयान्नोद्वापयेत् । उदवापयदिति वातेर्णिच् । पुगागमः । द्रवतीति द्रवं स्वेदाम्बुना द्रवं स्वेदाम्बुद्रवमिति तृतीयासमासः । स्वेदाम्बुनो द्रवमिति वा कर्मपठ्यासमासः । अतिशयेनाभवदभवत्तराम् । “तिडञ्चे” ति तरच्, ततः “किमेत्तिडव्ययघादाम्बि” ति आमुः ॥ ६८ ॥

सीमन्तं निजमववध्रती कराभ्यामालक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा ।  
भर्त्रान्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः

काचिन्नारी सामिलापेण पत्यासकृत् निदध्ये ऐहि दृष्ट्वा, यतः संलक्ष्यस्तनतटबाहुमूलभागा । किमिति दृश्यकुचमूलकक्षदेशेत्याह—पाणियुग्मेन खं सीमन्तं केशपाशमववध्रती । अत्रैव चित्रीयमाणोऽर्थान्तरमाह—नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्य इति । ये प्रियाः पदार्थाः केचित् ततो हि कौतुकं कौतूहलं नैव विरमति निवर्तते । “सीमन्तः केशेषु” । बाहुमूलं कक्षः । अभिलष्यतेति “घा भ्राशभ्लाशे” ति श्यन् । निष्यानं दर्शनम् । विरमतीति “व्याङ्परिभ्यो रमः” । प्रियेभ्य इति “लुगुप्साविरामप्रमादार्थाना” मित्यपादानसंज्ञा ॥ ६९ ॥

स्वच्छाम्भःखपनविधौतमङ्गमोष्ठस्नाम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम्  
वासश्च प्रतनु विविक्कमस्त्वतीयानाकल्पो यदि कुसुमेपुणा न शून्यः

आतानामेव नायिकानां यत्प्रदण्डमेव “घामांसि न्यवसते” न्यादिना घ. णितं, नत्याभरणादानम् । तत्कश्चिच्चो दयेत् नतु अलंकाररहितत्वमविधवानामुचितं तत्कथं तदादानं न वर्णितमिति, तं प्रत्याह—तामां नारीणामिति श्यानेवाकल्पो घेशो भवतु यदि कामेनारहितः । पतदेवास्माभिरभ्युपगतं नतु शृङ्गाररहित. कटक्कुण्डलादिकः कनकभार इत्यर्थः । किमित्याह—निमंलादकमज्जनमनोहं यपुः, जातीफललवङ्गादिरागकपायध्याघरस्तथा यासः सूडमं च मनोहरं च,

१ 'नेना' ग पाठ । २ 'दया' ग पाठ । ३ 'व्या' क पाठ ।



तस्मान्न बहुना प्रयोजनम् । केचित्तु वासः प्रतनु, विविक्तं च रह इत्याहुः ।  
इदं परिमाणमस्येतीयान् ॥ ७० ॥

इति धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्सरसि मज्जनेन

श्रियमात्तवतोऽतिशापिनीमविरलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदेव यादवानपरवारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्कुमीषे ॥ ७१ ॥

इति माघमट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये जलविहारवर्णनं नामाष्टमः  
सर्गः ॥ ८ ॥

अथानन्तरं तदा शिशिरेतररोचिषापि अपरवारिराशेरपां ततिषु जलाश-  
यापूरेषु मङ्कुमीषे वृद्धितुमभिलषितमित्यपरसर्गार्थसूचनम् । उत्प्रेक्ष्यते—यादवान्  
वृष्णीन्सरसि जलाशये मज्जनेन ज्ञानेनैवंविधानवलोक्येव दृष्ट्वेव मङ्कुमीषे ।  
कीदृशानिति पूर्वोक्तेन प्रकारेण धौतः क्षालितः पुरन्ध्रीणां नायिकानां मत्सरो  
मात्सर्यमार्थ्यां यैस्तान् धौतपुरन्ध्रिमत्सरान्, तथातिशापिनीं परार्थ्यां धियं शो-  
भामात्तवतः प्राप्तान्, तथाविरला महती अङ्गमा वपुःकान्तिर्येषाम्, मज्जनेनेति  
प्रत्येकमभिसम्बध्यते । भगवता पर्यालोचितं—यदि मज्जनं सरसि एवंविध-  
शुणं तत्कथमहमपि न क्षामीत्यवधानेनेव मङ्कुमीषे । आददातेः क्लवतौ आ-  
त्तवत इति । तदेवेतीवशब्दो भिन्नक्रमोऽवलोक्येत्यतोऽनन्तरं बोद्धव्यः । न के-  
वलं यादवाः क्षाता यावद्रविणपि मङ्कुमिष्टमित्यपिशब्दार्थः । मङ्कुमिति  
“मस्जेरन्त्यात्पूर्वो जुम्” । ईषे इति ईषेर्माषे लकारः । द्रुता वृत्तम् । “नृम-  
णे नृणे द्रुते मतिमतार्मयश्च (?) ससजा भजयुद् मता द्रुता मतिमता गुरु-  
ला । उत्प्रेक्षालङ्कार इति मद्रम ॥ ७१ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायाचार्यवर्य्य-आनन्ददेवायनि-भीवल्लभदेवाचा-  
र्यविरचितायां माघकाव्यसारटीकायां सन्देहविपौषध्या-

ध्यायां जलविहारवर्णनं नाम अष्टमः

सर्गः ॥ ८ ॥

अथ

## शिशुपालवधकाव्ये

नवमः सर्गः ।



अतितापसम्पदमधोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमान इव ।

पयसि प्रपित्सुरपरास्त्रुनिघेरधिरोदुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

अथानन्तरं भगवांश्चण्डरश्मिरस्ताद्रिमारोदुमभ्यपतत् तत्संमुखं जगामेत्य-  
र्थः । अधिरोहणे हेतुमाह—पश्चिमोदधिजले प्रपित्सुर्मिमद्लुः । अधि सूर्यो नि-  
शि यातीत्यागमः । पयसि प्रपाते त्रिमित्तान्तरारोपरूपामुत्प्रेक्षायाह—स्वधाम्ना-  
भूमसमृद्धिं सोदुमशक्नुवन्निय । य. किलोष्णालुः स तोये मज्जति । प्रपतितु-  
मिच्छुः प्रपित्सुः “सनि मीमि”ति इम् अभ्यासलोपश्च<sup>१</sup> ॥ सर्गेऽस्मिन् प्रमिता-  
क्षरा वृत्तम् । “प्रमिताक्षरा सजयुनावध सौ” इति ॥ १ ॥

गतया पुरः प्रतिगवात्सुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।

मुहुरन्तरालभुवमस्तभुवः सचितुश्च योपिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥

काचिद्योषा, अस्ताद्रेर्भानोश्चान्तरालभुवं मर्षभूमिं दृष्ट्वा मुहुर्मुहुरामिमी-  
ताच्छैत्सीत् । कियद्यवधानमनयोर्भवेत् कियता वा कालेन भगवानस्तमुपैष्यती-  
ति । यतो रतेन सुरतेनात्यर्थमुत्कण्ठां विधत्ती । कीदृश्या दृशा पुरोऽग्रे यद्  
गवात्सुखं वातायनजालकं तदभिमुखं गतया । एतेनास्तसूर्ययोर्देशेने हेतुरुक्तः ।  
निधुवनलालसत्त्वात् काचिन्सूर्यास्तमयमाचकाह्वेति वाच्यार्थः । रतेनेति “प्रमि-  
तोत्सुकस्यां चे”ति अधिरूपे तृतीया । अस्तस्य नगस्य भूः स्थानमस्तभूर-  
न्मपवंत एषीच्यते इति नाथ भृशच्छोऽधिकः । अभिमितीति माडो लुङ् ॥ २ ॥

चिरत्तापच्छविरनूष्मतनुः परितोऽतिपाण्डु दधदभ्रशिरः ।

अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः परिमन्दसूर्यनयनो द्विवसः । ३ ॥

१ 'श्च उष्ण न सहते उष्णानु इत्यधिके' न पाठ ।

तदा वासरः शिथिलोऽभवत् अदृढ आसीत्, चटुलो बभूवेत्यर्थः । यतः परिणतिमवसानं गतः प्राप्तोऽत एव विरलातपच्छविस्तनुतेजःकान्तिरनूपमत्तनु-  
रनुप्यरूपः, तथा समन्तादतिपाण्डु धवलमध्रमाकाशमेव शिरो दधत् विभ्रत् ।  
अस्तमयसमये हि पाण्डुरमाकाशं भवति । तथा परिमन्दोऽनुत्खणोऽपट्टः सूर्य  
एव नयने यस्य स परिमन्दसूर्यनयनः । अथच परिणतिं गतो वृद्धत्वं प्राप्त इत्यु-  
क्त्याभिहितम् । यः किल वार्द्धकमामोति स विरलकान्तिर्भवति, तथाधर्मदेहः  
पाण्डुत्तमाङ्गः शिथिलगात्रो मन्दनेत्रश्च । अभ्राणि विद्यन्ते यस्य तदध्रं खम्  
“अर्शाद्यादिभ्योऽच्” । केचित्तु अध्रं भ्रममेवाहुः ॥ ३ ॥

अपराहशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

निलयाय शाखिन इवाह्वयते ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

खगकुलानि पक्षिवृन्दानि गिरो वाच आकुलाः सत्त्वेण ददुरदधारयन्निति  
दिनान्तस्वभावः । उत्प्रेक्ष्यते-शाखिने वृक्षायेव गिरो ददुरेतानि वयमागतानीति ।  
यत आह्वयते आमन्त्रयमाणाय । किमर्थं निलयाय वसतये, आमच्छत वसता-  
त्र रम्योऽयं प्रदेश इत्याकारयत इत्येत्यर्थः । यो हि धार्मशालिको वासायाह्वयते  
तस्यावश्यमेव पात्थाः प्रतिवचनं ददते । कथमाह्वानं तदीयं ज्ञायत इति विशे-  
पशुद्वारेणाह-शनैरनिलेन वायुना लोलिताश्चालिता लता एवाङ्गुलयो यस्य ।  
यथाह्वयते सोऽङ्गुलिभिरेवाभिनयते । कीदृशेनानिलेन, अपराहशीतलतरेण दि-  
नान्तवशादतिशीतलेनेति निवासरम्यत्वोक्तिः । शनैर्ग्रहणं वातस्य मार्दवप्रतिपाद-  
नार्थम् ॥ ४ ॥

उपसंध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥ ५ ॥

उप्यांशोः करनिकरोऽस्ताद्रिन्द्रेषु आस्त अतिष्ठत् । कदा, उपसंध्यं सं-  
ध्यावेलायां संध्यासमीपे वा । कीदृक् करजालं, तत्क्षणं तस्मिन्काले, तनु विर-  
लम् । युक्तं चैतत् यत्तन्वपि उपर्यभूत् । यतो महतां न केवलं संपादं यावदव-  
सानकालेऽप्यनीचमेव स्थानं युक्तम् । आस्तेति आसेः कर्तरि लट् । अनुदा-  
त्तेत्यादात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिप्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

अहर्पतेरधो गच्छतः करसहस्रमप्याश्रयाय नाभूत् । अन्यस्य अन्तोः कर-  
इयमपि पततस्त्राणाय भवति, तेन तु सहस्रेणापि करणां न किञ्चिदवलम्बि-  
तमित्यपिशब्दार्थः । यदि' स दिनपतिः सहस्रकरश्च तत् कथं पतित एवेत्याह-  
यस्माद् द्रैवे वामत्वं प्राप्ते सहायवाहुल्यमपि वैफल्यं याति, अतः स दिननाथोऽ-  
पि' सहस्रकरोऽपि तथापि पतित एव । अर्थान्तरन्यासोऽयमलङ्कारोऽन्तु दृष्टान्तः  
समर्थकत्वात् । समर्थ्यसमर्थकभावो हि तत्रैव क्रियते न दृष्टान्ते । तत्र केवलं  
साध्यार्थप्रतिविम्बोदाहृतिरेव । उक्तं च—“उक्तस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिविम्बनिर्देशनम् ।  
यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते” इति ॥ किं चार्थद्वयं यत्र विशेषरूपं  
स दृष्टान्तः, यत्र तु सामान्ये विशेषरूपं सोऽर्थान्तरन्यासः, इति, उद्वटः ।  
तथा चाह—“अर्थविशेष. पूर्व दृष्टाभावाच्चि (जिं? जि) तेतरयोः । तादृश-  
मन्योन्यं स्याद्यत्र पुनस्तत्र दृष्टान्तः” इति ॥ ६ ॥

नवकुङ्कुमारुणपयोधरया स्वकराग्रमुक्तरुचिराम्बरया ।

अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा भृशमन्वरज्येदतुपास्करः ॥ ७ ॥

वरुणस्य दिशा पश्चिमाशयातिसक्तिः गाढ संक्षेपं प्राप्यात्यर्थं रविरन्वरज्यं  
दुनुरक्तो लोहितो बभूव । कीदृश्या वाक्यया नवकुङ्कुममिवाकृणाः पयोधरा मेवा  
यस्याम्, न्या भगवतो ये स्वकरा निजकिरणास्तेर्यमुक्तं परित्यक्तं संबद्धं चो  
रुचिरं दीप्तिमदम्बरं स यस्याम् । अथ चान्वरज्यत् रौगाव यभूयेति यकोक्तिः ।  
य. किंल परजाचिक्रयातिसक्तिमुपैति सोऽवश्यमेवानुरज्यते व्यसनी सम्यचनं ।  
कीदृश्या नया नवकुङ्कुमेनाकृणौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः, तथा रागिणा स्वदे-  
स्तरय मूत्र निर्वाधि कृतं रुचिरमम्बरं दुगूलं यस्याः । अन्वरज्यदिति, रज्जेर्दि-  
वादित्वान् श्यञ् । यदि वा “कुपिरज्जोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च” । “अनि-  
दिता” मिति नलोपः ॥ ७ ॥

गतवत्यराजत अपाकुसुमस्तयकृद्युतां दिनकरंजननिम् ।

षट् लानुरागकृत्वा च्छदलप्रतिबद्धमध्यमिव दिग्बलयम् ॥ ८ ॥

१ 'यथाय' च पाठ । २ 'यदि तर्हि' क. पाठ । ३ 'इति तर्हि' य पाठ । ४ 'गते' य पाठ ।  
५ 'पि तथा' य पाठ । ६ 'कर' न पाठ । ७ 'दु' य पाठ ।

सूर्येऽप्यनतिं गते लम्बमाने सति दिग्बलयमाशाच्चक्रवालं शुशुभे । कीदृशे  
दिनकरे, जपा लताविशेषस्तस्याः कुसुमस्तवकः पुष्पगुच्छस्तस्येव युतिः का-  
न्तिर्यस्य लोहिते इत्यर्थः । अतश्च दिग्बलयं कीदृशं, बहलानुरागं समुत्कटारु-  
णम् यत् कुहविन्ददलं पद्मरागविशेषखण्डं तेन प्रतिबद्धं स्यूतं मध्यं यस्य त-  
न्निर्घ्नं, श्लये किल कुहविन्दः क्रियते रविरेतत्स्थानीयः । दिनकर इति “छत्रो  
हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” ॥ ८ ॥

दुतशातंक्रौम्भनिभमंशुमतो वपुरर्द्धमन्नवपुषः पयसि ।

व्यरुचद्विरिञ्चिनखभिन्नवृहज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥

दुतशातक्रौम्भनिभ गलितकनकसदृशं रवेर्विम्बं व्यरुचत् व्यद्योतिष्ट ।  
कीदृशस्य पयसि उदधिजलेऽर्धमन्नवपुषः सामिबुद्धितदेहस्य । किमिव व्यरु-  
चदित्याह—विरिञ्चिनखैर्गलकरजैर्भिन्नं विदारितं बृहत्सर्वव्यापि यज्जगदण्डं ब्र-  
ह्माण्डं तस्यैकं खण्डं शकलमिव । व्यरुचदिति “युद्धयो लुडि” । एकमेवै-  
कतरम् “एकाच्च प्राचाम्” ॥ ९ ॥

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अपरदिक् पश्चिमांशां सर्वं धर्मयोगाद् गणिका वेश्ययोपा सा रविं विय-  
दालयाद् गौनगृहान् निरकासयत् निष्कासयामास । कीदृशं सूर्यमनुरागवन्ते  
रक्तं तथा नेत्रयोः सुसकारि विम्बमुद्ग्रहन्तं, यतोऽतापकरमखण्डरश्मिम्, तथा  
पेतवसुं अष्टतेजस्कम् । यापि गणिका सा, कामुको यद्यनुरागवान् व्यसनी  
भवाति लोचनसुखदो रभ्यघ्नानुद्देजकश्च यावदपेतवसुस्तावत् क्षणादेव त स्वा-  
लयाभिष्कासयति । अपिशब्देऽर्थान्तरागमे सति विरोधप्रतिपादनार्थं । निरका-  
सयदिति कासयतेर्लेङ् । अतापा. करा यस्य तमतापकरम्, अथवा तापं न  
करोतीति अतापकरम् ॥ १० ॥

अभितिग्मरश्मि चिरमा विपयादवधानखिन्नमनिमेपतया ।

विगबन्मधुव्रतकुलामुजलं न्यमिमीलद्वज्जनयनं नलिनी ॥ ११ ॥

अन्तं पद्मेव नयनं नलिनी न्यमिमीलत् निमीलयामास । कीदृशमभिति  
ग्मरश्मि सूर्याभिमुखं चिरं बहुकालमवधानेन दर्शनेन खिन्नमुद्दिग्ममिव ।

१'रा'श्च पाठः । २'नाधर्म्य' ख पाठः । ३'निष्कमयामास' ग पाठः । ४'सकोचयामास' ग पाठः ।

कियच्चिरं दर्शनमित्याह-आ विषयात् आ दर्शनगोचरात् यावद्भगवान् दृष्टिपथे-  
ऽस्थादित्यर्थः । कथमवधानखिन्नमित्याह-अनिमेषतयासङ्कोचत्वेन । अन्यच्च की-  
दृशमदनयनं, विगलङ्करयत् मधुवनकुलं भृङ्गवृन्दमेवाशुजलमञ्जनवाष्पवारि-  
यस्य । संकुचिते हि पक्षे भ्रमरा अन्यतो यान्ति । अथ चोक्तिः-यस्याः किल  
पतिर्देशान्तरं याति सावश्यमेव तमादृष्टिविषयं<sup>१</sup> पश्यति, अनिमिषदर्शनखिन्नं  
पतदशु च नयनं निमीलयति । न्यमिमीलदिति भीलेर्ण्यन्ताल्लुङ् । च्लेशङ् ।  
उपघाहस्वो विभाषितः ॥ ११ ॥

अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्यमस्तमितभानु नभः ।

विगतोरुतापमतमिस्रमभादपदोपतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥

नभः खमभात् रेजे । कीदृशम्, अलद्योङ् अनुदितचन्द्रं नष्टरवि च, अपग-  
तमहाप्रभं च । कथं तर्ह्येवमभादित्याह-अतमिस्रमसंजातध्वान्तं यतः । ननु य-  
स्य सुगुणा न सन्ति केवलमेव दोषाभावस्तत्कथं भातीत्याह-यो विगुणो-  
णरहितस्त्वस्य यस्मात् निर्दोषतैव गुणः । एतदुक्तं भवति, यस्य परोपकारिता-  
दयो गुणा न सन्ति यावदुपघातादिदोषं न करोति, एतावानेव तस्य महान्  
गुणः । अतश्च नभसो यद्यपि चन्द्रोदयादि न विद्यते तथापि तमोदोषामावा-  
च्छोभा युक्तैव । विगतोरुतापमिति गुणपक्षे एव वा योज्यम् ॥ १२ ॥

रुचिघाम्नि भर्तारि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगतं विविशुः ।

ज्वलनं त्विपः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥१३॥

रुचिघाम्नि तेजोनिलये भगवति भास्करं भर्तारि त्विषां पत्न्यौ परलोकं  
लोकान्तरं याते सति, तद्भासो निर्मला वद्विमविशन् । अग्नौ तेजो निक्षिप्य  
सवितास्तमेतीत्यागमः । कथं वान्यथा जन्मान्तरे स एव पतिः सुलभः । अ-  
तश्च ता यद्यग्निप्रवेशं न कुर्युस्त्वत्कथं प्रातः समागमस्तेन तासां स्यात् । यापि  
विमला भर्तृशरणा नारी सा भर्तारि मृते सत्यवश्यमेवाग्निं प्रविशति जन्मान्तरे  
च तमेव पतिं लभते । रुचीनां घाम स्थानं भास्करः । इयश्च्योऽसंभावना-  
याम् । यथा केच भोदयसे, इति ॥ १३ ॥

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती विकसत्कुमुम्भकुसुमारुणताम् ।

चिरमुज्झितापि तनुरौज्झदसौ न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥१४॥

असावातमभुवो ब्रह्मणः सम्बन्धिनी पितृप्रसूः पितृजननी तनुर्मूर्तिः संध्या-  
लक्षणा चिरं तेनोज्जितापि त्यक्तापि तस्य प्रकृतिं स्वभावं नौज्जत् न जहौ ।  
तथाहि जनतया द्विजगणेन कृतनमस्कृतिः, तथा विकसत्फुल्लं यत् कुसुम्भकुसुमं  
तद्वदरुणतां रक्तत्वं विभ्रती । प्रष्ट्यापि लोहितः सर्वलोकनमस्कृतश्च । पितृप्रसू-  
स्तनुः संध्या । एवं किलानुश्रूयते-पुरा सिंसुत्रया प्रजासृजा बह्व्यस्तन्वस्त्यक्ताः ।  
तत्र देवान् दृष्ट्वा या तनुस्त्यक्ता साऽहोरूपा संपन्ना, पुनर्देत्यान् दृष्ट्वा या त-  
नुस्त्यक्ता सा रात्रिरूपाजायत । भूयः पितृन् निर्माय या तनुस्त्यक्ता सा सं-  
ध्या समपद्यत । जनानां समूहो जनता । औज्ज्वल्येति उज्ज्वलं । पितृन्प्रा-  
सोष्टेति पितृप्रसूः, किप् ॥ १४ ॥

अथ सान्द्रसांध्यकिरणारुणितं हरिहेतिहृति मिथुनं पततोः ।

पृथगुत्पपात विरहार्तिदलदृष्टदयस्तृतासृगनुलिप्तमिव ॥ १५ ॥

अथ संध्यानन्तरं पततोर्मिथुनं पक्षियुग्मं पृथगुत्पपात विच्छेद्यमाप । कत-  
रन्मिथुनमित्याह—हरिहेतिहृतीति । हरिहेतिश्रृङ्गं सा हृतिराह्वानं यस्य तत्  
तथोक्तं चक्राहमित्यर्थः । चक्रधाकमिथुनं हि रामशापान्निशि वियुज्यते इत्याग-  
मः । तथा गाढसन्धिवेलाप्रयुच्चलोहितम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-विरहेण यासावार्तिः  
पीडा तथा दलत् स्फुटत् यद्वहदयं ततः क्षुतं यदसृग्मुधिरं तेनानुलिप्तं क्षुरित-  
मिव । संध्यायां भवः सांध्यः । सन्धिवेलादित्वाद्दण् । हृतीति द्वेषः क्लिप्ति य-  
जादित्वादिग्यणः 'दल' इति दीर्घः । दलदिति "वर्तमानसामीप्ये" इति लट् ।  
एवमन्यत्र ॥ १५ ॥

निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म यया ।

दिवसात्ययात् तदपि मुक्तमसौ चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः ॥ १६ ॥

असौ श्रीजनं प्रति चपला चञ्चलेत्येतत् न चोद्यं न द्रोपः । ययैवंधि-  
धमपि कृतं तस्याः कियदेतद्युक्तमित्यर्थः । किं तथा कृतमित्याह—यया श्रि-  
या दिवसात्ययाद् दिनवयात् तदपि जलजन्माज्जं मुक्तमुत्सृष्टम् । किं तदिति  
तच्छब्देन योऽस्या धर्मो विवक्षितस्तमाह-निलय इत्यादि । श्रियः पश्याया एत-  
देव सततमज्जन्म निलयो वसतिरिति यत्प्रथितं लोके प्रसिद्धमतश्च, या निज-  
मपि गृहं त्यजति सा लोकेऽस्थिरेति कियत् तस्याभ्योद्यम् । निलीयतेऽस्मिन्निति

निलयो निकाय । सततशब्दे “लुम्पेदवश्यम् कृत्ये तुकाममनसोरपि । समो वा हितततयोर्मांसस्य पचि युद्धजो” रिति ॥ १६ ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमिवास्यते घत मयाबलया ।

रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति संधययापि सपदि न्यशामि ॥ १७ ॥

तत्क्षणं सध्ययापि सपदि न्यशामि नष्टम् । न केवलं दिनेन रविणा च शान्तं यावत्सधिवेलयापीत्यपिशब्दार्थं । उत्प्रद्यते-इत्यतो द्वेतोरिव न्यशामि । कुत इत्याह—अथ दिवसोऽनुमित्रं रविणा सह विलयं रिनाशमगमत् प्रातवान्, अतश्च मयाबलया स्त्रियास्य रुचिभर्तुस्त्रिवपा पत्युर्विरहाधिगमात् वियो गावाप्त्या घतं किमिवास्यते कुत इव स्थाप्यते । यदा किल नार्या भर्ता तन्मि त्राणि च नश्यन्ति तदासावप्यवश्यमेव म्रियते । सध्या च रवेर्भार्यास्थानीया । यतस्तेजोरूपं कालविशेषं सध्या, स च रुचिभर्ता । घतं विपादे । रुचिभर्तेति, अथलेति च सामिप्राये नामनी । न्यशमीति भावे लकारः । अनुमित्रमिति “दृतीयाथे” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ १७ ॥

पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिविम्बरोपित इवाम्बुनिधि<sup>१</sup>म् ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत् परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥

पतङ्गं सूर्यं स एव मृगराट् सिंहस्तस्मिन्प्रविधिं याते सति करिषटानी लानि ध्वान्तानि भुवनं समन्तात्परितस्तरिरे व्यापुः । कथमिबोदधिं सूर्यं पति ते इत्याह—निजप्रतिविम्बरोपिते इवेति । यथा सिंह स्वप्रतिविम्बाचलोरुनकुपि ते सिद्धान्तराशङ्कयाम्बोधिं पतिते सति नागयूथानि विपक्षामाधाद्ग्नं व्याभुवन्ति, एव तमोभिर्जगद्धानशे इति वाक्यार्थः । परितस्तरिरे इति परिपूर्वस्य स्तृणान्ते कर्तरि लकारः । ‘ऋच्छ्रुत्पृता’ मिति गुणः । द्वित्वम् । “शर्पूर्वा स्वयः” । मृगपु राजते इति मृगराट् ॥ १८ ॥

व्यसरन् नु भूधरगुहान्तरतः पटलवर्तिर्वह<sup>१</sup>लपङ्कुरुचि ।

द्विसावसानपटुनस्नमसो वहिरेत्य वाधिकमभक्त गुहाः ॥ १९ ॥

किमलम्बताम्परविलग्नमधः किमवर्द्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

प्रससारतिर्यग्ध दिग्भ्य इति प्रचुरीभयन्न निरधारि तमः ॥ २० ॥



युग्मकम् ॥

तमः प्रचुरीभवत् घनतां गच्छत्सद् इतीत्यं न निरघारि न निरचायि,  
कुत आगतमिति न निष्कृतम् । तमेव निश्चयप्रकारमाह—व्यसरदित्यादि । एतद्  
दिनान्तोत्कटस्य तमसो घनकर्दमनीलं पटलं संघातो महीध्रकन्दरामभ्यात् च-  
द्विर्वाहं व्यसरत्रिजंगाम, आहोस्त्रिद्विर्वा यथादागत्य शुद्धा दरीरभक्त व्याशु-  
त, अम्बरविलग्नमाकाशस्थं सत् किमघो भुवि व्यलम्बत पपात, किंवा अच-  
नीतलतो भूपृष्ठादूर्ध्वमाकाशं यावदवर्धत वृद्धिं जगाम, भूमेः छे किंस्वित्प्रस-  
सारत्यर्थः । किंवा तिर्यङ्क्षिरञ्चीनं दिग्भ्यः सकाशात् प्रवृत्तमिति सर्वव्यापि-  
त्वादनश्चयः । व्यसरदित्यङ्गन्तः । निरघारीति कर्मणि लकारः ॥ १६-२० ॥

स्थगिताम्बरचितितले परितस्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति ।

दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः प्रियचेरभवत्तर्भ सुदृशो ददृशुः ॥ २१ ॥

भरितनभोभुवि लोकनेत्राणि चान्धयति निष्फलीकुर्वति तमसि सति, नि-  
शाभिसारिकाः रसो राग एव तमोऽगणनादञ्जनं तद्यदा दधिरे बभुः । असौ  
हेतोस्ताः कान्तचतुष्कमार्गं ददृशुः । तेन ता अपि कथं नान्धकारिता इति न  
चोचमिति भावः । रागेण हि न तमो न भयं न लज्जा न लाघवं वा गणपत  
इति तत्स्वभावः । अत एव तदपूर्वमञ्जनम् । नहि रागोऽञ्जनत्वेन क्वचित्  
प्रसिद्धः । अथ च रसाञ्जनमञ्जनविशेषं यदोद्भूतदा ददृशुरित्यर्थान्तरम् । यः  
किल तिमिरहृतदृष्टित्वाद्रसाञ्जनं विभर्ति सोऽवश्यमेव हारिदृष्टिर्भवति । अन्धे-  
र्ज्ञात्वादिकस्य शतरि अन्धयतीति रूपम् ॥ २१ ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभयन् न भयाय सान्द्रतमसन्तमसम् ।

सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

कम्पाश्चिदभिसारिकाया दयितोपगमे प्राणनाथाभिसरणे सान्द्रतमसन्तमस-  
मविद्यनं तिमिरं भयाय वासाय नाभवत् न जातम्, तमो भयं न चोदपादयदि-  
त्यर्थः । तथा स्तनौ तनुरोमराजिपथस्य मध्यस्य च वेपथवे कम्पाय नाभवता-  
मिति विभक्तिपरिणामः । अभयमिति वा बहुवचनं, तमसः कुचयोश्च बहुत्वा-  
त् । तमो भयाय कुचौ च मध्यकम्पाय न बभूवुरित्यर्थः । अवलानां हि नक्त-  
मुमयमपि भवितुं युक्तं, कथं तर्हि नाभवदित्याह—कार्यगुरुतां प्रयोजनगौरवं  
प्रियोपकरणान्तिलक्षणमवधार्य निश्चित्य । कार्यप्राप्तौ हि नैवंविधाधिन्ता मनः

स्पृशन्ति । अथघार्येति भिन्नकर्तृकत्वात् क्तवोत्पत्तिभिन्त्या । अथघारणे हि सुतनुः कर्त्री, अभवने तु तमः कुचौ । दृश्यते चासौ प्रायशो भिन्नकर्तृकत्वेऽपि । यथा कालिदासस्य—“अवजानासि मां यस्तादतस्ते न भविष्यति । मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप से” ति ॥ यथा च भारवेः—“वीक्ष्य रत्नचपकेष्वतिरिक्तां कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् । जज्ञिरे बहुमताः प्रमदानामोष्ठयावकनुदो मधुवाराः” इति । “निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् । असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत सृत्योरपि पक्षपातः” इति च ॥ तथा—“संचिन्त्य संचिन्त्य हि जीवलोके त्रयः पदार्थाः हृदयं प्रविष्टाः । इक्षोर्विकारा मतयः कवीनां मत्ताङ्गनापाङ्गविलोकितं चे” ति ॥ तथा—“कादम्यरीकथां श्रुत्वा नान्या मे रोचते कथा । तावद्धि मधुरा द्राक्षा यावत्कान्तावचोध्रुति” रिति ॥ एवमन्येऽपि । नचात्र हृदयङ्गमाः परिहारा विद्यन्ते । यदि चात्र तमः कुचावेवावधारणेऽपि कर्तारः । अचेतनानामपि चेतनव्यवहारोपचारो दृश्यते । यथा पुण्यं वर्धयते पापं हन्ति नरमिति । केचिन्तु अभयापेक्षामुपगमापेक्षां वा समानकर्तृकतामाहुः । कार्यगुरुतामवधार्य यदभयं दयितोपगमो वेत्यर्थः । भयायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । सन्ततं तमः सन्तमसम् “अयसमन्धेभ्यस्तमसः” । दयितोपगम इति कर्मपट्टीसमासः । प्रियं प्रति यदभिसरणमित्यर्थः । तन्धी चासौ रोमराजिस्तनुरोमराजिः, तस्याः पन्थास्तत्पथो मध्यम् । “ऋक्पूर्वधूपथामानले” ॥ २२ ॥

ददृशेऽपि भास्कररुचाहि न यः स तर्मी तमोभिरधिगम्य तताम् ।  
द्युतिमग्रहीद्ग्रहणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥ २३ ॥

स ग्रहणस्तारानिकुरुम्वस्तिमिरव्याप्तं तर्मी शर्धर्गं प्राप्य द्युतिमग्रहीत् कान्तिमाददे पुस्फार । कोऽभाधित्याह-यो दिनेऽपि रचितेजसापि न दृष्टः । अहन्त्यपि यो नैक्षि स कथं तमसि दृश्यते इत्याह-ये लघवः प्राकृताम्भे मलिनाश्रयतः कलुषाधारवशात् नीचमेवया स्फुटा जायन्ते । ग्रहणश्च लघुः स्वल्पप्रमाणत्वाद्दृष्टतेजस्कत्वाच्च, निशापि मलिना तमोन्पत्वात् । ग्रहग्रहणं तारकोपलक्षणम् ॥ २३ ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपदशाः ।

समयेन तेन सुचिरं शयितद्रुतबोधितस्मरमयोधिपत ॥ २४ ॥

तेन समयेन कालेनावला नार्य इमानीमानि वस्तून्यबोधिपत कर्तव्यतया  
 ज्ञापिताः । किं किमित्याह-अनुलेपनानि कुङ्कुमादीनि, कुसुमानि माल्यानि,  
 दीपदशाः प्रद्योतकवर्तयो दीपावस्थाभेदा वा । किमिति तेन बोधिता नतु स्वय-  
 मबुध्यन्तेत्याह-पतिषु कृतमन्यवो विहितरूपः । ता हि मानिनीत्वात् स्वयं प्र-  
 एडनं न कुर्वते । यदा हि स कालोऽतिदुःसहोऽतस्तेन बोधिताः । कथमबो-  
 धिपतेत्याह-सुविटं दिनं शयितोऽनुद्रूतोऽनन्तरं क्षिप्रं बोधितः पट्टकृतः स्मरः  
 कामो यत्र, कामोऽपि तासां जनित इत्यर्थः । 'कृतसुतमनोभवबोधनं समवयो-  
 धिपते'ति पाठान्तरम् । अबला इति "गतिबुद्धि" इत्यादिना कर्मसंज्ञा । अ-  
 बोधिपतेति बोधयतेः कर्मणि लकारः । च्लेः सिच् । "स्यसिच्सीयुद्ता-  
 सिष्वि"ति चिण्वदिद् च । "असिद्धवदत्राभा"दिति चिण्वदिटोऽसिद्धत्वात्  
 "लेरनिटी"ति णिलोपः । उक्तं च । इट् चासिद्धस्तेन मे (?) लोप्स्यते णि-  
 रिति । पत्वम् । "आत्मनेपदेष्वनत" इति भ्रस्यादादेशः । अडागमः ॥ २४ ॥

वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः ककुभं समस्क्रुत माघवनीम् ॥ २५ ॥

अथानन्तरं हिमरश्मेः करनिकरो माघवनीं ककुभमैन्द्रीमाशां समस्क्रुता-  
 भूपयत् । कीदृशंशुजालं स्फुरद् द्योतमानम् । उत्प्रेक्षयते-भूतलादुद्गतमिवानन्त-  
 शिरोरत्नदशशतीदीधितिनां पटलं निकुम्बम् । फणाशब्दः स्त्रीपुंसयोः सयते ।  
 समस्क्रुतेति "प्रतियत्ने" तद् । "करोतौ भूपथे" इति सुट् । मघोन इयं  
 माघवनी, "मघवा बहुल"मिति त्रैदेशो विभाषितः ॥ २५ ॥

विशदप्रभापरिगतं विवभाबुदयाचलज्यवहितैन्दुवपुः ।

मुग्गमप्रकाशदशनं शनकैः सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

शक्रदिशः पूर्वाशाया मुखमारम्भो विवभौ व्यद्योतिष्ठ । कीदृशं विशदया-  
 मलया प्रभया शशिभासा शनकैः परिगतं व्याप्तम्, तथोदयाद्रिणा व्यवहितमि-  
 न्दोर्वपुयंत्र । किमिव विवभाविन्याह-मुखं वदनमिवेति तन्त्रेण मुखशब्दस्याय-  
 मर्थः । कीदृङ्मुखं सह विलासहासेन विभ्रमस्मितेन वर्तने इति सविलासहा-  
 सम्, अत एवाप्रकाशदशनमलक्ष्यदन्तम् । यथा कस्याधिचार्याः सस्मितं गूढद-  
 न्तं मुग्घं भाति, एवं शक्रदिशो निकटीभूतवन्दं सप्रभं मुखमाभादित्यर्थः । प्र-

भाया हास उपमानं, शशिनो दशना, मुखस्य मुखं, शक्रदिशस्तु नायिका सामर्थ्याक्षिता । उदयान्तरितघन्द्रायाः शक्रदिशो वपुर्मुखमिव वभावित्वेवं वा योज्यम् ॥ २६ ॥

कलया तुपारकिरणस्य पुरः परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् ।

क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति ॥ २७ ॥

लोकैः खमष्टमूर्तिमूर्तिरिति क्षणं मृषा नाभ्यपद्यतालीकं न ज्ञातम् । हरस्याकाशं वपुरिति सत्यमविदुरित्यर्थः । कीदृग् गगनमित्यमृषा बोधकारणमाह-इन्दोर्लेखयाग्रभागे मृदु कृत्वा भिन्नं नाशितं मिश्रितं वा तमःपटलमेव जटा यस्य तत् तथोक्तम् । शशाङ्कमौलेरपि देहः शशिलेखयाच्छुरिततिमिरनिभजटः । भिन्नं विदारितं विशेषितं च, क्षणं यावच्छशी कलारूप इत्यर्थः । अभ्यपद्यतेति कर्मणि लकारः ॥ २७ ॥

नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकवरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।

ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखस्य हिमरश्मिदलम् ॥ २८ ॥

हरेरिन्द्रस्य या हरितपूर्वा दिक् नस्या मुखं प्रारम्भस्तस्य हिमरश्मिदलं चन्द्रखण्डं ददृशे दृष्टम्, शशी किञ्चिदुदियायेत्यर्थः । कीदृग्दलं ललाटतटहारि अर्धोदितत्यादलिकस्थलसदृशम् । मुखे किल ललाटमवश्यंभावि । कीदृशस्य मुखस्य नवाम्लाना यालौ चन्द्रिका ज्योत्स्ना सैव कुसुमं तेन कीर्णं मिश्रितं यत् तमस्तदेव कवरी धम्मिल्लं तद्विभर्ति यत्तस्य, अतश्च ज्योत्स्नासंपर्कान्मलयजार्द्रमिव चन्दनलितमिव शशिदलम् । यथा नायिकायाः कुसुमकीर्णकवरीके मुखे चन्दनलितं ललाटं शोभते, एवं शक्रदिग्मुखं सचन्द्रकमभादिति वाक्यार्थः । ददृशे इति कर्मणि लकारः ॥ २८ ॥

प्रथमं कलाभयदथार्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः ।

दधति भुवं क्रमत एव नतु द्युतिशालिनोऽपि सहस्राभ्युदयम् । २९ ।

शशी उदितः सन्नादौ लेखामाशोऽभूत्, ततोऽर्थे ततोऽपि महदभूत् संपूर्णः संपन्नः । प्रथममेव किं न महानभूत् क्रमः किमाश्रायत्याह-ये प्रथितौजसस्तेजस्विनस्ते क्रमत एव परिपाठ्या निश्चितमुपचय वृद्धिं दधति प्राप्नुवन्ति नतु सहसा अप्रतर्कितमपि । परिपाठ्या शनैः शनैः शुभमाप्यते किल । यथा-

“आदावङ्कुर एव सर्वधिकलो द्वित्राणुपत्रान्वित पश्चात् तन्मरुं च निर्यद  
 कृष्णश्लक्ष्णाल्पनालोऽनति । छायावाञ्च ततस्ततोऽपि विटपी तुङ्ग फलाढ्यस्त  
 तो गच्छन् वृद्धिमिति क्रमेण सुधिया वक्त्रीव नीतिं तरु” इति ॥ समप्रविभा-  
 नेऽर्धशब्दो नपुंसकमाविष्टलिङ्ग । अमहानेव महानियाभूदिति महदभूत् “अ  
 भूततद्भावे चि्व” । “आन्महत्” इत्यात्वं न भवति, उत्तरपदाभावात् ।  
 गौणत्वात् महदर्धस्य च । आश्रितपूर्वाधस्य उपचरितोत्तरावस्थो हि च्यन्ते  
 नार्थोऽभिधीयते इति नात्र महत्त्व प्रधानम् ॥ २६ ॥

उदमज्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

प्रथमप्रबुद्धनदराजसुतावदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

कैटभाख्य दानव जिगायेति कैटभजिद्विष्णुस्तस्य शयन शय्याधिस्त  
 त शशिना उदमज्जि उदितमिति भावे लकार । कीदृशेनापनिद्र विकसित  
 यत्पाण्डुरसराज श्वेतपद्म तस्येव रुक कान्तिर्यस्य, अतश्च प्रथमप्रबुद्धा हरे  
 प्रागुत्थिता यासौ नदराजसुता अश्रितनया लक्ष्मीस्तस्या वक्त्रचन्द्रेणैव । सा  
 अपि कैटभार शयनादुत्तिष्ठति सितकमलकान्तिश्च । पश्चात् स्वपन्ति प्रथम  
 प्रबुध्यन्ते इति सन्मद्वेलाचार । वदनेन्दुनेवेतीन्दुशब्द प्रशसायाम् ॥ ३० ॥

अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपुर्जलधिं व्यतीत्य शशिदाशरधिः ।

परिवारितः परित ऋक्षवलैस्तिमिरौघराक्षसबल विभिदे ॥ ३१ ॥

शशयेव दाशरधि स जलाधिमुल्लङ्घ्य तिमिरौघमेव राक्षसबल विभिदे  
 नुनोद । कीदृशो लक्ष्मणा शशानुगत सम्बद्ध कान्त वपुर्यस्य, तथा ऋक्षव  
 लैरुडुनिकर समन्तादुद्धृष्टित । यथा अधिमुल्लङ्घ्य ऋक्षवलैर्वानरसैन्यै परि  
 वारितो लक्ष्मणन सामित्रिणानुगतो रामो रक्ष सैन्य वधश्च एवमिन्दुर्मृगेण वि  
 ह्नैरानुगत ऋक्षवलैरुडुगणै परिवारितस्तमो वधञ्जेति वाक्यार्थ ॥ ३१ ॥

उपजीवति स्म सतत दधतः परिमुग्धता वणिगिवोडुपतेः ।

धनवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरम्भसामुपचयाय कलाम् ॥ ३२ ॥

अम्भसा निधिरुदधि शशिन कला लेषामुपजीवति स्म बुभुजे । किम  
 धंमुपचयायोक्तासाय । शशिरुग्मस्पर्शादि अश्रिवधन्ते । कीदृश उडुपते सदा

परिमुग्धतां कान्तत्वं विभ्रतः, तथा घनवेधिर्मैधमार्गः खं सैव वीधिर्दृष्टमार्ग-  
स्तामघतीर्णवत आरूढस्य । क इवोपजीवतीत्याह-वणिगिव । यया कस्यवि-  
त्यरिमुग्धतां वा'लिशत्वं दधतो हृदं गतस्य वाणिजको वृद्धये कलां लाममु-  
पजीवति ॥ ३२ ॥

रजनीवशाद्बुदयमाप शशी सपदि ध्यभूपयदसावपि ताम् ।

अविलम्बितक्रममहो महतामितरेतरोपकृतिमचरितम् ॥ ३३ ॥

निशामासाद्य चन्द्रः कान्तिं लेभे तत्क्षणं सोऽपि तामलंबके । अत्रैव वि-  
स्मयमानोऽर्थान्तरं न्यस्यति-अहो सज्जनानां चेष्टितमनोपेक्षितपरिपाटि इतरे  
तरोपकृतिमत् परस्पररोपकात्युक्रमम् । यावदेक उप'कुरुते, तावदेवान्युः-  
कुरुते इत्यर्थः । इतरेतरस्योपकृतिर्विद्यते यस्य तदितरेतरोपकृतिमत् । 'सञ्चे-  
ति पाठे, अहो महतां सत्साधु शोभनं चरितं, यतोऽविलम्बितमितरेतरस्योप-  
कृतिर्यत्रेति योजना ॥ ३३ ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां रुदतीमिवानवरंतालिकृतैः ।

मुहुरामृशान् मृगधरोऽग्रकरैरुदशिष्वसत् कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥

कुमुदिन्येव वनिता तां शशी मुहुः करामैः स्पृशन् उदशिष्वसत् व्याको-  
यामास । कीदृशीं कुमुदिनीं, दिवसं समग्रमेव वासत् भृशमत्यर्थमुष्णरुचेश्च-  
रुडांशोः पादैः किरणैर्दृतां निःश्रीकां कृतामत पञ्चाङ्गिच्छिन्नमृङ्गगुञ्जितैः रुदती-  
मिव । यदा किल परमहेला केनचित्पादताडिता भवति तदा सा परिभवाद्गो-  
दिति, ततः पती रागतस्तां पाणिना स्पृशन् समाभ्वासयति । दिवसमिति  
"कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । करणामप्राण्यप्रकराः "राजद-  
न्तादिषु परम्" । उदशिष्वसदिति श्वसेत्यन्तात् "शिथ्रुवृक्षुभ्यः कर्तरि चड्" ।  
णिलोपः । उपधाह्रस्वः । द्वित्वम् । सन्यद्रावादित्वम् । इत्येव कार्याणां प्रवृ-  
त्तिक्रमः ॥ ३४ ॥

प्रार्तिकामिनीति ददृशुश्चाकृताः सरजन्मघमर्पयसवे । क्षिताम् ।

सुदृशोऽभिभर्तुं शशिररिमगलज्वलयिन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम ॥ ३५ ॥

अभिभर्तुं म्रियामिमुखे या इन्दुमणिदारुवधूमन्द्रकान्तयन्त्रपुत्रिका तां नार्यः

प्रतिकामिनीति ददृशुरपश्यन्, सपत्नीयमित्यैवान्त, विपक्षत्वेन शशङ्किरे इत्यर्थः । अत एव चकिताखस्ताः साशङ्काः । कीदृशीं तां, चन्द्रकिरणैः स्रवन्तो जलविन्दवस्तोयकणा यस्यास्तामत एव कामोत्थस्वेदान्मुनेव व्याप्तामतश्च संप्रतीशङ्का युक्ता । दारुवधूर्यन्त्रपुत्रिकोच्यते । इन्दुमणीनां दारुवधूरिति पट्टी-समासः । यदि वा इन्दुमणिरैव दारुस्तस्य वधूर्वधूप्रति'कृतिरिति व्याख्येयम् । दारुवधूरिति पाठान्तरम् । तदा इन्दुमणेश्चार्वी वधूरिति समासः ॥ ३५ ॥

अमृतद्रवैर्विदधदञ्जदशामवमार्गभोषधिपतिः स करैः ।

परितो विसर्पिं परितापि भृशं वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥३६॥

माने एव श्रातकत्वाद्धिपं तदोषधिपतिः शशी मानिनीतां देहादवतारयति स न्यवर्तयत् । कीदृगोपधीशः करैः किरणैरवमार्गं स्पर्शं कुर्वन् । कीदृशैरमृतद्रवैः पीयूषसाधिभिरप्यवा अमृतेन द्रवैराद्रिरप्यवा अमृतं द्रवो रसो येषां तैरमृतद्रवैः । कीदृशे मानविषं परितो विसर्पिं समस्तन्यापि, अत एवात्यर्थपरितापकरम् । अन्योऽप्योषधिपतिर्गण्डिकः पानीयद्रवैः करैरवमार्गं परिमार्जनं कुर्वन् कापाद्धिपं निरस्पति ॥ ३६ ॥

अमलात्मसु प्रतिफलस्रभितस्तरणीकपोलफलेषु मुहुः ।

विससार सान्द्रतरमिन्दुरूचामधिकावभासितदिशां निकरः ॥३७॥

शशिकरनिकरोऽतिवर्णं विससार प्रसृतः । कीदृशः आपाण्डुपु युवतिगण्डस्थलेष्वभित उभयतः प्रतिफलन्, अत एवाधिकप्रकारीकृतदिक्त्वं ज्योत्स्नायाः । यदा हि दर्पणादौ तेजः प्रतिफलति तदा प्रकाशाधिक्यं जायते, अन्यस्मिन्नप्यमलात्मनि सत्पुरुषे कचिदन्तर्भावं कुर्वन्नवश्यमेव भृशं प्रसरति ॥ ३७ ॥

उपगूढवेलमलधूर्भिभुजैः सरितामबुक्षुभदधीशमपि ।

रजनीकरः किमिव चित्रमदो यदि रागिणां गणमनङ्गलशुम् ॥३८॥

शशाङ्कोदये जनतां कामयुक्तां दृष्ट्वा यो विस्मय पापात् प्रत्याह-यथा क्षपानायो गाम्भीर्ययुक्तं बहुजानि समुद्रमप्यबुक्षुभदुष्सासयामास तदा किमिवाश्चर्यं यन्मन्मथकातरं कामिवृन्दमक्षोभयत् । गम्भीरक्षोभणाक्षुक्षोभणस्य सुकरत्वादिति भावः । कीदृशं नदीपतिम्, अलपय ऊर्मय एव भुजास्तैरुपगूढवेलमा

लिङ्गितमर्यादम् । चन्द्रोदये हि वेलां यावदग्निः प्रसरति । योऽपि कामी कामेन क्षोभ्यते स बाहुभ्यां कान्तामाश्लिष्यति ॥ ३८ ॥

भवनोदरेषु परिमन्दतया शयितो लसत्स्फटिकयष्टिरुचः ।

अवलम्ब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान् मदनः ॥ ३९ ॥

इह दिने कार्यान्तरासक्त्या कामो न पट्टभवति, चन्द्रोदयेऽपि सर्वं उत्सुको भवतीति भावः । तत्राह—गवान्नाधिधरप्रधिष्ठान् स्फुरत्स्फटिकदण्डसितान् चन्द्रकरान् वासवश्रमान्तरेष्ववलम्ब्य गृहीत्वेव स्मर उदतिष्ठत्, यतो दिने परिमन्दतयापट्टत्वेन शयितः पतितो वा । यः किल मन्दत्वेन शेते स यष्टिमवलम्ब्य गृहान्तरात्तिष्ठति । शयित इति “निष्ठा शीङ्” इति कित्वाभावः । उदतिष्ठदिति “अनूर्ध्वकर्मणी” ति निवेद्यात्तङ्भावः ॥ ३९ ॥

अविभावितेषुविषयः प्रथमं मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।

उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना यदधर्मधास्त्रि धनुराचकूपे ॥ ४० ॥

प्रथमं प्रदोषसमये तिमिरेण निश्चितं स्मरोऽपि अलक्षितलक्ष्योऽभूत् । कथमित्याह—यदमुना मदनेन शशिनि उदिते सति, अत एवाशाः प्रकटयति सति धनुराचकूपे चापमाकृष्टम् । यदि चासौ तमस्यपि पश्येत् तत्पूर्वमेव कामुंकास्फालनमकरिष्यत् । आचकूपे इति कर्मणि ल. । इपोर्विषयः शरव्यम् ॥ ४० ॥

युगपद्विकासमुदघाद्गमिते शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत ।

द्रुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥ ४१ ॥

शिलीमुखा भृङ्गाः शराश्च तेषां गणः पूगः स यथाक्रमं कुमुदे कामिनीचित्ते चावकाशमलभत प्रापत् । शशिन उदयान् तुल्यकालं विकासं व्याकाशतां प्रापिते । किं कृत्वा अलभत, पुष्पधनुषो धनुषः कामचापात् त्र्यंमागत्य द्वयमपि तत्रस्थमभूत् । यत्र हि पुष्पाणि तत्र भ्रमराणां रतिः, यत्र च धनुस्तत्र शराः । पुष्पान्तराणि च सङ्कुचितत्वाद्पाम्यालयः कुमुदेष्वतस्थुः, कामिन्यश्च सकामास्तदाभूवन्निहिते वाक्यार्थः । “अवकाशमाशु हृदये सुदृशां गमिते विकासमुदघाज्जशिनः । कुमुदे च पुष्पधनुषो धनुषश्चलितः शिलीमुखगणोऽलभते” ति पाठान्तरम् ॥ ४१ ॥



ककुभां मुखानि सहसोज्ज्वलयन् दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

इन्दुः शशी कुसुमेषु काममदिदीपदवर्धयत् । कीदृक् शशी, अविर्मल-  
पिस्तस्य नयनाक्षेत्रात् प्रभवो यस्य सोऽत्रिनयनप्रभवो ब्रह्मपिनयनजन्मा । अ-  
त्रिनयनात् सञ्चारी इन्दुर्जात इत्यागमः । अत एवापरो दहनोऽपरो घट्टिः ।  
यतस्त्रिनयननयनोत्थेनाग्निना कामो दीप्तोऽभूत् अयं तु यदात्रिनयनप्रभवस्तदापू-  
र्वत्वम् । अन्यच्च कीदृशः, ककुभां मुखानि दिगन्तराणि सहसा ऋगित्येवोज्ज्व-  
लयन् प्रकाशयन्, तथा रतये रमणाय निधुवनार्थमाकुलत्वमुत्कण्ठां दधत् कु-  
र्वन् । त्रिनयनाग्निरपि दिङ्मुखान्याभासयन् कामं चादिदीपत् । अत एव रतये  
तद्धार्यायै विद्वलतां चक्रे । अदिदीपदिति दीपयते: “आजिभासी” ल्युपघाह-  
स्यो विकल्पितः ॥ ४२ ॥

इति निश्चितप्रियतमागतयः सितदीधिताबुदधवत्यचलाः ।

प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥ ४३ ॥

अचलाः कामिन्यः प्रतिकर्म मण्डनं कर्तुमुपचक्रमिरे आरेभिरे । कदेति  
पूर्वोक्तेन प्रकारेण सितरश्माद्युद्गते सति, यतस्तदा ताः सम्भावितयज्ञभागमनाः ।  
युक्तं चैतत् । यतोऽथसरे सर्वं किञ्चित् कृतमुपकारि गुणाय नान्यदा, स च  
तासामलङ्घ्ये समयः कान्तागमनात् । उपचक्रमिरे इति “प्रोपाभ्यां समर्था-  
भ्या” मित्यात्मनेपदम् । इतिशब्दोऽत्र प्रतिकर्मणा सम्बध्यते ॥ ४३ ॥

तदेवाह—

सममेकमेव दधतुः सुतनोर्गुरुहारभूषणसुरोजतटौ ।

घटते हि संहततया जनितामिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

अङ्गनायाः कुचस्थले मुक्ताकलापमेकमेवोदधतुः । किं पर्यायेणेत्याह—समं  
तुल्यकालं साधारणं च । युक्तं चैतत् । यतो यौ संहततया एकयोगक्षेमत्वेन  
जनितामुत्पादितां निर्विवरतां संश्लेषमभेदं धारयतः तयोरेदमेव घटते इदमेव  
युक्तं यदलङ्करणशनादीनां साधारणत्वम् । स्नौ च संहततया पीवरत्वेन नि-  
र्विवरतां नीरन्ध्रत्वं दधतः ॥ ४४ ॥

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरो जघनस्थलीपरिसरे महति । ;

रशनाकलापकगुणेन वधूर्मकरध्वजद्विरदभाकलयत् ॥ ४५ ॥

काविघोषा काञ्चीकलापदात्रा सरकुञ्जरमाकलयत् ववन्ध । क जघन-  
स्थली श्रोणीतटी सैव परिसरः समभागस्तत्र । रशनालङ्कृतनितम्बदर्शनात्  
कामोत्पत्तेः । तत्र वद्ध इव वद्धः । कीदृशि परिसरे कदलीप्रकाण्डे इव र-  
म्भास्तम्भाविध रुचिरौ रुचिर्गुणैः ऊरू एव तरू यत्र । द्विरदो हि वृत्ते ब्रह्म्यते  
॥ ४५ ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलमुषि रोध्ररजः । ५५

नवमञ्जनं नयनपङ्कजयोर्विभिदे न शङ्खनिहितात्पयसः ॥ ४६ ॥

तासां वामलोचनानामिदं शङ्खनिहितात् पयसो दुग्धाश्च विमिदे तु विशेषे  
पमाप, शङ्खनिहितदीरतुल्यं बभूव । यथा शङ्खे निहितं क्षीरमेकवर्णत्वात् तस्य  
विशेषमापादयति तद्वदिदमपीत्यर्थः । किं किमित्याह—स्वभावरक्तेष्वधरेष्वोष्णेषु  
यावकरसः, पाण्डुगण्डस्थलेषु च सितरोध्रचूर्णं, रम्ययोश्च नेत्राङ्गयौर्नवाञ्जनम् ।  
रम्यत्वं तु नेत्राणां पङ्कजरूपेण सुदृशां ग्रहणेनात्तिष्ठम् । एतेन प्रकृतिचारुत्वं  
तासामुक्तम् । विमिदे इति कर्तरि लः ॥ ४६ ॥

स्फुरदुज्ज्वलाशरदलैर्विलसद्दशानांशुकैसरभरैः परितः ।

धृत्नमुग्धगण्डफलकैर्व्यरुचन् विकसद्भिरास्यकुसुमैः प्रमदाः ॥४७॥

नार्यो विकसद्भिः सहपरास्यकुसुमैर्वन्त्रपद्मैर्व्यरुचन् अद्योतिपत । कीदृशं.  
स्फुरन्तः सकम्पा उज्ज्वला रक्ता अशरा श्रोत्रा एव दलानि पत्राणि येषां, त-  
था ममन्ताद्विलसन् दीप्यमानो दन्तांशुनामेव केसराणां भरो येषु, तथा धृता  
मुग्धा मनोहा गण्डाः कपोला एव फलकानि गण्डफलकानि कपोलमण्डलानि  
वैधृतमुग्धगण्डफलकैः । कुसुममपि दलकेसरयुक्तं भवति । एकदेशिभ्युपमेयम् ।  
प्रमदाना लताभिरनुपमितत्वात् । सामर्थ्याच्च तत्प्रतीतिः । तेन यथा लताः कु-  
सुमैर्विराजन्ते एवं सुवैस्ता यद्भुरिति वाक्यार्थः । यदि वा विशेषाभिधाने  
कुसुमान्यत्र पद्मानि योद्धव्यानि उपमेयत्वात् । नहि सुखं पद्मादन्येन कुसुमे-  
नापमीयते । तस्य तु फलानि पद्माङ्गाः । प्रमाद्यन्तीति प्रमदाः, प्रकृष्टो मदो  
या यासाम् । व्यरुचिनि “सुदृशो लुहि” ॥ ४७ ॥

भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथवा कुशलः ।

मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ॥४८॥

सुदृशां शशी खच्छमरदप्रतिबिम्बव्याजेनातो हेतोरिवाविशत् । कुत इत्या-  
ह—यः कुशलः प्राङ्गः स यत्नवतामिभूतो यस्माद् देशान्तरं याति, अथवा त-  
स्यैवानुप्रवेशं कुरुते । उक्तं च—“यत्नवतामिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो  
वे” ति । शशी च नारीकपोलैरुज्ज्वलतया विजित इति प्रतिमाच्छलेन तत्रैव  
प्रायिशत् ॥ ४८ ॥

ध्रुवमागताः प्रतिहर्ति कठिने भदनेपवः कुचतटे महति ।

हृतराङ्गवेत्त यदिदं गरिमग्लपितावलग्नमगमत् तनुताम् ॥ ४९ ॥

कामिनीकठोरपीवरूपयोधरस्थले नून कामसायकाः प्रतिहृतिमागताः कु-  
ण्ठत्वं माताः, कुचयोर्महत्त्वात् कठिनत्याश्च निश्चितमुत्फलिता इत्यर्थः । कथं जा-  
नीये इत्याह—यद्यस्मादिदं कुचतटं बाह्याद्यन्याधयवयवत् कार्यं न थयी । यदि  
हृदि तैस्तद्गमनं भवेत् तदन्याङ्गवत् तन्न भवेत् । नचैतत् । तस्मात् नूनं तत्र ते  
प्रतिहृताः । कीदृगिदं गरिम्या खौल्येन ग्लपितं यौद्धितमयलग्नमुदरं येन तत्  
गरिमग्लपितावलग्नम् । गुरोर्भावो गरिमा “प्रियस्थिरे” ति गरादेशः । ग्लपि-  
तमिति “ग्लाहायनुवमां चै” ति मित्संज्ञा ॥ ४९ ॥

न मनोरमाखपि विशेषविदां निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।

गृहमेष्यति प्रियतमे सुदृशां वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

वृद्धमे वासयेश्म गन्तुं प्रवृत्ते सति वनितानां चित्तं वस्त्रानुलेपनपुष्पेषु  
न निरचेष्ट निश्चयं नैव लेभे । कथं न निरचेष्टेत्यनिश्चयस्वरूपमाह—इदं योग्य-  
मनुरूपं चैतद्वेति । कदाचित् ता अहृद्याः स्युर्नैत्याह—मनोरमाखपि । कदाचित्  
ता अनभिज्ञा इत्याह—विशेषविदां विशेषज्ञानात् । कथं तर्ह्यनिश्चय इति चेत्  
पत्सुः प्रेयस्स्थादिशेषैस्तेरुज्ज्वलाः । स्वप्नो हि अयं प्रेम्णो यथाकल्पेण्यसंभवः ।  
उक्तं च—“सन्नानां विरचनादितशोभैरागतप्रियकथैरपि दूत्यम् । सन्निरुष्टरतिभिः  
सुरदारैर्भूपितैरपि विभूषणमपि” इति ॥ निरचेष्टेति कर्तरि लुङ् ॥ ५० ॥

यपुरन्वलिप्त परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया न वधुः ।

चममस्य घाटमिदमेव हि यत् प्रियसङ्गमेष्यनवलेपमदः ॥ ५१ ॥

काचिद्बधूः प्रस्तुतेऽपि मण्डने देहं नान्वलित्त न समालम्ब्य । कुतः आलिङ्गनमुखान्तरायभीरुत्वात् । सा हि मनुते यदि समालभे तत् कान्ताल्लिङ्गनस्पर्शव्यवधानं ममोत्पद्यते इति । युक्तं चैतत् । यतोऽस्य चपुषो बाढं सत्यमिदमेव क्षमं साम्प्रतं यत् कान्तसम्पर्केष्वनवलपमदः । अवलेप उत्सेकः । यदि वा एतद्द्वपुरनवलपमनवज्ञम् । यदि च ता अनुलिम्पेयुस्तनः सावलेपमदो भवेत् । सहानुलिम्पेनेति कृत्वा । अन्वलिम्पेति च्लेः सिच् । अङ्गदेशो हि तडि विभाषितः । “भूलो भूलि” ॥ ५१ ॥

निजपाणिपल्लवतटस्वलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ॥

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्यकमलश्वसनैः ॥ ५२ ॥

अन्या नायिका मुखवासमास्यसंस्कारं परीक्ष्यानुभूय शिद्धित्वा मुमुदे पिप्रिये । केन परीक्ष्य, आस्यकमलश्वसनैर्ध्वजत्रपञ्चमारुतैः । कीदृशैरभिनासिकाविवरं नासिकानिरोकसंमुखं शनैरुत्पतितैः । कुतः स्वकरकिसलयस्य मध्यप्रतिघातात् । वासो भावना ॥ ५२ ॥

विधृते दिवा सवयसा च पुरः परिपूर्णमण्डलविकासभृति ।

हिमधाम्नि दर्पणतले च मुहुः स्वमुखश्रियं मृगदृशो ददृशुः ॥ ५३ ॥

सारङ्गाद्यो मुहुर्निजवदनलक्ष्मीं शशिनि आदर्शविम्वे च ददृशुरैलन्त, मुकुटदर्शनपूर्वं शशिने दृष्ट्वा इन्दुमुखे तुल्यकान्तिनी विधिदुरित्यर्थः । द्वयोरपि तुल्यत्वात् । कीदृशे द्वये यथाक्रमं सर्वातुल्यया दिवा वियता सवयसा वयस्यया च विधृतेऽवलम्बिते, तथा परिपूर्णमण्डलं मण्डलस्याभोगस्य विकासं विस्तरं विभर्ति यस्तस्मिन् अखण्डमण्डलधारिणि उभयस्मिन् ॥ ५३ ॥

अधिजानु याहुमुपधाय नमत्करपल्लवार्पितकपोलतलम् ।

उदकण्ठ कण्ठपरिवर्तिकलस्वरशून्यगानपरया परया ॥ ५४ ॥

अन्यया जानुनि भुजमूर्ध्वं निधायोदकण्ठ उदकण्ठतम्, प्रियं प्रत्यौत्सु-  
 ष्यममराजीत्यर्थः । कीदृशं मुहुः, नमत्करपल्लवं नमत्करं मण्डलस्थलं एव ।  
 तथा कीदृश्या, कण्ठ एव परिवर्ति भ्रमत् कलस्वरशून्यं मधुरध्वनिरहितं यद्गानं  
 गेयं तत्परया तन्सङ्गत्या, कण्ठपरिवर्तित्वाद् ध्वनेर्वाहिः कलस्वररहितं गायन्त्येत्य-  
 र्थः । अथवा कण्ठपरिवर्तिकलस्वरशून्यं शुष्कं यद्गानं तत्परया । सुरदुःस्वाभ्यां

विनालीकं यद्वेयं रुदितं वा' शुष्कं तदुच्यते । सा चोत्कण्ठया गायति नतु  
सुखेन । जानुन्यधिजानु । उदकण्ठीति भावे । खरो ध्वनिः पद्ज्जादिर्वा ॥५४॥

प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः सुतरामभीष्टजनचित्तगृहः ।

प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतरास्तरुणीजनो दृश इवाथ सखीः ॥५५॥

अथोत्कण्ठानन्तरं कामिनीलोकः कान्तं वल्लभमुद्दिश्य सखीः प्रजिघाय  
दूतीर्व्यसर्जयत् दृश इव । यथा प्रियं प्रति दृष्टीरागतो नवेति प्राहिणोदेवं ता'  
इत्यर्थः । कीदृशीरिति श्लेषः । प्रणयः प्रीतिस्तस्य प्रकाशनं प्रकटीकरणं विद-  
न्तीति तद्विदः, मधुराः पेशलगिरोऽनुल्वणत्वात् । तथाभीष्टजनस्य नायकलो-  
कस्य चित्तं गृह्णन्त्य आवर्जयन्त्य आकर्षयन्त्यश्चेत्यभीष्टजनचित्तगृहः । द्वितीया-  
थदुबचनम् । ग्रहेः किप् । सम्प्रसारणं, शम् । मुग्धतरा मनोहाराः । प्रजिघा-  
येति “हेरचङि” इति कुत्वम् । कान्तमन्विति लक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञा ॥ ५५ ॥

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥ ५६ ॥

काचित् नायिका अभिदूति दूत्यांमितीत्यं संदिदिशे संदेशं ददौ । किमि-  
त्याह—एनं कान्तं प्राप्य तथा प्रवीणं त्वं कथयेयथा स कान्तो मम लघुतां  
लाघवं स्वयंप्रार्थनां नावगच्छति नैव जानीते, यथा च दयां मयि कुरुते इति ।  
मध्येया नायिका बौद्धव्या, या मानं धारयितुं न शक्नोति नापि लाघवं ग-  
न्तुम् । एनमिति अन्वादेशे “द्वितीयाटौस्त्वेनः” ॥ ५६ ॥

दयिताय मानपरयापरया त्वरितं यथावगदितापि सखी ।

किमचोदितप्रियहितार्थकृतः कृतिनो भवन्ति सुहृदोऽसुकृताम् ५७

काचित् सखी दयिताय तूर्णं ययौ कान्तार्थं जगाम, इयितमानेतुं दूत्यं  
चकारेत्यर्थः । कदाचित्प्रेषिता स्यादित्याह—अपरयान्यथा कयाचिन्नायिकया अ-  
गदितापि यतो मानपरया मनस्विन्या । यदि न संदिष्टा कथं तर्हि यथाविति  
वैधर्म्येणार्थान्तरन्यासमेतत्समर्थनार्थमाह—किमसुकृतामपुण्यवन्तामेवंविधाः सुहृ-  
दो मित्राणि भवन्ति । किंभूता इत्याह—अचोदिता अनुक्ता एव प्रियमनुद्देजकं  
हितं चानुकूलमर्थं कार्यं कुर्वन्ति ये तेऽचोदितप्रियहितार्थकृतः, अत एव कृ-

तिन प्रवीणा , पुण्यभाजना'नामेवविद्या सहाया सघटन्ते इति तात्पर्यार्थं ।  
उक्तं च—“निपानमिव महद्भुक्ता सर पूर्णमिवारुडजा । शुभकर्माणामायान्ति  
सहायाश्च घनानि च”ति ॥ सा च भाजन यतो मानिनी, सागसि पत्यावको-  
पो लाघवाय, यतोऽगदितापि सखी ययौ । दयितायेति तादर्थ्यं, “गत्यर्थकर्म-  
णी”ति वा कर्मणि चतुर्थी ॥ १७ ॥

प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं यदि तावदस्य पुनरेव मया ।

क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैष ततः कलयेदमानमनसं सखि माम् ॥ १८ ॥

अवर्धाय धैर्यकलिता दयितं विदधे विरोधमथ तेन सह ।

तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं न सहासि साहसमसाहसिकी ॥ १९ ॥

तद्वेत्य मास तमुपालभथा नहि दोषमग्य किल विद्म वयम् ।

इति संप्रचार्य रमणाय बधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ॥ २० ॥

( विशेषकम् )

काचिन्नायिका इत्येव संप्रचार्यं विचार्यं कृतापराध्यापि कान्ताय वृत्तीं  
प्राहिणोत् । किमित्याह—इ सखि यदि तावदागस्कारिण प्रिय स्वयमेव प्रति  
भिद्य देव प्रयोध्यापि भूयोऽस्य मयोचितानुवृत्तियोग्यं विचाराधन क्रियते तत  
एव माममानमनसममानिनीं मुग्धा कलयेत् जानीयात् । दोषाविष्करण प्रतिभे-  
द ॥—अथ चेद्धैर्यकलिता मानावष्टग्धा सती प्रिय तिरस्कृत्य तेन साकं धैर्य  
करै तत्तव किमपलप्यते । एतत् साहस वैराग्य कर्तुमक्षमा, यतोऽसाहसिकी  
अर्धारा मृदुमना । प्राणेश्वरेण सह वैराचरण महत्साहसम् । सहसा वर्तते  
इति साहसिकी “ओज सहोम्भस ” इति उक्तम् ॥—तदेतदेवमवेत्य ज्ञात्वा त  
धूर्त मासोपालभथा मा प्रतिभैरसी । यद्येव तन्नाशय तवादूरस्थमवेत्याह—नही  
ति । अस्य कान्तस्य किल वयं यस्माद् दोषमपराध न जानीम । किलालीके ।  
तत्त्वतो विद्म, तस्य त्वज्जातमिव कुर्म इत्यर्थः । तेन न भवति पूर्वोक्तदोषा  
पसर इति संप्रचार्यं रमणाय बधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् । उपाल  
मया इति “सोत्तरे लङ्घ” । उपालम्भो वाच्यता । विद्मोति ‘विदो लटो  
घे’ ति मसोऽत्र मादेशः । त्रिभिर्विशेषकम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

ननु संदिशेति सुदृशोदितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

निजमैक्षि मन्दमनिशं निशितैः ऋशितं शरीरमशरीरशरैः ॥ ६१ ॥

कयाचित् मुग्धाद्या लज्जया न किञ्चिदपि किलाभिदधे प्रत्युक्तम् । कदाचिदपृष्टा स्यादित्याह-ननु संदिश संदेशं वेद्वि किं तस्य घाच्यमित्युदितया । केनोदितयेति चेत् प्रकृतत्वाद् दृत्यैव । मूफेय तर्हि किमभूदित्याह-केवलमात्मीयमङ्गं तयैक्षि दृष्टम् । कीदृशं मन्दं सख्यं यतोऽनिशं सदा निशितैस्तीक्ष्णैरशरीरशरैः सरसायकैः ऋशितं तनूकृतं पीडितम् । किलाल्लीके । न किञ्चित् किलोक्तं, तनुकायदर्शनात्तु सर्वमेवोक्तमित्यर्थः । सुदृशेत्यभिधानोपेत्या कर्तरि तृतीया । लकारौ कर्मणि । कृशं करोति ऋशयति “शाधिष्ठवत्” कर्मणि “र-भ्रतो हलादेर्लघो” रिति रादेशः । ततः कर्मणि निष्ठा ॥ ६१ ॥

ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरान् नरवत् प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।

सुहृदर्थमीहितमजिह्मधियां प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

दूत्य आगत्य नायकान् नरवत्पुरुषवत् घाष्ट्यैणाब्रुवन् । यतः प्रगल्भा घृष्टा मतिबुद्धिगर्भेऽभ्युद्वेरेत्यासां तास्तथाविधा गिरो वाचो यासां ताः प्रगल्भमतिगर्भगिरः, सप्रतिभा यत इत्यर्थः । ननु निर्लज्जत्वं नाम कुलाङ्गनानां दोषस्तत्कथं नरवदुचुरित्याह-येऽजिह्मधियोऽमायिकास्तेषां स्वभावस्य विरुद्धमनुचितमपि चेष्टितं मित्रार्थं शोभते, जिह्वार्थं चेद्विकृष्टं नाचरन्ति तन्मित्रार्थमदोषार्थमेत्यर्थः । ताश्च सप्यर्थं धृष्टमूचुरिति न कश्चिद् दोषः ॥ ६२ ॥

ब्रुवते संत्युक्तं तदेव यचनं सप्तभिः कुलकेनाह—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तमनुप्रसक्तहृदयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ॥ ६३ ॥

तव सा कथासु परिघट्टयते श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।

घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमत्प्रतया ॥ ६४ ॥

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।

द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते नवनागवल्लिदलराशिरसः ॥ ६५ ॥

दधति स्फुटं रतिपतेरिपचः शिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।  
 हृदयं निरन्तरवृहत्कठिनस्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥  
 कुसुमादपि स्मितदृशः सुतरां सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।  
 अनिश निजैरकरुणः करुण कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥  
 विपतां निषेवितमपक्रियया समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।  
 अमृतसृतोऽपि विरहाद्भवतो यदमूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥  
 उदितं प्रियां प्रति सहार्दमिति श्रदधीयत प्रियतमेन वचः ।  
 विदितेद्भिते पुरत एव जने समुदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ॥ ६९ ॥

( कुलकम् )

प्रिया प्रति सख्युद्देशेन यत्सख्या इत्युक्तेन प्रकारेण वच उदितमभिहितं  
 यत् प्रेयसा सहार्दं समीतिं श्रदधीयत समभावि श्रद्धीकृतम् । किं तदिन्त्याह-  
 ममेत्यादि । ता भवत्कान्ता निर्धूण कामोऽत्यर्थमुपतापयति, स्वद्विरहेयेतिमात्र ।  
 उत्प्रेक्ष्यते-इत्यनो हेतोयस्त्वयि मत्सरो रोपस्तत इति विणोति । तदेव रोप  
 कारणमाह—रूपजनिता कीर्तिं लोके यो ममाखण्डयत् तमनु त प्रति इय प्र  
 सङ्गहृदया गतचित्तेति । य किल यस्यै कुप्यति त च बाधितुमशक्न स त  
 द्वय्यांन् बाधते । 'रितिचिरिजिरिदाशद् द्विसाया' मिति क्षिणोतीति रूपम् ॥  
 -तवेत्यादि-तव च कयासु सतीषु यत्सा मुहुर्मुहु कर्णं करशाखाप्रण चालय  
 ति तन निश्चित त्वद्गुणनिकरभरितमप्यवैतृप्येन त घनता प्रापयति । यत्  
 किल वस्त्रादिक धान्यादिपूरित निर्भर कर्तुमिष्यते तद्यष्ट्या परिघट्टयत । पते  
 न चानुरागसूचक मोहायित नाम प्रकार उक्त । प्रियकथाया तल्लीलाभिदर्शने  
 वा तद्भावभावित मोहायितम् ॥ -उपताप्यमानमित्यादि-तस्या सिततरसरोज  
 दृशो नीलोत्पलाद्या नवनागवक्षिदलराशिरस अशुष्कताम्बूलीलतापत्रपूगनिर्या  
 साऽपि ओष्ठमार्द्राकर्तुमशक्न एतोऽलघूपिणमभिरत्युष्णै श्वसितैरच्छ्वासैरुपता  
 प्यमान शाप्यमाणम् ॥ -दधतीत्यादि-स्फुटं निश्चित स्वरसायका शितता तैरण्य  
 दधति धारयन्ति । कुतो निश्चय इत्याह-यदुत्पलपत्राद्या पर्यावधमपि हृद  
 यमभिदन् यमञ्जु । कीदृश निरन्तर नीरन्ध वृहत् स्थूल कठिन कर्कश यत्  
 स्तनमण्डल कुक्षामोक्षलेधावरणमाच्छादन यस्य तत् तथोक्तम् । यद्येते शिता



न स्युस्तत् कथमेवंविधं हृदयं भिन्नुः । यदि कवचितं तच्छरैर्दुर्मेघम् ॥-कु-  
सुमादपीत्यादि-तस्याः सितदृशो विकसिताद्या. कुसुमात् मालत्यादि'कुसुमा-  
दपि सुकुमारं मृदु अङ्गमित्येतत् नापरथा नान्यथा, सत्यमेतदित्यर्थः । इति  
प्रतिज्ञा । अत्र हेतुमाह-यद्विर्वयः कुसुमशरः सैः कुसुमनयैः पृषदकैरत्यर्थमे-  
तदङ्गं कर्णं मन्दमुत्पति वाधते । यदि चैतन्न स्यात् तत्कथं पुष्पमयाः शरा-  
स्तद्वाधेरन् । कुसुमेपुरित्यन्वर्थं नाम । उत्पतीति सकर्मकत्वात् तडभावः ॥  
-विषयामित्यादि । सत्यमिदमुच्यते यदपचारेणोपयुक्तं तत्सर्वमेव किञ्चिद्विषयामु-  
पैति मारकत्वं याति । तद्यथा चरकाचार्यः—“प्राणः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या  
निहन्त्यमून” इति । कथं ज्ञायते इत्याह-यद्भवतो विरहात् त्वया विना निर्वृ-  
त्तिकारिणोऽपि शशिमयूखा अमूं सर्षीं दहन्ति तापयन्ति । प्रियं विना चन्द्रि-  
कासेवनमपक्रिया ॥-उदितमिति । सख्योक्तं कान्तेन वचः श्रद्धायत सत्यं ज्ञा-  
तम् । वचनमात्रात् कथं श्रद्धानमित्याह-यस्मात्पुरत आदावेव विदितेङ्गिते ज्ञा-  
ताशये जने गिर ईरिता उक्ताः सत्यः सपदि तत्क्षणमेव लगन्ति हृदयं प्रवि-  
शन्ति । सदानुरक्ता सा ममेति विदितेङ्गितः, अतस्तत्संभावितवान् । यदि वा  
पूर्वं विदितमिङ्गितमाशयो यस्य तत्रेति (रागिणो ? गिरो) लगन्ति । तस्य च  
तयाशयो ज्ञात. यथा मां प्रत्ययमनुरक्त इति । श्रद्धायतेति कर्मणि लकारः ।  
सप्तभिः कुलकम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।

उदिते ततः सपदि लब्धपदैः क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥ ७० ॥

शशिन्युद्धते सति-तरुणैः प्रयये गतम् । उत्प्रेक्ष्यते-प्रेयसीमुषितस्य चेत-  
सोऽनुपदिभिरन्वेष्टृभिरिव जग्मे । प्रदोषागमे हि तत् तामिस्तेषां हृतं, तत्का-  
लमेव तर्हि कथं न यातमित्याह-प्रथमं परिमूढतां मोहमुपगतैस्ततो निशा-  
नाथे उद्धते तत्क्षणमेव लब्धपदैः प्राप्तव्यवसायैः । प्रदोषे प्रेयसीनां सस्वरुस्त-  
नो मुहुर्मुहुसुंमुहुः, ततः कामिनो यगुरिति वाक्यार्थः । अन्योऽपि निश्चि यद्,  
चौरैर्हृतसद्यस्वो भवति, तदा प्रथमं मूढतां याति, ततः प्रकाशे जाते लब्धपदः  
सन् अन्वेष्टुं याति । पदं व्यवसायो गतिश्च । “अनुपद्यन्वेष्टा” । प्रयये इति  
भावे ॥ ७० ॥

इदानीं कान्तगृहप्राप्ति. प्रेयसीनां वक्ष्यते—

निपपात संभ्रमभृतः श्रवणादासितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् ।

दयितावलोकविकसन्नयनप्रसभ्रणुन्नमिव नीररुहम् ॥ ७१ ॥

कस्याश्चित् कृष्णभ्रुवः कर्णादुत्पलं पपाताभ्रश्यत् । यतः संभ्रमभृतः प्रियप्राप्त्यादरातिशयधारिण्याः । कीदृगळं प्रणदितालिकुलं गुञ्जद्भ्रमरवृन्दम् । पतने निमित्तान्तरारोपरूपामुत्प्रेक्षामाह—दयितावलोकनेन प्रियदर्शनेन विकसत् प्रसरत् यन्नयनं तेन बलात् प्रणुन्नमिव प्रेरितमिव । यत् किल जनवृन्देन प्रेर्यते तत्पतति । अन्ये च पतितस्य शब्दायन्ते ॥ ७१ ॥

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितामुपगतः सहसा परिरम्य कञ्चन बधूमरुधत् ॥ ७२ ॥

कश्चित् कान्तामालिङ्ग्य अरुधत् उपावेशयत् इति । लुङ् । यतो रभसोत्थिताम् । त्वरोत्थाने कारणमाह—सहसाप्रतर्कितमेव यतः समुपागतः प्राप्तः । कीदृशीं तां स्तनयुगेन कलितां संबद्धाम् । कीदृशेन, उन्नतिमतोश्चमुखेन । अत्रोत्प्रेक्षा—दिवमुपनेतुमिवोच्चेन, अत एव चारुधत् । यस्य किल कश्चित् कलियित्वा बद्ध्वा बलात् कान्तां निनीयति सोऽवश्यमेव तां हृणद्धि । इवशब्दो भिन्नक्रमः ॥ ७२ ॥

अनुदेहमागतवतः प्रतिमां, परिणायकस्य गुरुमुद्ब्रहता ।

मकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात् कथमप्यपाति न बधूकरतः ॥ ७३ ॥

मकुरेण दर्पणेन बधूकरतो नवोदाहस्तात् कथमपि नापाति न पतिर्नम् । न जाने केन निमित्तेनाधो न जग्मे इत्यर्थः । पाते कारणमाह—अतिभरादिति । कीदृशेनादर्शनेत्यतिभरेऽपि कारणमाह—अनुदेहं, वेपथुः पश्चादागतवतः प्राप्तस्य परिणायकस्योद्बोद्धुः संबन्धिनीं गुरुं, गुर्वी गौरवास्पदं प्रतिमां प्रतिविम्बमुद्ब्रहता विभ्रता । अत एव काराद्वेपथुभृतः सकम्पात् । प्रियदर्शनादि नवोदाहस्तात्, सा किलात्मानमलङ्कृत्यादर्शं वीक्षते यावच्च कान्तोऽन्यगागतस्तावत् सा दर्पणे तं दृष्ट्वा मन्मथवशाच्चकम्पे । अतश्च मकुरस्य पातो युक्तः । यत्तु नापाति तद् दैववशात् । यः किल भारिको महामारं गृह्णाति अत एव च कम्पते तस्यावश्यं पातेन भविष्यम् । परिणयतयुद्ब्रहतीति परिणायकां भर्ता । एवम् "उपमगादिसमासेऽपि" इति एतद्वम् । अपातीति भावे ॥ ७३ ॥

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता ।

दयितेन तत्क्षणगलद्रशनाकलकिङ्किणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥

केनचिद्वल्लभेन वधूरुदासि उद्विगता । कीदृशेनावनम्य नप्रीभूय गाढमत्य-  
र्थमुपगूढवतान्निष्प्यता । पुरुषो ह्युन्नतो भवति नारी च हस्ता । उच्चविपमत्वा-  
दालिङ्गनं दुर्घटमिति, नत्वालिङ्ग्योदासि, अत एवोरसि श्लिष्टस्तनयुगेन । क-  
थमुदासि, प्रियसंसर्गात् तत्क्षणं गलन्ती शुत्पन्ती यासौ रशना तस्याः कल्लो  
मधुरः किङ्किणीरवो घण्टाध्वनिर्यत्र ॥ ७४ ॥

कररुद्धनीवि दयितोपगतौ हसितं त्वराविरहितासनया ।

क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

कयाचित् सीमन्तिन्या वसनं ववसे दुगूलं प्रावृतं, प्रथितमित्यर्थः । यतः  
प्रियप्राप्तो संभ्रमत्यक्लासनत्वात् हसितं भ्रष्टमत एव कररुद्धनीवि हस्तावष्टब्धो-  
च्चयम् । कथं ववसे, क्षणं दृष्ट्वा हाटकशिलासदृशी कनकदृषद्वैरी स्फुरन्ती  
घातमाना ऊरुभित्तिर्यत्र । ववसे इति कर्मणि लः ॥ ७५ ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ वदते जनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवससौ न गिरा पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥ ७६ ॥

काचिदचिरोढा जनाय सखीलक्षणाय कथय कोऽयमिति पृच्छते पश्चा-  
देत्य नेत्रे स्थगयन्तं कान्तं लज्जावतीत्वाद्वाचा वक्तुं नाभ्यवससौ न प्राभवत् ।  
रोमोद्गमेन त्वाख्यत् प्रियोऽयमिति, कान्तस्पर्शादेव तदुत्पत्तेरिति भावः ॥ ७६ ॥

उदितोरुसादमतिवेषयुमत् सुदृशोऽभिभर्तुं विधुरं प्रपया ।

वपुरादरातिशयशंसि पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि घाढमभूत् ॥ ७७ ॥

कस्याञ्चिद्वधा अभिभर्तुं प्रति प्रति प्रतिपत्तिमूढमपि प्रत्युद्गमनादिपूजां  
कर्तुमशक्नुमपि वपुरादं नितरामादरातिशयशंसि संभ्रमविशेषाख्यापकम्भूत् । पु-  
रोऽग्रे भर्तुरेव । तदेव प्रतिपत्तिमूढत्वमाह-सञ्जातोरुस्तम्भं प्रपया च विह्वल-  
मत एव चादरातिशयशंसि । नहि श्लेहेन विनैवविधावस्था भवति । श्लेहेनैवा-  
दरः । वादंशब्दो निपातितः ॥ ७७ ॥

परिमन्थराभिरलघुरुभरादधिवेश्म पत्युरुपचारविधौ ।

स्वलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन् गतिभिः ॥ ७८ ॥

ललना एवविधाभिर्गतिभिः प्रणयस्य प्रीतेरतिभूमिं परा कोटिमगमन् आ  
यन् । कीदृशीभिः पीबरोरुगौरवादलसाभिस्तथानुपद क्रमे क्रमे स्वलिताभिः प्र-  
तिहृताभिः । कदागमन् अचिवश्म वासवेश्मनि य पत्युरुपचारविधिर्मर्तृपूजा  
सपादनं तदा । ता हि तस्यागतस्य प्रत्युत्थानादिकं चिकीर्षन्त्यो यावच्च त  
दर्शनात् स्तम्भोत्पत्तौ स्खलनतश्चैवविधाभिर्गतिभिर्महती प्रणयातिभूमिं प्रका-  
श्यते । अपिर्विपाद्ये । मन्दस्खलितया हि गत्यातिभूमिगमनं दुर्घटम् ॥ ७८ ॥

मधुरोन्नतञ्च ललितं च द्रुशोः सकरप्रयोगचतुरं च वचः ।

प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितस्फुटनाट्यलीलमभवत् सुतनोः ॥ ७९ ॥

कस्याश्चित् कल्याणगात्र्या दृशार्ललितं नेत्रविभ्रमा वचनं च प्रकृतिस्थ  
सहजमपि निपुणागमितस्फुटनाट्यलीलमभवत्, निपुणात् प्रवीणादुपाध्यायादाग  
मितमभ्यस्तं स्फुटं निर्दोषं यद्नाट्यमभिनयस्तस्य लीला विलासो यस्य तत्  
तथोक्तम्, नतु कृत्रिमस्य तस्येदृशी शोभा भवतीत्यर्थः, इति रूपवत्त्वोक्तिः ।  
कीदृक् ललितं, मधुरे हृद्ये उन्नमिते च भ्रुवौ यत्र । वचः कीदृशं, सह करप्र-  
योगेन हस्तविक्षेपेण वर्तते इति सकरप्रयोगं चतुरं च विलासप्रवीणम् । वा  
चिकश्चाङ्गिकश्चाभिनयोऽत्र नाभ्यशब्देन विवक्षितः । क्वचित्तु नृत्तलीलमिति पाठः  
॥ ७९ ॥

तद्युक्तमङ्गं तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा ॥ ८० ॥

न विभावयत्यनिशमक्षिगतामपि मूर्त्तिं भवानतिसमीपतया ।

हृदयस्थितामपि पुरः परितः कथमीक्षते बहिरभीष्टतमाम् ॥ ८१ ॥

इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः चण्डाष्टिपातविहसद्बदनाम् ।

सकरावलम्बनममुक्तगलत्कलकाश्चि कांचिदरुणत् तरुणः ॥ ८२ ॥

( विशपकम् )

वायिन्द्रामिनीं युवा अरुणत् नामुचत् । कीदृशीम् इत्येवमभिधायोक्त्वा  
गन्तुमिच्छुं जिगमिषुम् । किमित्याह-नदित्यादि । अङ्गशब्दोऽत्र मात्सर्यगर्भे  
प्रियादाने । इ अङ्ग ! यत् तव विधात्रा चक्षु महस्रं न विहितं तदस्मात्प्रतम् ।  
कस्मादिपाह-येन न्वया मयि गोत्रभिदा सपत्नीनामाहायकेन लोके इन्द्रतया

विष्कृतम् । तव हि गोत्रभित्वादिन्द्रेण सादृश्यम् । गोत्रं भिनत्तीति कृत्वा ।  
 स हि गोत्रान्पर्वतान् भिन्नवान्, त्वं तु गोत्रं नाम भिनत्सि, मयि विपक्षना-  
 माह्वानात् । अतश्च तव यदि तावत् नयनसहस्रमकरिष्यत् तत्पूर्णे शक्रेण सा-  
 रूप्यमभविष्यत्, यत्तु नाकरोत् तदयुक्तम् । सहस्रमवयवानां यस्य तत् सह-  
 स्रतयमिति पष्ठीसमासः ॥ -किंच त्वं यदि मामक्षिगतां चक्षुर्विषयं शतामति-  
 समीपतयातिनिकटत्वात् अञ्जनमिव न पश्यसि तत् तामभीष्टतमामस्रत्सपत्नीं  
 हृदयस्थितामपि बहिर्याहो परितः सर्वत्र पश्यसि । अक्षितो हृदयस्य निकटत-  
 रत्वात्, हृदयस्य स्थगितत्वेन च दुर्लक्षत्वात् । यो हि निकटस्थं न विभावयेत्  
 स कथं पिहितं पश्येत् । अस्रदविभावनं तु गोत्रस्खलितात् सुज्ञानम् । अथ-  
 चाक्षिगतां द्वेष्यां द्वेष्यत्वात् मां न पश्यसि, तां पुनरिष्टत्वात् पश्यसीति भङ्गि-  
 मणितिः ॥ -इत्युक्त्वा गन्तुमिच्छुं कांचित् तरुणोऽरुणत् । कौदृशीं क्षणं प्रियं  
 प्रति यो दृष्टिपातः कटाक्षनिरीक्षणं तेन विहसत् प्रहर्षे प्रीतियुक्तं वदनं यस्या-  
 स्ताम् । कथमरुणत्, सकरावलम्बनं हस्तमवष्टभ्य । अत एवामुक्त्वा नपासितै-  
 व गलन्ती प्रियकरस्पर्शमुखानुभवेन शरीरोच्छ्वासात् बुद्ध्यन्ती कला मधुप  
 काञ्ची रशना यत्र रोधने तदमुक्तगलत्कलकाञ्चि । रुधेलंडि अमि अरुणत्,  
 हृन्डपादिलोपः । चर्त्तणत्वे । त्रिभिर्विशेषकोऽयम् । प्रमिताक्षरा वृत्तम् ॥८०-८२॥  
 अपयाति सरोपया निरस्ते कृतकं कामिनि चुचुवे मृगाक्ष्या ।

कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन स्वलितः किलेतरोऽपि ॥ ८३ ॥

कथाचित् सारङ्गाक्ष्या कृतकं कृत्रिमं चुचुवे लुते प्रियगमननिषेधार्थं, प-  
 ष्यात्तापेनेति भावः । कदा कामिति निःसरति सति । किमित्यसावागतोऽपि  
 नियात इत्याह—यतः सरोपया तथा निरस्तो निर्भस्मितः । इतरोऽपि कामी  
 कलयन्नपि कृतकमनया लुतमिति जानन्नपि अवतस्थे न यातः । कुत इत्याह—  
 अशकुनेनानिमित्तेन किल स्वलितः । अशकुनं व्याजमाश्रित्य द्रुते स्वलितः ।  
 तत्त्वतस्तु सव्ययः विरहपीडितत्वात् तु निवृत्त इत्यर्थः । अपयातीति सप्तमी ।  
 चुचुवे इति भावे । अवतस्थे इति कर्तरि । "समवप्रविभ्यः स्थः" । औपच्छ-  
 न्दसिकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

आलोक्य प्रियतममंशुकै विनीवौ यत् तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या  
 तन्नूनं पदमवलोकयांभूवे मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥ ८४ ॥

कान्तमवलोक्य वृष्टितोष्ये वाससि यन्मानिन्या वक्त्रचन्द्रं नम्रीकृत्यासितं तन्निश्चितं मानस्य दूर्णं पलायमानस्य पदं क्रमं स्थानं वा तपैक्षि । तद्दर्शनादेव हि स तस्या व्यपगतः । अतश्च धीक्षते कासौ गतोऽवसरो ह्ययं रोपस्येति । विनीवाविति गालवमतेन पुंवद्भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

सुदृशः सरसव्यलीकतप्तस्तरसा श्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ।

कथमप्यभवत् स्मरानलोष्णस्तनभारो न नखम्पचः प्रियस्य ॥ ८५ ॥

कस्याब्धिद्वामलोचनायाः कुचाभोगः कान्तस्य कथमपि नखम्पचः करजदाढी नाभूत्, कथमपि तेन तस्य जतानि ददतो नखानि न पक्वानीत्यर्थः ॥ पाके कारणमाह—प्रत्यग्रप्रियापराधसन्तप्तः । तस्य च तरसा स्वेच्छयैवान्निष्ठघतः परिध्वजमानस्य । सापराधे हि स्वेच्छाकारिणि अधिको रोपो जायते । कारणान्तरमाह—सयौवनोष्मा कामाग्निस्तप्तः । एवं कारणसामभ्यादाहो युक्तः । नखानि पचतीति नखम्पचः “मितनखे चे”ति खश् ॥ ८५ ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ॥ ८६ ॥

काचन काविभ्रायिका मुखेन रेजे । कीदृशी उदमहत् अशीतलं चोष्णमु-रोजद्वयं स्तनयुगं दधती । तथा या रूपवत्त्वात् ज्ञायते भुवस्तलमवनीपृष्ठं स्वयमुर्वशीव अप्सरा गता प्राप्ता । कीदृशेन मुखेन, अप्रतिमेन अविद्यमाना प्रतिमा यस्य तेनाप्रतिमेनासदृशेन सर्वोत्कृष्टेनेत्यर्थः । अत एव तां नायिकां प्रति मेनका नाम दिव्यस्त्री श्रिया रूपलक्ष्या नायिका नोत्कृष्टा । वंशस्थं वृत्तम् । तल्लक्षणं च “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरा”विति ॥ ८६ ॥

इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममासन्

प्रालेयांशोः सपदि क्वचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्यत्वं रतिषु विकसन्मन्मथश्रीविलासा

हीमत्यूहप्रशमकुशलाः शीघ्रवधश्चुरासाम् ॥ ८७ ॥

इति माघमहर्षिचिते शिशुपालवधकाव्ये प्रदोषवर्णनं नाम नवमः

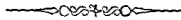
सर्गः ॥ ६ ॥

इत्थमुक्तेन प्रकारेण कामिभिर्नारीर्घटयितुं योजयितुं प्रालेयांशोर्हिमररमेः  
 रुचयो भासः काममत्यर्थं सपदि तत्त्वणमलमासन् समर्था अभूवन्, यतः शा-  
 न्तमानान्तरायाः । शशिमयूखदर्शनाद्दि मानो गलति । शीघ्रवो मधूनि पुन-  
 स्तासां रतिषु निधुवनेषु आचार्यत्वमुपदेष्टृत्वं चक्रुरिति अपरसर्गार्थसूचनम् ।  
 कौटुशाः शीघ्रवः, विकसन्तो बह्वलीभवन्तो मन्मथश्रियाः कामलक्ष्या विभ्रमा  
 येषु ते तथोक्ताः । तथा ह्रिया लज्जया यः प्रत्यूहो विभ्रस्तस्य प्रशमे निवृत्तौ  
 कुशलाः पटयः । अत एवाचार्यत्वं चक्रुः । शान्तेति शमेर्निष्ठा । “वा दा-  
 न्तशान्ते”ति इडभावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तल्लक्षणं तु “मन्दाक्रान्ता मम-  
 नततगा गः समुद्रतुलोकैरि”ति । वास्तवमलङ्कारः । इति भद्रम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमद्दामहोपाध्यायाचार्यवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचा-  
 र्यविरचितायां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषौप-  
 ध्याख्यायां प्रदोषवर्णनं नाम  
 नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

## शिशुपालवधकाव्ये

दशमः सर्गः ।



सज्जितानि सुरभीण्यथ यूनामुल्लसन्नपनवारिरुहाणि ।

आययुः सुघटितानि सुरायाः पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

अथागमनादनन्तर तरुणानां कान्तावकत्राणि पात्रता भाजनत्वमाययु प्रा  
तानि । पीयते एष्विति पात्राणि । अत कस्य पात्रतां जग्मुरित्याह—सुराया  
हालाया । प्रेयसीवदनपात्रेषु ते सुरा पपुरित्यर्थ । एषं च वदनानि पात्रतां  
यान्ति । यदि पात्रैस्तानि तुला यान्ति, अत कादृशानि तानीति श्लेष । सज्जि  
तानि भूयितानि, तथा सुरभीणि ताम्बूलमुखवासादिना सुगन्धीनि । उल्लसन्ति  
विकसन्ति नेत्रालयेषु वारिरुहाण्युत्पलानि येषु । सुघटितानि विधात्रा सुष्ठु नि  
र्मितानि, सुरेखाणीत्यर्थ । अथकाव्यपि सज्जितानि निर्मलीकृतानि पानभूमौ धा  
रितानि, सुरभीणि कर्पूरादियोगात् उल्लसन्नपनतुल्याङ्गानि च, सुष्ठु च सु  
वर्णकारेण घटितानि । अथच पात्रता पानयोग्यत्व जग्मुरित्युक्तिश्लेष । “प  
रुज गता” वित्यस्य क्ले जश्वे च सज्जितानीति । अस्मिन्सर्गे स्वागता वृत्त  
म् । तल्लक्षण तु “स्वागते”ति रत्नभैरुंर्युग्मम्” इति ॥ १ ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्पमनुतर्पपदेन ।

ते मुहूर्तमथ मूर्तमपीप्यन् प्रेम मानमवेधूय धधूः स्वाः ॥ २ ॥

ते युवानोऽनुतर्पपदेन सरकव्याजेन मूर्ते वपुष्मदिव प्रेम छेद निजा वधू  
धिरण्डीरपीप्यन् अपाययन्नेत्युत्प्रेक्षा । पाने पीने सुतेरां यतन्तासा रागोऽभू  
दित्याशय । कथमपीप्यन् सोपचार सर्गारवम् । तत्रथा-प्रियतां प्रसाद, प  
विप्रीप्रियतामिदमित्यादि । तथोपशान्तविचार निवृत्तसर्दसद्विषेकम् । वि वि  
यामि नयेति मतिरुतो विवेको नैव यथासीदित्यर्थ । सानुतर्प सरस, मुहूर्त



मुहुर्मुहुरिति चीसाप्रधानम् । कथं मानमवधूय रोषं परित्यज्य । अनुतपोऽ-  
मिलापसरकौ । मूर्ध्नेः क्ते “राल्लोप” इति ब्रह्मलोपे दीर्घे च मूर्तशब्दः । अपीप्य-  
न्निति पिवतेर्णन्तात् लुक् । “लोपः पिवतेरी चाभ्यासस्य” । म्रियशब्दादिम-  
निति “म्रियस्थिरे” ति प्रादेशे च प्रेमशब्दः । “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालि-  
ङ्गस्ये” ति स्थितत्वादिति ॥ २ ॥

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नवालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥

यधूनामिन्द्रियवर्गो हर्षिकपूगः पञ्चाक्षरि नेत्ररसनामासाश्रोत्रत्यग्लक्षणा-  
नि, मधुनि मद्ये निर्ववार निर्वृतिमाप । कीदृशे प्रविष्टप्रियवक्त्रप्रतिमे इति च-  
लुर्निर्वृतिः । विदारितसरससहकारसुरभाधिति घ्राणनिर्वृतिः । स्वादुनि मृष्टे  
इति जिह्वानिर्वृतिः । गुञ्जदृष्टे इति कर्णनिर्वृतिः । शीतले इति त्वग्निर्वृतिः  
॥ ३ ॥

कापिशायनसुगन्धि विघूर्णन्नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।

कुल्लदृष्टि वदनं वनितानामञ्जचारु चपकं च पडङ्गिः ॥ ४ ॥

पदपदः क्रान्तानां मुखं पानपात्रं चाधिष्ठातुं समशेत सादृश्यात् संविदि-  
हे । अत एव विघूर्णन् भ्रमन्, अत एव सारूप्यमाह-कापिशायनेनासवधिशेषेण  
सुगन्धि द्वयमपि । मुखं विकसिताक्षि, चपकं तु नीलोत्पलहृद्यम् । अतश्च  
किमिदं पताम्युतेदमिति संशिश्ये । अन्योऽपि मत्तो घूर्णन् कम्पमानोऽवश्य-  
मेव संदिग्धे । कपिशयां दिशि भवं कापिशायनम् “कपिशात् षफक्” । ‘का-  
ममासवसुगन्धी’ ति त्यपपाठः । विघूर्णन्निति तादादिकस्य घूर्णेः । उन्माद्य-  
र्तात्युन्मदः, पचाद्यच् । समशेतेति लट् । अङ्घ्रिश्चरणः ॥ ४ ॥

विम्बितं भृतपरिरुति जानन् भाजने जलजमित्यवलायाः ।

घ्रातुमत्ति मधुपः पंतर्नि स भ्रान्तिभाजि भवति क्व विवेकः ॥ ५ ॥

चपकप्रतिबिम्बितं यधूनेत्रं शिद्धितुं भ्रमरोऽपतत् । कुतः जलजमुत्पलमे-  
तत् नालीति जानन् अद्यगच्छन् । कीदृशे भाजने, भृता उदा परिरुत् सुरा-  
येत तस्मिन् भृतपरिरुति । किं वैतदाश्चर्यं यदसौ मुमोह, यतोऽभ्रान्तिभा-  
जि संशयाने क्व कस्मिन्निय विवेको विचारो जायते । स च भ्रान्तिमान्

संदिग्धत्वात् भ्रमणत्वाच्च । संशयो भ्रमणं भ्रान्तिः ॥ ५ ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्युर्बाढमाप पिवतो रसवत्ताम् ।

यत् सुवर्णमुकुटांशुभिरासीचेननाविरहितैरपि पीतम् ॥ ५ ॥

प्रेयस्यार्पितं मत् पानमास्वादयतो बाढं भृशं सुष्ठु रसवत्तां स्वादातिश-  
यमाप लेभे इत्युद्धः । तत्र हेतुर्यदचेतनैः कनकमौलिमयूखैस्तत् पीतमभूत् । यदि  
च कान्तार्पणात् नातिमृष्टं तत् कथमचेतना अपि पिबेयुः । अथ च पीतं पि-  
शङ्कितमिति परमार्थः । शब्दच्छलेन त्वेयोक्तिः ॥ ६ ॥

स्वादनेन सुतनोरविचारादोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र ।

अन्यमन्यदिव यन्मधु यूनः स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥

अत्र मधुनि कान्ताधरादविचारात् निःसंशयं पानेन रसः समचरिष्टामृतं  
परिणतम् । कथमवगम्यते इत्याह-यत् तदेव मधु अन्यमिष्टमभिमतं स्वादं र-  
सं तरुणस्यातनिष्ठाजनयत् विस्तारयामास, अन्यदिव मध्वन्तरमिध । तस्यैव  
मधुनस्तादृशं स्वादान्तरं सम्पन्नं ज्ञायते येनान्यदेवैतत् पानमित्यर्थः । अतश्च  
कान्तोष्ठाद्यदि रागो न संब्रितस्तत् कथं रसान्तरं तनुयात् । सुतनोरित्योष्ठा-  
पेक्षा सम्यग्धे पृष्ठी । यून इति तु मध्वपेक्षा । अविचारादिति निपातः । सम-  
चरिष्टेति कर्तरि । “समस्तृतीयायुक्ता” इति तद् । स्वादनेन संब्रितः । अर्थ-  
मिति स्वादविशेषणम् । अन्यदिति मधुनः । यदिति हेतुपदम् । अतनिष्टेति लु-  
ट् । सिद्धलुग्विभाषितः ॥ ७ ॥

विभ्रतौ मधुरतामधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरंसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥

कामिभिरधिपात्रं चपकेषु समप्रेष द्वाभ्यां द्वौ पपाते पीतावुपभुक्तौ । का-  
भ्यां कावित्याह-आस्यैरासवसारः, ध्राणैस्त्विन्दीवरसौरमम् । कीदृशौ रसा-  
न्धौ माधुर्यं स्वादुत्वमनुत्वणत्वं-च धारयन्तौ । कीदृगिमर्नामाननैः, विकसद्भिः  
सोझासैः । “पुमान् क्रिया” । पपाने इति कर्मणि । यद्यपि चात्र रसगन्धौ  
पृषग्विमक्त्या निर्दिष्टौ तथापि पपाते इति विभ्रताविति च द्विवचनं न वि-  
ध्यते द्वित्वस्यास्यते । दृश्यन्ते चैवंधिषाः प्रयोगाः । यथा—“चित्तनिर्वृतिवि-  
धायि रिविक्रं मन्मथो मधुमदः शशिभाग्यः । सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति प्रे-

म कामपि भुवं प्रमदानाम्" ॥ इत्यादयः ॥ ८ ॥

पीतवत्यभिमते मधु तुल्यस्वादमोष्ठरुचकं विदिदद्द्वौ ।

लभ्यते स्म परितिक्रतयात्मा यावकेन वियतापि युवत्याः ॥ ९ ॥

. यावकेनालककेनात्मा लभ्यते स्म स्वभावः प्राप्तः । कदाभिमते प्रेयसि मधु वर्षत्रासव्यं पीतवति पीते सति, तथा तुल्यस्यादं प्रकृतत्वात् मधुनैवामिन्नरसं मधुरमोष्ठरुचकं विदिदद्द्वौ दंष्ट्रुमिच्छौ पिपासौ । पाने हि दंशेन भाव्यम् । कीदृशेन यावकेन वियतापि अतिपानात् निर्गच्छतापि, मधुनापास्तेनापीत्यर्थः । कथं तद्वात्मा लभ्य इत्याह-परितिक्रत्वेन । यावकरसो हि तिक्रो भवति, अधररसस्तु मधुरः । यदाह-तुल्यस्वादमिति । अतश्च मित्रस्वादेत्वादात्मलाभः । तुल्यरसो हि समानत्वात् नानुभूयते । अन्योऽपि कश्चित् क्षीयमाणोऽतितिक्रतया तैफयेनात्मानं लभते । यदुक्तम्—"यस्यास्ति स्फुरितं ध्रुवं स दिवसे कस्मिंश्चिदुन्मीलति" इति ॥ ९ ॥

कस्यचित् समदनं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य ।

स्वादितः सकृदिवासव एव प्रत्युत क्षणविदंशपदेऽभूत् ॥ १० ॥

कस्यचित् कामिन आसवः पानमेव प्रत्युत क्षणविदंशपदे अवदंशस्थाने अभवत् । अन्यस्य पानं पिवत आह्वयललनामण्डकादिरवदंशो भवति । तस्य त्यासव एवावदंशः कुत इत्याह-समदनं सकामं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य, मदनीया मत्ता यासौ प्रियतमा तस्या यद्वदनपानं मुखनुम्बनं तत्परस्य तल्लालस्य । यदिवा मदनीयं मदकारि यत् प्रेयसीवदनपानं तत्परस्येति योज्यम् । आसवस्तु सकृदिवास्यादितो वदनपानापेक्षया एकवारमिव पीतः, अतश्चास्यपानमासवतुल्यम् । आसवस्तु विदंशस्थानीयः । अवदंशं हि सकृदास्वाद्य मदकारिपानपरम्परा क्रियते इति लोकस्थितिः । माद्यतीति मद्यतीति वा मदनीया "कृत्यल्युटो बहुलम्" । विदश्यते इति विदंशो भव्यः ॥ १० ॥

पीतशीघ्रमदिरैर्मिथुनानामाननैः परिहृतं चपकान्तः ।

घ्नीडया रुद्रदिवालिचिरावैर्नीलनीरजमगच्छद् अधस्तात् ॥ ११ ॥

नीलनीरजमसितोत्पलमधस्तात् अगच्छद्दधोऽभ्रश्यत् । यत् आस्योदितमघसुरैर्दम्पतीनां यन्त्रैश्चपकान्तः पात्रमध्ये परिहृतं क्षिप्तम् । सर्वव्यापित्वादि

यावत् तन्न प्रेरितं तावत् पातुमेव न युज्यते । यदा तु पानं पीतं तदा रिक्तत्वाद्भाजनस्य तदधोगतम् । अत एव भृङ्गस्तैर्लज्जया रुददिव । यः किल बहूनां मध्ये परिह्रियतेऽसावधस्तात् गच्छन्नवश्यमेव रोदिति । चपकस्यान्तरिति "सुप्सुपे" ति समासः । अधस्तादिति अधरस्मिन् देशे "दिक्शब्देभ्य"-इति "अस्तातिच्चे" त्यघादेशः ॥ ११ ॥

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥ १२ ॥

अथ ललनानां परिहासः प्रववृते केलिः प्रस्तुतः, यतस्त्रिसरकेण त्रिःपानेन प्रातिभं धृष्टत्वं गतानाम् । अत एव कौटुक् परिहासः, कुटिलोक्त्रिबन्धमनोहरः, तथा गूढमप्रकटं सूचितमीपदुक्लं रहस्यं यत्र, अत एव सहास्यः स्मितयुक्तः । ततः कर्मधारयः । प्रतिभैव प्रातिभम् । त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरकं "पात्रादि" । हास एव हास्यम् । प्रववृते इति कर्तरि । परिहासो नर्म ॥ १२ ॥  
हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।

चक्रिरे भृशमृजोरपि बध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥

अतिमुग्धाया अपि चिररुद्ध्याः तरुणेन मदेन प्रत्यग्रया जीवतया इमै भाषाः कृताः । के इत्याह-हावरम्यो हासः, गिरां चातुर्यम्, चक्षुषि च कटाक्षे-क्षितादयः । केनेवेत्याह-कामिनेवेति । तरुणकान्तदर्शनाद्धि हासादय उत्पद्यन्ते इति तस्य कर्तृत्वम् । "तत्राक्षिभूविकारादयः शृङ्गाराकारसूचकः ! सुग्रीवारे-चको ज्ञेयो हावो रत्यङ्गसम्भवः" इति ॥ चक्रिरे इति कर्मणि, मृजोरिति "योतो गुणवचनात्" ॥ १३ ॥

अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ कोपदीप्तमुररीकृतधैर्यम् ।

क्षालितं नु शमितं नु बधूनां द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

सागमि प्रेयसि एवंविधं हृदयं मधुवारैरेवंविधमिध वृतम् । अपराधित्वाद्धि पत्युस्तत्कलुषं च रोपसंभुक्तिं चाङ्गीकृतमानं चासीत्, पीते त्यासये सर्वं तद्वपगतम्, अत उत्प्रेद्यते-अप्रसन्नं सत् किंसित् क्षालितं, कोपदीप्तं सत् किं शमितम्, उररीकृतधैर्यं सत् किं द्रावितं गालितमिति । मलिनं हि क्षालयते, दीप्तं च शम्यते, कठिनं च गालयते । मधुना च रसरूपत्यान् श्री-

एयपि कर्तुं शक्यन्ते । मधुमारोऽतिसरकः । नुर्वितर्के संशये वा । तालितं  
किंवात्तालितमित्यर्थः । एवमन्यत्र । उररीकृतमिति उररीशब्दोऽङ्गीकरणे ।  
“ऊर्यादिच्चिडावधे” ति गतिसंज्ञा । “कुगतिप्रादयः” ॥ १४ ॥

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमद्विद्युतदङ्गे ।

विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां घातुलीनमुपसर्गं इवार्थम् ॥ १५ ॥

मधुमदो मद्यकृता लीवता वनितानां विभ्रममद्विद्युतत् विलासमाविश्रकार  
र । कीदृशमङ्गे देहे विरकालं सन्तमप्यप्रकाशितमनुद्भूतम् । कुतोऽप्रकृतत्वाद्-  
प्रस्तावात् । नहि गुरुजनसंनिधौ गृहव्यापारे वा विभ्रमस्यावसरः । को यथा  
किं द्योतयतीत्याह-घातौ तिष्ठतीत्यादिके लीनं स्थितं गत्यादिकमर्थं ययोपसर्गः  
प्रादिर्घोतयति । द्योतका हि निपातोपसर्गाः । कीदृशमर्थमङ्गे प्रकृतौ विरं स-  
न्तमेवाप्रकृतत्वादप्रकाशितम् । यावत् किल प्रस्थानं नाभिधित्सितं तावत् त-  
स्याप्रस्तावः । कथं तर्होऽनुच्यते-‘धात्वर्थं वाचते कश्चि’दिति । स्थगितार्थप्र-  
काशनमेवात्र वाचा विषदितेत्यदोषः । अद्विद्युतदिति युतेर्णन्ताल्लुङ् । च्लेध-  
द् । द्वित्वम्, “द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्” । अङ्गं वपुः, प्रत्ययाश्च पूर्वो  
भागः ॥ १५ ॥

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाख्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स द्योतयन्ति मद्रविभ्रममासाम् ॥ १६ ॥

वधूनामिमानि मद्रविभ्रममद्विद्युतन् आविरर्वाभघन् । कानीत्याह—सावशे-  
पाण्यूनानि पदानि यत्र तद् सावशेषपदमर्घोः पदमुक्तं वचनम्, तथा पतितानां  
पुष्पवत्प्रभूपणांतामग्रहणम्, निष्प्रयोजनायैव गमनोत्थानम् । गमनमत्राका-  
रणेन सम्यच्यते । एतानि दृष्ट्वा द्वापते मत्तेयमिति । “छेद एकपद एव कयायाः  
स्रस्तमर्मवसनम्रगुपेत्ते” ति पाठान्तरम् । भ्रमं कनकम् । मद्रः लीवता सैव  
विभ्रमः । मदेन वा विभ्रमो, विशेषेण भ्रमो विभ्रम इति ॥ १६ ॥

मद्यमन्दविगलत्त्रपमीपञ्चलुरुच्छ्रसितपद्म दृघत्या ।

वीक्ष्यते स शनकैर्नववध्या कामिनो मुग्धमधोमुग्धयैव ॥ १७ ॥

अविरोढया कान्तया पत्युमुक्त्वं शनैरधोमुखयैव वीक्ष्यते स पेक्षिष्ट । की-  
दृश्या चतुर्विधत्या । कीदृशं मद्येन मन्दं कृत्वा विगलन्ती त्रया यस्य, तथा

किञ्चिदुच्छ्वसितपद्म उच्छ्वसितलोम ॥ १७ ॥

या कथञ्चन सखीवचनेन प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्भे ।

व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा स्वां मदात् प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥ १८ ॥

प्राक् पूर्वममत्ता सती या वयस्याप्रार्थनयापि कथञ्चित् क्लेशेनाभिप्रियतमं कान्तं प्रति प्रजगल्भे धृष्टत्वं भेजं, सा मत्ता सती व्रीडजाड्यं लज्जाकृतमप्रतिपत्तित्वं जगाम । ननु मत्तेन निर्लज्जेन भाव्यं तत्कथं सा जिह्यायेत्याह— यस्मात् सर्वः कञ्चित् मदात् क्षीयतया स्वां प्रकृतिं स्वभावमेति प्राप्नोति । मदेनोचितमौचित्यं प्रकटयति, क्लीबः क्लैब्यं, शूरः शौर्यं, खलः क्रौर्यं, सलज्जो विनयमित्यादि । सा च सलज्जा यदाह या कथञ्चनेत्यादि । अतः क्षीवापि जिह्यामास । अभिप्रियतममिति लक्षणेऽभिप्रायः । पिता प्रियो भ्रातापि पुनश्च, भर्ता त्वतिशयेनेति तमव्युत्पत्तिः । प्रजगल्भे इति कर्त्तरि । मधु, पिबतीति मधुपा “आतश्चोपसर्गं” इति कः । टक् तु सुराशीघ्वोरेण ॥ १८ ॥

ह्लादितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिराय तरुण्याः ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्चल्लुपोऽभवदसाविच रागः ॥ १९ ॥

अथ पानानन्तरं कान्तायाश्चल्लुपो नेत्राद्भागो लौहित्यमाविरभवत् प्रादुरभूत् । उत्प्रेक्ष्यते—असाविच राग आविर्भूतः । कोऽसावित्याह—यस्तया हृदये चिराय चिरं बहुकालं लज्जया कथञ्चित् कान्तमभि पिहितः स स्नेहाप्य इत्यर्थः । मद्यपानान् तदुत्पत्तेरिति मायः । यदि तर्हि मा मामेष रागिणीं द्वासीदिति यश्छादितः कथमिदानीं स आविरभवदित्याह—वारुणीमदविशङ्कमिति । आसवं हि पीत्वा क्षीयत्वात् नैवंविधा विचारा हृदये पदं कुर्वन्ते । आविःशब्द उपसर्ग-प्रतिरूपका निपान इति व्यचहितप्रयोगः ॥ १९ ॥

आगतानगणितप्रतियातान् वल्लभानभिसिसारयिपूणाम् ।

प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे सुभ्रुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥

अथ भानिनीनां मनसि सरकेणवसरः प्रापि सम्प्रयो लब्धः । यत् प्रासवपानस्य तदा कालोऽभवदित्यर्थः । कुत इत्यत आह—कान्तानभिसिसारयिपूणामानाययितुमिच्छन्तीनाम् । कीदृशान् वल्लभान्, पूर्वमागतान् पश्चाद्गणितानानादुतान् अतः प्रतियातान् प्रतीपं गतान् । कीदृशे चेतसि, सविप्रतिसारे प-

श्चात्तापिति । सागस्काः किल ते तामिर्गृहानागता अप्यगणिता अत एव ग-  
ताः, अतश्च ताः परितेपुः-किमेतदनालोच्यासाभिः कृतमिति । यदि च पुन-  
रानाययन्ति तल्लाघवमयमिति सरकेणाषसरोऽत्मि, प्रियानयने हेतुत्वं लघ्व-  
म् । नच लाघवम्-क्षीयया मयैतत् कृतमित्युत्तरदानात् । बल्लभा अभिसरन्ति  
तानभिसरतः ता अभिसारयन्तीति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षया णिजुत्पत्तिः ।  
उपाध्यायप्रकाशवर्षस्वेवमादौ स्वार्थं तमिच्छति । यथा—“आशु कान्तमभिसा-  
रितवत्या योपितः पुलकच्छकपोलम्” इति । तथाह—“पडिवल्लविरोहे राह्यम-  
स्स हसरेणमानर्वह्निष । विद्धर बालिहिअप राअसिरीदअहिसारई सुग्गीवे” ॥  
इति । नह्यत्र एय्योऽस्ति । राजत्रियाभिच्छृते सुग्गीवे इत्यर्थः । अभिसार-  
यितुमिच्छवोऽभिसिसारयिषवः । सन् द्वित्वम् । सर्वैर्घञि प्रतिसारशब्दः ।  
पचाद्यत्रि अवसरशब्दः । कृञादिवुञि सरकशब्दः ॥ २० ॥

मा पुनस्तमभिर्सीसरमागस्कारिणं मदविमोहितचेताः ।

योपिदित्यभिललाप न हलां दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः । २१ ।

काचित् मानिनीत्यतो हेतोः सुरां नाभिललाप नैच्छत् न पपौ । कुत इ-  
त्याह-तं धूर्तं व्यलीकविधायिनं क्षीयत्वनष्टहृदया सती मा भूयोऽभिर्सीसरम्  
श्रानोनयं, मा गर्भं वा । ननु प्रियसमीपं सुखायेति कस्मादसौ मानमेवाद्वियते  
स्मेत्याह-यस्मात् सुखादपि मानो दुःखेन त्यज्यते । सुखं तावत् दुस्त्यजं ततोऽ-  
पि मानः, अतो वरं सुखस्य खण्डनास्तु न मानस्येत्यसाववधार्यं सुखं न च-  
कमे । अभिर्सीसरमिति सर्वैर्यन्ताल्लुङ् । निपरः, अम् । स्लेश्चङ् । खिलो-  
पः । “सौचङ्युपधाया ह्रस्वः । सन्बल्लघुनि चएपरेऽनगलोपे । दीर्घो लघोः” ।  
माशब्द आशङ्कयाम् । यथा. भारवेः—“मा गमन्मदविमूढधियो नः प्रोज्झय  
रन्तुमिति शङ्कितनाथाः । योपितो न मदिरां भृशमीपुः प्रेम पश्यति भयान्य-  
पदेऽपि” इति ॥ आपस्कारिणमिति “अतः कृकमी”ति सुद् ॥ २१ ॥

हीविमोहमहरद् दयितानामन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।

सप्रसादमिति सेवितमासीत् सद्य एव फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥

तासां-भामिर्नानां सप्रसादं मधु निर्मलं सेवितं पीतं सदित्तर्यं तत्तल्ल-  
मेव फलदमभूत् । तथाहि-श्रीडाजाड्यं चित्तोप रत्यर्थं चोपकान्तं प्रापयत् ।  
अन्योऽपि सेवितः प्रसन्नोऽपश्यमेव फलदो भवति ॥ २२ ॥

दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।

सस्वदे मुखसुरं प्रमदानां नाम रूढमपि च व्युदपादि ॥ २३ ॥

मुखसुरं मदिरागण्डूयः सस्वदेऽभिलाषमजनयत् प्रकृतत्वात् प्रमदाभ्य एव । यतः कान्तनात्तमदनं सकाममर्पितमत एव महता स्वादेन व्याप्तम् । उक्तं च—“स्वादितः स्वयमसेवितमानं लम्पितः प्रियतमैः सह पीतः । आसवः प्रतिपदं धनितानां नैकरूपरसितामिव भेजे” इति ॥ अथ तदेतत् मुखसुरं प्रमदानां रूढमर्थराहितं प्रमदा इति नाम व्युदपादि व्युत्पादितयदन्वर्थं चकारेत्यर्थः । प्रकृतो मद्रो यासामित्यर्थानुगमात् । पूर्वं तु तासां योपिच्छद्भवत् तदपि प्रवृत्तिनिमित्तरहितमासीत् । अतिशयनमतिशयः “एरच्” । तत्र भवमातिशयिकम् । “अध्यात्मादित्वादृठक्” । सस्वदे इति कर्तरि । मुखे सुरा मुखसुरम् । “विभाषा सेनासुरे”ति नपुंसकत्वम् । व्युदपादीति कर्तयैव अन्तर्भावितरायर्थश्च पदियौद्धव्यः । “चिण् ते पदः” इति च्लेश्चिण्, णिवो लुक् । केचिच्चु प्रमदानां नाम व्युदपादि व्युत्पन्नमित्याहुः ॥ २३ ॥

लब्धसौरभगुणो मदिराया<sup>१</sup> अङ्गनास्यकमलस्य च गन्धः ।

मोदिनालिरितरेतरयोगादन्यतामभजतातिशयं नु ॥ २४ ॥

सुराया नारीमुखपथस्य च गन्धः सौरभं किमपूर्वतां<sup>१</sup> भेजे आहोस्विदुत्कर्षम् । कीदृशो गन्धः इतरेतरयोगादन्योन्यभावनातः प्राप्तसौगन्ध्यातिशयः । अत एव प्रहर्षितमधुपः । मदिराया हि मुखगन्धो विशेषितस्तेनापि सा, अतश्च कामिनां भ्रान्तिः । किमन्य एवायं गन्धः, स एव लघोत्कर्षो वेति । इतरेतरशब्दोऽन्योन्यशब्दवत् । विशेषस्तु समासवत्त्वे ॥ २४ ॥

मानभङ्गपटुना सुरतच्छ्रं तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।

लेभिरे सपदि भावयतान्नयोपितः प्रणयिनेव मदन ॥ २५ ॥

नायौ मदेन लेभिरे क्षीयतया प्राप्ताः । कीदृशेन कोपनिरासवतुरेण रत्यभिलाषं च तन्वता, तथा दृष्टौ लौहित्यं विस्तारयता, तथान्तरभ्यन्तरे भावयता माधमवस्थानं यद्यता, अत एव कामिनेव कान्ततुल्येन । असौ हि मानभङ्गपटुर्निधुवनगर्धरुच्च दृष्टो च प्रीतिजनकोऽन्तर्हृदये च भावनां वासनां फोप्सि—अस्याहं प्रियेति । लेभिरे इति कर्मणि ॥ २५ ॥



पानधौतनवयावकपङ्कं सुध्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः ।

प्रेयसामधररागरसेन स्वं किलाधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥

कामिन्यो निजमोष्ठमुपालि सखीसंनिधौ कान्तौष्ठलावण्यद्रवेण किल रर-  
ञ्जुः । यत् आसवक्षालितालकविन्यासम् । कीदृश्यस्ताः, निभृतचुम्बनदक्षाः  
गुप्ताधरपानप्रधीणाः । किलालीके । रागध्याजेन निभृताधरपानं चकुरित्यर्थः ।  
ध्याजे तु सखीसंनिधिर्हेतुः । आल्याः समीपमुपालि । अधररागः स्वाभाविकं  
रक्तत्वं ताम्बूलकृतं वा, तस्य रसो द्रवः स एव वा रसः ॥ २६ ॥

अर्पितं रसितवत्यपि नामग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

उज्झति स्म मद्मप्यपिबन्ती वीक्ष्य मद्यमपराथ ममाद् ॥ २७ ॥

काचिन्मानिनी मद्मुज्झामास न मत्तेत्यर्थः । कदाचित्पानं नापिबदित्याह-  
मद्यं रसितवत्यपि । यदि मधु पपौ तत्कथं न मत्तेत्याह-कीदृशं मधु, कान्तेना-  
न्ययुवतेर्नामग्राहं सपत्न्या नाम प्रहीत्वा दत्तमनुके पिबेति । अतश्च कथं मा-  
द्यति । इतरा पुनर्यदीयेन नाम्नार्पितं सा वीक्ष्यैव मधु ममाद् मत्ता, गर्वं भे-  
जे सौभाग्यप्रकाशनात् । कदाचित् पीतं तथा स्यादित्याह-अप्यपिबन्तीति ।  
रसिञ्चौरादिकः । नाम प्रहीत्वा नामग्राहम् "नाम्यादिशिप्रदोः" इति णमुल् ।  
मदः क्षीयता गर्वंश्च ॥ २७ ॥

अन्ययान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिशङ्कितवत्या ।

पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

अन्यया भामिन्या न मेदे न मत्तम् । कदाचित्पानं न पीतं स्यादित्याह-  
पीतभूरिसुरयापि इति । यदि प्रभूता परित्युक्त्वा तथा पीता कथं तर्हि न मत्त-  
मित्याह-सपत्नीहृतदृश्यं प्रणेश्वरमवबुध्यमानया । ननु यदि मधु पीतं तत् का-  
रणसम्भवात्मनो युक्त एव तत्कथं न मेदे इत्याह-निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतु-  
रिति । प्रीतिः खलु चित्तस्य मदकारणं सा च नास्तीति किमित्यसौ माये-  
त । मेदे इति माये लकारः ॥ २८ ॥

कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा प्रागथो मधुमदादितमोहा ।

कोपिनं विरहखेदितचेताः कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥

काचिन्मानिनी कोपयतीत्यान् प्राइमधुपानात् प्रथममेवानुनयान् कान्त-

प्रार्थना अप्रहीत्वा तिरस्कृत्यायोऽनन्तरं मधुमदाहितमोहा, मयेन यत् क्षीयत्वं तेन जनितो मोहो यस्याः सा मत्ता सती कान्तमेवानुनिन्द्ये प्रत्यायितयती, यतस्तं कोपिनमसहनं कलयन्ती अग्रगच्छन्ती । सा च वियोगपीडितहृदया अतः क्षीयत्वन्याजमाश्रित्य तमेघात्तुपत् । यदि नानुनयेत् तस्या एव स्वार्थहानिः स्यात्, यतः स कोपित्वात् नूनमन्यां रमयेत् । सा च वियोगसन्तप्ता । क्षीयत्वं च सदा न भवति । यद्वा मधुमूढत्यादकुपितमेव कोपिनं कलयन्ती शङ्कमानेति योज्यम् ॥ २६ ॥

कुर्वता मुकुलितास्त्रियुगानामङ्गसादभवसादितवाचा ।

ईर्ष्यतेव हरता हियमासां तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

आसां नारीणां मदेन क्षीयतया लज्जां नाशयता तद्गुणः स्वयमेव कृतः । तमेव द्वीगुणं विशेषणद्वारेणाह-तासां निर्मूलितनेत्रद्वयानां शरीरालस्यं विदधता, तथाऽपट्टकतगिरा । एतच्च वितयं लज्जया भवति मदेनापि । तद्गुणविधाने कारणमाह-ईर्ष्यतेवेति-मयि पुरुषे स्थिते कोऽस्या घराभ्या अधिकार इत्यसूयमानेनेव तद्गुणः स्वयमकारि । यः किल मानी सोऽन्यमधिकारिणं न सहते । ईर्ष्यतेति शत्रन्तः । ईर्ष्येति पाठान्तरम् ॥ ३० ॥

गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु व्याञ्जि नाञ्चितदृशां प्रतिमेन्दुः ।

पानपाटलितकान्तिषु पश्चाद्रोध्रचूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥ ३१ ॥

अञ्चितदृशां चामलोचनानां पुरा प्रानात् प्राक् कपोलस्थलेषु प्रतिमेन्दुः प्रतिफलितः शशी न व्याञ्जि न व्यक्तो न प्रकटोऽभूत् । यतः सदृशीषु तुल्यवर्णासु, द्वयोरपि पाण्डुत्यात् । पश्चात् पुनः पाने पीत्तेऽर्थां प्रतिमेन्दुः रोध्रजस्तिलकसंस्थानोऽभूत्, यतो मदरकच्छविषु तासु । अतश्च विचरन्त्यात् शायते रोध्रचूर्णविशेषकोऽयमिति । व्याञ्जीति व्यञ्जेः कर्मकर्तरि णिच् । अञ्चितशब्दे "अञ्जेः पूजायाम्" इतीद् । "नाञ्जेः पूजाया" मिति नलोपनिषेधः ॥ ३१ ॥

उद्धतैरिव परस्परसद्गादीरितान्मुभयतः कुचकुम्भैः ।

योपितामनिमदेन जुघूर्णुर्विभ्रमाभिभवपुंषि वपुंषि ॥ ३२ ॥

ललनानां शास्त्राण्यतिक्षीयन्त्यात् जुघूर्णुश्चकम्पिरे । कौदृशानि, विभ्रमेण विरिलासेन योऽमिमय आशान्तिराश्रयणं वा तं पुष्पन्ति रत्नन्तीति विभ्रमामि-

मवपुंषि, सुतरां सुविभ्रमाणीत्यर्थः । घूर्णने तर्कमाह—उद्धतैरुद्धतैः कुचकुम्भैर-  
न्योन्यसंपेयवशादुभयतः पार्श्वद्वयेऽपि पीडितानि सन्ति जुघूर्णुः । यत्र किल  
प्रमादादुद्धतौ मल्लौ परस्परसंसहौ श्रमं कुर्याते तत्रावश्यमेव तत्प्रेरणया घूर्ण-  
ते । उभयस्मिन्नुभयतः आद्यादित्वात्तसिः । जुघूर्णुरिति तौदादिकस्य । अभि-  
भवोऽत्राश्रयणमाक्रान्तिर्वा । यथा—“चत्वारि ते तात ! गृहे वसन्तु श्रियाभि-  
भूतस्य गृहस्थधर्मं । वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चान-  
पत्ये”ति ॥ विभ्रमातिशयेति पुराणपाठो रम्यतरः ॥ ३२ ॥

चारुता वपुरभूपयदासां तामनूनवधौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसङ्गमभूपः ॥ ३३ ॥

श्रामां वधूनां देहं रामणीयकमभूपयत्, नहि विरूपः काम्यः । चारु-  
तामपि अघ्नएडप्रत्यग्रतारुण्यव्यतिकरोऽलं चक्रे, बुद्धया हि रूपवत्या किं प्रयो-  
जनम् । यौवतमपि मन्मथसम्पदभूषयत्, अशुद्धारं हि तारुण्यं वार्धकतुल्यम् ।  
काममपि मदोऽमण्डयत्, जीवत्वरहितं हि सुरतं देवाकः । कीदृग्मदो, दयि-  
तसङ्गमः कान्तसंपर्को भूपालङ्करणं यस्य स दयितसङ्गमभूपः, मदमपि यत्न-  
मसमागमो भूपयामासेत्यर्थः । विना हि कान्तेन सामग्री पूर्वोक्ता भस्मनि हु-  
तसदृशी । आदिदीपकाख्योऽयमलङ्कारः । ‘उपमानोपमेयत्वं च वाक्यार्थानां बो-  
द्धव्यम्’ इति भामहादयः । प्राकरशिकृतवान्मद उपमेयः, चारुत्वादीनि तूपमाना-  
नि । यथा चारुता वपुरभूपयत्, तं च यौवनं, तदपि कामः, एवं मदः का-  
ममित्यर्थः । रुद्रटस्तु औपम्ये दीपकं नेच्छति विनापि तेन दर्शनात् । यथा—  
“कान्ता ददाति मदनं मदनं सन्तापमसममनुपशमम् । सन्तापो मरणमहो  
तथापि शरणं नृणां सैवे”ति ॥ यथा वा—“अहणञ्च येसुपतरि संकषे सु-  
पवङ्गवङ्गिञ्चं जञ्चसद्म् । सेसम्मिञ्च अहिस्सीञ्चं पल्हत्थेइ हिअपञ्चसे अनुरा-  
ञ्चं” इति ॥ तस्मादत्र यत्पौपम्यमिष्यते तन्मतेनोपमासमुच्चयाख्योऽयमलङ्कारः,  
अन्यथा तु दीपकमेव ॥ ३३ ॥

क्षीचतामुपगतास्वनचेलं तासु रोपपरितोपवतीषु ।

अग्रहीन्तु सरारं घनुरुज्जकामास नृजिभननिपङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥

तासु महेलासु क्षीचत्वं प्राप्तासु अत एवानुचेलं भूयोभूयः कुपितप्रस-

त्रासु सतीषु कामः किं शरसाहितं धनुःप्रहीत् किंवा औज्ज्वलत् । कथं जहौ-  
उज्ज्वलस्त्यग्नो निषङ्गस्तूणीरो यत्र, तूष्णमपि तत्याजेत्यर्थः । यदा हि ताः कु-  
प्यन्ति तदा सरो धनुः संघत्ते अहमेता वशीकरिष्ये इत्याशयेन, यदा तु तु-  
प्यन्ति तदा धनुः शराः शरधिरिति सर्वं त्यजति । “यदस्माभिरनुष्ठेयं गन्धर्वै-  
स्तदनुष्ठित”मिति हृदि कृत्वा । अनुबेलमिति वीप्सा । नुर्वितर्के । उज्ज्वलमासे-  
ति, “इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छ्वः” ॥ ३४ ॥

शङ्कयान्ययुवतौ वनिताभिः प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।

न क्षमं भवति तत्त्वविचारे मत्सरेण हतसंबृति चेतः ॥ ३५ ॥

सपत्नीविषयया शङ्कयाङ्गनाभिः कान्तो निर्मन्दाक्षमेव प्रत्यभेदि उपालब्धो-  
ऽपरार्थं बोधितः । ननु तत्त्वमबुद्ध्या शङ्कामात्रेण वाच्यता न युक्तेत्याह-ईष्यं-  
या हतसंबृति नप्रथैर्यं चित्तं परमार्थगवेषणसमर्थं न भवति । प्रत्यभेदीति क-  
र्मणि । संबृतिः स्नेहो गाम्भीर्यं च ॥ ३५ ॥

आननैर्विचकसे हृपिताभिर्वल्लभानभि तनूभिरभावि ।

आर्द्रता हृदयमाप च रोषो लोलति स्रवचनेषु बंधूनाम् ॥ ३६ ॥

अथलानां तदा मुखैर्विकसितम्, गात्रैश्च रोमाञ्चितैः संपन्नम् । प्रियान्  
प्रति चार्द्रता कर्त्री हृदयं लेभे, कान्तेषु मानस्त्यक्त इत्यर्थः । केवलं रोषः स-  
र्वतो निवृत्य वचनेषु लोलतिस्र पुस्फोर । विचकसे इति, अभावीति च मा-  
वे । हृपिताभिरिति ‘हृपि तुष्टा’ वित्यस्मादिडागमः ॥ ३६ ॥

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकासि ।

चाटु चाकृतकसंभ्रममासां कार्मणत्वमगमद्रमणेषु ॥ ३७ ॥

तरुणीनां रूपप्रेमप्रियवचनैस्ताभिस्ते वशीकृता इत्यर्थः । कीदृशं रूपम्, अ-  
प्रतियत्नमनोहरं स्वभावरम्यमित्यर्थः । प्रेम कीदृशं प्रयोजनमनालोच्य विस्तृतं  
तात्त्विकमित्यर्थः । चाटु कीदृशम् अकृतकसंभ्रममकृत्रिमत्वरम् अनुपचारमि-  
त्यर्थः । कार्मणशब्दे वशीकरणपर्यायः । अल्पप्रत्ययः शेषलक्षणेन संगति कस्मि-  
ञ्चिदर्थे कार्यः । “ननुक्तात् कर्मणोऽण्” इत्येतत्तु शब्दान्तरम् । वाचिकं श्रुत्या  
यत्कर्म क्रियते तत्कार्मणम् ॥ ३७ ॥

हेलयैव सुतनोस्तुलयित्वा गौरवाढ्यमपि लावणिकेन ।

मानवञ्चनविदा वचनेन क्रीतमेव हृदयं दधितस्य ॥ ३८ ॥

अङ्गनायाः चाटुवचसा कान्तस्य हृदयं क्रीतमावजितमेव । किं कृत्वा गौरवाढ्यमपि पूज्यमपि तदेव हेलया तुलयित्वा परिच्छिद्य यथास्वरूपं धात्वेत्यर्थः । कीदृशेन वचनेन लावणिकेन लवणमेव लायणं 'प्रधादित्वादण्' । लवणस्य भावो वा लावणम् । "युवादित्वादण्" । लायणं विद्यते यस्य तज्जावणिकम् "अत इनिठनौ" । तेन लावणिकेन लावणयुक्तेनेत्यर्थः । तथा मानवञ्चनविदा कान्तरोपविनाशचतुरेण । अथ घोक्तिः-यः किल लावणिको लवण-जीवी वाणिजकः स गौरवाढ्यमपि बृहद्विक्रयवस्तु हेलयैव लील्यैव तुलयित्वा परिच्छिद्य क्रीणाति । कीदृशेन लावणिकेन मानस्य परिमाणस्य पलादेर्वञ्चनं क्लृप्तं वेत्ति यस्तेन, तुलायां प्रवीणेनेत्यर्थः । लवणेन चरतीति लावणिकः । यदि वा लवणं पण्यमस्य "तदस्य पण्यं । लवणादटञ्" ॥ ३८ ॥

स्पर्शभाजि विषदच्छ्रविचारौ कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

संनतिं दधति पेतुरजस्रं दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

अथ हरिणाक्षीणां दृष्टयः कान्ते तल्पे च निपेतुर्जग्मुः, शयनं प्रति कान्तान् दृशेवाचूचुदन्नित्यर्थः । कीदृशे प्रियतमे शयने च, प्रिये तावत् स्पर्शभाजि मुकुमारे, विषदच्छ्रयौ विधिक्रकान्तौ चारौ च हृद्ये, तथा सुरताय कल्पिते पतेन सह रन्तव्यमिति रत्यर्थं चिन्तिते, सदा च सन्नतिं विधत्ति प्रणतिपरे । शयने च स्पर्शभाजि कोमले, विषदच्छ्रविनि उज्ज्वलवर्णे घबले वा, चाक्षि परार्थं सुरतार्थं कल्पिते आस्वते, सन्नतिं दधति मार्दवाचतमध्ये ॥ ३९ ॥

प्रियतमे दृष्टयः पेतुरित्युक्तं ता एव वर्णयितुमाह-

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक् पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

दीर्घदर्शिनिरकारि वधूनां लङ्घना न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

अङ्गनानां नयनैर्नैः श्रवणस्य कर्णस्य लङ्घना अनर्णं नाकारि न विदधे । कर्णं यावद् तानि प्रस्तानीत्यर्थः । कीदृशैर्नयनैः यृति कान्ते रागेण प्रीत्या त-

रलैश्चटुलैः, रागवशाद्यानि चटुलं प्रियमीक्षन्ते इत्यर्थः । तथा तिर्यक्पातिभिः  
सामिदर्शिभिर्व्यून्वेच फटाक्षेक्षिभिः, तथोपकर्णप्रसृत्या दीर्घं बहु पश्यन्तीति दी-  
र्घदर्शिभिः । कीदृशस्य श्रवणस्य, श्रवणं श्रुतिः सैव गुणस्तेन युतस्य सम्ब-  
द्धस्य । कर्णेन हि श्रूयते । अथ चोक्तिः-यः किल दीर्घदर्शी विचक्षणः स य-  
दि रागतरलो भवति तिर्यक्पाती च, यक्रमार्गोन्मुखस्तिर्यग् वाधको वा तथापि  
बहुश्रवणस्य बहुश्रुतस्य मीमांसकादेर्लङ्घनामपमानं न कुर्वते, यतोऽसौ श्रुतिगु-  
णेन वेदोक्तधर्मेण युक्तः । श्रवणः कर्णो, बहुश्रुतश्च ॥ ४० ॥

इदानीं सुरतव्यापारवर्णनम्—

संकथेच्छुरभिघातुमनीशा संमुखी च न यभूव दिदृक्षुः ।  
स्पर्शनेन द्रयितस्य नतभूर्ङ्गसङ्गचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥

काचिन्नबोधा विवलुरपि यक्तं न शक्नाभूत्, कान्तं च दिदृक्षुरपि तदभि-  
मुखी नाभूत्, प्रियवेहस्पर्शलालसापि तदामर्शेन चकम्पे । एवंविधो श्लेष मु-  
ग्धाध्यापारः ॥ ४१ ॥

उत्तरीयविनयान् अपमाणा रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् ।  
आवरिष्ट विकटेन विवोदुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

काचिदंशुकापहरणेन जिह्वियती विशालेन पत्युररसैव स्तनाभोगमावरिष्ट  
पिदधे । किल कान्तनयनप्रसरं निवर्तयन्ती । किल व्याजे । नेत्ररोधव्याजेना-  
श्लेषमेव कुर्वतीत्यर्थः । नहि वक्षःस्थगनात् कुचमण्डलं न दृश्यते स्पर्शनाद्वा, द-  
र्शनमिति लज्जाकरम् । आवरिष्टेति लुङ् । “लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु” इति इडा-  
गमः ॥ ४२ ॥

अधालिङ्गनम्—

अंशुकं हतयता तनुवाहुस्वस्तिकापिहितमुरग्धकुचाग्रा ।  
भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्रा पर्यरम्भि रभसादचिरोदा ॥ ४३ ॥

काचिन् नवपरिणीता विवोदा बलात् पर्यरम्भि आश्लेषिं । कीदृशेन पत्या  
घातो नयता । अत एव कीदृशी यधूः ननुभ्यां वाहुभ्यां यः स्वस्तिको बन्ध-  
विशेषस्तेनापिहिते च्छादिते मुरग्धयोर्मनोहरयोः कुचयोरग्रे यथा । यामदक्षिण-  
योः कुचयोर्दक्षिणयामफग्न्यामः स्वस्तिकः । भिन्नानि रभसाश्लेषवशात् स्फु-

टितानि शङ्खचलयानि यत्र ॥ ४३ ॥

संज्ञहार सहसा परिरब्धप्रेयसीषु विरह्य विरोधम् ।

संहितं रतिपतिः स्मितभिन्नक्रोधमाशु तरुणीषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

कामो युवतिषु सन्धितमपि शरं संज्ञहार । यतः सहसाविचार्यैव मानं  
द्वित्वा परिरब्धाः प्रेयांसो याभिस्तासु परिरब्धप्रेयसीषु । अतश्च यत्नेन कार्यं  
तत्ताभिः स्वयमेव कृतम् । “ईयसश्चे” ति कवभावाः । “उगितश्च” इति डीप् ।  
नहि तत्रानुपसर्जनादित्यधिकृतम् । तदन्तविधिश्चास्तीति “अमहत्पूर्वं” ति नि-  
पेधेन ज्ञापितम् । कीदृशं विरोधम् आशु शीघ्रमेव स्मितेन निजहसेन मिश्रो  
मिश्रितो नाशितो वा क्रोधो यत्र तं स्मितभिन्नक्रोधं, हासेनैव यत्र क्रोधस्त्य-  
क्त इत्यर्थः । हासस्तु कुतोऽपि कारणादनुरागाच्च । तरुणेष्विति पाठे परिर-  
ब्धाः प्रेयस्यो यैरिति विग्रहः पूर्ववत् कश्चिपेधः । उपसर्जनहस्त्वमपि न भ-  
वति । “ईयसैः बहुवीहौ प्रतिपेधः” इति घञनात् । हासस्य त्वत्र प्रियाकृ-  
तगाढालिङ्गनमेव हेतुः । संहितमिति “दघातेर्हिः” । विरह्येति रदिश्चुरादा-  
चदन्तः “त्यपि लघुपूर्वादि” त्ययादेशः ॥ ४४ ॥

संसमानमुपयन्तरि वध्वाः श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।

आत्मनैव रुरुधे कृतिनेव स्वेदसञ्जि वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥

कस्याश्चिद्रुधाः स्वयमेव जघनेनांशुकं रुरुधेऽवष्टम्भम् । कीदृशं संसमानं  
चतितम् । कथं तर्हि रोधितमित्याह—स्वेदेन सञ्जते लगतीति स्वेदसञ्जि ।  
कदा रुरुधे भर्तृरि रागेण विपक्षसंनिधावालिङ्गितवति । एतेन संसिते स्वेदे  
च कारणमुक्तम् । कीदृशेन जघनेन कृतिनेव प्रवीणेनेव । वासःपातात् सप-  
त्नीसंनिधिं मास्या लज्जालाघये भूतामिति जानानेनेवेत्यर्थः । यः किल कृती  
सखीजनस्तन्मैवंविधो व्यापारः ॥ ४५ ॥

पीडिते पुर उरःप्रतिपेपं भर्तृरि स्तनयुगेन युवत्या ।

स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्यास्तन्मयत्वमभवद् हृदयस्य ॥ ४६ ॥

कयाचित् तरुण्या कुचयुग्मेनोरः प्रतिपेप्य पत्यौ पीडिते सति सपत्न्या  
हृदयस्य संकुटं निःसंदेहमेव कान्तमयत्वमभूत् । यदि हि तन्मयमस्या हृदयं

न भवेत् तत्कथं तस्मिन्पीडिते तदस्फुटत् । उर प्रतिपेपमिति “परिक्लिश्य-  
माने चे” ति णमुल् । दलत इधेत्येवार्थोऽत्र बोद्धव्यः, अन्यथा तु धीमत्स-  
त्व स्यात् ॥ ४६ ॥

दीपितस्मरस्युपपीडं वल्लभे धनमपि स्वजमाने ।

चक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ सुश्रुवः कठिनतातिशयेन ॥ ४७ ॥

कान्ते गाढमाश्लिष्यति कस्याश्चित् तरुण्या कुचकुम्भौ चक्रतां पारिमा-  
ण्डल्यं न जग्मतु । कथ कठिनतातिशयेनातिकार्कश्येन । कथ स्वजमाने दी-  
पितो वृद्धिं नीत स्मर कामो यत्र तत् दीपितस्मर, तथोरस्युपपीड वत्  
सि निर्ष्पीड्य । अन्योऽपि भक्तो यदि पीड्यते तथापि चक्रता चाक्रिकत्व न  
गच्छति । कथ कठिनतातिशयेन दृढप्रतिज्ञत्वेन कुलपुत्रत्वाभिमानेनेत्यर्थ । उ-  
रस्युपपीड्य उरस्युपपीडम् “सप्तम्या चोपपीडरुधकर्षं” इति णमुल् । “तृती-  
याप्रभृतीनी” ति ससासो विभाषित ॥ ४७ ॥

सप्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।

आत्मनः सनतमेव तदन्नर्वर्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥ ४८ ॥

कामिन्यः कान्तानामालिङ्गिताना हृदय सप्रवेष्टुमिवाभिलेपुरिति कामस्य  
भावः । ताश्च मुग्धा सदैव कान्तहृदयस्थान् स्वदेहान् निश्चित खलु नाजानन्  
नैव विविदुः । यो ह्येव धुष्यते नासौ निविशते पिष्टपेषणतुल्यत्वात् । अजा-  
नन्निति लङ् “ज्ञानोर्जा” ॥ ४८ ॥

स्नेहनिर्भरमघत्त वधूनामार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रक्लोपमभ्यु ववृपे यदनेन ॥ ४९ ॥

धिरण्डीना शरीर निश्चित स्नेहपूर्णत्वाद्भ्यन्तरे आर्द्रता सरसत्वमघत्त  
वधे । प्रीत्या किल मार्दवम् । कुतोऽय निर्णय-यदनेन वपुषा तरुणे गाढ-  
मालिङ्गति चेलक्लोपमभ्यु ववृपे, यावता बसन क्लोप्यते तावत् स्नेहचारि वृष्ट-  
म् । “धेले क्लोपे” णमुल् । यदि चान्तरार्द्रता न स्यात् तत्कथ गाढपीडनं  
न जल मुञ्चेत् । यत्किल स्नेहेन जलेनान्तरार्द्रं पटादि तर्पीडिन सदस्यु मुञ्च-  
ति । ववृपे इति कर्मणि ॥ ४९ ॥

न स्य माति वपुषः प्रमदानामन्तरिष्टतमसद्गमजन्मा ।

यद्दुर्धहिरवाप्य विकास टपानशे तनुन्हाण्यपि हर्षः ॥ ५० ॥



सीमन्तिनीनां प्रेयःसम्पर्कोत्थो हृषो निश्चितं हृदये न माति स्म न म-  
मौ । कुत इत्यत आह—यद्बहुत्वात् वाह्ये विकासं प्रसरमवाप्य रोमाण्यपि  
व्यानशे व्याप्तवान् । यदि चान्तर्वर्तेत तद्बहिर्नैव विकसेत् । यत् किल तोषादि  
यटाघन्तरे न माति तद्बहिर्निर्याति । व्यानशे इति “अश्रोतेश्च” इति नुद् ।  
तनौ रोहन्ति जायन्ते इति तनुवद्वाणि रोमाणि “मूलविभुजादित्वात्कः” ॥५०॥

यत् प्रियव्यतिकराद्वनितानामङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।

प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभिर्नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥५१॥

कान्ताश्लेषात् यद्बधूनां गात्रोत्थेन रोमाञ्चैन बभूवे जातं, तेन हेतुनात्य-  
र्थं विकसिताभिर्नीविभिरुच्चयैस्तत्क्षणमेव बन्धनमोक्षो निर्गन्थित्वं प्राप्तं देहस्यो-  
च्छ्वासात् । अथ चोक्तिः—यदा किल पतिसंयोगात् महादेव्या अङ्गजेन पुत्रेण  
भूयते, तदा सोच्छ्वासाभिर्वन्दीभिर्बन्धनमोक्षो दुर्गनिर्याणं प्राप्यते । राजपुत्रज-  
न्मनि हि बद्धमोक्षभूर्जंदाहादि क्रियते । बभूवे इति भावे । प्रापीति कर्मणि ।  
नीविभिरुच्चयः । बन्धपीति केचित् ॥ ५१ ॥

अथ चुम्बनम्—

हीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवदुजेष्ववकृष्य ।

अर्पितोष्टदलमाननपद्मं योपिनो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥

कश्चिद्रागी केशेष्वारुष्य कामिन्या वक्त्राक्षमधासीदधात् पपौ । कीदृशं  
मुखम्, आश्लेषे सति लज्जावशात्प्रमत् एव च केशग्रहः । तथा अर्पितं का-  
न्तया दत्तमधरकिसलयं यस्य, मुकुलिते च मुखानुमधाभिर्मीलिते अक्षिणी  
यत्र । अधासीदिति घेटो लुङ् । च्लेः सिच् । चिण्विभाषितः, ईद् । “य-  
मिरमिनमातां सक्” इति सगिटौ, “इट ईटि” सवर्णदीर्घः । अवदुः कृकाटि-  
का तत्र जाताः केशाः ॥ ५२ ॥

पल्लवोपमितिसाम्यसंपत्तं दष्टवत्यधरविम्बमभीष्टे ।

पर्यकृजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

कान्ते रक्तौष्ठं चुम्बति सति युवत्याः शिञ्जानवञ्जलकटकेन पाणिना पर्य-  
कृजि रणिनम् । उत्प्रेक्ष्यते—सरुजेव दुःखितेनेव । कीदृगधरविम्बमिति रुजायां  
कारणमाह—पल्लवेन किसलयेन या उपमितिरुपमा तथा यत्साम्यं सादृश्यं ह-

स्तस्याधरस्य च तेन सपत्न मित्रम् । श्रोष्टो हि रङ्गवात् पल्लवेनोपमीयते क  
रोऽपि च । श्रोष्टपल्लव करपल्लव इत्येतावतैव तयो सपत्नत्वम् । अतश्च  
यदौष्टो दृश्यते तदा तेन सरुजेवाराणि । यथा सपत्न केनचित् सर्पादिना द  
श्यते तदाचश्यमेव सुहृत् तत्पीडया पीडित पृत्कुरुते ॥ ५३ ॥

केनचिन्मधुरमुल्लवणरागं वाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।

श्रोष्टपल्लवमपास्य मुहूर्तं सुभ्रुवः सरसमन्त्रि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

अन्येन कामिना अधरपल्लव द्वित्वा क्षण नार्पा नेत्र चुचुम्बे पपे । पर्या  
यपानस्य सुखकारित्वादिति भाव । कीदृशमोष्टपल्लव, मधुर मनोज्ञ समधु  
या, उल्लवणरागमतिरङ्ग, तथा वियोगेषु सत्स्वत्यर्थं वाष्पतप्तमुच्छ्वासपीडित,  
सरस सामृतम् । अन्ति कीदृश मधुर हृद्यम् उत्पणराग प्रिय प्रति अति  
स्निग्ध, पानजादराभ्यामतिलोद्धित, विरहेषु नितरा वाष्पतप्तमधुपीडित, सरस  
सरागम् । राग सभागाभिलाष । चुचुम्बे इति कर्मणि ॥ ५४ ॥

रेचितं परिजनेन महीयः केवलाभिरतदम्पति धाम ।

साम्यमाप कमलासम्बविश्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

धाम वासवेश्म कर्तुं पद्मासहायोपेन्द्राधिष्ठितकल्पान्तमहाब्धेस्तुला लभे,  
यत् परिजनेन पीठमर्दादिना वर्जित, महीयोऽतिदीर्घम्, केवलाधेव चाभिरतौ  
दम्पती स्त्रीपुंसौ यत्र तत् केवलाभिरतदम्पति । कल्पपाचसानोदधिरपि शून्यो  
विस्तीर्णश्च । दम्पत्योर्लक्ष्मीवासुदेवावुपमानम् । जाया च पतिश्च दम्पती, द  
भावो निपात्यते । कमलाया सखा कमलासख श्रीसहित इत्यर्थ ॥ ५५ ॥

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चैर्योपितामुरसिजद्वितयेन ।

रागिणाभित इतो विमृशद्भिः पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥ ५६ ॥

कामिना करैरिनस्ततो विमृशद्भिः स्पृशद्भिरवलाना हृदयानि मनासि ज  
गृहिरे हृतानि किंकर्णव्यतामूढा समपद्यन्त । अथच हृदयदेशे प्रथम स्पर्  
शं प्रियत इति स्थिति । कीदृशि हृदयानि उच्चैरुन्नतेन स्तनयुग्मेन नीरन्ध  
षिदितान्यपि । यत्रिल वस्त्वन्तरेण स्थिति तद् दुर्ग्रहमित्यर्थ । अन्योऽपि  
चौरादिरदृश्यमणि उन्नु इतस्तत परामशन् गवेपयन् गृह्णाति । जगृहिरे इति  
कर्मणि ॥ ५६ ॥

कामिनामसकलानि विभुग्नैः स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।

अक्रियन्त कठिनेषु कथञ्चित् कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

नारीस्तनसैकतेषु कान्तनखकोटिभिः खण्डान्यपि क्षतानि कथञ्चिदक्रियन्त कृतानि । कीदृशैः करजाग्रैरिति क्लेशकारणमाह-कुचानां कठिनत्वादिभुग्नैः कुण्ठितैस्तथा स्वेदाम्बुना कोमलैः । अतश्च भुग्नानि तानि मृदुनि कथं कठोरत्वं कुर्युः । अन्योऽप्यध्वगः कठिनेषु तटेषु कोमलैः स्विन्नैश्च पादैः कथञ्चिन्मन्दानि पदानि ददाति ॥ ५७ ॥

सोष्मणः स्तनशिखाशिखराग्रादात्तयर्मसलिलैस्तरुणानाम् ।

उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तैर्निघ्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥

यूनां पाणिभिः स्तनशिखाशिखराग्रात् कुचचूषुकशृङ्गात् निघ्ननाभिष्वेव सरसीषु निपेते निपतितम् । स्तनौ मृदित्वा नाभिदेशमस्फालुरित्यर्थः । कीदृशादग्रात् सोष्मण उष्णात् । कीदृशैर्हस्तैः, आस्तयर्मसलिलैर्गृहीतस्वेदाम्बुभिः । कीदृशीषु नाभिसरसीषु, उच्छ्वसन्ति विकसन्ति सरसानि कमलानि तेष्विव चारुषु रम्यासु । अन्योऽपि तप्ताद्रिशिखरस्यो लब्धधर्मः सन् पञ्चबाव्यां गम्भीरायां च सरस्यां निपतति । स्तनशिलाशिखराग्रादिति क्वचित्पाठः । शिलाः शिखराणि येषां ते शिलाशिखराः पर्वता उच्यन्ते । कठिनत्वात् महत्त्वाच्च स्तना एव शिलाशिखरास्तेषामग्रं प्रान्तम् । निपेते इति भावे ॥ ५८ ॥

आमृशद्भिरभिनो बलिबीचीर्लोलमानवितताहुलिहस्तैः ।

सुसुवामनुभवात् प्रतिपेदे मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५९ ॥

तन्दूदरीणां कान्तैर्मुष्टिग्राह्यं मध्यमित्यनुभवात् प्रतिपेदे क्षातम् । पूर्वं हि तैस्तकांद् प्रतिपन्नमासीत् अधुना तूपलन्ध्यैवेत्यर्थः । कुत इत्याह-अभितः पार्श्वद्वये घलीरेव बीचीस्तद्धान् स्पृशद्भिस्तथा लोलमानाश्चपला वितता दीर्घा अहुलयः कटशाखा येषां तैर्लोलमानवितताहुलिहस्तैः, अङ्गुलीभिः समन्तादुद्धरं परामृशद्भिरित्यर्थः । अतश्च मुष्टौ मध्यस्य प्रवेशात् तन्मेयं तदिति सुज्ञानम् । लोलमान इति ताच्छील्ये शानच् । लुलदलपिलादयो धातुष्वपठिता अपि त्रियावाचित्वाद्वातयो ज्ञेयाः ॥ ५९ ॥

प्राप्तनाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

औपनीचिकमरुन्ध किल स्त्री बल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ॥ ६० ॥

काचिद्वला कान्तस्य कर स्वहस्ताभ्यामरन्ध्रं रुरोध, यत औपनीविक जघनप्रदेशं प्राप्त, तथा प्राप्त नामावेव नद्या मज्जनं ब्रुवन येन । तत्क्षणमेव दुकूलापहाराय गतमतः किल घराङ्गदेशस्य तं किलावधत् । किलालीके । तच्चतस्तु मुखात्पादाद्विपेहे एवेत्यर्थः । अन्योऽपि नदीं छात्वावश्यमेव वाससीं गृह्णाति । नीव्यां समीपमुपनीवि, तत्र भव औपनीविक “उपजानूपकणोपनीवेष्टक” । अरुन्धेति रुधेलुंइ सुरितेत्वात्तद् “शसोरल्लोप” । एकं करोद्वाभ्यामरोधीत्यवलात्वं हेतुः । एवमुत्तरत्र ॥ ६० ॥

कामिनः कृतरतोत्सवकालक्षेपमाकुलवधूकरसङ्घि ।

मेखलागुणविलग्नमसूयां दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम् ॥ ६१ ॥

कस्यचित् कामिनः कान्नादुगूलमसूयाचक्रे रोपमजनयत्, यतो विहितनिधुवनमहसमयापहारः, यतो विह्वलयनिताहस्तलग्नः, तथा रशनाकलापसंश्लेषेऽपि । एतदपि कुतः यतो दीर्घसूत्रं लम्बमानदशम् । स हि यदा उज्जिहीर्षति तदा सौं करमवष्टभाति, अतश्च नशादानान्मेखलालग्नत्वात् विकीर्षितविमोत्पादादसूयोत्पत्तिः । अन्योऽपि दीर्घसूत्रश्चिरकारी कालक्षेपकारित्वादवश्यमेव खेदयति । असूया रोषः । असूत्रं कण्टिकादित्वाद्यकः । करोतिरुत्पादनार्थोऽत्र । परिधीं यत आच्छाद्यते इति परिधानं “कृत्यलूटो यहुलम्” ॥ ६१ ॥

अन्धर विनयतः प्रियपाण्योपितश्च करयोः कलहस्य ।

वारणामिव विधातुमभीक्ष्णं कक्षयया च बलयैश्च शिशिक्षे ॥ ६२ ॥

कान्तकरस्याबलाहस्तयोश्चान्योन्यमशुकमपहरता काक्षया बलयैश्च तारशिशिक्षे पर्यङ्कजि । उत्प्रेक्षयते-कलहस्य युद्धस्य वारणा निषेधमिव कर्तुम् । यदा वस्त्रजिहीर्षया केचिदन्योन्यं कलहायन्ते तदा पार्श्वस्था निवारणार्थं रणन्ते-मा मा कलहं कार्पुण्येति ॥ ६२ ॥

ग्रन्थिसुद्रुधपितु हृदयेशे वाससः स्पृशति मानघनायाः ।

श्रुत्युगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥

प्राणनाथ दुगूलं चरन् नीर्विं श्रययितुं स्पृशति सति मानिन्यास्तत्क्षणमेव श्रुत्युगेन तनूद्वैद्यं भङ्गो हर्षश्च प्रतिपेदे प्रापि । मानित्वादि श्रुत्वा प्रियं मन्त्रमादि रामहर्षं । आग्रजाय 'इति यागविभागादुद्प्रययितुमिति नलोपः ।

गविभागो हि तत्रेष्टसिद्ध्यर्थमाश्रित एव ॥ ६३ ॥

राशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्घमुकुलीकृतदृष्ट्या ।

।क्तवैणिकहताघरतन्त्रीमण्डलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

अनन्तरं प्रियकराग्रे सहसैव नीविमुद्यमपहरति सति सुखादीपत्रिमीलि-  
ताद्वया च प्रौढया चुकूजे मणितम् । कथं रक्तं मधुरं वैणिकेन गान्धर्विकेण  
हतं बोधितं यदघरतन्त्रीमण्डलमधोभवस्वरसप्तकं तस्य यत् कणितं चङ्कारस्त-  
दिव चारु मनोहरम् । त्रिस्थानगता हि स्वराः । तत्राघस्तान्मधुरतरास्ताराश्च  
तन्व्यो भवन्ति-इत्यघरग्रहणम् । वीणावादनं शिल्पमस्य वैणिकः । चुकूजे  
इति भावे ॥ ६४ ॥

आयताहुलिरभूदतिरिक्तः सुश्रुवां ऋशिमशालिनि मध्ये ।

श्रोणियु प्रियकरः पृथुलासु स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५ ॥

तन्दराणामवलग्रे कान्तपाणिरतिरिक्तोऽधिको बभूव, एकदेशेन स्पर्शमा-  
पेत्यर्थः । यतोऽसौ दीर्घाङ्गलिः, तच्च ऋशिमशालि । तानवगर्मस्वल्पे च महदव-  
श्यमधिकं भवति । जघनेषु तु विपुलेषु समग्रेण तलेन पृष्ठेन स्पर्शं लब्धवा-  
न्, पृथुलत्वादेवेतिभावः । कृशस्य भावो ऋशिमा “र ऋतोर्हलादेर्लघोः” ॥६५॥  
चक्रुरेव ललनोरुपु राजीः स्पर्शलोभवशलांलकराणाम् ।

कामिनामनिहितान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतरेषु नखानि ॥ ६६ ॥

यूनां करजान्यदत्तान्यपि अमलोरुपु राजीः रेखाश्चक्रुरेव नतु न व्यदधुः ।  
आलेपाद्वा करणं प्राप्तं कथं तर्हि चक्रुरित्याह-कीदृशानां कामिनां सिस्पृक्षाव-  
लनपाणीनाम् । कीदृशेषु ऊरुषु च कदलीप्रकाण्डमृदुषु । मृदुनि चाङ्गे स्पर्शमा-  
त्रेणैव करजराजयो जायन्ते ॥ ६६ ॥

ऊरुमूलचपलेक्षणमग्रन्तु यैर्वतंसुकुसुमैः प्रिययेताः ।

चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुघनाम ॥ ६७ ॥

तानि माल्यानि पुष्पेयोः कुसुमायुघनाम यथार्थमर्थानुगतं चक्रिरे व्यद-  
धुः । कानीत्याह-यैर्वतंसुकुसुमैः शेषरदामभिरेताः कामिन्यः कान्तमग्रन् अता  
द्वयन् । यत ऊरुमूले चपलेक्षणं घराद्देशलोलाक्षम्, अतश्च कुसुमनाडनात्

कुसुमान्यायुधान्यस्येति कुसुमायुधमित्यन्वयं नाम, अन्यथा तु ध्युत्पत्ति  
माश्रमेवैतत् । कामिनीमुखेन पुष्पेपुरेव हन्तीति तस्येव कर्तृत्वमत्र न नारी-  
णाम् इति कुसुमायुधस्यान्वयत्वम् । अग्नधिति हन्तेलंद् । वतसशब्दे “वष्टि  
भागुरिग्लाप” । चत्रिरे इति कर्तरि । अर्थमनुगत यथार्थमित्यव्ययीभाव  
॥ ६७ ॥

धैर्यमुल्लवणमनोभवभावा वामतां च वपुरर्पितवत्यः ।

व्रीडितं ललितसौरतथाष्टर्वास्तेनिरेऽभिरुचितेषु रमण्यः ॥ ६८ ॥

एवविधा अपि रमण्य कान्तेषु इदमिद तेनिरे चक्रु । कीदृश्य किं कि  
मित्याह-उल्लवणमनोभवभावा धैर्यं, देह ददत्योऽपि वामता प्रातिकृत्य, तथा  
ललित रम्य सौरत निधुवनविषय धार्ष्ट्यं धैर्यात् यथा ता व्रीडित चक्रु ।  
कामव्यापार कुर्वत्योऽपि विजिह्वियुगित्यर्थं । त्रिरुद्धस्वभावो हि मन्मथ । ते  
निरे इति कर्तरि ॥ ६८ ॥

पाणिरोधमनिरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोरूर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥ ६९ ॥

काचित् करभोरू कान्तस्येदमिदमेवविध कुरुते स्म व्यधत्, किं किं  
कीदृशमित्याह-पाणिरोधमनिरोधितवाञ्छं विकीर्णित तस्य न विद्मयन्ती अथ  
चोद्धमूलान् तस्य कर रुशब्दि । तथा तर्जना मनोहारिहमितमिथा, तथा सु  
खे हारि मनोहर शुष्करुदितमनश्चुरोदन, सुखमनुभवत्यपि रम्यमरुददिति कु  
ट्टमितारशोऽय प्रकार । स्तनादिग्रहणे दुःखमनुपचार कुट्टमितम् । पाणेरव  
निष्ठकरभाग करम तच्चुट्यौ श्लवणादूरू यस्या सा करभोरू । “ऊरुत्तरप-  
दादोपम्ये” ॥ ६९ ॥

वारणार्थपदगद्गदवाचामीर्ष्या सुहुरपत्रपया च ।

कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं प्रातिकूलिकृतयैव युवानः ॥ ७० ॥

तरुणा वधूना प्रातिकूलिकृतयैवाननुकूलाचरणेनैवानुकूल प्रिय चक्षु ।  
यान्येव तासा नैलेज्याचरणानि वर्जनीयानि तान्येवाश्रयमयन्नित्यर्थं । फलद  
रूपत्वान् सुरतम्य वामराध कामस्येति भाव । कीदृशीना सुध्रुवा, मत्स्य  
यैग हिया च वारणार्थपदगद्गदवाचाम् । प्रतिकूल घतेते प्रातिकूल । “तस्य

त्यनुपूर्वमीपलोमकूलमि”ति दक् ॥ ७० ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्रं तद्द्वयेन विदधे द्वयमेव ।

घृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिर्निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ ७१ ॥

तद् द्वयेन द्वयं विदधे कृतम् । केन द्वयेन किं वा द्वयमित्याह-ताभिरब-  
लाभिरेकान्ते कान्तेषु घृष्टता वैषात्यमितरैर्भर्तृभिस्तासु निर्दयत्वम् । कीदृक्  
द्वयम्, अजस्रं सर्वदैव सुरतादन्यसिन् काले परिहार्यं वर्ज्यम् । नहि व्यापा-  
रान्तरे नार्यो निर्लज्जत्वेन वर्तन्ते । ते वा तासु नैर्द्वयेन, यतस्ता अबलाः ।  
सुरते तु निर्लज्जत्वं शस्त्रम् । उक्तम् च—“अन्यदा भूपणं पुंसः शमः” इत्या-  
दि ॥ ७१ ॥

वाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाहतेन भवदन्तनिपातैः ।

बोधिनस्तनुशयस्तरुणीनामुन्मिमील विशदं विपमेपुः ॥ ७२ ॥

विपमपुः पञ्चशरो युवतीनाममीभिर्भावैर्वोधित उद्दीपितः सन् विशदं स्प-  
ष्टमुन्मिमील प्रसन्नार जजागार । केन बोधित इत्याह-भुजाश्लेषेण, केशकर्प-  
णेन चाहतेनाष्टविधताडनेन, नखदन्तनिपातैः करजदशनकृतैः । कीदृक् काम  
इति बोधहेतुमाह-तनौ श्येते इति तनुशयस्तासां तरुणीनां तनौ यतः शयितो-  
ऽनुद्दीपितो मन्द इत्यर्थः । यः किल विपमेपुः कुपितेन्द्रियसंनिपातबुध्यः क-  
चित्सुप्तः स वाहुपीडनकेशग्रहणादिभिर्वोधितः सन् उन्मीलति । तथा च चर-  
काचार्यः—“अज्ञानान्यवपीचुश्च धूमः प्रधमनानि च । सूचिभिस्तोदनं तत्र श-  
स्त्रैर्पीडा नग्नान्तरं ॥ लम्बनं केशलोम्नां च दन्तैर्दशनमेव च । आत्मगुतावधर्ष-  
श्च हितस्तस्यावयोधने” इति ॥ ७२ ॥

कान्नया सपदि कोऽप्युपगूढः प्रौढपाणिरपनेतुमियेप ।

संहतस्तननिरस्कृतदृष्टिर्घृष्टमेव न दुग्मूलमपरयत् ॥ ७३ ॥

अन्यः कश्चित् प्रिययालिङ्गितः सन् अधोवासां लोलकरत्वाद्धर्तुमिच्छत् ।  
स च तद्गमौ ध्रष्टं नैवादर्शन्, यतो निर्विचरपयोधरान्तरीकृतदर्शनः । यदि ह्य-  
द्रव्यध्रंवाहरिष्यत् । वास-पातस्य प्रियसम्पर्क एव कारणम् ॥ ७३ ॥

आहतं कुचतटेन तरुण्याः साधु सोढममुनेति पपात ।

युद्यतः प्रियतमोरसि द्वारात पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवर्षः ॥ ७४ ॥

युवत्याः सुरतव्यापारेण चिद्ब्रह्ममानान्मुक्ताकलापात् कान्तवक्षसि मुक्कानि-  
करः पपाताभ्रश्यादिति पुरुषायतौक्तिः । पुष्पवृष्टिरिव । कुसुमवृष्टिपाते कारण-  
माह-अमुना वक्षसा कुचनटेन स्तनस्थलेन तत्कर्तृकं यदाहृतं ताडितं तत् साधु  
सोढमुपोढमित्यतो हेतोः । यः किल रणे प्रहारान् सहते तस्य स्वात्पुष्पवृष्टिः  
पतति । आहतमिति “नपुंसके भावे क्लः” । वर्षशब्दोऽर्धर्चादिः ॥ ७४ ॥

सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।

हासभूषणरवाश्च रमण्या कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

एतानि वस्तूनि कामस्य सूत्रपदतां सूत्रस्थानीयतां जग्मुः । कामस्य सू-  
चितत्वात्सूचना सूत्रम् । कानीत्याह-सीत्कृतानि सीत्कारः, मणितं हिक्कारणितं  
या मारुतं वा, करुणोक्तिः-त्रायस्व मा वधीरिति दीनभाषितं, स्निग्धमुक्तं त्वं मे  
प्रेर्यास्त्वं मे प्राणनाथ इत्यादिप्रियवचनम्, अलमर्थवचांसि चारणार्थानि पदानि  
मा वाधिष्ठा निवर्तस्वदानीमित्यादीनि, हासः स्मितं, भूषणरवा रजानानुपुरशि-  
ञ्जितानि । एतानि च श्रुत्या ज्ञायते महदत्र रतिचक्रं प्रवृत्तमिति कामसूत्रपद-  
नामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैरच्छेदवन्मृगदृशामविरामैः ।

श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

हरिणाक्षीणां मणितं मधुररश्नामञ्जीररणितैरनन्तरिनमेव कान्तैरश्राधि-  
आकर्णितम्, तद्रतचित्तत्वादेव तदावर्जयामासेत्यर्थः । कदाचिदुत्तारमनेकमवि-  
च्छिन्नं च भवेत् । भूषणध्वनयस्तु विपरीता इत्याह-कीदृशैर्ध्वनिभिर्द्धतैस्तारै-  
रनेकैः ससहायैर्वहुत्वादायन्व्यानामविरामैरच्छिन्नैः । मणितं तु कीदृशं, निभृतं  
मृदु एकमसहायं छेदवत् खण्डं सविरामम्, अतोऽन्योऽपि निभृतो विनीत एको-  
ऽप्यनेकैर्वाचालै ( राक्षितो ? रजतो ) ऽतिरस्कृत इव श्रूयते संसन्सु कीर्त्यते ।  
अनेकैरित्येकशेषेण बहुवचनम् । यथा “प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेपा”-  
मिति पानङ्गले । यथा च—“कथं न्यमी मन्ततमस्य सायका भवन्त्यनेके जल-  
धेरिवोर्मयः” इति भारवेः ( १४-६१ ) । यथाच—“शशघोचिन्तानि तान्यनेकानि  
चपलान्याचरन्” इति याणस्य ॥ ७६ ॥

ईदृशस्य भवतः कथमेतद्वाच्यं मुहुरितीव रतेषु ।

क्षिप्तमायनमदर्शयदुर्ग्यां काञ्जिठाम जघनस्य मङ्गलम् ॥ ७७ ॥



काञ्चिदाम रशनाकलापो जघनस्य महत्त्वं प्रथिमानमदर्शयत् स्नापितवदिव ।  
 यत् उर्व्यां क्षिप्तं सरभसप्रयोगवशाद्भूमौ निरस्तं, तथायतं महाभोगम् अतश्चा-  
 वनौ दृष्ट्वा एतावदेव जघनमिति कथमिवादर्शयत् इतीवानेनैव प्रकारेण । य ए-  
 वेतिशब्देन प्रकारो विवक्षितस्तमाह—ईदृशस्येत्यादि । ईदृशस्येत्यभिनयनिर्देशः ।  
 यत् त्वमीदृशं महाप्रमाणं तस्य तव कथमेतत् सुरतेषु निधुवनयोगेषु सुदु-  
 र्मुहुर्लाघवं चातुर्यं, यद्वयमुर्व्यां क्षितानि । लाघववशाद्धि रते भूषयति भूमौ  
 पतन्ति । कथमिति विरोधे । यत् किल महत् तत्कथं लघु भवेत् । उत्प्रेक्षा-  
 विरोधसङ्करोऽयमलङ्कारः ॥ ७७ ॥

प्राप्यते स गतचित्रकचित्रैश्चित्रमार्द्रनखलदम कपोलैः ।

दधिरे च रभसच्युतपुष्पाः स्वेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥ ७८ ॥

कपोलैर्गण्डफलकैः रभसवशाद्गतचित्रकचित्रैर्नष्टतिलकालेख्यैरपि रमणकर-  
 जाङ्गमेव चिह्नं प्रापि । तथालकान्ता रभस्यपतितमाल्या अपि स्वेदविन्दूनेव  
 कुसुमानि दधिरे दधुः<sup>१</sup> । यद्यपि रतसंभ्रमात् कपोलेषु चित्रकान्युत्सृष्टानि,  
 अलकेभ्यश्च पुण्याणि भ्रष्टानि तथापि<sup>१</sup> नक्षयदानां स्वेदविन्दूनां च तिलककुसु-  
 मरूपत्वमभूदिति वाक्यार्थः । दधिरे इति धृङः कर्तरि ॥ ७८ ॥

यद्यदेव रुच्ये रुचितेभ्यः सुध्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि रमण्यः ॥ ७९ ॥

श्लेष्म्यो यद्यद्वस्तु रुच्येऽभिलाषमजनयत् तत्तदेव रहसि रमण्यश्चक्रुः ।  
 ननु यत् तेषां रुचितं तत् तासां त्रपाकरं तत् कथं तदेव व्यधुरित्याह—य-  
 स्माभ्यायौ नराणामनुकूलचरणेनैव मनांस्यपहरन्ति आवर्जयन्ति, अतस्तत्तदकु-  
 र्वन् । यद्यदिति कर्तृपदम् । रुच्ये इति कर्तरि रुचितेभ्य इति “रुच्यर्थानां प्री-  
 यमाण” इति संप्रदानसंज्ञा । अनुकूलं वर्तते आनुकूलिकः । रमयन्तीति रमण्यः ।  
 “कृत्यल्युटो बहुलम्” । अकुर्वन्प्रिति लट् ॥ ७९ ॥

प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेरयः ॥ ८० ॥

असिता नीला आयता दीर्घाः केशाः कचा पासां ता असितायतकेरयः  
 शश्रमुः धान्ताः । कुतो मन्मथात् मदाद्य । सुरतस्यातिभूमिं प्रकर्षं प्राप्य

यतो दुर्बहस्तनभराः । कथं शश्रमुः । श्रमजलेनाद्रं यत् ललाटे तत्र लग्नाः  
केशा यत्र । योऽपि भारं गृहीत्वातिभूमिं प्राप्नोति सोऽवश्यमेव श्राम्यति ॥८०॥

सङ्गनाभिरुचितैश्चलितापि<sup>१</sup> प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

भूय एव समगंस्त रतान्ते हीर्वधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

सुरतान्ते निधुवनसमाप्तौ हीर्लज्जा समगंस्त सङ्गता, कार्यान्ते स्यां प्र-  
कृतिमापद्यन्तेत्यर्थः । कीदृशी हीः, अभिरुचितैर्वह्नभैः प्राक् सुरतारम्भकाले च<sup>२</sup>-  
लितापासिता त्याजितापि या ताभिश्चिरेणामुच्यत त्यक्ता । यतः सङ्गता नित्य-  
स्या<sup>३</sup> सहजा । यदि त्यक्ता किमिति भूयोऽपि समागतेत्याह—यतो विरहस्या-  
सहा वधूभिः साकं विरहं सोढुं न शक्नोति अत एव सखीव वयस्यातुल्या ।  
सा किल रिरंसया प्रियैश्चलितापि सङ्गतत्वात् नारीभिः क्लेशा<sup>४</sup>त्प्यज्यते । रत-  
समाप्तौ च विरहासहा असहत्वात्पुनरप्यायाति । चलितेति क्लः । अमुच्य-  
तेति कर्मणि । समगंस्तेति लुट् “समो गम्यच्छिद्यम्या” मित्यात्मनेपदम् । च्लेः  
सिच् । “वा गमः” कित्त्वविकल्पः । “मोऽनुस्वारः” । सहते इति सहा ॥८१॥

प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन् हीतभङ्गुरविलोचनपाताः ।

संभ्रमद्रुतगृहीतदुगूलच्छ्रायमानवपुपः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

निधुवनावसानानि प्रेक्षणीयकमिवासन् नाट्यमिव समपद्यन्त । कीदृशा इति  
कारणमाह—हीताः सलज्जा अत एव च भङ्गुरा विच्छिन्ना विलोचनपाता दृष्टि-  
नित्तेषा यत्र, तथा संभ्रमेण भयेन द्रुतं त्वरितं गृहीतं यद् दुगूलं जघनाम्बरं  
तेन च्छ्रायमानं वपुर्येषु । प्रेक्षणीयकेऽपि हीतभङ्गुराः कटाक्षा भवन्ति । दुगू-  
लेन जघनिकयान्तरितानि वधूवपुंसि भवन्ति । प्रेक्ष्यते इति प्रेक्षणीयकम् । “त-  
यत्तन्व्यानीयरः” । ततः संज्ञायां कन् । आसन्निति अस्तेलंङ् ॥ ८२ ॥

अप्रभूतमतनीयसि तन्वी काश्चिधान्नि पिहितैकनमो<sup>५</sup>रुः ।

क्षोयमाकुलेऽरा विचकर्ष क्रान्तपल्लवमभोष्टनमेन ॥ ८३ ॥

यच्चित् तन्वी क्षौमं दुगूलं विचकर्षाजहार । यतः क्रान्तेन क्रान्तपल्लव-  
पोष्टनमेन अत एवाननीयसि विशाले काश्चिधान्नि जघनेऽप्रभूतमपर्याप्तम् । की-  
दृशी क्रान्तपल्लवत्वात् पिहित आच्छादित एकतम ऊरुयम्या. यया वा । अत

१ 'श्रिता या' ए पाठ । २ 'चा' न. पाठ । ३ 'नित्यश' न. पाठ । ४ 'श' ग  
पाठ । ५ 'ते' न. पाठ ।

एव विरुपणम् । तथा कर्पवशादाकुलौ चञ्चलौ करौ यस्याः साकुलकरा ॥८३॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिर्भ्रष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।

सापराध इव मण्डनमासीदात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

सुदृशां मनोज्ञवज्जुषामुपभोगः सुरतसंमर्द एवविधोऽप्यात्मनैव स्वयमेव मण्डनमासीत् भूषणं बभूव । कीदृशो मृष्टमुत्पुंसितं चन्दनं समालम्बनं विशेषकभक्तिश्च तिलकविच्छित्तिर्येन यत्र वा, तथा भ्रष्टानि भूषणानि यत्र स भ्रष्टभूषणः, कदर्थितानि मृदितानि माल्यानि येन स कदर्थितमाल्यः । ततो विशेषणसमासः । एवंविधोऽपि संभोगस्ता अभूषयत् । उपभुक्ता हि रमण्यो रम्यतरा भवन्ति । उत्प्रेक्ष्यते-सापराध इव मृष्टचन्दनादित्वात् कृतागा इवासां स्वयं मण्डनमासीत् । यः किल भृत्यो भृत्यान्तरापासनया सापराधः स तत्कार्यं स्वयं करोति । कदर्थित इति कुत्सितोऽर्थः कदर्थः “कोः कत्तत्पुरुषेऽचि” ॥ ८४ ॥

योपितः पतितकाञ्चनकाञ्चौ मोहनातिरभसेन नितम्बे ।

मन्वलेव परितः स विचित्रा राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

कस्याश्चित् नार्याः समन्ताद्या श्रोण्यां प्रत्यग्रकरज्जवण्ठीः सा रशनेव रेजे । कीदृशे नितम्बे सुरतदर्पेण भ्रष्टकनकरशने, अतश्च मनोहरकररुहपदमालं व रशनास्थानायाभजविति वानशार्थः ॥ ८५ ॥

भातु नाम सुदृशां दशनाङ्कः पाटलो घवलगराडतलेषु ।

दन्तवाससि समानगुणश्रीः संमुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

इह कामिभिः कान्तानां गण्डेषु श्रोष्ठेषु च दत्तानि दन्तप्रदान्यतितरां विराजन्ते, तत्र कथिर्विचारयति-रम्यास्त्रीणां पाण्डुगण्डपृष्ठेषु दशनाङ्कः प्रवालमणिसंज्ञो दन्तमणलक्ष्म भातु नाम सत्यं राजताम् । नैवाश्चर्यमभ्युपगतमेतदस्मान्नित्यर्थः । यतः स पाटलो लोहितः तेषु च घवलेषु, पाण्डुरेषु भिन्नौ वर्णावचर्यमेव शोभते । इदं त्वतिक्रिन्नं यदसौ विन्दुदन्तवाससि दशनच्छन्द्रेऽर्धे परभागमवाप शोभातिशयं लभे । कस्मादाश्चर्यमित्याह—यतोऽसौ समानगुणश्रीः समाना अभिन्ना गुणा यस्य लोहित्यस्य धर्मस्य श्रीः कान्तिर्यस्य स तथो-

१ 'तयाकुलौ विरुपवशात् सकर्मौ करौ ग. पाठः ।

ह् । तुल्यौ न वर्णौ तथा भात । कथं तर्ह्यराजदिति चेत् प्रत्यप्रत्वेनैव रस्य त्वोपलब्ध । अन्यच्च कर्कशौऽसौ समुखोऽभिमुखो मध्यरसांशस्य इत्यर्थः । विरुद्धं चैतत् य किल समुखं स कथं परमागमवामुयात्, अविरोधस्तु परभागस्य शोभार्थत्वात् । अपिर्विषयपूर्वके विरोधे । नामशब्दोऽभ्युपगमे प्राकाशये वा । भात्विति प्राप्तकाले लोद । नमानया गुणधिया समुखं स्वर्थाति एकपदपाठे विग्रहः ॥ ८६ ॥

सृष्टुवामधिपयोधरपीठं पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

मुक्तमौक्तिकतनुर्गुणशेषा हारयष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥

योपाणा मुञ्जालता गुरुरेवाभवत् । कदाचिन् स्पूलमुक्तायुक्ता स्यादित्याह-मुक्तमौक्तिकतनुरिति । मुक्तमौक्तिका भ्रष्टमुक्ताफला तनुर्द्वेहो यस्या मा । अथवा मुक्तमौक्तिका भ्रष्टमुक्ताफला चासौ तनुश्च द्विभ्रमौक्तिकत्वात् तन्वीत्यर्थः । अत एव गुणशेषा तन्तुमात्रमयी । कथं मुक्तमौक्तिकतनुरित्याह-यतस्त्रुटितवती । कथं द्विभ्रेत्याह-भर्तुं पीडनराश्लेषै । कं त्रुटितेत्याह-अधिपयोधरपीठं स्तनपृष्ठे । अपिर्विरोधे । या किल तन्वी सा कथं गुरुर्भवेत्, अथ च गुरुर्गौरवयुक्ता श्लाघनीयाभवत् । कान्तेन त्रुटितत्वादित्यविरोधः । अन्योऽपि कश्चित् निविडत्वात् तनुरपि सगुणत्वाद् गुरुरेव भवति । त्रुट्यति स त्रुटितवती । इत्यतः ॥ ८७ ॥

विध्रमार्थमुपगूढमजस्रं यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।

योपितामुदितमन्मथमादौ तद् द्वितीयसुरतस्य यभूव ॥ ८८ ॥

इह रात्रिमध्येऽनेकशो निधुवनमासेव्यते, तत्रादावन्ते चालिङ्गनबुम्बने त्रियेते इति स्थितिः, तत्र कविराह-प्रथमरत्यवसाने आद्यसुरतान्ते विध्रमार्थं यत् प्रियैर्वल्लभै कर्तुंभिरजस्रमसहत् नारीणामुपगूढमालिङ्गनं तदेव द्वितीयसुरतस्य काकाजिन्यायनादावभूत् । अथ किमिति प्रथमसुरतसमनन्तरमेव सुरतान्तरमाराम्भे, यावता विध्रमार्थमित्युक्तमित्याह-उदितं उत्पद्यते मन्मथं कां मो यत्र तदुदितमन्मथमुपगूढम् । एतदुक्तं भवति-विध्रमेच्छया रतान्ते यदा श्रेयं तावत् तेनश्लेषेण भूयो रिरसाजनि, इति तदेवाल्लिङ्गनमुपगार्थं जातम् । विध्रमिति नोदात्तापदेशस्य मान्तम्यानाचम" इति वदितप्रतिपद्य । उपगूढमिति भावः इ । प्रियैरिति कर्त्तरि कृताया ॥ ८८ ॥

आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पैरप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

द्रीयते स्म शयितुं शयनीये न क्षणः क्षणद्वयापि वधूभ्यः ॥ ८६ ॥

कामिनीनां क्षणद्वयापि रात्र्यापि शयनीये निद्रातुं क्षणोऽवसरो न दीयते स्म न दत्तः । क्षणं व्यापारान्तरनिवृत्तिं ददातीति क्षणदा रात्रिः । दिने हि सर्वे एव कार्यासक्तः । यदि क्षणदा सा कथं क्षणं नादादित्याह—अनारतमविच्छिन्नं यद्रतं तत्राभिरताभ्यः सक्ताभ्यः । कीदृशे तल्पे इति सक्तावपि कारणमाह—प्रत्यप्रकिसलयकुसुमैरास्तृते च्छादिते । रम्यैर्हि पद्मार्थैः काम उद्दीप्यते । प्रथमोऽपिशब्दो विस्मयमभिदधत् निशागमनकारणसामग्रीं प्रतिपादयति । अभिनवपल्लवपुष्पैरप्यास्तृते निर्मिते हि शयने निद्रा नायाति । द्वितीयस्तु विरोधे ॥ ८६ ॥

योपितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न ग्वलूनम् ।

क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ६० ॥

अङ्गनानां वपुर्यदूनां वृष्णीनां रागवृद्धिमूनां नाकरोत्, रताभिलाषं स्वल्पं न व्यधात् अपितु बह्वेव । यत उज्ज्वलतया रामणीयकेण<sup>१</sup> न खलु ऊनं म्रण्डं, मनोहरं यत इत्यर्थः । तथातितरामतिशयेन नखलूनं करजत्तमत एव यदूनां हृदयमाशु प्रागेव क्षोभमाकुलत्वं नयत् प्रापयत् । अत एव च रागवृद्धिजनकत्वम् । सर्गेऽत्र स्वागता वृत्तम् ॥ ६० ॥

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा-

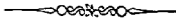
ननवरतरतश्रीसङ्घिनस्तानवेक्ष्य ।

अभजत परिधृत्तिं साध पर्यस्तहस्ता

रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ६१ ॥

इति श्रीमाधमट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये सुरतवर्णनं नाम दशमः

सर्गः ॥ १० ॥



अथानन्तरं रजनिर्निशा परिवृत्ति विपर्ययमभजत विनरूपेण परिणनामे-  
 व्यथं । कीदृशी रजनिः, पर्यस्ताः पतितः प्रेरितो हस्तो नक्षत्रं यत्र । हस्तो हि  
 सदास्तमेति । तथा अचनतेन्दुर्लम्बमानचन्द्रा । उत्प्रेष्यते—रागिणः कामिनो  
 मिथुनानि एवंविधान् वीक्ष्य लज्जयाधोमुखाय नम्रमुखीव । कीदृशानित्युक्त्वा-  
 कारेण यौ मदमदनौ क्षीयत्वमन्मथौ ताभ्यां स्पष्टरागान् प्रकटीकृतप्रीतीन् ।  
 क्षीयतया हि क्षेदाविर्भावो भवति कामेन च । अत एवानवरनमविच्छेदेन या  
 रतश्रीः सम्भोगलक्ष्मीस्तत्र सक्नान् । या किल नायिका स्पष्टरागं रतलालसं  
 च नायकं पश्यति सा तस्मिन् क्षुम्बनाभ्युद्यते लज्जयाधोमुखी संसमानकरा च  
 भवति । इन्दोर्मुखमुपमानम्, रजन्यास्तु नायिका प्रतीयते । उत्प्रेक्षासङ्कराल-  
 ह्वारः । नालिनी वृत्तमितिभद्रम् ॥ ६१ ॥



इति श्रीमद्दामहोपाध्यायपर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यपिर-  
 चितायां माघकाव्यमारटीकायां संदेहविषीषध्याख्यायां  
 सुरतवर्णन नाम दशमः सर्गः

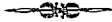
॥ १० ॥



समाप्तमिदं पूर्वार्धम्



# शिशुपालवधम् ।



माघभद्रविरचितम् ।



संदैहविपौषध्याख्यया व्याख्ययोपेतम् ।

एकादशः सर्गः ।



श्रुतिसमधिकमुचैः पञ्चमं पीडयन्तः

सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य पद्भ्रजम् ।

अभिजगदुरकाकिश्रावकस्निग्धकण्ठाः

परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माघचाय ॥ १ ॥

अथ भगवतो विष्णोर्मागधा नञ्जाचार्या इति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण रात्रेः परिणति निशाविपर्ययमभिजगदुः पेडुः । कथमुचैस्तारम् । किं कृत्वा पद्भ्रजं पद्भ्रजग्रामं भिन्नकीकृत्य भिन्नरूपतां प्राप्य, भिन्नपद्भ्रजं कृत्वेत्यर्थः । कीदृशा घन्दिन इति भिन्नपद्भ्रजस्वरूपमाह-पञ्चमं स्वरं पीडयन्तो वर्जयन्तः । कीदृशं श्रुत्या घ्वनिविशेषेण समधिकं बहुलं, चतुःश्रुतिकमित्यर्थः । आधिक्यं तु मध्यमप्रामाण्येण सत्र हि असौ त्रिधुतिकः पद्भ्रजे तु चतुःश्रुतिकः, एतच्च पूर्वमेव दर्शितम् । कीदृशं पद्भ्रजं सततं सदैव ऋषभस्वरेण हीनं वर्जितम् । श्रीडवितो ह्यसौ याष्टीकादिभिरिष्यते । सततग्रहणेन लक्ष्यानुरोधात् कदाचित् पञ्चमस्वरस्य सद्भावः सूच्यते सततमृषभेण हीनं, पञ्चमस्तु कदाचिद्भवे-देवेत्यर्थः । यदा चैवं तदा पञ्चमं पीडयन्तो मन्दमुच्चारयन्त इत्यर्थः । कीदृ-शास्ते अकार्का गेषदोषवर्जितः श्रावकः संवाही विपुलः स्निग्धोऽरूढः कण्ठो ग्लो येषां तेऽकाकिधायकस्निग्धकण्ठाः । मागधविशेषणत्वे त्वकाकीत्यस्य

विशेषणसमासः । भिन्नमेव भिन्नकम् “अनत्यन्तगतौ क्लृप्त”दिति कन् । अभिन्नकं भिन्नकं कृत्वा भिन्नकीकृत्य “अभूततद्भावे च्विः” ऊर्यादि-च्विडावश्च” कुगतिप्रादयः, समासेऽनञ्पूर्वे फ्त्यो ल्यप्, अस्य च्वौ” । एवमन्यत्र । आघयतीति आघकः । परिणतिर्दिनरूपेण धर्मान्तरापत्तिः । माधवायेति “क्रियाग्रहणमपि कर्तव्य”मिति संप्रदानसंज्ञा । मालिनी वृत्तम् । “वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः” ॥ १ ॥

अभिजगदुरिति यदुक्तं तदेवाह-

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न याव-

न्नयनयुगममीलीत्तावदेवाहतोऽसौ ।

रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्य-

द्विरहचिहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

यावन्नयनयुगं नामीलीत्त निमित्तं तावदेवासौ मृदङ्गः पटहस्ताडितः । कीदृङ् नेत्रयुग्ममिति निमीलने कारणमाह-रते निधुवने रभसेनौत्सुक्येन विलासो व्यापारस्तस्य योऽभ्यासो भूयोभूयःकरणं तेन तान्तं खिन्नम् । कीदृङ् मृदङ्गः रजनिविरतिशंसी निशावसानसूचकः । प्रभाते हि तूर्यं वाद्यते । कथमाहृतः कामिनीनां भाविना विरहेण विहितो निद्राभङ्गः स्वापनाशो येन । नहि चिन्तया निद्रायाति, रतमासेव्य श्रान्ताः कामिनो यावदक्षि स्थगयन्ति तावदेवालोकीभूतमिति यान्यार्थः । अमीलीदिति लुङ् । अमीलदिति पाठे लङ् । उच्चैर्द्वेगेन ॥ २ ॥

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्तेर्ध्रुवस्य

स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ।

शकटमिव महीयः शैशवे शार्ङ्गपाण्डे-

श्चपलचरणकाब्जप्रेरणोलुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥

एतत् सुरमुनीनां सप्तर्षीणां मण्डलं धलयं ध्रुवस्योत्तानपादेरुपरि स्फुटतरम-निप्रकटं स्फुरति द्योतने । ध्रुवो हि सर्वं ताराचक्रं वहति । कीदृशस्य ध्रुवस्य अल्प-मूर्तेस्तनुतनोर्ध्रुवलम्बम् । मण्डलं कीदृशं ध्यलं व्यस्तम्, ध्यासो हि विस्तारः अत



एव स्फुटतरं स्फुरणम् । केचित्तु व्यस्तं पश्चिमादालम्बमानमित्याहुः । कस्योपरि  
को यथा स्फुरतीत्याह-अल्पमूर्तेर्बालस्य शङ्कपाणेर्हरैरुपरिष्ठाच्छकटमनो यथा  
पुस्फोर । कीदृशं महीयो वृहत्, तथा व्यस्तं परिवृत्तम् । यतश्चपलेन कम्पेण  
चरणकाञ्चनेन पादपद्मेन यत्प्रेरणं क्षेपस्तेनोत्तुङ्कितमूर्ध्वीकृतमग्रं पूर्वभागो यस्य  
तत्तयोक्तम् । देवपिमण्डलस्य शकटमुपमानं, भ्रवस्य हरिः । चरतीति चरणः ।  
“चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युक्” । ततोऽल्पे कप् । शकटशब्दस्त्रिलिङ्गः ॥ ३ ॥

प्रहरकमपनीय स्वं निद्रिद्रासतोच्चैः

प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।

सुहुरविशदवर्णा निद्रया शून्यशून्यां

दददपि खलु वाचं बुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

कश्चित् स्थानधारिकः पुनःपुनर्गिरं दददपि नैव बुध्यते न विनिद्राति ।  
कीदृशोऽसाधिति वान्द्राने कारणमाह-केनचिदन्येन जागरकेण स्वं प्रहरकं याम-  
मपनीय जागरित्वा निद्रिद्रासता सुपुप्सता सता प्रतिपदं नामग्राहमुच्चैरुपहृतः  
शब्दितः । किमर्थं जागृहीति । मयात्मीयः प्रहरोऽतिवाहितः, आगच्छ रे  
माणवक त्वमपि स्वकीयं प्रहरमतिवाहयेत्येतदर्थम् । वारहीश्वरगृहेषु नरा  
जाग्रति, अतश्च सोऽप्यमागतोऽस्तीत्यादि सुवन्नपि नैव बुध्यते । कीदृशीं वाचं  
निद्रयाविशदवर्णांमर्थ्यक्लात्तराम्, अत एव शून्यशून्यां निरभिधेयप्रायामलक्षिता-  
र्थमित्यर्थः । प्रहरशब्दः पचाद्यजन्तो घप्रत्ययान्तो वा, ततः कप् । यदि वा “कृ-  
आदिभ्यः संज्ञायां वुञ्” । निद्रानुमिच्छति निद्रिद्रासति । पदमत्र नाम तदन-  
तिक्रमेण प्रतिपदं नामग्राहमित्यर्थः । शून्यशून्यामिति प्रकारे द्वित्वम् । खलुर्वि-  
स्ये ॥ ४ ॥

विपुलतरनितम्ब्याभोगरुद्धे रमण्याः

शयितुमनधिगच्छन्नीवितेशोऽवकाशम् ।

रतिपरिचयनस्यनैद्रतन्द्रः कथञ्चि-

द्रमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥ ५ ॥

कश्चित् कामी शय्यायामेव कथञ्चित् क्षपां गमयति नैव शेते इत्यर्थः । यतो निद्रार्थं स्थानमथकाशमनाभ्युयन् । कुत इत्याह-नितम्बिन्याः सम्बन्धिना विशङ्कटकटीतटविस्तारेण यतस्तल्पे व्याप्ते, स च निधुवनाभ्यासवशात्पर्यन्तैद्रतन्द्रो व्यपगतस्वापालस्यः । अतश्चैवमापतिते किमसौ वराकस्तपस्वी करोतु, जागर्यातो विना नैवास्योपायान्तरं विद्यते इत्यर्थः । अत्रकाशशब्दो घञन्तः । “कृद्भिहितो भावो द्रव्ययद्भवति क्रियावच्चे”ति क्रियार्थनेति । शयितुमिति तुमुनुत्पत्तिः । एवमन्यत्र । निद्रात आगता नैद्री । तन्द्राशब्द अकारान्तोऽप्यस्ति । करोत्विति विधौ प्राप्तकाले वा लोट् । यथा “किं ददातु किमश्नातु भर्तव्यभरणकुलः । उपारमति नास्तेऽपि त्रिजगत्त्रयमात्रके” ॥ इति ॥ ५ ॥

क्षणाशयितविवुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-

नुदधिमहति राज्ये काव्यवद् दुर्विगाहे ।

गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

राजानोऽर्थजातं कार्यं धनं बाधुना चिन्तयन्ति शालोचयन्ति । कीदृशाः पूर्वं क्षणं मनाक् शयिताः सुप्तास्ततो विबुद्धा उचिद्रास्ताथा प्रयोगान् सामार्दीन् कल्पयन्तो विमृशन्तः । क राज्ये राष्ट्रं, कीदृशि उदधिमहति अर्धधाविष विपुले, अत एव दुर्विगाहे कृच्छ्रप्राप्येऽतिविषमे । कस्मिन्निव दुर्विगाहेऽतिविषमे इत्याह-काव्ये इव काव्यवत् । काव्यं ह्युदधिमहद् दुर्विगाहं च । नृपाः कीदृशाः अपररात्रे क्षपान्ते प्राप्तो बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं पाटवं च यैः । अत एव तदर्थ-जातालोचनमतश्च तद्गहनं दुर्विज्ञानम् । क इव चिन्तयन्तीत्याह-कवय इवेति । यथा याममात्रं शयित्वा विबुद्धाः प्राप्तप्रज्ञापाटुवाः पश्चाद्रात्रे कवयो दुर्विगाहे महाकाव्ये प्रयोगान् विशेषलक्षणान्वितान् शब्दान् कल्पयन्तो गहनमधिहृद्गम्यजातं चिन्तयन्ति, एवं नृपा राज्यामिनि वास्त्यार्थः । काव्यस्य च पश्चाद्रात्रः प्रापण-कालः । तथा च मेघाधिपुद्गः “आस्थाय योगं प्रविबुद्धचेता जघन्यरात्रेष्वपनी-तनिद्रः । संधाय पूर्वं मनस्वार्थमिष्टं नित्यं क्रियायां प्रयतेत स्नेनि(?)” ॥ शयित इति “निष्ठा शीडि”ति निश्चयमाद्यः । ततः “पूर्वकाले”ति विबुद्धशब्देन सह

समासः । प्रयुज्यन्ते इति प्रयोगाः शब्दाः सामादयश्च । रात्रेरपरो भागोऽपर-  
 रात्रः । “पूर्वापरार्धोत्तर”मिति समासः । “अहःसर्वैकदेश”इति अचसमा-  
 सान्तः । शोभनोऽर्थोऽर्थजातम् । “प्रशंसावचनैश्च” । केचित्तु प्रकारार्थं जा-  
 तशब्दमाहुः, अन्ये तु समूहार्थम् ॥ ६ ॥

क्षितितटशयनान्ताद्भुत्वित्तं दानपङ्क-

प्लुतबहलशरीरं शाययत्येष भूयः ।

मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं

गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥

अधिरोहो निपादी मद्भ्रं पक्षकव्यत्ययेन पार्श्वद्वयपरिवर्तनेन भूयः शाय-  
 यति स्थापयति । कीदृशं क्षितितटमिध तदाकारेण कृतत्वात् तदेव शयनं शय्या  
 तस्यान्त एकदेशस्तत उत्थितं विबुद्धम्, तथा दानपङ्केन मदकर्दमेन प्लुतं व्याप्तं  
 समग्रं वपुर्यस्य, तथा मृदु चलन्त्यौ ये अपरे खुरगुत्सौ नयोर्योऽन्तो भाग-  
 स्तेनोदीरितः कृत उत्थापितोऽन्तानां शृङ्खलानां विनादो ध्वनिर्भव । शाययतीति  
 “अणोऽकर्मकादि”ति परस्मैपदम् । अधिरोहतीत्यधिरोहो हस्तिपकः । पक्षकः  
 पार्श्वम् ॥ ७ ॥

हुततरकरदक्षाक्षिप्रवैशाखशैले

दधति दधनि धीरानारवान् वारिणीव ।

शशिनमिध सुरांघाः सारमुद्धर्तुमेते

कलशिमुदधिशुर्वी बल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥

एते बल्लवा गोपाः कलशिं कुम्भं लोडयन्ति मग्नन्ति । गर्गरिकास्यस्य  
 दग्धो मथनाद् सा विलोटितेत्युच्यते । किमर्थं सारं नवनीतमुद्धर्तुम् । कीदृशीं  
 कलशिमुदधिमिध शुर्वी महतीम् । कदा लोडयन्ति वारिणीव जलबहुले दग्धि  
 धीरान् मन्थरानारवान् घोपान् विभ्रति । मन्थरान् सशब्दानित्यर्थः । कीदृशे दग्धि  
 हुततरा गतागतवशादतित्वरिता ये कराः पाण्यस्तैर्दक्षं चलुरमाक्षिप्र आहृष्टो  
 धीशातो मन्थ एव शैले मन्दराद्रिपेन । के यथा किमुद्धर्तु ममन्थुरित्याह-शशि-  
 नमिध यथा वारिणि गम्भीरानारवान्दधति देवपूगाः शिशनमुद्धर्तुमर्थं ममन्थुः

एव गोपा सारमादातु कलशिमिति वाक्यार्थ । कीदृशि वारिणि द्रुततरै  
करैर्दक्षमाक्षितो वेशाखतुल्य शेलो मन्दराद्रिर्यत्र । वेशाख इति “विशाखापा  
ढादण् मन्थदण्डयो रित्यण् । दधनीति ‘विभापा डिश्यो । यथा चानेकेपा  
मिधाना साफल्य तथा पूर्वमेवोक्तम् ॥ ८ ॥

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची  
स्वरमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य काले ।  
कथमपि परिवृत्ता निद्रयान्धा किल स्त्री  
मुकुलितनयनैव श्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥

काचिद्भामिनी निर्मललोचनेव कान्तमालिङ्गति । कीदृशी 'पूर्वं प्रार्थना  
तिरस्कृत्य पराची पराङ्मुखी सती व्याजसुप्ता अलीकशयिता । अत्र च मा  
नित्य कारणम् । अनन्तर च काले प्रभातसमये कृकवाको कुक्कुटस्य तार  
रुत श्रुत्वा कथमपि मानित्वात् परिवृत्ता समुखी निद्रावशेन किलान्धा निद्राव्या  
मोहव्याजेन स्थगिताक्षीव प्रिय परिष्वजते । यदि ह्यसौ व्याज न कुर्यात् ।  
तत् लाघय प्रान्नुयात् । यदि च नाश्लिष्येत्तत्पुरताद्वञ्जिता स्यादिति निद्रयान्धा  
किल प्राणेश्वरमाश्लिष्यति । अत्र च मागधमुखेन कविरेव प्रभातस्वरूपवर्णन  
मेव कुरते । तेन वन्दिन कथमेव दम्पतिव्यवहार जानते इति न चोद्यम् ।  
पराञ्चतीति पराची । अञ्जतेश्चोपसप्त्यान मिति डीप् ॥ ९ ॥

गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः  
कलमविकलताल गाथकैर्बोधहेतोः ।  
असकृदनयगीत गीतमाकर्णयन्तः  
सुश्रुमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥ १० ॥

वृषा स्वाप भजन्ते निद्रायन्ते इत्यर्थ । कीदृशा गीत गेयमाकर्णयन्त  
शृण्वन्तोऽत एव सुरेनाङ्गेशेन मुकुलितनेत्रा निर्मलितनयना निद्रा प्राप्ता इत्य  
र्थ । कीदृशा गीत वणुनादैर्वेशध्वनिभिरेकतामभेद गत प्राप्तम् । कीदृशैरनुगत  
वीणैरनुपतिवविपञ्जीवाधैरन्तेन प्रयाणामपि साम्य प्रतिपाद्यते । तथा कल मधु

रमविकलतालं संपूर्णतालं, तालेनाभ्रप्रमित्यर्थः । गीतमानः कलात्मकः ताल-  
श्चञ्चत्पुटादिकः । अनवगीतमधुतपूर्वमनिन्द्यं वा, बहुकृत्वः धृतं दृष्टमवगीतमु-  
दाहृतम् । तथा गायकैर्गायनैर्बोधहेतोर्निद्रामोक्षार्थमसकृद् भूयोभूयो गीतमुच्चारित-  
मिति तन्त्रेण गीतशब्दस्यापमर्धः । यदि वा यत्तच्छब्दावप्याहार्यौ । गायकैर्य-  
द्गीतं तदाकर्णयन्त इत्यर्थः । यदि वा गायकैर्गायककर्तृकं गीतं शृण्वन्त इत्य-  
र्थः । गायन्तीति गायकाः । “गः स्वकन्” ॥ १० ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वजुरेव ।

रिरसयिपति भूयः शष्पमग्रे विकीर्ण

पटुतरचपलौष्ठप्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

अयमश्वः पुरो निक्षिप्तं शष्पं यासं पुनरपि रिरसयिपति जिघत्सति । किं कृत्वा  
ऊर्ध्वजुरेवोर्ध्वजानुरुपविष्ट एव किञ्चित्स्वप्नं निद्रामनुभूय सेवयित्वा । कथं परि-  
शिथिलितमस्तब्धं कर्णग्रीवं यत्र । तथामीलिते अक्षिणी यत्र येन वा । कथं बुभु-  
क्षते पटुतरं चतुरं चपलौ कम्पौ ओष्ठौ यत्र । प्रस्फुरच्च प्रोथं घोषारण्यं यत्र ।  
स्वापः स्वप्नः “स्वपो नह्” । ऊर्ध्वं जानुनी यस्यासादूर्ध्व्युः “ऊर्ध्वाद्धिभापे”ति  
जानुशब्दस्य भ्रुवदेशः । “स्त आस्वादनलोहनयो”रित्यस्य चौरादिकस्य रिर-  
सयिपतीति रूपम् ॥ ११ ॥

उदयमुदितदीक्षिर्याति यः सङ्गतौ मे

पतति नवरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।

स्मितरुचिरिच सद्यः साभ्यसूयं प्रभेति

स्फुरति विशदमेपा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥

एषा पूर्वकाष्ठाङ्गनाया वासवाग्रयुवत्या विशदं प्रकटं प्रभा स्फुरति कान्तिः  
प्रसरति । उत्प्रेक्ष्यते-इत्यतो हेतोः साभ्यसूयं सेष्यं स्मितरुचिरिच हासच्छवि-  
र्यथा । तमेव हेतुमाह-योऽयं शशी मे सङ्गतौ अस्मत्संपर्के उदितदीक्षिर्जातकान्तिः  
सन्नुदयं याति प्राप्नोति स एवयोऽयुनापरां पश्चिमां प्राप्य नवरं केवलं पतति  
१ ‘मानका’ ख. पाठः । २ ‘ष्ठ’ क. ख. पाठः ।

भ्रश्यतीति । यदा किल परां नारीं प्राप्य नायको भ्रंशमाप्नोति तदा प्रधाननायिका ईर्ष्याया हसति । उदयोदितशब्दाविणो रूपे । नवरशब्दः केवलार्थे देशीपदम्, अत्र तु कविना बलात्प्रयुक्तः ॥ १२ ॥

चिररतिपरिवेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-

मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

युवतयः कान्तानां गाढबाहुवलयालिङ्गनत्यागं नैव विदधति यतोऽनवरत-  
सुरतभ्रमसंप्राप्तस्यापसुखानाम् । ताः कीदृश्यः पश्चादपि सुप्ता आदावेव विनिद्रा  
इति सन्महेलाचारः । तथाकम्पितदेहा प्रियनिद्राभङ्गभयादिति भावः ॥ १३ ॥

कृतधवलिमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-

न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन् पश्चिमाशाम् ।

हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-

र्जरढकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥

एष शीतांशुर्वाङ्गीं विशमंशुभिरलंकुर्वन् शोभते । कीदृशैर्जरढं कठोरं पङ्क-  
यत्कमलकन्दं पद्ममूलं मृणालं तस्य यश्छेदो भङ्गस्तैरिव धवलैः स्फुटितविसशु-  
भ्रैरित्यर्थः । तथा किञ्चिदरुणिम्ना लौहित्येन रज्यमानैः रङ्गीक्रियमाखैः । उद-  
यास्तसमये हि रङ्गता जायते । अत एव मलयरुहरजोभिरिव चन्दनरेणुतुल्यैः ।  
कीदृशैः रजोभिः कुङ्कुमेन कश्मीरजेन, किञ्चित्कृतो धवलिस्रः सितत्वस्य  
भेदोऽन्यथात्वं येषाम् । अयमर्थार्थः—यथा कश्चिद्विलासी कुङ्कुमच्छुरितचन्दन-  
रजोभिर्नापिकामलरुचिर्वाणो राजते तथा सितरङ्गः किरणैः पश्चिमाशांभूषयन्-  
न्दुरित्यर्थः । मयूषानां मलयरज उपमानं रङ्गानां तु काश्मीरम् । इयशब्दो  
भिन्नक्रमः । उपमालङ्कारोऽयम्, उत्प्रेक्षेति तु केचित् । मलयरुहरशब्दे मूलवि-  
भुजादित्वात्कः ॥ १४ ॥

दधदसकलमेकं खण्डितामानमद्भिः

श्रियमपरमपूर्णासुच्छसद्भिः पलाशैः ।

कलरवमुपगीते पदपदौघेन दत्तः

कुमुदकमलपण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

कुमुदकमलपण्डे कैरवपद्माकरावधुना तुल्यरूपां सदृशात्मिकामवस्थां धत्ते विधत्तः । कीदृशे पण्डे इति साम्यमाह-एकं कुमुदपण्डमानमद्भिः संकुचद्भिः पलाशैः पत्रैरसकलमीपत्खण्डितामूनीकृतां श्रियं शोभां दधदुब्रह्म, अपरं तु पद्मपण्डं तैरसकलमुच्छसद्भिर्विकसद्भिः पूर्णामिसनयां श्रियं दधत् । तथा द्वे अपि पदपदौघेन भृङ्गसार्येनोपगीते गातुमारब्धे, बन्धमीत्या कुमुदे सौरभाकृष्टत्वाच्च कमले मुखरत्नम्, अतश्च सर्वथा तुल्यावस्थत्वं । धत्त इति धामस्तत्, द्वित्वम् । “आभ्यस्तयोरतः” । दधस्तयोश्च । खरि च” । पण्डशब्दः पुं-स्थित्योः ॥ १५ ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्बितस्य

त्यजत इव चिरावस्थायिनीमाशु लज्जाम् ।

वसनमिव मुन्वस्य संसते संप्रतीदं

सितकरकरजालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥

पूर्वकाप्राहनाया मुपस्य प्रारम्भस्यैतच्छिराकिरणकिरणनिकुम्भं संसते भ्रश्यति । तदा हि तत् पश्चिमाशादिगवलम्बि भवति । कीदृशस्य अरुणेनोद्गच्छतो-द्यता मदसम्बन्धिनीं रुचिं लौहित्यास्यां लम्बितस्य प्रापितस्य, अत एव तमो-नाशाद् दीपप्रकाशयेन चिरावस्थायिनीं सहजां हियं संत्यजत श्येत्युत्प्रेक्षा । किमिव संसते इत्याह-वसनमिवेति । यथा कस्याश्चित्कामिन्या मत्तायाः कान्तेन मदरुचिं लम्बिताया मुपदाश्वेव व्रीडानाशे सति घासः पतति तथैन्ध्याः शशिकरा इत्युपमा, उत्प्रेक्षेति, केचित् । करजालस्य वसनमुपमानं, लज्जायास्तु तमः प्राभातिकम् । मुन्वस्येति सम्बन्धविवक्षायां पठ्ठी । मदस्य नवा रुचिली-हित्यम् । अथर्वं चिरमवतिष्ठते इति चिरावस्थायिनी ॥ १६ ॥

अविरतरतलीलायासजातश्रमाणा-

मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।

पुनरुपसि विचिक्तेर्मातरिश्वावचूर्ण्यै

ज्वलयति मदनार्तिं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

मातरिश्वा गन्धवह उपसि प्रगे मालतीनां रजोभिर्जातीरेणुभिर्वनितानां यपुषि पुनरपि मदनार्तिं स्वरानल ज्वलयत्युद्दीपयति, यत उपशम नाशमा यान्तम् । कुत इत्याह-अनवरत या रतलीला निधुवनव्यापारस्तया य आयास खेदस्तेन जातश्रमाणा श्रान्तानामन एव नि सहे स्वकार्याक्षमेऽङ्गेऽतो वायुर्मा लतीना रजास्यवचूर्ण्य निक्षिप्य नै कामवर्द्धिं ज्वलयति । कथमन्यथा कुसुम रेणुवासितवातव्यतिकरात् ता सकामा इति भाव । कीदृग्भिः रजोभिर्विचिक्रे रतुपहृतै । अवचूर्णनमत्र निक्षेपः । एतच्च प्रवृत्तत्वाद्भ्रजसामेव । अन्योऽप्यग्निं शाम्यन्त गोमयादिरजोऽवचूर्ण्य तेन ज्वलयति । उपशमामिति "नोदात्तोपदेशस्ये"ति वृद्धिप्रतिषेध ॥ १७ ॥

अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं

नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनाभिचीक्ष्य ।

इदमुदवसितानामस्फुटालोकसम्प-

न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥

एतद् दैप दीपसम्बन्धि अर्चिं शिरसा घूर्णने कम्पते । क्षयाक्षये द्वि तैल क्षयाद्वातवशाद्वा प्रशाम्यन्तो दीपा कम्पन्ते । कीदृगर्चिं, अस्फुटालोकसम्पदप्रकृ दिततेज पुञ्जप्रसरम् । उत्प्रेक्ष्यते-उद्वसितानां वेश्मना नयनमिव सनिद्रत्वाद् घूर्णते । किं कृत्वेति सनिद्रत्वे कारणमाह-दम्पतीनां समग्रामेव रात्रिमिच्छिद्यन्ना अपूर्वसुरतत्रिया कुतहलादालोक्य, अत एवानिमिष न निमिषर्तात्यनि मिषमनिमीलनम् । "इगुपधरवात्" । य किल कौतुकाद्वात्रावनिमिषनेत्र किञ्चिद्गोप्यादिव चीक्षते तस्यावश्यमेव प्रयुपसि निद्रयापदुष्णिनी नयने घू



संते । रागिणामिति “पुमान् स्त्रिया” । सर्वा चासौ रात्रिः सर्वरात्रः “अहःस-  
वै”ति टच् । लीला क्रिया । उदयसितशब्दे उदयपूर्वात्सिनोतेः क्तः । दीपस्येदं  
द्वैपम् ॥ १८ ॥

विकचकमलगन्धैरन्धयन् भृङ्गमालाः

सुरभितमकरन्दं मन्दमाधाति वायुः ।

समदमदनमाद्ययौवनोद्दामरामा-

रमणरभसखेदखेदविच्छेददत्तः ॥ १९ ॥

एष वातो मन्दं याति । कीदृशः फुल्लपद्मामोदैरिन्द्रिन्द्रिरिञ्जोलीरन्धयन्  
आकुलीकुर्वन्, तथा समदमदना भावन्त्यो हृष्यन्त्यो यौवनोद्दामास्तादृश्यानिह-  
च्छृङ्खला या रामाः कामिन्यस्तासां यद्मणं सुरतकेलिस्तत्र यो रभसोऽविचार्य-  
प्रवृत्तिस्तेन यः खेदस्ततो यः खेदस्तस्य यो विच्छेदो विनाशस्तत्र दत्तश्चतुरः,  
निधुवनधर्मधर्मितकामिनीसेवानिपुण इत्यर्थः । कथं वाति सुरभितं मकरन्दं मधु  
यत्र वातवहने, विकासवशाद्धि कुसुमरसः सुगन्धिर्भवति । कवलितमकरन्दमिति  
तु पाठे कवलितं प्रस्तं गर्भीकृतम् । तथा मन्दं मृदु । अन्धं करोत्यन्धयति ।  
मदयतीति मदनः “नन्यादिभ्यो ल्युः” ॥ १९ ॥

ललितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्बा

रजनय इव निद्राक्षान्तनीलोत्पलाक्षयः ।

तिमिरमिव दधानाः संसिनः केशपाशा-

नयनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्धारवध्वः ॥ २० ॥

एता वारविलासिन्यो राजवेश्मभ्यो यान्ति निःसरन्ति रजनय इव, रात्र-  
योऽपि गच्छन्तीत्यर्थः । इति सहोक्तिः । तयोः श्लेषः । कीदृश्यो विलासिन्यः,  
लुलितानि मृदिनानि कम्पाणि वा नयनान्येव तारा यासाम् । अथवा लुलिता  
नयनेषु ताराः कर्नीनिका यासाम् । तथा क्षामं जागर्यायशात् कृशं वक्त्रमेवेन्दु-  
विम्बं यामां, निद्रया क्षान्तानि नीलोत्पलान्येवाक्षीणि यासां, तथा काष्ण्या-  
तिमिरमिव तमस्तुल्यान् संसिनश्च लम्बमानान् केशपाशान् कवरीर्दधानाः । रज-

न्य कीदृश्य , लुलितनयननिभतारका क्षामवन्नतुल्यचन्द्रविभ्या सङ्कोचक्लान्तनीलोत्पलाद्य , तथा क्षीयमाणतिमिरधारिण्य । लिङ्गवचनभेदेऽपि सामान्यपदस्य दधाना इत्यस्याभेदात् न तिमिरमिव केशपाशान्दधाना इत्यौपम्य विरुध्यते ॥ २० ॥

शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य

श्वसनसुरभिगन्धिः सांप्रत सत्वरेव ।

व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः

परिमलितमनिन्द्यैरभ्यरान्त वहन्ती ॥ २१ ॥

एषा क्षया सांप्रत सत्वरेव व्रजति । किं कृत्येति त्वराकारणमाह-द्विमकर एव कान्तस्त दिनक्षयेऽभिसार्याभिसृत्य गत्येति स्वार्थं शिष्य । मीदृशी रजनि-श्वसनेन वायुना सुरभिर्गन्धो यस्या । यदा हि वायुर्वहति तदा कुसुमरज प्रयोधात्सा सुरभिर्भवति । तथा शशिनो ये मयूखास्त एवाङ्गरागा अनुलेप नानि तैरनिन्द्यै स्थाप्यैरभ्यरान्त नभोऽत परिमलितमिव परिमलित व्याप्त वहन्ती अत एव सत्वरेव । या क्लिप्ताभिसारिका प्रदोषसमये का तमभिसरति, सा राज्ञौ प्रियाङ्गरागेण परिमलित सुरभीवृत्तमभ्यरान्त वस्त्रपल्लव वहन्ती सचर प्रातर्गृह याति । श्वसनं श्वासे सुरभिर्गन्धो यस्या सा श्वसनसुरभिगन्धि । सप्रत्येव सांप्रतम् ॥ २१ ॥

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-

दधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।

अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति सस्तहस्त.

शिशयिपुरिध पाण्डुम्लानमात्मानमिन्दुः ॥ २२ ॥

अयं चन्द्रो वारुणीहरिदुःसङ्गे वपुनिक्षिपति । कीदृश सस्तहस्तो लभ्य तकिरण । कीदृशमामान पाण्डु पाण्डुर तथा म्लान विच्छाद्यम् । किं कृत्या मुञ्चति नया मरमा यासौ कुमुदवनश्री वैरजपगङ्गनपत्न्या यो क्षामो विना स स एव कलि प्रीडा तदवमरात् समप्रागेव निशामधिकदीप्ति सन् जागरि

त्वा द्योतित्वा । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-शिशयिपुरिव सुपुष्पुर्गथा । यः किल नवया  
कान्तया सह सितकेलिप्रसङ्गाद्बद्धाभिलाषो निशां जागर्ति स प्रभाते नायिका-  
न्तराङ्गे कर्तुं प्रसार्य पाण्डुग्लानमात्मानं निदिद्रासुर्मुञ्चति । वचिर्दीप्तिरभिला-  
षश्च ॥ २२ ॥

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजो

यदधिनिशमपास्तं बल्लभेनाङ्गनायाः ।

वसनमपि निशान्ते नेष्यते तत्प्रदातुं

रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणैर्न ॥ २३ ॥

यत् कान्तेन प्रियाया निशायां दुग्ूलमपहृतं तदपि क्षपाक्षयेऽपि दातुं नेष्य-  
ते, यतश्चक्रविपुलकटिततलुम्पटनेत्रेण । कीदृश्या वध्वाः सरभसं यः परिरम्भ-  
स्तस्य य आरम्भ उपक्रमस्तत्र संरम्भं ग्रहमाकुलत्वं वा भजते या तस्याः सर-  
भसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजः । “भजो एवः” । आलिङ्गनपूर्वं हि उत्थीयते ।  
निशायामधिनिशम् । वस्यते इति वसनम् ॥ २३ ॥

सपदि कुमुदिनीभिर्मालितं हा क्षपापि

चयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।

इति द्ययितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-

र्वहति कृशमशेषं भ्रष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥

साम्प्रतं शशी तनु नष्टकान्ति च सकलं वपुर्वहति विभर्ति । उत्प्रेक्ष्यते-प्रिय-  
भार्यत्वादित्यं चिन्तयन् शुचा दुःखेनेव । तामेव चिन्तामाह-कष्टमिदानीमेव  
कुमुदिनीभिर्मालितं संकुचितं विच्छायाभूतम् । निशापि नाशमाप, सर्वाश्च  
तारका भ्रष्टाः, तस्य ऐता नायिकाः । यदुच्यते “कुमुदिनीप्रियो निशानाय-  
स्तारापति” इति । यस्यापि गृह्णितो नश्यन्ति सोऽपश्यमेव शोकेन कृशो विच्छा-  
यश्च भरति ॥ २४ ॥

व्रजति विषयमक्षणमंशुमाली न यावत्

तिमिरमम्बिलभस्तं तावदेवारुणेन ।

परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं

विभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि ॥ २५ ॥

यावदेव रविर्नेत्रगोचर न याति तावदेवारुणेन सारथिना समस्त ध्वान्त  
क्षितम् । युक्त चैतत् । यतो ये रिपूच्छित्तये प्रभाव विस्तारयन्ति तेषां पुरोया  
य्यपि शङ्कन्मूलन विधातु शक्नोति । भगवास्तिमिररिपूच्छित्तये तेजस्तनोति,  
अरुणोऽपि पुर सर । अशुन्मलतेऽभीक्ष्णमित्यशुमाली । यद्वा अशुमाला यस्य  
सन्ति “व्रीह्यादित्वादिनि ” । परिभवतीति “जिह्वक्षिविथ्रीएप्रमाव्ययाभ्यमप  
रिभूप्रसूभ्यश्चे 'ति इति । अग्रे सरतीत्यग्रेसर ‘पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्वे ” ॥ २५ ॥

विगततिमिरपङ्कं परयति व्योम यावद्

धुषति विरहखिन्नः पक्ष्मती यावदेव ।

रथचरणसमाहस्तावदौत्सुक्यनुज्ञा

सरिदपरतदान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

रथचरणसमाहश्चक्रवाको यावन्नष्टध्वान्तकर्म ख धीक्षते यावच्च वियोगो  
द्वेगात्पक्ष्मूले चालयति तावदेवापरसैकतादुत्कण्ठाप्रेरिता चक्रवाकी प्राप्ता तेन  
सह प्राप्ता, दिने हि तयो समागम ॥ २६ ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे

रुचिमद्धुरुभय्यः कल्पिता भूपिताश्च ।

परिमलरुचिराभिर्न्यर्ककृतास्तु प्रभाते

युवतिभिरुपभोगाञ्जीरचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

प्रदोषे रात्रिमुद्ये उभय्य ऋजो नार्यश्च तुल्य सममेव रुचिमद्धु कान्त  
वधु । तथाहि-उभय्योऽपि मुदितयुवमनस्का प्रीणिततरुणचित्ता कल्पिता  
सुरताय चिन्तिता उम्भिताश्च, भूपिता कुङ्कुमादिनालट्टता, अतः प्रदोषे  
तासां स्वाम्यमभूत् । प्रत्यूषे तु तरुणाभि कुङ्कुमरुजो न्यक्कृता पराजिता  
स्वप्नाश्च, यतस्ताभि परिमलनोपभोगेन समर्देन रुचिराभिर्मनोहराभि । उप  
मुक्ता हि नारी स्म्यतरा भवति, ता पुनरुपभोगसमर्दाञ्जीरुचो म्लाना ।

उभावयवौ यासां ता उभय्यः “उभादुदात्तो नित्य”मिति तयस्यायच् । सत्य-  
पि बहुत्वे प्रातिपदिकार्थस्य राश्यपेक्षं द्वयवयवत्वं विद्यते एव । क्षेपः पराभवश्च  
न्यकारः ॥ २७ ॥

विलुलितकमलौघः कीर्णवह्नीवितानः

प्रतिदिशमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।

क्वचिदयमनवस्थः स्यास्तुतामेति वायु-

र्मधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेरमान्तरेषु ॥ २८ ॥

अयं समीरणः क्वचिदनवस्थो न क्वचिद् स्थायी सर्वत्रैवाशिरोऽपि वेश्मान्तरेषु निशान्ताभ्यन्तरेषु स्यास्तुतां भजते स्थिरत्वमेति, सर्वतो निवृत्त्य तत्रैव भ्रमतीत्यर्थः । कीदृशेषु मधुकुसुमानां पानपुष्पाणां यो विमर्द उपभोगः परिमलस्तेनोद्गन्धिपूत्कटेषु । ततो विशेषणसमासः । कीदृशो वायुः उपमृदितसरसिजपण्डः, विक्षिप्तलताजालकः, सर्वस्यां च दिशि कम्पितनिखिलपादपकुसुमः, अतश्च सर्वकुसुमसुरभिर्भूत्वा परिमलसुरभिषु वासवेश्मसु चिरं कामिनां चाटुकारोऽभूदिति वाक्यार्थः । तिष्ठति तच्छीलः स्यास्तुः “ग्लानिस्थश्च ग्स्तुः” ॥ २८ ॥

नवपदबलिनाभीसंधिभागेषु लक्ष्यः

क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः

सुरतविलसितानां वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २९ ॥

अयं वर्णकश्चन्द्रं निर्जनेऽपि कृतानां निधुवनलीलानां वर्णको जातः कथकः संपन्नः । महान् रतिरणः कामिभिरकारीति समालम्भनेनाप्यार्यात्यर्थः । कदाचिदसौ सजिदो भयेत् तर्हि चित्रमित्याह-वाग्विहीनोऽपि । तर्हि कथमाप्यदित्याह-नखपदेषु त्रिवलौ नामौ संधिभागेषु च यतो लक्ष्यो न नष्टः, तथा दन्तत्रणेषु किंचिद्विद्यमानः, अन्यत्र तु स्तनादाहुत्पुंसित एव । अतश्च तेषु प्रदेशेषु सप्यस्तं दृष्ट्वा बुध्यन्ते-महानतिरतिव्यापारोऽभूद्येन करजक्षतादावेव

समालम्भनं शिष्टमन्यत्र नेति, वर्णको वर्णको जातः । अपिशब्दो विस्मयपूर्वके  
विरोधे । यत् किलैकान्ते क्रियते तस्य कथं वक्ता भवेत् तत्रापि वाग्विकलः ।  
सन्धिभागाः पर्वस्थानानि ॥ २६ ॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्राङ्गुलीकै-

रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषः प्रोपितश्रीः ।

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां

परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

अयं शशी तरुणीकपोलफलकैकदेशैरुपस्युपहसित इव विडम्बित इव ।  
यतोऽसौ निस्तेजस्वाङ्गदयमलिनाङ्गः, तैश्चोत्पुंसितमलरूपपत्रलतैः । तथा संनि-  
वृत्तलक्ष्मीकः, तैस्तु प्रातोपभोगकान्तिभिरित्युपहासो युक्तः । कथं शायते उप-  
हसित इवेत्याह-परिणता जरढा ये शरकाण्डाः शरास्तद्वत् तैरिव आपाण्डुभि-  
र्गणैः । पाण्डुत्वमत्र हासरूपम् । उपसि प्रत्युष इत्यव्ययीभावः । प्रोपितेति  
“वसतिञ्जुधोरिद्” । पत्राङ्गुलिः पत्रलता ॥ ३० ॥

अथ कुलकम्—

सकलमपि निकामं कामलोलान्यनारी-

रतरभसविमर्दे भिन्नवत्यङ्गरागम् ।

इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्यधान्न-

स्तव भवतु मुखरागो यन्न भेदं प्रयातः ॥ ३१ ॥

प्रकटतरमिमं मा द्राक्षुरन्या रमण्यः

स्फुटमिति सविशङ्कं कान्तया तुल्यवर्णः ।

चरणतलसरोजाक्रान्तसंक्रान्तयासां

वपुषि नगविलेखो लाक्ष्या रञ्जितस्ते ॥ ३२ ॥

तद्वितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुगलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-

व्रजति हि सफलत्वं बल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्पन्

यद् परिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥ ३४ ॥

इति कृतवचनायाः कश्चिदभ्येति विभ्यद्

गलितनयनवारेर्पाति पादावनामम् ।

करुणमपि समर्थं मानिनां मानभेदे

रुदितमुदितमस्त्रं योपितां विग्रहेषु ॥ ३५ ॥

कस्याश्चिन्मानिन्याः कश्चित् कामी पादावनामं चरणावनतिं याति प्राप्नोति  
पादयोः पततीत्यर्थः । यतो विभ्यत् प्रस्यन् । क्रीडश्यास्तस्या इति भये कारण-  
माह-इतीर्थं कृतवचनाया विहितवाच्यतायाः । कथमित्याह-सकलमित्यादि ।  
निराममत्यर्थं कामलोला सुरतमृन्नुयान्यनारी प्रतियुवतिस्तस्या यो रतिरभस  
श्रीत्पुष्यं तेन यो विमर्दः संपेपस्तासिप्रशेषमप्यङ्गरागं कुङ्कुमादिकं भिन्नवत्युत्पुं  
सिनवति सति यत्तवाद्भुतनिधानस्य मुग्गरागो यन्प्रप्रसादो भेदं विनाशं न  
गतो, घैलक्ष्यं न जातं मद्देतदाश्चर्यमद्भुतम् । यद्वा हि सुरतमर्देन सर्वं पवाङ्ग-  
रागो नाश्यते तदा मुग्गरागस्यापि नाशो न्याय्यः, मुग्गस्याप्यङ्गत्वात्, यत्तु न  
नष्टस्तदाश्चर्यमतस्त्वमाश्चर्यधाम । स हि तत्सपत्नीं निशि रमयित्वा भातस्तत्स-  
काशं दृष्ट्वागतोऽन एवंबिधा वाच्यता । भिन्नति स्म भिन्नयानिति विमर्दः कर्ता ।  
केचिन्नु अन्यनारी अङ्गरागं भिन्नवतीत्वाचक्षते । अङ्गं रज्यतेऽनेनेत्यङ्गरागः  
कुङ्कुमादिवः ॥

किंच तवाय नखत्रिलेख करजक्षत तथा प्रियया स्फुट निश्चितमित्यतो हेतोर्लाक्ष्या रक्षित । कुत इत्याह-इम नखत्रिलेखमनिस्फुटमन्यतार्यो मा द्राक्षु द्रक्ष्यन्तीति । माटाशङ्कायाम् । कथं रक्षित सविशङ्क साशङ्कम् । सा ह्यप्या शङ्कते यद्यहमेन न पिदधे तद्व्यसनिर्नो मा सपत्न्यो युध्येत्, अनुरागसूचका नि हि क्षतानि, र्क्षाणा तु तत्सौभाग्य यत्तास्वङ्गे प्रियक्षतानि नतु विपर्यय । अन्ये त्याह-अतिप्रकृत क्षत ग्राम्यत्व सूचयेदित्येपात्राशङ्का । अथ कथमसौ लाक्षारगेण न लयते इत्याह-तुल्यघर्ष इति । कीदृश्या लाक्ष्या पादपद्मता डनलप्रया । सा हि रतिकलहवृषिता सुरतप्रियेपवशाद्वा सालङ्घनेन पादेन तदाचक्षाम । द्राक्षुरिति “सृजिदशोर्भक्त्यमन्त्रिती”ति वृद्धि । विलेख इति भावे घञ् । रक्षित इति रञ्जेर्यन्तात्कर्मणि ङ् । रक्षित इति ङ्चित्पा रक्षित पिहित ॥

किंच यत् त्वमेवमभिहितवान् यत् त्व मम प्रियेष्टेति त्वत्सत्यम् । कर्त्तव्यत्वाद्-यद्रमणीनिप्रसितमम्बर त्व वसानोऽस्मद्गृहमागा संग्रात । यदि प्रियास्तेप्रित दुग्ूल प्रावृत्य त्वत्समीपमागतस्तत्किमित्येतावता त्व प्रियेत् ह-यस्माद्रागिणा मण्डनश्री सुवेशता प्रियजनदर्शनेन सफलत्वं प्राप्नोति, तदेव ह्यनल्पस्य सफलत्वं यत्प्रियजन पश्यति । यदि चाह रुचिता न स्या तत्किमिति नच वास आच्छाद्य मम निवासमागतोऽसि, तस्मान्निश्चित तथाह प्रिये त्युल्लेखना । आगा इति “इणो गा लुङि” । सिपो रुत्वम् ॥

किंच सरसपरजक्षत वपु सत्य वाससा पिघत्से, करेण च दशनद प्रमोष्ट सत्य पिदधासि, एतत्पुन सरसपरिमल सौगन्ध्य केन गोपयितुं शक्य यत सर्वस्या दिशि प्रसारि, तथा प्रतिनारीत्यतिकरसूचकम् । परिमलेन पुष्पाद्युपभोगेन गन्ध परिमलगन्ध । वशीतुमिति “धृतो वे”ति दीर्घ ॥

इति प्रिय प्रतिभिद्य सा हरोद, अत स विभ्यत्पादयो पपात । ननु यदि सन्धित्तुस्तत्प्रकटमेव कथं न प्रार्थयते किं रोदनेनेत्याह-करुणमपीत्यादि । निप्रहेषु कलहेषु ससु योषिता रुदित रोदनमस्त्र यशीकरणमुदितमुत्तम्, इत्य नोऽसापरुदत् । कीदृप्रदित रुदण दीनमपि मानिना र्पिताना मानभेद वैर निरास्ते स्तन्धितात्यागे समर्थं शक्यम् । अपिप्रराधे । य निल कुदण सदयो बुद्धादिन न कथं भेदे घात समर्थो भवेत् । अन्य तु ङी पूर्वपत्नी ङ च समर्थकवर्गसी व्यापक्षते । अथ किमिति न पादाचनति यात मा या रगे



देत्याह-मानिनामपि करुणं दैव्यमेव यस्मान्मानभेदे मानिनीनां रोपनिरासे सम-  
र्थमतः न पादयोरपत् । तथा विग्रहेषु योपितां यस्माद्बुद्धितमन्वमुद्धितमतः  
सारोदीदिति । अपिर्मिन्नकमः, उन्नतानामपीति भावः । रुद्धिमिति भावे,  
उद्धितमिति वदतेः कर्मणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

(इति पञ्चभिः कुलकम्)

मदमदनविकासस्पष्टघाष्ट्योदधानां

रतिकलहविकीर्णभ्रूपैरञ्जितेषु ।

विदधति न गृहेपूत्फुल्लपुष्पोपकारं

विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥ ३६ ॥

सख्यो वासवेश्मसु विकचकुसुमप्रकरं न कुर्वन्ति, यतः कामिनीनां सुर-  
मरविद्धितैराभरणैरञ्जितेषु भ्रूपितेषु । कीदृशीनां स्त्रीणां मदमदनयोर्षो विहा-  
. प्रसर उल्लवण्यं तेन स्पष्टः प्रकटो घाष्ट्योदयो वैयान्याविर्भावो यासाम् ।  
. त एव भ्रूपणञ्जैदः । कीदृश्यो वयस्याः, विफलो निरर्थको विनये आचारे  
वेचये वा पुष्पोचये यत्नो यत्नां ता विफलविनययत्नाः । प्रभातपुष्पप्रकरो हि  
निशान्तेष्व्याचारः स च तासां निरर्थको भ्रूपणैरेव तत्कार्यस्य कृतत्वात् । विन-  
य आचारो विशेषाधानमिति केचित् । मदमदनविकासो घृष्टत्वे कारणं, तद्ग-  
णञ्जेषु सोऽपि पुष्पोपकाराभावे विनययत्नवैफल्ये च । एवमन्यत्र हेतुहेतुम-  
द्भावो योज्यः । उपकार प्रकरः, वयसा तुल्या वयस्या "नौवयोधर्म"ति  
यन् ॥ ३६ ॥

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गलान्यनारी-

जानितामिति सरोपामाप्स्यया शङ्कमानाम् ।

स्मरसि न न्यनु दत्तं मत्तयैतत् त्वयैव

न्वियमनुनयनीत्यं व्रीटमानां विलासी ॥ ३७ ॥

कश्चिन् कामा इत्यमनेन प्रकारेण नारीमनुनयति प्रत्यापयति यतः मरो-  
पाम् । कुतः कुपितामिन्याह-यत् इत्यंया मत्त्वरणेष्वेयं शङ्कमानां संभावय-

न्तीम् । किमित्याह-एतद् देहस्य नखदन्तपदं सपत्नीदत्तमिति । कदाचित्तत्त्वमे-  
तत् स्यादित्याह-नैशमिति । तस्यामेव निशायां भवम् । कथमनुनयतीत्याह-चित्रं  
न स्मरसि एतत्तत्तं नैशं भवत्यैव क्षीवया कृतमिति अत एव तां लज्जमानाम् ।  
खलुर्विस्मये । साधु विलसतीति विलासी “वौ कसलसे”ति धिगुन् । अनेन  
प्रकारेणेत्थं “इदमस्थमुः, एतेतौ रथोः” ॥ ३७ ॥

कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग पत्न्यौ

परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।

विगलितनवमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुविन्दु

स्तनयुगमवलायास्तत्क्षणं रोदितीव ॥ ३८ ॥

प्रिये यातुमापृच्छमाने ज्योत्कुर्वति सति वध्वास्तत्क्षणं सपदि कुचयुग्मं  
रोदितीव । यतस्तत् विगलितनवमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुविन्दु, विगलिता अष्टा नवाः  
प्रत्यग्राः स्वच्छा या मुक्ता मुक्ताफलानि ता एव स्थूला वाष्पाम्बुविन्दवोऽम्बुज-  
लकणा यस्य । कीदृशे कान्ते आलिङ्ग्य परिशिथिलितगात्रे मुक्त्वपुपि । आश्ले-  
पपूर्वं ह्यामन्त्रणम् । कथमालिङ्ग्य कृतो गुरुतराणां हाराणां छेदो यत्र, अत  
एव स्तनयुगं तथाविधम् । आपृच्छमाने इति “आङ्गि पृच्छेरुपसंख्यान”मित्या-  
त्मनेपदम् ॥ ३८ ॥

बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं

चकर च किल चाटु प्रौढयोपिद्वदस्य ।

विदितमिति सन्वीभ्यो रात्रिघृत्तं विचिन्त्य

व्यपगतमद्याहि व्रीडितं मुग्धवध्वा ॥ ३९ ॥

कयाचिन्मुग्धवध्वा नवोदया क्षीवत्वापगमे निशाव्यापारमित्येवं विचिन्त्या-  
हनि व्रीडितं द्वीतम् । यद्यसौ क्षीवाम्भूत्तत्कथं तत् स्मरतीत्याह-वयस्याभ्यः संज्ञा-  
शादवगतम् । तमेव चिन्ताप्रकारमाह-तस्य कान्तस्याप्रतोऽहं किल क्षीवा यद्  
जगद् रराट, तथास्य प्रगल्भवनितेव चाटु प्रियं चकर । किलागमे, सप्यो हि  
मामाहुः-न्ययाद्य निशि मत्तया रटितं चाटु चाकारीति । इतिशब्दश्चिन्तया  
सम्बध्यते । चकर-जगदेति “परांत्ते लिट्” । उत्तमविषये हि चिन्तय्यात्तेषाम्

परोक्षता संभवतीत्युक्तमेव । “एलुत्तमो धे” ति णित्वविकल्पः । प्रौढशब्दे “प्रादू-  
होढोढ्येप्येष्वि”ति वृद्धिः । सखीभ्य इत्यपादाने पञ्चमी । बुद्धिकृत एवमा-  
दावपायः ॥ ३९ ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा

घहलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।

अनुपतति विराचैः पलिणां व्याहरन्ती

रजनिमचिरजाता पूर्वसंध्या सुतेव ॥ ४० ॥

एषा पूर्वसंध्या रजनिमनुपतत्यनुयाति रात्र्या सह क्षीयते इत्यर्थः । कीदृ-  
शी अरुणा लोहिता जलजराज्यः पद्मावलय एव मुग्धे मनोबे हस्ताग्रे पादौ च यस्याः ।  
तथा यद्गला दीर्घदीर्घा या मधुपमालालिपङ्क्तिः सैव कज्जलं येषां तानीन्दी-  
वराण्येवाक्षीणि यस्याः । तथा वयसां रतैर्व्याहरन्ती संभाषमाणेव । तथाचि-  
रजाता तदेवोदिता अत एवाचिरजाता सुतेव । बाला किल रक्तकरचरणा  
अञ्जनरञ्जितनेत्रा च क गतासि गृहाण मामिति व्याहरन्ती जननीमनुयाति ।  
अनुपततीति अनुशब्द उपसर्गः पश्चादर्थः सहार्थो वा कर्मप्रवचनीयः । अचिरं  
जाता याचिरजाता “कालः परिमाणेने”ति समासः । सुताशब्दे “वयसि प्रथ-  
मे” इति डीप् न भवति । नहोप श्रुत्या प्रथमवयोवाची अपित्वचिरशब्दसं-  
निधानात् ॥ ४० ॥

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्च्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु सान्नाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

अयं हुताशनः सान्नाय्यं हविरुपलीढे भक्षयति । कीदृशोऽग्निरशीर्णज्यो-  
तिरग्नाहताग्निः समृद्धाग्निः । कीदृशं हविरग्न्याहितानामाहितानीनां प्रतिशरणं  
शालायां शालायामध्वर्युवर्च्यैर्वेदविद्वैः साधु विधिषद्भृतं प्रास्तम् । किं कृत्वेति  
साधुत्वमाह-सामिधेनीर्धाय्या अधीत्योषार्यं तथा विधिना वेदोक्तविधानेन विहित

उच्चारितो विरिन्ध उदात्तादिस्वरो वैस्तैर्विधिप्रहितविरिन्धै । अत एव  
विहितसञ्चितपापपूरक्षय हृदि । एष चात्र पार्श्वेणो होमविधिरपन्यस्त पूर्य  
पौर्णमास्या वर्णितन्यात् । आहित उत्पादितोऽग्निर्यंस्ते अग्न्याहिता “वाहिता  
ग्न्यादिषु” । विरिन्ध स्वरे निपातित । समिधामाधानमन्त्र सामिधेनी “समि  
धामाधाने पेय्यण” पित्वात् डीप् “यस्येति च, हलस्तद्धितस्य” । अर्धात्येति  
पत्वनुकोरसिद्ध इति सवर्णदीर्घ । वरे साधुर्वर्य्य । उपलीढे इति लिह कर्तरि  
लकार । सानाव्यमिति निपातितम् ॥ ४१ ॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रशिमदन्तं

मुहुरपिहितमोष्यैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।

अनुकृतिमनुवेलं घट्टितोद्धट्टितस्य

व्रजति नियमभाजां मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

नियमभाजा सध्यावन्दिनामास्य मनोऽशुक्लिकवाटस्यानुकार सादृश्य याति ।  
यतस्तेषां जपे प्रस्तुतत्वात् तत् ओष्यैर्वर्णैरुपध्मानीयैरपिहित स्थगितम्, पुनश्चा  
न्यैर्दन्त्यादिभिर्लक्ष्य विवृतम्, अत एवोद्देश्य उच्चकिरणा दन्ता यस्य तदुद्देश्य  
दन्तमुदशुदशनम् । कीदृशस्य मुक्तापुटस्य अनुवेलं मुहुर्मुहुर्घट्टितस्य पुनश्चोद्ध  
ट्टितस्य विकसितस्य । जपो मनोमन्त्र । अस्यतेऽनेनाद्रपानादिकमित्यारयम् ।  
अनुवेलमिति वीप्सा । मुक्तानां पुटो मुक्तापुटः शुक्लिकवाट ॥ ४२ ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः

ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।

जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा

चलितमिध महाब्धेरूर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥

एतद् दिनपते सगन्धि फार्तस्वरभासुर रुचिनिर्गन्धमैग्या दिशि राजते ।  
उत्प्रेयते-महोदधेर्जलानि भस्मीकृत्य त्रिलोकीं दिधद्यु ब्रह्मवाग्निनेन उपरिष्टाम्  
वृत्तमिव । और्वोऽग्नि षोडशोऽग्निशायी जलेऽधनोऽग्निर्वानलो - घडधावन्त्रा  
कार ॥ ४३ ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूवैः

कलश इव गरीयान् दिग्भिराकृष्यमाणः ।

कृतकलकलविङ्कालापकोलाहलाभि-

र्जलनिधिजलमध्यादेप उत्तार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

एष रविर्दिग्भिरग्निजलमध्यात् कनककुम्भ इवोत्तार्यते उत्तिप्यते इति समस्तमेव वाक्यमूह्यारूपम् । तस्याश्च समुद्राद्भगवत् उदयो निमित्तम् । कीदृशोऽर्को मयूखैराकृष्यमाणः । कीदृशैर्वितताः प्रसारिताः पृथवो दीर्घा धा वरत्रा रज्ज्वस्ताभिस्तुल्यं रूपं येषां तैः रज्जुनिभैरित्यर्थः । कीदृशीभिर्दिग्भिः, कृतः कलो मधुरः कलविङ्कालापश्चटकध्वनिरेव कोलाहलः कलकलो यामिः । यदा किल धारस्त्रीणां कूपादौ कनककलशं पतति तदा ताः कलकलं कुर्वत्यो रज्जुभिस्तमाकर्षयन्ति ॥ ४४ ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः

स्फुटमनिशमतापि ज्वालया वाडवाग्नेः ।

यदयमिदमिदानीमद्भुचन् दधाति

ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥

रात्रावग्निजलमध्ये मग्नो रविर्नूनमौर्वानलाग्निपात्यर्थमतापि तापितः । कुतो निश्चयोऽयमित्याह-यदयमधुना रविरुद्भूयन् वीतखदिरदारविस्फुलिहसदृशं शरीरमुद्ब्रहति । यद्यसौ नैर्वाग्निस्तप्तः स्यात् कुतो लौहित्यस्यागमः । अतितप्तं क्षयःपिण्डादि लोहितं भवति । अतापीति तापयतेः कर्मणि लकारः ॥ ४५ ॥

अनुहिनरुचिनासौ केवलं नोदयाद्रिः

क्षणमुपरिगतेन दमाभृतः सर्व एव ।

नचकरनिकरेण स्पृष्टवन्धूकासुन-

स्तयकरेचितमेते शब्दं चित्रतीव ॥ ४६ ॥

न केवल भगवतारूढेनायमुदयाचलो रत्नरन्धुजीवगुच्छोम्भितमवतसकमि  
व वहति यावत् समग्रा एव भूधरा । सर्वेषामेव तदशुसम्बन्धादिति भाव ।  
लोकस्तु घञ्जि-उदयशिखरिशेखरभूतो भगवान् भास्कर इति । कीदृशेन रविणा  
नवस्तरुणो लोहित करनिकरो रश्मिपुञ्जो यस्य तेन नवकरनिकरेण । क्षण,  
यावद्राग न मुञ्चन्ति रश्मय इत्यर्थ । अतुहिनश्चिनेति करणे तृतीया । मित्र  
तीति बहुवचनम् । उदयाद्रिसम्बन्धे तु वचनपरिणाम ॥ ४६ ॥

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्गन्

सकमलमुग्धहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।

विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः

परिपतति दिवोऽङ्ग लीलया बालसूर्यः ॥ ४७ ॥

अथ बालसूर्य प्रोढरत्निलया दिवोऽङ्ग परिपतति वियत उत्सङ्गमारो  
इति । कीदृश उदयशिखरिशृङ्गेषु उदयाद्रिशिखरेष्वेव प्राङ्गणेष्वग्निरेषु रिङ्गन्  
भामन्, तथा कमलिनीभिः पद्मिनीभिरालोकित । कथं कमलान्येव मुखानि  
तेषां हासो विकास सह तन वर्तते यत् । तथा विततानि प्रसृतानि मृदुन्य  
तीक्ष्णानि कराग्राणि रश्मिकोटयो यस्य स विततमृदुकराग्र । कीदृश्या दिय,  
वयोभिः पिपतिपद्भिः (?) शब्दयन्त्या वृत्तशब्दाया । योऽपि बाल सोऽङ्गने  
स्वलन् सहास नारीभिरीक्षित प्रसारितकमलकराग्र आह्वयन्त्या मातुस्सङ्ग  
हेलयाधिरोहति । रिङ्गन्ति "रिणि गत्यर्थः" ॥ ४७ ॥

क्षणमयमुपविष्टः दमातलन्यस्तपादः

प्रणतिपरमवेद्य प्रीतमहाय लोकम् ।

भुवनतलमशेष प्रत्यवीक्षिष्यमाणः

क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

असौ सप्तमाप्ति सप्ताश्व उदयाद्रिस्थलविष्टरादुत्थित उदस्थात्, गगन  
पतित इत्यर्थ । कीदृश क्षण तत्रोपविष्टो विलम्बित, तथोर्वापृष्टनिहितवि  
रण । निमर्धमुत्थित समग्र जगतीपृष्ठ प्रत्यवेक्षिष्यमाणा लक्षिष्यमाणा रक्षि  
ष्यन् प्रतिज्ञागरितुम् । किं गगना लोकाभ्येय दृष्ट्वा । कीदृश प्रणतिपरं प्रहम्,

तथा प्रीतं भगवदुदयात् प्रीतम्, श्रद्धाय द्रागुपवेशानन्तरमित्यर्थः । योऽपि राजा  
स पादपीठनिहितचरणः क्षणं सिंहासने उपविश्य प्रीतिप्रणतस्य लोकस्य दर्शनं  
दत्त्वा ततो भुवं गवेषयितुमुत्तिष्ठति । प्रत्यवेक्षिष्यमाण इति क्रियायां क्रियार्था-  
यां “लृट् शेषे वे”ति लृट् ॥ ४८ ॥

परिणतमदिराभं भास्करेणांशुबाणै-

स्तिमिरकरिघटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

रुधिरमिव वहन्त्यो भान्ति बालातपेन

च्छुरितमुभयरोधोधारितं वारि नद्यः ॥ ४९ ॥

शमूः सरितो धारि वहन्त्यो राजन्ते । कीदृशमुभाभ्यां रोधोभ्यां वारि-  
तमुभयरोधोधारितं तदद्वयनिषिद्धम्, तथा बालातपेन रञ्जितम्, अत एव  
सुजातहालानिभम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-रुधिरमिव । किमीयमित्यसृज आगममा-  
ह-रविणा रश्मिशरैर्दशश्लाशासु विदारितायास्तिमिरकरिघटायाः संबन्धि । उभय-  
रोधोधारितमिति किम्? सर्वदिक्षु क्षतत्वात् तमोगजताया अतिभरेण रुधिरस्य  
सर्वसंक्षयो मा भूत् । वहतिर्धारणार्थः सकर्मको यथा वहति भारं चैत्र  
इति ॥ ४९ ॥

दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्य-

स्तरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।

प्रणयिषु वनितानां प्रातरिच्छत्सु गन्तुं

कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥

एता बालरविरुचो जालप्रधानेभ्यो धातायनेभ्यो वेश्ममध्यं प्रविशन्त्यः  
सत्यः प्रगे यियासुषु<sup>१</sup> प्रियेषु कुङ्कुमरक्षिप्तान्निःसन्ततसायंकवैदर्घ्यं विश्रति ।  
कुपितेन कामेन नायकानां गमननिषेधार्थं नाराचा एते क्षिप्ता इति श्लायते  
इत्यर्थः । सर्वापसः शरो नाराचः । वनिताप्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं

कनकचपकमेतत् प्रातरालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिज्योतिपाक्रान्तमन्त-

मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

एतत् चामीकरपानभाजन प्रभाते राजते । अधिरजनि रात्रौ पीतमैरेयमत  
एव रिक्तमास्वादितेन कापिशायनेन शून्यमित्यर्थः । तथा उदयत अहिमरो  
चिपस्तीक्ष्णाशोरालोहितेन रक्तेन ज्योतिषा तेजसान्तर्मध्ये आक्रान्तमधिष्ठितम् ।  
अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-अद्यापि प्रातस्तथैव निशायामिव मधुन आपूर्णं मैरेयेण भरि  
तम् । उदयदिति "ई गता" वित्यस्य भोवादिकस्य शतरि रूपम् । केचिद्वा "अथ  
गता" विति स्वरितेन पठन्ति । मधुन इति 'क्षस्य च वर्तमाने' इति  
पद्यौ ॥ ५१ ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं

दिनकरकरसद्भाव्यङ्गकौसुम्भकान्ति ।

निजमिति रतयन्धोर्जानतीमुत्तरीयं

परिहसति सन्धी स्त्रीमाददानां दिनादौ ॥ ५२ ॥

काचिद्वधू वयस्या परिहसति । यतो रतयन्धो सुरतगुरोर्वान्मोऽहरादौ  
गृह्णानाम् । कुतो, निजमिति जानतीमस्मदीयमेतदित्यथगच्छन्तीम् । कौसुमुत्त  
रीय सितरुचि धवलच्छवि तथा रात्रौ शय्याया रिरसया एकान्तेन निश्चयेन  
एकान्ते वा एकदेशे मुक्तमुत्सृजम् । ननु यदि तत्सितरुचि तदस्थान एव त  
स्या धान्तिर्यतो महिला रक्तधारिण्य इत्याह-शिशुरविकिरणज्यतिकरेणाप्यङ्गा परि-  
पूर्णा कासुम्भी वसुम्भकेसरसम्बन्धिनी कौसुम्भस्येव वा वस्त्रस्य धान्तिरुत्त  
रियस्य तत् दिनकरकरसद्भाव्यङ्गकौसुम्भकान्ति । अतश्च सारूप्यात्सशयो युक्तः ।  
रतयन्धोरिति पञ्चमी । कौसुम्भकेसरसद्भाव्यङ्गकौसुम्भकान्ति । स्त्रीमिति "वाम्  
शम्भो" ॥ ५२ ॥



प्लुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु

स्फटिकमयमराजद् राजताद्रिस्थलाभम् ।

अरुणितमकठोरं वरम कश्मीरजाम्भः-

क्षपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

तदेतद् स्फटिकवेश्माधुना कश्मीरजाम्भ क्षपित कुङ्कुमजलक्षालितमिव राजते । किं तदित्याह-यन्ध्यशिकरणे क्षपासु प्लुत क्षालितमिव सत् रूप्यनग रुद्रनिभमलयत दृश्यम् । यदि तर्हि तत् स्फटिक तत्कथं लोहितमेक्षीत्याह-अरुणोत्प्रेषोदौरपि करेयंतोऽरुणित रक्षीकृतम् । गह्वलेन कश्मीरेषु जायते इति कश्मीरज कुङ्कुमम् । रजतस्य विजातो राजतम् ॥ ५३ ॥

सरसनरूपदान्तर्दष्टकेशप्रमोक

प्रणयिनि विदधाने योपितामुल्लसन्त्यः ।

विदधति दशनानां सीत्कृनाविष्कृताना-

मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥

योपिता ये दन्तास्तेषां तद्वत्तपनद्वय उल्लसन्त्य स्फुरन्त्य पद्मरागानु-  
कारमरणमणिस्त्रादृश्यं विदधति कुर्वन्ति, पद्मरागरूपान् दशनान् सपादयन्ती  
त्यर्थः । उल्लसन्त्य श्लिष्यन्त्य स्फुरन्त्यो वा दशनेष्वेव । मीदृशानां दशनानां  
मिति हंससर्पं कारणमाह-सीत्कृतेनाविष्कृतानां प्रकटितानाम् । क्वदेति सीत्कृ-  
तकारणमप्याह-सरसमभिनय यत्ररूपद् सरजज्ञत तस्यान्तर्मध्ये दृश्यं लज्जस्य  
केशम्यं वालस्य प्रमोकं मोक्षं प्रेषति कुर्वन्ते, अन्तश्च पीडात्रयात् सीत्कृतं कण-  
नम् । दृष्टं लज्जमिति दशीपद्म् । प्रमोच्येन प्रमोकः । भावः यद् । "चा कु ॥ ५४ ॥

अचिरतदयिताङ्गासङ्गसचारितेन

चञ्चुरितमभिनवामृक्कान्तिना कुङ्कुमेन ।

रुनरुनिरूपलेग्वाम्बल कामिनीनां

भवति यपुरमाहच्छायमेवानपेऽपि ॥ ५५ ॥

सीमन्तिनीना गात्रमातपेऽप्यवाप्तच्छाया भवति, कान्तिमत् सपद्यते इत्यर्थं । अपिर्विरोधे । नहि यत्रातपस्तत्र छाया भवति परस्परपरिहारेण तयोरवस्थानात् । अविरोधस्तु छायाशब्दस्य शोभार्थत्वात् । कीदृग्वपु कुङ्कुमेन च्छुरितम् । कुतस्त्येनेत्याह-अविरत दयितेन सह योऽङ्गसङ्गस्तेन सचारितेन लगितेन, अभिनवासृक्कान्तिना तत्क्षणमृतास्रलोहितेन । कीदृग्वपु कनकस्य निकपे परीक्षोपले या रेखा राजिस्तस्या कोमल सदृश, तद्वद्वा कोमल मनो ह्यमिति त्वन्ये । सुवर्णागौरमित्यर्थं । निकप्यतेऽस्मिन्निति निकप । घ ॥ ५५ ॥

सरसिजवनकान्तं विभ्रदभ्रान्तवृत्तिः

करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ।

अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं

हरिरिव हरिदश्वः साधु वृत्रं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

हरिदश्वो नीलसति सूर्य साधु सम्यक् वृत्र ध्वान्त हिनस्ति क्षपयति । क इयं हरिरिव, यथा हरिरिन्द्रो वृत्र वृत्रासुरमदण्डे एव रविस्तमस्तृणोडि इत्यर्थं । इदानीं श्लेष । कीदृशो हरिदश्वः करा किरणा एव नयनानि तेषा सहस्र विभ्रदुद्बहन् । कीदृश सरसिजवनस्य पद्मपण्डस्य कान्तमभिमत विका सौत्पादकत्वात् । तथालोकशक्तेर्दर्शनसमर्थस्य हेतु कारणम्, भगवति खलुदृते सर्वे किञ्चिदालोक्यन्ते । भगवान् कीदृश अभ्रान्ते नभोभागे वृत्तिरवस्थान यस्यासाधभ्रान्तवृत्ति । कीदृश वृत्रम् अतिमहिम्ना पाटवातिशयेन समग्र भुव नमानान्तवन्तं व्यशुवानम् । वृत्रासुरोऽपि माहात्म्येन रोधसी व्याप्यास्थात् । हरि कीदृश अभ्रान्ता भ्रान्तिरहिना सवादिर्ना वृत्तिर्व्यापारो यस्य, तथा नय नसहस्र दधत् । कीदृश सरसिजवनवन् कान्त, तथालोकशक्तेर्हेतुम् । नेत्रस द्वायेन हि दृश्यते । अभ्राणि विद्यन्ते यस्य तदभ्रमाकाशम् । वृत्र तमोऽसुर इव । अन्यत्र हि 'वृत्रामित्रपुत्रमन्त्रेभ्य' इत्यविशेषाभिधानात् तमस्यप्यय पुलिङ्ग एवेति, आभ्रान्तवन्तमिति प्रयोग । ये तु तत्र स्थिताधियादुस्तयामा क्रान्तवदिति भाव्यम् ॥ ५६ ॥

अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन

प्रसभमुद्गणोऽथ दर्शनीयोऽप्यपास्तः ।

निरसितुमरिमिच्छोयं तदीयाश्रयेण

श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

भगवता तिमिरविदारणार्थमुदितेन रम्यं भवक्रमपि बलान्नाशितम् । यस्मा-  
द्विपक्षं जिघांसोस्तेऽपि घात्यवर्गे ये रिपुसमाश्रयप्राप्तसमृद्धयस्तानप्यस्तौ हिन-  
स्तीत्यर्थः । उडुभिश्च संतमसवशाद् दीप्तिरधिगता । अवतमस इति “अवसम-  
न्धेभ्यस्तमस” इत्यच् ॥ ५७ ॥

प्रतिफलति करौघे समुखावस्थितायां

रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।

बहिरभिहतमद्रेः संहतं कन्दरान्त-

र्गतमपि तिमिरौघं घर्मभानुर्भिनत्ति ॥ ५८ ॥

उष्णांगुर्वह्निर्विनाश्यापि गिरिदरीधिवरस्थितमपि तिमिरनिकरं क्षपयति ।  
कदा अद्रेरेव समुखावस्थिता या शशिकरनिकरधवला रजतकटकभित्तिः सुव-  
र्णसारकुण्ड्यं तत्र यः करौघः किरणपुञ्जस्तस्मिन् प्रतिफलति कन्दरामध्यप्रति-  
विम्बिते सति । कीदृशं तिमिरौघं बहिर्वाह्यदेशे सर्वत्राभिहतं नष्टम् । नन्वयमे-  
वार्थः पूर्वं नियद्धो ‘दर्पणनिर्मलास्वि’ति (४ । ६७) तत्कस्माद्भूयोऽपि कृतः ।  
का क्षतिरप्यताम् । आत्मीयं हि वस्तु भङ्गान्तरेणासकृदुच्यते, तद्भवतां का  
दानिः, अन्यकधिवस्तुचौर्यं हि दोषः ॥ ५८ ॥

बहिरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे यद्

दिघसकररूचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेभ्यः ।

नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-

क्षतसकलविपक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

गृहेभ्यो बाह्येऽपि प्रसरन्त्यो रविभासो यत् तेष्वभ्यन्तरे ध्वान्तं तमोऽन्तं  
क्षपमानिन्यिरेऽलम्भयन् स तेजसः स्वभावो, धासः सा प्रकृतिः । कीदृशस्यैक-  
देशावस्थितस्यापि । भूयिष्ठप्रतापविनाशिताशेषसपन्न एकदेशस्थोऽपि पार्थिवः

प्रतापेन पृथिवीं वशीकुरुते, अतो रविक्रयोऽन्यत्रापि स्थिता अन्यदपि प्रकटी चक्रुः । प्रकृष्टस्ताप प्रतापस्तेजोमयश्च शब्दः । आनिन्यिरे इति कर्तरि लकारः । द्वित्व "एरनेकाच्च" इति यणादेशः । अन्तर्गृहेभ्य इति द्वे पदे । गृहेभ्य इति वहि शब्दयोगे पञ्चमी 'अपपरिग्रहिरञ्चय पञ्चम्या' इति शापकात् । केषामन्तरिति चेद् गृहाणामेवान्तरित्याधारप्रधानमव्ययम् । काममत्यर्थम् ॥ ५६ ॥

चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्बितानां

पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकवाटः पद्पदानां सरोजे

सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥

सरोजे पद्मे या अर्लाना गुप्तिर्वन्धन तस्या स्फोट भङ्गमयमर्क करोति पद्मकोशात् नान्मोक्षयतीत्यर्थः । तस्मिन् उदितेऽज्ञाना विकासात् । कीदृशाना पद्पदानाम् अतिशयेन रसे मधुनि यल्लौटय रुचिस्तेन चिर बन्धन प्रापितानाम् । रसासक्त्या हि बन्धन ते न चेतयन्ति । किं कृत्वा करोति भूयो निज तेज आसाद्य । किमर्थं पुनरुदयाय उदेतुम् । कीदृशोऽर्कः, दलितानि विकसितानि दलानि पत्राण्येव कवाटानि द्वाराणि पिधानानि येन स दलितदलकवाटः । अतश्च सरभस इव सप्रहर्षो यथा । यः किल राजान इष्ट्वा पुनरुदयाय स्व धाम तेजो गृह्ण वा प्राप्नोति स तत्प्राप्यैव सरभसत्वात् कवाटदलन कृत्वा मद्यपिपासालालसया नगरपतिवद्धाना शोण्डाना बन्धनस्फोट करोति ॥ ६० ॥

युगपदयुगसन्तिस्तुल्यसख्यैर्मयूखै-

र्दशदशतभेद कौतुकेनाशु कृत्वा ।

श्रियमलिकुलगीर्तित्तां पङ्कजान्त-

र्भवनमाधिरायानामादरात् परयतिषि ॥ ६१ ॥

एष मत्ताभ्या दशदशतभेद सहस्रपत्रविकानमाशु कृत्वा प्रिय पश्यति लज्जीमीक्षत, पद्मस्य शोभामवलोकयतीत्यर्थः । येन भेद कृत्वा मयुर्गैरर्कैः, यथ युगपदकवार, तथाशु शीघ्रम् । ननु यस्य पत्राणा सहस्र तस्य यथमकवाल मद्बुध भद शक्यते इत्याह-तुल्यमर्क्य सहस्रगणन । एष च सचपामैर्वर्षेण

पत्रं भागादेतीति साधूकं युगपद् आश्रिवति । कीदृशीं श्रियं पङ्कजमेवान्तर्भवनम-  
न्तःपुरमधिशयानामन्तर्वसन्तीम्, तथालिङ्गुलगीतैर्लालितां विनोदिताम् । दर्शने तु  
ऊहमाह-आदराद्बहुमानात् यत् कौतुकं कुतूहलं तेनेव पश्यति । यस्य किल बलि-  
नोऽन्तःपुरस्थायां कन्यायां दिदृक्षा भवति स बहून्यपि द्वाराणि आशु अशनैर्भि-  
त्त्वा तामादरात् पश्यति, सापि गीतवाद्यलालिता भवति । समस्तमेव वाक्यमुत्प्रे-  
क्षारूपं व्याख्येयम् । एषोऽर्को युगपत्करसहस्रेण सहस्रपत्रमाशु भित्त्वा आदरात्  
कौतुकेन श्रियं पश्यतीवेत्यर्थः । कथमन्यथा त्वरा स्यादिति भावः । दशशतानि  
दलानि यस्य तद् दशशतदलं पुण्डरीकम् । पाठान्तरे तु दशदलानां शतानि  
दलानि यस्य तद् दशदलशतं तदेव । केचित्तु किल दशदलशतान्येव दशदलशतं  
ब्रुवते दशशतानि दलशतानीति कृत्वा । एवं च समासो दुर्लभः स्यात् । दिक्-  
संख्ये हि संज्ञायां समस्येते । पङ्कजस्यान्तर्भवनं पङ्कजान्तर्भवनमिति समास-  
व्याख्यायामन्तर्भवनं शुद्धान्तम्, अन्तर्मध्ये भवनमिति कृत्वा “सुप्सुपे”ति समासः ।  
“अधिशीङ्ख्यासा”मिति कर्मसंज्ञा । ये तु पङ्कजस्यान्तरुदरं तदेव भवनमिति  
ब्रुवते तदयुक्तम्, यतः पङ्कजस्यान्तरित्यनेन सह पृष्ठी न समस्यते-इति समास-  
निषेधः स्यात् । अथापि पङ्कजान्तरिति “सप्तमी शौण्डै”रिति समासः क्रियेत,  
एवमपि पङ्कजान्तरे भवनमिति विरुध्यते, यतोऽन्तःशब्दोऽधिकरणप्रधानम् । य  
एवार्थः पङ्कजमध्ये स एवार्थः पङ्कजान्तरिति । अत्र च प्रथमोऽर्थो विवक्षित  
इत्याद्यमेव वाक्यं साधु ॥ ६१ ॥

अदयमिव कराग्रैरेप निष्पीड्य सद्यः

शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।

अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमन्द-

मृतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदरेषु ॥ ६२ ॥

इह भगवत्युदिते शशी विच्छायो भवति, श्वेतपद्माश्वासिता इति । तत्र  
कविरूढते-एष घर्मोऽुदिनमुषे किरणाग्रैः शशिनमिव पीडयित्वा पुण्डरीकोदरेषु  
कान्तिनिर्यासं सुतिनिष्पन्दमवकिरति तिपति । कथमन्यथा तेषां सश्रीकत्वं,  
तस्य च विच्छापत्यमिति भावः । कीदृशो भगवान् रागवानतिलोहितः । योऽपि  
रागवान् रोपवान् सोऽनेनैवां श्रीर्हितति ततस्तामात्तिप्य तेषु कुरुते । कीदृशं

कान्तिनिर्यासम् । अन्द्रद्युतनयजलपाण्डुं मेघवृष्टनूतनजलधवलं मेघवृष्टनवपाण्डुज-  
लमिवेत्यर्थः । योऽपि रागवान् रजकः सोऽन्यत्किंचिद्भलेनात्यर्थं कराग्रैः पीडयित्वा  
तत्तोपनिर्यासं सद्यो वस्त्रान्तरे कुरुते । रागो लौहित्यं रोपश्च । रागाश्च हरि-  
ताल-मञ्जिष्ठ-कुसुम्भादयः । अद्द आदिः अहरादिः । “रोऽसुपि” ॥ ६२ ॥

प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके

दशकरशतमूर्तावक्षिणीव द्वितीये ।

सितरुचिवपुपासौ लक्ष्यते संप्रति द्यौ-

र्विगलितकिरणेन न्यङ्कितैकेक्षणेव ॥ ६३ ॥

जनेनैषा द्यौरधुना नष्टकान्तिना शशिना न्यङ्कितैकेक्षणेव स्थगितैकनेत्रेव  
लक्ष्यते, काणेश प्रतिभातीत्यर्थः । कदा द्वितीयाक्षितुल्ये दर्शितसप्तद्वीपे भगवति  
रघौ बहुकालं प्रविकसति सति, स्फुटमुद्यतश्च रवेस्तेजस्वित्वादिन्दोश्च निस्तेज-  
स्त्वात् काणेश दृश्यते । दशकराणां शतानि मूर्तिर्मूर्तौ वा यस्य स दशकरश-  
तमूर्तिः सहस्रांशुः । न्यङ्कितं गर्हितम् ॥ ६३ ॥

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजपर्यङ्गं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उद्यति दिननाथो याति शीतांशुरस्तं

वंत विधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥

इदानीं कुमुदवनमपश्चि निर्लक्ष्मीकं निशापगमात्, पद्मवनं सधीकं दिनप्र-  
वृत्तेः । तथा कौशिकः खिन्नो नष्टदृष्टित्वात्, चक्राद्दश्च हृष्टो वियोगक्षयात् ।  
तथा रविक्रदेति शशी चास्तमेति कालवशात् । अत्रैव विस्मयखेदयशादर्यान्त-  
रन्यासमाह-वंत विधिललितानां ही विचित्रो विपाक इति । चित्रं विधिललि-  
तानां देवचेष्टितानां कष्टं कीदृग्विचित्रो नानारूपो विपाकः परिणामः कस्य-  
चित्सुरगमन्यस्य दुःखम् । यत खेदे । ही विस्मये । विचित्रत्वाच्च विस्मयः,  
परदुःखाच्च भेदः । हतविधीति पाठान्तरम् । पर्यायोऽलङ्कारोऽर्थान्तरन्यासश्च  
॥ ६४ ॥

क्षणमतुहिनघास्त्रि प्रोप्य भूयः पुरस्ता-

दुपगतवति पाणिग्राहवद् दिग्वधूनाम् ।

द्रुततरमुपयातः संसमानांशुकोऽसा-

दुपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

असौ शशी संसमानांशुको भ्रश्यत्किरणः सन् पश्चिमान्तेन वावणीदिग्भा-  
गेन द्रुततरं नीचेरधोऽपयातो गतः पतित इत्यर्थः । कदा चण्डांशौ क्षणं प्रोप्य  
पूर्वांतरं गत्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उपगतवति प्राप्ते । कीदृशे दिशि  
एव घब्यस्तासां पाणिग्राहे इव पाणिग्राहवत्पतितुल्ये सति, तस्मिन्कार्न्ति प्राप्ते ।  
क इव गत इत्याह-उपपतिर्जांर इव । यदा किल कश्चिद्द्रुजानिः प्रोप्य पुनः  
पुरस्तात् प्रधानद्वारेण याति तदा सस्ताम्यर उपपतिः पश्चिमान्तेन पश्चाद्  
द्वारेण नीचैस्तूष्णं द्रुततरं भयात्पलायते । प्रवसतेत्यपि प्रोप्येति । पाणिं गृह्णा-  
तीति पाणिग्राहः पतिस्तस्मिन्निव पाणिग्राहवत् "तत्र तस्येवे"ति वतिः  
॥ ६५ ॥

प्रलयमग्निलतारालोकमहाय नीत्वा

श्रियमनतिशयश्रीः सानुरागां दधानः ।

गगनसलिलराशिं रात्रिकल्पावसाने

मधुरिपुरिव भास्वानेष एकोऽधिशेते ॥ ६६ ॥

एष भास्वान् विषदुर्दधि निशाकल्पान्ते एक एवाधिशेतेऽध्यास्ते । समस्त-  
तारका एव लोकस्तमद्वायाभ्येव प्रलयं नीत्वा नाश प्रापथ्य । कीदृक् भास्वान्  
अनतिशयानश्वरी परार्थ्या श्रीर्लक्ष्मीः प्रभुत्वं यस्य सौऽनतिशयश्रीः । अतिशेते  
इत्यतिशयः, अविद्यमानोऽतिशय उत्कृष्टोऽन्यो यस्या इत्यनतिशया । तथा  
सानुरागां लोहिनीं श्रियं शोभां विभ्रत् । उदये हि लोहितायान्ते प्रहाः । क  
इवाधिशेते इत्याह-मधुरिपुरिवेति । यथा समग्रं जगत् क्षपयित्वा सर्वसमृद्धि-  
युक्ते भगवान् पद्मासहितो विष्णुः कल्पावसाने समुद्रमध्यमध्यास्ते । तथा  
रविः राम् । उक्तं च-"संभदय सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्षेवं जगत् । यालः

स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः" ॥ इति ॥ मालिनीवृत्तम् । उपमाश्लेषोऽलङ्कारः ॥ ६६ ॥

अन्यच्च किमयोचन्नित्याह-

कृतसकलजगद्विबोधोऽविधूतान्धकारोदयः

क्षपितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन् कामिनः ।

गुरुतरगुणदर्शनादभ्युपेतालपदोपः कृती

तव वरद करोतु सुप्रातमहामयं नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये प्रभातवर्णनं नाम  
एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

हे वरद ! अभिमतदायिन् ! अयमह्नां नायको दिननाथो भगवान् सूर्य-  
स्तव सुप्रातं करोतु । शोभनं प्रातःकाले कर्म यत्र तत् सुप्रातं दिनं प्रकृतत्वाद्वा  
प्रयाणं करोतु । "सुप्रातसुश्वसुदिवे" त्यच् । ये तु प्रातःशब्दस्यैव करोतिना  
सम्बन्धमाचक्षते शोभनं प्रातःकालं करोत्विति तदयुक्तम्, तस्याधिकरणविशिष्टे  
कालविशेषे प्रवृत्तेः । कीदृशोऽहर्षतिः कृतः सकलस्य जगतो विबोधो निद्रात-  
मोपहारो येन । तथा विधूतः क्षितोऽन्धकारस्य ध्वान्तस्योदय आविर्भावो येन ।  
तथा क्षपिता हता कुमुदानां तारकाणां च श्रीः कान्तिर्पेन । तथा दम्पतीन्  
विरहं प्रापयन् वियुञ्जानः । ननु चैवं सति विरहपीडाकारित्वं रवेरभिहितं  
भवेत्तदयुक्तमिदं विशेषणमित्याह-गुरुतरा गुणा जगद्विबोधोऽस्तददर्शनाद-  
भ्युपेता अर्द्धाकृता अल्पे दोषा येन सोऽभ्युपेतालपदोपः । एतदुक्तं भवति-यद्यपि  
कुमुदतारार्थाहारकत्वं कामिवियोगकरणं च दोषस्तथापि सकलजगद्विबोधोऽस्ति-  
मिरक्षयश्च महागुणः । अल्पदोषागमनचिन्ता च न बहुगुणकरणविप्रकारि-  
णीति नीतिविदः । यतोऽसौ देवः वृती नीतिज्ञः । विवक्षणा हि नान्तरीयकं  
दोषलेशमूरीकृत्य गुणनिचयकारिणः । तारकशब्दोऽकारान्तोऽपि दृश्यते यथा  
तारकराज इति । निशानाम वृत्तम् ॥ स्वयमिह यदि नात्रसोऽयं रथेयं निशा  
दे लगौ (?) । आशीरलङ्कारः । इति भद्रम् ॥ ६७ ॥

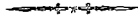
इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-बल्लभदेवाचार्यविरचिताया भावकाम्यसार-  
टीकायां सन्देहविषयव्याख्यायां प्रभातवर्णनमेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥



अथ

## शिशुपालवधकाव्ये

द्वादशः सर्गः ।



इत्थं रथाश्वेभनिपादिनां प्रगे

गणो नृपाणामथ तोरणाद्दहिः ।

प्रस्थानकालक्षमवेपकल्पना-

कृतक्षणक्षेपमुद्वेक्षताच्युतम् ॥ १ ॥

अथान्तरं नृपाणां गणो राजकं भगवन्तमच्युतं हारिं तोरणाद्दहिरुद्वेक्षत  
प्रत्यपालयत्, दर्शनाकाङ्क्षी वभूवेत्यर्थः । कदा इत्थमुक्तेन प्रकारेण यः प्रगः  
प्रभातं तस्मिन् । कीदृशानां नृपाणां रथाश्वाश्वेभान्नेति रथाश्वेभम् । पूर्वनिपा-  
तलक्षणं व्यभिचारि । तत्र साधु निपीदन्ति ये तेषां रथाश्वेभनिपादिनां यानत-  
रूढानाम् । कीदृशमच्युतमिति उदीक्ष्ये कारणमाह-प्रस्थानकालक्षमः प्रयाणयो-  
ग्यो यो वेप आकल्पस्तस्य या कल्पना रचना तथा कृतः क्षणक्षेपः<sup>१</sup> समयाप-  
हारो यस्य । वंशस्थं वृत्तम् । जतादि वंशस्थमनन्तरं जरौ । जतावादी यस्य तत्  
जतादि ॥ १ ॥

खलं सुपत्रं कनकोज्ज्वलधुतिं

जवेन नागाञ्जितबन्तमुघकैः ।

आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले

यथावनुद्धातमुखेन सोऽध्वना ॥ २ ॥

स भगवानच्युतः सुपत्रं रथमारुह्य भूतलेऽवनिपृष्ठेऽध्वना ययौ पथा  
जगाम । भूतलग्रहणमौपम्यार्थम्, अध्वग्रहणं विशेषणयोगार्थम् । कीदृशेनाश्वना

१ 'कालक्षेप' क म ग पाठः ।

अनुदातमुखेनाविद्यमान उदात स्वल्पेन यत्र सोऽनुदात , ततो विशेषणस  
 मास । कीदृश सुपत्र शोभना अत्रा अवयवविशेषा यस्य तत् स्वल्पम् । कन  
 केन सुवर्णभूषणेनोज्ज्वलद्युतिं मनोज्ञकान्तिम् । द्विविधो हि रथ सापरायिको  
 यात्रिकश्च । तत्र कनकरचितश्चित्तक्रीडानिमित्त स यात्रिक , इतर साग्रामि  
 क । किञ्च जयेन वेगेन नागान्गजान् जितवन्त जिष्णुम् , उच्चकैरुन्नतम् ।  
 एवविध रथमारह्य भून्ले ययौ । किमिव केन्याह-तार्क्ष्यं नभसीवेति । यथा  
 न्वे नभमि तार्क्ष्यं गरुडमारह्यामौ यातीनि रथस्य लाघवोक्ति । कीदृश तार्क्ष्यं  
 शोभने अक्षिणी यस्य त स्वल्प , सुपत्र रम्याङ्गरुह कनकोज्ज्वलद्युतिं सौवर्ण  
 त्वात्पक्षाणां रहसा च नागान् सर्पान् जिष्णुम् । उच्चकै प्राशुम् । शोभनानि  
 पत्राणि वाहा यस्येत्यन्वर्थपरिकल्पनया सुपत्रशब्देनात्र प्रथमऽर्थे रथ उच्यते,  
 तद्विशेषणानि स्वत्तादीनि । उपमानपक्षे तु विशेषणपदमेतत् । दृश्यते चैकस्य  
 विशेषणव विशयत्व च । यथा— मत्स्यप्रीत्यातिनिभ्रतं कङ्कादिभिरुपासिता  
 म् । करेणुरिव सन्तप्तस्ता बृहन्नलिनीं यया'विति । केचित्तु तार्क्ष्यं रथमि  
 त्याहु ॥ २ ॥

हस्तस्थिताम्बलिङ्गतचक्रशालिन

द्विजेन्द्रकान्ताः श्रितवत्स श्रिया ।

सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवो

गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिपुः ॥ ३ ॥

शार्ङ्गिण हरिं नृपा अन्वयासिपुरनुजग्मु । किं भयेन नेन्याह-गुणैर्विन  
 यादिभिर्भगवदगुणावर्जितास्ते यत इत्यर्थ । अथ च गुणै साधारणैर्धर्मैरमुम  
 न्वयामिपुरनुचक्रुरित्यर्थान्तरप्रतीति । एव चानुकारो भवति यदि विभागोक्तवि  
 शेषणानामुभयतोऽपि योगो भवति, स चेव भवति यदि विभक्तिचक्रपरिणामो  
 भवतीति नैयायिकोऽप्य शब्दानामनुनय । तत्र देव कीदृशम् हस्तस्थितेनाम्ब  
 लिङ्गतेनापरिभूतेन चत्रेण सुदर्शनेन अश्रयित, द्विजेन्द्रस्य गरुडस्य कान्त प्रिय  
 द्विजेन्द्रा वा कान्तो यम्य । श्रिया पश्याया श्रितवत्समधिष्ठितारस्कम् । सत्या  
 मत्यभामा तस्यामनुरक्तं रागिणम् । सन्ति पदेषु पदैकदेशलोपा वाक्येषु च

चाक्षयैकदेशलोपाः । तेन सत्यभामेति सत्येत्युच्यते । तथा नरकस्य भौमासुर-  
स्य जिष्णुं परिभाषितम् । राजानः कीदृशाः, हस्ते स्थितेनापत्तेनाखण्डितेन  
चक्रेण राष्ट्रेण शालिनः । यदि वा हस्तस्थितेनानूनेन चक्रेण रेखादिचिह्नेन  
शालिनः । द्विजेन्द्रकान्ताः ग्राहणप्रियाः सम्यक् प्रजापालनात् । श्रिया राजल-  
क्ष्म्या श्रितवत्सः सम्यद्धाः । सत्ये परमार्थेऽनुरक्ताः सक्ताः । नरकस्यावीच्या-  
देर्जिष्णवः धर्माचरणेन पराजितारः । नरकस्येति शेषविषयार्था पृष्ठी, तेन “न  
लोकाव्ययनिष्ठाखलर्षदना”मिति तन्निषेधो न भवति, स हि कृतपृष्ठा  
निषेधः ॥ ३ ॥

शुक्लैः सतारैर्मुकुलीकृतैस्थुलैः

कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव ।

व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदना-

विदूननारीकमभूत् समं तदा ॥ ४ ॥

तदा व्युष्टं प्रभातं प्रयाणं च गमनं समं युगपद्भूत्, यदैवालोकीभूतं  
नदैव सेना चचालेत्यर्थः । अथ च समं सदृशमभूदित्यर्थान्तरम् । इदानीं  
विशेषणमुयेन साम्यमाह—कुमुद्वतीनां थुलैः सेनानां पटमण्डयैरुपलक्षितम् ।  
कैरिव कुमुदाकरैरिव कैरववृन्दैर्व्युष्टमुपलक्षितमेवं प्रयाणं थुलैरित्यर्थः । कीदृशैः  
शुक्लैर्धवलैः सतारैः सचन्द्रकैर्मुकुलीकृतैः संवेष्टितैः, कुमुदाकरैरपि शुक्लैस्त-  
था मुकुलीकृतैः सङ्कुचितैः । किं केवलैर्नेत्याह—सतारैस्तारकाभिः सह मुकु-  
लीकृतैरित्यर्थः । एवं च साम्यम् । तथा वियोगवेदनया विरहव्यथया विदूनाः  
सन्तप्ता नार्थः कामिव्यो यत्र तद्वियोगवेदनाविदूननारीकमुभयमपि । थुलमिति  
देशीपदं दृष्यवाचकम् । देशीषु तु थुलशब्दं बाहुल्येन पठन्ति ॥ ४ ॥

उत्तिप्तगात्रः स्म विडम्बयन्नमः

समुत्पतिप्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

आकुञ्चितप्रौहनिरूपितक्रमं

करेणुरारोहयते निपादिनम् ॥ ५ ॥

करेणुः करी निपादिनं यन्तारमारोपयति स्म आरूढहत् । निपादी आरोहति तमारोहन्तमनुकूलाचरणेनारोहयति इति प्रयोज्यप्रयोजकविवक्षायां हेतुमस्थिचि "एचश्चे"त्यात्मनेपदम् । "शेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्ते"त्यस्य तु यत्र कर्मान्तरं न विद्यते स विषयः । यथा आरोहयते हस्ती स्वयमेवेति । तथा च तत्रोक्तं 'यत्सग्रहणमन्यकर्मकार्यमिति । इह तु निपादी कर्मान्तरं विद्यते । कीदृशः करेणुरुत्तिष्ठतगात्र ऊर्ध्वाकृतपूर्वकायः, उच्चकैरुन्नतः, अत एव नमः समुत्पतिष्यन्तं खमुत्पित्सुमगेन्द्रं महाद्रिं विडम्बयन्ननुकुर्यन् । कथमारोहयते आकुञ्चितेन नग्रीकृतेन प्रौहेण पश्चाज्जानुभागेन निरूपितः सूचितः क्रमः पदविन्यासो यत्र । नग्रीकृतोऽयं प्रहः, एतेन मामारोहेति य आरोढारं वक्षीधेत्यर्थः । यदि वा निपादिविशेषणमेतत् । आकुञ्चिते प्रौहे निरूपितः क्रमो येन तम् । प्रौहशब्दे "प्रादूह" इत्यादिना वृद्धिः ॥ ५ ॥

स्वैरं कृतास्फालनलालनान् पुरः

स्फुरत्तनून् दर्शितलाघवक्रियाः ।

वङ्गाबलग्नैकसवल्लगपाणय-

स्तुरङ्गमानारूढुस्तुरङ्गिणः ॥ ६ ॥

तुरङ्गिणोऽश्ववारास्तुरङ्गमान् आरूढुरधिरोढवन्तः । कीदृशान् पुरः पूर्वं स्वैरं शनैः कृतास्फालनेन कराघातेन लालना चोदना प्रीतियेपाम् अत एव स्फुरत्तनून् कम्पदेहान् । कीदृशास्तुरङ्गिणः, दर्शिता लघवक्रिया आरोहणादिना प्राचीणकर्म यैः । तथा वङ्गे पर्याणपूर्वभागकाष्ठेऽवलग्नः स्थित एको वामः सवल्लो हस्तो धध्रयुक्तः पाणिः करो येषां ते तथोक्ताः, वल्लग्नप्रहणपूर्वं हि वङ्गामवष्टभ्याश्वारोहणं क्रियते ॥ ६ ॥

अहाय यावन्न चकार भूयसे

निषेदिवानासनबन्धमध्वने ।

तीक्ष्णोत्थितास्तावदसद्यरंहसो

विश्रुद्धलं श्रुद्धलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥

निपेदिवात्रिपादी यन्ता यावद्भ्रूयसेऽध्वने दीर्घं मार्गं गन्तुमहाय क्षिप्रमा-  
सनबन्धमवस्थानधैर्यं न व्यधत्त न चक्रे तावदेव शृङ्खलकाः करभा विशृङ्खलं  
निर्वन्धनं प्रतस्थिरेऽधावन् । कीदृशाः तीक्ष्णं वेगेनोत्थिताः । उपविष्टो ह्युष्ट्र  
आरुह्यते । तथासह्यरंहसो महावेगाः । निपीदतीति निपेदिवानारोहः । “भाषा-  
यां सदयसधुव” इति लिटः कसुः । एत्वाभ्यासलोपौ । “वस्वेकाजादसा” मि-  
तीद् । शृङ्खलकाशब्दे “शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे” इति कन् ॥ ७ ॥

गण्डौज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया

विराजमानां नवयोदरश्रिया ।

कश्चित् सुखं प्राप्तुमनाः सुसारथी

रथीं युयोजाविधुरां बधूमिव ॥ ८ ॥

कश्चित्सुसारथिः प्रवीणसूतो रथीं गन्त्रीं युयोज व्यरचयत् । यतः सुख-  
मङ्ग्लेन प्राप्तुमना जिगमिषुः । पद्भ्यां हि विद्यदितेन यानेन दुःखं गम्यते ।  
कीदृशीं रथीं गण्डेनात्तेशौज्ज्वलां, तथा उज्ज्वलनाभि मनोहरन्ध्रं चक्रं शकटं  
यस्यां, तथा नवया तत्क्षणं रचितया उदरश्रिया मध्यप्रदेशशोभया विराजमानां  
भान्तीं, तथा अविनष्टा धूरङ्गविशेषो यस्यास्तामविधुरां सधुराम् । ‘काश्मीरा  
घयं रथानभिज्ञा विशेषतस्तदवयवाद् विभ्रः’ । कामिव युयोजेत्याह-बधूमिव ।  
यथा कश्चित् सुखेच्छुर्बधूं जनीं योजयति उद्वहति । कीदृशीं गण्डाम्यां कपो-  
लाभ्यामुज्ज्वलां हृद्यां, तथोज्ज्वलं नाभिचक्रं नाभिमण्डलं यस्याः । तथा नव-  
योदरश्रिया मध्यलक्ष्या राजन्तीम्, अविधुरामनुकूलामुभयमपि युयोजेति ।  
सह्यार्थं इवशब्दः । रथशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः । प्राप्तुमना इति “तुं काममनसो-  
रपी”ति मलोपः ॥ ८ ॥

उत्थातुमिच्छुर्विधृतः पुरो बला-

त्रिधीयमाने भरभाजि यत्रके ।

अर्द्धोद्धृतोद्धारविजर्जरस्वरः

स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ॥ ९ ॥

रवण उद्भूः स्वनाम रवण इति संज्ञां स्फुटार्थतामभिधेयसद्भावेन व्यक्ता-  
 र्थत्वं निन्द्येऽलम्भयत् । कीदृशः भरभाजि गरीयसि यन्त्रके श्रावपने निधीयमान  
 आरोप्यमाये सति उत्तिष्ठासुरत एव बलादग्रे विधृतोऽवष्टब्धः, अत एव चार्थो-  
 द्भृतेन किञ्चिदीरितेनोद्गारेण चर्वितचर्वणेन विजर्जरः परः स्वरो यस्य, अतश्चा-  
 त्यर्थं रवतीति रवण इति स्फुटार्थत्वम् । “चलनशब्दादकर्मकाद्युच्” । उद्गार  
 इति “उन्नयोर्ग्रः” ॥ ६ ॥

नस्याग्रहीतोऽपि धुवन् विपाणयो-

र्युगं सशूत्कारविचर्तितत्रिकः ।

गोर्णीं जनेन स निधातुमुद्धृता-

मनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

उक्षतरस्तनुवृषभो जनेन गोर्णीं निधातुमुद्धृतामुत्क्षिप्तामनुक्षणमसकृन्न  
 प्रतीच्छति स नागृह्णान्, पुनः पुनश्चिक्षेपेत्यर्थः । कीदृशोऽसौ नस्यया नासार-  
 ज्ज्यावष्टब्धोऽपि शृङ्गद्वयं धुवन् कम्पयन् । तथा सशूत्कारं नादपूर्वं विचर्तितो  
 वलितत्रिकः पृष्ठकटीसन्धिर्येन । नासिकायां भवा नस्या रज्जुः “नस्त्रासिका-  
 या” इति यदन्तः । धुवन्निति “धू विधूनने” । श्दित्यव्यक्त्रानुकरणम् । गोर्णी-  
 ति “जानपदा”दिसूत्रेण ङीप् । तनुरुह्णा उक्षतरः “वत्सोक्षाश्वपमेभ्यश्च तनुत्वे” ।  
 तरुणो दान्त उह्ना तस्य तनुत्वं तृतीयवचनः प्राप्तिः ॥ १० ॥

नानाविधाविष्कृतसामजस्यरः

सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।

गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां

स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥ ११ ॥

स बलोदधिर्माधवस्य बलमेव सागरः सामवेदस्य साम्यमाप । कुतः गा-  
 न्धर्वभूयिष्ठतया अश्वीयवाहुल्येन । कीदृग्यलाधिः, नानाविधा श्राविष्कृताः  
 सामजैर्गजैः स्वरा वृंहितानि यत्र । सामवेदोऽपि गान्धर्वेण गेयेन भूयिष्ठः स  
 दि गीयते । तथा सहस्रवर्त्मा बहुमागो, विस्तृतत्वात् । तथा चपलैः कानरैर्दु-

खेनाधिगन्तुं प्राप्तुमुपरि यातुं शक्यते इति दुरध्ययो दुर्गमः । इणः खल् ।  
 सामवेदोऽपि नानाविधा आविष्कृताः सामजाः सामसमुत्थाः स्वराः पञ्जादयो  
 यत्र सः । तथा चपलैरनाभियुक्तैर्दुरध्ययः दुष्पठः । अधीष्टः खल् । सहस्रव-  
 त्मां सहस्रशाखः । सामजा हस्तिनः साम गायतो ब्रह्मणो जाता इति कृत्वा ।  
 सामानि वान्यविशेषस्था गीतयस्तत्प्रधानो वेदः सामवेदः । गन्धर्वा अश्वास्ते-  
 पां समूहो गान्धर्वम् । तथा गन्धर्वेभ्य आगतं गान्धर्वं गीतम् । अतिशयेन  
 बहु भूयिष्ठम् । “बहोर्लोपो भू च बहो, रिष्ठस्य विदच” ॥ ११ ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्वरावता

निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुराम् ।

मूर्धानमूर्ध्वायतदन्तमण्डलं

धुवन्नरोधि द्विरदो निपादिना ॥ १२ ॥

कश्चित् कुञ्जर आरोद्धा अरोधि रदो वशीकृतः । रोधे हेतुमाह-अन्य-  
 नागं प्रति प्रतिदन्तिसंमुखं चलितो धावन् अत एवाकुलेन यन्त्रा कुण्ठं मुञ्चं  
 रूणि त्यक्त्या अन्यं तीव्रं विभ्रतात एव मस्तकं कम्पयन् । कीदृशमूर्ध्वमुख-  
 मुखमापतं दीर्घं दन्तमण्डलं यस्य । करमूर्ध्वाकृत्य रोपवशाच्छिरश्चालयन्नरो-  
 धीत्यर्थः । अरोधीति कर्मणि ॥ १२ ॥

संमूर्द्धन् उच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः

स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ।

सत्त्वानि निन्ये नितरां महान्त्यापि

व्यथां द्वयेषामपि मेदिनीभृताम् ॥ १३ ॥

अन्यति चलिते पटहस्य व्यभिर्दुन्दुभे राक्ष उभयेषामपि मेदिनीभृतां  
 भूभृतां नृपाद्रिनासां सत्त्वानि धैर्यसिंहादीनि व्यथां निन्ये पीडयामास । राजा-  
 न्धात्र विपत्ता षोडश्याः । तेषां व्यथा आस्कन्दाशङ्कया, सिंहादीनां तु जनो-  
 पत्रवात् । कदाचित्तान्यल्पानि स्युर्नेत्याह-नितरां महान्त्यापि । कीदृश् घनिः  
 संमूर्द्धन् प्रसन्न उच्छृङ्खलः सर्वन्यापी शङ्खनिर्भय । “स्वनहसोर्वा । नौ गद-  
 दपठस्वन.” द्वयेषामिति मुडागमधिन्यः ॥ १३ ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं

दिशद् दिशामुल्लसदंशुमद्द्युति ।

खातं खुरैर्मुद्गभुजां विपप्रथे

गिरेरथः काश्चनभूमिजं रजः ॥ १४ ॥

कनकोर्वीक्षमुत्थं रजो रेणुगिरेरथस्तात् प्रससार । यतोऽश्वशफैर्विदादि-  
तम्, अंशुमद्द्युति रविपिशङ्गम्, उल्लसत् स्फुरत् अत एव दिशां रक्तचन्दनचू-  
र्णसमालम्बनशोभां कुर्वत् । कालीयकं जापकम् । मुद्रान् भुञ्जते इति मुद्रमु-  
जोऽश्वाः, दान्ता इत्यन्ये ॥ १४ ॥

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनै-

निजुह्नुवे तादृशमेव वृंहितम् ।

तारैर्बभूवे परभागलाभतः

परिस्फुटैस्तेषु तुरङ्गहेपितैः ॥ १५ ॥

मन्द्रैर्मन्थरैः रथमण्डलस्वनैः स्यन्दनचक्रशीत्कारैर्गजगलगर्जितं निजुह्नुवेऽप-  
लपितम् । यतस्तादृशं मन्द्रमेवातः सादृश्याद्भ्रमणम् । ये त्वश्वस्वनास्तेस्तेषु  
रथचक्रस्वनेषु मध्ये परिस्फुटैर्व्यङ्गैर्बभूवे सम्पन्नम्, परमश्वहेपितानि श्रुतानीत्य-  
र्थः । कथं परभागलाभतोऽतिशयप्राप्तेः । एतदपि कुतः, यतस्तारैरुत्सर्गैरुदा-  
त्तैः । अथ चोक्तिः-यः किल तारः खरः सुतीक्ष्णः स मण्डलेन समूहेन नाभि-  
भूयते, प्रत्युत तत्र परभागं लभते, अन्ये तु जीयन्ते एव । निजुह्नुवे इति कर्म-  
णि । बभूवे इति भावे ॥ १५ ॥

अन्वेतुकामोऽगणिताङ्कुशग्रह-

स्तिरोगतं साङ्कुशमुद्गहन् शिरः ।

स्थूलोचयेनागमदन्तिकाद्गतां

गजोऽप्रयाताग्रकरः करेणुकाम् ॥ १६ ॥



कश्चिद्भ्रजो हस्ती स्थूलोच्चयेन मध्यया गत्यायासीत् । यतोऽन्तिकाद्गतां  
निकटाघातां करेणुकां वशामनुजिगमिपुरत एवागणितनिपादी, तथा तिरश्चीनं  
ससृणित्वान्मस्तकं दधत्, अग्रयाताप्रकरः प्रसारितपुष्करः । जातिरलङ्कारः ।  
अङ्कुशं गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहो हस्तिपकः । "शकिलाङ्गुलाङ्कुरो"त्यच् । अह्रस्वदी-  
र्घा गतिः स्थूलोच्चयः । वशागमनवशाच्चमन्दगमनं, यन्तताडनात्त्वदीर्घगतित्वम्  
॥ १६ ॥

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरणैरिवावनिं

जवात् प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ।

अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयै-

रलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥ १७ ॥

चमूवाजिनो लोकैरधुनाप्यच्छिद्यन्नाङ्कुरहा इव ज्ञाताः, पूर्वं हि ते सपक्षा  
आसन् । यदि ते च्छिद्यन्तस्तत्कथं सपक्षा इत्याह-यतो रयाद्वावन्तोऽतश्च  
भुवं स्वरैरस्पृशन्त इव, तथा जयगमनादभितः पार्श्वद्वये प्रकीर्णैर्विचित्रैः प्रकी-  
र्णकैश्चामरैरुपलक्षिताः, नैर्वा अलूनपक्षा ज्ञाताः । अतश्च पक्षनिभचामरसद्भा-  
याल्लापवगमनाच्च सपक्षत्यावबोधः । अत इव जनैः सविस्मयैः कौतुकिभिः ।  
मेनिरे इति कर्मणि ॥ १७ ॥

ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कन्धरा-

श्चलावचूलाकुलघर्घरारवैः ।

भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं

क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥ १८ ॥

ऋमेलकैरुद्भैर्दधीयानपि पन्था मन्वेव द्रुतपदं चिच्छिदे लक्षितः । कीद-  
शीः प्रसार्य ग्रीवा ऋज्वीः स्पष्टा बहद्विः, तथा चलेनावचूलेन चिद्वचामरेणा-  
कुलः सत्वरः खण्डो वा घर्घरस्थान्तरेव भ्रमघ्राखो धनिर्येषां तैश्चलावचूला-  
कुलघर्घरारवैः । केचित्चाहुः चलावचूलैराकुला ध्याता या घर्घरा घण्टिकास्ता-  
सां रवैरुपलक्षिताः कन्धराः । यदि वा पृथक् पदे, चला अपचूलैश्चाकुला

भुवो रेजु । कीदृश्य पुर पूर्वं क्ववरिणा रथाना पादैश्चक्रेत्यर्थं विदारिता पाटितास्ततो द्विपैरधिष्ठितपृष्ठा अत एव भग्नोद्यता क्षतोश्चभागा अनन्तर पूरितानता भरितरन्ध्रप्रदेशा गजाकान्तत्वात् साम्यमापादिता । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-कृष्टमतीकृता इव पूर्वं कृष्टा विलिखिता पञ्चान्मतीकृताः समीकृता । मतो दारयो दण्डविशेषस्तेन समीकृता भुवो मतीकृता उच्यन्ते । पूर्वकालत्वादत्र समास ॥ २१ ॥

दुर्दान्तमुत्प्लुत्य निरस्तसादिनं

सहासहाकारमलोकयज्जनः ।

पर्याणतस्त्रस्तुमुरोविलम्बिन-

स्तुरङ्गमं प्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

कत्रिदश्च जन प्लुत । कथं सहासो हाकारो हाहाशब्दो यत्र । कीदृशं दुर्दान्तं दुर्मदनशिक्षितम्, तथोरोविलम्बिनो बहसि सम्यमानात्पर्याणत प्लुत्यनात् त्रस्त भीतमत एवोत्प्लुत्योद्गान्य निरस्तसादिनं क्षिताश्चकारमत एव वैक्या दिशा पलायितम् अतश्च जन सहासहाकारमीक्षामास । आरोहक्षेपाद्भास, किं पीडितो भवेदेव इति हाकार ॥ २२ ॥

भूर्भृङ्गिरप्यस्वलिताः खलुघ्नतै-

रपह्नुवाना सरितः पृथूरपि ।

अन्वर्थसंज्ञैव पर त्रिमार्गगा

ययावसंख्यैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

असौ त्रिप्लुचमूरसख्यैः पथिभिर्ययौ बहुभिर्मागैर्जंगामेति बाहुल्योक्तिः । कीदृशी उप्रतैस्तंजस्त्रिभिरपि नपैरस्वलितापराभूता । तथा महापगा अप्यपह्नुवाना स्थगयन्ती धृत्या जनभरात् तटलोठनेन वर्द्धमीभावाच्च, स्यादेतत् त्रिपथगाप्येयविधा । तथा हि अमावसि भूर्भृङ्गिरप्यस्वलिता अनिपिद्धप्रसरा तथा महानदीरप्यपलपन्ती तत्सन्निधानात्तामामल्पत्वेनालक्ष्यत्वात् । तत्कोऽयं तस्या विशय इत्याह-त्रिमार्गगा गङ्गा पर केवलमन्वर्थसंज्ञैयार्थानुगतनामैव त्रिभिर्मागैः

गच्छतीति कृत्वा, असौ त्यसंख्यमार्गगेति व्यतिरेकालङ्कारः । साम्यं पूर्वाधेनो-  
क्तं, विशेषस्तुत्तरार्धेन । खलुर्वाभ्यालङ्कारे ॥ २३ ॥

अस्तौ समासन्नकरेणुशृत्कृता-

न्नियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां

विलङ्घ्य लङ्घीं करभौ वभञ्जतुः ॥ २४ ॥

उप्राधमार्गेण भुवमाक्रम्य लङ्घीं गन्त्रीं वभञ्जतुरस्फोटयताम् । उप्रयुग्म-  
योजितचक्रात्तादिकं लङ्घी । केचित्तु पर्यासनकाष्ठं पर्याणफलं लङ्घीत्याहुः । भङ्ग-  
स्य निमित्तमुत्पथगमनं तस्यापि कारणमाह-कीदृशौ करभौ सविधस्यद्विपद्यंदि-  
ताद्रीतौ । अत एव सादिनि सत्वरशिथिलितरज्जुके । अतोऽपि च निरस्त-  
निशान्तनारीको भङ्गः ॥ २४ ॥

अस्ताङ्गसंधौ विगताक्षपाटवे

रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।

आप्तेन तक्षणा भिपजेथ तत्क्षणां

प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः ॥ २५ ॥

रथे शब्दने रुजा भङ्गेनात्यर्थे विकलीकृते सति आप्तेनायत्तेन तक्षणा स्थप-  
तिना तस्मिन्नेव क्षणे क्रम उपायः परिपाटी प्रचक्रमे प्रारम्भे । कीदृशः क्रमः  
लङ्घनमङ्गविशेषस्तत्पूर्वं प्रथमं यत्रासौ लङ्घनपूर्वकः, आदौ लङ्घनं युज्येत्यर्थः ।  
केचित्तु लङ्घनमाक्रमणमाहुः । आक्रम्य प्रवृत्ते इत्यर्थः । कीदृशे रथे रुजारमा-  
दिभङ्गेन सुष्ठु विकलीकृते स्फाटतेऽत एव अस्ताङ्गसंध्या विघाटतचक्रादिरच-  
ने, तथा नष्टाक्षचातुर्ये । केनेव प्रचक्रमं इत्याह-भिपजेवेति । यथा रथे शरीरे  
रोगेणात्यर्थं विकलीकृतेऽवसादितेऽत एव अस्ताङ्गसंधौ नि.सहजान्वादिकं नष्टे-  
न्द्रियसामर्थ्यं चातुरे आप्तः प्रत्ययितो भिपज्यैश्चतत्क्षणां लङ्घनपूर्वकमुपवासपू-  
र्यकं क्रमं चिकित्सामारभते । 'अजीर्णप्रभवा रोगा' इति । प्रचक्रमे इति  
वर्मणि ॥ २५ ॥

धूर्भङ्गसंज्ञो भविदारितोऽप्टिका-

गलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ।

स्याणौ निपङ्क्तिण्यनसि क्षणं पुरः

शुशोच लाभाय कृतक्रयो वणिक् ॥ २६ ॥

यणियाणिकक शुशोच दुःखायते स्म । कदा पुरोऽप्रवर्तिनि स्याणौ अर्ध-  
न्दिग्गशुष्कवृद्धेऽधिकरणभूते अनसि शकटे निपङ्क्तिणि सम्बन्धे सति । अथ यद्यन  
स्याणौ लग्न किमेतावता शोचतीत्याह-कीदृशोऽनसि, धुर शकटस्य यो भङ्ग  
स्याएवभिघातात् स्फोटस्तेन य सज्ञोभ स्वस्थानाद्यलन तेन विदारिताश्चूर्णी-  
कृता या अप्टिका मृगमयमद्यभाण्डानि ताभ्यो गलत्स्रवद्यन्मधु मद्य तेन  
प्लावित भरित दूरमत्यर्थं वर्त्म पण्या येन तस्मिन् । कीदृग्वणिक् लाभाय  
वृद्धये कृत क्रयो येन स कृतक्रय । तेन होतदर्थं मध्यन्यत क्रीत 'यदेतद्वि-  
कीय मम लाभो भविष्यतीति, यावद्दीव्यते मूलद्रव्यमेव विनष्टमतोऽनरय  
दुःखायते । मूलादतिरिक्तद्रव्य लाभ । दृत्तव्यय इति पाठान्तरम् । व्ययो  
घनत्याग ॥ २६ ॥

भेरीभिराकृष्टगुहामुग्वो मुहु-

ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजितालधूपलो

वलैः स पश्चात् क्रियते स्म भूधरः ॥ २७ ॥

असौ भूधरो रैवतकाचल सैन्ये पश्चात् क्रियते स्मातिचक्रमे उल्लङ्घित ,  
अथ च पश्चात्कृतोऽभिभूत इत्यर्थान्तरम् । कीदृशोऽसाधित्यभिभवमाह-भेरीभि-  
रुन्दुभिभिराकृष्टानि व्याप्तानि गुहामुग्वानि शरीरिवराणि यस्य । ध्वजाशुकैश्चि  
द्वपटैस्तर्जितान्युध्व्याङ्गत्सितानीव कन्दलीवनानि कन्दलीकाननानि यत्र । उत्तुङ्गे  
मातङ्गजितास्तिगम्यना अलधूपला गण्डशैला यत्र । भुव धारयतीति भूधर ।  
परादिन्वादध् । "रोदेणिलुक् च । गहुलप्रत्ययापि सज्ञाच्छन्दसो"रिति  
यिलुक् ॥ २७ ॥

घन्येभदानानिलगन्धदुर्द्धराः

क्षणं तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः

कथञ्चिदारादपथेन निन्धिरे ॥ २८ ॥

दुष्टद्विपा हस्तिपकैरुन्मार्गैणारात् निन्धिरे दूर नीता , यत उन्मदिष्णवो मत्ता । मदे कारणमाह—वानेयकरिमदमिथो योऽनिलस्तस्य यो गन्ध सौरभ तेन दुर्द्धरा काननकरिमदवासितसर्मारणसौरभदुर्निवारा , प्रतिगजमदवासित वातमाघ्राय कुप्यन्त इत्यर्थ । अत एव वृत्तानुन्मृत्य क्षण शमितकोपा । घने साधुर्वन्य । निन्धिरे इति कर्मणि । ऋस्योरिच् । प्रथम मित्रो यण्ची"ति यणदेशे प्राप्त स किञ्चादियडा बाधितस्तमपि बाधित्वा "परनेकाव"इति यणदेशे । एवमन्यत्र । आरादिति कर्मपदम् ॥ २८ ॥

निम्नानि दुःखादवतीर्य सादिभिः

सयत्नमाकृष्टकशाः शनैःशनैः ।

उत्तेरुत्तालखुरारव द्रुताः

श्रुथीकृतप्रग्रहमर्घतां व्रजाः ॥ २९ ॥

अर्घतामश्वाना व्रजा सघास्ते उत्तेरुर्चीर्णा । कीदृशा द्रुता वेगवतोऽत एव श्रुथीकृत शिथिलित प्रग्रहो रश्मिर्यन उत्तरणे । आरोहे ह्यश्व वारैर्बलगा श्रुथीद्वियते । तथा उत्ताल उद्भट' सतालो खुरारव पादपातध्वनिर्यन । किं कृत्या उत्तेरु निम्नान्यधोभागान् कृच्छ्रेणावतीर्योन्नइष्य । अत एव मन्दमन्दम श्वारोहे सावधानैराकृष्टा पश्चार्घता कशा आकर्षणरज्जवो येषाम् । श्रुथी करणे ह्यधः पातः स्यादित्यारुर्षणम् । अर्घन्तोऽश्वान् । "अर्घणस्त्रसाघनत्र " । प्रग्रह 'प्रे रश्मी चे'ति घात्रे विभाषिते पक्षे यथाप्राप्त प्रहवदच् ॥ २९ ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्

प्रतीक्षमाणेन जनं मुहुर्धृतः ।

दाक्ष्यं हि सद्यःफलदं यदग्रत-

श्रम्वाद शाम्वादयुवा वनावलीः ॥ ३० ॥

नूनं दाक्ष्यं चातुर्यं सद्य एव फलदमुपकारि । कुत इत्याह-यच्छाखादयुवा  
नवकरभोऽग्रतः पौरुष्या वनावलीः काननराजीश्वखाद जघास । कीदृशोऽसा-  
वारूढवतारोहेण अध्वध्वमध्वन्येव सहायान् प्रतिपालयता जणं धृतो रोधितः ।  
यदि च दाक्ष्यं सद्यःफलदं न स्यात् तत्कथमुपर्यारोहे सत्यपि क्षणं रोधमात्रेणै-  
वासौ तरुशाखा भक्षयेत्, तस्मान्निश्चितं दाक्ष्यं सद्यःफलदम् । हिराब्धो नूनमित्य-  
र्थे । अत्रानेकार्थत्वात्प्रिपातानां प्रथमं चैतदेव योजनीयम् । अध्वन्यध्वमिति  
सप्तम्यर्थेऽप्ययीभावः । उपसर्गाद्ध्वन"इत्यच् । अस्य च प्रतीक्षमाणेनेति सम्बन्धः ।  
आरोहति सेत्यारूढवान् निपेदिवान् यन्ताभिधीयते । एषशब्दो मित्रक्रमः ।  
"अध्वन्येव जनं प्रतीक्षमाणेन धृत इत्यर्थः । शाखा अर्चीति शाखाद उप्ः ।  
"कर्मण्यण्" । स चासौ युवा । वनायलिशब्दे वनशब्देन लतादयो गृह्यन्ते  
तन्मयत्वाद्धनस्य ॥ ३० ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभि-

गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।

बह्व्यः प्रसर्पज्जनतानदीशतै-

सुवो बलैरन्तरयांबभूविरे ॥ ३१ ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभिः अन्तरिता उल्लङ्घिताः ।  
अथ चान्तरिताः सदृशीहृता इत्यर्थान्तरम् । तथाह-कीदृशैर्वैजयन्त्यः पता-  
का एव वनराजयः काननलेपास्ताभिर्मनोहरैः, तथा गिरिप्रतिच्छन्दा अद्रिनि-  
भा महामतङ्गजाः करीन्द्रा यन । प्रसर्पन्ति वहन्ति जनता एव नदीनां शतानि  
येषाम् । अन्तरयांबभूविरे इति कर्मणि लकारः । अत्र चानुप्रयोगस्य न कश्चि-  
दामन्तादधिकोऽर्थः केचलमाचार्यवचनादसौ प्रशुज्यते, तथा कपादिषु लोटो  
वा(?)तेन य एव पूर्वभागस्यार्थः स एवानुप्रयोगस्य । एवमन्यत्र ॥ ३१ ॥

तस्ये मुहूर्तं हरिणीविलोचनैः

सहंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रम-

क्रियाविकाराणि मृगैः पलायत ॥ ३२ ॥

मृगैर्मुहूर्ते तथे आसितं मामर्थ्यान्नारीनिकटे । कुतः सुदृशां मृगानिचै-  
स्तुल्यानि अक्षीणालोक्य । अतः स्वजातिभ्रान्त्या विश्वासः । अनन्तरं सच-  
कितं तैः पलायत जवाजग्मे । कुतस्तानि नयनानि अनेकविभ्रमक्रियाविकारा-  
णि मत्वा, अनेकविभ्रमक्रिया विलासविधयो विकाराश्च भ्रूमङ्गा येषां तानि  
तथोक्त्वानि, न चैतद्दहनचराणां संभवतीति मनुष्यजातिभयाद् द्रुतम् । लकारो  
भावे ॥ ३२ ॥

शौरैः प्रतापोपनतैरितस्ततः

समागतैः प्रश्रयनम्रभूर्तिभिः ।

एकातपत्रा पृथिवीभृतां गणै-

रभूद् बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥ ३३ ॥

सा हरिसेना राजकैः करणैर्वहुच्छत्रतया हेतुभूतया एकातपत्रा च्छ-  
त्रमयी आसीत् । यदा हि च्छत्रिणो बहवो राजानो मिलितास्तदा सैकानपत्रा,  
एकानि केवलानि प्रधानानि वा आतपत्राणीति कृत्वा, छत्रवर्जं यत्र न किञ्चिद्दृ-  
श्यतेत्यर्थः । विरुद्धं चैतत्-यस्यां बहूनि छत्राणि सा कथमेकातपत्रा स्यादिति  
संख्यावाचित्वेनेकशब्दस्य विरोधः, अविरोधस्तु केवलार्थत्वेन प्रधानार्थत्वेन  
वा । कीदृशैर्नृपगणैरितस्ततो हरिः प्रतापवशीकृतैरत एव विनयप्र-  
णतोत्तमाङ्गैः । बहुच्छत्रप्रहणमेकशब्दस्य संख्यावाचित्वनिषेधार्थं विरोधालङ्का-  
रार्थं वा । पृथिवीभृद्वरणप्रहणं बहुच्छत्रत्वे हेतुत्वार्थम् । शूरस्यापत्यं शौरिः ।  
तेजसा कीर्तिः प्रतापः ॥ ३३ ॥

आगच्छतोऽनूचि गजस्य गरुडयोः

स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

दूरादपावर्तितभारवाहणाः

पथोऽपसमुद्ध्यपलं चमूचराः ॥ ३४ ॥

सेनिका पथो मार्गात् चपल तूर्णमपससु पलायाच्चतु । कुत पश्चादा  
गतस्येभस्य घण्टाशब्दमाकर्ण्योत एव चिह्नलनारीका । दूरादेवापावर्तितमवता-  
रित त्यक्त भारवाहण गोण्यादिक ये । उद्यतेऽस्मिन्निति वाहन, ल्युट् सौत्र-  
त्वाद् दीर्घ । भारस्य वाहन भारवाहणमिति कर्मपठ्यसमास । “वाहनमाहि  
तादि”ति एत्वम् । यत्र माण्डमुद्यते भस्त्रादिक रथादिक वा तद्भारवाहणम  
भिधीयत । अर्नूचीत्यञ्जे कौ रूपम् । पथ इति पञ्चमी ॥ ३४ ॥

श्रोजस्त्रिवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः

प्रसादिनोऽनुष्कितगोत्रसविदः ।

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स भूयसो

गुणान् समुद्दिश्य पठन्ति वन्दिनः ॥ ३५ ॥

वन्दिनो नग्नाचार्या वहन् गुणानुद्दिश्य भगवतोऽग्रे श्लोकान् पेटुर्जगदु ,  
निजचरितानि देवमश्रावयन्नित्यर्थ । श्लोकग्रहण पद्योपलक्षण गाथाद्यपि पेटु-  
रेव । कीदृशान् श्लोकान् श्रोजस्त्रि दीर्घसमासवचन वणैश्चाक्षरैरुज्ज्वल चारु  
यद्दत्त वसन्ततिलकादिक तन शालन्ते' इति श्रोजस्त्रिवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिन ,  
प्रसादिन प्रसन्नान् सुबोधान्, यदि वा काश्चित्समासरहितान् । उक्त च—“माधु-  
र्यमभिजाञ्छन्ति प्रसाद च सुमेधस । समासवन्ति भूयासि न पदानि प्रयुञ्ज  
ते । केचिदोजो विधित्सन्त समस्यन्ति बहून्यपी' ति । तथाऽनुष्कितता गोत्रस  
विधामाग्नान् येषु, मध्ये मध्ये भगवन्नाम यत्र कीर्तितमित्यर्थ । भूयसो बहून्  
गुणान् । कीदृशान् श्रोजस्त्र्या तीदृशो यो वर्णं क्षत्रियाख्यस्तस्य तेन वा यदु-  
ज्ज्वलमनुरूप वृत्त व्यपहार शौर्यादिकस्तेन शालिन , प्रसादिन आह्लादकान्,  
अनुष्कितगोत्रसविदोऽत्यङ्कुलाचारान् । गोत्र नाम कुल च । सधित्समापण  
व्यवस्था च ॥ ३५ ॥

निःशेषमाक्रान्तमहीतलो जलै-

श्वलन् समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ।

ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितैः

किमन्यवस्यां चलितोऽपि केशवः ॥ ३६ ॥



हरिश्चलित प्रस्थितोऽपि अवारितैरनिपिद्धेरपि सैन्यै किं ग्रामेष्वव्यवस्था  
मुपद्रवमकरोन् नैव चकारेति नीतिप्रधानत्वोक्तिः । ग्रामेष्वपि उत्सस्था यो न  
करोति स स कथ ससत्तु कुर्यादित्यर्थः । स्याच्चेनदन्येऽप्येवविधा एव तत्को  
नामाय देवस्य विशेष इत्याह-चलद्वित्यादि । आसतामन्ये तरला , योऽपि  
गर्भारप्रवृत्तिरुद्धि मोऽपि चलन्नुल्लसन् स्थितिं मर्यादा समुज्ज्वल्युल्लङ्घयति  
वेलामतिनामतीत्यर्थः । कीदृशोऽन्धिर्जलवेगवद्भिर्व्याताग्विलभूपृष्ठ देवस्तु सैन्यै ।  
प्रथमोऽपिशब्दोऽन्धेर्गाम्भीर्यव्यापनार्थं , द्वितीयो विरोधार्थः । य किल चलि  
तो गन्तु प्रवृत्त स कथ व्यवस्था स्थितिमगमन कुर्यात् गमनावस्थानयोर्गुण  
पदनुष्ठातुमशक्यत्वात् । यो वा चलितो वचनाद्विवृत्त स कथ व्यवस्थाकारि  
स्यात् व्यवस्थायामसहाया मिति वचनाद् व्यवस्थाशब्दे 'स्यागापापञ्चो भावे'  
इति क्लिनभावः ॥ ३६ ॥

कौशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभि-

मुर्वैर्विनिद्रोत्वणवाणचक्षुपः ।

ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनै-

श्चिर वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥ ३७ ॥

त देव ग्रामनार्यो वृतीनामुपरि वृत्तिकापृष्ठसस्था सत्यश्चिर व्यलोकयन्  
नेत्रैः पपुर्जनैरलक्षिता । कीदृश्यस्ता इत्यदर्शन कारणमाह-मुखैरुपलक्षिता ।  
कीदृशैः कौशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्धातकीलताकुसुमस्तवकधुतिभिर्गौरत्यात् ।  
तथा विनिद्रोत्वणवाणचक्षुपः प्रफुरतात्कटगन्धवाणप्रसूननिभनयना अतश्च  
सादृश्यादलक्ष्यम् , आरामवृतीनामपि वाणकौशातकीयोगात् । ग्रामे भवा  
ग्रामीणाः । "ग्रामाद्यन्वभो । वृतीनामिति 'पच्छतसर्थप्रत्ययेन" । ऊर्ध्वार्या  
दिश्युपरि, ऊर्ध्वस्योपभावो रिश्च प्रत्ययः ॥ ३७ ॥

गांष्ट्रेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्

सनादमुत्थाय मुहुः स वल्गतः ।

ग्राम्भानपरयत् कपिशं पिपासतः

स्वगोत्रसङ्कीर्तनभावितात्मनः ॥ ३८ ॥

स भगवान् गोष्ठेषु घोषेषु प्रामेयकान् मुहुर्मुहुर्दर्शत् । कीदृशान् कपिशं  
 मधु पिपासतः पिवतोऽत एव गोष्ठ्यां केलिवशात् कृतं मण्डलासनं मण्डलि-  
 कारूपं पलयाकारं परिणष्टवस्थानं वैः । तथा सनादं दुङ्कारपूर्वं मध्यादुत्थाय  
 चलात्तः क्रीडतः श्रवमानान् । तथा स्वस्य गोत्रस्य नास्रोऽन्वयस्य वा यत्स-  
 द्धीर्तिनमन्येन प्रहृष्टं तत्र भायितात्मनो दत्तचित्तान् । क्षीवस्य हि यदा कश्चि-  
 त्नाम कुलं वा कीर्तयति तदा किं मामेव पश्यति इति समानत्वं भवति । स्वयं  
 वा गोत्रकीर्तनमत्र । क्षीवो हि निजकुलमहत्तां प्रायेण कथयति । गावस्तिष्ठ-  
 न्यस्मिन्निति गोष्ठः । 'घञर्थे कविधानम्' । "अभ्याम्यगोभूमिसध्यापे"ति  
 पत्वम् ॥ ३८ ॥

पर्यन् कृताथैरपि बल्लवीजनो

जनाधिनाथं न ययौ वितृष्णताम् ।

एकान्तमौग्ध्यादविवुद्धविभ्रम-

प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥ ३९ ॥

तं लोकेश्वरं गोपीसमूहो नेत्रैः पिवन्न तृप्तिमगादतिमियत्वादिति भावः ।  
 कीदृशैर्नेत्रैः कृताथैर्विहितविधेयैः सफलैरपीत्यर्थः । एतदेव हि चक्षुषां फलं यत्  
 साक्षाद्गवदयलोकनम् । अपिर्विस्मये । कृताथस्य हि वैतृष्ण्यं युक्तम् । तथा  
 एकान्तेन निश्चितेन सहजेन मौग्धेनावैदग्ध्येनाविवुद्धा अज्ञाता विलासा वैः,  
 केवलं प्रसिद्धः प्रकटो विस्तारो विशालात्म्यमेव गुणो धेयां, ततो विशेषणस-  
 मासः । अक्षिणी प्रसार्य निर्विकारमेव प्रीतिस्निग्धं तास्तमैतन्तेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रीत्या नियुक्ताँल्लिहतीः स्तनन्धयान्

निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।

वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-

श्चिरं निदध्याँ दुहतः स गोदुहः ॥ ४० ॥

स हरिगोँदुहो गोपाँश्चिरं निदध्यावद्राक्षीत् । कीदृशान् रोहिणीगाँः पयो  
 दुग्धं दुहतः क्षारयत इति द्विकर्मको दुहिः । कीदृशीगाँः, निपुक्रान् मुक्रान्

निकटेऽवस्थापितान् स्तनन्धयान् वत्सान् प्रीत्या स्नेहेन लिहतीः । किं कृत्वा दुह-  
तः, जानुनोरुभयेन जानुमध्ये पारिं गोदोहनीं निगृह्यावष्टभ्य । कीदृक् पयो  
वर्धिष्युर्महान् धाराध्वनिर्धारापातशब्दो यत्रेति बाहुल्योक्तिः । स्तनं धयतीति  
स्तनन्धयस्तरुणकः । “नासिकास्तनयोर्धाम्धेटोः” ॥ ४० ॥

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां

नियानहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

वर्गाद्गवां हुङ्कृतिचारु निर्यती-

मरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥ ४१ ॥

मधुरिपुर्गोमतल्लिकां सार्ध्वीं गामपश्यत् । कीदृशीं गोयूथाभिर्यतीं<sup>१</sup> पृथ-  
ग्भवन्तीम् । क्व दुधुक्षतो गोदुहः पुरोऽग्रे । कीदृशोऽभ्याजतः पहेहि मातरित्याह-  
यतः । अत्र च दोहः कारणम् । तथा नियानहस्तस्य रज्जुपाणेः । कीदृशीं गाम्,  
अभ्यागतो निकटं प्रातस्तूर्णमुष्टीकमानस्तरुणको वत्सो यस्याः । अत एव हुङ्क-  
तिर्हुङ्कारस्तेन चारु रम्यं निर्याणमत एव चिरैक्षणम् । अभ्याजनमाकारण-  
मत्र वत्सबन्धनरज्जुर्नियानम् । दोग्धुमिच्छुर्दुग्धुलुगोपः । “हलन्ताच्च” । प्रशस्ता  
गौर्गोमतल्लिका । “प्रशंसावचनैश्च” । निर्यतीमितीणो यत् ॥ ४१ ॥

स व्रीहिणां यावदपासितुं द्रुताः

शुकान् मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

कैदारकाणामभितः समाकुलाः

सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥

स देवः कैदारकाणां कैदारक्षेत्रसमूहानां गोपिका रक्षिकाः सहासमप-  
श्यत् । कीदृशीस्ताः, कैदारकाणां वा कीदृशानामिति हासे कारणमाह-शुका-  
भिवारयितुं ता यावद्द्रुता धावितास्तायत्तेगं मृगैरुपद्रुतश्रियां हरिणोपभुङ्गस-  
म्पदां, यतो व्रीहिणां सञ्जातसस्यानाम् अतश्च ता अभितः पक्षद्वयेऽपि समा-  
कुला किंकर्तव्यतामूढाः, अतो भगवान् स्मयमानोऽवैक्षत । व्रीहयो विद्यन्ते  
येषु तानि व्रीहीणि “व्रीहादिभ्य”श्चेतीति । कैदारकाणां समूहः कैदारकं क्षेत्र-

१ 'वर्तीति' क. एव ग पाठ । २ 'वेक्ष, न पाठ ।

यौ चरणौ पादौ तावेवारणोत्पले रक्ताब्जे तत्र स्वलन्तः कम्पमाना ये तुलाको-  
टयो मञ्जीरास्तेषां यो निनादः शिञ्जितं तेन कोमलः सदृशो सृदुरित्यर्थः ।  
अतश्च नूपुरवस्मरणात्तदेकाग्रत्वं चेतसो युक्तम् । अनुगता आपो यत्रेत्यनूपः  
“ऊदनोद्देशे” । तस्य समीपे उपानूपम् । उद्गतो मदो येषां ते उन्मदाः । सर-  
सि भवाः सारसा लक्ष्मणाः ॥ ४४ ॥

उच्चैर्गतामस्खलितां गरीयसीं

तदातिदूरादपि तस्य गच्छतः ।

एकेऽग्रहीपुर्वलरेणुसंहतिं

शिरोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ ४५ ॥

तस्य हरेस्तदा व्रजत एके महीभृतः पर्वताख्या अतिदूरादेव शिरोभिः  
श्रद्धैर्वलरेणुसंहतिं सैन्यधूलिपटलमग्रहीपुर्वभुः, अपरे तु नृपाख्या मूर्धभिराज्ञां  
शासनमाददिरे । कांठशीं धूलिम् उच्चैर्गतां नभोव्यापिनीम्, अस्खलितामरुद्धां  
यतो गरीयसीं बहलाम् । आज्ञामप्युच्चैर्गतां नाकलोकमपि प्रसृताम्, अस्खलि-  
तामनष्टां सर्वेणानुष्ठानात्, गरीयसीं प्रधानामकरणे सत्यपायात् । अग्रहीपु-  
रिति लुब्ध “ग्रहोऽल्लिटि दीर्घः” ॥ ४५ ॥

प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो

जनः समेनैव पथाधिरोहति ।

सेना सुरारेः पथ एव सा पुन-

र्महामहीध्रान् परितोऽध्यरोपयत् ॥ ४६ ॥

इहेदृशी स्थितिर्येनीचान् धामनानपि नगानारुहजुर्जने वाहुल्येन समेनैव  
पथाधिरोहतीति । अधिरोहणे पथः करणत्वम् । सा पुनः शौरिचमूः पथो  
मार्गानेव समन्तात् महामहीध्रानुष्ठानद्रानध्यरोपयत्, अतिवाहुल्यात्पर्वताग्रं याव-  
द्पूर्वा बहुरध्याश्चकारेत्यर्थः । अतश्च महान्विगेपः । यतोऽप्यत्र पन्था एव  
समो जनानधिरोहयन्ते, अत्र तु जनैरेव ते नगाग्रमधिरोपिताः । पथ इति  
द्वितीयाऽनुवचनम् । “गतिबुद्धी”ति कर्मसंज्ञा । महीध्रानिति कर्मणि द्वितीया ।

परितः समन्तात् प्रवृत्तत्वान्महीध्रानेष । अध्यारोपयदिति "शेरणावि"त्यात्मने-  
पदं न भवति, नह्यत्राणौ यत्कर्म महोध्रानिति स एव कर्ता अपितु कर्मैव, कर्मा-  
न्तरं च विद्यते पथ इति ॥ ४६ ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः

शिलोच्चयानारुरुर्मुहीयसः ।

तिर्यक्कटप्लाविमदाम्बुनिम्नगा-

विपूर्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥ ४७ ॥

करिण उन्नतान् शैलानध्यारोहन् । उन्मुखा ऊर्ध्ववदनाः सन्तः, अत एव  
विपाणकोटिविपाटितजलधरमारोहणम् । तथा तिर्यक् तिरश्चीना कटसाविनी  
गण्डस्यलभ्यापिनी यासौ मदाम्बुनिम्नगा दानवारिनी तथा विपूर्यमाणं श्रवणो-  
दरं कर्णविवरं यय ॥ ४७ ॥

श्च्योतन्मदाम्भःकटकेन केनचि-

ज्जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।

नागेन नागेन गरीयसोच्चकै-

ररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥ ४८ ॥

सत्यपि साम्ये सेन्यस्य केनचित् नागेनेभेन पन्था अरोधि मार्गो रुद्धो नत्व-  
द्विणा । कीदृशेन नागेन श्च्योतन्मदाम्भसौ गलद्दानाम्बू कटौ गण्डौ यस्य तेन  
"शेषादिभाषे"ति कप् । जीमूतकदम्बकद्युता मेघवृन्दमलिनेन, गरीयसा महता,  
उच्चकैरुन्नतेन, पृथुदन्तशालिना विशालदन्तगवितेन । अगेनापि स्रवन्मदजलसंपृ-  
क्तसानुना मेघमेचकेन वृद्धतोषकेन दीर्घदन्तश्लाधिना च । अत्र दन्ताः कटका-  
श्च भागविशेषाः । अरोधीति कर्मणि ॥ ४८ ॥

भ्रमद्गुमाश्चकुरितस्तनो दिशः

समुल्लसत्केतनसाननाकुलाः ।

पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्निन-

श्चलन्निजाहाचलदुर्गमा भुवः ॥ ४९ ॥

द्विपा दिशो भुवश्चैवंविधा व्यधुः । कीदृशीर्दिश इतस्तत उन्मूलिनवृक्षास्तथा  
स्फुरद्ध्वजघनव्यासाः । भुवश्च चूर्णाकृतनगशिखरास्तथा चलद्भिर्निजाङ्गैरेवाव-  
लैर्दुर्गमा दुष्प्रवेशाः कृच्छ्रोत्तराः । श्रयमत्रार्थो विवाक्षितः-यद्यपि गमनप्रत्यूहा-  
स्तरवस्तैर्दिक्षु चिद्भ्रमास्तथापि तत्स्थानीयैर्ध्वजांशुकैस्ता गहनीकृताः । तथा यद्य-  
पि नगपट्टैः समीकृतं तथापि स्वात्मभिरेव नगोपमैस्तदाकुलमेवेति । कृच्छ्रेण  
गम्यन्ते इति दुर्गमाः ॥ ४६ ॥

आलोकयामास हरिर्महीधरा-

नाधिश्रयन्तीर्गजताः परःशताः ।

उत्पातघातप्रतिकूलपातिनी-

रूपत्यकाभ्यो बृहतीः शिला इव ॥ ५० ॥

स देवो गजताः करिघटा अदर्शत् । कीदृशीः परःशता बहुसंख्याः ।  
“परःशतास्ते विज्ञेया येषां संख्या शतात्परा”इति । “पारस्करादित्वात्सुद” ।  
अथाङ्गीनुपत्यकाधोभागानाधिश्रयन्तीरारोहन्तीः । उत्प्रेक्ष्यते-शिला इव । बुधा-  
दुपरि कथं दृपदो भयन्तीत्याह-उत्पातघातानोन्मत्तघातेन प्रतिकूलपातिनीर्विपर्य-  
यगामिनीरूर्ध्वं यान्तीरित्यर्थः । उपत्यकाभ्य इत्याधिश्रयणक्रियापेक्षयापादाने पञ्च-  
मी । अधिश्रयणमारोहणम् । केचित्तु प्रतिकूलपातापेक्षयेत्याहुः । गजानां समू-  
हा गजता हास्तिकानि ॥ ५० ॥

शैलाध्यरोद्गान्यसनाधिकोद्गुरैः

पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः ।

तं पर्वतीयप्रमदाश्चत्नायिरे

विकासविस्मारितविभ्रमेक्षणाः ॥ ५१ ॥

तं देवमामलकीवनस्थाः पर्वतीयप्रमदाः खशाङ्गनाश्चत्नायिरेऽद्राजुः । कीद-  
श्यः, नगाक्रमणाभ्यासेनाधिकोद्गतैः स्तनैरुपलक्षिताः । आरोहणेन हि स्तना  
उन्मुखा भवन्ति । तथा विकासनेत्यानुमीलनेन विस्मारितविभ्रमाणि ईक्षणानि  
यासाम् । यदा हि भगवद्दर्शनगर्धेन ताभिलोचने विकासिते तदपाङ्गमेक्षिता-  
दीनि तामां चित्ते नास्फुरन् । आमलकीशब्दः स्त्रीलिङ्गः । गौरादित्वात् ङीप् ।  
पर्वते भवाः पर्वतीयाः “पर्वतान्दुः” ॥ ५१ ॥

सावज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्  
 क्षणं मृगेन्द्रेण सुपुप्सुना पुनः ।  
 सैन्यान्न यातः समयापि विच्यथे  
 कथं सुराजंभवमन्यथाथवा ॥ ५२ ॥

मृगेन्द्रेण सिंहेन सैन्यान्न विच्यथे नैव भीतम् । कदाचित्तु दवीयो भवे-  
 द्नेत्याह—समयापि यातोऽन्तिकेऽपि व्रजतः । कीदृशेन सकृदेकवारं सावज्ञं साव-  
 हेलं नेत्रे क्षणं विकास्य भूयः शिशयिपुत्रा । अत्रैवाक्षेपपूर्वमर्थान्तरन्यास-  
 माह—कथं सुराजंभवमन्यथाथवेति । अन्यथा यदि धैर्यं न भवेत् कथं सुराज्ञा  
 भूयते । सच यदैव प्रतिभयदर्शनेऽपि धीरप्रकृतिस्तदा मृगेन्द्रो हरिणराजः ।  
 स्वप्नुमिच्छुः सुपुप्सुः । “रुद्रविदे”ति कित्वात्संप्रसारणम् । सैन्यादिति “भीत्य-  
 र्थानां भयहेतु”रित्यपादानसंज्ञा । अमुराज्ञा सुराज्ञा भूयते इति सुराजंभवं  
 “कर्तृकर्मणोश्च भूकृञो”रिति खल । “अरुद्रिंपदजन्तस्य मुम्” ॥ ५२ ॥

• उत्सेधनिर्धूतमहीरुहं ध्वजै-  
 • ह्यौघरुद्रोद्धतसिन्धुरंहसाम् ।  
 नागैरधिक्षिप्तमहाशिलं मुहु-  
 र्धलं बभूवोपरि तन्महीभृताम् ॥ ५३ ॥

तत्सैन्यमद्रीणामुपर्यंभूत् पृष्ठेऽभूत्, अग्रं यावदाससादेत्यर्थः । अथ वोप-  
 र्यंभवदधिकमभूदिति भङ्गिभणितः । तथा हि ध्वजैरत्सेधेनोच्छ्रायेण निर्धूता  
 न्यकृता महीरुहा वृक्षा येन, तथा कीदृशानामद्रीणां, ह्यौघेनाभ्यायेन रुद्रं  
 निपिद्धमुद्धतानां क्षुभितानां सिन्धूनां सरितां रंहो वेगो येषाम्, तथा कीदृशं  
 यत्, नागैरिभैरधिक्षिप्ता निरस्ता महाशिला गण्डरौला येन ॥ ५३ ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरो-  
 र्गजेन गण्डं कपताववृणिते ।  
 क्षुद्राभिरक्षुद्रनराभिराकुलं  
 विदश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥

अनेनाकुलं सत्वरं दुद्रुचे पलायितम्, यतोऽनुद्रतराभिर्दृहतीभिः बुद्राभि-  
र्मधुमदिकाभिर्विदश्यमानेन दष्टेन पीड्यमानेन । कदा करिणा कपोलं कपता  
मधुजालके माक्षिकपटलेऽवधूनिते कम्पिते । कीदृशे तरोः श्मश्रूयमाणे काष्ण्या-  
त् कूर्चकलापतुल्ये, अतो गजचालितान्मधुकरण्डकादुत्थाय जनतां जलुः ।  
श्मश्रु इवाचरति श्मश्रूयते “उपमानादाचारे । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च” । श्रवधू-  
निते इति “ध्वजप्रीञ्जोर्नुग्वरूच्यः” । दुद्रुचे इति भावे ॥ ५४ ॥

नीते पलाशिन्युचिते शरीरव-  
द्गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।

संचेरुःरात्मान इवापरं क्षणात्

क्षमारुहं देहमिदं प्लवङ्गमाः ॥ ५५ ॥

अवङ्गमास्तरुवानरा आत्मान इव द्वितीयं क्षमारुहं वृक्षं देहं यथा क्षणा-  
देव संचेरुः संक्रान्तयन्तो गताः । कदा उचिते शीलिते घासभूते पलाशिनि  
भूरुहे वपुपीवादान्तकर्मणा चूराचारेण गजान्तकेन करिमृत्युनाश्रितं नीते विना-  
शिते सति । यथान्तकेन देहेऽश्रितं नीते देही देहान्तरं प्रजति, एवं हस्तिना  
वृक्षे उन्मूलिते वानरा अन्यं वृक्षमायञ्जिति वाक्यार्थः । उक्तञ्च—“घासांसि  
जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति भरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय  
जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही”ति ॥ वृक्षयोर्देहाद्युपमानं, गजस्यान्तको  
वानराणामात्मानः । अतश्च पदार्थानां प्रत्येकमौपम्ये इवाद्योऽप्यनेका एव  
न्याय्या इत्यभियुक्ताः । यथा रुद्रटस्य “अलिबलपैरुलकैरिव कुमुमस्तयकैः  
स्तनैरिव वसन्ते । भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किम्ललयैः सपदि” इति ।  
अत एवोपमेयसमीप एवोपमानप्रयोगः । यत्र न्वेक एव प्रयुज्यते तत्र वाक्या-  
र्थस्यौपम्यं विवक्षितम् । यथा—“युवा प्रवासोपगतः प्रियामुग्वान्मुग्गामर्थं पश्य  
पित्रन्न दुष्यति । शिलीमुखन्तोयदकालविषवाधिराय यक्षं मधु पङ्कजादिव” ॥  
अत एवापरापरार्थे एव सर्वोपमाननिर्देशः । एवमन्यत्र ॥ ५५ ॥

प्रह्वानतीच क्वचिदुद्भूतिश्रितः

क्वचित् प्रकाशानथ गहरानपि ।



साम्यादपेतानिति वाहिनी हरे-

स्तदातिचक्राम गिरीन् गुरूनपि ॥ ५६ ॥

तदानीं गुरून्महतोऽप्यर्द्रान् माधवसेनातिचक्रामोदलद्वयत् । कीदृशान् इतीत्थं साम्यादपेतान् भ्रष्टान् विपमानित्यर्थः । तथा हि क्वचिद्भागे नतान् क्वचिन्नतान् क्वचित् प्रकाशान् सोम्यान् क्वचिच्च गहरान् भीषणान् । सेना तु सदैवोन्नता प्रकाशा चेति साम्यादपेतानित्यतो गम्यते एव, अत एवाक्रमणम् । यः किल साम्यादपेत ऊनस्तस्याक्रमणमभिभवः क्रियते । अथ चोक्तिः ये किल गुरव आचार्यास्ते यदीत्थं समदष्टित्वादपेता भवन्ति तदा त्यज्यन्ते । क्वचिदीश्वरे पद्मान् चाट्टकारिणः, क्वचिच्च दरिद्रे उद्धतिधितो गर्हितान्, क्वचिच्च शिष्ये प्रकाशान् प्रीतान्, क्वचिच्च गहरान् मत्सरान् । उक्तं च-‘गुरोरप्यवलितस्य कार्यकार्ये विज्ञानतः’ । उत्पथमनिपन्नस्य परित्यागो विधीयते” इति ॥ ५६ ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपधान्यपि

स्वसेनया सर्वपथीनया तथा ।

अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः

प्रतीपनाग्नीः कुरुते स्म निम्नगाः ॥ ५७ ॥

स हरिर्निजचम्या निम्नगा नदीः प्रतीपनाग्नीर्विपरीताख्याश्चकार अनिम्नगा व्यधादित्यर्थः । यतोऽद्विराक्रान्तोन्नतपुलिनाः । एतदपि कुतः । यतोऽमागानपि समन्तात् तथा व्याप्तवत्या, तथा सर्वपथीनयेति याहुल्योक्तिः । तथा स्वसेनया सर्वपथीनयेति वा व्याख्येयम् । अतश्च निम्नेषु प्रसररोधादुन्नतगमने सति उच्चगा इति नामनिष्पत्तिः । न पन्था अपथम्, अच् “अपथं नपुंसकम्” । सर्वपथान् व्याप्नोतीति सर्वपथीना “तत्सर्वादे”रिति खः । प्रतीपं विपरीतं नाम यासा ताः प्रतीपनाम्यः “अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्या”मिति ङीप् ॥ ५७ ॥

यावद्दृग्गाहन्त न दन्तिनां घटा-

स्तुरङ्गमस्तावदुदीरितं खुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरितां पुरः पत-

जलान्यनैपीद्रज एव पङ्कताम् ॥ ५८ ॥

नदीनां जलानि प्रन्युत रजो धूलिरेव पङ्कतामनैपीत् कर्दमत्वं प्रापयत् ।  
अन्यत्र हि जलेन रेणुः पङ्कीक्रियते तत्र तु विपर्ययोऽभूदित्येष शब्दार्थः ।  
कीदृग्रजः समीरैर्मारुतैः क्षिप्तमीरितमत एव नदीषु पतत् । तथा गजतास्तानि  
न व्यागाहन्त नास्त्रालुः, तावत् पुरः पूर्वमेवाश्वैः कर्तुभिः खुरैरदीरितमुत्था-  
पितम् । यावद्गजघटा न व्यगाहन्त तावत्पुरः समीरैः क्षिप्तमिति योजना । यदि तु  
ता व्यगाहिष्यन्त तन्मद्गजलभरवहलीकृते' पयासे न तत्पङ्कतां रेणुरनेष्यदिति  
भावः । अनैर्यादिति "मिचि वृद्धिः" । रज इति कर्तृपदम् । जलानीति शसः  
शिः ॥ ५८ ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो

मुहुर्ब्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।

पङ्कं करापाकृतशेवलांशुकाः

समुद्रगानामुदपादयन्निभाः ॥ ५९ ॥

समुद्रगानां नदीपतिवधूनां सरितां मत्ता द्विपाः पङ्कं कर्दममजनयन् । की-  
दृशा इभाः, रन्तुं क्रीडितुं क्षता लोडिता उत्तुङ्गा नितम्बभूमिस्तटप्राग्भागे येर-  
त एव हर्षं यान्तः । मद्बोद्धता मद्मत्ताः । तथा करैरपास्तं शेवलमेवांशुकं  
वासो यैः । येऽपि मद्बोद्धतास्ते परस्त्रीणां करजैः पीयरा नितम्बस्थलीर्विदारय-  
न्तोऽम्बरं चापहरन्तस्तासां पङ्कं मालिन्य शीलभ्रंशमुत्पादयन्ति ॥ ५९ ॥

रुग्णोरुरोधःपरिपूरिताम्भसः

समस्यलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।

कूलङ्कपीथाः सरितस्तथापराः

प्रवर्तयामासुरिमा मद्राम्बुभिः ॥ ६० ॥

महाद्विपास्तटलोऽनपूर्वमाद्याः सरितः स्थलरूपतां प्रापय्य मद्गतैरन्या  
 अजनयन्नित्यतिशयोक्तिः । कूलद्वपौघाः कूलमुद्गजपूराः, रूपैर्लोडितैरुभिविं-  
 शालैः रोधोभिः प्रतीरैः परिपूरितं भरितमन्त्रो यासामिति समस्यलीकरणकार-  
 यम् । समं च तत्स्थलं समस्यलम् । यदि वा समं सदृशं स्थलं यासां ताः  
 समस्यलाः । एवं च स्थलं तासां सदृशं भवति यदि ता अपि स्थलरूपा भव-  
 न्ति । तेन य एवार्थः स्थलं समाहृत्येति स एवार्थः समस्यलाहृत्येति । अस-  
 मस्यलाः समस्यलाः कृत्वा समस्यलाहृत्य “अभूततद्भावे चिः । जयादिचि-  
 डाबध्ने”ति गतिसंज्ञा । “कुगतिप्रादयः । नमासेऽत्रपूर्वे क्वो ल्यप्” । पुरा  
 भवा पुरातनी “सायंभिर”निति द्युस्तुद च । अवाधकान्यपि निपातनानि  
 भवन्ति । कूलं कपति कूलद्वपः । “सर्वकृलाध्रे”नि खर, मुम् ॥ ६० ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुग्बधुतो

गता न हंसैः त्रियमातपत्रजाम् ।

दूरेऽभवन् भोजवलस्य गच्छतः

शिलोपमानीतगजस्य निम्नगाः ॥ ६१ ॥

भोज आदिपुत्रस्तदंश्या अयमेदाद्भोजा एवेति हरिरपि भोजस्तत्सैन्यस्य  
 वज्रतो नयो दूरेऽनिकटेऽभवन् । उल्लङ्घनाददीनां वलस्य च महद्वधघातं जान-  
 मिति भावः । अथ च दूरे लज्जयानलिकेऽभवन्निति चक्रोक्तिः । ता वलं नानु-  
 चक्रुस्त्वर्थः । पराजितश्चावश्यमेव दूरे तिष्ठति । तथा हि कीदृश्यलाः पद्मै-  
 रनन्वीताननुगता यधुनुधानां युत्कान्तिर्याभिः । तथा धुवोन्यां शोभां सितच्छ-  
 दैरप्राप्ताः । वलस्य कीदृश्य शिलाभिरपना सान्यं शिलोपमा तामनीनाल्प-  
 क्वयन्तो गजा यस्य । गण्डशैलेभ्योऽपि महालो गजा इत्यर्थः । इह गताविति  
 क्ले ननि अन्वीतेति रूपम् ॥ ६१ ॥

लिङ्गाञ्जनश्यामननूभिरुन्नतै-

निरन्नराला करिणां कद्रम्यकैः ।

सेना तुधात्रालिनसौघसम्पदां

पुरां यहूनां परभागमाप सा ॥ ६२ ॥

Government College Library  
KOTAH

Class No 5891

Book No V175 Vol No

Accession No 13762

GFB 603-T 89-6000 B1s

आयामवद्भिः करिणां घटाशतै-

रघःकृताद्वालकपङ्क्तिरुचकैः ।

दृष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा चमू-

रतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्तत ॥ ६५ ॥

सा सेना वह्नि पुराण्यतीत्योल्लङ्घ्यावर्तत, अनेकानि नगराण्याक्रामदित्यर्थः । अथ च भूयांसि पुराण्यतीत्य जित्वास्तेत्यर्थान्तरम् । तथाहि-कीदृश्यसौ उच्यकैरुचकैस्तथायामवद्भिःरतिर्दीर्घैर्गजघटाशतैरघःकृता हस्वीकृता तिरस्कृता अद्वालकपङ्क्तिः प्राकारवलिस्तल्पमाला यया । पुराणि तु दृष्यैः पटवेश्मभिर्जितानि हसितानि उदग्रगृहाणि प्रांशुवेश्मानि येषां तानि जितोदग्रगृहाणि । अतिशयेन वह्नि भूयांसि । “वहोर्लोपो भू च वहोः” । पुरशब्दोऽस्त्रीलिङ्गः ॥ ६५ ॥

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः

प्रतप्तमभ्यर्णतया विचस्वतः ।

आह्लादिकल्हारसमीरणहते

पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥ ६६ ॥

अथ पुरोवर्तिनि कालिन्दीजले सेनारेणुरपतत् । कीदृशं चमूभिश्चैरुद्धूतमुच्चैर्हितमत एव रघेरभ्यर्णतया सामीप्यात् किरणैः सन्तप्तमत एवाम्भस्यपतत् । यः किलोच्चैर्नगादवारूढः स रविकरसंतापितः सन् जले मज्जति । कीदृशेऽम्भसि आह्लादी प्रमदकारी यः कल्हारसमीरणः सौगन्धिकवातस्तेनाहते कम्पितं इति सौरभोक्तिः । अभ्यर्णशब्दे “अर्धैः संनिविभ्यः । अभ्यर्णविदूयै” इतीडभावः श्लो उक्तः ॥ ६६ ॥

या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः

स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।

कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधातृभि-

र्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ॥ ६७ ॥

यस्या महानीलतटीरिव द्रुताः

प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डवः ।

कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः

क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥

व्यक्तं बलीयान् यदि हेतुरागमा-

दपूरयत् सा जलधिं न जाह्ववी ।

गङ्गाघनिर्भस्मितशंभुकन्धरा-

सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥ ६९ ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां

नमालनीला नितरां घृतायतिः ।

सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं वभौ

वलाम्बुराशेर्महतो महापगा ॥ ७० ॥

( कलापकम् । )

सा महापगा यमुना तस्य सैन्योदधेरग्रे सीमेव मर्यादेव वेलातुल्या रेजे,  
कथमन्यथा नाक्रान्तेति भावः । कीदृशस्य बलोदधेः रंहसा भुवमुल्लङ्घयितुं प्रवृ-  
त्तस्य । सीमा कीदृशी तमालैस्तमाला इव वा श्यामा, तथात्यर्थं घृतायति-  
रूढदैर्घ्या । महाब्धेरपि रयाद्भुवं तिलह्वयिपतस्तमालनीला दीर्घदीर्घा च वेला  
रेतिधिका भवति ॥

कीदृशी यमुना सेनि' ये धर्मा विवक्षितास्तानाह-वेत्यादि । या महानदी  
जलैरेनांसि क्षपयितुं कुशला । कीदृशैर्जलैरिति विरोधाभासमाह-उष्णांशुसुता-  
पि जलैः शीतलैः, अन्तकस्य भगिन्यपि तैर्जनस्य जीवनेः समाध्यात्मकारिभिः,  
नीलापि सा तैः शुद्धिकारिभिर्मौलिन्यनाशकैः पापक्षेत्रिभिः । विरोधः सुगमः ॥

किं च यस्या अप पीत्वा हिमधवला अपि मेघास्तत्क्षणमेव पिप्रकञ्जल-  
मलिना भवन्ति । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-ताभिरङ्गिरनुरथिता इव चित्रिता इव । य  
किल गज्यते स वर्णान्तरमाप्नोति । कीदृशीरप काली कृष्णा , अत एव म-  
हानीलतटीरिव द्रुता गालिनेन्दनीलस्थलमहीसदृशी । कालीशब्दे “जानपदा”-  
दिभूदेण डीप ॥

किं च यथागमाच्छाखाद्धेतुरनुमान बलवत्तद्व्यक्त निश्चित सा यमुना ज  
लधिमपूरयत् जलनिर्भर चकार नतु जाह्नवा गङ्गा । कस्मादित्याह-अन्यथा यदि  
यमुनयासौ न पूरितस्तत्कथमस्याधरम्भो हरगलनीलम् । गङ्गाया पूरणे हि  
कारणस्य सितत्वात् तेनापि सितेन भवितव्यम्, न च तद्वलमपितु नीलं तस्मा-  
दनुमिमीमहे माधिमपूरयत् न सितनदी पतञ्च कदा यथागमादनुमानस्य बल-  
वत्ता स्यात् । आगमस्य यलीयस्त्व तु जाह्नव्यैव । अगस्त्यपीतो हि समुद्रो  
भार्गोरथ्या पूरित इत्यागम । गङ्गाधेन निर्भसिता ज्वालितभसा या शशुक्न्धरा  
नीलकरुडग्रीवा तथा सधर्णमेकवर्णं नीलमित्त्वर्थ । शिवस्य हि करुड कालकूट-  
धारणा नील-इत्यागम । अपूरयत्सेत्यत्र वेति पाठो न्याय्य । यच्चन्द्रैरेव  
वर्णयितुमुपक्रान्तत्वाद्वाभ्यान्ते च सेति विद्यत एवेत्याहु ॥ ६७ ॥ ६८ ॥  
॥ ६६ ॥ ७० ॥ (चङ्गलम् ।)

लोलैररिर्द्रश्चरैरिवाभितो

जवाद् ब्रजन्तीभिरसौ सरिज्जनैः ।

नौभिः प्रतेरेऽनुचितप्रवोदित

भ्रमीनिमीलल्ललनावलम्बितैः ॥ ७१ ॥

असौ यमुना यत् प्रतेर उत्तीर्णा । कथ नौभि । कीदृशीभि अभित  
पार्श्वद्वये लोलेश्चद्रुलंधलङ्गिररिर्द्र शम्भैर्वेगाद्यान्नाभि अतश्च चरणैरिव नाव  
पादतुल्यै । चरणै किल जवाद्भ्रम्यते । कीदृशैर्जन अनुचितेनाशीलितेन एव  
न जलयानेनोदिता जाता यासौ भ्रमी भ्रमस्तया निमीलन्त्य सकुचितान्यो या  
ललना नार्यस्ताभिरवलम्बितैर्यप्रधै । प्रतेरे इति कर्मणि । भ्रमशब्दे स्त्रीषु  
मल्लिङ्ग ॥ ७१ ॥

तत्पूर्वमसद्वयसं द्विपाधिपाः

क्षुणं सहेलाः परितो जगाहिरे ।

सद्यस्तनस्तेररनारतस्युत-

स्वदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥

तद्यामुन पयो महेभा पूर्वं सहेला सन्त समन्तात् क्षुणं जगाहिरे व्य  
लोडयन्, यतोऽसद्वयसं स्कन्धप्रमाणमतो बुद्धनभयाभावात् क्रीडन्तो जग्मु ।  
नतोऽनन्तर सद्यो मद्येवोत्तेह यतोऽनारत स्युतेन स्वदानवारिणा प्रचुरीकृत  
वृद्धिं नीतमित्यतिशयोक्ति । असद्वयसमिति "प्रमाणे द्वयसच्" ॥ ७२ ॥

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुग्वै-

स्तुरङ्गमैरायतकीर्णवालाधि ।

उत्कर्णमुद्रादितधीरकन्धरै-

रतीर्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

अभ्वैरतीर्यत तीर्णमिति भावं लकार । कीदृशैरिति जातियन्ध । उन्मु  
खैरूर्ध्ववन्त्रे, तथोद्वाहिता ऊर्ध्वप्रसारिता धीरा निश्चला कन्धरा घीवा ये,  
तथाग्रे यत्तट तत्र दत्तदृष्टिभिर्वद्वलक्ष्यै । कथमतीर्यत प्रोथैर्नासिकानिरोक्ते  
स्फुरद्भिर्हेतुभूतं स्फुट शब्दो यत्र, तथापतो दीर्घं कीर्णो विज्ञितो वालाधि  
पुच्छो यत्र, तथोत्कर्णमुचीकृतध्वज्यम् । वाला निर्धीयन्वेऽस्मिन्निति वालाधि ।  
"कर्मण्यधिकरणे चे'ति कि ॥ ७३ ॥

तीर्त्वा जयेनैद्य नितान्तदुस्तरां

नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीपसीम् ।

शृङ्गैरपस्कीर्णघृहत्तदीमुवा-

मशोभतोचैनदित ककुद्भताम् ॥ ७४ ॥

ककुद्भतामुद्गामुद्यस्तार नदितमशोभत रूपे चित्तमायज्ञं पदित्यर्थं । वद  
गरीपस्यादतिवृत्त्याद्गद्ग्या यमुना रथेण ती-रां उल्लहण्यातिरम्य । किमिय



प्रतिशामिव । यथा कस्यचिद्दीरस्य महतीं दुस्तरां प्रतिशां समाप्य कथनं शोभते तथेत्यर्थः । कीदृशानां ककुद्गतां शृङ्गैरपस्कीर्णां उल्लिखिता वृहती तटभूयः । तीर्त्वेति निनादापेक्षं पूर्वकालत्वम् । “श्रुकः किती”ति कित्त्वम्, दीर्घः । अपस्कीर्णैति “अपाच्चतुष्पादि”ति सुद् । ककुद्विद्यते येषामिति ककुद्गन्तः । ककुच्च्युद्धो दान्तोऽपि युवादित्वान् भव्यत्वानावः ॥ ७४ ॥

सीमन्त्यमाना यदुभूभृतां बलै-

र्वभौ नरद्विर्गवलावलिद्युतिः ।

सिन्दूरितानेकपकङ्कणाङ्किता

तरङ्गिणी वेणिरियायता सुवः ॥ ७५ ॥

असौ तरङ्गिणी यमुनानदी वभौ रेजे । उत्प्रेक्ष्यते-भुवो वेणिः कवरीष , यतो गवलावलिद्युतिर्महिषत्रिपाणपटलकाली । तथा यादवपार्थिवसैनिकैस्तरङ्गिः सीमन्त्यमाना द्विधा क्रियमाणा । सिन्दूरिता येऽनेकपास्त एव कङ्कणाः कचभूषणिकास्ताभिरङ्किता चिर्द्धीकृता आयता दीर्घा । वेणिरपि कृष्णा सीमन्तिता कङ्कणाङ्किता मृद्धी च भवति । सीमन्तः केशेषु, अन्यत्र तूपचारात् । अनेकेन करेणास्येन च पिवन्तीत्यनेकपा द्विपाः ॥ ७५ ॥

अध्याहृतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिता-

ननुज्जिभ्रतद्राघिमभिर्वरीयसः ।

नाच्यं पयः केचिदतारिपुर्भुजैः

क्षिपद्भिरूर्मानपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥

केचित् सैनिका नाच्यं नावा तरितुं शक्यं यत्पयस्तद्भुजैरतारिपुर्वाहुभिरेव तेरुः । कीदृग्भिरूर्मान् कल्लोलान् क्षिपद्भिरस्वद्विः, अध्याहृतक्षिप्रगतैरनुवचनुरगतिभिरलुतैरित्यर्थः । तथानुज्जिभ्रतद्राघिमभिरपरित्यक्तदैर्घ्यः । कीदृशानूर्मान् समुच्छ्रितानुग्रतान्, वरीयस उरुतरान्, अतश्च भुजैरपरैरिवोर्मिभिस्तरङ्गान्तरतुल्यैरिति भावः । यथा जविनो दीर्घाश्चोर्मयोऽप्यानूर्मान्नीर्यन्ति, एवं मुक्ता इत्यर्थः । दीर्घस्य भावो द्राघिमा । “पृथ्वादिभ्य इमनिञ्वा । प्रियस्थिरे”ति द्राघादेशः । अतिशयेन उरुर्वरीयान् । तेनैव वभावः । वरीयस इति वा पाठः ।

नाथा तार्यमुदकं नाव्यं "नौवयोधर्म"ति यत् । अतारिपुरिति लुह । ऊर्मि-  
शब्दः स्त्रीपुंसलिङ्गः । तथा चोक्तम् "स्त्रीपुंसयोरूर्मिमणिवेणुश्रेणिगोयष्टिशमिश-  
ल्मलितुलितुमिमरीचिमृत्युमिककन्धुकिष्कुरेणव"इति । वंशस्यं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

विदलितमहाकूलामुक्षणां विपाणविघट्टनै-

रलघुचरणाकृष्टग्राहां विपाणिभिरुन्मदैः ।

सपदि सरितं सा श्रीभर्तुर्वृहद्रथमण्डल-

स्खलितसलिलामुल्लङ्घ्यैनां जगाम वरूथिनी ॥ ७७ ॥

इति श्रीमाघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये यात्रावर्णनं नाम

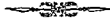
द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

सा श्रीभर्तुलक्ष्मीपतेयंरूथिनी सेना पनां सरितं कालिन्दीं सपदि शीघ्रमु-  
ल्लङ्घ्य तीर्त्वा जगाम ययौ । अथ चोल्लङ्घ्य तिरस्कृत्य जित्वेति वक्रोक्तिः ।  
तमेव जयं विशेषणमुखेनाह-कीदृशीं सरितम् उक्षणां वृषभाणां विपाणविघट्टनैः  
शृङ्गाहतिभिर्विदलितमहाकूलां क्षुण्णितविपुलपुलिनां, तथा उन्मदैर्मत्तैर्विपाणिभि-  
र्दन्तिभिः कर्तृभिरलघुभिश्चरणैराकृष्टा भुवं प्रापिता ग्राहा जलचरा यस्याः ।  
अलघचश्चरणैराकृष्टा इति वा विग्रहः । तथा वृहन्सु रथमण्डलेषु रथकट्यासु  
स्खलितं सलिलं यस्या इति व्यतिरेकप्रायोऽलङ्कारः । हरिणीवृत्तम् । "भवति  
हरिणीं स्तौ घ्रां स्तौ गोरसोदधिसतकंः" ॥ उच्छामित्य"ज्ञोपोऽनः । यपूर्वह-  
न्धृतरानामर्णा"ति तु "अन्"इति प्रकृतिभावे प्राप्ते विषयर्थो नतु नियमार्थः ।  
गृह्णन्तीति ग्राहा "विभाषा ग्रह"इति णः । वरूथिनी रथिनीति सेनानामनीति  
भट्टम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीमहाभट्टोपाध्यायवर्येण-आनन्ददेवायनि-वल्लभदेवाचार्यविरचितायां माघकाव्यगार-  
दीकाया मन्देहविर्षाण्यार्यायां यात्रावर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

# शिशुपालवधकाव्ये

त्रयोदशः सर्गः ।



यमुनामतीतमथ श्रुत्वानमुं

तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।

स यदाचलान्निजपुरादहर्निशं

नृपतेस्तदादि समचारि वार्तया ॥ १ ॥

अथानन्तरं तपसस्तनूजो धर्मात्मजो युधिष्ठिरोऽमुं भगवन्तं यमुनामतीत-  
मुत्तीर्णं श्रुत्वान् श्रुत्वानधौपीत्, कालिन्दीमुत्तीर्णो हरिरित्यवोधीत्यर्थः । एत-  
देवानादरनिषेधार्थमाक्षिपत्प्रित्याह-इतीत्यादि । अधुना यमुनामतीतमसौ श्रुतवा-  
नित्येतदोच्यते न वाच्यम् । कुत इत्याह-स हरिर्यदेव निजपुरात् सनगरादचल-  
न्निर्गम्य तदादि तत एवात्स्याहर्निशं दिवापत्रं नृपतेः पार्थस्य वार्तया प्रवृत्त्या  
समचारि संचारितं वार्तागतैत्यर्थः । यद्वा स एव हरिवार्तया समचारि सम्य-  
क्चारित इति केचित् । अतश्च यदा प्रत्यहं समागमनवार्ता जानाति 'अथ  
द्वारवत्याश्चलितोऽथ तामुत्तीर्णोऽथ ग्रामं प्रातोऽथ घनमथ गिरिमथ नदीरित्या-  
दिकाम्' ततो यमुनामतीतमेवाऽऽहोदिति कथमुच्यतामित्याक्षेपोऽतद्भारः । क-  
चिच्च नोच्यतेऽधुनेति पाठः । तदा चैवं पश्योजना-तपसस्तनूजोऽमुं हरिं यमु-  
नामतीतं सन्तमधुनेदानीमेव श्रुतवान् बुद्धयानिति नोच्यते । कथमित्याह-स य-  
देत्यादि । अतश्च यदा प्रस्थानात्प्रभृति तद्बुद्धन्तं सर्वमवोधि तदाधुना श्रुतवानिति  
यवनस्थानमथसरः । तेन कथं नगरनिकटं प्राप्तो हरियुधिष्ठिरेणामासि इति निर्व-  
चिंतं कविनेति न चोच्यमिति भावः । नपो धर्मः । अथश्च निशा चाहर्निशं, स-  
माहारे ह्यहः "रोऽमुपि" । नृपतेरिति पठ्ये शेषे । तदादीति निपातः । सम-  
चाराति भावे लुङ् । वार्तयेति कर्तरि वृत्तया । सर्गोऽत्र मुमङ्गलवृत्तम् । "दि-  
गणौ सजौ महगुरु मुमङ्गली"ति ॥ १ ॥

यदुभर्तुरागमनलब्धजन्मनः

प्रमदादमानिव पुरे महीयसि ।

सहसाधनः सह ततोऽनुजन्मभि-

र्वसुधाधिपोऽभिमुखमस्य निर्ययौ ॥ २ ॥

ततोऽभन्तरमस्य हरेर्भ्रातृसहितो युधिष्ठिरोऽभिमुखं निर्ययौ अग्रतो जगाम । उत्प्रेक्ष्यते-विस्तीर्णोऽपि स्नानगरेऽमानिवावर्तमान इव । विशालं चेत्पुरं कथं न मातीत्याह-हरिसंप्राप्तिसमुत्थात् संमदात् । सह साधनेन बलेन वर्तते इति सहसाधनः “तेन सहेति तुल्यप्रयोगे” इति समासः । “वोपमर्जनस्ये” ति सभावो विभाषितः । अनु पश्चाज्जन्मोत्पत्तिर्येषां तेऽनुजन्मानः कनीयांसः ॥ २ ॥

रभसप्रचक्रगुरुचक्रदुन्दुभि-

ध्वनिभिर्जनस्य वधिरीकृतश्रुतेः ।

समवादि वक्तृभिरभीष्टसंकथा-

प्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

अभीष्टायाः सङ्ख्यायाश्चर्चायाः प्रकृतो योऽर्थस्तस्य शेषं भागो वक्तृभिर्जनस्य हस्तसंज्ञया करसंकेतेन समवादि सम्यगुक्तम्, यदि वा समपादि संपादिनम् । वाचैव कथं नोक्तमित्याह-वधिरीकृतश्रुतेर्जडितकर्णस्य । केन रमसेनोत्सुक्येन प्रचक्रं चलितं गुरु विस्तीर्णं यच्चक्रं सैन्यं, यदि वा कुरुचक्रं पाण्डवबलं तस्य ये दुन्दुभयस्तद्ध्वनिभिः । शिष्यते इति शेषम् ॥ ३ ॥

अपदान्तरं च परितः क्षितिचिता-

मपतन् द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

जवमारुताञ्छ्रितपरस्परोपम-

क्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥ ४ ॥

अपदान्तरमनन्तरं क्षितिभृतां पताकिनो रथाः परितः समन्तादपतन् चेलुः ।  
 चशब्द एरुक्कालत्वसूचनार्थः । यद्वैव दुन्दुभयस्ताडितास्नदैवापतयित्यर्थः ।  
 कीदृशा रथाः द्रुतं त्वरितं भ्रमिता विवृत्ता हेमनेमयः काञ्चनप्रधयो येषाम्,  
 तथा जवमारुतेन वेगवातेनाञ्छितानि प्रेरितानि परस्परोपमान्यनेकवर्णत्वादन्वो-  
 न्यसदृशानि क्षितिरेणुकैतुवसनानि भूधूलिविद्वांशुकानि येषां ते तथोक्ताः । अप-  
 दान्तरमित्यनन्तरम् । केचित्तु अविद्यमानं पदानामन्तरं एव यत्र तदपदान्तरं  
 गमनमाहुः । मरुदेव मारुतः । “प्रसादित्वादण” ॥ ४ ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरिपाणिवृत्तयः

पणवा इवाश्वचरणाहता भुवः ।

नन्तुश्च चारिधरधीरघोरण-

ध्वनिधृष्टकृतकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

द्रुतं लाघवेन तुरगगुरैस्ताडिता भुवो इध्वनुः शब्दायन्ते स्म । के इवेत्या-  
 ह-पणवा मृदङ्गा इव । कीदृशाः उपरिपाणेस्तालविशेषस्य वृत्तिर्व्यापारो येषु  
 ते उपरिपाणिवृत्तयः । ययोपरिपाणिताडिताः पणवा द्रुतं द्रुतलयान्वितं ध्वन-  
 न्ति तथा भुवो इध्वनुरित्यर्थः । द्रुतो लयविशेषः । तथा चोक्तम्—“अथ त्रयो  
 लयाः सिद्धा द्रुतमध्यविलम्बिताः” इति ॥ उपरिपाणिरपि तालविशेषः । उक्तं च  
 “समोपर्यर्धपूर्वस्तु पाणित्त्रिविध उच्यते । तत्र तालं च पाणिं च प्राहुरेकं मनी-  
 पिणः ॥ समो योपरि वा तस्य यद्वाधः संस्थितो भवेत् । वाद्यं पदानि चर्णो  
 वा तदेवमभिधीयते” इति ॥ नन्तुश्चेत्यादि, न केवलं भुवोऽध्वनन् यावद्विद्वलि-  
 नोऽनृत्यमिति चार्थः । कीदृशाः कलापिनः चारिधरधीरो घनाघनगम्भीरो यो  
 घोरणानां रथतुरगादियानानां ध्वनिध्वित्कारगलगर्भितहेपितादिस्तेन धृष्टं मुखरं  
 यत्कृतं वादितं तेन कला मधुराः । ते हि मेघगर्जितभ्रान्त्या मधुरं केका-  
 यमानाः प्रमदान्नृत्यन्ति । अन्योऽपि पणवादिषु धादितेषु नृत्यति ॥ ५ ॥

व्रजनोरपि प्रणयपूर्वमेकतां

कुकुराधिनाथकुरुराजसैन्ययोः ।

रूपे विपाणिभिरनुक्षण मिथो

मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥ ६ ॥

कुकुराधिनाथो यदुपति शौरि कुरुनाथो युधिष्ठिरस्तयो सेन्ये बले ये तयो प्रीतिपूर्वमभ्येकतामभेद मिथीभाव गच्छतोर्दन्तिभिरसदृदन्योन्य ररूपे कुपितम् । अत्रयार्थान्तरन्यास-भेदेन मूढा बुद्धिर्येषा तेषा कुतो विवेकिता युक्तायुक्तविचार । मत्ताना विचारो न भवतीत्यर्थ । ते च समदा । मदी दपो दान च । रूपे इति भावे ॥ ६ ॥

अवलोक एव नृपतिः स्म दूरतो

रभसाद्रथादवरीतुमिच्छतः ।

अवतीर्णवान् प्रथममात्मना हरे-

विनय विशेषयति सभ्रमेण सः ॥ ७ ॥

न नृपतिरजातशत्रुहरेर्विनयमाचार पशलत्व सभ्रमेणादरेण त्वरया विशेषयति स्मानि शिष्ये 'तद् स्मे' । हृत्त्वेन य प्रथयोऽनारि तताऽधिकमस्या सौ अकारेत्यर्थ । क्रीदशस्य हरेरिति तद्विनय तावद्वाह-दूरतो दूरादवलोक एव नृपदर्शनमात्रे सत्येव रभसाद्रात्मन्येन रथादवतरीतुमिच्छतोऽवतीर्णो । नृपतिस्तु क्रीदश इति विनयातिशयमाह-प्रथम पूर्वतरमेवात्मना स्वयमवतीर्णो नवतीर्णो व्यशेषयदिति सम्बन्ध । अतश्च सभ्रमेण विनय जिगाय । केचित्तु नृपति स, सौहृदेन चेति पठन्ति, एव च व्याचक्षते । नृपतिर्हरे प्रथममवात्मनावतीर्णवान् पश्चात्तु हरिरिति प्रथमग्रहणात् प्रतीयत एव । नन्वसौ सारं भौमो ज्येष्ठश्च तत् कस्मान् फनीयमो हरे प्रथममवतीर्णवानित्यर्थान्तरन्यास माह-यः सन् साधु स सौहृदेन सुहृद्भावेन विनय प्रथय विशेषयति, सौहा दौत् प्रथममवातरत् ननु ऊनन्नादित्यर्थ । विनयध्यानोभयपदवृत्त्यभाव ह ङ्गासिन्ध्यन्त' इति ॥ ७ ॥

वपुषा पुराणपुण्यः पुरः जिनौ

परिपुत्र्यमानपृथुहारवष्टिना ।

भुवनैर्नतोऽप्यरहिताप्यगौरवः

प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः ॥ ८ ॥

स पुराणपुरुषश्चिरन्तनमुनिः परमात्मा पितृष्वसुस्तनयं पैतृष्वस्त्रीयं कौन्तेयं  
वपुषा शिरसा पुरः पूर्वमग्रे वा प्रणनाम नमश्चकार । नामशब्दः प्रकाशे । सर्व-  
प्रकटमेघ शिरसा ननामेत्यर्थः । कीदृशोऽसौ भुवनैर्जगद्भिर्नतः । ननु यद्यसौ सर्व-  
ज्येष्ठो जगत्पूज्यश्च तत्किमादौ प्रणनामेत्याह-अरहितमत्यङ्गमाप्यानां स्वजनानां  
गौरवं येनासौ अरहिताप्यगौरवः । ज्येष्ठस्य हि राक्षो प्रणामे बन्धुगौरवं न स्यात् ।  
कीदृशेन वपुषा क्षितौ परिपुञ्जमाना प्रणामवशात् पिण्डीभवन्ती पृथ्वी दीर्घा  
हारयष्टिर्मुक्तालता यस्य । आप्या आप्ताः । “ऋहलोऽर्प्यत्” ॥ ८ ॥

मुकुटांशरञ्जितपरागमग्रतः

स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।

क्षितिपेन तावदविलम्बितक्रमं

भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

स हरिर्भूर्भा भूतलमग्रतो यावत् प्राप तावदेव राज्ञा बाहुचक्रैणौत्सुक्याद-  
गृह्यत गृहीतः । अनपेक्षितः क्रमः परिपाटी यत्र भेदे । किल कृतप्रणामः कनीया-  
नालिङ्ग्यः । कीदृशं भूतलं मुकुटांशुभिर्गौलिमणिमरीचिमी रञ्जितपरागं क्षुरि-  
तरेणुम् ॥ ९ ॥

न भमौ कचाटतटविस्तृतं तनो-

र्भुरवैरिवत् उरसि क्षमाभुजः ।

भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयो-

र्विकटीकृतेन परितोऽभिपस्वजे ॥ १० ॥

क्षितिपस्य वक्षसि मुरारिवत्तो न भमौ न ववृत्तं, यतस्तत् कचाटतट-  
विस्तृतं, तस्य तु तनोः कृशस्य दीक्षाक्षामस्य । कथं तर्ह्योक्तिरदित्याह-तथापि

विकटीवृतेन प्रसारितेन दीर्घयोर्जानुस्पृशोर्भुंजयोर्युगेन परितोऽभिपस्वजे समन्ता  
दालिलिङ्गे, इति राक्ष आजानुवाहुत्व हरेश्च पीनवत्तस्त्वमुक्त्वा । विकट विशालम् ।  
अभिपस्वजे इति कर्तरि कर्मणि वा ॥ १० ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः

परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।

कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभया-

न्मुखमध्यरोहि मुरविद्विपः श्रिया ॥ ११ ॥

मुरोर्मुख श्रिया लक्ष्म्याध्यरोहि आरूढमधिधित, नृपाश्लेषतोषाच्छोभायु-  
क्त्वाभूदित्यर्थ । कीदृश्या श्रिया परिनाभि नामौ वारिजमवमुच्य हित्वा अध्युर  
उरसि नितरा निवास स्थान गतया प्राप्तया वक्ष्ये स्थलस्थितयेत्यर्थ । पूर्वजन्मनि  
हि भगवतो नामौ पद्ममभूत्, सप्रति तु वक्ष्ये पद्माया वसति अतश्चोत्प्रेक्ष्य  
ते-नूनं निश्चित कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयात् युधिष्ठिरगाढाश्लेषदृष्टान्नासांमुख-  
मध्यरोहि, सा हि वक्ष्येऽवस्थित्या परिवर्द्धसमर्द्धमाशङ्कते । श्रीशब्दम्योभयार्थ-  
त्वान्मुखस्य च प्रहृष्टत्वादृह । उरस्यध्युरः । नामो परिनाभि । सप्तम्यर्थेऽव्ययी  
भाष । निपीडनेति 'एयासध्नयोर्युच्' । अच्यरोहीति कर्मणि ॥ ११ ॥

शिरसि स्म जिघ्रति मुरारिवन्धन-

रह्यलवामनं विनयवामनं तदा ।

यशसेव वीर्यविजितामरदुम-

प्रसवेन वासितशिरोरूढे नृपः ॥ १२ ॥

मुरारोर्बलेर्बन्धनार्थं हृत्तेन मायया यो वामनो हस्य स विष्णुरेवमुच्यते.  
त तदा राजा सूर्धनि जिघ्रति साध्वार्मादित्यर्थ । ननु यदि भगवान् बलिवन्धन  
च्छलेनैव वामनो नतु स्वभावेन तत्कथमुपना भवन्नमर्तात्याह-विनयवामनमाया  
रूपम् । कीदृशे शिरसि परात्रमापद्धतपारिजातपुष्पपूगेन वासिताशिरारूढे मुर  
मितकेशे । मुरभि किल जेघ्रायते । उत्प्रेष्यते-यशसेव मुरतरद्दरणाद्यशस्तेनेव  
वासिते इत्यर्थ । मुरभि मित च यश इति महाशर्धानामाधार ॥ १२ ॥



सुखवेदनाहृषितरोमकूपया

शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।

कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्पजे

विदलत्कदम्बनिकुरुम्वचारुता ॥ १३ ॥

राज्ञस्तन्या विदलत्कदम्बनिकुरुम्वचारुता विदलतो विकसतः कदम्बकुसु-  
मवन्दस्य चारुता शोभा न तत्पजे न त्यक्ता, कण्ठकिता तनुरभूदित्यर्थः । कदा-  
चिद्भगवांस्तेनाभिष्टो भवेदित्याह-वासुदेवे शिथिलीकृते मुक्तेऽपि । कथं तर्हि  
कण्ठकितेत्याह-सुखस्योपजोपस्य वेदनयाऽनुभवेन हृषिता विकसं नीता रोम-  
कृपा रोमरन्ध्राणि यस्याः । “हृषेर्लोमस्त्रि” तीद् ॥ १३ ॥

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः

प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।

स यथोचितं जनसभाजनोचितान्

प्रसभोद्धृतासुरसभोऽसभाजयत् ॥ १४ ॥

स भगवानन्यानपि क्षितिभुजो नृपस्थानुजन्मनोऽनुजान् भीमार्जुनयमान्  
यथोचितं यथाप्रधानमसभाजयत् प्रत्यायाद्राक्षीत् । भीमं पूर्वाभिवादनेनार्जुनं  
हासपूर्वं माद्रेयायाश्छेपपुरःसरमिति यथोचितार्थः । कीदृशांस्तान् प्रमोदपरि-  
फुल्लचक्षुषो हर्षयिकसितनेत्रान् । तथा जनानां सभाजने पूजायामुचितान्  
योग्यान् लोकपूज्यान् । स कीदृशः प्रमनाः प्रहृष्टः, तथा प्रसभं बलादुद्धृता  
उन्मूलिता असुरसभा दैत्यकुलं येन ॥ १४ ॥

समुपेत्य तुल्यमहतः शिलाघनान्

घनपक्षदीर्घतरयाहुशालिनः ।

परिशिष्टिपुः क्षितिपतीन् क्षितीश्वराः

कुलिशात्परेण गिरयो गिरीनिव ॥ १५ ॥

अन्येऽपि भूपाः समुपेत्य संगत्य राक्षः परिशिक्षिपुरवागूहन् । कीदृशान्  
तुल्याश्च ते महान्तस्नास्तुल्यमहतः, अनुरूपानुघ्रतांश्चेत्यर्थः । “कृत्यतुल्याप्या  
अजात्या” । शिलाघनानश्मविक्रटान्, घनपत्तान् गाढसहायान् दीर्घतरवाहुशालिन  
आजानुभुजान् । क्षिर्ताश्वराणामपि विभक्तिविपरिणामैर्नैतानि विशेषणानि,  
अन्यथा तुल्यत्वं न स्यात् । के कानिवाक्त्रिदशमित्याह-कुलिशात्परेण घञ्वात्  
पूर्वमद्वयोऽर्द्रानिव । कुलिशप्रद्वेषेण कार्यं पक्षच्छेदो गृह्यते । तानपि तुल्यमहतश्च,  
शिलाभिश्च घनान्, घनैश्च पत्तेः पतत्रैरेव बाहुभिः शालिनः । परेष्वेति  
निपातः ॥ १५ ॥

इभकुम्भतुङ्गघटितरेतर-

स्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।

प्रतिफुल्लगण्डफलकाः परस्परं

परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रियः ॥ १६ ॥

कुरुरस्त्रियो वृष्णिनायः सत्यभामाद्याः कौरवस्त्रियः पाण्डवनायों द्रौप-  
द्याद्यास्ता अन्योन्यमाश्लिषन् । कीदृश्यः इभकुम्भा इव तुङ्गा इतरंतरं घटि-  
ताः सम्बद्धा ये स्तनभारास्तदूरमत्यर्थं विनिवारितानि वियोजितान्युदराणि  
मध्यानि यामां तास्तथोक्ताः, पीनस्तन्यः कुरुरादर्यश्चेत्यर्थः । तथा प्रतिफुल्लौ  
विकसितौ गण्डफलकौ यामामिति प्रहर्षकथनम् ॥ १६ ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं

तदनीकयोः समगतं द्वयं मियः ।

दधिरे पृथकरिण एव दूरतो

महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

तत्संनयोर्द्वयं युगं मियोऽन्योन्यं समगतं समगलं मिलितम् । कीदृशं  
स्यन्दनतुरगपदानिहस्तिनीज्याप्तम् । द्विपाः पुनर्दूरत एव पृथग्दधिरे धृताः,  
युद्धमयात्तेऽन्योन्यं नाश्लिषन् न भेलिता इत्यर्थः । किमेतच्चिदम् । यतो  
महतामुपगतानां सर्वमेव किञ्चिज्जनानियं लोकानीतम् । ते च महान्तो महा-

प्रमाणत्वाद्, अतो जनातिगा जनमध्ये न निवेशिता । अथवेति पूर्वोक्तस्याक्षे-  
पार्थ । समगतेति कर्तरि लुङ् । “वा गम” इति सिच क्त्वात् “अनुदा-  
त्तोपदेशे”ति मलोप । “ह्रस्वादङ्गादि”ति सिञ्जुङ् । दधिरे इति कर्मणि  
॥ १७ ॥

अधिरुह्यतामिति महीभृतोदितः

कपिकेतनार्पितकरो रथं हरिः ।

अवलम्बितैडविडपाणिपल्लवः

श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः ॥ १८ ॥

अथ हरिः स्यन्दन रथ श्रयति स्मारोह । कीदृश महीभृता युधिष्ठिरे-  
णाधिरुह्यतामित्युदित उक्तोऽनुज्ञात । तथा कपिकेतनस्यार्जुनस्यार्पितो योजित  
रुते येन । राज्ञोऽनुज्ञामवाप्यार्जुन चावष्टभ्य कृष्ण स्यन्दनमारोहदित्यर्थ ।  
क कीदृश हि यथा श्रयतीत्याह-अवलम्बितैडविडपाणिपल्लवोऽवष्टभ्यधनदक  
रुकिमलयो यथा मेघवाहनो रथ इन्द्रो वा मेघ श्रयति । यस्य हि' यो वाह  
न सोऽवश्यमेव तमधिरोहति । इडविडोऽत्यमैडविडो चेश्चण । व्युत्पत्ति  
मात्रमेतत् ॥ १८ ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिधर्तिन-

स्तिस्त्रुणां पुरामिव रिपोर्मधुद्विपः ।

अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः

स्वयमादित प्रवयणं प्रजापतिः ॥ १९ ॥

मुत्तरेष्व रथमारुह्य पुरीं यियासोरनन्तर स्वयमेव प्रजापति राजा प्रवय-  
ण प्रतोदमादित जग्राह, यतोऽनुरागभावित ज्ञेहव्याप्त प्रेमप्रवण । क प्रजाप  
तिरित्याह-धर्मो मूर्तिर्यस्य स धर्ममूर्तिर्युधिष्ठिर । कस्य क इव प्रवयण ज  
प्राहेत्याह-यथा तिस्रुणा पुरा रिपोर्मुत्तरे नर्यदेवमय रथमास्थितस्य पुरा  
भिधर्तिनस्त्रिपुर दिधज्ञो प्रजापतिर्ब्रह्मा स्वय प्रवयणमादित । हरस्य हि त्रिपु-

रयासिनो दानवान् जिप्रासौरात्मभू सारथिरभूत् । उक्तं च—“ब्रह्माणं सारथिं  
कृत्वे’ति । सोऽपि धर्ममूर्तिं पुण्यदेहोऽनुरागेण च लौहित्येन व्याप्त । चश  
ब्दं पूर्वापेक्षया क्रियान्तरसमुच्चयार्थं । आदितेति “स्थाध्वोरिधे’ति । प्रवय  
णमिति ‘अजेर्च्यघञपो” ॥ १६ ॥

शनकश्च तस्य तनुजालकान्तर-

क्षरितक्षपाकरकरोत्कराकृतिः ।

पृथु फेनकूटमिव निम्नगापने-

र्मरुदस्य सूनु रधुवत् प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

यथा निम्नगापनेरग्रे फेनकूटं दिग्दीर्घांशं मरुदायुर्धुनेत्येवमस्य चायो  
सूनु पुत्रो भीमस्तस्य हरे शनैः प्रकीर्णकं चामरमधुवदचालयत् । कीदृश  
तनु सूत्रमो जालकान्तरैर्गवाक्षविधैः क्षरितं प्रविष्टो य क्षपाकरकरोत्कर  
शशिकरनिकरस्तस्यवाकृतिः सम्भ्रान्तं यस्य तत्तथोक्तम् । तनुत्वं यान् जालक  
विशेषणम् । तथा पृथु दीर्घम् । फेनकूटमप्येवविधम् ॥ २० ॥

विकसत्कलायकुसुमासितद्युते-

रलघूडुपाण्डु जगतामधीशितुः ।

यमुनाहृदोपरिगहंसमण्डल-

द्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्णवारणम् ॥ २१ ॥

जगतामधीशितुः कृष्णस्य जिष्णुरभृतं उष्णवारणमातपत्रमभृतं दग्धे ।  
कीदृशस्य विकसत कलायाप्यस्य कुसुमस्येवासिताऽसिक्नी द्युतिर्यस्य । दृत्र  
त्वलघु महदुडु ताराचक्राख्यं तदिव पाण्डु धवलम्, यत एव यमुनाहृदोपरिग  
कालिन्दीप्रवाहपृष्ठस्य यद्भ्रसमण्डलं सितं दृवचक्रं तस्य या द्युतिः कान्तिस्ता  
जिष्णु परिभाषि । कृष्णस्य काप्ययोऽयमुनोपमानम् । उपरि गच्छतीत्युपरिग ।  
“गमे सुपी’ति ३ ॥ २१ ॥

पचनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना

नितरामरोचि रचिरेषु चक्रिणा ।

## दधतेव योगमुभयग्रहान्तर-

स्थितिकारितं दुरुधुराख्यमिन्दुना ॥ २२ ॥

हरिणा नितरामरोचि शोभितमिति भावे लकारः । कीदृशेन भीमार्जु-  
नमध्यस्थेन तथा रचिरेण भास्वता । केनेवारोचि इन्दुनेव । कीदृशेन दुरु-  
धुराख्य दुरुधुरानामान योगं विभ्रता । कीदृशमिति तत्स्वरूपमाह-उभयोर्ग्रहयोः  
सूर्यमहीतनययोर्दन्तरं मध्यं तत्र या स्थितिरवस्थान तथा कारित निष्पादि-  
तम् । द्वितीयद्वादशग्रहद्वयमध्यस्थस्य हीन्दोर्दुरुधुरायोगो भवति । उक्तं च-  
“रविवर्जं द्वादशगैलफा चन्द्राद् द्वितीयं सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधुरा के-  
मद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्य” इति ॥ अत्र च सस्थानमात्र दीप्तिमत्त्वं च विवक्षितं न  
तु सावर्ण्यमितीन्दु कृष्णस्योपमानं न विरुध्यते । एवमन्यत्र ॥ २२ ॥

## वशिन क्षितेरयनयाविवेश्वरं

नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।

## विजयश्रिया वृतमिवाकमारुता-

वनुसस्रतुस्तमथ दस्योः सुतौ ॥ २३ ॥

अथ त हरिं दस्यो सुतौ नासत्यात्मजौ नकुलसहदेवाधनुसस्रतुः । कौ  
कमिवेत्याह-वशिन क्षितेन्द्रिय क्षितीश्वर यथा अयनयौ दैवनीनी । अनुकूलं हि  
दैवमय , पाद्गुण्य नय । तथा नियतं सयमिनं यतिं मुनिं यथा नियमयमौ ।  
नियमोऽनुष्ठेयरूपं शौचादि , यमो निषिद्धयर्जनमहिंसादि । उक्तं च-“अहिं-  
सासत्यास्तेयग्रहचर्षापरिग्रहा यमा । शौचसन्तोषस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि  
नियमाः । तथा विजयश्रिया विजयलक्ष्म्या वृतं जिघृक्षितं यथाकमारुतौ रवि  
चायु अनुसरत । यदा किल तो पराहमुखो भवतस्तदा लक्ष्म्या चरणान्त् सा-  
मर्ष्यादेव जपसद्भाव । अनेकोपमानोपादानं भगवतः सर्वधर्मस्यापनार्थम् ।  
नय इति 'वृत्यल्युटो बहुल'मित्यच् ॥ २३ ॥

## सुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपा-

यविनेयसंभ्रमविकासिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव तै-

र्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥ २४ ॥

तै पाण्डवैर्देत्यारौ विष्णौ विनीत ववृते सविनयमासितम् । भावे लकार ।  
कौटशैस्तैर्मुदितैर्हृष्टैस्तथाविनेयोऽहृत्रिमो य सभ्रमस्वरदादरस्तेन विकासिनी प्र  
सरन्ता भक्षिर्येषाम् । सहजो ह्यादरो भक्तिं प्रकाशयति हृत्रिमस्तूपवारम् । अविनी-  
येति तु पाठे अशिक्षित्वा विनीत ववृते इति योजना । अविनीतशासिभिर्दुरा  
चारहन्तृभिः । गसु हिंसार्थं । कैर्यथा क विनीतमास्यते इत्याह-उपदेष्टरि गुरो  
यथा उपमेदिवद्भिरन्तेवासिभिः । तेऽपि सहजभङ्गयो विनीतवासिनश्च । विका  
सिभक्तिभिरित्यविकासनिवृत्तिपराया शोदनाया र्क्षात्वेन विना पूर्वपदार्थो विवक्षित  
इति नापशब्दोऽयमन्यथा तु 'अपूरणीप्रयादिष्वि'ति पुषद्भावनिषेध म्यात् ॥ २४ ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयो-

रथ भानुजहनुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानमानकै-

र्नितरां मुद्रा परमयेव दध्वने ॥ २५ ॥

तयोर्वलयोरित्थमभेदमैक्यं यमुनाजाह्वयोरिव प्राप्तयोरथानङ्गं पटहैरत्यर्थं  
दध्वनं, मिलितयोस्तयोर्भाष्योऽद्याद्यन्तेत्यर्थं । उत्प्रेक्ष्यते-परमया महत्या मुदेव तु  
प्येव । सति हि हर्षे मुखरेण भूयते । कथं दध्वने प्रतिनादितानि अनुष्णितानि  
नि अमरविमानानि सुरधिष्यायानि यत्र ॥ २५ ॥

मग्नमीक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषां

परितः प्रकल्पितनिकेतनं वह्निः ।

उपन्ध्यमानमिव भूभृतां चलैः

पुटभेदनं ढनुसुतारिरञ्जत ॥ २६ ॥

तन् क्षितिपते पुटभेदनं स्थानीयमिन्द्रप्रस्थ भगवान् हरिरञ्जतादशान् । षीदश  
यस द्रष्टुं प्राताना राजा मैत्र्यैर्यदिशाहदेशे परितः ममन्तात् प्रकल्पितनिकेतनं र  
चिताग्रमतिशम् । अतश्चात्प्रेक्ष्यते-उपन्ध्यमानमिव धेप्यमानमिव । यम्य षिल पुर  
स्य परंरूपोप विद्यत तद्वहिः प्रकल्पितनिकेतनं भवति । पुटभेदनं मूलनगरम् ॥ २६ ॥

प्रतिशब्दपूरितदिगन्तरः पतन्  
 पुरगोपुरं प्रति स सैन्यसागरः ।  
 रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः  
 पयसां प्रवाह इव सौरसैन्यधवः ॥ २७ ॥

स बलोदधिः शुशुभे । कीदृशः पुरगोपुरं प्रति नगरद्वारसंमुखं पतन् प्र-  
 विशन्, तथा प्रतिश्रुत्कभरिताशाविबरः । क इवाभादित्याह—तुपाराद्रिदरीर-  
 न्धाभिमुखः सौरसैन्ययो गाङ्गस्तोयपूर इव, सोऽपि प्रतिशब्दपूरितदिगन्तः । सुर-  
 सिन्धोरयं सौरसैन्यधवः “हृद्भ्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च” इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २७ ॥

असकृद्गृहीतबहुदेहसम्भव-  
 स्तदसौ विभक्तनवगोपुरान्तरम् ।  
 पुरुषः पुरं प्रविशति स्म पञ्चभिः  
 सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रस्तनुभिः ॥ २८ ॥

असौ पुरुषो भगवांस्तत्पुरमिन्द्रप्रस्थं प्रविवेश । कीदृशोऽसकृत् भूयोभूयो  
 'गृहीत आश्रितो रामादिरूपेण बहूनां देहानां संभवो जन्म येन । पुरं कीदृशं  
 विभक्तानि विभागेन स्थापितानि नवानां प्रस्थग्राणां गोपुराणां द्वाराणामन्त-  
 राणि मध्यानि यत्र, सुभक्तकस्याप्रदेशमित्यर्थः । किं केवलं प्राविक्षेत्रेत्याह—प-  
 ञ्चभिः पाण्डयैः सह । कैरिवेत्याह—इन्द्रियैरिवेति । यथा पुरुष आत्मा चतु-  
 रादिभिरिन्द्रियैः सार्धं पुरं शरीरं प्रविशति, सोऽप्यसकृद्गृहीतबहुदेहसंभवः,  
 आत्मा हि देहोद्देहान्तरं संचरति । पुरमपि विभक्तनवद्वारं विभक्तानि नवसं-  
 प्त्यानि गोपुराणि द्वाराणि पादपस्थास्यथोत्राक्षिग्राणानि यस्य । पुरश्चेत्तात्र  
 द्वारमात्रं विवक्षितम् ॥ २८ ॥

अन्यत्र कीदृक् पुरमिन्याह—

तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षित-  
 स्मरविग्रहद्युतिभिरद्युतन् नराः ।

प्रमदाश्च यत्र ग्वलु राजयक्ष्मणः

परतां निशाकरमनोहरैर्मुखैः ॥ २६ ॥

यत्र पुरे नरास्तदुभिर्देहेर्नायश्च मुखैरद्युतम् यन्तु । कीदृशीमित्तदुभि  
त्रिनेत्रस्य सरारेस्तनीयेन बलुयाऽनवीक्षितोऽलक्ष्मीकृतो य स्मरविग्रह कामका-  
यस्तस्येव दुति कान्तिर्यांसाम्, अदग्धकन्धर्परभ्याभिरित्यर्थं । मुखे कीदृशे  
राजयक्ष्मण लयव्याधे परत पूर्वं यो निशाकरश्चन्द्रस्तद्वन्धनोरमै, अस्मदा  
मण्डलेन्दुनिभैरित्यर्थ । इति सर्वेषा रूपवन्वमुक्तम् । अद्युतमिति “युद्भ्यो  
द्युहि” ॥ २६ ॥

अवलोकनाय सुरचिद्विपां द्विपः

पटहप्रथादविहितोपहृतयः ।

अवधीरितान्यकरणीपसत्वरः

प्रतिरथ्यमाजिहत पौरयोपितः ॥ ३० ॥

पौरयोपितो नागरिका प्रतिरथ्य मात मार्गमाजिहतासु । किमर्थं सुरारे-  
रवलोकनाय दध द्रष्टुम् । कथं तदानमनमजानप्रित्याह-यतो दुन्दुभिश्चानिहता  
ज्ञाना अत एवेत्युपकारार्थन्तरा सन्वराश्च । आजिहतेति ओदाहो लुह ।  
“सुभ्रामित्, अदभ्यस्तात्” । पुरे भाषा पौरा । अवपूर्वस्य धीररथ्यस्य  
एयन्तस्य क्लेऽवधीरितिमिति रूपम् ॥ ३० ॥

तमेव कार्पीन्तरत्पागमाह—

अभिवीक्ष्य सामिकृतमण्डनं यती

कररुदनिर्लसदुरोशुकाः स्त्रियः ।

दधिरेऽधिभित्तिपटहप्रतिस्यनैः

स्फुटमदृहासमिव सौधपद्मयः ॥ ३१ ॥

अधिभित्ति भित्तिषु ये पटहप्रतिस्यना आत्मप्रतिभुक्त्वास्तै करणमूर्त  
सौधपद्मयो हन्यांयलय स्फुट व्यङ्गमदृहाममिव दधु मशय्य जहसुरित्यर्थ ।



किं कृत्वेति हासस्य कारणमाह-सामिकृतमण्डनमर्धमेव प्रतिकर्म कृत्वा यतीर्ग-  
च्छन्तीर्नायिका श्रालोभ्यातश्च त्वरावशात् करेणैव रुद्धमवष्टब्धं निर्लसद् भ्र-  
श्यदुराँशुकं स्तनाम्बरं याभिस्तास्तयोक्ताः । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते-सौधपदकृत्य आसां  
हसन्तीवेति शौमल्यान्मुखरत्वाच्च हासारोपः । सामिकृतं मण्डनं यत्रेति क्रिया-  
विशेषणम् । दधिरे इति कर्तरि ॥ ३१ ॥

रभसेन हारपददत्तकाञ्चयः

प्रतिमूर्धजं निहितकर्णपूरकाः ।

परिवर्तिताम्बरयुगाः समापतन्

वलयीकृतश्रवणकुण्डलाः म्रियः ॥ ३२ ॥

नार्यः समापतन् भगवद्दर्शनार्थमाययुः । कीदृश्यः रभसेन त्वरया हार-  
पदे कण्ठे कृतमेघलाः, तथा प्रतिमूर्धजं केशेषु कृतकर्णपूरः, परिवर्तितं चा-  
म्बरयुगं याभिः, अधस्तनं वास उपरि प्रावृत्तं तत्रत्यं च जघने याभिरित्यर्थः ।  
वलयीकृतं भुजे निहितं श्रवणकुण्डलं याभिरिति, रभसेनेति प्रत्येकमभिसम्ब-  
ध्यते ॥ ३२ ॥

व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिका-

करवल्लवाद्रसवशेन काचन ।

द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं

पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ॥ ३३ ॥

काचिन्नारी पदवीं पद्वतिं द्रुतयावकैकपदचित्रितावनिं व्यतनोद्यकार ।  
द्रुतयावकं सरसालङ्कारं यदेकं पदं क्रमस्तेन चित्रितेवावनिर्गम्याम् । किं कृत्वा  
रसवशेन कौतुकयत्नात् प्रसाधिकाकरपल्लवात् चेटीपाण्डिताच्चरणमपास्याक्षिप्य ।  
अतश्चैकस्य पदस्य चित्रितत्वादुत्प्रेक्ष्यते-गिरिजा पार्वती हरार्धतां गतेव । गौ-  
रीश्वरस्य ह्येकं पदं सालङ्कारं भवति ॥ ३३ ॥

व्यलगन् विशङ्कटकटीरकस्थली-

शिखरस्वलन्मुग्धरमेग्वलाकुलाः ।

भवनानि तुङ्गतपनीयसंक्रम-

क्रमणकणत्कनकनूपुराः स्त्रियः ॥ ३४ ॥

नार्यो भवनानि प्रासादान् व्यलगन्नास्वहु । कीदृश्य विशङ्कटा विकटा  
या कर्तारकस्थल्यो जघनतद्व्यस्तासा यच्छिन्नर पीनो भागस्तत्र स्खलन्त्यश्च  
लन्त्योऽत एव मुखरा शिञ्जाना या मेखला रशनास्ताभिराकुला सायासा  
इव तथा तुङ्गा उन्नता ये तपनीयसक्रमा कनकसोपानानि तत्र तेषां यत् क्र  
मणमारोहणं तेन कर्णन्ति भ्रूणभ्रूणायमानानि कनकनूपुराणि हेममञ्जीराणि या  
साम् । सक्रम्यतेऽनेनेति सक्रम सापानम् । विशङ्कट विशाल 'वे शालच्छङ्क-  
टचौ' ॥ ३४ ॥

अधिरुक्ममन्दिरगवात्समुल्लसत्

सुदृशो रराज मुरजिद्विद्वत्तया ।

वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दरा-

विवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥ ३५ ॥

कस्याश्चिन्मुग्धाद्या मुखाम्बुज रेजे । कीदृश भगवद्विद्वत्तया अधिरुक्म-  
मन्दिरगवात्स मुखर्णभवनवातायने उल्लसत् त्रिःप्यत् स्फुरद्वा । किमिध रराजे  
न्याह-उद्रपर्वतदरीमध्यरन्ध्रोदित शशिविम्बमिव । रुक्मस्य मन्दिर रुक्मम  
न्दिर तस्य गवानो रुक्ममन्दिरगवात् । तत सप्तम्यर्थेऽव्यर्थाभाव ॥ ३५ ॥

अधिरूढया निजनिकेतमुच्चकैः

पवनावधूतवसनान्तर्गकया ।

विहितोपशोभमभियाति यादवे

नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ॥ ३६ ॥

भगवति निधिशमाने सति तत्पुर व्यरोचताशोभत । कीदृशम् एकयान्यया  
नार्यो विहितोपशोभ जनितच्छधिम् । पूर्वापेक्षामन्यत्वम् । कयेव पताकयय वै  
जपन्त्येव । भगवद्भागमनोऽन्तया पताक्या यथा तद्भूपितमेव तपत्युपमा ।

यदि वा तस्या एव पताकात्वमारोप्यते-इत्युत्प्रेक्षा । 'कीदृश्या नार्या इति पताकासाधर्म्यमाह-उच्चकै प्राशु निजनिकेत स्वमन्दिरमधिरूढया उद्गतया , तथा पवनेनावधूतो वसनान्तो वस्त्रपल्लवो यस्या । पताकाप्येवविधैव भवति ॥ ३६ ॥

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः

प्रतिवेश्म लाजकुसुमैरवाकिरन् ।

अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिक-

प्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥

प्रिय रथाङ्ग चक्र यस्य त चक्रपाणिं पुरनार्यं प्रतिवेश्म गेहाद्देहात्ताजै कुसुमैश्चावाकिरन् निर्मल चक्र । कीदृशै करयुग्ममेव पद्म तस्य यन्मुकुल सपुटस्तेनापवर्जितैर्मुक्तै , अतश्चावदीर्णो धिकसितो य शुक्तिपुटो मुक्ताकवाट-स्तेन मुक्ता जिता ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तावृन्दानि तेरिव तत्तुल्यै सितत्यान्मु कुलक्षेपाच्चेति भाव । किरन्तरचि प्रकर ॥ ३७ ॥

हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकेतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो महोत्सवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥ ३८ ॥

स माधवः कृष्ण प्रमदाजनस्य नागरिकालोकस्य महोत्सव इव महो-त्सवोऽभूत् सुराकरो बभूवेत्यर्थ । कीदृश हिमाचीहारान्मुक्तो यश्चन्द्र शशी स इव रुचिर कान्तिमानिति दीप्तिमात्रविवक्षया सादृश्यम् । सह पद्मया ध्रि-या वर्तत इति सपद्मको लक्ष्मीवान् द्विजान् विप्रान्मदयन् मत्पद्मदर्शनेन हर्ष यन्, जनितो मीनकेतन प्रयुञ्जो येन, तथा प्रसादिता कण्ठकोश्वरणेन हर्षि ता सुरा देवा येन । श्रेयणार्थान्तरप्रतीति । माधवो वसन्त प्रमदाजनस्य महो-त्सवोऽभवत् । कीदृश हिमान्मुक्तेन चन्द्रेण रुचिर, सपद्म कमलयुक्त क वारि यत्र स सपद्मक, द्विजान् पत्निण कोकिलादीन् मदयन् मत्तान् कुर्वन्, जनित-मीनकेतनो वर्धितकाम, प्रसादितसुरोऽन्वितहाल । वसन्ते हि सुरा निर्मला

भजति । यदि वा माधव आसवविशेषो नारीणा महोत्सवोऽभूत् । कीदृश  
द्विम शीतल , तथा मुह्येनावचूर्णितेन चन्द्रेण कर्पूरेण रुचिमभिलाष राति  
ददातीति मुक्कचन्द्ररुचिर , सपद्मक साङ्ग सोत्पल , द्विजान् क्षत्रियान् म  
व्यन् क्षीवयन् जनितर्मानकेतन उल्यणीकृतमन्मथ , प्रकर्षेण सादिता निर्गो  
रवीकृता सुरा येन । तत्सन्निधौ हि वारुणी सुरा न कश्चित्पिबति तस्योक्त  
प्रत्यादित्यर्थत्रयवाची । औपम्य चान बोद्धव्य माधवा माधव इवेति ॥ ३८ ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ

विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।

मदनेन धीतभयमित्यधिष्ठिताः

क्षणमीक्षते स्म स पुरो विलासिनीः ॥ ३९ ॥

स भगवान् पुर पुर्या विलासिनीर्वेश्या क्षणमद्राक्षीत् । कीदृशी कामे  
नेत्यतो हेतोर्वीतभय नि शङ्कमधिष्ठिता आश्रिता । कुत इत्याह-असौ विषमे  
क्षणो धुषमता विलासिनी पार्यतीभयाक्षेक्षते, तस्य हि हराद्भय स च तासा  
गोरीर्ष्याशङ्कया दर्शनमेव न ददातीति निर्भयमेवासौ तामु धसतीति वारुण्यो  
क्ति । उत्प्रेक्षालङ्कार ॥ ३९ ॥

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा

भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।

मदविभ्रमासकलया पपे पुरः

स पुरस्त्रियैरुतमयैकया दशा ॥ ४० ॥

स भगवानेकतमया पयाचित् पुरस्त्रिया एकया दशा चक्षुषा पपे पीत ,  
अतिमात्र दृष्ट इत्यर्थ । एकयापि न सर्वया अपिनु मदविभ्रमेण रागविलसि  
तनासकलयासमप्रया । कीदृशोऽसावित्याह-यस्य विष्णो सागरशयस्य सत  
धरपान्ते वृद्धता कुक्षिणा सर्वाण्यय जगन्ति पपिरे पीतानि अन्त कृतानि सोऽ  
लयापाङ्गमेक्षणमात्रेणैव पीत इति विषमाप्योऽलङ्कार । यत्र गुर्वपि कार्य ही  
नोऽपि कर्ता कुरते इति । पुरोऽप्रे सर्वेषामेव पश्यतामित्यर्थ । क्षणरौ कर्म  
णि । पश्यतमेति स्त्रीविशेषणम् । पश्येति तु दृश ॥ ४० ॥

अधिकोन्नमद्धनपयोधरं मुहुः

प्रचलत्कलाचिकलशङ्खकखना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन

द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१ ॥

काचिन्नारी मुहुः पुनःपुनः कृष्णाभिमुखमङ्गुल्यप्रेण त्वरितमेकश्रोत्रविवरं व्यघट्टयदचालयदित्यनुरागस्यानुभावकथनम् । कीदृशी सा प्रचलन्ती द्रुतविघट्टनवशात् कम्पमाना यासौ कलाचिर्मुजा तस्यां कलो मधुरः शङ्खकस्तनो बलयरयो यत्र । कथमघट्टयत्-अधिकमुन्नमन्नुर्ध्वोभवन् घनः पीवरः पयोधरो यत्रेति जातियन्धः । स्तनौ ममैव पश्यन्वित्येतदर्थं कर्णविवरमघट्टयत् ननु कण्ठेति व्याख्या ग्राम्या । कलाचिः प्रकोष्ठः ॥ ४१ ॥

परिपाटलोर्ध्वतलचारुणासकृ-

चलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना ।

सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं मधो-

रनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥ ४२ ॥

अन्या स्त्री मधुरिपुं पाणिनाह्वयदाहृतवती, पल्लोहि कृष्ण मनोहर त्रायस्वावलाजनमित्यवदद्विवेत्यर्थः । कीदृशेन करेण परिपाटलं सर्वतो रङ्गमूर्ध्वमूर्ध्वीकृतं यत्तलं पृष्ठं तेन चारुणा रम्येण । तथासरुचलिता अङ्गुलय एव किसलयानि यस्याः । कीदृगाह्वानं सह शिरःप्रकम्पेन वर्तते यत् सशिरःप्रकम्पम्, तथानुदीर्णैरनुच्चारितैर्वर्णैरनुत्तरैर्निभृतो गूढोऽर्थोऽभिधेयो यत्र । पाणिं शिरश्च चालयन्ती मनसैव तमाजुहावेत्यर्थः । इत्यङ्गुलमिनयकथनम् । “शृ गता” वित्युत्पूर्वस्य क्ले उदीर्णमिति रूपम् । “ईर गता” वित्ययं सेद ॥ ४२ ॥

नलिनान्निकोपहितपल्लवश्रिया

व्यवधाय चारु मुग्धमेकपाणिना ।

स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसद्-

दशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापरा ॥ ४३ ॥

अन्या नारी जजृम्भे । किं कृत्वा रम्यं मुखमेकेन करेण पिधाय । कीद-  
शेन नलिनान्तिके पद्मसमीपे उपहितस्य न्यस्तस्य पल्लवस्येव श्रीः शोभा यस्य ।  
मुखस्यान्नमुपमानम् । कीदृशं मुखं स्फुरन्तीनां चलन्तीनामङ्गुलीनां विवरे निः-  
सृता निर्गता उल्लसन्ती द्योतमाना यासौ दशनप्रभा दन्तकान्तिः सैवाङ्कुरो यस्य  
यत्र वा जृम्भणे । पल्लवध्रियेति समुदायस्यास्त्रीत्वेऽपि श्रीशब्दस्य स्त्रीप्रत्यया-  
न्तत्वाभावादसति ह्रस्वत्वे अन्तत्वाभावाद्भावाभावः ॥ ४३ ॥

बलयार्पितासितमहोपलप्रभा-

बहलीकृतप्रनुरोमराजिना ।

हरिवीक्षणक्षणिकचक्षुषान्यया

करपल्लवेन गलदम्भरं दधे ॥ ४४ ॥

अन्यया भृशयद् दुगूलं पाणिनैश्च दधे धृतं नतु ग्रथितम् । यतो हरिवीक्ष-  
णेनाक्षणिके व्यापारान्तरासङ्गणे चक्षुषी यस्याः । यावच्च दृष्ट्या न विषयीकृतं  
तावत्कथं ग्रन्थनं युज्यते । जघनाम्बरस्य तु पातो देहोच्छ्वासेन नीविद्रुटनाद्दो-  
द्धव्यः । उच्छ्वासस्य तु भगवद्दर्शनमेव हेतुः । कीदृशेन करेण बलयेऽङ्ग-  
देऽर्पितः प्रोतो योऽसितोपल इन्द्रनीलमणिस्तत्प्रभया बहलीकृता घनत्वमापादि-  
ता तन्वी रोमराजियेन ॥ ४४ ॥

निजसौरभप्रमितभृङ्गपक्षति-

व्यजनानिलोल्ललितधर्मवारिणा ।

अभिशौरि काचिदनिमेषदृष्टिना

पुरदेवतेव वपुषा व्यभाव्यत ॥ ४५ ॥

काचिद्गारी पर्वविधेन वपुषा पुरदेवतेव व्यभाव्यतायुष्यत । कीदृशेन नि-  
जसौरभेण सहजसौरगन्धेन अमिताध्वञ्जला ये भृङ्गास्तेषां याः पक्षतयः पक्षमू-  
लानि ता एव व्यजनमाक्षेपकस्तस्य योऽनिलो वातस्तेनोल्ललितमपामितं धर्म-  
वारि भगवद्दर्शनोत्थं स्वैदाम्बु यस्य, तथा अभिशौरि हरिं प्रति अनिमेष-  
१ 'शौरि' ग. पाठ । २ 'यान्तात्वात्' क. स. पाठ. । ३ 'पक्षयम्' क. पाठ. ।

दर्शनोच्छेदभयादनिमीलन्ती दृष्टिर्यस्य' । देवतापि सुरभिवदना निश्चलनेनास्वेदा  
च भवति । सर्वं वस्तु देवतया व्याप्यते इति पुरप्रहरणम् ॥ ४५ ॥

अभियाति नः सतृप एष चक्षुषो

हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः ।

न विवेद यः सततमेनमीक्षते

न वितृष्णतां व्रजति ग्वत्वसावपि ॥ ४६ ॥

नारीलोकोऽपिद्यत येदं ययौ । कुत इत्याह—एष हरिरस्माकं चक्षुषोऽक्षः  
सतृपोऽनिवृत्तेक्षणलालसस्यैव यार्तीत्यतो हेतोः स च मुग्ध एवं न विवेद ना-  
बुद्ध । यथा य एनं कृष्णं सततं सदैवेक्षते सोऽपि वितृष्णतां न यातीति ।  
ताभिश्च क्षणमसौ दृष्ट इति कुतो वैतृष्ण्यं स्यात् । य इत्यनेन द्वारवतीवास्त-  
व्यो जनो योगिजनो वा निर्दिश्यते । चक्षुष इति “पृष्ठी चानादरे ” । अखि-  
द्यतेति कर्तरि ॥ ४६ ॥

अकृतस्वसद्भगमनादरः क्षणं

लिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत ।

गतमच्युतेन सह शून्यतां गतः

प्रतिपालयन्मन इवाङ्गनागणः ॥ ४७ ॥

अङ्गनागणो यौवतं क्षणं व्यतिष्ठत तत्रैवास्यात् । कीदृशः, अकृतः स्वगृह-  
गमने आदरोऽभिलाषो येन । यतः शून्यतां गतोऽदृश्यत्वं प्राप्तोऽत एव लिपिक-  
र्मनिर्मित इव विभ्रन्त्यस्तो यथा, एवंविधो ह्येष दग्धप्रेमस्यभायः । तत्रैवावस्थाने  
ने तर्कमाह—भगवता सह गतं मनः प्रतिपालयन्निव प्रतीक्षमाण इव, एतत्ताव-  
दागच्छतु ततः सह यास्याम इति । व्यतिष्ठतेति—“समवप्रविभ्यः स्थः” । ननु  
कुलस्त्रीणामेतदनुचितं यत्परं प्रत्यनुरागस्तत् कथं कविना ऊचे । सत्यमेतत्  
किंतु एवंविधोऽयं कथानायकधर्मः । नचालङ्कारविद्विर्निर्दिष्टः प्रमाणरूपैरप्यनु-  
ष्ठितत्वात् । तद्यथा भगवतो ध्यासस्य “नासां कौरवपत्नीनां प्रयुञ्जगतचेतसा-  
म् । नवानामिव धेनूनां जघनानि प्रमुञ्चुवु”रिति सर्वमेवानवधम् ॥ ४७ ॥

अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः

स्वगृहान् प्रति प्रतिययुः शनैःशनैः ।

अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि-

द्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

सुदृश स्वगृहान्प्रति निजभवनसमुच्च स्वैर स्वैर प्रतिजग्मु । मन्दगमने कारणमाह-यत एवविधै शरीरैरुपलक्षिता । कीदृशै मदेन चित्तविकारेणाल सैर्मन्धरै , तथा अलघु दीर्घ प्रसारितैर्विकसितैरन्यनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुत पीतोऽति तूर्णं दृष्टो यो माधव कृष्णस्तस्य यो रसोद्यो रसपूरस्तेन निर्भरै पूर्णं , हरिं प्रति सानुरागैरित्यर्थ । अत एव च शरीराणा तनुत्वम् । योऽप्यञ्जलिना माधवरसौघ पिबति सोऽवश्यमव मदेनालस सन् मन्दमन्द गृह प्रति याति । माधव आसवोऽपि । मद जीवतापि । स्वल्प शरीर शरीरकम् । गृहशब्दो ऽर्धचांदि ॥ ४८ ॥

नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो

घनधूपधूमकृतरणुविभ्रमाः ।

प्रचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः

पुरवीथयोऽथ हरिणातिपेत्तिरे ॥ ४९ ॥

अथ भगवता पुरवीथयो नगरमार्गा अदृष्टया अतिपेत्तिरेऽतित्रान्ता । कीदृश्य पुर आदावन नवगन्धवारिणा सुगन्धोदकेन विरजीकृता निर्धूलिका कृता , घनेन धूपधूमेन कृतो रेणुविभ्रमा रजोभ्रान्तिर्यत्र , प्रचुराणि बह्वन्युद्ध तान्युच्छिन्नानि ध्वजानि यत्र , विलम्बीनि लम्गमानानि वासासि चेलानि यत्रे ति पुरोत्सवकथनम् । अघिरजसो विरजस कृता विरजीकृता 'अरुमनश्चतु श्वेतारहोरजसा मलोपश्च" ॥ ४९ ॥

उपनीय विन्दुसरसान्मयेन या

मणिदारु चारु किल वार्षपर्षणम् ।



विदधेऽवधूतसुरसन्नसम्पदं

समुपासदत् सपदि संसदं स ताम् ॥ ५० ॥

स हरिस्तां संसदं सभां सपदि तत्क्षणं समुपासदत् प्राप । कामित्याह—  
मयेन विश्वकर्मात्मजेन विन्दुसरसान् सरोविशेषात् मणय एव दाह काष्ठमुप-  
नीय या किल निर्मिता कृता । किलागमे । कीदृश् मणिदारु चारु रभ्यं, त-  
था वृषपर्वण इदं चार्पणं दानवीर्यम् । पूर्वं हि विन्दुसरसः समीपे वृषप-  
र्वणो दानवंश्वरस्य रत्नमयी सभाभूत् । ततोऽनन्ते सरसि काले तामेवोत्पा-  
द्य मयेन प्रत्युपकुर्वाणैः पाण्डवानां सभाकारि । अत एवावधूतसुरसन्नस-  
म्पदं तिरस्कृतामरावनीलदमीकाम् । विन्दुसरसशब्दे “अनोऽश्मायःसरसां  
जातिसंज्ञयो” रित्यह् । सान्तपाठे तु “समासान्तविधिरनित्यः” ॥ ५० ॥

भूयोऽपि तच्छब्देन योऽस्या विवक्षितो धर्मस्तमाह—

अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहः

कलधौतधौतमणिवेश्मनां रुचः ।

पुनरप्यवापदिव दुग्धवारिधि-

क्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥ ५१ ॥

यत्र यस्यां सदसि अनिदाघदीधितिः शीतांशुः पुनरपि दुग्धवारिधेः क्षी-  
राग्धेः क्षणं गर्भवासं मध्यावस्थितिमवापदिव प्राप्तवान् यथा । शशी हि दु-  
ग्धान्धेरजनि । किं कुर्वन् कलधौतमिव रजतमिव धौताः शिलाः स्फटिका-  
स्या येषां वेश्मनां गृहाणां तेषां या रुचो भासो नभोलिहो गगनस्पृशः, ता  
अधिरात्रि नक्षत्रमधि निपतन् प्रविशदित्युच्छ्रायोक्तिः । स्फटिकगृहरुचां क्षीरोद्-  
धिरुपमानम् ॥ ५१ ॥

लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः

शितिरत्नरदिमहरिनीकृतान्तराः ।

जमदग्निस्तनुपितृत्पर्णीरप-

स्तनुने स्म या विरलशेवला इव ॥ ५२ ॥

या सभा लयनेषु वेश्मस्वेवंविधा भुवस्तनुते स्म व्यतनोत् प्रकटीचकारे-  
त्यर्थः । कीदृशीः लोहितकैः पद्मरागैर्निर्मिता घटिताः, तथा शिवीनि हरितानि  
यानि रत्नानि इन्द्रनीलाप्यानि तेषां रश्मिभिर्हरितीकृतं नीलतामापादितमन्तरं  
मध्यं यासाम्, अतश्चाप इव तोयनिभाः । का अप इत्याह-जमदग्निमुजुः पर-  
शुरामस्तप्तिवृणां तर्पणीस्तृप्तिकरीः रुधिरमयीरित्यर्थः । पूर्वं किल पितृवधात्  
कुद्धेन रामेण त्रिःसप्तकृत्वो हतानां क्षत्राणां रुधिरहृदेषु पितरस्तर्पिता इत्याग-  
मः । विरलशेवलाः शेवलगर्भाः । लोहितकभुचामाप उपमानं, मरकतरश्मीनां  
शेवलम् । लीयते पृथ्विति लयनानि निलयाः । लोहितमेव लोहितकम् “लोहि-  
तात्मणा” विति कन् । तर्पयन्तीति तर्पण्यः, तर्प्यत आभिरिति वा तर्पण्यः  
॥ ५२ ॥

विपदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः

क्षणादासु यत्र च रुचैकतां गताः ।

गृहपङ्क्तयश्चिरमतीयिरे जनै-

स्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥ ५३ ॥

यत्र च रात्रिषु वास्तव्यैर्वेश्मपङ्क्तयश्चिरं हस्तपरिमर्शसूचिताः सत्योऽती-  
यिरे हस्तेन चिरं परिमृश्यातिक्रान्ताः । यतो विपदाश्मकूटघटिताः स्फटिकोप-  
लनिचयरचिताः, तथेन्द्रोः कान्त्या ज्योत्स्नयाभेदं प्राप्ताः, अतश्च सादृश्याद्वि-  
वेकाभाव इति करेण परिमृश्यातीताः । तमसीव, ध्यान्ते हि यावत्पाणिना न  
परामृष्टं वस्तु तावत्तस्य सदसत्ता न ज्ञायते । अतीयिरे इति इणः कर्मणि  
लकारः ॥ ५३ ॥

निलयेषु नक्तमसितारमनां चयै-

र्विसिनीवधूपरिभवस्फुटागसः ।

मुद्गरत्रसद्भिरपि यत्र गौरवा-

च्छशलाञ्छनांशव उपांशु जग्निरे ॥ ५४ ॥

यत्र सभायां निलयेषु गृहेषु येऽसितारमनां चया इन्द्रनीलकूटानि तैर्नक्तं  
मृगाङ्किकरणा जग्निरे हता निष्प्रभीकृता इत्यर्थः । क? उपांशु स्वरश्मिन्ममीये

नतु सर्वत्र । कथं हता गौरवाद्दतिबाहुल्यात् । कीदृशैः चयैरत्रसद्भिरनष्टैर्महा-  
 प्रभैः “वा भ्राशे”ति शप् । हनने तर्कमाह-विसिनी पद्मिन्येव वधूर्जाया तस्या  
 यः परिभवः संकोचस्तेन स्फुटागसः सापराधा इव । तत्र हीन्द्रनीलपरिष्कृता  
 पद्मिनी विद्यते, सा च यदेन्दुराग्निभिः संमीलिता ततस्तदपराधादिव तैस्ते  
 हताः । यदा किल केषांचिद्वध्वाः केचित्प्रकटमेव परिभवं कुर्वते तदा तेऽत्र-  
 स्यन्तोऽपि नरुमुपांशु गुप्तं गृहे तं भन्ति, कुतः गौरवाद्गौरवरक्षार्थम् । यदि  
 हि प्रत्यक्षं हन्युस्तल्लोको मास्का एते इति गौरवं न कुर्यात् । जग्निरे इति  
 कर्मणि ॥ ५४ ॥

सुम्बिनः पुरोऽभिमुखतामुपागतैः

प्रतिमासु यत्र गृहरवाभित्तिषु ।

नवसङ्गमैरविभरुः प्रियाजनैः

प्रमदं त्रपाभरपराङ्मुखैरिव ॥ ५५ ॥

यत्र कामिनः कान्तालोकैः प्रमदं हर्षमविभरुरुहुः । कदाचिन्मुखेन्दुदर्शनं  
 स्यादित्याह-त्रपाभरेण पराङ्मुखैर्यतो नवसङ्गमैरचिरोद्वैः । कथं तर्हि जहृपु-  
 रित्याह-पुरोऽग्रे यानि देशमग्निकुड्यानि तत्र याः प्रतिमाः प्रतिविम्बानि  
 तत्राभिमुखत्वमागतैः, अतश्च यदनालोकात्तपः । अविभररिति लुङ् । अपि-  
 विरोधे । यो हि पराङ्मुखः स कथं संमुखो भवेत् ॥ ५५ ॥

तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्छिताननान्

निचयेषु यत्र हरिताश्मवेशमनाम् ।

रसनाग्रलग्नकिरणाङ्कुराञ्जनो

हरिणान् गृहीतकवलानिवैक्षत ॥ ५६ ॥

यत्र संसदि लोको मृगान् गृहीतकवलान् शान्तप्रासानिवैक्षत बुधुधे ।  
 कीदृशान् हरिताश्मवेशमनामिन्द्रनीलोपलगृहाणां निचयेषु समृद्धेषु मुहुरसङ्खवा-  
 ञ्छिताननान् प्रसारिताननान् । कुतस्तृणवाञ्छया शादलशङ्कया । अत एव जिह्वा-  
 ग्रे लम्बाः किरणा एवाङ्कुरा येषाम्, अतश्च गृहीतकवलानिव तान् जनोऽमन्यत ।  
 हरितान् नयाश्मनामिति पाठान्तरम् । “हरिणीलो भवेद्दणः” ॥ ५६ ॥

विपुलालवालभृतवारिदर्पण-

प्रतिमागतैरभिविरेजुरात्मभिः ।

यदुपान्तिकेषु दधतो महीरुहः

सपलाशराशिमिव मूलसन्ततिम् ॥ ५७ ॥

यस्या उपान्तिकेषूपशल्येषु वृक्षा आत्मभिर्देहैरभिविरेजुर्मु । कीदृशा मूलसन्ततिं दधत । कीदृशी सपलाशराशिमिव सजातपत्रनिचयामिव । मूलेषु कथं पर्णानि स्युरित्याह-कीदृशेरात्मभि विपुल यदालवाल सेकजलधारण तेन भृत निष्पवाहीकृत यद्धारि तदेव दर्पणस्तत्र प्रतिमा गते प्रतिविम्बितैरतश्च ज्ञायते मूलान्यप्येषा सपत्राणीति ॥ ५७ ॥

उरगेन्द्रमूर्धरुहरत्नसंनिधे-

मुद्गरुन्नतस्य रसितैः पयोमुचः ।

अभवन् यदङ्गनभुवः समुच्छ्रस-

न्नवालवायजमणिस्यलाङ्कुराः ॥ ५८ ॥

यस्या सभाया अङ्गनभुवोऽजिरोर्ध्वं एवविधा अभवन् । कीदृश्य , उच्छ्रसन्त उद्दिद्यमाना नवा देदीप्यमाना बालवायजमणिस्यलेषु वैदूर्यरत्नकुट्टिमेषु अङ्कुरा शलाभा यामु तास्तथोक्ता । कुत उन्नतस्य महत मनदस्य पयोमुचोऽन्दस्य रसितैर्गर्जितं । मेघरवात् किल व'दूर्योर्वीषु रत्नानि जायन्ते । यदुक्तम्—“तथा दुहित्रा मुतरा अनिर्वा स्फुरत्प्रभामण्डलया चमारे । वैदूर्यभूमिर्नवमेघशब्दादुद्दिद्यया रत्नशलाभ्येवे'ति ॥ मेघा अपि कथं सर्पदा गर्जन्ती त्याह-उरगेन्द्रमूर्धरुहस्य सर्पेशफणजस्य रत्नस्य संनिधानान् । सर्पमणिमनिधौ शकालेऽपि मेघा गर्जन्तीति याता । केचित्तु द्वयमप्येतदङ्गुणैस्तौ कारणमाह । यत्र ह्युरगमणिरध्रगर्जितं च तत्र विदूरमणिस्यलेषु तदुत्पत्तेरिति यदन्ति । चशब्देन च विना दुर्लभोऽध्रैपोऽर्थः । पूर्वके च व्याप्याने एव तद्भव्यते एव । बालवायनगेऽव्यध्रशब्दाद्वैदूर्यमणयो जायन्ते ॥ ५८ ॥

नलिनी निगूढसलिला च यत्र सा  
स्थलमित्यदः पतति या सुयोधने ।

अनिलात्मजप्रहसनाकुलेऽग्विल-

क्षितिपक्षयागमनिमित्ततां ययौ ॥ ५६ ॥

यत्र च सदसि सा पद्मिनी या दुर्योधने पतति सकलनृपनाशोत्पत्तिहेतुतां जगाम । रूपे मागं किमित्यसौ पपातेत्याह-अद एतत् स्थलं ननु जलमित्य-  
तो हेतोः । यतो निगूढसलिला अलक्ष्यजला, तादृशं हि तस्याः सलिलं मये-  
नाकारि यत्र स्थलभ्रान्तिः, अतश्च भूरेवैपेति धिया तत्र ब्रजभ्रसाधपतत् ।  
अथ पातमात्रादेवासौ कस्माद्राजन्यकान्तहेतुरित्याह-भ्रामसेनोपहासार्किकर्तव्य-  
तामूढे यतस्तस्मिन्, यदाह्यसौ पपात तदा मारुतिर्जहास तन्मन्युना च वैरम-  
भजत, ततोऽगान् देवित्या स ताजिगाय, पाण्ड्यांश्चोदयासयत, ततः समये  
समाप्ते समरमभूत्, ततः पार्थिवाः सर्वे नेशुरिति सैव मूलमनर्थस्य ॥ ५६ ॥

हसितुं परेण परितः परिस्फुर-

त्करवालकोमलरुचायुपेक्षितैः ।

उदकर्षिं यत्र जलशङ्कया जनै-

सुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥ ६० ॥

यत्र यस्यां संसदि इन्द्रनीलभुवि जनैर्दूरमत्यर्थमम्बरं चाल उदकर्षिं उ-  
त्क्षिप्तम् । कुतः जलशङ्कया तोयभ्रान्त्या, यतः परिस्फुरत्करवालकोमलरुचां  
उल्लमत्पङ्कसदशच्छयां नीलत्यात् । किं भ्रान्तिनाशको जनस्तत्र नास्तीत्याह—  
परेणान्येनोपेक्षितैरनुक्तैः किमर्थं हसितुं हामाय । भ्रान्त्या हि नादृशे संविधाने  
सर्था हसति ॥ ६० ॥

अभितः सदोऽथ हरिपाण्डवां रथाद्

अमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।

अचनेरतुर्नयननन्दनौ दिवं

शशिभार्गवायुद्वयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

अथानन्तरं सदोऽमितः सभायाः संमुखं कृष्णकौन्तयौ रथादवतेरतुरव-  
रु-  
ढौ । कीदृशौ देदीप्यमानतेजश्चक्रेण स्फुरद्देहौ तथा नेत्रोल्लासकौ । कौ यथा  
कुतोऽधतरन इत्याह-नभोऽमितः शशिशुकौ यथादद्याद्देस्तावप्येवंविधौ । अमि-  
त इति तस्प्रत्ययान्तप्रतिरूपकोऽभिमुखार्थो निपातः, यद्योगे च नभःसदसोर्हि-  
तीया ॥ ६१ ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरा-

दभिधातरीत इत इत्यधो नृपे ।

धवलाशमरश्मिपटलाविभावित-

प्रतिहारमाविशदसौ सदः शनैः ॥ ६२ ॥

अथ तत्सदस्तां सभामसौ हरिः स्वरं न्यविशत । कीदृशम् अलक्ष्याणि  
रत्नमयत्वात् कुड्यानि भित्तयो यत्र, तथा धवलाशमनां स्फटिकोपलानां रश्मिपट-  
लेन दीप्तिपुञ्जनाविभावितः प्रतिहारो द्वारं यत्र । अतश्च युधिष्ठिरे आदरात् प्रीत्या  
इत इत इत्यादरादभिधातरि ब्रुवति सति ॥ ६२ ॥

नवहादकेष्टकचितं ददर्श सः

क्षितिपस्य पस्त्यमथ तत्र संसदि ।

गगनस्पृशां मणिरुचां चयेन यत्

सदनान्युदस्मयत नाकिनामिव ॥ ६३ ॥

अथ तत्र सदसि हरिर्धर्मान्मजस्य पस्त्यं वेशमादर्शत् । कीदृशं नवहादके-  
ष्टकचितमुज्ज्वलकनकशिलादृग्धम् अत एव च यदभ्रंलिहरत्नदीप्तिमण्डलेन देवा-  
नां भवनान्युदसयतेव जहासेव कियन्ति यूयं रम्याणीति । इष्टकाभिश्चि-  
तमिष्टकचितमिति "इष्टकेर्पाकामालानां चित्तूलभारिष्वि"ति ह्रस्वः ॥ ६३ ॥

उदयाद्रिभूमिं युगपच्चकासतो-

रहिमांशुपूर्णशशिनोरसंभवाम् ।

रुचिमासने रुचिरघान्नि विभ्रता-

चलधुन्यथ न्यपदतां नृपाच्युतौ ॥ ६४ ॥

अथ हरियुधिष्ठिरौ भाखरे महति कनकविष्टरे न्यपदतामुपविष्टौ । कीदृशा  
 धर्कपूर्णेन्द्रो कान्ति विभ्रतो । कीदृशयोरुदयाद्रिशृङ्गे युगपत्तुल्यकाल चकास-  
 तो राजतो । ननु रवि पूर्णेन्दुश्च न कदाचिदपि साकमुद्गच्छतस्तत्कथं तयो  
 शोभया तावुपमीयेत इत्याह-कीदृशीं हचिमसभवामसतीमभूतपूर्वाम् । एतदुक्तं भव  
 ति-यदि युगपदुदयगिरिशिरसि रविशशिनावुद्गच्छेतामेव तयोरुपमा स्यादित्यु-  
 त्पाद्योपमेयम् । न्यपदतामिति लुङ् । लुदित्त्वावडादेश । “सदेरपते”रिति पत्व  
 म् । नृपाच्युताविति “अल्पाचतरमभ्यर्हितं चे”ति पूर्वनिपातः ॥ ६४ ॥

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा

सनिदाघमङ्गमिव मातरिभ्वना ।

यदुनन्दनेन नदुदन्वतः पयः

शशिनेव राजकुलमाप नन्दधुम् ॥ ६५ ॥

तद्राजकुल नृपभवन राजक धा भगवता नन्दधुमाप तोप लेभे, माधवागम  
 ने सति मुदमापेत्यर्थ । यतोऽत्यर्थं सुखेन सुखकारिणा, सुखयतीति सुखः ।  
 तथा सकला य क्लम ससारध्रमस्त छिनत्स्युन्मूलयति यस्तेन सकलक्लमच्छि  
 दा । कोन यथा को दृष्यतीत्याह-सनिदाघ धर्मितमङ्ग यपुर्यया वायुनेति रोमा  
 श्रितोश्चि । यथा च धारिधेरणं शशिनेति देहोच्छ्वासकथनम् । द्वावपि सुखा  
 क्लमहरो च । नन्दन नन्दधुस्तोप । ‘द्वितोऽधुच्’ ॥ ६५ ॥

अनवद्यवाचलयगामि कोमलं

नवगीतमप्यनवगीततां दधत् ।

स्फुटसात्त्विकाङ्गिकमनृत्यदुञ्ज्वलं

सविलासलासकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥

सविलासो विभ्रमान्वितो लासका नर्तको यो विलासिनीजनो दासीलोक  
 स कोमल सुकुमारमनृत्यत् प्रयुयुजे । अनर्तकधोऽपि विलासिन्यो भवन्तीति  
 लासरुप्रदणम् । नाप्यमपि द्विविध सुकुमारमुञ्जत चेति, कोमलमिति कर्मोपा  
 दानम् । कीदृश कोमलमनवद्यमगर्हं लक्षणान्वित यद्वाच ततानवद्यनसुपिरात्मक  
 तस्य यो लयो द्रुतमध्यविलम्बितभेदेन त्रिविधः । यद्वा वाच च लयश्च त  
 गच्छत्यनुवर्तते इत्यनवद्यवाचलयगामि तथा नवमपूर्वं गीतं यत्र तत्रवगीतम्,

एवंरूपमप्यनवगीततामश्रुतपूर्वत्वं दधत् । अवगीतं गह्यमसकृदनुभूतं च ।  
 अपिर्विगोधे । यत् किल नवगीतयुक्तं तत् कथं नेनैव रहितं स्यात्, नवगीतम-  
 नवगीतमिति कृत्या । तथा स्फुटमहीनं सात्त्विकं सहजं स्तम्भादि, आङ्गिकं च  
 भूक्षेपादि यत्र तत् स्फुटमात्त्विकाङ्गिकमत एवोञ्ज्वलं मनोहरम् । एतेन गीता-  
 नुगतं वाद्यं तदनुगतं च नृत्तं कथितं भवति । भगवतोऽग्रे प्रेक्षकं विलासि-  
 न्योऽनृत्यमिति वाक्यार्थः । “ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः ।  
 वैवर्ण्यमस्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः ” इति । आङ्गिकस्त्वभिनयः शिरो-  
 दृष्टिकरणः कटिभेदेन पङ्क्तिः ॥ ६६ ॥

सकले च तत्र नगरे हरौ गृहान्

गनवत्यकालमहमादिदेश सः ।

सततोत्सवं तदिति नूनमुन्मुदो

रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ॥ ६७ ॥

भगवति भयनमागते सति स राजा सकले पुरेऽकालमहमप्रस्तुतमुत्सवमा-  
 दिदेशाज्ञापयत् । तस्य चोन्मुद उत्पन्नहर्षस्य नूनं निश्चितं रभसेनौत्सुफ्येन तत्र-  
 गरं सततोत्सवमजघ्ने सुखितमिति विस्मृतमभूत् मनसि न पुस्कोर ॥ ६७ ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्

स्वजनस्य वार्तामयमन्वयुङ्क्त सः ।

महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः

सुजनो न विस्मरति जातु किञ्चन ॥ ६८ ॥

भगवान् वन्धूनामावात्येभ्यो वार्तामयं वार्तामन्वयुङ्क्त पप्रच्छ । कथम् अ-  
 खिलानामभिधानं नाम विद्यते यत्र तदाखिलाभिधानवित्, नामग्राहमित्यर्थः ।  
 यदि वाखिलाभिधानवित् सर्वेषां संज्ञां वेत्ति वा जानाति, स एषार्थः । ननु  
 भगवांस्त्रिभुवनकार्यव्यग्रस्तत् कथं तस्यैतादृशे यतंते यद्दालानामपि नाम गृही-  
 त्या कुशलं पप्रच्छेत्याह-यः सुजनः साधुः स महतीमपि समृद्धिमासाद्य नैव  
 किञ्चिद् कदाचिद्विस्मरति, यतोऽसां विस्मयो विगतस्मयो निरभिमानः ।



आ कुमारेभ्य आकुमारम् , अभिविधौ समासः । वार्तेषु वार्तमारोग्यम् ।  
 “प्रज्ञादिभ्यश्च” । प्रकृतं प्राचुर्येण प्रस्तुतं वार्तं वार्तमयं “तत्प्रकृतवचने  
 मयद्” । अन्वयुद्धेति लट् । “स्वराद्यन्तोपरुष्टा” दिति तद्ध । स्मृतो गर्वः ।  
 सुमहली वृत्तम् ॥ ६८ ॥

मर्त्यलोकेदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमविरक्तयानुपदं दधत् ।

श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं

सङ्ग्रहामृतमनेकमसिष्वदतामुभौ ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये श्रीकृष्णसमागमो  
 नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

असौ श्रीपतिर्धिष्णुरवनेश्च पनिर्युधिष्ठिरस्तदानेकं बहु सङ्ग्रहामृतं संलाप-  
 पीयूषमसिष्वदतामास्वादितवन्तौ, योगक्षेमकथां बहुकालं चक्रतुरित्यर्थः । सङ्ग्र-  
 हयामृतं कर्ह्यमिति तत्साधर्म्यमाह-मर्त्यलोकैः सामान्यजनैर्दुरवापं दुर्लभ-  
 म्, नहि नयोर्द्वत् सांष्टयमनुत्तमं च कर्म तदन्यस्य भवति । तथावाप्तो रसेन  
 रागेण खेहेन वा उदय आधिर्भावो यत्र, सर्वत्र हि तत्त्वतः क्रियमाणे वस्तुनि रागो  
 भवति । तथातनतयार्धतृण्येनानुपद पदे पदे नूतनत्वमपूर्वन्यं दधद् विभ्रत् । यत्र  
 वाविरक्ततयाविरागेण, यत्र ह्युद्विज्यते तत्पुराणमिति विज्ञायते । अमृतमपि मनु-  
 प्यलोके दुर्लभं प्राप्तरसोदयं चाविरक्ततया च नवत्वं घत्ते, रसो माधुर्यम् ।  
 प्रियन्ते इति मर्त्याः “भुजिम्हृद्भ्यां युक्त्युक्तौ च” ति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थ-  
 न्वात् त्यप प्रत्ययः । असिष्वदतामिति स्वादयतेर्लुङ्, तमस्ताम्, च्लेश्चद् “शौ च-  
 ङुपुघाया द्विष्वः” द्वित्वम्, पत्वम् । अथत्वपाठे तु ‘स्वद आस्वाद्ने’ इत्यस्य  
 रूपम् । रूपकश्लेषोऽलङ्कारः । साम्या रमणीयको वा वृत्तम् । उष्णगुरुयुगलः  
 सौम्या श्यामलिकेगि(?) । “जंशि उत्तमरतो मरजोहृत्तरहङ्गश्च विरसश्मिद्-  
 रज्जलवसुधश्मत्तं । ते वि आणमुविरिदिड अजड रमणिज्जं छन्दश्मिद्धन-  
 शोश्चरिरमणिज्जं” इति भङ्गम् ॥ ६९ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्ये-आनन्ददेवायनि-श्रीवज्रभदेवाचार्यविरचितायां माघकाव्य  
 मारटीकाया मन्देहविषौषधिन्याख्यायां कृष्णसमागमो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ

# शिगुपालवधकाव्ये

चतुर्दशः सर्गः ।

वाक्यार्थः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः “प्रियधरो वदः खव” । प्रियं वद-  
चिति नु पाठे पदद्वयम् ॥ २ ॥

तोपमेति वितथस्तवैः परस्ते च तस्य सुकराः शरीरिभिः ।

अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं तव स्तोत्रयोग्यं न च तेन तुष्यसि ॥ ३ ॥

परोऽन्यो वितथस्तवैरलीकस्तोत्रैस्तोपमेति हृष्यति, गुणाध्यारोपणं हि  
लघूनामुल्लासाय । ते च वितथस्तवास्तस्य जनैः सुलभाः, सत्यं हि दुर्लभम-  
लीकस्य तु निष्ठैव नास्ति । तव पुनरनृतमलीकं स्तुतिवचः प्रियवचनं नास्ति,  
यतस्त्वं स्तोत्रयोग्यो नुतेरास्पदं सगुणत्वात् । यो हि निर्गुणस्तस्य स्तुति-  
रलीका भवति, नत्वन्यत्र । नच त्वं तेन वितथस्तवेन तुष्यसि सगुण-  
त्वादेव । अथवा स्तुतिवचसा तेन त्वं न तुष्यसीति केचित्, सगुणस्य  
गुणवानित्युक्तौ को नाम तोपः । एतदुक्तं भवति-आत्महितार्थं त्वां वयं स्तुमो  
नत्वेतावता तव तोपः (स?त्वं) हि स्तोतरि निन्दके च समः ॥ ३ ॥

एतदेवोपोद्बलयति—

वहपि प्रियमयं तव शुवन् न म्रजत्यनृतवादितां जनः ।

संभवन्ति यददोषदूषिताः सार्व सर्वगुणसम्पदस्त्वयि ॥ ४ ॥

अयं मादृशो जनो वहपि प्रियं तव यदत्र नानृतवादितामलीकभाषित्वं  
याति, यद्यस्मात् हे सार्व सर्वहित ! त्वयि सर्वा एव गुणसम्पदो गुणाति-  
शया अग्निमादयोऽदोषदूषिता दोषैरदुष्टा निर्मलाः संभवन्ति विद्यन्ते, तस्मा-  
द्यद्वयं यच्चमस्तत्त्वमेव नत्यर्थवाद इति तात्पर्यार्थः ॥ ४ ॥

तदेव प्रियमाह—

सा विभूतिरनुभावसम्पदां भूयसी तव यदापतायति ।

एतद्दृढगुरुभार ! भारतं वर्षमव्य मम वर्तते वशे ॥ ५ ॥

हे ऊढगुरुभार ! धृतभुवनत्रितय विश्वम्भर यन्मम भारतं वर्षं भूलोकोऽद्य  
वशे वर्तते आयत्तं सा तवानुभावसम्पदां प्रभावातिशयानां महती विभूतिर्म-

हिमा , भवन्माहात्म्यवशादह सार्वभाम इत्यर्थ । आयता दीर्घा प्रसृता आयतिरस्मत्प्रनापो यत्र तदायतायति । व (पं'श) वशवर्तन वा ॥ ५ ॥

प्रवृत्तमाह—

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वन्तुग्रहमनुज्ञया मम ।

मूलतामुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सप्ततन्तु यज्ञमधिगन्तुमिच्छत प्राप्नु वाञ्छतो मम त्वमनुज्ञयानुग्रह प्रसाद कुरु , देहानुज्ञा यावद्राजस्ययाजी भवामीत्यर्थ । यस्मात् त्वयि मूलता कारणत्व याते धर्ममयवृक्षता मया प्रापि प्राप्ता प्राप्स्यते 'आशसाया भूतवच्च' । त्वया मूलभूतेनाह धर्मवृक्ष इति प्रसिद्ध इत्यर्थ । उक्तं च, "युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुम स्कन्धोऽर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखा । माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूल कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चे ति ॥ ६ ॥

अत्र च त्वदाज्ञामाव एव विप्र इति दर्शयितुमाह—

सभृतोपकरणेन निर्मला कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया ।

त्व समीरण इव प्रतीक्षितः कार्पकेण वलज पुपोपता ॥ ७ ॥

मया निर्मला शुद्धामिष्टिं यज्ञ कर्तुमिच्छता चिकीर्षता त्वमेव भगवाश्चराचरगुरुर्विश्वसाक्षी प्रतीक्षित प्रतिपालित । केव क इयेत्याह—कार्पकेण कृपीवलनव वलज क्षेत्र पुपोपता पविनुमिच्छता समीरणो वायु । कीदृशेन मया सभृतं दौकितमुपकरणमान्यदक्षिणादि येनेति द्रव्यसपदुक्षि । कार्पकस्योपकरणानि समाजंन्यादीनि । इष्टे निर्मलत्वमर्थशुद्धि श्रद्धापूतत्व च । वलजा क्षेत्रभूस्तात्स्थ्यान् लुप्त धान्यमुच्यत । पुपापतेनि पूष्पा रूपम् । पूडस्तु पिपाधिपमाणनति म्यान् ॥ ७ ॥

न त्वमाज्ञादानार्थमेव प्रतीक्षितो यावद्यागममात्रयऽपीति दर्शयितुमाह—

वीतविघ्नमनघेन भाविता सन्निधेस्तव भवेन मेऽधुना ।

को विहन्तुमलमास्थितोदये वासरश्रियमशीतदीधितौ ॥ ८ ॥

ममेदानीं भवत्संनिधानाद्यज्ञेन वीतविभं निर्विघ्नमेवानघेन परिपूर्णं भा-  
विता भाविष्यते, त्वयि पालके सति निरन्तरायमेव राजसूयं भविष्यतीत्यर्थः ।  
अयं व्यसनम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—उष्णांशौ कृतोदये सति दिनलक्ष्मीं को  
विहन्तुमलं याधितुं समर्थः । भावितेति भोषे लुट् । चिरवद्भावः ॥ ८ ॥

न च ममाप्राधिकार इति पशुमाह—

स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः पर्यपालयमवीष्टुषं च यत् ।

तीर्थगामि करवै विधानतस्तञ्जुपस्व जुहवानि चानले ॥ ९ ॥

अहं यत् स्वापतेयं धनं धर्मतः क्षत्रवृत्त्याधिगम्यार्जयित्वा पर्यपालयमरक्षं,  
तथा अवीष्टुषं वर्धितयांस्तद्य तीर्थगामि करवाणि पात्रसाद्विधिना करवै  
कर्तुं प्रार्थये, तथागौ विधिवञ्जुहवानि जुहोमि, जुपस्वानुमोदस्व कुरु प्रसा-  
दम्, आत्मा दीपतां कालोऽयं सोमं पातुमित्यर्थः । अर्थस्य हि शास्त्रदृष्ट एवं-  
विधः क्रमः । उक्तं च “धर्मेण लज्जुमीहेत लब्धं यत्नेन पालयेत् । पालितं वर्द्ध-  
येन्नीत्या वृद्धं पात्रेषु निक्षिपे” इति । तीर्थं पात्रम् । “स्वाध्यायादयं धर्मयोनिं  
प्रशान्तं वैतानस्यं पापभीषं बहुशम् । गोपु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं वृत्ति-  
ग्लानं तादृशं पात्रमाहु” इति ॥ तद्रच्छति साधिति तीर्थगामि । स्वपतौ साधु  
स्वापतेयं धनं “पथ्यतिथिवसतिल्वपतेर्दम्” । “स्वरादीनां चे”ति वृद्धिनिषेधस्यैव  
यचनप्राप्तस्य स्वागतादित्वात् प्रतिषेधः । पर्यपालयमिति लङ् मिप्, अम् । अर्धा-  
वृष्टमिति वर्धयतेर्षिवि लुट् । करवै जुहवानीति प्रार्थने लोट् निमन्त्रणे वा ।  
निमन्त्रणं नियोगकरणम् । “एत पे” “लघूपधस्ये”त्यनुवृत्त्या “नाभ्यस्तस्यावि-  
पिती”ति गुणनिषेधाभावः ॥ ९ ॥

गौरवे' तत्स्थिते सति, आत्मनः कर्तृत्वे घाट्यमाशङ्कमान आह—

पूर्वमङ्ग ! जुहुधि त्वमेव वा स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।

सोमपायिनि भविष्यते मया वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥ १० ॥

अङ्ग ! तात अथवा त्वमेव पूर्वं जुहुधि वर्द्धिं प्रीणय, ततस्त्वय्यवभृथे  
यज्ञान्तस्नाने सोमपायिनि पीतामृते चानन्तरं मया वाञ्छितोत्तमवितानया-  
जिना भविष्यते, वाञ्छितेन चिकीर्षितेनोत्तमेन धेष्टेन वितानेन मद्येन राज-

सुखाल्येनेष्टवानिति वाञ्छितोत्तमवितानयाजी तेन तादृशेन सपत्स्यतेऽन्तरमह  
होष्यामीत्यर्थ । “करणे यज ” इति णिनि । ‘धातुसम्बन्धे प्रत्यया ” इति  
साधुत्वम् । यथा अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनितेति । अबभृथो यज्ञान्ते  
कर्मविशेषस्तत्र स्नायते इत्यागम ॥ १० ॥

आज्ञादानेनोद्धृत्य मन्यमान आह—

किं विधेयमनया विधीयता त्वत्प्रतापजितयार्थसंपदा ।

शाधि शासक । जगत्त्रयस्य मामाश्रयोऽस्मि भवतः सहानुजः ॥ ११ ॥

हे त्रिभुवनरत्नक ! मा शध्यादिश, अनया भवत्तेजोजितया धनसमृद्ध्या  
किं कार्यं विधीयताम्, यतस्तथाह सानुज आश्रयो वचनकारी यदेव त्व  
वक्ति तदेवाह सम्पादयामीत्यर्थ । शाधीति शास ‘शा हौ’ । शास्तीति  
शासक पालक । आश्रुणोतीत्याश्रय । सहानुजैर्वर्नते इति सहानुज ॥ ११ ॥

तं वदन्तामिति विष्टरश्रवाः श्रावयन्नथ समस्तभूभृतः ।

व्याजहार दशनाशुमण्डलव्याजहारशवल दधद्वपुः ॥ १२ ॥

त भूपतिमित्थं वृवाणमथानन्तर विष्टरश्रवा व्याजहार जगाद । किं  
कुर्वन् सर्वपार्थिवान् श्रावयन् निशामयन् राजकस्य प्रत्यक्षम्, अत्र च वक्ष्य  
माणोऽभिप्राय । ‘यस्तवेह सवने इति (१४ । १६) । तथा यपुर्विभ्रत् ।  
कीदृश दशनाशुमण्डलव्याजेन दन्तकिरणच्छन्नना हारेण मुक्तावल्या शयल  
शारम् ॥ १२ ॥

किमुवाचेत्याह—

साधिताखिलनृप महन्महत् संप्रति स्वनयसंपदैव ते ।

किं परस्य स गुणः समश्नुते पथ्यवृत्तिरिह यद्यरोगिताम् ॥ १३ ॥

‘सा विभूतिरनुभावसम्पदा’ मिति (१४ । ५) यद्राज्ञोऽहं तदमुष्य वक्ति । तव  
महद्राज्य संप्रति स्वनयसम्पदैव निजनीत्युत्कर्षणैव साधिताखिलनृप पशीष्टत  
राजक नत्वसदनुभावेन । कीदृश महत् महद्विशाल, चतुरदधिमालामंगला  
मदीमर्यादमित्यर्थ । एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—पथ्यवृत्तिर्हिताशी यद्यरोगि  
तामारोग्य समश्नुते इह स किं परस्य वैशस्य गुण कौशलमपि तु पथ्य  
पृत्तेरय । साधिता परदीष्टता । महद्राज्य महद्विस्तीर्णं नय पाहुण्यम्

पयोऽनपेता पथ्या "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" ॥ १३ ॥

यदप्युक्तं पूर्वमङ्गल्यादि (१४।१०) तदप्युक्तमिति दर्शयितुमाह—  
तत् सुराङ्गि भवति स्थिते परः कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ।  
उद्धृतौ भवतु कस्य वा भुवः श्रीवराहमपहाय योग्यता ॥ १४ ॥

यतस्त्व नययुक्तश्च तस्मात् सुराङ्गि त्वयि सनिहिते कोऽपरो राजलक्षण  
क्रतु राजसूय यजतु निर्वर्तयतु, त्वमेवात्र योग्यो नापर इत्यर्थ । एतदेवाह  
पपूर्वे द्रष्टान्तेन द्रढयति-भूमेरुद्धरणे आदिवराहं वर्जयित्वा कस्यान्यस्य यो  
ग्यता भवत्विति भक्ष्यानुज्ञादानम् । शोभनो राजा सुराजा "न पूजना"दिति  
ट्प्रनिषेध । राजशब्दो लक्षणमुपलक्षण यस्य त राजलक्षणं क्रतु राजसूयम् ।  
योग्यतैव वर्जने भवने च कर्त्रीति अपहायेति ल्यबुत्पत्ति ॥ १४ ॥

यथोक्तम् 'इष्टिं धान्धता मया त्व समीरण इव प्रतीक्षित' इति. (१४, ७)  
तदुद्दिश्याह—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुषु नियुङ्क्त्व कामतः ।  
त्वत्प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥ १५ ॥

कामतो यथेच्छ त्व मा कृत्यवस्तुषु कार्यशरीरेषु नियुङ्क्त्व व्यापारय,  
देवाज्ञा किं कर्म क्रियतामित्यर्थ । यतो गुरुण्यनन्यसाध्ये शासनेऽप्याज्ञाया  
स्थितोऽहम्, तथा त्वत्प्रयोजन मधत्कार्यमेध धन यस्य त त्वत्प्रयोजनधनम् ।  
किं बहुना अर्जुनादन्य एष इति मा त्व मावगा मा बुद्धा, यथार्जुनस्तावकीनो  
निदेशवर्ती तथाहमपीत्यर्थ । अवगा इतीणो गाह, लुङ् । धन जितवान् धन  
ञ्जय, "म सहायाम्" ॥ १५ ॥

यद्योक्तं 'वीतविभ्रमित्यादि' (१४।८) तत् सत्यमिति धर्कमाह—  
गस्तवेह सवने न भूपतिः कर्म कर्मकरवत् करिष्यति ।  
तस्य नेष्यति वपुः कपन्धतां बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

यो राजा तवास्मिन् सवने यन्ने भूतक इव कर्म न करिष्यति तस्याय  
सुदर्शनश्च यपु कपन्धता नेष्यति, शिरश्छेत्स्यतीत्यर्थ । यतो जगता बन्धु  
सहायो दुष्टनिग्रहेण । कर्म करोतीति कर्मकरः "कर्मणि भूत" इति ट्, भक्तौ  
सुधेन दृश्यते इति सुदर्शन "भाषाया शासियुधिच्छी" ति युच् ॥ १६ ॥

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि श्रेयसि स्थितवति स्थिरे मम ।

सर्वसम्पदिति शौरिसुक्तवान् उद्धहन् मुदमुदस्थित व्रतौ ॥ १७ ॥

अथ नृपो युधिष्ठिर व्रता राजसूये उदस्थितोद्यम चक्रे । कीदृश भगवन्त शौरिमितीत्यमुक्तवान् भाषमाण । किमित्याह—त्वयि श्रेयासि शुभहेतौ स्थिरे दृढे स्थिते सति मम सर्वसम्पदखिला समृद्धय । कीदृश शौरिमित्युक्तप्रकारेणोदीरितगिरमुक्तवाचम् । अत एव राजा मुदमुद्धहन् प्रीयमाण । उदस्थितेति “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” । ‘स्थाष्वोरिच्च’ ॥ १७ ॥

तमेवोद्यममाह—

आननेन शशिनः कलां दग्ध् दर्शनक्षपितकामविभ्रमः ।

आप्लुतः स विमलैर्जलैर्भृदष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

स राजा अष्टम्यष्टमूर्तिधरमूर्तिरभवत् । क्षितिजलपवनहुताशनसोमसूर्याकाशयजमानाख्या अष्टो मूर्तीर्धारयतीत्यष्टमूर्तिधरो महादेवो भगवास्तस्य सम्गन्धिनी मूर्तिरसौ राजाभूत् । कासावित्याह—अष्टमी यजमानाख्या, तेन राजा यजमानोऽभवदित्यर्थ । यजमानग्रहणमेव कस्मान्न कृतम्, श्लेषार्थं देवस्य सर्वव्यापित्वस्यापमार्थं च । छन्दश्च वाचा प्रवृत्ति । कीदृशोऽसौ मुखेन शशिन कला विभ्रत् एतेन तोष उपवासग्लानिस्तजस्वित्य चोक्तम् । तथा दर्शने नेत्रणमात्रेण क्षपितो निर्वर्तित कामविभ्रम, कामस्याभिलापस्य याच्ञायामिभ्रमो विलसितविकारो येन, दृष्टिमात्रेण धन दत्त्वा परिपूरिताशा अर्थिनो येन कृता इत्यर्थे । तथा विमलै पुण्यैर्जलेस्तोयेराप्लुत स्नात । भगवानपि शशिकलावतसो दग्धस्तरविभ्रमो गङ्गाजलौघोक्षितमूर्धजश्चेति ॥ १८ ॥

तस्य सांख्यपुण्येण तुल्यतां विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद् वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥ १९ ॥

तस्य राज्ञो षोढे कर्तृतामपत्, ईज इत्यस्य शब्दस्यात्मै वात्येऽभूदित्यर्थ । कदाचित् स्वयं क्रिया कुर्यान् तदवश्यमेव कर्तृता भवतीत्याह—आत्मन क्रिया धनुर्कर्माण्यकुर्यतोऽनिर्जन्तयत् । कदा कर्तृताभूदित्याह— अर्त्विजि याजये करणे यथा उदितुल्ये वृत्तिभाजि येननभ्रति, मूल्यन व्रीते अर्त्विजि कर्माणि कुर्यन्तीत्यर्थ । यदि स्वयं क्रिया न कुर्यात् तदाधमन्यस्य सविपत्ये तस्य



कर्तृत्वमित्याह— तदुपलम्बतस्तासां क्रियाणामुपलम्भाद् दर्शनात् धनकीर्त-  
त्विग्निर्वर्तितव्यापाराणां दर्शनात् फलभाक्त्वाच्च तस्य कर्तृत्वम्, अत  
एव सांख्यपुराणेण समीक्षोक्तेनात्मना तुल्यतां साम्यं विभ्राणस्य । किल करणे  
बुद्धौ वृत्तिभाजि सव्यापरे मुखदुःखोपभोक्तरि निष्क्रियस्यापि पुरुषस्य कर्तृ-  
त्वम्, कुतः तासां बुद्धिगतानां क्रियाणामुपलम्भाद् दर्शनात् । प्रकृतिजनितानां  
हि क्रियाणां द्रष्टा सांख्यपुरुष उदासीनः, अतश्च बुद्धिवन्धमोक्षानु-  
भवादान्मा बद्धो मुक्त इत्यभिधीयते । तदुक्तं पूर्वम् “विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षि-  
मात्रेऽपदिश्यताम् । फलभाजि समीक्षोक्ते बुद्धेर्भोग इयात्मनी”ति (स० ३ स्क० ५६) ।  
याजकाः कर्माण्यकुर्वन् नृपस्तु द्रष्टाभवदिति वाच्यार्थः ॥ १६ ॥

अथ ता एव क्रिया आह—

शब्दितामनपशब्दमुच्चकैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

याज्यया यजनधर्मिणोऽत्यजन् द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥ २० ॥

अथ यजनधर्मिणो याजका द्रव्यजातं पुरोडाशादिकमक्षिपन्नग्नौ जुहुवुः ।  
किं कृत्वा देवतामान्यादिस्वामिनीमपदिश्याभिसंधाय । कीदृशीम् अनुवाक्ययाह्य-  
नमन्त्रेण शब्दितामाहृताम्, कथमनपशब्दं ससाधुशब्दम् । याज्ञे हि कर्मण्यपशब्दो-  
च्चारणेन महान् प्रत्यवायः । उक्तं च—“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो  
न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधा”दिति ॥  
उच्चकैस्तारं वेगेनेत्यर्थः । तद्यथा— इन्द्र ३ आगच्छ हरिष ३ आगच्छेत्यादि ।  
कीदृशा याजका वाच्यलक्षणविदो मीमांसका वाच्यार्थविचारत्तमाः । केन  
द्रव्यजातमत्यजन्नित्याह—याज्यया हविष्पक्षेपमन्त्रो याज्या, आह्वानमन्त्रस्त्वनु-  
वाक्यया । यजनं याजनमत्र, तदेव धर्मः स विद्यते येषां ते यजनधर्मिणः  
सर्वे एव होत्रध्वर्युप्रभृतय ऋत्विजः “धर्मशीलवर्णान्ता”दिनीनिः । तत्र होता  
याज्यानुवाक्ये पठति, यजमानो देवतामुदिशति, अध्वर्युगन्धं बद्धौ प्राप्ति  
पति ॥ २० ॥

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र सूनुतगिरश्च सूरयः पुण्यमृग्यजुपमध्यगीपत ॥ २१ ॥

तत्र मन्त्रे सामविदुद्गता हृन्त्रोऽसङ्गमनधरतं साम गीतिविशेषमुज्ज-

गावगासीत्, सामवेदो हि गीयते। कीदृश साम षड्जादिभेदेन सप्तभेदा करे  
 पाणौ कल्पिता पर्वभिर्भागेन रचिता स्वरा—स ऋ ग म प घ न य यत्र तत्  
 सप्तभेदकरकल्पितस्वरम् । किंच तत्र सूरयो बह्वृचा कठाश्च पुण्य पवि  
 ऋग्यजुपमृचा यजूप चाध्यगीपत पेडु । सर्वेषा विशेषणमाह—सूनुतगिर  
 सामर्ग्यजुर्विद । तत्र हि शाखाभेदेन द्विजास्तिष्ठन्ति । ऋचश्च यजूपि च  
 ऋग्यजुपामिति निपातितम् । पादबद्धो मन्त्र ऋच अपादबद्धा यजु, सामा  
 नि धाक्यविशेषस्था गीतय । अध्यगीपतेति इडो लुङ् 'विभाषा लुङ्लडो'-  
 रिति गाडादेश "गाङ्कुटादिभ्योऽञ्जिण्डित्, घुमास्थाने' तीत्वम् ॥ २१ ॥  
 बद्धदर्भमयकाञ्चिदामथा वीक्षितानि यजमानजायया ।

शुष्मणि प्रणयनाभिसंस्कृते तैर्हवींषि जुहुवांबभूविरे ॥ २२ ॥

तैर्याजकैः शुष्मण्यग्नावाहवनीयाख्ये हवींष्याज्यादीनि जुहुवावभूविरे हुता  
 नि । कीदृशि यजमानजायया द्रौपद्या वीक्षितानि दृष्टानि, एवविधो ह्येव विधि ।  
 कीदृश्या बद्ध दर्भमय काञ्चिदाम मेखलागुणो यथा "डावुभाभ्यामन्यतरस्या'  
 मिति डाप् । कीदृशे शुष्मणि प्रणयनन संस्कारविशेषेणाभिसंस्कृते कृतस  
 स्कारे । गार्हपत्यादुद्धृत्य प्राचीन नीत्वात्तरवेद्या निधान प्रणयनम् । जुहु  
 वावभूविरे इति कर्मणि लकार । "भीहीभ्रुहुधा श्लुवच्च' ॥ २२ ॥

नाञ्जसा निगदित विभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मसु विपर्ययिणीमन् मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

तत्र मन्त्रे प्रयोगिण प्रयोगिणा वैयाकरणा ऋत्विज कर्मसु निर्वापादि  
 कासु क्रियासु मन्त्र वदवाक्य विपर्ययिणीमन् विपरिणमितयन्त, यत आग  
 म वेदे निखिलाभि सर्वाभिविभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निखिल न निगदितमुक्तम् ।  
 व्यक्ति स्त्रीपुनपुसकानि । अञ्जसा विपरिणाम ते कथ जानते इत्याह—  
 ऊहकुशला अनुमानकुशला । तत्र च प्रयोगित्वमेव कारणम् । शम्भशास्त्रे  
 किलदमुक्तम्—"रत्तोहागमलघ्यसन्दहा प्रयाजन' मिति । सम्बन्धादेकस्यापर  
 स्यानुमानमूह उत्प्रेक्षा । आगम किल न सर्वैर्वचनैर्नापि सर्वैर्लिङ्गैर्मन्त्रा उक्ता,  
 तेन यज्ञगतेन यथायथ विपरिणम्या । न चावैयाकरणो विपरिणमयितु श  
 ङ्गती-युद्धार्थं व्याकरणमध्येयम् । तद्यथाग्नेर्मन्त्राऽस्ति अग्नये स्वा जुष्ट निर्व  
 षामी ति । सूर्यस्य तु नास्ति चोदना च विद्यते प्रहृतिवच्च विरति कर्तव्ये'

ति । स चोद्यते "सूर्याय त्वा जुष्ट निर्बपामी"ति । तथापा मन्त्रोस्ति "देवी  
राप शुद्धा यूय मिति, आज्यस्य तु नास्ति स लिङ्गेन विपरिणम्यते । 'देव  
आय त्व शुद्ध' मिति । विपर्ययिणमन्निति नमपतेलुंइ । प्रयुञ्जते इति प्रयो  
गिण 'सपृचानुरुधे'ति घिनुन् ॥ २३ ॥

असदेहार्थं व्याकरणमित्युक्तं तद् दर्शयितुमाह—

संशयाय दधतोः सरूपतां दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

शब्दा शिष्यन्ते सस्क्रियन्तेऽनेनेति शब्दशासन व्याकरण, तद्विदन्तीति  
तद्विदो वैयाकरणास्ते समासयोस्तत्पुरुषवद्बुद्धीर्बिग्रहं चान्य स्वरेणोदात्ता  
दिना व्यघससुर्निर्धिष्यु । कीदृशयारिति भ्रान्तिकारणमाह—संशयाय सदे  
हाय सरूपता सादृश्य दधतो । उभयकोटिस्पृग् भ्रान सशय । कदाचिदर्थ  
भेद स्यात्तन्मा भूनिश्चय इत्याह—क्रियामनुष्ठानं प्रति दूरमत्यर्थं भिन्न फल  
लक्षण ययो, फल भिन्नमिति यावत् । यथा—'स्थूलपृपतीमालभेते'ति यद्विया  
पठन्ति, तत्र च सशय किं स्पृला चासौ पृपतीति कर्मधारय उत स्पृला  
नि पृयन्ति यस्या इति बहुव्रीहि, उभयत्रापि हि सदृश रूप, क्रियाया फल  
भेदश्च । कर्मधारये हि पाँवराया मृग्या आलम्भन, बहुव्रीहौ तु सर्वस्या गवा  
दिजाते शाराया, । एवधिधे च सदेहे वैयाकरणा स्वरात् समास व्यवससुः ।  
यदि स्पृलपृपतीशब्दोऽन्तोदात्तस्तत् तत्पुरुषोऽयं समास "समासस्ये"ति  
(६।१।२२३) तन्मन्तोदात्तविधानात् अथाद्युदात्तस्तद्बहुव्रीहि, "बहुव्रीहौ प्र  
कृत्या पूर्वपद" (६।२।१) इति वचनात् स्पृलस्य चाद्युदात्तत्वात् । स्यतेर्लिटि  
व्यवससुरिति ॥ २४ ॥

लोलहेतिरसनाशतप्रभामण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यमसकृद्वपद्कृत निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

पावकोऽग्निरान्य धृतमलीढालिजत् आद । कीदृश प्राज्य प्रभूतम्, अस  
कृच्च वपद्हन चापदकारेण हुत निर्मलीमस मन्त्रपूतम् । कीदृशोऽग्नि,  
लोलाश्चटुला हेतयो ज्वाला एव रसना निहास्तच्छ्रानाना प्रभामण्डलेन दीप्तिचक्रे  
ण लसता स्फुरता हसन्निव दृष्टियोगात् । अलीदेति लुङ् "ढो ढे लोप" ॥ २५ ॥

तत्र मन्त्रपवितं हविः क्रतावश्रतो न वपुरेव केवलम् ।

वर्णसम्पदमतिस्फुटां दधन्नाम चोज्ज्वलमभूद्विर्भुजः ॥ २६ ॥

तत्र यज्ञे हविर्भुजोऽनेमन्त्रपूतं हविर्भुञ्जानस्य न केवलं वपुरेवोज्ज्वलं  
स्निग्धमभूत् यावद्धविर्भुगिति नामापि, नाम्न औज्ज्वल्यमर्थानुगमात् । किल हवीं-  
पि भुङ्क्ते इति हविर्भुक् । कीदृशं वपुः, वर्णस्यौज्ज्वल्यस्य सम्पदं प्रकर्षं  
प्रकटतां विभ्रत् । नामापि वर्णानामक्षराणां सम्पदं बाहुल्यमतिस्फुटामसंदि-  
ग्धां धत्ते, हविर्भुगित्यत्र हि बहवो वर्णाः प्रकटाश्च । पवितमिति "पूडश्चे"-  
ति वेद् ॥ २६ ॥

स्पर्शमुष्णमुचितं दधच्छिन्वी यद् ददाह हविरद्भुतं न तत् ।

गन्धतोऽपि हुतहृद्यसंभवाद् देहिनामदहदोधमंहसाम् ॥ २७ ॥

शिखी बहिरुचितं सहजमुष्णं तीक्ष्णं स्पर्शमुद्रहन् यत्पुरोडाशादिकं हवि  
र्ददाह न तदाश्चर्यम्, यतो हव्योत्थाद्गन्धतोऽपि गन्धेनापि प्राणिनामंहसामोर्ध  
पापपूगमदहत् । हविर्गन्धग्रहणेन हि पापं क्षीयते, अतश्च गन्धेनापि यः पापं  
दहति स हविस्तीक्ष्णस्पर्शेन दहतीति किं चित्रम् । ये त्वेवं व्याचक्षते—शिखी  
हविर्यद्वाह तन्नाद्धतं, यदुष्णस्पर्शं दधद्विदं त्वत्यद्भुतं यद्गन्धेनाप्यंहःसंतति-  
मदहदिति तेषां साध्याहारोऽयं श्लोकः स्यात् । हृतते इति हविः ॥ २७ ॥

उन्नमन् सपदि धूम्रयन् दिशः सान्द्रतां दधदधःकृताम्बुदः ।

द्यामियाय दहनस्य केतनः केतयन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥ २८ ॥

दहनस्याग्नेः केतनो धूमो द्यामियाय खं प्रससार । कीदृशः उन्नमन्नुद्र-  
च्छन्, सपदि दिशो धूम्रयन् सधूमाः कुर्वन्, यतः सान्द्रतां दधत् घनतां  
विभ्रत्, उन्नम्रत्वादधःकृता अम्बुदा मेघा येन, तथा दिवौकसां देवानां प्रियं  
केतयन्निवाख्या'निव 'आगच्छत युष्माकमुत्सयोऽय'मिति । केतयन्निति किं  
ज्ञाने । दिवि श्लोको येषां ते दिवौकसः । दिवशब्दोऽकारान्तोऽपि नपुंसकलि-  
ङ्गोऽस्ति यथा "दिशो याह् दिवं शिर"इति ॥ २८ ॥

निर्जिताखिलमहार्णवौपधिस्यन्दसारममृतं चवलिभरे ।

नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं ह्यमानमनले विपेहिरे ॥ २९ ॥

नाकिनो देया अमृतं चवलिभरे हविर्जलुः । अग्नौ तु ह्यमानं तत्कथ-

मपि प्रनीक्षितुं प्रतिपालयितुं विपेहिरे सोढवन्त, आहूतो हि बुभुक्षित कालक्षेपेण ताम्यति । ननु पूर्वममृत तैर्जग्धमेव तत्कथं तत्परिरे इत्याह—निजितोऽखिलो महार्णवस्यौषधीना च स्यन्दसारो रसोत्कर्षो येन तत्तथोक्तम् । अग्निप्रथिताञ्जमृतात् तत्साधुतरम् । उक्तं च—अमृत नाम यत्सन्त (२।१०७) इत्यादि ॥ २६ ॥

तत्र नित्यविहितोपहृतिषु प्रोपितेषु पतिषु द्रुयोपिताम् ।

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन् न प्रफुल्लसुरपादपञ्चजः ॥ ३० ॥

द्रुयोपिता देवर्षीणां वेणय शिरसि गुम्फिता यद्वा अभवन् ननु प्रफुल्लसुरपादपञ्चज, प्रफुल्ला विकसिता सुरपादपाना मन्दारादीनां अजो माला यासु ता एवविधा न बभूवु । कुत पतिषु प्रोपितेषु सत्सु । किं सद्ग्रामे नेत्याह तत्र यज्ञे नित्यं विहिता उपहृतिराह्वानं येषाम्, अतश्चाजस्रं मत्स्यलोकवासात् प्रोपितत्वम् । अत एव देवीनां केशरचनानादर । दीर्घसत्र राजाकारयदिति वाच्यार्थं ॥ ३० ॥

प्राशुराशु हवनीयमत्र यत् तेन दीर्घममरत्वमध्यगुः ।

उद्धतानधिकमेधितौजसो दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे ॥ ३१ ॥

अत्र मये देवा यतो हवनीयं हवि प्राशुरादुस्तेन दीर्घममरत्वमध्यगुर्लोभिरे । सामुद्रे हामृते भुक्ते तै किञ्चिदमरत्व प्राप्तम्, अद्य तु दीर्घदीर्घमित्यति शयोत्प्रेक्षा । तेनैवेत्यर्थं । तथा उद्धतानपि दानवानधिकतेजस्त्वाद्द्विजिग्यिरेऽभ्यभवन् । प्राशुरित्यन्नातेलिङ् । अर्धगुरिति “इणो गा लुङि” । विजिग्यिरे इति ‘विपराभ्यां जे । सङ्गिटोर्जे’ ॥ ३१ ॥

नापचारमगमन् क्वचित् क्रियाः सर्वमत्र समपादि साधनम् ।

अत्यशेरत परस्पर धियः सत्रिणां नरपतेश्च संपदः ॥ ३२ ॥

अत्र मये निया निर्वापादिका अपचार विधिभ्रश नागमन् यज्ञसूत्रविधेरभ्यस्तत्वात् तथा सर्वमस्वर्ग साधनमुपकरणमाज्यादिकं समपादि सम्पन्नम् । किं च सत्रिणामृत्विजा धियो बुद्धयो रात्रश्च समृद्धय परस्परमन्योन्यमत्यशेरत जिग्यु । द्विगुणे दक्षिणादिकं निरूप्यमाणे चतुर्गुणस्य दौकनात् । समपादौति ‘चित् पठ’ । परस्परमिति कर्मपदम् । सत्र यज्ञो विद्यते येषां ते सत्रिणो याजका ॥ ३२ ॥

दक्षिणीयमधिगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजत्रजम् ।

दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यशिभ्रणद् दक्षिणाः सदसि राजसूयिकीः ॥ ३३ ॥

अथ स राजा सदसि पङ्क्तिशः पङ्क्तौ दक्षिणा व्यशिभ्रणद् ददौ । कास्ताः राजसूयस्य दक्षिणा राजसूयिकीः राजसूययोग्याः “तस्य दक्षिणा यशाख्येभ्यः” इति ठक् । किं कृत्वा एवंविधं विप्रसंघमवगम्य शुद्धा प्राप्य वा । कीदृशं पङ्क्तिपावनं स्वाध्यायश्रुतयमनियमादिभिर्यः पङ्क्तिं पुनीते स पङ्क्तिपावनः, अत एव च दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयम् “कडङ्करदक्षिणाञ्छ च” । राजा कीदृशः, दक्षिणोऽनुकूलो भक्तिमान् । व्यशिभ्रणदिति श्रणयतेर्लुङ् ॥ ३३ ॥ वारिपूर्वमन्विलासु संस्क्रियालब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।

भावि विभ्रति फलं महद् द्विजक्षेत्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

द्विजा एव क्षेत्रभूमयस्तासु राजा धनान्येव बीजमवपदुप्तवान् ददौ । कथं वारिपूर्वं जलमादौ दत्त्वा, एवंविधो हि विधिः । कीदृशीषु संस्क्रिया संस्कारः कुलपाठश्रुतादिकस्तया लब्धा शुद्धिर्निष्कल्मषत्वं याभिः पवित्राभिरित्यर्थः । कीदृशानि धनानि भावि भविष्यत् फलं स्वर्गादिकं महदक्षयं विभ्रति वहमानानि । किमिवावपदित्याह—बीजवत् । यथा कश्चित् रूपीयलो बीजानि वपति वारिपूर्वमादौ हि पानीयमारोप्यते । संस्क्रियया हलगोमयादिकया लब्धा शुद्धिरूपो याभिः । बीजान्यपि भावि शारदिकं फलं धान्यं महदलघु धारयन्ति ॥ ३४ ॥ किं नु चित्रमधिवेदि भूपतिर्दक्षयन् द्विजगणानपूयत ।

राजतः पुपुविरे विरेपसः प्राप्य तेऽपि विमलं प्रतिग्रहम् ॥ ३५ ॥

राजाधिवेद्यन्तर्वेद्यां विप्रपूगान् दत्तयन् यदपूयत पूतस्तत्किं चित्रं ? नैवाभ्यर्च्यम्, यतस्तेऽपि द्विजगणा राजतो शुधिष्ठिरादिमलमनिर्घ्नं शुद्धा पूतं प्रतिग्रहं प्राप्य पुपुविरे पूताः । अतश्च यत्र ग्रहीतारोऽपि पूयन्ते तत्र दातरि का गणना । कीदृशाद्राजतः, विरेपसो निष्पापात् धर्मिष्ठात् । सपापात्किल प्रतिग्रहो दोषाय । उक्तं च—“यो राज्ञः प्रतिग्रहाति लुब्धादुच्छास्त्रवर्तिनः । स यानि नरकान् घोरान् सपुत्रपशुवान्धव” इति ॥ किं न्विति, किंशब्दः काकाम् । नुरथ धारणे । नैव चित्रमित्यर्थः । वेद्यामधिवेदि । अपूयत, पुपुविरे इति कर्मकर्तरि । दत्तयन्निति “दत्तं शृद्धौ” । द्विजा वर्धन्ते राजा धनादिना वर्धयतीति देतुमक्षिच् ॥ ३५ ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनाः पाकशासनसमानशासनः ।

आशशाङ्कतपनार्णवस्थितेर्विप्रसादकृत भूयसीर्भुवः ॥ ३६ ॥

स राजा यद्दीर्घमूर्तिप्रसादकृत ब्राह्मणाधीनाश्चने द्विजेभ्यो ददौ, “द्वेये वा वे’ ति साति । किमवधिकमित्याह—आशशाङ्कतपनार्णवस्थिते कल्पान्त या वदित्वर्थ । कीदृशीस्ता स्वहस्तेन स्वहस्त एव वा कृत चिह्नमद्धो येषा तथा-विधानि शासनानि पट्टका यासु ता स्वहस्तकृतचिह्नशासना । नच कालान्त रेण राजान्तरात्तासा हरणमय, यतोऽसाविन्द्राक्रातुल्यादेशोऽनुकल्प्यादेश इत्यर्थ ॥ ३६ ॥

शुद्धमश्रुतिविरोधि विभ्रत शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसकरैः ।

पुस्तकैः सममसौ गण मुहुर्वाच्यमानमश्रुणोद् द्विजन्मनाम् ॥ ३७ ॥

असौ राजा द्विजगण वाच्यमानमाश्रिप कार्यमाणमश्रुणोत्, दक्षिता द्वि ब्राह्मणा स्वस्तिवाचन कुर्वत । किं केवल नेत्याह—पुस्तकै सम, पुस्तकानपि वाच्यमानानधौपीदित्वर्थ । अथ च पुस्तकै सम तुल्यमित्यर्थान्तरम् । तदेव साम्यमाह—द्विजगण तावत् शुद्ध पवित्र निर्मायम् तथाश्रुतिविरोधि वेदानि रोधि शास्त्र मीमासादिन विभ्रणम्, अवर्णसकरैश्चतुर्णा वर्णानामसाकर्येणो ज्वल निर्मलामसम्, ब्राह्मण्यस्थासाकर्याभिष्कल्मषमित्यर्थ । पुस्तका अपि शास्त्र पुराणादिन विभ्रति । कीदृश शुद्धमनपशुचम अश्रुतिविरोधि अवणम धुरम्, उज्ज्वल सुगोधम तथाविद्यमाना वर्णसकरोऽन्तरसाहस्य येषा तैरवर्ण सकरै मुलिपिभि पुस्तकै । वाच्यमानमिति वचैर्यन्तात्कर्मणि लकार । “अप्रजन्मा द्विजन्मा च ब्राह्मण सद्भिरिष्यते” इति ॥ ३७ ॥

तत् प्रतीतमनसामुपेयुषां द्रष्टुमाह्वनमग्रजन्मनाम् ।

आतिथेयमनिवारितातिथिः कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥ ३८ ॥

स आश्रमगुरु राजा द्विजानामातिथेय पूजा कर्तुं नाश्रमत् कान्विद्यत । कीदृशाना तदाह्वन यद्य द्रष्टुमुपेयुषामागतानामत एव प्रतीतमनसा हृष्टचेत माम् । स कीदृशोऽनिवारितातिथिरनिधिद्वार्यो यो य आगच्छति त तमसि ध्रेन मनमाचिन्वित्यर्थ । अतिथ्या साधु पूनादिनमातिथेयम् । गतप्रव्यग्रहस्य यनित्रसधारिणो रक्षकन्यादाश्रमगुरु गता । अश्रमविति लुह, पुषादिवा ष्टाण्य ॥ ३८ ॥

मृग्यमाणमपि यद् दुरासदं भूरिसारमुपनीय तत् स्वयम् ।

आसतावसरकाङ्क्षिणो बहिस्तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३६ ॥

तस्य राज्ञोऽन्ये राजानः स्वयमेव रत्नं श्रेष्ठं वस्तु आदायावसरकाङ्क्षिणः सन्नो बहिरेवासत तस्थुः । कीदृशमर्थ्यमानमपि यद् दुरासदं दुष्पापं यतो भूरि-  
सारमत्युत्कृष्टं तदपि न स्वल्पमपितु प्रभूतमुपदीकृतं दौकनिकार्थमानीतम् ।  
आसतेति लङ् । उपदोषायनम् ॥ ३६ ॥

एक एव वस्तु यद्ददौ नृपस्तत् समापकमलक्ष्यत क्रतोः ।

त्यागशालिनि तपःस्रुते ययुः सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥ ४० ॥

एक एव राजा यदुपदीकृतं दौकनिकार्थमानीतं धनं ददौ तदेव यज्ञस्य  
समापकमलक्ष्यत, तेनैव क्रतुर्नूनं समाप्यतेति बुद्धमित्यर्थः । धर्मात्मजे पुनरशेषरा-  
जकधनान्यपि क्षयमगमन्, सर्वमेव ददावित्यर्थः । यत्स्त्यागशालिन्युदारे ॥ ४० ॥

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत् तथा येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः ।

स्पर्शितैराधिकमागमन् मुदं नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

अस्य राजस्तथा तेन प्रकारेण ददतः प्रीतिरभवत् येन तस्य प्रियकारि-  
णो नृपा उपायनैः स्पर्शितैरस्मै निवेदितैराधिकं मुदमागमन् जह्युः, न त्व-  
धिवेश्म निहितैर्गृहे निहितैः । सर्वमेव कथमस्माभिर्वस्तु न निवेदितमिति  
तच्छ्रिया (चेतस्य) चिन्तयन्नित्यर्थः । स्पर्शो दानम् । उक्तं च—“विश्राणनम-  
तिसर्गः स्पर्शनमतिसर्जनं वितरणं च । दानं वैहायसिकं प्रादेशनमंहतिश्च  
तथे”ति ॥ ४१ ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः शिष्यभूतमशिपत् स कर्मणि ।

सस्पृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरैर्गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

स राजा क्षपितारियं नृपं लघुन्यपि कर्मणि द्वाररक्षादावशिपद् न्ययुक्तं  
स नृपोऽन्यैरनियुक्तैर्नृपैः साभिलापं महता गौरवेण दृष्टः कीदृगेण पुण्यभाग्यं  
राजा स्वयं न्ययुद्धतेति । शिष्यभूतं शिष्यरूपतां प्राप्तम् । शिष्यः किल यत्र  
तत्र नियुज्यते । अशिपदिति शासेर्लुङ् । “सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे”ति । “शास  
दृद्दलोः । शानियमिधमीतां चे”ति ॥ ४२ ॥



आदिकोलतुलितां प्रकम्पनैः कम्पितां मुहुरनीदृगात्मनि ।

वाचि रोपितवतामुना महीं राजकाय विषया विलेभिरे ॥ ४३ ॥

तेन राज्ञा राजकाय नृपवृन्दाय विषया विलेभिरे देशाः प्रसादीकृताः । कीदृशेन वाचि महीं रोपितवता कुर्वता, मनसा किल निश्चित्य वाचोच्यते दीयतामिदमस्येति । अथ च वाचि महीं रोपितवता विभ्रतेत्यर्थान्तरम् । कश्चिद्वाचि भुयं विभर्ति यः सत्यं विभर्ति सत्येन भूमिभिंयते । कीदृशीं महींमादिकोलतुलितां श्रीधराहपरिच्छिन्नाभियत्यसाविति । तथा यातैरसकृत् कम्पितां चालितामत एव वाचि रोपिताम् । चलितं किल रोप्यते । कीदृशीं वाचि श्रीधराहगात्मा स्वभावो यस्याः सा । महार्थत्वात् केनचित् तुलिता नापि कम्पिता जितेति व्यतिरेकोक्तिः ॥ ४३ ॥

आगताद् व्यवसितेन चेतसा सत्त्वसम्पदविकारिमानसः ।

तत्र नाभवत्सौ महाहवे शात्रवादिषु पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥ ४४ ॥

तत्र महाहवे महायज्ञे राजसूयेऽसौ राजार्थिनो याचकात् पराङ्मुखो नाभवत्, यद्यस्मै रुरोच तत्तस्मै ददावित्यर्थः । यतः सत्त्वसम्पदा श्रीदार्यप्रकर्षणाविकारिमानसो लोभेनाहतचित्तः । कीदृशादर्थिनः, नृपान्मया नूनं दारिद्र्यमघापास्यमिति व्यवसितेन निश्चितेन मनसागतात् । कस्मादिषु पराङ्मुख इत्याह—शात्रवादिषु । शत्रुरेव शात्रवः, तस्माद्यथा योद्धुं कृतनिश्चयादसौ महाहवे महारणे सात्त्विकत्वात् पराङ्मुखो न भवति । यद्वशात् कार्पण्यविषादभयादीनि घेतस्यवस्थितिं न वध्नन्ति तत्सत्त्वम् । ह्यतेऽस्मिन्नाज्यमिति हवो यज्ञः “मृदोरप्” । आह्वयन्तेऽस्मिन् भटा इत्याहवः संप्राप्तः “आङि युञ्जे” । महांश्वासावाहयो महाहवः “श्रान्महतः” ॥ ४४ ॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहुर्याच्यते स्म स न कालमक्षिपत् ।

नादिताल्पमथ न व्यक्तथत प्रत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥ ४५ ॥

स राजा याचकमवज्ञया नादर्शत् सगोरवमद्राक्षीत् । कदाचित् सकृत् प्रार्थितो भवेत्तस्याह—मुहुः पुनः पुनयाच्यते स्म । कदाचित् प्रथममननुष्ठानादसकृद्याच्चा स्यदित्याह—कालक्षेपं नेवारुरोत् । घनाथया तु मुहुर्मुहुर्याच्चा, अर्थिवदुत्थाह्वा कदाचिदेकवारं दातव्यं यद्भुभिर्वारैर्दयादित्याह—अल्पं नादित ।

कदाचित् स्थाघार्थं बहु दद्यादित्याह—अथ दानं दत्त्वा न व्यक्तयत कीर्तनेना-  
 स्थाघत अकतिथतन्वात् । कदाचित्पश्चात्तापं भजेदित्याह—इष्टमपि प्रत्तं दत्तं  
 नान्वशेत दत्त्वा नादूयतेत्यर्थः । अनुशयः पश्चात्तापः । न न कालमक्षिपदिति  
 पाटे एको नञ् याञ्चया सम्बध्यते, शीघ्रदानाघ्रासकृद्याच्यते इत्यर्थः । प्रदीय-  
 ते स्मेति प्रत्तम् । “अत्र उपसर्गात्तः” ॥ ४५ ॥

निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः परोऽभवत् ।

वार्युकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्यभूपरम् ॥ ४६ ॥

दानशौण्डमनसस्त्यागहेवाकिचित्तत्वात् राज्ञो निर्गुणोऽपि परो विमुखो  
 नाभूत् निराशो नागच्छत् । परः शत्रुरन्यो वा । ननु पात्रे देयमित्युक्तं तत्कथं  
 निर्गुणस्यापि ददावित्याह—अपस्तोथानि वार्युकस्य वर्षणशीलस्य मेघस्य कि-  
 मूपरं वर्ज्यं, कुभूमाद्यप्यसौ वर्पत्येव । कृतोन्नतेः खं व्याप्नुवतः । वर्पति तच्छी-  
 लो वार्युकः, तद्योगेऽप इति “नलोकाव्यये” ति पष्ठीनिषेधः । ऊगे भूदोषोऽस्ति  
 यत्र तदूपरं “ऊपसुपिमुष्कमथो रः” । दाने शौण्डः सक्तो दानशौण्डः—“समर्मा  
 शौण्डैः” ॥ ४६ ॥

भूयोऽपि दानशौण्डत्वं भङ्गान्तरेणाह—

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं न स्म वेद न गुणान्तरं च सः ।

दित्सया तदपि पार्थिवोऽर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ॥४७ ॥

स राजा याचकं गुणी अगुण्यश्चेति न व्यचारयत्, अयं गुणी दानार्हः,  
 अयमगुण्यो निर्गुणो न देयमस्मै इति नालुलोके, सर्वेभ्य एव ददावित्यर्थः । क-  
 दाचित् गुणदेषी स्यान्नेत्याह—तस्य गुणेष्वधिकं न न प्रेमापितु प्रीतिरेव । क-  
 दाचित् गुणान्तरज्ञो न स्यात् तदवश्यमेव समदृष्टिर्भयतीत्याह—गुणानामन्तरं  
 विशेषं न न स्म वेदापितु विवेद । कथं तर्ह्यविचार इत्याह—दित्सया दातुमि-  
 च्छया । गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानव्यमनित्वेन गुणिनमगुण्यं न न व्यचार-  
 यत् । अर्थयतेऽवश्यमित्यर्थी । यदि वा “अर्थाश्चामनिहिते” । गुणा विद्यन्ते य-  
 म्यासौ गुणी गुण्यश्च “अत्र हनिः । अन्येभ्योऽपि दृश्यते” इति । यच्च ‘प्रमादमुं  
 नारद इत्ययोः सः’ इत्यत्र यो द्विर्तायाभावो न्याय्यः स ‘वेदान्यत्र च  
 ॥ ४७ ॥

दर्शनानुपदमेव कामतः स्वं वनीपकजनेऽधिगच्छति ।

प्रार्थनार्थरहितं तदाभवद् दीयतामिति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

इह लोद् लिङ् वा ददाति प्रार्थनाया प्रीये च वर्तते । उक्तं च—“देहि देहीति ददत मैव देहीति याचत । अहो गिरितृणप्रथ्या वचस सारपरगुते”ति ॥ परं स्थिते तदा तस्मिन्काले दीयतामित्यतद्वचनं प्रार्थनालक्षणैर्नाथेन रहितं सदतिमर्जनं एव त्यागविषय एवाभवत्, ददाते प्रीय एव लोद् उदपादि नतु प्रार्थनायामित्यर्थः । कुत इत्याह—वनीपकजने याचकलोके दर्शनानुपदमेयालोकसमन्तरमेव कामतो यथेच्छं स्वं धनमधिगच्छति । यावद्धि ते दीयतामिति नावुवन्त तावत् तान् हर्षैव राजा गञ्जपतिमादिदेशेति कुत, प्रार्थनार्थत्वमयाचितमेव राजा ददावित्यर्थः ॥ ४८ ॥

नानवाप्तवसुनार्थकाम्यता नाचिकित्सितगदेन रोगिणा ।

इच्छताशितुमनाशुषा च न प्रत्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४९ ॥

अर्थकाम्यता धनेच्छुना तत्सद् सभामुपेयुषा प्राप्तेनानयाप्तवसुनाप्राप्तार्थेन न प्रत्यगामि न प्रतीप गतमपितु धनमासाद्य, तथा रोगिणा व्याधितेनाचिकित्सितगदेनानुमूलितव्याधिना न प्रत्यगाम्यपि नु स्वस्थेन, अशितुमिच्छता च नाशुषाभुञ्जेन न प्रतिगतमपितु हृत्तेनेति सर्वकामप्रदत्वोक्तिः । अर्थमिच्छतीत्यर्थकाम्यति “काम्यश्च” । चिकित्सित इति कित्तेऽर्थाधिप्रतीकारे “शुक्तिज्जिह्वयमन्” । अनाशुषति अघ्रातेनंप्रप्यंस्य क्षसौ रूपम् । उपेयुषेति त्विण् । प्रत्यगामीति भावे ॥ ४९ ॥

स्यादयन् रसमनेकसंस्कृतप्राकृतैरकृतपात्रसंकरैः ।

भावशुद्धिविहितैर्मुदं जनो नाटकैरिव यभार भोजनैः ॥ ५० ॥

तदा जनो शुभुदितो लोको भोजनैर्मुदं यभार भुञ्जानस्तुतोप । कीदृशं मम मधुगादिव पद्भिधमाम्यादयन् अनुभवन् । कीदृशंभोजनं अनकानि यद्गुनि ममृतानि मामादीनि प्राृतानि च फलादीनि यत्र । यद्गानकानि च तानि ममृतानि प्राृतानि चेति कर्मधारयः । द्रव्यान्तरेण मस्कार्यं पक्वापक्वं मा ममार्णित्वादिकं भोजनं ममृतम्, अन्येषु द्राक्षादिवमनाहार्यं प्राृतम् । तथा एव पादसकरं सत्भोजनं येषु । भावशुद्ध्या निर्मलेन चित्तेन विहितैर्दसैरेव

विधैर्भोजनैर्जनो मुमुदे नाटकेरिव । नाटकेरपि सामाजिको जनस्तदा नुतोपेत्यर्थ ।  
 औपम्यसहोक्तिरलङ्कारोऽयम् । यन्ने हि दशरूपकमपि प्रीतये प्रस्तूयते । कीदृशो  
 जन रस शृङ्गारादिक नवविध स्वादयन् अनुभवन् । रसाना ह्यास्वादनाद्रसत्वम् ।  
 उक्तं च—अनेकद्रव्यसयुक्तेर्व्यञ्जनैर्वहभिर्घृतम् । आस्वादयन्ति भुञ्जाना भक्त भक्त  
 भुञ्जो यथा ॥ भावाभिनयसञ्ज्ञान् स्थायिभावास्तथा नरा । आस्वादयन्ति मन  
 सा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः, इति ॥ कीदृशैर्नाटकेरनेक सस्वृत प्राकृत च य  
 पाम् । सस्कृतभाषाया अनेकत्व गद्यपद्यरूपण प्राकृतभाषायास्तु भागधशूरसं  
 नादिभेदेन । तथाकृत पात्राणां सकरो येषु । यस्य पात्रस्य येन सह प्रयोग  
 निर्गमौ तस्य तेनैव यत्र कृतावित्यर्थ । भावा रत्यादयो द्वितीयसर्गदर्शितास्तेषा  
 शुद्धिरसकरस्तथा विहितैः । रसविभागेन हि भावा उक्ता ॥ ५० ॥

रक्षितारमिति तत्र कर्मणां न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् ।

अक्षतानि निरवर्तयत्तदा दानहोमयजनानि पार्थिवः ॥ ५१ ॥

स राजा तत्र मखे विष्णु क्रियाणां गोपायकं त्रियुज्येतीत्यमस्वण्डानि दा  
 नहोमयजनानि निरवर्तयत् समापयत् । परस्वतापादनं दानम्, अज्ञावाज्यादिप्र  
 क्षेपो होम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग । कीदृश हरिं दुष्टदमनक्षमं विर्मा  
 दिनाशसमर्थमत एव रक्षाधिनियोग ॥ ५१ ॥

एक एव मुसलैष मुन्वतां शौरिरित्यभिनयं वितन्वती ।

यूपमङ्गुलिमिवोदनीनमद् भूशशलतुलिनाङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

भूर्यूपमुदनीनमदुन्नमयामास । यत्रसमाप्तो हि र्यादिर शाशप पालाश शा  
 मीलो वा यूपोऽवनौ राप्यते । कीदृश त चशालनं यूपकटकनं तुलितमनुकृत  
 मङ्गुलीयकं करशास्त्राभरणं येन । उत्प्रेक्ष्यत—इत्यतो हेतारभिनयं वितन्वती  
 अङ्गुलिमिवोदनीनमदुदशिधियत् । कुत इत्याह—मुन्वतां यायजूकानामेव शौरि  
 रथ मुसला शोभन सहाय । परमेतेन सख्या यज्वना निर्विघ्नं यज्ञं समाप्यते  
 इति चिन्तयन्ती भूर्विस्मयधशाच्छाटिकां ददती अङ्गुलीयकभूयितामङ्गुलिमिव  
 सचशालं यूपमुन्नम्रीचकारेत्यर्थ । शोभनं सखा मुसला न पूजनादिना  
 टजभावं । मुन्वन्तो यज्वानं “मुन्नो यज्ञसयागे” इति शता । इतिहेतौ । उ  
 दनीनमदिनि भययतेलुं । अङ्गुली भयमङ्गुलीयकं “जिह्वामूलाङ्गुलेदृष्टं” ॥५२ ॥

इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।

अर्घदानमनु चोदितो वचः सभ्यमभ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

इत्थमुक्तेन प्रकारेण विततक्रमे सविस्तारपरिपाटीके मध्ये, अथ शन्तनोः सुतो भीष्म सभ्य सभाया वक्तु योग्य वचनमभ्यधितावोचत् । यतोऽर्घदानमुद्दिश्य तपस सुतेन चोदितं पृष्टं, धर्ममाचार वीक्ष्यालोच्य । यज्ञान्ते द्यौर्षो गुणवते देव । अनुर्लक्षणे कर्मप्रवचनीयसङ्ग ॥ ५३ ॥

त्रिमभ्यधादित्याह—

आत्मनैव गुणदोषकोविदः किं न वेत्थ करणीयवस्तुषु ।

यत्तथापि न गुरुन् न पृच्छसि त्वं क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥

करणीयवस्तुषु कृत्यशरीरेषु मध्ये किं त्व स्वयमेव न वेत्थ न जानासि, स त्वमेव कार्यमवपीत्यर्थं । यतोऽसि गुणदोषकोविदो युक्तायुक्तवस्तथापि यत् गुरुन् न न पृच्छसि तत्र प्रश्ने क्रमोऽयमिति कारणम् । “प्रष्टव्या गुरुव. किले” त्याचार-शक्त्यन पृच्छसि ननु सशयान इत्यर्थं । किमिति कर्मपदम् । वेत्थेति “विदो लटो वे”ति सिपस्थल । इति वा युधिष्ठिराभिप्राय - क्रमोऽयमिति निर्दिश्यते । स किल मनुते क्रमोऽयं यद्ब्रू पृच्छामीति । कोपिदशब्द पृषोदरादिः ॥ ५४ ॥

प्रवृत्तमाह—

स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

अर्घभाज इति कीर्तयन्ति पदं ते च ते युगपदागताः सदः ॥ ५५ ॥

पडिमानर्घभाज इति पूज्या इति कीर्तयन्ति शिष्या वृषन्ति । कास्तानित्याह- स्नातकं साहज्येदाभ्यापिनम्, गुरुमाचार्यम्, अभीष्टं प्रियम्, ऋत्विजं याजकम्, मेदिनीपतिं पार्थिवम्, संयुजा सह संयुक्तमपीत्यर्थं । संयुक्तं सन्धीं जामाता च । ते च स्नातकादप्यपडपि तत्र युगपत् तुल्यकालमेव सदः सभासागता प्राप्ता, अत्र सर्वांनयं पूज्यत्वात् पूजयस्तेति भावः । उक्तं च—‘आचार्यमृत्विजं चैव संयुक्तं च युधिष्ठिर । स्नातकं च प्रियं चैव पड्याहान् नृप तथे’ति ॥ अर्घभाज इति जसन्त, द्वितीयाभापस्तु नारदवन्, स्नातकादिभ्यस्तु कर्मत्याङ्गवत्येव यथामुमिति । स्नातकं समाप्तवेदवतम् “स्नातात् वेदसमातात्रि”ति कन् ॥ ५५ ॥

‘ते च ते युगपदागता सदः’ इत्येतदेव द्रढयति—

१ ‘ज्यान्’ क थ ग पाठः ।

शोभयन्ति परितः प्रभाविणो मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः ।

त्वन्मुखं मुखभुवः स्वयंभुवो भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥ ५६ ॥

स्वयंभुवो मुखभुवो ब्रह्मणो वक्त्राज्जाता ग्राहणा उच्यन्ते, ते तत्र मुखं रा-  
जानश्च परितः शोभयन्ति । कीदृशा द्विजास्तावत् प्रभाविणस्तप प्रभावयुक्ता,  
मन्त्रशक्त्या वेदयत्न विनिवारिता निवर्तिता आपदो विपादिकृता ये, परलो-  
कजिष्णवश्चिरजीवित्वात् परलोकजेतार, शुभाचारत्वाद्वा नजय । राजानोऽपि  
प्रभवन्तीति प्रभाविण प्रभुशक्तियुक्ता, मन्त्रशक्त्या नीतिशास्त्रवलेन विनिवा-  
रितव्यसना, परलोकस्य शत्रुलोकस्य जिष्णवोऽभिभाविन । प्रभाविण इति प्र-  
भावोऽस्त्येषामितीति “प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु चे”ति एत्वम् । दन्त्यपाठे  
त्यावश्यकं णिनि न भाभूपूर्कमी”ति वृत्तत्वनिषेध ॥ ५६ ॥

आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक् पार्थ! सत्कृतिमकृत्रिमाममी ।

एक एव गुणवत्तमोऽथवा पूज्य इत्ययमपीप्यते विधिः ॥ ५७ ॥

हे पार्थ पृथासूनो अमी गुणिनः ज्ञातकादयोऽकृत्रिमा महतीं सत्कृतिम-  
हंणा पृथक्पृथक् प्रत्येकमाभजन्त्यहंन्ति, पश्चात् सनिधौ पडप्यर्घ्या इत्यर्थः ।  
अथवा पदसनिधावप्येक एवैषा कश्चिद्गुणवत्तम उत्कृष्टगुणान्वितोऽप्यर्घ्य  
इत्ययमपि विधिरिप्यते । तथा च पाराशर्य - एषामकैकशो राजभर्ग्वे आनीयता  
मिति । अथर्वेणा धरिष्टाय समर्थोयोपनीयता’मिति ॥ ५७ ॥

उच्यता क एक इत्याह—

अत्र चैप सकलेऽपि भाति मां प्रत्यशेषगुणबन्धुरहंति ।

भूमिदेवनरदेवसङ्गमे पूर्वदेवरिपुरहंणां हरिः ॥ ५८ ॥

अस्मिन् द्विजलृपसमागमेऽपिलेऽपि हरिरहंणा पूजामहंतीति मा प्रति-  
भाति, भगवानेवार्थ इति मम प्रतिभासते इत्यर्थः । यतोऽप्येषाणा गुणाना वन्धु ।  
यन्नन्यसिन्नास्पदमिति वन्धु, यदि वा वन्धुरिव वन्धु । तथा पूर्वदेवाना  
दैत्याना रिपुजिष्णु । असुरा पूर्वदेवा स्यु । भाति मा प्रतीति प्रतिशब्दो नि-  
पातो भिन्नमम क्रियापदात्पूर्वो बोद्धव्यः । “हामतियोगे” इति द्वितीया ॥ ५८ ॥

ननु मादृश एव वसुदेवात्मजस्तत्कथं भवताह पूर्वदेवरिपुरित्वाशङ्क्याह—

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान् मैनमानमितदैत्यदानवम् ।

अंश एष जनतातिवर्तिना वेधसः प्रतिजनं कृतस्थितेः ॥ ५६ ॥

एव हर्षि वशीकृतदत्यदानव भवान् मर्त्यमात्र मानुषमात्र मा अवदीधरत्  
मा शास्तीत् मा बुद्धास्त्वम् । कस्तर्ह्यमित्याह—वेधस प्रजापतेर्नारायणस्याशो  
भाग एष । कदाचिद्वेधा अपि मर्त्यं स्यादित्याह—जनतातिवर्तिन सकललो  
कानिक्रान्तस्य दुर्ज्ञानस्येत्यर्थ । तथा प्रतिजन कृतस्थितेरात्मरूपत्वात् । एतच्च  
विरुद्धप्रायम् । अथदीधरदिति अवधारयतेर्लुङ् ॥ ५६ ॥

अन्यच्च कीदृगण इति प्रसङ्गात् स्तोत्रम्—

ध्येयमेकमपधि स्थित धियः स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।

आमनन्ति यमुपास्यमादराद् दूरवर्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

य योगिनोऽप्यात्मज्ञा एवधिधमामनन्ति कथयन्ति । कीदृशमेक प्रधान  
ध्येय चिन्त्य स्थूलरूपतया सूक्ष्मरूपतया तु धियो बुद्धेरपधि अमार्गे स्थि-  
तम् । पुरषो हि मनसाऽप्यविषय । उक्तं च—'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य  
मनसा सह'ति । यदि वा बुद्धितत्त्वातिश्रमण तत्पथे न स्थितम्, अन्या हि  
बुद्धिरन्यश्चात्मा । विरुद्धं घेतत् । यो हि बुद्धेरगोचर स कथं ध्येयो भवेत्,  
अविरोधस्तु उक्त एव । तथा स्तुत्यं स्तवाहं यत उत्तममुत्कृष्टम् । पूर्ववच्चा  
तीतवाक्पथमुल्लङ्घितवाग्गोचर वाचामविषयम् । यश्च वागविषय स कथं  
स्तूयते, अथ च 'नमो विष्णवे इति सर्व एव स्तोति तत्त्वतस्तु वाचा न गो-  
चर 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति न्यायेन । तथा चादरात् प्रयत्नादुपास्य  
जपोपवासादिना सेव्यम् अथ च सुष्ठु दूरवर्तिन दुष्पापमनेकजन्मलभ्यम् ।  
यश्च दूरस्थ स कथं सेय । निषयमेदेन विरोध परिहार्य इति तु केचित् ।  
मानिना हि भगवान् ध्येय स्तुत्य उपास्यश्च अन्येषां तु बुद्धेर्वाचो मन  
सश्च दूरवर्ती । अपयीति 'पयो विभापे'ति समासान्तो विभापित । आमन-  
न्तीति न्ना अभ्यासे "भो मन" ॥ ६० ॥

पद्मभूरिति मृजञ्जगद्रजः सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।

संहरन् हर इति त्रितस्तमस्त्रंधमेप भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

एष भगवान् त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रेध त्रिधा भवति । तथाहि

जगत् सृजन् रजोगुणं श्रितः सन् पद्मभूरिति भवति, तथा सत्त्वं श्रितो जगत् स्थितिं सक्रियत्वं नयन् प्रापयन् अच्युत इति भवति, तथा जगत् संहारंस्तमोगुणं श्रितो हर इति भवति। उक्तं च—“रजोजुषे जन्मनि सत्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे । अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नम” इति ॥ त्रयः प्रकारास्त्रैधं “द्विष्यांश्च धमुज्” ॥ ६१ ॥

सर्ववेदिनमनादिभास्थितं देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।

क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषमसुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

अमुं हरिं पुंविशेषं पुरुषविशेषमीश्वराख्यं विदुः पातञ्जला अविदन् । कौहशं सर्ववेदिनं सर्वज्ञम्, अनादिं पुगणं, देहिनां प्राणिनामनुजिघृक्षयानुग्रहे चक्षया वपुर्देहमाश्रितमान्मरूपत्वात्, ईश्वरस्य हि भूतानुग्रहं वर्जयित्वा देहाश्रयणे नान्यत् कारणम् । तथा क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम्, अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः, कर्माणि शुभाशुभानि, तेषां फले विपाकस्तस्य भोगोऽनुभवस्तेन वर्जितं त्यक्तं, यदा प्रकृतिपुरुषयोरभेदे भोगः । क्लेशाश्च कर्माणि च फलभोगश्च तैर्वर्जितः । उक्तं च—“क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः” इत्येतच्च तच्छास्त्रादेव सुबोधम्, इह तु विचारे ग्रन्थगौरवं स्यात् ॥ ६२ ॥

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः ।

यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥

इह भगवति ये भक्तिमन्तो भक्तास्ते नित्यध्यानधीर्गणापाः सन्तोऽस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेर्निर्वहणं यान्ति । संसृतिः संसारो जन्ममरणप्रबन्धः स एव क्लेशस्तेन वा क्लेशः रोदः स एव नाटको मायाभवत्वात्, तेन वा विडम्बना वितारणा लज्जा (नस्याः) विधिः कृतिस्तस्य निर्वहणमन्तं यान्ति गच्छन्ति, भूयः संसारदुःखं नानुभवन्तीत्यर्थः । यत एव भक्तवत्सलो भक्तानुकर्मा । विडम्बना वितारणा । जननमरणप्रबन्धो हि विडम्बना मनस्विनः । अन्याऽपि नाटकस्य निर्वहणार्थं संधिं याति । ‘मुग्धप्रतिमुग्धकर्माविमर्शनिर्वहणानि पञ्च नाटकेषु संधयः’ । रीणं नष्टम् । रीड ण्ये “श्रोविनश्चे”ति निष्ठा-  
नत्यम् ॥ ६३ ॥

ग्राम्यभावमपहातुमिच्छुवो योगमार्गपतितेन चेतसा ।

दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये यं विशन्ति यशिनं विमोक्षयः ॥ ६४ ॥



यं भगवन्तं विमोक्षवो मुमुक्षवो विशन्ति लीयन्ते तेन सायुज्यं यान्ति  
 अपुनर्निवृत्तये भूयः संसारमनागन्तुम् । उक्तं च—“मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म  
 न विद्यते” इति । यतो ग्राम्यभावं त्रैगुण्यं संसारित्वमपहातुमिच्छवस्तित्यक्षयः ।  
 जननमरणप्रयन्धानुभवो हि पुनरुक्तत्वाद् ग्राम्यत्वं । ग्राम्यः किलैकत्र सक्तो  
 भवति, यो हि ग्राम्यत्वं त्यक्तुमिच्छति स कथं नाम ग्राम्यमध्ये गणयेयेति दुर्गं  
 पुरं प्राविशति, योगमार्गपतितेनाध्यात्मपथसक्तं मनसा । कीदृशं हरिं दुर्गं दुरा-  
 सदम्, न हि सर्वः परं स्थानं प्राप्नोति । एकमुत्कृष्टं, वशिनं विभुं स्वतन्त्रम् ।  
 यदि वा वशिनो वश्यात्मानो योगिनः । विरोधालङ्कारः । यः किल विमोलुर्मोक्ष-  
 मात्मानमिच्छति चौरादिः स किमिति दुर्गमेव विशति । विमोक्षमिच्छुर्विमोक्षुः  
 “मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा” धर्म्यासलोपश्च ॥ ६४ ॥

आदिनामजननाय देहिनामन्नतां च दधनेऽनपायिन ।

विद्यते भुवमधःसदाथ च ब्रह्मणोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥ ६५ ॥

एवंविधायाम्मे नमः । कीदृशाय भूतानामादितां कारणत्वं विभ्रते, अविद्य-  
 मानं जननं जन्म यस्य तस्मै अजननाय अजाय, त्वं जगतः कारणं तव तु न  
 किञ्चिदित्यर्थः । विरुद्धं चैतन्-यो न जायते स कथमादेत्वं विभ्रतिं । तथा दे-  
 हिनां रुद्ररूपेणान्ततां क्षयं दधते, अविद्यमानोऽपायो नाशो यस्य तस्मै अनपा-  
 यिने नित्यायानन्ताय जगदन्ताय चेत्यर्थः । यश्चान्तत्वं दधाति स कथमनपायी  
 स्यादिति विरोधः । तथानन्तरूपेण भुवं विभ्रते दधते, अथ च ब्रह्मणोऽप्युपरि  
 तिष्ठतेऽवस्थिताय सर्वोत्कृष्टत्वयोगात्, यदि वा ब्रह्मलोकादूर्ध्वं भगवतोऽवस्थितेः ।  
 यश्च पातालस्थः स कथं ब्रह्मलोकमधः कुर्यादिति विरोधः । “अनाद्यन्ताय जगतो  
 जन्मसंहारकारिणे । सर्वगाय नमस्तुभ्यं वास्यार्थोऽयमिह स्थितः” इति ॥ ६५ ॥

केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजतिसंहशास्त्रयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

‘सृज विसर्गः,’ ‘हृज हरणे संपूर्वः,’ ‘शासु अनुशिष्टौ, इक्षितपौ धातुनिर्देशे’  
 पते धातव इह भगवति विषये केवलं कर्तृवाचिनः प्रत्ययान् एवलुत्तृतियादीन्  
 दधत्युपपादयन्ति नतु कदाचित् कर्मणि कारके कर्मवाचकान् । एष ब्रह्मविष्णु-  
 रुद्ररूपेण जगत् सृजति संहगति शास्ति च । उक्तं च—“विर्ध्वं जगन् सृजति यः  
 परमादिदेवो यश्च स्थितिं त्रिभुवनस्य विभुर्विद्यते । यश्चोपसंहरति सर्वमिदं

युगान्ते तस्मै नमो भगवते पुरापोत्तमाये"ति ॥ नत्वेप सृज्यते द्वियते शिष्यते वा । 'ष्टुम् स्तुता'वित्यय धातुरत्र विपरीतकारक, कर्मण्येव प्रत्यय दधाति नतु कर्तरतीत्यर्थं । भगवान् हि ब्रह्मादिभि स्तूयते नत्वेप क्वचिन् स्तौति । सृजती त्यादावाद्यर्थप्रदण तेन रक्षत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । कारकमत्र कर्तृकर्मणी ॥ ६६ ॥

तत्र मर्गमाह—

पूर्वमेप किल सृष्टवानपस्तासु वीर्यमनिवार्यमादर्धौ ।

तत्र कारणमभूद्विररमय ब्रह्मणोऽसृजदसाविद जगत् ॥ ६७ ॥

इह भगवान् पूर्वमादौ किलाप ससर्ज, तासु वाप्सु दुसह वीर्यं रेत आदधा चित्तेप, तत्र वीर्यं ब्रह्मण कारण द्विररमय सोवर्णमभवत् । किं तदिति चेदागमादण्ड स ब्रह्मा इद जगदसृजत्, तेन विष्णु कथ स्रपेति न घह्वय मिति भाव । किल आगमे । एव हि मनु —“सोऽभिष्याय शरीरान् स्वात् सि सृजुर्विंविधा प्रजा । अथ एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ तत्र जहे स्वय ब्रह्मा सर्वलोकपितामह ।”इति ॥ ६७ ॥

मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ सिन्धुनाथशयने निपेतुपः ।

गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभोर्यस्य नैद्रसुखविप्लतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

यस्य च विभो पुरा पूर्वं सृष्टिकालेऽधिशय्याया सुपुप्सतो मधुकैटभौ ज्ञानवेन्द्रो नैद्रस्य सुखस्य विप्लता क्षण जग्मतु, यत परिप्लवौ चपलौ निद्रासुख मसमापयन्तो । एतेनायाम उक्त । मत्कुणाविव, यथा यस्याचित्सुतास्य मत्कुणां दश न्तौ हस्तस्पर्शमात्रेणैव नष्टवित्यर्थं । पुरा गच्छत संति“लट् स्ते” । पुर इति पाठे पुरोऽग्रत । परिप्लवौ चापलमाचरन्तौ भ्रमन्ताविति योजना ॥ ६८ ॥

श्रौतमार्गसुगगानकोविदब्रह्मपदचरणगर्भमुज्ज्वलम् ।

श्रीमुग्नेन्दुसविधेऽपि शोभते यस्य नाभिसरसीसरोन्मृम् ॥ ६९ ॥

यस्य च विभोर्लम्बीवक्त्रशशिमनिधावपि नाभावेन सरस्यामस्त गानते नतु मद्बुधितम् । इन्दूदयादि पद्मानि मर्मालन्ति । व्रीहश श्रुतिर्वेदन्तम्याय श्रौत स चासी मार्गं श्रौतमार्गो वेदमार्गस्तस्य सुगम् सुगकारि वा यद्गान पाठस्तत्र कोविदश्चतुरो यो ब्रह्मा स एव पदचरणो भृङ्ग स गर्भे गर्भो वा यस्य तत्तथोक्तम् । ब्रह्मा हि भगवतो नाभिपद्मे प्रतिगमति, भगवत्प्रपि श्रुतिपद्युग कारित्वात्चतुर्धमगर्भे भवति । उज्ज्वल मनोजन्ममयर्माप । मर्मोऽशब्द

विष्पत्यादि ॥ ६६ ॥

सत्यवृत्तिमपि मायिनं जगद्वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।

जन्म विभ्रतमजं नवं नवं यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

य भगवन्तमेवविधमाहु । किंभूत सत्यवृत्तिं परमार्थचेष्ट ब्राह्मरूपत्वात्, मायिन मायातत्त्वात् व्यक्तरूपत्वात् । 'देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यये'ति माया बुद्धिस्तत्त्वविशेषो वा । यश्च सत्यवृत्तिं स कथं मायावी भवेत् । माया कण्ठ । तथा जगद्वृद्धमाय कारणत्वात्, तथोचितनिद्र परिचितयोगस्वापमर्भक बालम् । उक्तं च—'बाल स्वपिति यश्चक' इति । यश्च निद्रालुर्बाल, स कथं वृद्धो भवेत् । तथा जन्म विभ्रतं रामादिरूपत्वात्, तत्त्वतस्तु जन्मरहितमात्मरूपत्वात् । उक्तं च— न जायते न म्रियते इति । यश्च जन्म विभ्रतिं स कथमजं स्यात् । तथा नव नवमभियत्वात्, अथ च पुराण पुरुषमाय पुरुषनित्यमीश्वरम् । यश्च पुराण स कथं नवो नवो भवेत् । अपि सर्वान् विरोधे । मायतिं प्रीत्यादि । नव नवमिति वीप्साया हित्वम् ॥ ७० ॥

इदानीं प्रादुर्भावमुरोः स्तोति—

स्फुन्धधूननविसारिकेसरच्छिप्तसागरमहाप्रवामयम् ।

उद्धृतामिव सुहृत्तमैक्षत स्थूलनासिकवपुर्वसुन्धराम् ॥ ७१ ॥

अथ भगवान् स्थूलनासिकवपुर्वराद्वरूपं सन् उर्वीं क्षणमात्रमनुद्धृतामप्युद्धृतामिवेक्षत ददर्श धिवेद । यतोऽसकम्पनेन विसारिभिः प्रसृते बेसर सटे, क्षिप्त भेरित सागरस्य सम्पन्धी महास्रव उदकपूते यस्यास्ता तथोक्तामतश्च दृश्यरूपत्वात् उद्धृतामिव मने । अथ च महाशक्तिषोभादुद्धृतामिवावोधीत्यर्थान्तरम् । "अस्थूलादि ति निषेधात् स्थूलनासिकाशब्दे अज्जनासिकाया' इति अज्जनस्यविधेरभाव । यन्तु धारयतीति यमुन्धरा । सन्नाया भृवज्जि' इति स्रग् मुमागम ॥ ७१ ॥

दिन्धकेसरिचपुः सुरद्विषो नैव लब्धशममायुधैरपि ।

दुर्निवाररणकण्डु कोमलैर्वक्ष एष निरवापयन्नखैः ॥ ७२ ॥

एष देवा नृसिद्धदेहो तिरण्यकशिपोर्वत करजेनिरवापयत् शमं निन्दे, व्यदारयदित्यर्थ । कीदृशं दुर्निवारं निरसितुमशक्या रणकण्डुं समरदपों यस्य, शत एषाधुधैर्यज्ञादिभिरपि नैव लब्धशमं प्राप्तान्तम् अतश्चोप मृदुभिर्नखररी शमदित्यनायास प्रतिपाद्यते । यस्यापि मदती कण्डुर्भवति तस्य कश्चित् को

मले सुस्पर्शनखैस्ता शमयति । दिव्यञ्चासौ केसरी दिव्यकेसरी दिव्यकेसरीष  
वपुर्गस्यासौ दिव्यकेसरिवपुर्नरसिंहमूर्ति । निरघापयदिति वातेर्षिचि पुष् ॥ ७२ ॥

वारिधेरिव कराग्रवीचिभिर्द्विभ्रतङ्गजमुग्वान्यभिभ्रतः ।

यस्य चारुनखशुक्लयः स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

यस्य च नृसिंहमूर्तेश्चारुनखशुक्लयः स्फुरन् उल्लसन् यो मौक्तिकप्रकरो मु  
क्ताफलनिषय स गर्भो गर्भे वा यासा तद्भावस्तत्ता ता दधु मौक्तिकानि च  
भ्रुवित्यर्थ । यतः कराग्रेरेव वीचिभिर्द्विगुणजयत्राण्यभिभ्रतो दारयत सिंहाणा  
जातिस्वभावो हि करिषिदारणम् । कस्येवत्याह—वारिधेरिवेति । यथाग्धेर्वीचि  
भिर्द्विभ्रमुग्वान्यभिभ्रत शुक्लयः स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतः विभ्रति वगद्यत्तरङ्ग  
सङ्गाद्धि शुक्लीना कषाटभेदो भवति ॥ ७३ ॥

दीप्तिनिर्जितविरोचनादयं द्यां विरोचनमुताद्भीच्छतः ।

आत्मभूरवरजाविलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

य स्वर्पतेरिन्द्रस्यावरजत्वमनुजयमाययौ । ऋदृशस्य विगचनसुताद्वले  
दिव जिघृक्षत , तेन महेन्द्रत्व हतमभूत् । यताऽसौ दीप्तिनिर्जितविरोचनस्ते  
जसा न्यङ्कृतसूर्य । कौदृशोऽयमात्मन एव भूर्जन्म यस्य स आत्मभूरज ,  
अत एवावरजाविलप्रजो जगन्नेष्ट । एतेन कर्माधीनत्व निरस्तम् । आत्मभू  
रित्यङ्गिने पुत्रहितार्थं जातो ननु कर्मप्रेरित इत्यर्थ । विरोचना अर्केन्दुवद्वय ॥ ७४ ॥

किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्यमहसन्न दानवः ।

तावदस्य न ममौ न भस्मले लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ॥ ७५ ॥

तदा च यावद्दानव इत्य नाहमत् तावदस्य क्रमो न भस्मले न ममौ न य  
वृते यतो लङ्घितार्कशशिमण्डल मयं यार्षी । कथ नाहमदियाह—एष वामनो  
ऽप्यप्रमाण किं क्रमिष्यति कियन्तो भुव व्याप्स्यतीति । तेन चि क्रमप्रयमार्थि  
तम् । क्रम पदचित्तप । किलेत्युपहासे ॥ ७५ ॥

गच्छन्तापि गगनाग्रमुच्चैर्यस्य भूधरगरीयसाद्घ्रिणा ।

प्रान्तकन्धर इवापलो बलिः स्वर्गभर्तुरगमत् सुयन्धनाम् ॥ ७६ ॥

यस्य च सम्बन्धिताद्घ्रिणा पादेन प्रान्तकन्धर इवापला निधेणे बलि  
स्वर्पते शस्य सुबन्धना, सुमेत यथ्यत इति सुबन्ध तन्नामगमत्, अङ्गशेने

वद्व इत्यर्थं । यस्य हि गले पाद क्रियते स निश्चेष्टत्वात् सुवन्धो भवति । की  
दृशेनाद्घ्रिणा उच्चकेरुतेन भूधरगरीयसाद्रिवृहता अत एवाकाशप्रान्त क्राम  
ता । य किल नभ आक्रान्त स कथं भूख्यस्य कन्धरामाकामेत् । स्वर्ग  
भर्ता स्वर्गभर्तेति वृद्धन्तेन समास । तस्य सुवन्धतामिति नरकस्य जिप्यु  
वत्प्रयोग ॥ ७६ ॥

क्रामतोऽस्य दृष्टुर्दिवौकसो दूरमूरुमलिनीलमायतम् ।

व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्मतिस्पर्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥

तदा चास्य दूरमत्यर्थं त्रिक्रामतो नाकिनो ब्रह्मरुष्णमायतमूरुमेक्षन्त । उ-  
प्रेत्यते—त्रिपथगाजलसरणीष्यया कालिन्दीजलपूरमिवोद्गतम् ॥ ७७ ॥

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवस्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि वाधते ॥ ७८ ॥

यस्य हरे किञ्चिदप्यपकर्तुं राधितुमक्षमाऽशक सन् राहुरधुनापीन्दु वाधते  
प्रसति । कीदृश कायनिग्रहाद् दहनाशादात्तरे । अथ यदि हरिणा तस्य शि  
रश्चिन्न त चासा वाधितुमशक सन् निरागस शशिन किमायात येन तमत्ती  
न्याह—कान्त तजायुक्त यद्वस्त्र वैष्णव तेन सदृशी आकृति शोभा यस्य त  
कान्तवस्त्रसदृशाकृतिम् । स मिल हस्तिवाधायामशकस्तत्पुरीषे क्रोध मुञ्चति य  
च्छार्ङ्गि राधितु न शक्नोति तन्मुखन्दुसाम्याच्चेन्दु वाधत । कृतीत्युल्लुण्ठनायाम् ।  
एतावता चासो कृती कृतार्थ मूर्खोऽय तद्वाधया वरुण्डि वेत्तीत्यर्थं । लोक  
हितार्थमेनेन राहो शिरश्चिन्नमिति तात्पर्यार्थं ॥ ७८ ॥

संप्रदायविगमादुपेयुपीरेप नाशमविनाशिविग्रहः ।

स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतीर्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७९ ॥

एष हरिरत्रिगोत्रजो दत्त इत्यभवत् पूर्वं दत्तात्रेयो नास्त्रभवत् । किमर्थम्  
त्रिमुनेर्गोत्र शिष्यायेत्याह—श्रुतीर्दत्त स्मर्तुम् यत् संप्रदायविगमाद्वागमना  
शान् नाशमन्तधिमुपयुर्था प्राप्ता । पूर्वं हि द्वावशतपरिस्थामनावृणै सर्वे न  
प्रमभूदित्यागम । एष तर्हि कथं स्मरतीत्याह—अप्रतिहतस्मृतिरनप्रधान यतो  
ऽविनाशिविग्रहश्च शाश्वतिरुद्देशो निय इत्यर्थं । जगद्विनाशं न जन्म गृह्णा  
ति । उक्तं च—“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य  
तदा माश तृणाम्यह मिति ॥ संप्रदाय उपदेशपरम्परा एतानो धर्म । श्रुतीरिति

शेषत्वाविघ्नया पशुग्रमावः ॥ ७६ ॥

रेणुकाननयतामुपागतः शातितप्रचुरपत्रसंहतिः ।

लूनभूरिभुजशाग्वमुज्झितच्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

एष रेणुकायास्तनयतां पुत्रत्वं रामरूपेण प्राप्तः सन् अर्जुनवनं कार्तवीर्य-  
मेव काननमेवंविधमकरोत् । कीदृशं शातिता नाशिता प्रचुराणां पत्राणां वाह-  
नानामश्वेभरथादीनां संहतिः सघातो यस्य, तथा लूनाश्लिङ्गा भूरयो बहवो  
भुजा एव शाखा यस्य, सहस्रबाहुः किलासावभूत् अत एवोज्झितच्छायं त्य-  
क्तकान्ति, भार्गवरामो भवन्नेष एवार्जुनं जघानेति वाक्यार्थः । अन्योऽपि कुपितो-  
ऽर्जुनानां वृक्षाणां वनमेवंविधमेव करोति । अत्र पत्राणि पर्णानि, छाया आत-  
पाभावः । रेणुका जमदग्निभार्या ॥ ८० ॥

एष दाशरथिभूयमेत्य च ध्वंसितोद्धतदशाननामपि ।

राक्षसीमकृत रक्षितप्रजस्तेजसाधिकविभीषणां पुरीम् ॥ ८१ ॥

एष देवो दाशरथिभूयं दशरथसुतत्वं रामत्वं प्राप्य रक्षसामिमां राक्षसीं  
पुरीं लङ्कां ध्वंसितोद्धतदशाननामपि तेजसाऽधिको विभीषणस्तद्भ्राता यस्या-  
स्तामधिकविभीषणामकृत, रावणं हत्वा विभीषणस्वामिकां चकारेत्यर्थः । अपि-  
विरोधे । यस्यां हि भयकारी दशमुखो हतः सा कथमत्यर्थंविभीषणा स्यात् ।  
रक्षितप्रजो रक्षोवधात्पालितभुवनः । दाशरथेर्भावो दाशरथिभूयम् “भुवो भावे”  
इति क्यप् । विभीषणशब्दो नन्द्यादिः ॥ ८१ ॥

निप्रहर्तुममरेशविद्विषामर्थितः स्वयमथ स्वयंभुवा ।

संप्रति श्रयति सूनुतामयं कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

अथ सांप्रतमयं कश्यपावतारस्य वसुदेवस्य पुत्रत्वं श्रयति भजते, यतः  
स्वयं ब्रह्मणा देवारीणां कंसकेशिकालनेमिचाणूरचंचादीनां निप्रहर्तुं पेष्टुमर्थितो  
नतु कर्मप्रेरित इत्यर्थः । विद्विषामिति “जामिनिप्रहणे”ति कर्मणि षष्ठी । कश्यपः  
प्रजापतिस्नम्यांगो वसुदेव इत्यागमः ॥ ८२ ॥

नात नौदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाथ वयमुत्सहामहे ।

यः सुरैरिति सुराघवल्लभो वल्लवंश्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

यद्य देवः सुरैः पूर्वमधुना च वल्लवंगित्येयं महेशमुक्तः । देवेन्तापद्—हे

तात ! त्वया विना वयमुदधिप्रिलोडन प्रति सागरमन्थने नोत्सहामहे न शक्ना ।  
गोपैस्तु—तात ! त्वया विना वय दधिप्रिलोडन प्रति नो उत्सहामहे न समर्था ।  
सुरौघबलभो देवप्रिय , जगत्प्रभुस्त्रिभुवनेश्वर । त्वदिति पञ्चमी ॥ ८३ ॥

नात्तगन्धमवधूय शत्रुभिश्छायया च शमितामरश्रमम् ।

योऽभिमानमिव वृत्रविद्विपः पारिजातमुदमूलयद्विवः ॥ ८४ ॥

यश्चेन्द्रस्य स्वर्गात् पारिजातकतकमुदमूलयत् जहार अभिमानमिवाहङ्कार  
मिव, द्वयमपि जहारेत्यथ । वृत्रहरणान्मानगलाने । कौटश त रिपुभिरवधूय  
तिरस्त्वत्य नात्तगन्धमगृहीतसौरभम् यत्नेन शत्रुभिर्गन्धो यस्य नानुभूत इत्यर्थ ।  
यदि वा अवधूय परात्रित्योदमूलयदिति योज्यम् । छायया चापासितो देवाना  
श्रमो येन । अभिमानोऽपीन्द्रस्य शत्रुभिर्नात्तगन्धोऽभिभूत । 'आत्तगन्धोऽभिभू-  
न स्यात् । तथा च छायया प्रभावेण शमितामरकमम् ॥ ८४ ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया मुञ्चतः सपदि शंभुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरवाद्विलोचनम् ॥ ८५ ॥

य च हरिं चण्डमारुतमिव खरवाततुल्य समेत्य चेदिपस्य शिशुपालस्य  
तृतीयेनेत्र प्रदीपवन्निरवात् शशाम नष्टम् । यथा चण्डमारुतमासाद्य दीप शा  
म्यत्येवमेन दृष्ट्वा चैद्यस्य नेत्र निरवादित्यर्थ । अत एव ललाटलेखया तत्क्षण-  
मेव शत्रुविभ्रम त्र्यक्षलीला त्रिनयनसारूप्य मुञ्चतो जहत् । तृतीयेनेत्रसङ्गात्  
किलासा हेरण सदृशो नत्वन्वयार्था । एवमप्रागम—'शिशुपाल पुरा जातस्त्रिनेत्रो  
हि चतुर्भुज । पितरौ चाथ त दृष्ट्वा हातु वै चक्रतुर्मतिम् ॥ अथोच्चचार नभसो  
वागेवमशरीरिणी । नेत्र त्याज्यो महाव्राजा धीमान् वीरो भविष्यति ॥ स चास्य  
बधको भावी य दृष्ट्वा न भविष्यत । याह नेत्र च सहसा तस्माद्दे पाल्यता  
मयम् ॥ कौतुकादथ त द्रष्टु सर्वे वणां समागमन् । अर्चापूर्वं नृपोऽथाङ्गे पुर  
नेया न्यवेशयत् ॥ नामां प्राप विकार च वृष्णादन्यत्र गन्धवात् । त दृष्ट्वा व्य  
थिता माता वर वृष्णमयाचत ॥ नयोऽप्यय त्वया देव पुत्रो मे दीयतामिति ।  
सहिष्ये शनमागालीत्यथोपाच हरिस्त्रिदे' ति ॥ "नां रत्नो गुरुयुता रथोद्धते" ति ॥ ८५

यः कोलतां बल्लवतां च त्रिभ्रद् दंष्ट्रासुदस्याशु भुजां च गुर्वीम् ।

मग्नस्य तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलस्योद्दरणं चकार ॥ ८६ ॥

यद्य भगवान् कोलता मूर्धरता बल्लरता गोपत्य च त्रिभ्रद् दंष्ट्रा भुजा वाशु  
उदस्योत्तिथ्य तोयापदि वृष्टिस्य गोमण्डलस्योद्दरणं चकार । औपम्यमत्र वो

हृद्यम् । यथा पूर्वं कोलतां विभ्रद् दंष्ट्रामुदस्याशु गोमण्डलं पृथ्वावलयमुल्लहार,  
एवमधुना वल्लवतां विभ्रद् भुजामुद्यम्य तोयापदि मग्नस्य गोमण्डलस्य सुरभि-  
वर्गस्योद्धरणं चकारेत्यर्थः । दुःखेन तीर्यते इति दुस्तरा कृच्छ्रोच्चारः । “तौ जौ  
गुरश्चेद्भवतीन्द्रवज्रा” ॥ ८६ ॥

धन्योऽसि यस्य हरिरेव समञ्च एव दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।  
दत्त्वार्थमन्न भवते भुवनेषु यावत् संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम्  
॥ ८७ ॥

अन्यच्चेदमाह—युधिष्ठिर ! धन्योऽसि पुण्यवांस्त्वं यस्यैव भगवान् विष्णुः  
समञ्च एव प्रत्यक्षः । कदाचिदसौ सुदर्शनः स्यादित्याह—यो यज्वभिर्यापजूकै-  
र्मन्त्रेषु यज्ञेषु दूरादर्पाज्यते अत्रत्यक्षोऽपि पूज्यते, अतश्च त्वमन्न भवते विष्णवे-  
ऽर्घं दत्त्वा पूजां विधाय जगत्सु यावत्संसारमण्डलं भूवलये तावत् साधुवादमवा-  
प्नुहि, इदं कृपण्यभाक् युधिष्ठिरो यस्य योगिभिरप्यदृश्येन भगवता नारायणेन  
स्वयं पूजा गृह्णीतेति यशो लभस्वेत्यर्थः । धन्यः पुण्यवान् । धनं प्रयोजनमस्येति  
तु व्युत्पत्तिमात्रं तैलपायिकावत् । “स्वर्गादिभ्यो यत्” । यज्वा सम्यक् य इष्टवान्  
“सुयज्ञोः क्वनिप्” । अन्नमवच्छेद्यः पूजायाम् । “इतराभ्योऽपि दृश्यते” इति तृच् ।  
वदनं वादः साधित्यादिको वादः साधुवादः । “मयूरव्यंसकादिः” । वसन्तति-  
लका वृत्तम् ॥ ८७ ॥

भीष्मोक्तं तदिति वचो निशम्य सम्यक्

साम्राज्यश्रियमथ विभ्रता नृपेण ।

दत्तेऽर्घं महति महीभृतां पुरोऽपि

त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥ ८८ ॥

इति धीमाघमदृष्टिरचिते शिशुपालवधकाव्ये कृष्णार्घदानो नाम चतुर्दशः  
सर्गः ॥ १४ ॥

इतीत्यं तद्वीष्मोक्तं वचनं निशम्य सम्यगादरेण श्रुत्वा, अनन्तरं राज्ञा रा-  
जन्यकप्रत्यक्षं विष्णवेऽर्घं दत्तेऽपि स जगत्वनर्घ एवाभूदपरिच्छेद्य एयासीत्  
सर्वोत्कृष्टत्वादज्ञातस्वरूपत्वाच्च । यस्मै चार्घ्यं दत्तः स कथं नामानर्घः स्यादिति  
शान्दो विरोधः । महीभृतां पुर इति साभिप्रायम् । कीदृशेन नृपेण साम्राज्यश्रियं  
विभ्रता—“राजसूयेन येनेष्टं मण्डलस्येश्वरश्च यः । शान्तिं यथाप्रया राज्ञः स स-  
प्राडभिर्धायते” इति । तद्वचनः साम्राज्यं, ततः धीशन्देन पर्याप्तमाम्बः कर्मधा-  
रयो वा । राजसूययाजित्वात् तदा तस्य साम्राज्यलक्ष्मीधारणम् । विरोधात्तद्वारः ।  
महर्षिणी वृत्तम् । “सौ जौ गरुडकदशकैः महर्षिणी स्यात्” ॥ ८८ ॥

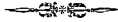
इति धीमाघमहोपाख्यायवर्ष्य—शानन्ददेवायनि—श्रीवत्सभदेवाचार्यविरचितायां माघकाम्य-  
सारटीकायां सन्देहविर्षायणायथायां कृष्णार्घदानो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥



अथ

## शिशुपालवधकाव्ये

पञ्चदशः सर्गः ।



अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विपः ।

मानमसहृत् न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥१॥

युधिष्ठिरेण तत्र यज्ञे भगवतो मानमर्चां विहितम् अथ चेदिपतिः शिशु-  
पालो नासहृत् न चक्षाम न सेहे, हरेः सपर्यां नाभ्यनन्दत । क्रीडशं मानं  
पाण्डुतनयेन युधिष्ठिरेण कृतम् । क, तत्र तस्यां संसदि समायाम् । किमर्थं  
नासहृत् । द्विशब्दो हेत्वर्थे । मानिनां मानवतामुन्नतानां यस्यान्मनश्चेतः परवृ-  
द्धिमत्सरि भवति, परवृद्धिरन्योन्नतिस्तत्र मत्सरोऽमर्षोऽस्यास्तीति । तथा च  
भारविः—“प्रकृतिः खलु सा मर्हायसः सहते नान्यसमुभक्तिं यये”ति । उद्रता  
वृत्तम् । “तरसोदिता सजसलेषु नसजगुरुकेष्वथैकतः । सत्सु भनजलगुरुषु  
नतः सजसा जगौ च भवतीयमुद्रता” इति ॥ १ ॥

पुर एव शार्ङ्गिणि सवैरमथ पुनरमुं तदर्चया ।

मन्युरभजदवगाढतरः समदोषकाल इव देहिनं ज्वरः ॥ २ ॥

अथामुं चैवं मन्युः कोपो भूयोऽभजत् शिधाय, यतः पुर एव पूर्वमेव  
भगवति सवैरं क्षामर्षम् । क्रीडशो मन्युस्तदर्चया भगवत्पूजयावगाढतरः । कः  
किमिव भजते—समौ दोषकालौ धातुसमयौ यस्य तथाविधो यथा ज्वरो देहि-  
नं प्राणिनं भजते । दोषा मान्यहेतवः, कालो हेमन्तादिः । तथाहि वसन्तः  
श्लेष्मकालस्तत्र च यदा श्लेष्मवर्धनं भोजनं दध्यादिकं श्लेष्मप्रकृतिर्नरो मुद्ग्ले  
तदा तस्य गाढतरो ज्वरो भवति, अन्यदा तु तावन्मात्रम् । दोषो धातुरत्र  
॥ २ ॥

कथं ज्ञायते चुकोपासाविति तदनुभावानाह—

अभिनर्जयन्निय समस्तनृपगणमसावकम्पयत् ।

लोलमुकुटमणिररिम शनैरशनैः प्रकम्पितजगत्त्रयं शिरः ॥ ३ ॥

असौ चैव सकल राजक भर्त्सयन्निव शनेर्मन्थर सगर्वं शिरो दुग्धाव ।  
कीदृश लोला कम्पवशाञ्जला मुकुटमणिरश्मयो यस्य, तथा अशनै सपद्येव  
प्रकम्पित भीषित त्रिभुवन येन ॥ ३ ॥

स वमन् रुपासु घनघर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः ।

खेदजलक्षणकरालकरो निरभात् प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स चैवोऽमर्षेणासु वमन् वाष्प मुञ्चन् निरभात् नितरा यर्मा, तथा घनो  
बहलो<sup>१</sup> घर्मं खेदाम्भस्तेन विगलदुच्छ्वसदुरु विशाल गण्डमण्डल कपोलस्थल  
यस्य, तथा खेदजल घर्मोदक तस्य कणा विन्दवस्ते करालो दन्तुरो करो पाणी  
यस्य । उत्प्रेक्ष्यते-कुञ्जर इव दन्ती यथा । कीदृश त्रिधा प्रभिन्न त्रिभिर्नैत्रग  
ण्डकरैर्मदस्यार्थी कुञ्जर इव स्रोतस्त्रयगलितमददुञ्जरतुल्य इत्यर्थ । त्रिधा भि  
न्न कुञ्जर द्वासौ निरभात् प्रतिभासते स्मेति वा याजना ॥ ४ ॥

सनिकामघर्मितमभीक्ष्णमधुवदवधृतराजकः ।

क्षिप्तवहलजलविन्दु चपुः प्रलयार्णवोत्थिन इवादिस्फुरः ॥ ५ ॥

स शरीरमत्यर्थमधुवदकम्पयन् । कीदृश निकामघर्मित भ्रशस्त्रिजम्, अत  
एव क्षिप्तवहलजलविन्दु अनश्च कल्पान्नादधिमध्यादादिवराह इवोत्थित ।  
स किल जलादुत्थायान्मान धुन्यन् उदकविशुषश्चिक्षेप । अवधृतराजको भ  
र्मितन्रपमण्डल । अधुवदिति धू विधून्ने<sup>१</sup> इत्यस्य ॥ ५ ॥

क्षणमाश्लिषद् घटिनशैलशिखरकठिनांसमण्डलः ।

स्तम्भमुपहितविधूनिमसावधिकावधृन्नितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

स चैव स्तम्भ स्थूणा क्षणमाश्लिषन् स्तम्भ निपसाद । कीदृश घटित  
योजित शैलशिखरमित्र कठिनमस स्क्न्धो यत्र, अत एवोपहितविधूनिं कृतक  
म्प चालितमित्यर्थ । अत एव चाधिकमवधृनिता क्षम्पिता ममस्ता समन्  
नया येन, असलो बलवान् "धत्मासाभ्या कामग्ले" । तस्मिन्पश्च कम्पकर  
णे कारणम् । आश्लिषदिति लुङ् । पुपादित्रादद्, फसदिशम्ब्यालिङ्गने, तथा  
प्राणिविषयम् ॥ ६ ॥

कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य गमितमरुचत् पिशङ्गताम् ।

क्रोधमयशिखिशिखापटलैः परितः परीतामिव धाहुमण्डलम् ॥ ७ ॥

अस्य चेद्विपते कनककटककान्तिभिः कपिशित भुजचक्रमरुचत् वभौ ।  
उत्प्रेत्यते—क्रोपोत्थितवह्निज्वालापुञ्जं समन्तात् परीत व्याप्तमिव । अरुचदिति  
“शुद्भ्यो लुङ्” ॥ ७ ॥

कृतसंनिधानमिव तस्य पुनरपि तृतीयचक्षुषा ।

क्रूरमजनि कुटिलभृ गुरुभ्रुकुटीकठोरितललाटमाननम् ॥ ८ ॥

तस्य मुख क्रूरमजनि भीषण जात, यत् कुटिलभृ विषमितभुकम्, तथा  
गुर्व्यां भ्रुकुम्भा कठारित कर्कशित दुर्निरीक्ष्य कृत ललाट यस्य । उत्प्रेत्यते—  
भूयोऽपि तृतीयेनाक्ष्या कृतसंनिधानमिव विहितावस्थानमिव भ्रुकुटिनयनयो  
सादृश्यात् । पूर्व चासौ त्रिनेत्रोऽभूत् ॥ ८ ॥

अतिरक्तभावमुपगम्य कृतमतिरमुष्य साहसे ।

दृष्टिरगणितभयासिलतामवलम्बते स समयो सखीमिव ॥ ९ ॥

अमुष्य शिशुपालस्य दृष्टिः समया समापवर्तिनीमसिलता स्वह्यष्टिमवल  
म्बते स, सङ्गमसाधद्राक्षीदित्यर्थः । यत् साहसे हरिवधे कृतमति, तथाग  
णितभया तूर्णैरुत्त्रासा । दृष्टिद्वारेण तस्यैव विशषणे एते बोद्धव्ये । किं  
कृत्वा अतिशयेन रक्तभाव लोहित्यमुपगम्य प्राप्य क्रोधाङ्घ्रि रङ्गन्व जायते ।  
कामिवावलम्बते स सखीमिव, यथा कान्चित्तरुणी साहसेऽकार्ये कृतमतिरग  
णितभया तिरस्कृतमर्तुभीति क्वचिद्रक्तभाव व्यसनित्व प्राप्य समापस्था विश्वा  
सधारिणी सखीमवलम्बते श्रयति । मा हि तां धक्त्रि-अत्र पुरुषे मम मनो  
गत त्वमत्र शरणमिति ॥ ९ ॥

अरुक्रुद्धमलेन निजम्बुमुत्तरनभारभक्तकेशम् ।

अस्तचपलवलमानजनश्रुतभीमनादमयमाहनोच्चकैः ॥ १० ॥

अथ चेद्य पाणिमुकुलेन स्वमूरुमुच्चकैर्यगेनाहताताडयत् । कीदृशम् उरु  
तरनगाशमककेश गरीयोगरङ्गशैलकठिनमत एव अस्ते किमेतत्स्यादिति भीतैश्च  
पलैस्तरलद्वयैर्वलमानेर्विघ्नमानेर्जने श्रुतो भीमो नानो यस्य यत्र वा हनने ।

१ 'स्थानापमिव' क ख ग पाठः । २ 'तस्या' क ख पाठः ।

आहतेति “आङो यमहनः । स्वाङ्गकर्मकाञ्च” त्यात्मनेपदम् ॥ १० ॥

इति चुक्रुधे भृशमनेन ननु महदवाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत् किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ॥ ११ ॥

अनेन चेद्येनेतीत्यं भृशं चुक्रुधे । युक्तं चैतत्, यस्मादतिसंवृतिमत् गम्भीरमपि मनो महद्विप्रियमवमानं प्राप्य विकृतिं यात्यन्यथात्वमापद्यते, किं पुनर्यद्विसर्गनिरवग्रहं स्वभावनिरङ्कुशं, निरवग्रहमस्यतन्त्रमगम्भीरमित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रथमं शरीरजविकारकृन्मुकुलबन्धमन्वयथी ।

भाविकलहफलयोगमसौ वचनेन कोपकुसुमं व्यचीकसत् ॥ १२ ॥

असौ चैद्यः कोपमेव कुसुम वचनेन व्यचीकसद् व्याकोशयामास, गिरा कोपमाविश्वकारेत्यर्थः । कीदृशमिति कोपकुसुमसाधर्म्यमाह-प्रथममादौ शरीर-जैविकारैः सात्त्विकाङ्गिकैरनुभावैर्यर्मलौहित्योक्ताडनादिभिः कृतो मुकुलबन्धः कलिकाप्रादुर्भावो यस्य । शरीरविकार एव मुकुलबन्धः । तथा भावी भविष्यन् यः कलहो रणं स एव फलयोगो यस्य । कुसुमे हि मुकुलेन विक्रान्तेन फलेन च भान्यम् । न व्यथते इत्यव्ययो निर्भयः “जिहृत्तिविथीएवमे” त्यादिना इतिः । व्यचीकसदिति एयन्तात् कमेर्लुङ् ॥ १२ ॥

ध्वनयन् सभामथ सनीरघनरवगभीरवागभीः ।

वाचमवदादिति रोपवशामतिनिष्टुरस्फुटतराक्षरामसौ ॥ १३ ॥

अथानन्तरमसौ चैद्यः इति वक्ष्यमाणां वाचमवोचत्, सभां सद्यो ध्वनयन् प्रतिरवेण शन्वयन्, यतः सनीरो जनयुतो यो धनो मेघस्तस्य रवो गर्जितं तद्दहभोरा गम्भीरा कालान्तरस्थायिनी याग्यस्य, अभीर्निर्भयः । कीदृशीं वाचं रोपवशान् कोपवशादतिनिष्टुराणि भृशपरुषाणि स्फुटतराणि अभिन्यक्ताण्यक्षणाणि यस्यास्तामतिनिष्टुरस्फुटतगन्तराम् । अर्थस्य निष्टुरत्वादक्षराणामपि निष्टुरत्वम् ॥ १३ ॥

विमवददित्याह—

ननु सर्व एव समवेद्य कमपि गुणमेनि पूज्यताम् ।

सर्वगुणधिरहितस्य हरेः परिपजया कृम्नरेन्द्र को गुणः ॥ १४ ॥

हे कुरुनरेन्द्र ? कौरवनाथ ननु सर्वं एव कश्चित् कमपि गुणं पौरुषश्रुता-  
दिकं समवेक्ष्य पूज्यतामेति पूज्यते, गुणाः पूजाया निमित्तमित्यर्थः । यदि  
वा गुणं स्वप्रयोजनं पर्यालोच्य । अतश्चैवं स्थितेऽस्य हरेर्वानरतुल्यस्य सर्वैर्गु-  
णैः कृतज्ञत्वादिभिर्विरहितस्य विशेषेण वर्जितस्य परिपूजया को गुणः, एनम-  
र्चयित्वा न कश्चिद्गुणस्त्वयाप्त इत्यर्थः । ननुरमपे । कमपि स्वल्पमपीत्यर्थः ।  
हरिवानरः तत्सधर्मत्वाद्भगवानत्र हरिर्विवक्षितो यथागिर्माणवक इति । नच  
त्वं यादृशस्तादृशो येनागुणं पूजयसीति कुरुनरेन्द्रेत्यामन्त्रणपदेन सू-  
च्यते । अत्र च कविरतिभङ्गत्वाद्भगवत्कथाक्रममागतामपि निन्दामसहमानः  
प्रतीयमानां स्तुतिं व्यरचदिति तदर्थोऽधुना व्याख्यायते—हरेर्विष्णोः परिपू-  
जया कोऽगुणोऽपितु स्वर्गादिको गुण एवेत्यकारप्रश्लेषः । यदि वा परमताशङ्क-  
या किंशब्दः काकां, को गुणो ननु गुण एवेत्यर्थः । यदि वा को गुणो नीराग-  
त्वेन नैवास्य गुण उपकार इत्यर्थः । कीदृशस्य सर्वैस्त्रिभिरपि गुणैः सत्त्वरज-  
स्तमोभिर्विरहितस्य । निर्गुणो हि पुरुष इति सांख्याः । अत्र द्वितीयाधमेवा-  
र्थेन भिद्यते, प्रथमार्थे तु न किञ्चित् प्रयोजनम्, नहि तत्र तेन गुणनिन्दा कृता ।  
पूज्यतामिति कृत्यः । धात्वर्थस्य त्ववेक्षितैव कर्ता, ए एव हि समवेक्षते स  
एव पूजयते इति ल्यब् भवत्येव । सर्वो गुणान् दृष्ट्वा पूज्यते इत्यर्थः । वक्रश्ले-  
षोऽत्र, निन्दा स्तुतावलङ्कारः ॥ १४ ॥

तदेव निर्गुणत्वं दर्शयितुमाह—

न महानयं न च विभर्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनतां जगत्यनभिमानितां दधत् ॥१५॥

अयं हरिर्न महान् सर्वोत्कृष्टः । सर्वनाम सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्देशे । कदा-  
चिदन्येषां प्रधानानां गुणैः समः स्यात् तथापि पूज्यः, एतदपि नेत्याह—गुण-  
समतया गुणसाम्येन या प्रधानता विवक्षितत्वं तदपि न विभर्ति गुणवर्जित-  
त्वादिति भावः । निर्गुणत्वादन्येषां प्रधानानां मध्ये न गण्यते इत्यर्थः । गुण-  
समत्वमत्र प्रधानतायां हेतुः, तदभावे वा नापि प्रधानतां विभर्ति, यतोऽन्येषां  
गुणैरसम इत्यर्थः । गुणोत्कर्षाद्धि प्राधान्यमाप्यते । कदाचिन्महान् प्रधानं च न  
भवेद्यावद्दीनोऽपि न स्यात्तदपि नेत्याह—अनभिमानितां निरहङ्कारित्वं दधत्  
स्वस्यात्मनिश्चिराय जगति पृथग्जनत्वं हीनत्वं कथयति, प्राकृतो हि निरभिमानो  
भयति, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अयं न महान् महत्तत्त्वं न भवति, गुणाना-

चरो दुरासाध । अकृतज्ञोऽयमिति चाभ्यर्थं , इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु-एषोऽ  
भियोगिभिराभिमुख्येन योगभाग्भिरपिर्नृभिर्महीतु परिच्छेत्तु न शक्यते, आत्म  
तत्त्वस्य दुर्मानत्वात् । कीदृशेप अतिभूयन्मापि मुकृतेन यज्ञदानादिना दुरुपचरो  
दुरासाध , भङ्गिगम्यो हि भगवान् । कीदृशैर्नृभि भक्त्या शुचिभिर्निर्मलीमसै ।  
केचिन् तु परमताशङ्कया नन्काका व्यावृत्तते-नेप मुकृतेन दुरुपचरो योगिभिरपि  
न ब्रह्मेतु शक्यते, परन्तु तेरेवज्ञायते इत्यर्थं । यदुक्तं—“नाह वैदेर्न तपसा”  
इत्यादि ॥ १७ ॥

व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।

नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाप्ययम् ॥ १८ ॥

अयमनुचितोऽययोर्म्योऽपि स्वता व्रजत्यस्माकं ज्ञातिव्य याति, असमो  
ऽपि शिशुपालस्याह स्वजन इति वक्षीत्यर्थं । तथा जनै सविनय साचार सेवि  
तोऽपि पर शत्रुवेवाय त्रिभुवनस्य । पद्यमन्त्रतश्च सेवितोऽपि शत्रुस्तत्कथ  
जना सेवन्ते इत्याह—अपरिचिततयाज्ञातचित्तत्वेन । ते हि जानते, सा  
धुरेवाय संन्यते इति । यदि चापरिचितचित्ततया चक्षुचित्ततया अविश्यासह  
दयत्वेन सर्वजगत पर एवेति योज्यमिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—असौ स्वतामा  
त्मत्व व्रजति प्रतिपद्यते, क्षेत्रज्ञोऽयमित्यर्थं । लोकप्रसिद्ध्यात्र स्वशब्देनात्मो  
क्तं । आत्मात्मैयज्ञातिघनवचन स्वशब्द । सारया ह्यान्मान स्वशब्दवाच्य  
माह । कीदृशोऽयमनुचितोऽनभ्यस्तोऽज्ञेयोऽपि सविनयमेकाग्र्येण योगिभिरुपा  
सितश्चिन्तित , तस्मात् सर्वस्माज्जगतोऽयङ्गान्तरो विलक्षण । कुत अपरिचि  
तमसङ्गत चित्त मनो बुद्धिर्वा यस्य स अपरिचितचित्त , तद्भावस्तथा तथा ।  
अन्यो हात्मा अन्या न बुद्धि अन्यच्च चित्तम् । जगच्छेद प्राकृतो भाग  
॥ १८ ॥

उपकारिणं निरुपकारमनरिमरिमप्रिय प्रियम् ।

साधुमितरमबुध बुधामित्यविशेषतः सततमेव पश्यति ॥ १९ ॥

अयमुपकारिणमपकारिण चाविशेषेण पश्यति अपकारिणमिवोपकारकम  
व्यमौन्यया उष्वा पश्यतीत्यर्थं , इत्यहत्तत्त्वज्ञयनम् । एवमन्यत्र । तथाहि  
शत्रुमनरं मित्रम् । नाय नियमो यन्मित्रमुपकार्येव भरति, अनुपकारकश्च श  
त्रुदेति पृथगुपादानम् । मित्रमपि नोपनुरते निरुपकारी चाशत्रुपि सभवति ।  
अप्रिय द्वेष्य, प्रिय मनोह, साधुमार्यमितर रालम्, अशुध मूर्खं बुध परिह

तम् । इतिरुहनिदशे । यया निन्दा । स्तुतौ तु निर्गुणत्वात्पुरुषस्य समदृष्टि  
त्वम् ॥ १६ ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।

दुःखमयमनिशामाप्तयतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥ २० ॥

अयं परस्यान्यस्य किञ्चिदपि मनागपि नोपकर्तुमिच्छति, उपकारकरणे  
बुद्धिरेवास्य न भवतीत्यर्थः । कदाचित् परोऽनुपकारी स्यादित्याह-उपकारक  
न्यापि अत एवैतदर्थमनिश दुःखं क्लामाप्तयत प्राप्तस्य । कदाचिदमुष्य प  
र स्यात्तदप्रत्युपकारित्वेन तथा लज्जादोषा मवेदित्याह-बहुगुणतया श्रुतशौर्या  
दिगुणसद्भावेन प्रधानता मुख्यत्व दधतो विधत्त । तदेतेन पूर्वोक्तो दृढीकृतः,  
इति निन्दा ॥ अथ च स्तुतिरेव-अयं परस्य बुद्धितस्यस्य प्रधानसङ्गकस्य  
किञ्चिदपि नोपचिकीर्षति इत्यत्र हि पुरुषो न सन्नियः । कीदृशस्य पुरुषप्रवृत्ति  
द्वारेणोपकारकस्य, तथा बहुवचनयाऽपि ये गुणास्तद्भावेन प्रधानता प्रकृतित्व  
दधतः । सत्त्वरनस्तमासि प्रधानम् । तथा दुःखं जननमरणादिकं सदा प्राप्त  
स्य सर्वं हि बुद्धिरनुभवति न पुरुषः ॥ २० ॥

स्वयमक्रियः कुटिलमेव तृणमपि विधातुमक्षमः ।

भोक्तुमविरतमलज्जतया फलमीहते परकृतस्य कर्मणः ॥ २१ ॥

एष देव परकृतस्यान्यनिष्पादितस्य कर्मणः त्रियाया फलभोक्तुमीहते वा  
ञ्छति कथमलज्जतया निरपत्त्रेण । कदाचिदैश्वर्यादेव स्यादित्याह-आत्मना तृण  
मपि कुटिलं कतुमक्षमोऽसमर्थोऽनीशः, यतोऽत्रियोऽलम् । अशक्या स्वयं नि  
ष्क्रियः परार्थानोऽन्यदत्तेन विरट्ठनं जीवतीति वाक्यार्थः । इति निन्दा ॥ अथ  
च वाक्यावप्यालोचनया स्तुतिः-एष भगवान् परजनितस्य बुद्धितस्य कर्म  
णः शुभाशुभस्य फलं सुखदुःखामकं भोक्तुमीहते । आत्मा हि फलभागिति  
त्याग्याः । कीदृशेय इति पुरुषस्य स्वरूपमाह-स्वयमक्रियो निष्कर्मा, तथा तृण  
मपि कुटिलं कर्तुमनीशः । निलज्जव हि निर्गुणत्वात् ॥ २१ ॥

य इमं समाश्रयति काश्चिद् उदयविपदोर्निराकुलम् ।

तस्य भवति जगतीन्द्रकृतः पुनरुद्भयो विकरणत्वमेयुषः ॥ २२ ॥

यः काश्चिद् मूर्ख इमं कृष्णं समाश्रयति मेवते तस्यास्मिन् ससारं पुनः  
पुनरुद्भयो भवति इति मनुशान्तिप्रभृतिर्भवतीत्यर्थः । यत एतन्मुदय विपदि

च निराकुल निश्चिन्तम् । आश्रितस्य यदि सम्पत्ततोऽस्य न सुख, यदि वा  
विपत्ततो नैव दुःखमित्यर्थ । कीदृशस्य तस्य विकरणात्वं सृष्टिमेवुप प्राप्तस्य,  
एतदाश्रयणाद् स सृष्ट एव । साधनसामग्रीकेत्य विकरणत्रयमिति निन्दा ॥  
स्तुतिस्तु—य रुक्षिद्यागी एव परमात्मान सेवते तस्य विकरणात्त्वमेवुपो न  
पदेहस्य पुनरिह संसार कुत उद्भवो जन्म, सुख एवासावित्यर्थ । कीदृशममु  
मुदयविषदानिराकुलमन्यप्रमविक्रियन्वान् । करणानीन्द्रियाणि । एवुप इत्याड  
पूर्वस्येण कसु । 'उपेयिमानि' त्यत्र हि उपसर्गनिर्देशे तन्म ॥ २२ ॥  
गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमन्विलमन्यवस्थितैः ।

याति सुचिरमतिवालनया धृतिमेक एव परिवारितो जडैः ॥ २३ ॥

अय सर्वमेव गुणिमपि जनमतिवालनयातिचापलेन द्विवा अयवस्थितै  
श्चपलैर्जनैरज्ञै परिवारित तन् अजन्मक एव धृतिं याति' प्रीयते । एतद्वर्ज  
नान्या नावलाकमपास्य शापमध्ये गमते इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—एव भगवा  
न् वालनया बालरूपो भवन् जलैरङ्घ्रि परिवारित आश्रित सुचिर धृतिमेति ।  
उक्त च- सभय सर्वभूतानि कृत्वा वैकार्णव जगत् । बाल सपिति यथैक  
स्तस्य माया मते नम " इति ॥ कीदृशैर्जलैरव्यवस्थितैर्मरितमकलभुवने । किं  
कृत्वा धृतिं याति गुणान्त सत्त्वाश्रित जनमपास्य तिष्ठा विनाश्य, स  
र्षे नन् सङ्गन्य बालरूपधरा मापया जलमध्येऽप्य शेते इत्यर्थ ॥ २३ ॥

सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहुदिवसखिन्नचेतसः ।

सर्वजनविहितनिर्विद्वय सकृदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥ २४ ॥

अय सुकृतोऽप्युपकारकस्याप्याश्रितजनस्य सकृदेकवारमेव दर्शनं ददाति,  
तत्रापि कस्यचिन्न सर्वस्य अतश्च सर्वजनस्य विहितनिर्विद्व जनितनिर्वेद ।  
कीदृशस्य जनस्य बहुभिदिषसै गिन्न चतो यस्य तस्य चिरकालमेवोद्विग्नचित्तस्ये  
न्यर्थे, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अय कस्याचिदेव सेवकजनस्य भङ्गलाकस्य स  
कृदेव दर्शनमुपैति, नहि ज्ञेयम सर्वदृश्योऽसकृदा । कीदृशस्य सुकृत पु  
ण्यतस्तथा बहुभिन्निर्भूयमा कालत विन्नचेतस लुप्तमनस, दीघण यो  
नेन ध्रान्तचित्तस्येत्वर्थे । नहनभ्यासगम्य ईश्वर । अत एव सरजनविहित  
निर्वेद, श्रेयस्यापि हि त्रिकाललभ्ये मना निविद्यते । यदि वा सर्वेषु जनेषु  
रिगता हितनिर्दो यस्य स सर्वजनविहितनिर्विन्, नास्य कश्चित्प्रियां नच क



श्चिद् द्वेष्य इत्यर्थं । यदि वा सर्वे जना यत्र स सर्वजन, विगतौ हितनिर्वंदौ सुय  
दुखे यस्य स विहितनिर्वित्, तत कर्मधारय । सर्वजनस्य वृत्तनिधिद्विहितनि  
र्वाण इत्यन्ये, आश्रित जनससाराद्यो मोचयतीत्यर्थं । शोभन करोतीति सुवृत्  
उपकारी पुण्यवृत्त । निधिनिर्वंदो निर्वाण चेति ॥ २४ ॥

स्वजने सखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वपि ।

स्नेहममृदुहृदयः क्षपयन् निरपेक्ष एष समुपैति निर्वृतिम् ॥ २५ ॥

एष यन्धुमित्राश्रितेषु प्रीतिं नाशयन्निर्वृतिं सदा समुपैति सुय प्राप्तोति,  
सर्वत्रैव वरायमाण सुखायते इत्यर्थं । कदाचिदेते विरहा स्युरित्याह—अनु  
रुक्तेष्वपि । कथं तर्हि नि स्नेह इत्याह—यतोऽमृदुहृदय भूरचित्त । तथा निर  
पेक्षो निर्विषय इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—एष स्वजनादिषु ( वयमप्ये (?) वमनु  
रागवत्स्वपि स्नेह क्षपयस्त्वृष्णा तनुकुर्वन्निर्वृतिं समुपैति निर्वाण याति । तृष्णा  
क्षयात् किल मुक्ति । अमृदुहृदयोऽनाद्रंस्वभाजो वीतरागत्वात् । यदि वा अमृदु  
दुर्योध दृश्य स्वरूप यस्य । निरपेक्षो नि सङ्ग । क्षपिर्धातुष्वपठितोऽपि नि  
यात्राचित्वात् खचित्तिलिक्म्यर्घत्यादिक्यङानुरेव ॥ २५ ॥

क्षणमेव राजसतयैव जगदुदयदर्शितोद्यतिः ।

सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमावृतः ॥ २६ ॥

एष राजसतया चापलन क्षण जगदुदये लोकहिते दर्शितोद्यतिर्दर्शितोद्यम  
इति नियारभसिकन्धेन क्षणमुपकुरते इत्यर्थं । तमसा तु मोहं पुनरन्तर  
मावृतत्वात्हितकृतमतिरुपद्रवनिहितबुद्धि सन् सहसैव सर्वं सत् सुरत विना  
शयति, यदेव पूर्वमुपहत तदेव माहात्राशयनीत्यर्थं । सत्सुवृत्तम् । तुभिन्नम ।  
एषा गहा ॥ नुतिरपि—एष त्रिमूर्त्ती राजसतया गुणेश्चिन्त्य जगदुदये प्र  
जामर्गे दर्शितोद्यम, तथा मत्त्वेन गुणेन हिते रजाया वृत्तमतिरहितचित्ता वि  
ष्णुरूपेण, तथा तमसा गुणेनावृत सन् सहसैव सर्वं व्यङ्ग्यद्रूपेण नाशयति ॥ २६ ॥  
अभिहन्यते यदाभिहन्ति परितपति यच्च तप्यते ।

नास्य भवति वचनीयमिदं चपलात्मिका प्रकृतिरेव हीदृशी ॥ २७ ॥

यदेष हरिर्गन्येनाभिहन्यते नाटयते यथैषाऽन्यानभिहन्ति, तथा य-परितप  
ति पापत, यच्च तप्यत उपद्रव्यतेऽनाऽन्य वचनीयता चाच्यता न भवति यताऽ

स्यैवविधेव चपलात्मिकाविनीता प्रकृति स्वभाव । स्वभावाच्च न पर्यनुयोगमहं-  
तीति क्षेप ॥ स्तुतिस्तु-थस्य परमात्मना यथोक्तं वचनीयं वचनं न भवति न  
प्रवर्तते । एष हन्ति हन्यते परितपति तप्यते चेति न वाच्यमित्यर्थः । यत ईदृशी  
चपलात्मिकानेकरूपा प्रकृतिर्बुद्धिः, न त्वेष । हतनाटिकं तमसा भवति, पुरुष  
श्च निर्गुण इत्यर्थः । उक्तं च-“य एन वेत्ति हन्तारं यश्चन मन्यते हतम् ।  
उभो तौ न विजानन्तो नाथ हन्ति न हन्यते” इति ॥ “तस्मान्न बध्यतेऽसौ न  
मुच्यते नचापि ससरति कंचित् । ससरति बध्यते मुच्यते च नानाधया प्रकृतिः” ॥  
तपि सकर्मकोऽपि । शरीरं तु घममिघातं । मानसं तु परितप ॥ २७ ॥

अतिसत्त्वयुक्त इति पुभिरयमतिशयेन वक्ष्यते ।

सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैति नाल्पमपि सत्त्वसङ्करम् ॥ २८ ॥

एष सूक्ष्ममतिभिः स्वप्नप्रज्ञर्तुभिर्महता सत्त्वेन धैर्येण युक्त इति सुष्ठु क-  
थ्यते । अथानन्तरं चापगते प्राप्तश्चापे गृहीतवस्तुषु कस्मिंश्चित् स्वल्पमपि सत्त्व-  
सङ्करं पोरुपलेखं न भजते, कालयवनादिना परेणोत्तमधस्यास्य सत्त्वलोकोऽपि  
न लभ्यते इत्यर्थः । तस्मादयुक्तं च तैर्युज्यते इति भावः इति निन्दा । चापं गतश्चाप-  
गतः । यद्वा व्यापस्य गतः प्राप्तिश्चापगतः तस्मिंश्चापगते धनुः सतिधाने सतीत्यर्थः ॥  
अथ च सर्वाङ्गनिर्वाजसमाधिसत्त्वसङ्करं नोपैतीति समाधिद्वारेण स्तुतिः—एष  
सर्वाङ्गसमाधौ पुभिर्योगिभिः सत्त्वेन गुणेन युक्त इति कथ्यते । अथच सू-  
क्ष्ममतिभिः कुशाग्रीयबुद्धिमिर्यबुद्धिभिरपगते ज्ञाते सति निर्वाजसमाधौ स्वल्प-  
मपि सत्त्वसङ्करं नोपैति, निर्गुणो हि पुरुषः । अथ चेति विस्मये ॥ २८ ॥

प्रलयं परस्य महतोऽपि सततमिह निःसुखे गुणाः ।

यान्ति जगदपि सदोपमदः स्वस्वैव पश्यति गुणान् द्विपन्नयम् ॥२९॥

परस्यान्यस्य महतोऽपि मुख्यस्यापीदं कृष्णे गुणा सोन्दर्यादयो नियतमवश्यं  
प्रलयं यान्ति नश्यन्ति, नैव यस्यचिदपि गुणानङ्कारोतीत्यर्थः । अविद्यमानं  
सुखमस्मादिति निःसुखं, गुणपहाराद्धिं कुतः सुखम् । यद्वा-अविद्यमानं प-  
रगुणैरन्यं सुखमिति निःसुखं अत एव तं नाशमजं यान्ति, अतश्चायं गुणान्  
द्विपन्नयित्वमप्येतन्नगत् स्वस्वैवामेच्छयैव सतोप पश्यति गुणहेगित्वादन्या-  
नपि सदापान्नेतीत्यर्थः, इति निन्दा ॥ अथ च स्तुतिः—इह परमात्मनि क-

ष्ये परस्य युद्धितत्वस्य महतोऽपि महत्तत्त्वस्य च गुणा सत्त्वरजस्तमासि प्र  
 लय यान्ति नाश गच्छन्ति पुरुष प्राप्य निवर्तन्ते इत्यर्थः । कीदृशोऽत्र नि सु  
 खे सुखवर्जिते अधिक्रियत्वात्, बुद्धेर्हि सुखामुखे नात्मन । तथैव गुणान् स  
 त्त्वादीन् द्विपन्नभिनन्दन्नस्पृशन्नदो जगत् प्रकृति सदोष क्लेशयुक्तं पश्यतीक्ष्णते,  
 द्रष्टा हि पुरुष प्रकृतेरिष्यते । जगत्प्रवृत्ति, प्राकृतो हि भागो व्यक्त, तच्च  
 सदोष जननमरणयोगात् । केन पश्यति स्वरुचा आत्मभानादिति शक्येत्यर्थः  
 ॥ २६ ॥

एव साख्यदर्शनेन स्तुत्या अधुना पुण्यदर्शनेन तुष्टूपुर्निनिन्दिपुञ्जाह—  
 क्षितिपीठमम्भसि निमग्नमुदहरत यः परः पुमान् ।

एष किल स इति कैरबुधैरभिधीयमानमपि तत्प्रतीयते ॥ ३० ॥

इत्येवमभिधीयमानमुच्यमान कैरबुधैरपि प्रतीयते बुध्यते, मूर्खा अप्येत  
 दसत्यमवगच्छन्तीत्यर्थः । किमिन्याह-तोये वृद्धित महीमण्डल य पर पुमा  
 नुदृष्ट पुरुष उदहरतोद्भूतवान् स किलैष इति । किल्लासत्ये । अपिर्भिन्नम ।  
 सोऽन्य एव महापुरष, अय त्वन्य इति जडा अपि प्रतिपन्तीत्यर्थः । इति नि  
 न्दा ॥ स्तुतिस्तु-य पर पुरुषोऽम्भसि निमग्न क्षितिपीठमुज्जहार स किलैष एवेत्य  
 भिधीयमानमपि कैरबुधे प्रतीयते, मूर्खरेतच्छ्रुत्वापि न सम्भाव्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥  
 नरसिंहमूर्तिरयमेव द्वितिसुतमदारयन्नखैः ।

आप्तजनवचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ ३१ ॥

नृसिंहवपु सप्रयमेव नखैर्हिरण्यकशिपुमभाङ्गीत्, इति यदाप्तवचन वा  
 न्यवभाषित तदप्ययमेव जनो भीष्मादिभ्योऽमित्येवमेवैतदिति प्रतिपत्तुं  
 भ्रातुमर्हन्ति । सुहृद एवैवमेव स्तुयन्ति, तच्च मूर्खा एव सत्य बुध्यन्ते इत्य  
 र्थः । इतिशब्दोऽत्र धाम्ययो सम्बन्धोपादानायाध्याहार्यः ॥ स्तुतौ त्वयमर्थ-  
 अयमेव भगवान् नापरा नरसिंहमूर्तिमाधित्य नखैर्द्वैत्येन्द्रमदारयदित्येतदप्याप्तज  
 नवचन शिष्यवाक्यमय मनीषी जन प्रतिपत्तुमर्हति नान्य, आतोन्नत्यात्परिहृता  
 इव सत्य जानन्तीत्यर्थः । आप्ता अवितथयादिनो व्यासादय ॥ ३१ ॥

अपहाय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नीचताम् ।

स्वार्थररणपट्टरेप पुरा घलिना परेण सह संप्रयुज्यते ॥ ३२ ॥

एष बलिना बलवता परेणान्येनारिणा वा सह पुरा विरात् संप्रयुज्यते सम्यच्यते, समर्थं चैत्परं वेत्ति तद्भयात्तमनुप्रविशतीत्यर्थः । सर्वनामनिर्देशः सर्वत्र निन्दायामनास्थां सूचयति, स्तुतौ तु गौरवम् । किं कृत्वा उचितं योग्यं तुह्यमुघ्नतं मानमप्यपहायाहङ्कारमपि त्यक्त्या, तथा नीचतां प्राकृतत्वमाश्रित्य, यतः स्वार्थकरणपटुरात्मप्रयोजनसंपादनचतुरः । शक्रेः किल मानो नारायेति निन्दा । स्तुतिस्तु—एष तुह्यं मानं प्रमाणं हित्वा नीचतां खर्वत्वं चावलम्य पुरा पूर्वं परेणोत्कृष्टेन बलिना वैरोचनिना सह संप्रयुज्यते संप्रयुजे “पुरि लुब्ध चास्मै” । यतः स्वस्य ज्ञातेरिन्द्रस्य योऽर्थः शत्रुवशीकरणलक्षणस्तत्र पटुः कुशलः । इन्द्रप्रीतये वामनरूपमवलम्ब्यैष भगवान् बलिं बद्धवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

क्रमेण नभो रभसयैव विरचयति विश्वरूपताम् ।

सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेव मायया ॥ ३३ ॥

एष कृष्णः स्फुटं नूनमिदमिन्द्रजालमसद्भूतं मायया हेतुभूतया कुरुते । किमित्याह—रभसया रभसेन युद्धादौ नमः क्रमते आरोहति, वयः पक्षिणः श्वानः कुन्कुरा, रूपा मृगास्तद्भावं विरचयति, यदेषा विश्वरूपतां नानारूपत्वम् । तथा नर्वमतिशयगतं विशेषप्राप्तं कुरुते, तात्त्विकोऽस्य व्यवहारो न कश्चिदिति वाक्यार्थः, इति निन्दा । स्तुतिस्तु—इदमोदष्ट स्फुटमेव भगवान् मायया युद्धा इन्द्रजालं कुरुते, इन्द्रजालमिन्द्रजालं भ्रमकारित्वात् । तदेवाह—नमः क्रमते षड्विन्धनार्थं विश्वरूपतां सर्वदेवमयत्वं विरचयति, सर्वं च जगदतिशयगतं रक्षया सविशेषं कुरुते । कीदृश्या मायया रभसमौत्सुक्यं करोतीति रभसा तया रभसया, लोकस्य वक्ष्यन्त्यर्थः । क्रमते इति “अनुपसर्गाद्रे” त्यागनेपदम् ॥ ३३ ॥

किल रावणारिरयमेव किमिदमियदेव कथ्यते ।

सत्त्वमतिबलमधिद्युति यत्तदशेषमेव इति ध्रुष्टमुच्यताम् ॥ ३४ ॥

अयं हनिः किल रावणारिरेतेन दशास्यो हत इतीयदेवैतत् स्वल्पमात्रकं किमिति कम्मादुच्यते, अतिबलं महाशक्तिं अधिद्युतिं महातेजस्य यत्सत्त्वं प्राणी तत्सर्वमेव एवेति ध्रुष्टं निःशङ्कमुच्यताम् । नह्यलीकस्यान्तो भवतीति भावः । अतश्च येनात्मन्यं घान्यं न घहेद्य कम्मात्तत्, न. मान् नैतेन किञ्चिदपि कृत-

मिति वाक्यार्थ , इति निन्दा । स्तुतिस्तु—अय रावणारिरेतेति किमित्येतावदे-  
बोध्यते, यस्माद्यदतिबलमाधिसृति च सत्त्व तत्सर्वमेवैष इति घृष्ट नि शङ्कमु-  
च्यताम् । उक्तं च—‘ यद्यद्विभूतिमत् सत्त्व श्रीमदृजितमेव वा । तत्तदेवावग-  
च्छेत्स्व मम तेजोशसम्भवमि’ ति ॥ किलागमे ॥ ३४ ॥

यद्य वारये शकटमेव एव चित्तोपेत्युच्यते नदप्यसत्यमिति वक्तुमाह—  
चलतैप पादयुगलेन गुरु शकटमीपदस्पृशत् ।

द्वैवकालितमथ चोदलसद् दलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ ३५ ॥

एष बेकल्पेन चलद्भ्या चरणाभ्या गुरु शकट किञ्चिद्वस्राह्णीत् तद्य वैवन्लितं  
द्वैवयोदित स्वयमेवोदलसदपतत्, न त्येतम्यात् किञ्चित्कारणम् । दलित स्फु-  
टित उरर्महान् भाण्डाना दधिघृतघटादीना चया राशिर्यत्रेति निन्दा ॥ स्तुति-  
स्तु—एष भगवाश्चलता पादयुगलेन गुरु शकटमीपदवास्पृशत् । अथ चोदलसद्  
परिवृत्तम्, यत् एतेन द्वैवेन भगवता कलित प्रेरितम् । अथ चेति विस्मये ।  
इषत्स्यशंभावात् किल भङ्गो न युक्तः । शकटशब्दोऽस्त्रीलिङ्ग ॥ ३५ ॥

स्तुवतामुना स्तनयुगेन जनितजननीजनाढरा ।

स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदधानि पूतना ॥ ३६ ॥

अमुना यत्पूतना राक्षसी स्त्रीयमवध्येति सदयमवृत्त्वा मनोऽधानि हता  
तत् साध्वकारि युक्तं वृत्तमिति काका प्रयोगे नैव साधु वृत्तमित्यर्थ । कीदृशी  
सा स्तुवता क्षीर स्रवता स्तनयुगेन वृत्तो जननीजनादरो मातृस्नेहो यया, अ-  
तश्च मातृघात्येवायमिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—यदमुना स्तुवता स्तनयुगेन वृ-  
त्तमातृस्नेहापि पूतना राक्षसी स्त्रीति मन सदयमवृत्त्वा हता, तत् साध्वकारि  
युक्तमेवानुष्ठितमिति स्पष्ट एवार्थः । सा हि राक्षसी स्तनाभ्या क्षीर स्रवन्ती  
तन्मारणार्थमेवागमदित्यागम । निष्कारणवधोद्यतस्य धधे वधमधर्म स्यादिति  
॥ ३६ ॥

अभनक् तरू कथामिवैप कृतघराणिरिद्वणः क्षणात् ।

पादमिदमपि न बालकृतं ननु देवताविधिरय विजृम्भते ॥ ३७ ॥

वृत्तघराणिरिद्वणो विहितोर्वांगति स कथामिव केन प्रकरणेणैव क्षणैर्नैव  
तरू अर्जुनाभ्यां याद भृशममनश्च यमत्र, न सम्भारयाव एतदित्यर्थः । ननु

सर्वत्रैव तेनैव भग्नाविति प्रतीतिस्तत् कथं भवतो न संभावतेत्याह—इदमपि न बालकृतं न शिशुकर्म । ननु देवताविधिरयं विजृम्भते विलसति, केनाप्यद-  
ष्टेन देवैर्नैतत्कृतं न त्वेतेन । यस्य हि गमनमात्रे न शक्तिः स कथममानुषं क-  
र्म कुर्यादिति भावः । ननु रमणैः । न केवलं शकृद्भङ्गो देवताविधिषां वदयमपी-  
त्यपिशब्दार्थः, इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—यदेव कृतधरणिरिङ्गणः कथमिवाव-  
स्त्वियव जगत्सुर्तुनां यमञ्ज, इदमपि न बालकृतं न त्वयं देवताविधिर्विजृम्भते,  
एतस्य देवरूपत्वात् । देवत्वमाश्रित्येतदेतेन कृतं ननु तत्त्वतो बालेनेत्यर्थः ।  
ननुरामिमुख्ये । अभनगिति भन्जेः रूपं लङ् ॥ ३७ ॥

विहरन् वने विज्जन एव महति दधदेप गोपताम् ।

नाम जगति मधुसूदन इत्यगमद्वतेन मधुना महीयसा ॥ ३८ ॥

एव विज्जने धनेऽरत्ये गोपरूपो विहरन् बृहता मधुना मासिकपटलेन  
मधुसूदन इति नामागमन् संज्ञां प्राप्तवान् ननु दैत्यवधादिति निन्दा । स्तुति-  
स्तु—एव महीयसा तेजस्विना मधुना दैत्येन हतेन मधुसूदन इति नाम प्राप्त-  
वान् । मधुं मूदितवानिति नन्द्यादित्वात् ल्युः । कीदृशेण धने तोये महति  
सर्वव्यापिनि विगतजन एव विहरन्, तथा गां पृथ्वां पातीति गोपस्तद्भावं  
रिधत् ॥ ३८ ॥

अविमृश्य गोवधसमुत्थमयमघममीमरदुपा ।

रिष्टमुपशु समुपोढमदं यदसौ किलासुर इति प्रमाष्टिं यत् ॥ ३९ ॥

अयं गोवधसमुत्थं दान्तमारणोद्भवमग्रं पापमविमृश्यागणयित्वा यदुपा को-  
पेन रिष्टमनुद्वाहममीमरदवधीत् तदकार्यमसौ पापी असुर इति किल प्रमाष्टिं  
नाशयति, दान्तरुपी अमुरो मया हतो ननु गौरिति लोकस्य परिशुद्ध्यति ।  
किलालीके । तत्रतस्त्वमौ गौरेय, अयं च गोघातीत्यर्थः । कीदृशं रिष्टमुपशु  
गायां समीपे समुपोढमद घृतहर्षे मुरभीः कामधमानमित्यर्थः । अतश्च सुरता-  
मन्नदानवधपातक्रियाश्राय पूजाहं इति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—किलशब्दस्य स-  
त्यार्थत्वात् यस्मा उपशु गोनिष्ठे रिष्टमण्डे तदसौ किलासुर इति प्रमाष्टिं,  
अमुर एवानेन हन इत्यर्थः । कीदृशं तम् अविमृश्यश्चिन्तयितुमशक्यो यो गो-  
वधस्तत्र समुत्था उत्थानमुद्यमो यस्य तमविमृश्यगोवधसमुत्थम्, एतोऽयं पा-

पिनं, अघमस्यास्तीनि कृत्वा । तथा समुपोढमदं धृतदपेम्, अतश्च गोवधसम-  
र्थस्य दर्पिष्ठस्य पापमतेर्दानवस्य वधाद्भगवतो महती नुतिरेव । अघिमृश्येति  
त्यप् “ऋदुपधादि”ति च यत् । अमीमरदिति मारयतेर्लुङ् चङ् । प्रमाथीति  
“मृजेर्बुद्धिः” ॥ ३६ ॥

मुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन केशिना ।

नास्य सपदि यदस्वादि भुजस्तदहो निरश्चि सहजैव मूढता ॥ ४० ॥

अस्य केशिनाम्राश्वेन यद्भुजो नासादि जग्धस्तदहो तिरश्चि तिर्यक्तु स-  
हजैव स्वाभाविक्येव मूढताश्रवम् । तिर्यक्त्यान्मूर्खेन तेन न भक्तितो नत्वस्य  
काचिच्छक्तिरिति वान्यार्थः । कदाचिदप्राप्तोऽसौ भवेत् नेत्याह—आस्यदरीविव-  
रप्राप्तोऽपि । कदाचिद् दन्ताभावः स्यादित्याह—विकटदशनेन दन्तुरेणापि, सपदि  
आस्यप्राप्तिसमनन्तरम् । अहो विपादे । इति निन्दा ॥ स्तुतिरत्र परमतमाश-  
ङ्क्य काकुप्रयोगेण—यदस्य केशिना दैत्येन भुजो नासादि, तत् किं तिरश्चि  
सहजैव मूढता, नत्वस्य माहात्म्यामित्यर्थः । एतस्यैव होवमसौ शक्तिः, न स  
तार्विकोऽश्वः । अहोशब्दः परस्योल्लुण्ठनायाम् । तिरश्चीति सप्तमी ॥ ४० ॥

यदुदस्य बाहुमयमेकमभृत गिरिमद्भुतं न तत् ।

भूरिसलिलमविपद्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता ॥ ४१ ॥

मेघे दुःसहं प्रभृत धारि वर्षति, यदयं हरिरेकं भुजमुत्क्षिप्य गिरिं गोव-  
र्धनमभृत दधे तद्भुजं भाध्वर्यम्, यत इयं गवां सभाग्यता पुण्यवत्त्वम् । गवां  
महिम्नासौ धृतो नत्येतस्य काचिच्छक्तिरित्यर्थः, इति निन्दा । स्तुतिस्तु पर-  
मतमाशङ्क्य काकुप्रयोगेण—न तद्भुजमपित्वाध्वर्यमेव । तथेयं गवां सभाग्यता,  
नत्वस्य सामर्थ्यमयमेव स्वमहिम्ना वभारेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ।

प्राश निखिलमग्निलेऽपि जगत्युदरं गते बहुभुजोऽस्य न व्यथा ॥ ४२ ॥

अयं हरिरचलमहकल्पितं पयंतात्सचरुतमन्नं यदि प्राश भुक्तवान् तत्कि-  
मिवात्र चित्रमाध्वर्यम्, यतोऽस्य बहुभुज आदरिक्म्य मशलेऽपि जगत्युदरं  
प्राते न व्यथा पीडा जीर्णम् अतश्च यः कुन्तिम्भरित्वान् मधमेघ जिघत्सति त-  
स्यौदनमाप्रयोजनान् को विस्वय इत्यात्मम्भरित्वकृत्यनेन निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—

अस्यान्नादनात् को विस्मयो यतोऽस्य जगन्निघासस्य सर्वेषु जगत्सूदरस्थितेषु  
न व्यथा । यद् बहु भुनक्तीति बहुभुक्, निपिलभुवनपालकः । यदि वा बहवो भु-  
जा यस्य स बहुभुजोऽयम् । पूर्वत्र तु यद् बहु भुङ्क्ते इति बहुभुक् । प्राशेत्यन्नाते-  
ल्लिङ् । ४२ ॥

अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदपाटि दन्तिनः ।

तेन यदवधि स एव पुनर्बलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ॥ ४३ ॥

अमुना हरिणा दन्तिनः कुचलयापीडस्य यत् पृथुदन्तमुसलं करेणोदपा-  
टि उत्पातं तेनोत्पातंन योऽसौ दृस्ती अयधि हतस्तत्र बलशालिनां क इव वि-  
स्मयः, न युक्तस्तत्र विस्मयः । मर्महननाद्धि शिशुरपि मारयतीति निन्दा ॥  
स्तुतिस्तु—काका गम्यते, को विस्मयो विस्मय एवेत्यर्थः । मत्तहस्तिनो हन्तु-  
मशक्यत्वादिति भावः । यदुक्तम्—“एकः क्रुद्धो गजो हन्ति षट् सहस्राणि वा-  
जिना” मिति । अयधीति कर्मणि लकारः, च्लेश्चद्, अकारलोपः ॥ ४३ ॥

शिशुरेव शिञ्जितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।

मल्लमलघुकठिनांसतटं न्यवधीवदेप तददृष्टकारितम् ॥ ४४ ॥

एष हनिः शिशुरेव बालः सन् यन्मल्लं चाणूराख्यं न्यवधीञ्जघान तददृष्ट-  
कारितं दैवविहितम्, विधिवशाच्चमलोऽपि बलीयांसमभिमवति । तदेव बलव-  
त्त्वमाह—कीदृशं मल्लं शिञ्जितानि नियुद्धकरणानि वाहयुद्धक्रिया येन तं शिञ्जित-  
नियुद्धकरणं युद्धसम्, तथालघु पैर्न कठिनमंसतटं यस्य तम् । एष तु स्वय-  
मकृतक्रियोऽशिञ्जितकरणः, यतः शिशुरिति निन्दा ॥ स्तुतिस्तु पूर्ववत्काका—  
तन्किमदृष्टकारितं, नैव तद् दैवविजृम्भितम् अपिन्वेतस्यैवायं महिमेत्यर्थः ॥४४॥

यद्युध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्वसम् ।

कंसमभियमयमभ्यभवत् समुदा जनेन तदपि प्रशंस्यते ॥ ४५ ॥

यद्येषोऽयुध्यमानं कंसं स्वजनमभ्यभवदाचकार्यं तदपि समुदा हृष्टेन जनेन  
प्रशंस्यते नैवाभिनन्दते इति काकुप्रयोगः । निष्क्रियस्य हि यद्ये का नाम स्तु-  
तिः । कीदृशं तं जनितदेवपूजकम्, तथाभियं प्राप्तदहितं वीरमिन्यर्थः, इति  
निन्दा ॥ स्तुतिस्तु—अयुध्यमानमपि सन्नं कंसं यद्यमभ्यभवत्तदपि संतोषवता  
जनेन प्रशंस्यते स्तूयत एव, यत उपहितसुरौघसाध्वसं सदर्पं च । कण्ठमोह-  
रणेन चाचर्यं प्रहृष्टो जनः प्रशंसां करोति ॥ ४५ ॥



इति निन्दितुं कृतधियापि वचनममुना यदाददे ।

स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ॥४६॥

इत्युक्तेन प्रकारणामुना चेद्येन यद्वच आददऽभ्यघायि सा भगवतो मधु रिपोर्नुतिरेवाभवत् । कदाचित्तुष्टूपुरसौ स्यादित्याह-निन्दितु कृतधियापीति । किंविधस्य हर परै शत्रुभिरपि स्तोतुमजल योग्यस्य अत एव स्तुतिरभवत् । एतेन पूर्वेषा वाक्यानामुभयार्थता ख्याता । यथा चैतत्तथा लाघवेन व्याख्यातमेव । आददे इत्यस्यास्यविहरणस्याभावात् परस्मैपदाभाव । प्रनीयते ह्यत्र नत् नतु शब्दोपात्तम्, यथा आस्य व्याश्रदातीति । मधुनिघातीति “आवश्यके णिनि” । “कर्मणि हन” इत्यत्र तु कुत्सायाम् ॥ ४६ ॥

यदुवाच दुष्टमतिरेष परिविवदिपुर्मुर्द्विपम् ।

द्वयमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाद्वचः ॥ ४७ ॥

एष सभाया यद्वचोऽवोचत् तदुभयार्थं स्तुतिनिन्दावाचकमप्यतो हेतोरपराधगणनामगात् अपराधमध्ये गणितम्, यतो दुष्टबुद्धित्वान्मुर्दारि परिविवदिपुर्निनिन्दिपु, तेन हि तद्वच आत्रोशतोऽहम् । यत्तु तस्य स्तोत्ररूपता सा काकतालीयेन भगवतो वा माहात्म्य नैतावतासौ प्रियवद इत्यपराधगणनामेवायौ । तेन हि तस्याग शत सोढव्य । तद्वचा द्वयमप्यतोऽपराधगणनामगान् यस्मादप दुष्टमति सन् देव परिविवदिपुराह, इत्येव वा योन्यम् । मुरद्वेषाति मुरद्विपम् ॥ ४७ ॥

कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिमगमन्न माधवः ।

सत्यनियतवचस वचसः सुजनं जनाश्चलयितु क ईशते ॥ ४८ ॥

हरिश्चैद्यवचसा रूक्षेणापि विकार न यर्या न चुकोप, यतो य माधुस्तके जना वचसो वचनाश्चलयितु निवर्तयितुमोशन शक्नुवन्ति । यत सत्येन नियत उद् वचो यस्य त सत्यनियतवचसमङ्गावृत्तवस्तुनिर्वहणपाशतियतमित्यर्थ । स चैद्यमुद्भवान् ‘महिष्ये शतमागासी’ ति ॥ ४८ ॥

न च न तडेति शपमानमपि यदुनृपाः प्रभुक्रुधुः ।

शौरिसमधनिगृहीतधियः प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते ॥ ४९ ॥

विहितं मयाद्य सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम् ।

यस्य नमयतु स चापमयं चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ॥ ५३ ॥

मयेदमद्य भगवदचनं कृतं. सदस्यस्यां सभायामपमृषितमच्युतमनमिनतं यस्य. यो न सहते स चापं नमयतु घनुः सज्यं करोतु. अयं पादः सर्वेषां राज्ञां मूर्धनि कृतः. तस्माद्यस्य शक्तिरस्ति स युध्यतामित्यर्थः । सर्वे चाप राजानं परकीया विरजिताः ॥ ५३ ॥

इति भीष्मभाषितवचोर्धमधिगतवतामिव क्षणात् ।

क्षोभमगमदितिमात्रमथो शिशुपालपद्मपृथिवीभृतां गणः ॥ ५४ ॥

अथ चैद्यवर्षाणां राज्ञां समूहो नितरां क्षणादेवेति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण क्षोभमगमदाकुलीयभूव बुक्षेप । उत्प्रेक्ष्यते-भीष्मेण भाषितमुक्त्वं यद्वचनं 'अयं चरणः कृतः' इति तस्य योऽर्थोऽभिधेयः शिरसि चरणकरालक्षस्तमधिगत-वतामिव प्राप्तवतां यथा मूर्धनि पादं कृतमेव जानतामित्यर्थः । एते भवाः प-  
द्याः "दिगादिभ्यो यत्" ॥ ५४ ॥

तमेव क्षोभनाह—

शितितारकानुमितान्नयनमरुणीकृतं क्रुधा ।

याणवदनमुददीपि भिये जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥ ५५ ॥

बाणानुरस्य मुखमुददीपि दीपममूहं दुर्निरोद्धं जातं जगतो भिये उप-  
वाय । काँटय शितिभ्या कृष्णाभ्यां तारकान्यां कनोनिकाभ्यामनुमिते ऊहिते  
ताम्रे नयने यस्य, यतः क्रोधेनारणौकृत रङ्गमतश्च शावत्पादभेदे च मत्वनुमान-  
म् । किमिषोददीपान्याह-सूर्यमण्डलं गविधिव्य सकीलमिव । माडलान्तरे कृ-  
प्त् श्रोत्पातिको जगद्भयकारी ग्रहः कीलकं तारकयोः स उपमानम् ॥ ५५ ॥

अनिशान्तवैरदहनेन विरहितवतान्तराद्गताम् ।

कोपमरुद्भिहतेन भृशं नरकात्मजेन नरुणेष जज्वले ॥ ५६ ॥

नरकानुरतनयेन हृषप्रविण जज्वले दीप्त, यतोऽप्रशान्तवैराग्निना । दिश-  
वधान् किलासां हरेरैरी । अत एव शान्तश्चेतस्याङ्गनां क्रोहं विरहितयता त्यक्त-  
यता. तथा कोप एव माडलान्तरेनाभिहतेन घोडितेनात एव जज्वले नरुणेष ।

य किल तरु शमीवृक्ष सोऽप्रशान्ताग्नित्वाच्छुष्कत्वाच्च मरुदध्यात शीघ्रमेव  
ज्वलति ॥ ५६ ॥

अभिधित्सतः किमपि राहुवदनविकृतं व्यभाव्यत ।

ग्रस्तशशधरमिवोपलसत्सितदन्तपङ्क्ति मुग्धमुत्तमौजसः ॥ ५७ ॥

उत्तमौजस पाञ्चालस्य मुख राहुमुखमिव विञ्जत भयानक विभाव्यताल  
न्यत, यत किमप्यवाच्य विवक्षत, अत एवोदघोतमानधवलदशनावलि, अ  
तश्च ग्रस्तशशधरमिव निगीर्णचन्द्रमिव । अतश्च स्वर्मानुवदनसाम्य दन्तपङ्क्ते  
शय्युपमानम्, ग्रस्तचन्द्रो राहुरिव तन्मुखमित्यर्थ ॥ ५७ ॥

प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।

प्रातरहिमकरताम्ररश्मिर्विपविद्रुमोऽपरइवाभवद् द्रुमः ॥ ५८ ॥

द्रुमो द्रुमनामक कश्चिच्चैवपद्योऽपरो द्वितीयो त्रिपविद्रुमो विपवृक्ष इया  
भवत्, यत प्रविदारिते विस्फारिते अरण्ये कोपातिरङ्गे अत एवोप्रे भीष  
णे नयने एव कुसुमे पुष्पे ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्त । यदि वा कर्मधारय ।  
तथा स्फुरन् उल्लसन् प्रातः प्रागे योऽहिमकरश्चाण्डाशुस्तस्येव ताम्रा तनुर्यस्य ।  
त्रिपविद्रुमोऽपि स्फुरता प्रातस्येन रविणा ताम्रतनुर्भजति स्वभावाद्वा, अत  
प्रातरणकुसुम । दृष्ट्या विपवृक्ष इव लाक समूर्द्धयति स्मेति वाक्यार्थ ॥ ५८ ॥

कुपिताकृति प्रथममेव हसितमशनैरसूचयन् ।

क्रुद्धमशनिदलितार्द्रितदध्रानि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५९ ॥

दन्तपत्राप्य नपमशनैरैगन हसित कर्तुं क्रुद्धमसूचयदकथयत् । किंभूत  
प्रथममाद्येन कुपितस्येनाकृति सस्यान यस्य त कुपिताकृतिं प्रसन्नाऽपि रूपे  
ण य क्रुद्ध इत्येवार्थ । अतश्च वक्रदन्तत्वाद् दन्तवक्र इति नाम । अतश्चाह  
हामन क्रुद्ध इति सूचित । कादृश हसितम् अशनिना वज्रेण दलितस्य चू  
णितस्याद्रितदस्यर ध्रानि शब्दो यस्य । यताऽशनरत एवारिचक्रभीषण रिपुन  
लभयद्भ्रम् । भीषयतीति भीषण, ल्यु ॥ ५९ ॥

प्रनिधः कुनोऽपि समुपेत्य नरपतिगणं समाश्रयत् ।

जामिहरणजनितोऽनुशयः समुदाचचार निज एव रुन्मिणः ॥ ६० ॥

नरपतिगण राज्ञः कृतोऽपि विना कारणमेवागत्य प्रतिघ्न क्रोध समा  
 श्रयन् भङ्ग, निनिमित्तमत्र राजानो ह्यग रुद्धा इत्यर्थः । रुक्मिण्य पुनर्नित्य  
 आत्मीय एवाशुशय क्रोधा नर समुद्राच्चचारगर्भिर्भूय । तदेव निजत्पमाह-जा  
 मिहृगगजनिना भगिनीहृदहृतिहृताऽनुशय पश्चात्तापो निज । तस्य हि स्वसा  
 रुक्मिणी चंद्राय दत्ता पूव हरिणा पलन हृता, अत कारणमद्वाप्रात्तम्य  
 काधो युक्त अन्य तु नृपा मौर्ष्यादेव रुद्धा इति चास्यार्थः । अनुशयनमनुश  
 याऽमप नाथ । प्रतिहन्तीति प्रतिघ्न क्रोध , पृषोडरादि ॥ १० ॥

चरणेन हन्ति सुबलः म्म शिथिलितमहीध्रचन्धनाम् ।

तीरतरलजलगाशिजलामवभुग्न भोगिकणमण्डलां भुवम् ॥ ६१ ॥

मुरलो गान्धारराज पादनेत्री जघान । कीर्त्तनी शिथिलिताध्यालिना  
 महीधरा एव चन्धनानि यस्या , तथा तीरेषु पुलिनषु तरल कम्प जलराशुर्ज  
 ल यस्या , अत्रभुग्न उट्टिल भोगिनोऽनन्तस्य कणमण्डल शिरश्चत्रजाल यस्या  
 ॥ ६१ ॥

रपितेषु राजसु तथापि रथचरणपाणिपूजया ।

चित्तकलितकलहागमनां मुदमाह्वृतिः सुहृद्विवाधिकां दधौ ॥ ६२ ॥

तथा तेन प्रसारेण पूर्वोक्तं चक्रपाण्यर्चया वृद्धप्यपि राजसु आह्वृति  
 भीष्मक सुहृद्वि मुद दधौ मित्रमित्र तुताप, अमित्राऽपि मन्वा यथा भगव  
 त्पूजया मुमुद इत्यर्थः । यतश्चेतसा कलित कलहागमन युद्धागतियेन तिद्धि  
 तरणममय इत्यर्थः । शर्गे' हि युद्ध उपस्थित दृष्यति ॥ ६२ ॥

गुरूपोपस्त्रपदमापदसितयवनस्य गैट्रताम् ।

व्यात्तमशितुमित्र सर्वजगद् विकगलमाम्यकुहरं विवृत्तनः ॥ ६३ ॥

कालयवनस्य विरक्तता वृत्तनामस्य वन्द्यमित्रं गैट्रतामापद्रीपणमभन ।  
 कीदृश गुरूणा कोपेन स्त्रपद निवृत्तनामस्य । अतिगोपयशादि नाक प्रतिहत  
 प्रसृत, भवति । विरगल, भाव्यम्, व्यात्त विरगितप्रतिविधिमया विस्तारित  
 म् । उप्रेत्यन्ते-त्रिभुवन अशितुमित्र, अत एव रौद्रम् । व्यादपूर्वस्य दात्रो  
 व्यात्तशब्द । आपत्तिरिति लुक् ॥ ६३ ॥

विवृढोरुवाहुपरिधेन सरभसपदं निपित्सता ।

हन्तुमाखिलनृपतीन् वसुना वसने ऽवलम्बि नि निजे विचस्वले ॥६४॥

वसुना वसुनाम्ना नृपेणात्मीय एवागुके लम्बमाने विचस्वले विस्वलितम् । कीदृशेन विवृढ उद्यत उत्तिसो वाहुरेव परिध आयुधविशेषो येन, तथा खिलनृपतीन् पेष्ट त्वरितक्रम निपित्सता निर्गन्तुकामेन, वाहुमुद्यम्य राजन्य कानि हन्तु तूर्णं धावतेत्यर्थं । अतश्च त्वरावशालम्बमाने स्ववासस्यसौ च स्व्याल । विवृढ उद्यत । पाठान्तरे विवृतमुत्क्रामेव वा । परिहन्यतेऽनेनेति परिध । 'परो घ' इति को घञ् ॥ ६४ ॥

इति तत्तदा विकृतरूपमभजदविभिन्नचेनसम् ।

मारबलमिव भयङ्करतां हरियोधिसत्त्वमभि राजमण्डलम् ॥ ६५ ॥

तद्राजन्यकामितीत्यथ तदा भयानकता भेजे शिथाय । कीदृश हरिरेव वोधिसत्वो युद्धभट्टारकस्तमभि त प्रति विकृतरूप विकारावस्थामापन्न वृद्धमित्यर्थं । हरिं कीदृशमविभिन्नचेतसमविष्टतचित्तमनुभ्यन्तम् । किमिव रौद्ररूपतामभनदित्याह-मारबलमिव, यथा पूर्वं वोधिसत्व प्रति मारबल कामसैन्य विकृतरूप नानारूपं भयङ्करता समाधिविस्तृत्य भेजे । युद्धस्तु तथाप्यविभिन्नचेता इव । उक्तं च— कामेनाठप्य चाप पट्टपटहरपावलिभिर्मारवोरर्ध्वभङ्गोत्कम्पतृम्भास्मितललितवृता दिव्यनारीजनेन । सिद्धं प्रहोत्तमाङ्गैः पुलकितवपुषा विस्मयाद्वासवन ध्यायन् बोधरवात्तावचलित इति व पातु ह्यो मुनीन्द्र " इति ॥ ६५ ॥

रभसादुदस्युरथ युद्धमनुचितभियोऽभिलापुकाः ।

सान्द्रमुकुटकिरणोच्छ्रलितस्फटिकांशवः सपदि मेदिनीभृतः ॥६६॥

अथानन्तर सदसि चैद्यपर्या नृपा रभसात् क्षोमादुदस्युरतिथिता, यतो युद्धमभिलापुका युयुत्सव, अनुचितभियोऽनभ्यस्तयासा, सान्द्रेषु घनपु मुकुटकिरणेषु उच्छ्रलिता बहलीभृता प्रणामवशात् स्फटिकांशवो येषाम् । समाहि कविद्वयलाशमयो । अभिलपणशीला अभिलापुका - "लपयते" ल्युक्त् । "न लोकाव्ययनिष्ठे" ति षष्ठीनिषेध ॥ ६६ ॥

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलमभृत भृमृदङ्घ्रिपैः ।

घृतशुभुजलत चलितैर्दुतवातवानवनविभ्रमं सदः ॥ ६७ ॥

तत्सद् सा सभा द्रुतवातवानयनविभ्रममभ्रत श्राप, द्रुत तूर्ण वातस्य  
घायोर्घानं चहन यत्र तद् द्रुतवातघान यद्वन कानन तस्य यो विभ्रमो लीला सा  
रूप्य तद्भृतावाह वातकम्पितघननिभमभृदित्यर्थ । केन भूभतो राजान एवा  
इन्द्रिया वृक्षास्तश्चलितेरत्थितै । कीदृक् सद् नेत्राण्येव कुसुमानि ओष्ठानि  
दलानि किसलयानि तानि स्फुरमाणानि कम्प्राणि यत्र तथा धृता पृथवो भु  
जा एव लता यत्र, वनमपि वाते धाति कम्पमानपुष्पपरलतापादप भ्रति ।  
स्फुरणशीलानि स्फुरमाणानि "ताच्छील्यवयोवचनशङ्खिषु घानश्" ॥ ६७ ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय कुरुपतिमजीगणन्न वा ।

मानतुलितभुवनत्रितयाः सरितः सुतादधि मयुर्न भूभुजः ॥ ६८ ॥

त चघनपा हरिमपि तृणमसत तृणतुल्य बुबुधिरे, तथा कुरुपतिं यु  
धिष्ठिर नैवार्जीगणन् मनसि चक्षु, पाण्डववलमपि तेषा न पुस्फोरेत्यर्थ ।  
तथा सरित सुताद्रीप्सात् नाविभयुस्त्रंसु । यतो माननाहङ्कारेण तुलित परि  
च्छिन्न भुवनत्रितय यै । अमसतेति मनेर्लुङ् । तृणायेति 'मन्यकर्मण्यनादरे'  
इति चतुर्थी । अर्जीगणधिति लुङ् 'ई च गण । अरिभयुगिति विभेतेर्लुङ्  
'सिजभ्यस्तत्रिभ्यश्चे' ति भेर्मुस ॥ ६८ ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोलसद्वधुवपुर्वचोविपम् ।

कीर्णदशनकिरणाग्निकणः फणवानिवेति विससर्ज चेष्टिपः ॥ ६९ ॥

पथानन्तर चैद्य इतीत्य घचनमेव विप सर्प इव विससर्जोदवमन् । की  
दृश गुरु दीर्घ नि श्वसन्नि श्वासान् मुञ्चन् तथा विलोल कम्प सद्वधु सो  
प्य धपुर्वस्थ स विलोलसद्वधुवपु तथा कीर्णा विक्रिता दशनकिरणा एव  
वाह्विस्फुलिङ्गा येन । सर्पोऽपि विपमुडमघेवविध एव भवति । दचन दवधु  
रुपताप 'द्वितोऽधुच' ॥ ६९ ॥

निमाहेत्याह—

किमहो नृपाः सममर्माभिरुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

वध्यमभिहृथ भुजिष्यमसु सह चानया स्यविरराजकन्यया ॥ ७० ॥

अहो अमर्षे । अहो नृपा इम भुजिष्य दान् किं फस्तात् नामिहृथ मार  
यध्ये, यतो वध्य वधार्हम् । इममिति हरे प्रव्यजनितदेश । किं केथल नेत्याह—

अमीभिरुपपत्तिसुतैर्जाप्यजैः पाण्डवैः सह, तथानया स्थविरराजकन्यया वृद्ध-  
राजकुमार्या सह, क्लीबेन भीष्मेण साकमित्यर्थः । स हि वृद्धो ब्रह्मचारी च ।  
कन्यात्वेनात्र क्लीबत्वं विवक्षितम् । अभिदधेति लट् ॥ ७० ॥

विदतुर्यमुत्तममशेषपरिपदि नदीजधर्मजौ ।

यातु निकपमधियुद्धमसौ वचनेन किं भवति साध्वसाधु वा ॥ ७१ ॥

अशेषपरिपदि सर्वस्यां सभायां नदीजधर्मजौ गाङ्गेययुधिष्ठिरौ यमुत्तमं  
श्रेष्ठं विदतुर्जानीतः सोऽयं हरिरधियुद्धं युद्धे निकपं परीक्षां यातु, एतद्वचन-  
मात्रेण किं साधु श्रेष्ठमसाध्वशोभनं वा भवति । यद्यसाधुत्तमस्तत्समरे उत्तम-  
त्वं दर्शयतु, नहि वाद्मात्रेणोत्तमत्वं प्राप्यते । निकप्यतेऽस्मिन्निति निकपः प-  
रीक्षास्थानम्, अत्र तु परीक्षैव विवक्षिता । यो हि परीक्ष्यते स तत्स्थाने भ-  
वत्येव । विदतुरिति “विदो लटो वा” ॥ ७१ ॥

अचिरान्मया सह गतस्य समरमुरगारिलक्ष्मणः ।

तीक्ष्णविशिखमुखपीतमसृक् पततां गणैः पिवतु साकमुर्वरा ॥ ७२ ॥

किं बहुना गरुडध्वजस्य मया सह रणं प्राप्तस्य युध्यमानस्याचिरात् प-  
त्तिवृन्दैः साकमुर्वरा भूमिनिंशितसायकाग्रपीतं रुधिरं पिवतु, मया हतमेघेन  
भवन्तः पश्यन्त्यित्यर्थः । उर्वरा उर्वी ॥ ७२ ॥

अभिधाय रुक्षमिति मा स्म गम इति पृथासुतेरिताम् ।

वाचमनुनयपरां स ततः सहसावगण्य निरियाय संसदः ॥ ७३ ॥

स वैद्य इति पर्यमुक्त्वा, ततोऽनन्तरं सभायाः सहसा निरियाय तिर्य-  
यौ । किं कृत्वा, मा तावत्त्वं यासीरित्येवंविधामनुनयपरां वाचं युधिष्ठिरेणो-  
क्तामवज्ञाय । मा स्म गम इति “माङ्ङि लुङ् । स्रोत्तरे लङ् च” ॥ ७३ ॥

ननु पाण्डवानामपि तेनाकुप्यं तत्कथं पर्यः स्यान्त्ययग्रहीदित्यह—

गृहमागताय कृपया च कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।

क्षान्तिमहितमनसो जननीस्वसुरात्मजाञ्च चुकुपुर्न पाण्डवाः ॥ ७४ ॥

पाण्डवा जननीस्वसुरात्मजाय मातृप्वर्चीयाय वैद्याय कथमपि न चुकुपुः,  
सत्यपि कोपकारणे कथं कथमपि न क्रुधाः । यतो गृहमागतो जननीस्वसुश्च

सुत , ते च कृपा'लव स्वभावप्रियवदाश्च क्षमाधिष्ठितचित्ताश्चेति कारणपञ्चक  
सद्भाव । महित पूजितम् । जननीस्वसुरात्मजायेति समासपक्षे ततो "विद्या  
योनी" त्यलुक् । आत्मजायेति "कुधद्बुहे"ति सप्रदानत्वम् । शूरस्य द्वे दु  
हितरौ सात्वती कुन्ती च ॥ ७४ ॥

चलितं ततोऽनभिहृतेच्छ्रमवनिपतियज्ञभूमितः ।

तूर्णमथ ययुमिवानुययुर्दमघोपसूनुमवनीशसूनवः ॥ ७५ ॥

अथानन्तर चैद्य राजपुत्रा द्रुतमनुययु पश्चाज्जग्मु । कीदृश त तस्माद्वा  
जमखस्थानाच्चलित निर्गतम्, यतोऽनभिहृतेच्छ्रमचालितप्रहम् । कमिवानुययु  
रित्याह-ययुमिवेति, यथा यज्ञभूमितश्चलितमश्व राजपुत्रा अनुयान्ति । अश्व  
मेधे हि चिकीपितेऽश्व आदौ भ्राम्यते ॥ ७५ ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात सपदि जवनैः स वाजिभिः ।

द्रुमुमलधुरभसापतिता वनिताश्चकार न सकामचेतसः ॥ ७६ ॥

स चैद्य प्रजयित्वादश्वाना तत्त्वणादेव विशिखान्तराणि रथ्यान्तराण्यतिप  
पातानिचकाम, अतश्च महतौत्सुक्येनेक्षितुमागता योषित सकामचेतस समु  
त्पन्नमनोरथा स नाकरोत् त्वरया गमन तददर्शनानिष्पत्ते । अन्या विशिखा  
विशिखान्तराणि "सुप्सुपे"ति समास । जवनशब्दे 'जुचद्भव्ये"ति युच्  
॥ ७६ ॥

क्ष्णमीक्षितः पथि जनेन किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः समनीनहद् द्रुतमनीकिनीमसौ ॥ ७७ ॥

अथासौ शिविर स्कन्दाचारनिवश प्राप्य निभयचित्त सस्तूर्णमथ सेना  
समनीनहत् सनाहयामास । कीदृश किमेतदिति मिथोऽन्योन्य जल्पता जनेन  
क्षण मार्गे एव ॥ ७७ ॥

त्वरमाणशङ्कि कस्येगवद्भ्रमप्रवनाभिपूरितः ।

शैलरुद्रकतटभिन्नरथः प्रणनाद् सानहनिकोऽस्य धारिजः ॥ ७८ ॥

अस्य चैद्यस्य सानहनिकः सनहनार्यो धारिज शङ्ख प्रणनाद् दधानः,  
सैनिकान् मयर्मयितु शङ्का घ्मात इत्यर्थं । कीदृक् त्वरमाणेन व्यग्रेण शङ्कि



केन सवेगं धलेन यदनपवनामिपूरितो मुखश्रामभरितः, अत एव शैलकटक-  
तटेषु मित्रो द्विधानूतः प्रतिकलितो एवो यस्य । शङ्खवादनं शिल्पमस्येति शा-  
ङ्गिरुः “शिल्प” मिति ठक् । संनहनं प्रयोजनमस्येति सांनहनिकः “प्रयोजन”-  
मिति ठक् ॥ ७= ॥

जगदन्नकालसमवेतविपदविपमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमावधि ॥ ७६ ॥

अथास्य रणतूर्यं संग्रामवादित्रमावध्याहतमिति कर्मणि लकारः । कीदृशं  
जगतोऽन्तकाले समवेता मिलिता ये विपदा जलदास्तैरिव विपमो भीषण ई-  
रितो मुक्क शारवो ध्वनिर्येन, तथा धीरः कालान्तरस्थाग्नी निज आत्मीयो र-  
चस्तत्र विलीनो विशेषेण लीनो लय गतो गुरुः प्रतिशब्दो यत्र तत् तथोक्तम् ।  
गुरुत्वाद् दिव्यसंभवनात्मन्येव यस्य प्रतिरवो लीन इत्यर्थः । विपं तोयम् ॥ ७६ ॥

सहसा च संभ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलम् ।

स्थानमगमद्रथ तत्परितश्चलितोडुभण्डलनभस्तलौपमाम् ॥ ८० ॥

यत्रासौ स्थितस्तत्स्थानं परितश्चलितमुडुमण्डलं ताराचक्र यस्य तेन नभ-  
स्तलनोपमां सादृश्यं ययौ, यतः सहसा निःशङ्कं संभ्रमेण जोभेण विलोलया  
चलया सकलया जनतया समाकुलं संकटम् ॥ ८० ॥

दधतो भयानकनरत्वमुपगनवतः समानतान् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः समवर्मयन् सपदि मेदिनीभृतः ॥ ८१ ॥

अथ मेदिनीभृतः सपदि शङ्खधरणानन्तरं समवर्मयन् संनेहुः, धूमपुञ्ज-  
श्रगितस्यात एव भीषणत्व प्राप्तस्य गिरेः सादृश्यं दधतो वहन्तः । वर्मणां  
कापर्याद् ध्रुम उपमानम् । वर्मणा सनहन्ति संवर्मयन्ति “सन्त्यापपारो”ति णि-  
च्, टिलोपः ॥ ८१ ॥

परिमोहिणा परिजनेन कथमपि चिरादुपाहृतम् ।

वर्म करतलयुगेन वृहत् तनुचूर्णपैपमपिपट्टुपा परः ॥ ८२ ॥

अन्य- कश्चिद्द्रष्टो वृहदापि वर्म कथंचं रोपवशात् पाणिद्वयेन तनुचूर्णपै-  
पमपिपत् पिपेप सूक्ष्मचूर्णरूपं चकारत्यर्थः । यतः परिमोहिणा व्याकुलेन प-  
रिजनेन जयनपतिना कथमपि चिरादानीनम् । मोहधिरानयनं हेतुः, । नद्रो-

पेषु पिपेष । कथमपि क्लेशेनेति दुर्ग्रहत्वेन महत्त्वोक्तिः । तनु च तच्चूर्णमिति कर्मधारयः । तनुचूर्णमिदं तनुचूर्णपेष 'उपमाने कर्मणि चे'ति एमुल् । "शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिपे"इति अत्र तु तदन्तविधिर्दुर्लभः, नचाप्यर्थसङ्गतिः । अपि पदिति लुङ् ॥ ८२ ॥

रणसंभदोदयविकासिबलकलकलाकुलीकृते ।

शारिभतरदधिरोपयितुं द्विरद्वे भद्रश्च्युति जनः कथञ्चन ॥ ८३ ॥

शारि हस्तिपर्याणमधिरोपयितुं कथञ्चन कृच्छ्रात् जनो हस्तिन्यतरत् शशा क आररोह वा यतो रणसंभदोदयं समरद्वर्षाधिभावेन विकासी प्रसारी यो यलकलकल सेन्यतुमुलरवस्तेनाकुलाकृते क्षुभितेऽत एव भद्रश्च्युति दानस्त्रा विणि ॥ ८३ ॥

परितश्च धौतमुखरुक्मविलसद्दृष्टिमाशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुषः पृथिवी स्फुटलक्ष्यतेजस इवात्मजाः श्रियः ॥ ८४ ॥

श्रिय आत्मजा लक्ष्मीमुता अश्वा परितः पृथिवीं तेनुव्यापुः । श्रिय किलाश्वा जाता, सामभ्य इव गजा इत्यागमः । कीदृशा धौत वर्णित यन्मुखरुक्म मुखप्राणरुक्म तत्र विलसत् स्फुरद्द्रविविभ्व यंगाम् । अतश्चोत्प्रेक्ष्य ते-स्फुट लक्ष्य तेजः स्फुरित येषां स्फुटलक्ष्यतेजस इवोज्ज्वालाममभजन्नित्यर्थः । अतनुवपुषो महाकायाः ॥ ८४ ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपरागधनवलयमध्यवर्तिनः ।

पेतुरशनय इवाशनकैर्गुणनिखनव्यधितजन्तवो रथाः ॥ ८५ ॥

रथा स्यन्दना ज्वेन पेतुर्निर्ययुः । कीदृशा प्रधिमण्डलेन नेमिवलयेनोद्धत क्षुभितो यः परागो रेणुस्तस्य यद्घन सहत वलय पटल स एव वा घन वलयोऽध्वनुद्धतस्य मध्यवर्तिनः, तथा वृहच्छीतमारपीडितसत्त्वा, अत एवाशनय इवेत्युपमा, तेऽपि घनवलयमध्यस्था भवन्ति गुरुरर्गजितव्यधितजन्तवश्च । यदि वा अशनय इव पेतुरनिमित्तमूचरास्तदाशनयोऽपि पेतुरित्यौपम्यसतोक्तिरलंकारः ॥ ८५ ॥

दधतः शशाङ्गिनशशाङ्गुचि लसदुररहठं वपुः ।

चशुरथ सप्त पुरन्धिजनैरपथार्थसिद्धिसरकं महीभृतः ॥ ८६ ॥

अथ पुरन्निजनैरङ्गनाभिः सह त्रितीशां अथथार्थं सिद्धिसरकं चक्रुः । मङ्गलार्थं पानं सिद्धिसरकं, तत्रायथार्थमर्थापेतमङ्गलं, नाम्ना परं सिद्धिसरकं तस्यतस्तु सिद्धिसूचकमित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—अथथार्थां सिद्धिव्युत्पत्तिर्यस्येत्ययथार्थसिद्धि, किल सरन्ति सिद्ध्यन्ति अस्मिन्कार्याणीति निर्वचनं सरकम् । कीदृशास्ते धनुर्विभ्रतः । कीदृशं तसदुल्लसदुरश्छद्मं किञ्चिन्वत्कवचम्, अत एव शशेनाङ्कितस्य शशिन इव रुचिर्यस्य । उरश्छद्मस्य शश उपमानम् । छाद्यतेऽन्तेति छद्मः, “मंजायां घः । ‘छादेर्घे’ इति ह्रस्वः । उरश्छद्म इति कर्मपठ्ठीसमासः ॥ ८६ ॥

तदेवायथार्थत्वमाह—

दयिताय सासवमुदस्तमपतदवसादिनः करात् ।

कांस्यमुपहितसरोजपतद्भ्रमरौघभारगुरु राजयोपितः ॥ ८७ ॥

कस्याश्चिन् नृपपत्न्याः कांस्यं चपकं करादपतत्, यतोऽवसादिनोऽवसन्नादलसात्, । कीदृक् कांस्यं प्रियाय सासवं समधु उदस्तमर्पणायोत्क्षिप्तं, तथोपहितं निक्षिप्तं यत्सरोजमुत्पलं तत्र पतता गच्छता भ्रमरौघभारेण गुरु दुर्बहम् । उत्प्रेक्षा चैषा बिनापीवप्रयोगं प्रयुज्यते । भ्रमरौघभारगौरवादिषु पपातेत्यर्थः । दयितायेति “क्रियार्थोपपदत्वे” ति चतुर्थी । दयितं पायपितुमुत्क्षिप्तमित्यर्थः । कांस्यं पानपात्रम् ॥ ८७ ॥

भृशमङ्गसादमरुणत्वमविपददृशः कपोलयोः ।

वाक्यमसकलमपास्य मदं विदधुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८८ ॥

कस्याश्चिद्विशदृशोऽलसाद्याः शुचः शोका मदं जीवत्वमपास्य तदीयं गुणं मदगुणं स्वयमेव चक्रुः । कं तं गुणमित्याह—भृशमङ्गसादं शरीरालस्यं गरुडपोश्च लादित्यं वचश्चासकलं न सर्वं दृशोरविशदत्वमविकालम् । पतानि हि मदेनापि भवन्ति शोकेनापि । दुःखितश्च न माद्यतीति मदमपास्य तद्धर्मं शुच एव व्यधुः ॥ ८८ ॥

सुदृशः समीकगमनाय युवभिरथ संबभापिरे ।

शोकपिहितगलरुद्धगिरस्तरसागतासृजलकेवलोत्तराः ॥ ८९ ॥

अथात्तं रं तरणैर्युवतयः समीकगमनाय संग्रामावतरणस्य संबभापिरे आ-

पृष्ठा । पत्ते वय यामो ज्योगस्तु भवतीभ्य इति । कीदृश्य तरसा वलादाग  
त यदसृजल तदेव केवलमुत्तर यासाम्, यत शोकपिहिते दुःखसवृते गले  
रुद्धा पिहिता वाचा यासाम् । ज्योःरुहता सत्यो रुद्धुरित्यर्थ ॥ ८६ ॥

विपुलाचलस्थलघनेन जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः ।

पीनकुचनटनिपीडदलद्वरवारवाणमुरसालिलिङ्गिरे ॥ ९० ॥

वल्लभैर्ययासुभि कान्ता तरसालिलिङ्गिरे आश्लिष्टा । कथ पीनौ यौ  
कुचनटौ तयोस्ताभ्या वा यो निपीडस्तेन दलत् वृक्षद्वर नूतन वारवाण कञ्चु  
क सनाहो वा यत्र । कीदृशारसा विपुलाचलस्थलघनेन धिस्तीर्णगतनटनिविडेन  
॥ ९० ॥

न मुमोच लोचनजलानि दयितजयमङ्गलैपिणी ।

यातमघनिमवसन्नभुजाङ्ग गलाद्विषेद वलयं विलासिनी ॥ ९१ ॥

काचिल्ललना आगतमपि नयनधारि न तत्यजे, यत कान्तस्य जये मङ्ग  
लमिच्छन्ती । सा च मुग्धा श्रवसन्नात् अस्ताङ्गुजात् कटक गलद् भ्रश्यत् भूमौ  
पतित नास्मात् । मङ्गलमङ्गभीरत्वान् किलासौ न रोदिति । वलयपातश्च  
महदशयुनम् । वलयशब्दोऽर्धर्चादि । श्रवसन्नभुजेति पाठे विलासिनीविशेष  
णम् । अपादानाविवक्षा च ॥ ९१ ॥

प्रविवत्सतः प्रियतमस्य निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।

नीलनलिनदलदामरुचि प्रतिपादयुग्ममचिरोढमुन्दरी ॥ ९२ ॥

काचित् सुन्दरी प्रविवत्सतो जिगमिषो कान्तस्य प्रतिपादयुग चरणयु  
गलाभिमुप चक्षुर्दक्षिणक्षिपत् पातयामास । प्रौढा हि मङ्गलत्वरावती भवति ।  
कीदृक् चक्षु अमितोत्पलकिमलयन्नककान्ति, अतश्च निगडमिव गमननिषेधार्थं  
पन्धनदामेव । प्रवस्तुमिच्छति प्रविशति । सुन्दरी वधु ॥ ९२ ॥

व्रजतः क तात वजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिनदुदित शिशुना जननीनिभत्संनविषृद्धमन्युना ॥ ९३ ॥

धैर्यमभिनदुदितस्य व्रजतो गच्छत इतीत्य शिशुनोदितमुक्त्वा धैर्यमभिनन्  
त्यनुनाद । निमुक्त्वापि—हे तात क वजसि यासीति । कीदृगुदितमस्फुट

श्लिष्टघर्णे, यत्र हि व्रजसीति धक्कृत्यं तत्र व्रजसीति घचनं रेफहीनत्वादस्फुट-  
म् । अत्र वैदग्ध्यात् कविना वजिरत्र स्फुटास्फुटरूपो धातुः प्रयुक्तः । वजिरपि  
धातुषु विद्यते 'व्रज व्रजगतौ' इति । तर्हि नास्फुटमिति चेत्, न व्रजेः प्र-  
योगदर्शनात् । नहि सर्वे धातवो यमकाघनुरोधं विना सर्वत्र प्रयोगार्हाः ।  
यद्यस्फुटं तत् कथं गृहीतार्थमित्याह—परिचयेन संस्तववशेन गतार्थं ज्ञाताभि-  
धेयम् । तादृशी हि संज्ञा तैस्तस्य गृहीता । कीदृशेन बालेन जननीनिभर्त्स-  
नेन मातुरोपेण विवृद्धो मन्युः क्रोधो यस्य, स हि प्रश्नपूर्वकं पश्चाच्छब्दयन्  
श्रमह्वलमीतत्वान्मात्रा तर्जितः ॥ ६३ ॥

शठ नाकलोकललनाभिरविरतरसं रिरंससे ।

तेन वहसि मुदमित्पवदद्रणरागिणं रमणमीर्ष्यापरा ॥ ६४ ॥

अन्या मानिनी रणरसिकं वल्लभं मत्सरेणेत्यमवोचत् । हे! शठ धूर्तं दि-  
व्यस्त्रीभिरविरतरसं यतो रिरंससे दिद्रेविपसि तेन हेतुना मुदं वहसि प्रहृष्य-  
सि । अघिरतोऽतिगाढो रसो रागो यत्र रमणे । रागीति धिनुष् ॥ ६४ ॥

धियमाणमप्यगलदसु चलति दयिते नतभ्रुवः ।

स्नेहमकृतकरसं दधतामिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ६५ ॥

कस्याश्चित् कुटिलभ्रुवः कान्ते व्रजति सति रुध्यमानमप्यसु अगलत् प-  
पात् । ननु प्रस्थानेऽसुजलममङ्गलं तत्कथमसावरुददित्याह—अतिमुग्धचेतसा-  
सृजुह्वदयातामकृतकरसमकृत्रिमादरं स्नेहं प्रेम दधतामिदमेव युक्तमेतदेव सांप्रतं  
यद्गोदनम् । यः किल चोपचारवान् स कृत्रिमं व्यवहारं दर्शयति, परमार्थनि-  
ग्धस्य तु प्रिये जने वार्यमाणमप्यसु पतत्येव, किमत्र त्रियते तद्वाच्यतास्थान-  
म् । रसो रागः ॥ ६५ ॥

सह कञ्जलेन विरराज नयनकमलाम्बुसंततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ॥ ६६ ॥

अन्यस्यास्तन्या गण्डफलकमभितः कपोलयोः संमुखं साञ्जनो नेत्राब्ज-  
लपूरो यमौ । उत्प्रेक्ष्यते—दुःखाग्निमार्गं इव । कृष्णवर्त्मत्यन्वर्थं वद्वेर्नाम ॥ ६६ ॥

क्षणमात्ररोधि गलितेन कतिपयपदं नतभ्रुवः ।

स्रस्तमुजयुग्गलद्वलपस्वानितं प्रतिक्षिपदिवोपशुश्रुवे ॥ ६७ ॥

केनचिद्भटेन पञ्चपाणि पदानि चलितेन प्रियाया स्रस्ते भुजयुगे गलता चलता वा बलयाना भ्रान्तकार उपशुश्रुवे आकर्णित । कीदृश स्वनित क्षणमात्र रोधयतीति क्षणमात्ररोधि । क्रियाविशेषण वा, क्षण विवृत्त्याधौपीदित्यर्थे । तथा प्रतिक्षिपदिव, इत्थं दु खिताया कान्ताया मूर्खं त्व यासीति निवारणार्थं निर्भर्त्सयमानमिव । कतिपयानि पदानि यत्र तत्कतिपयपद चलनम् ॥ ६७ ॥

अनुवर्त्म बल्लभतमस्य विगलदमलायतांशुकम् ।

भूमिनभसि रभसेन यती विरराज काचन समं महोल्कया ॥ ६८ ॥

काचन कान्ता प्रियस्यानुवर्त्म पथ पश्चाद्भूमिनभसि रभसेन सभ्रमेण य ती यान्ती विरराज यमौ । किमेकाकिन्येव यती नेत्याह-महोल्कया सममिति । अरिप्रसूचिका महोरकापि तस्य पश्चात्तभसि व्रजन्ती रजे इत्यर्थं , इति सहो क्ति । कथं यतीत्याह-विगलत् सभ्रमचशाद् भ्रश्यदमलमुज्ज्वलमायत दीर्घमशु कमुत्तरीय यत्रेयेतदप्यमङ्गलसूचकम् । उल्कापत्रं तु विगलन्त प्रसरन्तोऽमला दीर्घा अशवस्तंजोलेषा यत्र याने । सप्तम्यन्तपाठे भूमिनभमि वा, भूमिरेव नभस्तस्मिन् यथा महोल्का पततीति वाक्यार्थं ॥ ६८ ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि तदनुसरणोद्यतैकधीः ।

दीनपरिजनकृतासृजलो न भटीजनः स्थिरमना विचकृत्वे ॥ ६९ ॥

सग्रामसमुखेऽपि राजके भटीजनो न विचकृत्वे वैकृत्य न ययौ, यतस्तस्य नृपगणस्यानुसरणेऽनुगमनेऽन्वारोहणे उद्यता व्यवसिता वृत्तनिश्चया एका श्रचा लनीया धीर्बुद्धिर्यस्य अवश्यमव मया मर्त्यमिति पदा निश्चयो भवति तदा दु य प्रायेण न बाधते । अत एव दीनेन परिजनेन वृतासृजलो विहितरोदन , स्थिरमना अविहलचता मरणवृत्तनिश्चय । स्वचिरुचिपुष्पिकादिवत् नृविरपि क्रियावाचिन्वादानुरनुदात्तद्वोड्य , तस्य च विक्लव इति रूपम् । अत्रश्य चै तन् अन्यथा विक्लवशब्दो न सिध्येत् । ये तु वृचते-कनुद्धातुविद्यते इति-नेपा गुणो न स्यात् । केचिन्नु ' भुदि भ्रदि कृत्रि वैकृत्ये ' इति पठन्ति । वि चकृत् इति त्वपपाठ एव, कृमे परस्परदित्यात् ॥ ६९ ॥

विदुषीच दर्शनममुप्य युवतिरतिदुर्लभ पुनः ।

यान्तमनिमिषमतृप्तमनाः पतिमीक्षते स्म भृशमा दशः पथः ॥१००॥

काचिदङ्गना आ दृशः पथो दृष्टिगोचरं यावददत्तत्वादिनिमित्तं भृशमत्यर्थं  
यान्ते पतिमद्राक्षीत् । आनिमित्तभृशदर्शने तर्कमाह—अमुष्यास्य पत्युः पुनःपु-  
नर्दर्शनमतिदुर्लभं विदुर्पाव जानानेव । “विदेः शतुर्वसुः” । सर्गेऽत्रोद्भवा वृ-  
त्तम् ॥ १०० ॥

संप्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः सखेहमाशीरिति भर्तुरीरिता !

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः प्रत्याचचक्षे गलता भटस्त्रिया ॥१०१॥

कयाचिद्वीरपत्न्येतीत्यं सप्रेम पत्युराशीरितोक्ता सती नेत्रयुगेन गलता-  
स्तु स्रवता प्रसह्य वलादिव सद्यः प्रत्याचचक्षे प्रत्याप्याता । रोदनं ह्यमङ्गल-  
म् । कासाघाशीरित्याह—संप्रत्युधुनैव युधः संग्रामात् कुशली सस्यः पुनरुपेया  
आगच्छेरिति । युध्यन्तेऽस्यामिति युत् समित्, क्विप् । उपेया इतीए आशीलिं-  
ह् । ताविन्द्रवंशा जरसंहिती मता ॥ १०१ ॥

काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः ।

भ्रेसुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमाप

प्रस्थाने पार्थिवानामशुभमिनि पुरोभावि नार्यः शशंसुः ॥१०२॥

इति श्रीमाधमहृषिरचिते शिशुपालवधकाव्ये युद्धप्रस्थानं नाम पञ्चदशः  
सर्गः ॥ १५ ॥

पार्थिवानां धीराणां प्रस्थाने समरावतरणे पुरोभाव्यप्रवृत्तिं अशुभममङ्गलं  
नार्यः कान्ता इतीत्यं शशंसुरात्रवल्बुरसूचयन् । यद्वा भावि भविष्यदशिवं पुरः  
पूर्वं शशंसुरभिदधुरिति योज्यम् । तथाहि—काचिद्रजोभिः कीर्णा रजस्वला अत  
एव मन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीनिष्ठमुलशशिच्छाया सती दिवं घामनुविदधाधनुचकार,  
तदानीं घौरपि गीहाराकान्ता निस्तेजोऽक्रेन्दुश्चाभूदित्यर्थः । तथास्या निःश्रीका  
निलक्ष्मीका उद्भ्रान्तसत्त्वाश्चकितप्राणा दाहमुद्भुः शोकं वभुः दिश इव, दिशो-  
ऽपि तदानीमन्तर्दीहं वनदधमूहुरित्यर्थः । अत एवोद्भ्रान्तानीतस्ततो गतानि  
सत्त्वानि सिंहादीनि यासां ता उद्भ्रान्तसत्त्वाः, निःश्रीका वृक्षादीनां दग्धत्वा-  
त् । तथान्या भ्रेसुः किंकर्तव्यतामूढा इतस्ततो जग्मुः यात्या इव, चण्डवाता  
अपि बध्नसुरित्यर्थः । वातसमूहो यात्या “पाशादिभ्यो यः” । तथा अपरा प्र-  
तिपदं क्रमे क्रमे कम्पमाना चस्वात् भूमिवत्, भूमिरपि तदा चकम्पे इत्यर्थः ।

सर्वं चैतदशङ्कनम्, इति प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः ।  
सहोत्तिरलङ्कारः । अग्धरा वृत्तम् । “ झौ झौ याश्च त्रयः स्युः सुरमुनितुरगैः  
अग्धरा स्याद्विरामै ” रिति मद्रम् ॥ १०२ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीबल्लभदेवाचार्यविरचिताया माघकाव्य-  
सारदीपाया मन्देहविशैष्याख्याया युद्धप्रस्थान नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥



# शिशुपालवधकाव्ये

षोडशः सर्गः ।

दमघोपसुतेन कञ्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥

अथानन्तरं दमघोपात्मजेन शिशुपालेन प्रतिशिष्ट आदिष्ट आश्रितः प्रतिभानवान् सप्रतिभः कञ्चन कोऽपि द्रुतः सदसि गत्वा, अद एतद्वचो हरिमुदाहरदवोचत् । स्फुटः प्रकटो भिन्नो विभक्तः प्रियाप्रियरूपोऽर्थो यस्य तत् स्फुटभिन्नार्थम्, भगित्येव प्रतिभासात् स्फुटत्वम्, द्व्यर्थत्वानु भिन्नत्वम् । उदाहरतेर्ब्रूत्यर्थत्वाद्वचो हरिमुदाहरदिति प्रयोगः । वैतालीयाख्यमर्घसमं वृत्तम् ॥ १ ॥

किमुदाजहारेत्याह—

अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः ।

भवतोऽभिमेनाः संमोहते सरुपः कर्तुमुपेत्य माननाम् ॥ २ ॥

शिशुपालस्तदा पूर्वोक्तेन प्रकारेण तदप्रियं 'सर्वगुणविरहितस्य हरे' रित्याद्युक्त्वा अधुनागत्य तत्र माननां संमानं कर्तुं धाञ्छ्रुति, यतः परमत्यर्थमनुशयं पश्चात्तापं गतः, तथा अभिमना उन्मनास्त्वां प्रत्युत्कचित्तः । कीदृशस्य तत्र सख्यः क्रुद्धस्य । समोहं त्वामभिमुचीचिकीर्षुरिति प्रियम् । अप्रियं तु— स चैघस्तथा तत् तत्र रुद्धमुक्त्वा परमनुशयं क्रोधं गतोऽभिमना निर्भयचित्तः सन् आगत्य ह्यो दोषस्य माननां पूजां चिकीर्षते । रोपस्य माननं सफलोरूपं रिपुषु क्षेपः, तेन त्वां जिघांसतीत्यर्थः । कंचित्तु माननां खण्डनामाहुः । तत्र सरूपोऽस्तं खण्डनां नाशं वाञ्छतीत्यर्थः । अविद्यमाना भीर्यस्य तदभि, अभि मनो यस्येत्यभिमेनाः ॥ २ ॥

विपुलेन निपीड्य निर्दयं मुदभायातु नितान्ममुन्मनाः ।

प्रशुराधिगताहनिर्वृतिं परितस्त्वां खलु विग्रहेण सः ॥ ३ ॥

१ 'ये' क पाठः ।

स चेद्यो विपुलेन बृहता विप्रहेण देहेन त्वां परितः सर्वतो निर्दयं गाढं निपीड्यालिङ्ग्य नितान्तमत्यर्थं मुदमायातु तुप्यतु, यत उन्मना उत्कण्ठितः । कीदृशं त्वां तदाश्लेषवशात् प्रचुरं बहु अधिगता प्राप्ताङ्गनिर्वृतिः शरीरसौख्यं येन तं प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृत्तिमतिप्रियम् । अन्यत्तु-स त्वां विप्रहेण युद्धेन निपीड्य व्यथयित्वा मुदमायातु । उन्मना भानी, यदि वा नितान्तानल्पा मुत्तुष्टिर्यस्य तन्नितान्तमुत् मनश्चेतो यस्य स नितान्तमुन्मनाः । त्वां तु प्रचुरा आधयो मनःपीडा यस्य स प्रचुराधिः, अत एव गता नष्टा अङ्गनिर्वृतिर्वपु-स्वास्थ्यं यस्य स प्रचुराधिगताङ्गनिर्वृतिः । ततः कर्मधारयः । समरे त्वामसौ पिनष्टिर्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रणतः शिरसा करिष्यते सकलैरेत्य समं नराधिपैः ।

तव शासनमाशु भूपतिः परवानद्य यतस्त्वयैव सः ॥ ४ ॥

स चेद्यो राजा सर्वैर्नृपैः सहागत्य प्रहः सन् शासनमाज्ञामाश्वेवाद्य विधास्यति, यतस्त्वयैवासौ परवान् त्वमेव तस्य प्रभुः, प्रमोश्चादेशोऽवश्यमेव क्रियते इति प्रियम् । अपरं तु-स राजा राजकेन सहागत्य तव शासनं निग्रहं करिष्यति, यतस्त्वयैवासौ परवान् सशत्रुः, त्वमेवैकस्तस्य रिपुशेषः । कीदृशसौ शिरसा प्रणतः प्रकृतत्वात् नृपैरेव । शासनं निग्रहोऽपि ॥ ४ ॥

अधिबद्धिपतङ्गतेजसो नियतस्वान्तसमर्थकर्मणः ।

तव सर्वविधेयवर्तिनः प्रणतिं विभ्रति के न भूभृतः ॥ ५ ॥

तव के भूभृतः प्रणतिं न विभ्रति, सर्व एव त्वयि नम्रा अतो वयमपि प्रणता इत्यर्थः । कीदृशस्य अधिकं बद्धेः पतङ्गाच्च तेजो यस्य तस्याधिबद्धिपतङ्गतेजसः । यद्वा अधिगतं बद्धिपतङ्गयोस्तेजो धेन, तथा नियतस्य स्थिरस्य स्वान्तस्य मनसः समर्थं सङ्गतं योग्यं कर्म व्यापारो यस्य तस्य नियतस्वान्तसमर्थकर्मणश्चिन्तानुरूपक्रियस्येत्यर्थः । यदि वा नियतं स्वान्तं यस्य स नियतस्वान्तः संपतयित्तो जितेन्द्रियः, समर्थं कर्म यस्य स समर्थकर्मा । ततः कर्मधारयः । अत एव सर्वे विधेयवर्तिन आज्ञाकारिणो यस्य, अतश्च प्रणतिं विभ्रति के न भूभृत इति प्रियम् । अन्यत्तु-तव केन हेतुना राजानः प्रणतिं विभ्रति नमन्ति, यतोऽधिर्वाद् धर्षो पतङ्गस्य शूलभस्येव तेजो यस्य, विपत्ताः त्विं प्रति शूलभमदृशस्येत्यर्थः । अत एवातिपत्तं चपलं स्वस्यात्मनोऽन्तममर्थं

विनाशक्षमं कर्म यस्य, शूलभो हि चापलाद्बलौ निपत्य क्रियते । तथा सर्वेषां  
विधेयवर्तिनो वचनकारिणो वश्यस्य, अतः केन गुणेन तव भूभृतः प्रणमन्ति  
॥ ५ ॥

जनतां भयशून्यधीः परैरभिभूतामवलम्बसे यतः ।

तव कृष्ण गुणास्ततो नरैरसमानस्य दधत्यगण्यताम् ॥ ६ ॥

हे कृष्ण ! तव ततो हेतोरगुणाः शौर्यादयोऽगण्यतामसंबन्धेयत्वं विभ्रति,  
यतः परैः शत्रुभिरभिभूतां याधितां जनतां लोकसमूहमवलम्बसे बहसि प्रापसे ।  
भयेन शून्या रहिता धीर्यस्य स भयशून्यधीर्निर्भयचित्तः । नरैरसमानस्यासम-  
स्य सर्वोत्कृष्टत्वात्, इति प्रियम् । अन्यतु-हे कृष्ण ! पाप यतस्त्वं भयशून्यधी-  
र्भयमूढबुद्धिः परैरन्यैरभिभूतां वर्जितामपूजितां जनतां प्राकृतत्वं गोपत्वमाश्रय-  
से, अतस्तव गुणा अगण्यतामनास्थास्पदत्वं धारयन्ति । नरैरसमानस्योत्तमस्य  
हीनत्वात् । यद्वा असमानस्यापूजितस्य, सह मानेन पूजया वर्तते इति कृत्वा  
॥ ६ ॥

अहितादनपत्रपत्रसन्नतिमात्रोज्ज्वलभीरनास्तिकः ।

विनयोर्पहितः कुतस्त्वया सदृशोऽन्यो गुणवानविस्मयः ॥ ७ ॥

त्वया सदृशोऽन्य एवंविधः कुतो गुणवान् गुणयुक्तः । कीदृशस्त्वमिति  
तानेव गुणानाह—अहितादनात्महितात् पापादेखसन् विभ्यत्, अकार्यभीरुः,  
तथा अनपत्रपः, अपगता व्रपा यस्य सोऽपत्रपः, नापत्रपोऽनपत्रपः सतज्जः ।  
पल्लवक्षणं हि धाष्ट्यम् । अतिमात्रमन्यर्थमुज्ज्वला भीर्मयं येन सोऽतिमात्रो-  
ज्ज्वलभीः, न नास्तिकोऽनास्तिकः । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स ना-  
स्तिकः, धास्तिको धर्मनिष्ठ इत्यर्थः । विनयेनाचारेणोपहितो युक्तो विनयोपहि-  
तो जितेन्द्रिय इत्यर्थः । विविधः स्वयो गर्वो यस्य स विस्मयः, न विस्मयो-  
ऽविस्मयः पेशलः । अन्यशब्दाव्यार्यविशेषणत्वेऽप्येषां भगवद्विशेषणैव प्रती-  
यते । अन्यत्र हेतौ गुणा निषिध्यन्ते भगवति तु विधीयन्ते, एवंविधोऽन्यः क-  
न्वया सदृशस्त्वमेवैवंगुणविशिष्ट इत्यर्थः, इति स्तुतिः । निन्दा तु विपर्य-  
येन—त्वया सदृशोऽन्य एवंविधोऽगुणवाधिर्गुणः कुतः, भवानेव निर्गुण इ-  
त्यर्थः । सदृशोऽन्यो न विद्यते स च सदृशस्तथान्यत् कविर्विशेषणद्वारेणाह-  
अहिताच्छत्रोखसन् कानरत्वात्, तथाविद्यमाना अपत्रपा लज्जा यस्य सोऽनप-

त्रपो निर्लज्ज , नतिमात्रेण प्रहतामात्रेणोज्जिता भीर्येन, परस्य नम्रो भूत्वा स्वस्य इत्यर्थे । अनास्तिक अस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिक , न आस्तिको अनास्तिक पाप विगतो नयो नीतिर्यस्य स विनयो दुर्धिनीत, अपगत द्वि त यस्य यस्माद्धेत्यपहिता नि मुद्य , अब पशोस्वि स्यो गवो यस्य सोऽवि स्य इडशौर्य इत्यर्थे । यदि वा विसयजनक कर्म विसयोऽपदान, स न विद्यते यस्य सोऽविसय । केचित्तु—त्वया सदृश कोऽन्योऽना अपुरयोऽ स्तीति व्याचक्षते । एव च कुत इति न तथा सङ्गत स्यात् । त्वयेति “तुल्या र्थे” इति वृत्ताया ॥ ७ ॥

कृतगोपवधूरतेर्घ्नतो वृषमुग्रे नरकेऽपि संग्रति ।

प्रतिपत्तिरधःकृतैर्नसो जनताभिस्तव साधु वर्यते ॥ ८ ॥

तवोग्रे घोरे नरके दानवे प्रतिपत्तिर्बधायानुष्ठानमुचमो जनै संग्रति साधु सुहृत्पर्य वर्यते, शोभन हरिणा वृत्त यदुग्रो नरकोऽवधीति यशस्तव सर्वत्र गीयते इत्यर्थे । कौटशस्य तव वृता गोपाता तद्धधुना च रति प्रीतिर्येन त स्य कृतगोपवधूरते , यतो वृष दान्तरूपिषमरिषाख्य दानव भृता मारयत , अध वृत्तमस्पृष्टमेन पाप येन तस्याध वृत्तनस पुण्यवत् इति प्रत्यक्षम् । प रोक्ष तु-तवाधुना उग्रे नरकेऽधीच्यादावध प्रतिपत्ति प्रपतनप्राप्ति साध्वर्ये वर्यते, यत वृत्तना पापिष्टस्त्वम् । एतदपि कुत इत्याह—वृता गोपवधुना रति कामेच्छा येन, तथा वृषमनद्वाह भव । परदारगमन गोवधश्च महत्पा तकम्, अत वृत्तैर्नसस्तव नरके पतन युक्तमेव कथ्यते ॥ ८ ॥

विहितापचितिर्महीभुजा द्विपतामाहितसाध्वसो बलैः ।

भव सानुचरस्त्वमुच्चकर्महतामप्युपरि क्षमाभृताम् ॥ ९ ॥

एव सानुचर सभृत्यो महतामपि रामानुपरि भव प्रधान सपद्यस्व, यतो महीभृता चैद्येन विहितापचिति वृत्तसमान , अतो रिपूणा बलैराहित वृत्त साधुस कम्पो येन, उच्चकर्मदात्तस्त्वमिति प्रियम् । अप्रिय तु-त्व महतामपि क्षमाभृता महीधराणामुपरि पृष्टे सानुचरो भव सानुस्यो भव, यतर्क्षेद्येन विहि तापचिति वृत्तापचय , तथा द्विपतामस्माक बलैराहित साधुस भव यस्य, अतर्क्षोन्सादितो नगराप्रगसान्नि सेवस्य त्वम् । उच्चकर्मभूतेन रामा । अप चिति पूजा क्षयश्च ॥ ९ ॥

घनजालनिभैर्दुरासदाः परितो नागकदम्बकैस्तव ।

नगरेषु भवन्तु वीथयः परिकीर्णा वनजैर्मृगादिभिः ॥ १० ॥

अथ च मया कृताया तव नगरे वीथयो रथ्या मृगादिभिर्मृगमन्द्रभद्रा  
दिभिर्नागकदम्बकगजघटामि समन्तात् कीर्णा व्याप्ता सत्यो दुरासदा पर  
दुष्पापा भूयासु । कीदृशस्तै , घनजालनिभेरक्षपटलमलिनैर्घनजैर्वीथये , ते  
हि दुरभिभवा इति प्रकटम् । अन्यत्तु-तव पुरेषु वीथयो घनजालनिभे सह  
तजालानारपञ्जरसदृशोर्नागकदम्बकै सर्पव्रातदुरासदा दुष्प्रवेशा भवन्तु, तथा  
वनजर्मृगादिभिर्हरिणव्याघ्रशरभादिभि परिकीर्णा व्याप्ता । त्वय्युत्सादितेऽरण्य  
रूपा द्वारिकास्त्विति धान्यार्थ ॥ १० ॥

सरुलापिहितस्वपौरूपो नियतव्यापदवर्द्धितोदयः ।

रिपुरुन्नतधीरचेतसः सततव्याधिरनीतिरस्तु ते ॥ ११ ॥

त तव रिपुरेवविधोऽस्तु । कीदृश सकलमपिहित स्थगित नाशित स्व  
पोष्य यस्य । दधातेरापिपूर्वस्यापिहितशब्द । नियता नित्या आपदो यस्य,  
अवर्द्धितो वृद्धि न गत उदयो यस्य, सतत सदा व्याधयो यस्य स सतत  
व्याधि अविद्यमाना नीतिर्नयो यस्य साऽनीति । तव कीदृशस्य उन्नत वि  
पुल धीर च गर्भीर चेतो यस्येति प्रकाशम् । प्रच्छन्न तु—तवाचेतसो निर्तु  
द्धे रिपुश्च एवविधोऽस्तु । कीदृश सकलमपिहितमस्थगितमनाक्रान्त स्वपौ  
रुप यस्य । दधातेरापिपूर्वस्य 'वणि भागुरि' रित्यकारलोप नजसमासे चा  
पिहितशब्द । तथा नियत विगता नष्ट आपदो यस्य स नियतव्यापत्, अ  
वर्द्धितोऽच्छिन्न उदयो यस्य, सततव्याधि सतत विगता आधयो यस्य स,  
अविद्यमाना इत्य उपद्रवा यस्य सोऽनीति । भवदभिभवेन राजा महोदयो  
भवत्विति धान्यार्थ । केचिदत्र हे अस्तुत ! अविद्यमाननुते इत्यामन्त्रणपद  
माह । एव चाराचरत्व स्यात् क्रियापदस्य भवेत्यस्य वासभवात् ॥ ११ ॥  
विकचोत्पलचारलोचनस्तव चैद्येन घटामुपेयुषा ।

यदुपुङ्गव ! बन्धुगौरवादपि पाता ससुरो नवासवः ॥ १२ ॥

हे यदुपुङ्गव ! यादवश्रेष्ठ चैद्यन घटामुपेयुषा मैत्रो प्राप्तेन तव सम्बन्धी  
ससुर मुरालहितो नवासव प्रत्यग्रपानमपि पाता पास्यते । सधा कृतेऽन्योन्य गृ  
१ 'वेद तम्य' क पाठ ।

हृगमनमधुपानादिक क्रियते इति स्थिति । वन्धुगौरवान् स्वजनयदुमानात्, त्व  
हि तस्य मातुलि । कीदृङ् नवासव, विकचान्युत्फुल्लानि उत्पलान्येव चारुणि  
लोचनानि नेत्राणि यस्य । घटा मेत्री । पातेति पिवते कर्मणि लुट्, तास् ।  
अपिर्विस्मये । एष एकस्य वाक्यार्थः । अपरस्य तु—हे यदृना पुङ्गव ! वली  
वर्द चेद्यन घटामुपयुषा करिघटामारूढेनापि समुरो देवसहितो वासव इन्द्र  
स्तव न पाता न रजिष्यति, किं पुनर्भीष्मादयः । इन्द्रस्य रक्षाया कारणमा  
ह—वन्धुगौरवाद्भर्तृस्नेहात्, यदि वा पुत्रस्य स्यालत्वात्, अर्जुनस्य हि भग  
वान्भवाशुच्यं । कीदृङ्वासव विक्रान्तिन्दीवररम्यनयन । पातेति पानेस्त्वच्  
॥ १२ ॥

चलितानकदुन्दुभिः पुरः सबलस्त्वं सह सारणेन तम् ।

समितौ रभसादुपागत सगदः संप्रतिपत्तुमर्हसि ॥ १३ ॥

त चैद्यमपि त्व संप्रतिपत्तु पूजयितुमर्हसि, यत समितो सभाया रभ  
सादौत्सुक्येनोपागत प्राप्तम् । किं केवलस्त्व नेत्याह—पुरोऽग्रे चलित आनक  
दुन्दुभिर्वसुदेवो यस्य स चलितानकदुन्दुभिः, अग्रे न्यत्पिता निर्यात्वित्यर्थः ।  
तथा सह बलेन च्यष्टभ्राजा हलिना वर्तते इति सबल, सारणेन कनीयसा  
भ्राजा सह, सह गदेनानुजेन वर्तते इति सगदः । पितृभ्रातृसहितस्त्वमुत्तराटया  
गत त समानयितुमर्हसीति र्हि । गूढ तु—रभसात् क्षोभेण समितौ समरे तमागत  
भवान् सहसा भृगित्येव रणेन युद्धेन संप्रतिपत्तु प्रत्येयितुमर्हसि, युद्धार्थमाग  
तस्य तस्य मा त्व पलायिष्ठा इत्यर्थः । कीदृङ् त्व पुरश्चलितास्ताडिता आ  
नका पटहा दुन्दुभयो भीर्यो यस्य, सबल ससैन्य, सह गदया वर्तते इति  
सगद सायुध ॥ १३ ॥

समरेषु रिपून् विनिग्रता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिर सह सर्वसात्त्वतैर्भव विश्वस्तविलासिनीजनः ॥ १४ ॥

त्वमधुना राक्ष समेत्य सधिं वृत्वा सर्वं सात्त्वतैर्याद्वै सह सुचिर  
विश्वस्तविलासिनीजनो भय मुचितललन सपद्यस्व । फलहे किल स्त्रीणा भ  
य मप्रति । कीदृशा तेन रणेध्वरीन् क्षपयता तेनेति प्रियम् । आप्रोशस्तु—सम  
रेषु शिशुपालेन समेत्य मिलित्वा सर्वमारुतैः सह विश्वस्तविलासिनीजो धि

धद्युवतिकस्त्व भव, प्रियन्ता सर्व एव भवन्त इत्यर्थ । यतोऽसौ रिपून्  
विनिघ्नन्नरिहा । शिशुपालनेति साभिप्राय नाम, यदपि पर शिशुनसो न हनि  
प्रतीत्यर्थ । विश्वस्ता विशोका विधवा च । “आदितश्चे ’ ति चकारादि  
लिनपेध । सत्त्वतोऽपत्यानि सात्त्वता “उत्सादिभ्योऽञ्” ॥ १४ ॥

विजितकुधमीक्षतामसौ महता त्वा महित महीभृताम् ।

असकृजितसंयतं पुरो मुदितः सप्रमदं महीपतिः ॥ १५ ॥

असौ त्तिपो मुदित सस्त्वा भवन्त पुरोऽग्र एवविधमीक्षता पश्यतु ।  
कीदृश विजितकुध त्यङ्गमन्युम् । महतामपि महीभृता महित पूजितम्, अस  
कृत् बहुकृत्यो जितसयत पराजितसमरम्, सप्रमद दृष्टम् । त्वेति “त्वामौ द्वि  
तीयाया ” । यात्रावादपश्चान्वादेशे विभाषिता इति द्वितीयेऽर्थे त्वामिति भव  
ति । एतत्प्रियम् । अप्रिय तु—सप्रमद सखीफ त्वा चघो हृष्टो जितसयत  
पश्यतु, पूर्वं जित पश्चात्सयत यदम्, अत एवाशक्त्या विजितकुधमुत्कृष्टको  
धम्, अत एव महतामपि चयादाना राज्ञामहित विपक्षमिति । सर्वत्र स्तुति  
निन्दात्मको व्याजश्लेषोऽलङ्कार ॥ १५ ॥

इति जोषमवस्थितं द्विपः प्रणिधि गामभिधाय सात्यकिः ।

वदन्ति स्म वचोऽथ चोदितश्चलितैकभु रथाङ्गपाणिना ॥ १६ ॥

अथानन्तर सात्यकि शैनेयो द्विपश्चेद्यस्य सम्बन्धित प्रणिधिं द्रुत वचन  
मवादीत्, एतश्चाग्निना चादिनो नियुक्त । कथ चलिता नर्तिता एका भूर्मुख  
रोमराजिर्यत्र तच्चलितैकभु, अग्निनिष्ठाचेन द्रुतसन्नमित्यर्थ । कीदृश प्रणिधि  
मिति पूर्वोक्ता गा वाचमुक्त्वा जोषमवस्थित तूर्णभूतम् ॥ १६ ॥

किमप्योचदित्याह—

मधुर बहिरन्तरप्रिय कृतिनाऽवाचि वचस्तथा त्वया ।

सकलार्थतया विभाष्यते प्रियमन्तर्बहिरप्रियं यथा ॥ १७ ॥

अपता पण्डितेन सकलार्थतया व्यर्थत्वेन बहि प्रकट मधुर प्रियमन्तश्च  
शुभमप्रिय, तथा तेन प्रनारेण दृष्टित्वाङ्गचोऽवाचि वचनमुक्तम्, यथा अन्त  
प्रकटत्र प्रिय प्रकट चाप्रिय विभाष्यते लक्ष्यते । कृतिनेत्युल्लुण्ठनायाम् । तव हि  
महान् गर्व, प्रत्यक्षमेते प्रियमुक्त्वा सान्त्विता परोक्ष तु तत्रास्ति यनोक्तमि

ति । विचार्यमाणानां त्वेषां वाक्यानामप्रियमुत्तानं प्रियं तु कष्टकल्पनया प्रती-  
यते । सकल उभयरूपोऽर्थो यस्य तत्सकलार्थं तद्भावस्तत्ता तथा सकलार्थत-  
या । प्रियाप्रियाङ्गा हेतुरेव । उपाध्यायप्रकाशवर्षस्तु विपरीतार्थं हेतुमाह-स  
कलार्थतया वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रियमन्तर्बहिश्चाप्रियं विभायते इत्यर्थं ॥१७॥

अतिकोमलमेकतोऽन्यतः सरसाम्भोरुहवृन्तकर्कशम् ।

वहति स्फुटमेकमेव ते वचनं शाकपलाशदेश्यताम् ॥ १८ ॥

एकमेव प्रयत्नोक्तं तत्र वचनं स्फुटं निश्चितं प्रकटं वा शाकपलाशदेश्यता  
वहति, शाकाख्यनरोर्यत्पलाशं पत्रं तस्य सारूप्यं धारयति । यत एकत एक  
स्मिन् पत्रे अतिकोमलं घृदीयं प्रियतरम् अन्यतस्तु अतिपरम् । ईषदसमाप्तं  
शाकपलाशं शाकपलाशदेश्यम् ' ईषदसमाप्तं कटपदेश्यदेशीयर ' ॥ १८ ॥

यद्येवविधमसहचलन्वियतामित्याह—

प्रकटं मृदु नाम जल्पतः परुषं सूचयतोऽर्थमन्तरा ।

शकुनादिव मार्गवर्तिभिः पुरुषादुद्विजितव्यमीदृशात् ॥ १९ ॥

ईदृशादेवविधात् नरात् मार्गवर्तिभिः सन्पथस्थैरद्विजितव्यं भेतव्यम् । किं  
भूतादित्याह—प्रकटं प्रकृशं प्रियं नाम युवतोऽन्तरां शुभं तु रुजं परममर्थं सू-  
चयत । कम्मादिवेत्याह—शकुनादिवेति, यथा मार्गवर्तिभिरध्वस्यैर्मृदुभाषिणो-  
ऽथ चानिप्राप्यायकान् नगात् अस्यते ॥ १९ ॥

एव चामात्यद्वारेण द्रुतं निर्भर्त्स्यं प्रकृतमाह—

हरिमर्चिन्वान् महीपतिर्यदि राजस्तत्र कोऽत्र मत्सरः ।

न्यसनाय ससौरभस्य कस्तन्नूनस्य शिरस्यसूयति ॥ २० ॥

यदि पार्थो निष्णुमार्वात् तद्भावत्स्य प्रभो कोऽथ मत्सरोऽमर्षः, न  
युन्नमनं मात्सर्यमित्यर्थः । तदेव दृष्टानेन द्रव्यनि-सुगन्धैर्वृक्षकुसुमस्य शिर-  
सि यन्न्यसनमर्षणं धारणं तस्मै कोऽसूयति द्वेषः, भगवत्पूजनाद्यस्य मात्सर्यं  
न मृतं पुष्पमपि न महते इत्यर्थः । न्यसनायेति "मृचद्रुहेर्ष्यामूयागानां य-  
प्रति कोपः " इति मप्रदानम् ॥ २० ॥

सुकुमारमणो लयीयसां हृदयं तद्गतमप्रियं यतः ।

सहसैव समुद्भिरन्त्यमीं जरयन्त्येव हि तन्मनीषिणः ॥ २१ ॥



प्राकृतानामहो हृदयं सुकुमारं सुच्छं स्वल्पम्, पदेते हृदयस्थमप्रियं तत्क्ष-  
णमेव समुद्गिरन्ति मुञ्चन्ति वृथन्ति, स्वल्पचित्ततया हि रूजमन्यैरुच्यते । ये-  
पुनः सन्तस्ते तदप्रियं जरयन्त्येव क्षपयन्त्येव, आगतमपि निवर्तयन्त्येवेत्यर्थः ।  
यस्यापि हृदयमुदरं सुकुमारं स्वल्पमदीप्तं स सहस्रबोद्धमति, दीप्तोदरस्तु जरय-  
त्येव । तदेतेन सदसतोर्व्यतिरेकेण हरिश्चैद्योरन्तरमुक्त्वान् । एवमन्यत्र ॥२१॥

उपकारपरः स्वभावतः सततं सर्वजनस्य सज्जनः ।

असनामनिशं तथाप्यहो गुरुहृद्रोगकरी तदुन्ननिः ॥ २२ ॥

यः साधुः स सर्वजनस्य साधोरसाधोर्वा प्रकृत्यैव सदा उपकारपरः प्रि-  
यङ्करः । विघ्नं, तथाप्यसाधूनां सज्जनोच्छ्रायो गुरुहृद्रोगकरो दुःसहं मनःपीडां  
विधत्ते । अतश्च हरेःपूजा भवतामप्यनुकूलैव, तत् कस्मान्मात्सर्यमिति वास्या-  
र्थः ॥ २२ ॥

तच्च यूयं दुर्जना इति वक्तुमाह—

परितप्यत एव नोत्तमः परितप्तोऽप्यपरः सुसंवृतः ।

परवृद्धिभिराहितव्यथः स्फुटनिर्मिन्नदुराशयोऽधमः ॥ २३ ॥

य उन्नतो बृहच्चित्तः सोऽन्यसमृद्धिभिर्नैव परितप्यते दूयते, ना अनुमो-  
दते इत्यर्थः । अपरस्तु मध्यमस्ताभिस्तापं प्राप्तोऽपि सुष्ठु संवृतोऽतिगम्भीरो  
मात्सर्यं वहति, ननु प्रकटयतीत्यर्थः । यः पुनर्नोचः स तामिर्जनितव्यथः सन्  
स्फुटनिर्मिन्नदुराशयः, स्फुटं निश्चितं निर्मिन्नः स्फुटितो दुष्ट आशयो हृदयं यस्य  
स तथोक्तः, यदि हि निर्मिन्नाशयो न स्यात् तत्कथं हृत्स्थं प्रकाशयेतेति भावः ।  
योऽपि भोजनादिनाहितव्यथः स स्फुटमेव निर्मिद्यते स्फुटति । केचित्तु निर्मि-  
न्नं प्रसूटीकृतमाहुः । तदेतेन मात्सर्यप्रकाशनात् तेषामसाधुत्वमुक्तम् ॥ २३ ॥

ननु राजा सर्वगुणयुक्तत्वात् सज्जन एवेत्याह—

अनिराकृततापसंपदं फलहीनां सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत् कथं बुधो जनः ॥ २४ ॥

बुधो जनः कथमसतीं निन्द्यां खलतां खलत्वं श्रयेत्, यतः सुमनोभिर्मन-  
स्विभिरुज्जितां त्यक्ताम् । कुतः यतोऽनिराकृतदुःखप्रकर्षाम्, खलो हि सर्वन्तपो  
ननु क्षेमङ्करः । फलहीनामुपकाररत्नत्वयजिताम्, अत एवाप्रतिपत्तिः । किमिय

न प्रतिपद्यते इत्याह—खलता नभसो यज्ञीमिव । को हि प्राज्ञ खात् लता जि  
 घृक्षेत्, यतोऽसतीमविद्यमानाम् असतीत्याश्चानपास्तघर्मातिशयाम्, फलैश्च ही  
 ना सुमनोभि पुष्पैर्वर्जिताम्, नह्यविद्यमाने मद्धर्मा भवन्ति । तदेतेन यदि चै-  
 थ साधुः स्यात् तत्कथ खलत्व दर्शयेत्, तस्माच्चाव प्यासावित्युक्तं भवति  
 ॥ २४ ॥

आमोशेऽपि स्वस्थत्वात् कातरत्व हरे परमतेन निरस्यद्वाह—

प्रतिवाचमदत्त केशवः शपमानाय न चेदिभूभृते ।

अनुहुंकुरुते घनध्वनिं नहि गोमायुरुतानि केसरी ॥ २५ ॥

शपमानाय क्रोशतेऽपि चैद्याय हरि प्रतिवचन खर्षवचो नादत्त नावादी  
 त् । कस्मादित्याह—यस्मात् घनध्वनिमनु मेघगर्जितमुद्दिश्य सिंहो हुकुरुते गर्जं  
 ति लुभ्यति नतु र्गालराशिनानि, अतश्च साम्याभावात् कीदृश प्रतिवचोऽ  
 वसर, महात्मना हीनेषूपेक्षैर्घौचित्यम् । उक्तं च—“गण्डस्थले मदकरीमदवा  
 रिलुब्धमत्तश्चमद्भ्रमरपादतलाहृतोऽपि । कोप न गच्छति नितान्तबलोऽपि ना  
 गस्तुल्य बलेन बलिन प्रतिकोपयन्ति” इति । शपमानायैति शपि स्वरितेत्  
 ॥ २५ ॥

कोपाभावे हेन्वन्तरमाह—

जितरोपरया महाधियः सपदि क्रोधजितो लघुर्जनः ।

विजितेन जितस्य दुर्मतेर्मतिमद्भिः सह का विरोधिना ॥ २६ ॥

ये साधवस्ते जितरोपवेगा, न कदाचिदपि कुप्यन्तीत्यर्थः । नीचजनस्तु  
 क्रोधेन जितां वशीकृत, अतश्च माधुजितेन कोपेन जितस्य मूर्खस्य मनस्विभि  
 सह का विरोधिना कीदृशो विरोधो, न युक्तं वैरम् । यो हि जितविजितस्तस्य  
 जपिभि सह स्पर्धेय न युक्तेत्यर्थः । कृष्णश्च जितरोधम्य च क्रोधजित,  
 इति कीदृक् साम्य युवयो ॥ २६ ॥

नच क्षमया कृष्णस्य त्रिचिह्नाश्रयमिति वक्तुमाह—

चचनैरसतां महीयसो न ग्लु व्येति महत्त्वमुद्धतैः ।

किमपैति रजोभिरौर्ध्वैरवकीर्णस्य मणेरमहाघता ॥ २७ ॥

रुद्धैर्दुर्जनप्रचोमिन्प्रताना महत्त्र गुण्य नैव व्येति गच्छति, नर्षार्थंभू

तैः परागैस्वकीर्णस्य मलिनीकृतस्य मयेर्मदार्धता बहुमूल्यत्वं नश्यति । उर्व-  
रावनिः ॥ २७ ॥

निर्गुणत्वाच्च वः परुषवाक्त्वं युक्तमेवेति वक्तुमाह—

परितोषयिता न कश्चन स्वगतो यस्य गुणोऽस्ति देहिनः ।

परदोषकथाभिरल्पकः स जनं तोषयितुं किलेच्छति ॥ २८ ॥

यस्य स्वगत आत्मीयो न कश्चिद्गुणो नन्दयिता न विद्यते, सोऽल्पको  
नीचोऽन्यदोषसंकीर्तनेन किल जनं तोषयितुं वाञ्छति, न च शक्नोति किलेत्य-  
र्थः । तदेतेन सर्वेषां तेषां निर्गुणत्वमुक्तम् ॥ २८ ॥

ननु ययं नैवात्मनो दोषं हरेर्यां गुणं पश्यामस्तत्कथं भवानेषमाहे-  
त्याह—

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।

स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः परवर्णग्रहणेष्वसाधवः ॥ २९ ॥

ये दुर्जनास्ते एवंविधाः । कीदृशाः स्वदुर्नये सहजान्धदृशो निजदोषे  
जात्यन्धाः, स्वदोषं न कदाचिदपि पश्यन्तीत्यर्थः । परदोषदर्शने तु दिव्यचक्षु-  
षः सहस्राक्षाः, अन्यस्मालितं दूरादेव पश्यन्तीत्यर्थः । तथा स्वगुणं उच्चगिर  
उद्दामवाचः, आत्मगुणग्रहणे सहस्रजिह्वा इत्यर्थः । परवर्णग्रहणेऽन्यगुणसंकीर्तने  
मुनिव्रता वाच्यंमा मूकाः, अन्यगुणं नैव भाषन्ते इत्यर्थः । अतश्चासत्स्वभा-  
वादात्मदोषं परगुणं वा यूयं नैव पश्यथेति प्रकृतमुक्तं भवति । चर्णं गुणः ॥ २९ ॥

यच्च हरिणा घो दोषाविष्करणं नाकारि एष तस्यापि स्वभावः, इति  
वक्तुमाह—

प्रकटान्यपि नैपुणं महत् परवाच्यानि चिराय गोपितुम् ।

विवरीतुमथात्मनो गुणान् भृशमाकौशलमार्यचेतसाम् ॥ ३० ॥

आर्यचेतसां मनस्विनां चिरं लोकविदितानप्यन्यदोषान् गोपितुं रक्षितुं  
महत्कौशलं, तथात्मगुणान् प्रसिद्धानपि विवरीतुमाख्यातुं भृशमाकौशलमत्यर्थम-  
चातुर्यम्, परदोषानात्मगुणांश्च सन्तो न जातु कीर्तयन्तीत्यर्थः । तस्माच्च यूयं  
देवेनाविष्कृतदोषा इति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥

युक्तं चैतत्-यत्सन्तः स्वगुणग्रहणमूका, अन्ये तु स्वगुणोच्चगिर इति वक्तुमाह—

किमिवाखिललोककीर्तितं कथयत्यात्मगुणं महामनाः ।

वदिता न लघीयसोऽपरः स्वगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥ ३१ ॥

यो महामना विपुलचित्तः स किमिव कथमिवात्मगुणं कथयति, यतोऽखिललोककीर्तितं सर्वलोकैः कीर्त्यते घोष्यते । असाधुस्तु तेन हेतुनात्मगुणं स्वयं वक्ति, यतस्तद्गुणस्य न कश्चिद्भक्ता कीर्तयित्रसत्त्वात् । अतश्च यद्यसौ नाचष्टे तत्कास्य वराकस्य गतिः, तस्माद्युक्ता भवतामात्मस्तुतिः ॥ ३१ ॥

दृष्णश्च मूकोऽपि भवत्कर्मणा कोप दर्शयिष्यतीत्याह—

विसृजन्त्यविकल्थिनः परे विपमाशीर्विपवन्नराः क्रुधम् ।

दधतोऽन्तरसाररूपतां ध्वनिसाराः पटहा इवेतरे ॥ ३२ ॥

ये नराः पुरुषा अतिकल्थिनः श्लाघामकुर्वन्तः सन्तः परे शत्रौ कोपं मुञ्चन्ति, विपमाशीर्विपा इव सर्पा यथा । यथाहिर्यकः सन् दशति, एवं पौरुषान्विताः किंचिदप्यनुवाणाः कोपविपमुद्गमन्तीत्यर्थः । उक्तञ्च—“पौरुषेण तु यो युक्तः स न कल्थितुमर्हती” ति । ये त्वितरेऽपुरुषास्ते त्वन्तर्हृदयेऽसाररूपतां तुच्छत्वं दधतो ध्वनिसारा वाक्प्रधानाः वाङ्मात्रेण शूरा नै कर्मणेत्यर्थः । पटहा इव आतका ह्यभ्यन्तरेऽसारत्वं सुपिरत्वं विभ्रतो ध्वनिसाराः शब्दपटवः । तदेतेनैतेषां तुच्छत्वं शौरेश्च शौर्यमुक्तम् । नरशब्देऽत्र साहचर्यात् तद्वत् पौरुषे वर्तते न जातिमात्रे । यथा— “निम्नप्रभिसुखः शरानेकशो बहुशः परान् । सङ्ग्रामे विचरत्येव पुरुषः पुरुषो यथे” ति ॥ ३२ ॥

द्वयर्थोक्तावुत्तरमाह—

नरकच्छिद्रमिच्छतीक्षितुं विधिना येन स चेदिभूपतिः ।

दुतमेतु न हापयिष्यते सहस्रं तस्य विधातुश्चुत्तरम् ॥ ३३ ॥

किं बहुना, स चेदिराजो येन विधिना प्रकरेण, सधिना विप्रद्वेष वा नरकारि हरि दिदृक्षते, तस्य विधेः सदृशमनुस्वरूपनुचरं प्रतिक्रियां विधातुं दातुं न हापयिष्यते न हारयिष्यते, तस्माद् दुतमेतु नृणामागच्छतु । भगवान् सदृशमुत्तरं विधत्ते । स च नागच्छन् हारयत्यतो दुतमेतु यथा न हारयतीत्यर्थः । वैराग्यमाप्तो नूनमसौ नद्दयतीति नरकच्छिद्रप्रद्वेषेण म्रियते ॥ ३३ ॥

‘अभिधाय तथा तद्प्रिय’मित्यादि प्रियप्रवचनं यदुक्तं तदनुपपन्नमिति यन्माह—

समनद्ध किमङ्ग भूपतिर्यदि संधित्सुरसौ किलामुना ।

हरिराक्रमणेन संनतिं किल विभ्रीत भिद्येत्यसंभवः ॥ ३४ ॥

यद्यसौ चैद्यो हरिणा सह संधिन्सुः संधिं चिकीर्षुस्तत्किं समनद्ध संव-  
मितवान् । भयार्थं हरेश्चैनदशोभनम्, यत् आक्रमणेनाक्रान्त्या या भीर्भीतिस्तया  
हृगिर्विण्णुः संनतिं प्रणतिं विभ्रीत धारयेदित्यसंभवो नैव तत्संभवीति परमतात्पः ।  
भगवान् किल प्रणतिवश्यो न यत्नः । यो हि हरिः सिंहः स आक्रमणेन न  
विभेति । विभ्रीतेत्याशङ्कायां लिट् ॥ ३४ ॥

यद्य भवद्विर्मगवतो रुद्धमवादि तदात्मन एधानर्थायति वन्तुमाह—

महत्तस्तरसा विलङ्घयन् निजदोषेण विधीर्विनश्यति ।

कुरुते न खलु स्वयेच्छ्रया शलभानिन्धनमिद्धदीधितिः ॥ ३५ ॥

यो विधीर्मूर्खः स उन्नतान् विलङ्घयन् आत्मापराधेनैव नश्यति, महदाक्रा-  
न्तिर्हि महान् दोषः । तथाहि—इद्धदीधितिरग्रिरात्मेच्छ्रया शलभात्त मस्मसा-  
त्कुरुते यावत्तैरेव नाक्रान्तः, तस्मात् स्वदोषेणैव यूयं न भविष्यथेति वाक्यार्थः  
॥ ३५ ॥ ~ ~

अथ्या च शपमानेनास्मद्धितमेवानुष्ठितमिति वक्तुमाह—

यदपरि पुरा मधुद्विपो न मुग्धेन स्वयमागसां शतम् ।

अथ संप्रति पर्यपूपुरत् तदसां दृत्तमुग्धेन चेद्विपः ॥ ३६ ॥

पुरा पूर्वं चैद्यो यदागगतं स्वयं मुग्धेन मधुविपोर्नापूरि नापूरितवान्,  
अथ संप्रति तदपराधशतमसौ त्वन्मुखेन पर्यपूपुरदपूर्यत्, भवदपरार्थं तस्यैव  
गणयाम इत्यर्थः । भृत्यापराधाद्धि स्वामिनो दण्डः, तस्मात् संपन्नमनोरथा वय-  
मिति भावः । अपूरति 'दीपजनबुधपूरी'ति कर्तरि चिष्ठादेशः । पर्यपू-  
पुरदिति "णिश्चदुच्चुभ्यः कर्तरि चट्" ॥ ३६ ॥

यदनर्गलगोपुराननस्त्वमनो वक्ष्यसि किञ्चिदप्रियम् ।

विवरिष्यति तच्चिरस्य नः समयोदीक्षणरक्षिताः कुधः ॥ ३७ ॥

किं बहुना, अतोऽनन्तरं यत्किञ्चिदप्रियं वक्ष्यसि तत्रः कुधोऽस्मदीयान्  
कोपांधिरन्य विवरिष्यति प्रकाशीकरिष्यति, यत् आदितः समयोदीक्षण-

रक्षिता उचनप्रतिपालननिगडिता । एष द्युक्त्त "सद्विष्ये शतमागासी" ति इदा  
 नां तु नूनं क्रुध्याम । कीदृक् त्वमनर्गल नीरक्त यद्रोपुर पुरद्वार तच्चुल्यमानन  
 यस्य सोऽनर्गलगोपुरानन यत्किञ्चनवादी । यथानर्गलाद्द्वारात् सर्वो नि सरत्ये  
 व भवदास्यादसवद्धमित्यर्थ । अर्गला कवाट तद्द्वाराकाष्ठ वा ॥ ३७ ॥

निशम्य तद्वर्जित शिनेर्वचनं नप्तुरनाप्तुरेनसाम् ।

पुनरुज्झनसाध्वम द्विपामभिघत्ते स्म वचो वचोहरः ॥ ३८ ॥

अथ द्विपा वचाहरा रिपुदृतो भूयो वचनमवोचत् कथमुज्झनसाध्वस  
 त्यन्नभयम् निभयो हि दृत् शस्त । एनसामनाप्तुनिष्पापस्य शिनर्नप्तु शैने  
 यस्य सात्यकेस्तद्वृजित तेजोयुक्त्त वचो निशम्य श्रुत्वा । स्वार्थे णिच् । "त्य  
 पि लघुपूर्वादि" त्ययादश । शिनि क्षत्रियविशेष । नप्ता पौत्र । आप्नोतीत्या  
 प्ता । वचासि हरतीति वचाहरा दृत् 'हरतरनुद्यमनेऽच्' ॥ ३८ ॥

किमवादीदित्याह-

विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः स्वयमेव स्वाहितं पृथग्जनः ।

यदुदीरितमप्यदः परैर्न विजानाति तदद्भुत महत् ॥ ३९ ॥

य पृथग्जन प्राकृत स स्वयमेवात्महित न विविनक्ति न पर्यालोचयति,  
 यतो बुद्धिदुर्विध प्रज्ञादरिद्र । यश्चाह स कथं विचारत्तम इति नास्यासा  
 वपराध । इदं तु महदाश्चर्यं यदद एतत् स्वाहितमन्यैर्न मप्यसौ न वेत्ति,  
 अत्र च प्रत्यमाणोऽभिप्राय ॥ ३९ ॥

एतदेवोपोद्धलयति—

विदुरेप्यदपायमात्मना परतः श्रद्धधतेऽधवा बुधाः ।

न परोपहितं न च स्यतः प्रमिमीतेऽनुभवाहतेऽल्पधीः ॥ ४० ॥

ये बुधा प्राज्ञास्ते एष्यदपायमागामिनी राधा स्य विदुर्बुध्यन्ते आत्मने  
 धामावाहा परत श्रद्धधन्त्यस्मादाद्रियन्त, अन्येनोक्त सदाहिता श्रग्वन्ती  
 त्यर्थ । यस्मत्पधीर्मुखं सोऽनुभवतेऽनुभव वर्जयिष्या, न परोपहितमन्येना  
 ह मन् प्रमिमीते परिच्छिनत्ति, नापि स्वत आत्मना । यात्रसंरापक्षाप्ता ताद्य  
 ऋषिष्येत्येति न प्रतिवन्तीत्यर्थ । एष्यध्यामावपाय एष्यदपाय ॥ ४० ॥

यनाभिप्रायेणानदुक्त्त तन्नापिपुनमा-

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्वचनं कृष्ण यदभ्यधामहम् ।

उपदेशपराः परेष्वपि स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ॥ ४१ ॥

हे कृष्ण यदेतद्वचोऽभ्यधामवोचं तत्खलु तुभ्यमेव हितं त्वत्प्रियार्थमुक्कमित्यर्थः । ननु शत्रुः सन् कस्मात्पृष्टोऽपि हितं वक्तीत्याह—ये सज्जनास्ते व्यसनसंमुखेषु शत्रुष्वप्युपदेशपरा युक्तायुक्ताभिधायिनः, त्वं च तशिष्यत्र स्वयं वेत्सि नाप्युक्तं मया मौढ्याच्छब्दोऽपि । खलुवांस्यालंकारे । अभ्यधामिति धाजो लुट् । मिषोऽम् ॥ ४१ ॥

द्वयोक्तौ कारणमाह—

उभयं युगपन्मयोदिनं त्वरया सान्त्वमथेतरञ्च ते ।

प्रविभज्य पृथङ् मनीषया सगुणं यत् किल तत् करिष्यपि ॥ ४२ ॥

त्वरया कालक्षेपं हरता मया सान्त्वमसान्त्वं च द्वयं युगपदेकेन यत्नेनैतदर्थमुक्कम्, यथा यत्किल सगुणं विस्रतोऽपि तदेव बुद्ध्या पृथग्विभज्य विवेच्य विधास्यतीति । एतदुक्तं भवति—द्वयमेवाहमभिधातुमागतः, त्वरया तु उभयमुक्तं प्रार्थानप्रदर्शनार्थं च ॥ ४२ ॥

अस्थाने चैवं कथनादसन्मया कथितमिति कथयति—

अथवाभिनिविष्टबुद्धिषु व्रजति व्यर्थकतां सुभाषितम् ।

रविरागिषु शीतरोचिषः करजालं कमलाकरेष्विव ॥ ४३ ॥

अथवेति स्ववचनाक्षेपे, अयुक्तं मयाकारीत्यर्थः । अतो येऽभिनिविष्टबुद्धयो ग्रहिकास्तेषु सुभाषितं व्यर्थकतां व्रजति नैष्कल्यं प्रतिपद्यते, यथा रविरागिषु प्रियचण्डांशुषु पद्मपण्डेषु शीतांशुकिरणनिकरस्तत्संस्पर्शोऽविकासान् । अभिनिविष्टा एकत्रैवाभिनिवेशयती बुद्धियेषां तेऽभिनिविष्टबुद्धयः ॥ ४३ ॥

अनपेक्ष्य गुणागुणं जनः स्वमर्चिं निश्चयतोऽनुधावति ।

अपहाय महीपमार्चिचत् सदसि त्वां ननु भीमपूर्वजः ॥ ४४ ॥

हिताहितं हित्वा व्यक्तं लोको निजमतमनुतिष्ठति । कुत इत्याह—यदयं युधिष्ठिरश्चैवमुपेक्ष्य त्वामार्चिबदावीदप्युजत्, त्वत्तो हि स गुणवत्तरः । आर्चिचदिति लुट्, चट् “अजादेर्द्वितीयास्य । नन्त्राः संयोगादयः” । ननुशब्दो हेतो ॥ ४४ ॥

नर्चनावतास्माकं हीनतेत्याह—

त्वयि भक्तिमता न सत्कृतः कुरुराजा गुरुरेव चेदिपः ।

प्रियमांसमृगाधिपोज्झितः किमवप्यः करिकुम्भजो मणिः ॥ ४५ ॥

तव भक्तिमत्त्वात् कुरुराजेनापूजितोऽपि चैद्यो गुरुरेव महान् नतु ऊल ।  
एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति-मासप्रियत्वात् सिंहेन त्यक्त गजमाक्षिक किमवद्य  
दुष्टम् । कुम्भु राजते इति कुरुराद् किप् ॥ ४५ ॥

पार्थस्याप्रिय चदक्षैद्यस्य महत्त्वमाह—

क्रियते धवलः श्वलूक्षैर्धवलैरेव सितेतरैरधः ।

शिरसौघमदत्त शकरः सुरसिन्धोर्मधुशशुराङ्घ्रिणा ॥ ४६ ॥

या धवलोऽवदातचरित स धवतै सितकर्तिभिर्महद्भिरक्षरै क्रियते  
शिरसि धार्यते, सितेतर वृष्णे पापिष्ठस्वधो ह्रीने स्थाने । तथा च-शुक्ल  
त्वात् शशुरेव गङ्गाय सित मूर्ध्ना दधार मधुग्निषु वृष्णे पादेन । युधिष्ठि  
रश्चामहान् कथमिवोत्तम नृपमर्चयेत् ॥ ४६ ॥

नचार्चया त्वयि महत्त्वमिति वक्तुमाह—

अवुधैः कृतमानसंविदस्त्वव पार्थैः ऋथमेव योग्यता ।

सहसि भ्रूवगेरुपासित न हि गुञ्जाफलमेति सोष्मताम् ॥ ४७ ॥

मूर्खै पार्थै कृतमानसविदा विहितपूजाचारस्य ते कुतो हेतोयाग्यता मह  
त्त्वम् । तथाहि-शीतकाल वानरैर्गुञ्जाफल रत्निकानिक्कर शीताभावार्थं निषेचित  
किं सोष्मतामेत्युष्ण भवति । जातिस्वभावान्मर्कटा ह्मन्ते गुञ्जाफलान्यपि भ्रा  
न्त्या सेवन्त इति वार्ता । पार्थाना भ्रूवगा उपमान वृष्णस्य गुञ्जाफल, याग्य  
ताया औष्ण्यम् । एवशब्दोऽम्भावनायाम् । मान एव सविदाचारः, यदि वा  
मानश्च सविद्यः, सन्ति सभाषण कुशलप्रश्न । मार्गशीर्षे सहा द्वय ॥ ४७ ॥

यद्योऽत्र प्रियरिष्याति तद्यिरस्य न' इत्यादि तत्रोत्तर दिशुगाह—

अपराधशतक्षम नृपः क्षमयान्येति भवन्तमेकया ।

हृतवत्यपि भीष्मकात्मजां त्वयि यत्क्षाम समर्थं गव यत् ॥ ४८ ॥

भगवन्तमाग शनसहिष्णुमप्येक्यैः नितिलया गन्तयेति जयति । नि  
तिक्षेप कृत्वा जयफाणम् यदसौ शत्रोऽपि त्वयि भक्तिमर्णा हरति सति



चक्षाम सोढवान् । स्त्रीहरणं हि सर्वतो विशिष्यते ॥ ४८ ॥

एनदेव विवृणोति—

गुरुभिः प्रतिपादितां वधूमपहृत्य स्वजनस्य भूपतेः ।

जनकोऽसि जनार्दन स्फुटं हतधर्मार्थतया मनोभुवः ॥ ४९ ॥

हे जनार्दन ? वृष्ण लोकापीडनं वा त्वं स्फुटं निश्चितं हतधर्मार्थतया धर्मार्थत्यागं मनोभुवः कामस्य जनरुत्पादकं । धर्मार्थं हित्वा यदा भवान् कामेकनिरतस्तदा मनसिजस्य जनकोऽसि न तु प्रद्युम्नस्योत्पादकत्वात् । तदेव त्वक्कधर्मार्थत्वमाह—गुरुभिर्मातापित्रादिभिः प्रतिपादिता दत्ता स्वजनस्य पितृस्वधर्मस्य भूपते शिशुपालस्य वधुं रुक्मिणीमपहृत्य यत्नाधीत्वा मनोभवजनकोऽसीति सम्बन्धः । अतश्च यः परस्य दारानपहरति तत्रापि स्वजनस्य, तस्य कीदृशा धर्मोऽर्थो वा । तस्माद्ब्रह्म हतधर्मार्थतया कामस्य जनको न तु कन्दर्पापतारस्य प्रद्युम्नस्य पितृत्वात् । अत एव जनार्दनत्वम् । जनानदैयतीति वृत्त्या, नन्त्यादि ॥ ४९ ॥

किं बहुना—

अनिरूपितरूपसंपदस्तमसो वान्यभृतच्छृङ्खलेः ।

तव सर्वगतस्य सप्रति क्षितिपः क्षिप्नुरभीशुमानिव ॥ ५० ॥

यत्तद्धैवमतोऽधुना तमसो वा तमस्तुर्यस्य तव रविरिव राजा क्षिप्नुर्नोद्वक्स्तिरस्कर्ता, यथा सूर्यस्तिमिरक्षयत्येव चैद्यस्त्वामित्यर्थः । कीदृशस्य तव अनिरूपिता अज्ञाता रूपस्य स्वभावस्य सपदतिशयो यस्यास्तिरूपस्येत्यर्थः । अन्यभृतच्छृङ्खले परपुष्पक्षृणस्य । सर्वं यत्किञ्चिद्गतं प्राप्तस्तस्य सर्वगतस्य यत्किञ्चनकारिणः । तमसोऽनिरूपिता अदृष्टा रूपाणां शुक्लादीनां स पद्यतस्य, तथा कौंकिलकान्ते सर्वगतस्य च । अथ च स्तुतिरेव प्रतीयते—यथा तमसो रवि क्षिप्नुरेव तव अनिरूपिता रूपाणां वराहवृत्तिहादीनां सपद्भूयस्ता यस्य तस्यानिरूपितरूपस्य विश्वरूपस्य, सर्वगतस्य सर्वव्यापिनः । तवेति सम्बन्धविरजया षष्ठी । यथा न मायाणामश्रौत्यादिति । क्षिपति तच्छील क्षिप्नु 'प्रतिप्रधिप्रपिजिप फ्लु' ॥ ५० ॥

यद्येव विमर्थं मान्त्वमजादीरित्याह—

क्षुभितस्य महीभृतस्त्वयि प्रशमोपन्यसनं वृथा मम ।

प्रलयोल्ललितस्य वारिधेः परिवाहो जगतः करोति किम् ॥ ५१ ॥

त्वयि चैद्यस्य कुपितस्य मम प्रशमोपन्यसनं साम्प्रकथनं निष्कारणं वृथा, नद्यस्मत्प्रयुक्ते सान्त्वेऽसौ न कुप्यतीत्यर्थः । कल्पापाये उच्छृङ्खलस्यान्धेः परिवाह उच्छ्वासो जलनिर्गममागो जगतः किं करोति नहि प्रवाहे कृतेऽसौ न क्षुभ्यति । तदेतेनैतदुक्तं भवति-अहं तुल्ये आगमने सान्त्वं स्वेच्छ्रयैवावोचं, नतु सन्धिस्तस्य मतः, अतश्च 'यदि संधित्सु' रित्यादि निरवकाशम् । महीभृत इति "पद्मो चानादरे" ॥ ५१ ॥

यदि समाने आगमने त्वं स्वेच्छ्रया सान्त्यमुक्त्वानागमनस्य तावत्प्रयोजनमुच्यताम्—

प्रहितः प्रचनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महौजसरल्लादपकुर्वन्ति मलिम्बुचा इव ॥ ५२ ॥

अहं राज्ञा संग्रामाय यदूनाहंतुं प्रहितः प्रेषितः । ननु शत्रुणा क्षलेन प्रहंतव्यं तत्कथमसावाहास्तेत्याह-ये महौजसस्तेजस्विनस्ते क्षलेन मायया नापकुर्वन्ति न वाधन्ते, यथा मलिम्बुचाश्चौराः, ते हि च्छूलं गवेषयन्ति न वीराः ॥ ५२ ॥

तदयं समुपैति भूपतिः पयसां पूर इवानिवारितः ।

अविलम्बितमेधि वेतसस्तलवन्माधव मा स्म भज्यथाः ॥ ५३ ॥

यत एयं तत् तस्मान् चैयो जलौघ इवानिपिद्म आयात्येव, अतश्चाविलम्बितं शीघ्रं वेतस एधि वेतसरूपो भव प्रणमेत्यर्थः । तलवत् तालवृक्षवत् कृष्ण ! मा भज्यथाः मा न'शः, मा मृथा, अप्रणमन्न भवसि नूनमित्यर्थः । अप्र च वेतसतालौ निदर्शनम् । पयःपूरे हि आगते वेतसः प्रणमति, प्रणतत्वाच्चाक्षति-भंरति । यदुक्तम्- "वेतसो वृत्तिमाधये" इति । उप्रनास्तु तालादयः पतन्त्येव । उक्तं च- "पतत्यद्धारवर्षे वा धाति या प्रलयानिले । तालः स्तन्धतयारब्धस्तयैव सह नश्यती"ति ॥ एधीत्यस्तेलौद् "प्यसारेद्धौ" । भज्यथा इति कर्मकर्तरी । "माटि लुङ् । स्मोत्तरे लट्" । माडाशङ्कायां निषेधे वा । तलस्तालः, यथा

शरः शारः ॥ ५३ ॥

ननु प्रणत्याप्यसौ शिशुपालत्वान्मादृशानां न संमुक्त इत्याह—

परिपाति स केवलं शिशुनिति तन्नामनि मा च विश्वसीः ।

तरुणानपि रक्षति क्षमी स शरण्यः शरणागतान् द्विषः ॥ ५४ ॥

तस्य चैद्यस्य नाम तन्नाम तस्मिन्स्तन्नामनि शिशुपालाख्ये शिशुनेव परं पाति रक्षतीति मा च विश्वसीः, एवं मैव बुद्धाः, अन्वर्थं तन्नाम मा ज्ञासीरित्यर्थः । यतोऽसौ तरुणानपि रिपून् शरणागतान् पात्येव, यस्माद् क्षमी सहिष्युः, तथा शरण्ये साधुः शरण्यः शरणागतवत्सलः । विश्वासो बोधः । बो-  
ऽयधारणे । मैव बुद्धा इत्यर्थः । क्वचित्तु न विश्वसीरिति पाठः । तत्र तच्छि-  
शुपाल इति प्रकृतत्वान्नाम यस्य, तत्र शिशुपाले राजति शिशुनेवैव पातीत्यतो हेतौरेतद्बुद्धौ कृत्वा मा न विश्वसीगविश्वासं मा गाः विश्वसीरेवेत्यर्थः । यतो-  
ऽसौ तरुणानपि क्षमी शरण्यो रक्षतीति योज्यम् ॥ ५४ ॥

एतदंबोपोद्वलयति—

न विदध्युरशङ्कमप्रियं महतः स्वार्थपराः परे कथम् ।

भजते कुपितोऽप्युदात्तधीरनुनीतिं नतिमात्रकेण यः ॥ ५५ ॥

स्वार्थपराः परे महात्मनः कथं निर्भयमेवाप्रियं न विदध्युः मा कारुण्यं, यतो यः क्रुद्धोऽपि विपुलचित्तत्वात् प्रणतिमात्रकेणैवानुनयमाश्रयति प्रसीदति । “प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मना”मिति । अतश्च यद्यपि भवानसहृद् तस्मै दुहति तथापि नत्यासौ श्वाराद्य पद्येति वाक्यार्थः ॥ ५५ ॥

अथ वीजालरमाह—

हितमप्रियमिच्छसि श्रुतं यदि संघत्स्व पुरा विनश्यसि ।

अनृतेरथ तुप्यसि प्रियैर्जयताञ्जीव भवावनीश्वरः ॥ ५६ ॥

किं बहुना, अप्रियमपि हितं यदि शुश्रूषसे तद् संघत्स्व संघिं कुरु प्र-  
णम, यस्मात्तं कोपयन् पुराश्वेव विनश्यसि विनाशमाप्स्यसि । अथ चेत्प्रिय-  
चर्चनेरनृतेरलीकैस्तुप्यसि तज्यताद् जीव स्वार्थभौमो भव, एतानि किल प्रिय-  
चर्चांस्यसत्यानि च । संघत्स्वेति प्रार्थनायां लोद । विनश्यसीति “यावत्पुरा-  
निपातयोर्लद” । जयनादिति हेस्तात् ॥ ५६ ॥

कसकेशिमुरादिवधात्पोरपावप्रम्भा राजनि तव न युक्त इति वक्तुमाह-  
प्रतिपक्षजिदप्यसशय युधि चैद्येन भवान् विजेष्यते ।

ग्रसते हि तमोपहं मुहुर्ननु राहाहमहर्षतिं तमः ॥ ५७ ॥

जितारिरपि त्व नून राज्ञाभिभूयसे । तथाहि-ध्वान्तध्वसकमपि दिनकर  
राहाह राहुसह तमोऽसकृद् ग्रसत एव । विजेष्यते इति कर्मणि लकार । तेनै  
व च कर्मणोऽभिहितत्वाद् द्वितीयाभाव । तमोपहमिति "अपे क्लेशतमसो"रि  
ति ड । राहुरित्याहा' यस्य तदिति राहाहम् अह पतिरहर्षति, "अहन् । रो-  
ऽमुपि' ॥ ५७ ॥

एतदेवोपोद्वलयति—

अचिराजितमीनकेतनो विलसन् वृष्णिगणैर्नमस्कृतः ।

क्षितिपः क्षपितोद्धतान्धको हरलीलां स विडम्बयिष्यति ॥ ५८ ॥

स चैद्यो विलसन् सग्रामे विचरन् अचिरादेव हरलीला शमुचेष्टा विडम्ब  
यिष्यति अनुकरिष्यति । तथाहि-कीदृशोऽसौ जितमीनकेतन परिभूतप्रद्युम्न,  
अत एव वृष्णिगणैर्यदुबलैर्नमस्कृतोऽभ्यर्थं प्रकृत, तथा क्षपिता इता उद्ध-  
ता सगर्वा अन्धका राजन्यकविशेषा येन स क्षपितोद्धतान्धक । भगवानपि  
दग्धमन्मथ, वृष्णिभि पशुभिर्गणैश्च नमस्कृतो ध्वस्तान्धकासुरैश्च ॥ ५८ ॥

अतश्चास्य न किञ्चित् न्व भवद्वल वा गणनास्पदमित्याह—

निहतोन्मददुष्टकुञ्जराद् दधतो भूरि यशः क्रमार्जितम् ।

न विभेति रणे हरेरपि क्षितिपः का गणनास्य वृष्णिषु ॥ ५९ ॥

चेदिपतिहरेरपि त्वत्तोऽपि न विभेति न व्रसति, वृष्णिषु यदुविशेषेषु  
त्वस्य का गणना क आदर । कीदृशात् निहत उन्मदो मत्त कुञ्जर कुवल  
यापीडो येन, तथा क्रमाजित विभ्रमोत्थित प्रभूत यशो विभ्रत । योऽपि नि  
हतसमदभीषणद्विरदाद्धरे. सिंहात् विभेति तस्य वृष्णिषु मेपेषु का गणनास्या  
॥ ५९ ॥

भूयोऽप्यासगात् तन्माहात्म्यवर्णनम्—

न तदद्भुतमस्य यन्मुग्धं युधि परयन्ति भिया न शत्रवः ।

द्रवतां ननु पृष्ठमीक्षते घटनं सोऽपि न जातु विद्विषाम् ॥ ६० ॥

यस्य चैद्यस्य भयेनारयो रणे मुखे नेत्रान्ते न तश्चित्रम्, यतः सोऽपि पलायमानानां तेषां पृष्टमेवेक्षते ननु कदाचिन्मुखम्, अतश्च द्वयस्यापि मुख-  
दर्शनादेतद्वदनालक्षणेऽरीणां को विस्मय इति रणस्थैर्यमस्योक्तम् ॥ ६० ॥

प्रतनूल्लसिताचिरद्युतः शरदं प्राप्य विखण्डितायुधाः ।

दधतेऽरिभिरस्य तुल्यतां यदि नासारभृतः पयोभृतः ॥ ६१ ॥

अस्य राज्ञो येऽरयस्तैः साम्यं मेघा वहन्ति, यदि नासारभृतो वेगवद्-  
पिण्डो यदि न भवन्ति, आसारभृत्त्वे तु न साम्यम्, एतच्छृणुणामासाररहि-  
तत्वान्मित्रवलयवर्जितत्वात् । इदानीं साम्यम् । कीदृशाः मेघाः प्रतन्य उल्लसि-  
ताः स्फुरिता अचिरद्युतो विद्युतो येषाम्, तथा शरदमृतं प्राप्य विखण्डितायुधा  
नष्टेन्द्रचापाः । अरयोऽपि प्रतनु स्वल्पमुल्लसितमुल्लासः स्फुरणं येषां ते प्रतनू-  
ल्लसिता, अचिरं च द्युत् कान्तियेषां तेऽचिरद्युतः, तथा शरदं चैद्यं याणव-  
पिण्डं प्राप्यासाद्य विखण्डितायुधाः क्षिप्रप्रहरणाः ॥ ६१ ॥

मूलिनं रणरेणुभिर्मुहुर्द्विपतां क्षालितमङ्गनासुभिः ।

नृपमौलिमरीचिवर्णकैरथ यस्याङ्घ्रियुगं विलिप्यते ॥ ६२ ॥

तथा यस्य पादयुगं त्रितिपमुकुटमयूखैरेव वर्णकैश्चन्दनैर्विलिप्यते रज्यते,  
राजानो यस्य शिरसा पादवन्दनं कुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशं तत् समररजोभिर्धू-  
सरम्, तथा शत्रुनारीनयनतोयैर्धौतम् । योऽपि वर्णकेनानुलिम्पति स पूर्वं  
धूलिकूपितत्वात् स्नाति । अथशब्दोऽत्र चार्थे ॥ ६२ ॥

समराय निकामकर्कशं क्षणमाकृष्टमुपैति यस्य च ।

धनुषा सममाशु विद्विपां कुलमाशङ्कितभङ्गमानन्तिम् ॥ ६३ ॥

यस्य च शत्रुकुलं धनुषा समं चापेन सहानतिमुपैति, धनुश्चेत्तेन सजी-  
कृतं तत्तद्वैद्यारयो नता इत्यर्थः । अथ च द्विपां कुलं धनुषा समं सदृशमि-  
त्यर्थान्तरम् । तत्र कीदृशं नावदगिकुलं, निकामकर्कशमतिकठोरं दुर्जयमित्यर्थः ।  
समरार्थं च क्षणमाकृष्टमाहतम्, आशङ्कितभङ्गं संभावितनाशम् । यं हि राजा-  
हयते सोऽवश्यमात्मनाशमाशङ्कते । धनुरपि निकामकर्कशमतिदृढं युधार्थं चा-  
कृष्टं चक्रीकृतम् । आशङ्कितश्च भङ्गस्तुदनं यस्य ॥ ६३ ॥

भ्रूमपि तन् चैद्याकर्षणान्नूनं स्फुटरयधुनेत्याशङ्क्यते—

तुहिनान्शुमसुं सुहृज्जनाः कलयन्त्युष्णरुचिं विरोधिनः ।

कृतिभिः कृतदृष्टिविभ्रमाः स्रजमेके भुजग यथापरे ॥ ६४ ॥

अमु राजान वान्धवा शशिन कलयन्त्यवगच्छन्ति आह्लादकत्वात्, वै रिणस्तु चण्डाशु तापकारित्वात् । के यथा एकमप्यनेकरूप मन्यन्ते, इत्याह- कृतिभिर्ऋन्द्रजालिके कृतदृष्टिविभ्रमा जनितचक्षुर्यन्धा यथैकमेव वस्तु रज्ज्वा दिक केचित् स्रज माला जानन्त्यन्ये तु सर्पम् । विभ्रमो भ्रान्ति ॥ ६४ ॥

दधतोऽसुलभक्षयागमास्तनुमेकान्तरताममानुषाः ।

भुवि सांप्रतमप्रतिष्ठिताः सदृशा यस्य सुरैररातयः ॥ ६५ ॥

यस्य राज्ञोऽस्य सांप्रत देवैस्तुल्या यतोऽसुलभो दुष्पाप क्षयागमो ने हागमन येषा, नित्य वनस्थत्वात् । तदाह-एकान्तरतामरण्यसक्ता तनु देह वि ध्रत, अविद्यमानाश्च दारा मानुषा वा येषा ते अमानुषा तथा भुवि भूमावप्र तिष्ठिता गिरिदुर्गस्थत्वात् । सुरा अपि दुष्पापविनाशागमा, एकान्त सतत च रत निधुवन यस्यास्ता तनु दधत, न मानुषा अमानुषा अमरा, भुवि अप्र तिष्ठिता स्वर्गस्थत्वात् ॥ ६५ ॥

अतिविस्मयनीयकर्मणो नृपतेः पश्य विरोधि चेष्टितम् ।

यदमुक्त्वनयो नयत्यसावहितानां कुलमक्षय क्षयम् ॥ ६६ ॥

अत्यद्भुतकारिचेष्टितस्य राज्ञो विरुद्ध कर्म पश्य, यदसौ द्विपत्कुलमक्षयम पि क्षय नयति । यस्य हि क्षयो विनाशा गृह वा नास्ति न कथ नाश गृह वा नीयते इति विरोध, अविरोधस्तु क्षयशब्दस्य विनाशार्थत्वादक्षयशब्दस्या विद्यमानगृहार्थत्वात् । गृहेभ्योऽरीनुत्सार्यायमपचय प्रापयतीति वाक्यार्थ । अमुक्त्वनय ध्रितनीतिमार्ग । नयतेर्वाहुलकात् 'परच्' । विस्मयन्तेऽनेनेति वि स्मयनीय इति करणेऽनीयर् ॥ ६६ ॥

चलितोर्ध्वरुयन्धसंपदो मकरव्यूहनिरुद्धवर्त्मनः ।

अतरत् स्वभुजौजसा मुहुर्महतः सङ्गरसागरानसौ ॥ ६७ ॥

असौ राजा मुहुरमटद् दुस्तरान् समरादधीनात्मीयवाहुयलनेवातरत्साचम्रा मेति पाक्यातिशयोक्ति । षीदृशान् चलितान् नृत्ता ऊर्ध्वा कयन्धमपदशिक्ष्यन्त माद्देहमहा येषु, तथा मकराख्येन व्युहन रचनाविशेषेण निरुद्धवर्त्मनो नि

पिडमार्गान् । यो हि गडुबलेनार्घ्वीनाक्रामति तस्य महद्भ्रतम् । कीदृशानर्घ्वी-  
न्, तस्य जलस्य ग्रन्थो रचना नि स्पन्दता वा तस्य सपदुत्कर्षः, चलिता  
भुजास्फालनशब्दात् क्षुभिता अत्र पर्योर्घ्वा क्रमन्धसपद्येषाम् । यद्वा बध्यन्ते एभि  
गिति बन्धा नैवेष्टकादयः । क च बन्धाश्च क्रमन्धात्तेषा सपदश्चलिता ऊर्घ्वा  
येषा ते चलितोर्घ्वक्रमन्धसपद, तथा मकरयूहेन याद सङ्गेन निरुद्धवर्मनो नि-  
वर्तिततरणमार्गान् ॥ ६७ ॥

न चिकीर्षति यः स्मर्योद्धतं नृपतिस्तचरणोपगं शिरः ।

चरणं कुम्भे गनम्मयः स्वमसाचेव तदीयमूर्धनि ॥ ६८ ॥

यो राजा श्पांजलमुत्तमाङ्ग तत्पादगत न विधित्सति तस्य शिरसि स  
एव पादमाभ्याय न्यम्यति, पलीकरोति तमित्यर्थः । गतस्मयो निवृत्तदर्पः, श्र-  
वणतन्मूलप्रिम्य इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स भुजद्वयकेवलायुधश्चतुरङ्गामपहाय चाहिनीम् ।

बहुशः सह शक्रदन्तिना सचतुर्दन्तमगच्छुटाह्वम् ॥ ६९ ॥

स चैधश्चतुरङ्गा सेना निपिष्य वाहुसहाय सन् श्रसकृत् शक्रदन्तिना ऐरा  
रणेन साकं रणमगच्छत् युयुधे । रथगजनुरगपदानिलक्षणाणि चत्वार्यङ्गानि  
वाहिन्या । कीदृशमाहव सह चतुर्भिर्दन्तैर्वर्तने इति सचतुर्दन्तम्, ऐरावणस्य  
चतुर्दन्तत्वात् । चिरुद्ध चैतत्-यत्र हि उलङ्घयेऽपि इन्तिसद्भाव स चतुर्दन्त आ  
ह्व, यद्य सेना हित्वा गडुसहाय पदानिरेव युद्धवान् स कथं चतुर्दन्त  
माहव गच्छत्, अत्रिराधस्तु शक्रगजस्य चतुर्विंशणत्वात् ॥ ६९ ॥

अविचालितचाम्बनयोरनुरागादुपगूढयोः श्रिया ।

युयोरियदेव भिद्यते यदुपेन्द्रस्त्वमतीन्द्र एव सः ॥ ७० ॥

तत्र चैधस्य चैधद्वय भिद्यतऽयमेव विशेष यत् न्यमुपेन्द्र इन्द्रसमीपवर्ती  
शक्रमुगप्रेर्ता, स चातीन्द्रोऽतिनान्तशक्रो जितशक्र इत्यर्थः इति व्यतिरेकाल  
ला । एष चायो हरेम्पेन्द्रसङ्गत्यात् ननु तात्पर्यम् । कीदृशयोर्युयोरित्ति  
धर्मान्तरसाध्यमाह-स तापदविचालितमभेद्य रणे वा निपद्भुमशस्य चारुचक्र  
गष्टं यम्प, तथा प्रीत्या लभ्या भेदितः । तवाप्यविचालितमजस्र सनिहित  
चाम्बन मुद्रशनाप्यम् प्रमणा पञ्चयालिङ्गितस्त्वम् ॥ ७० ॥

उपन्द्रार्थस्य विशेषमात्रयथेदानीं हरादाह—

भृतभूतिरहीनभोगभाग्विजितानेकपुरोऽपि विद्विषाम् ।

रुचिभिन्दुदले करोत्यजः परिपूर्णैन्दुरुचिर्महीपतिः ॥ ७१ ॥

अपिर्विंसये । चित्रमिदं यत्सर्वसादृश्ये-अजो भगवानीश्वरश्चन्द्रखण्डे रुचिं सक्तिं करोति, शशिकलाभरणत्वात्, राजा तु परिपूर्णैन्दुरचिरखण्डमण्डलशशिकान्तिः, अतश्च हरस्य कलाशेषशशिरचित्वात् चंद्रस्य तु संपूर्णैन्दुरुचित्वान्महान् विशेषः । रुचिरभिलापः कान्तिश्च । कौटशोऽजः स वेति साम्यमाह-भगवांस्तावत् भृतभूतिरूढमत्सा, अहीनभोगभाक् नागराजोपधीनः, विद्विषां त्रिपुरवासिनां विजितानेकपुरो दग्धत्रिपुरः । सोऽपि भृतभूतिर्धृतैश्वर्यः, अहीनभोगमागखण्डसुखसेवी, द्विषां च जितयहुपुरः ॥ ७१ ॥

नयति द्रुतमुद्धतिश्रितः प्रसभाङ्गमभङ्गरोदयः ।

गमयत्यवनीतलस्फुरद्भुजशाखाभृतमन्यमानतिम् ॥ ७२ ॥

अधिगम्य च रन्ध्रमन्नरा जनयन् मण्डलभेदमन्ततः ।

खनति क्षतसंहतिः क्षणादपि मूलानि महान्ति कस्यचित् ॥ ७३ ॥

घनपत्रभृतोऽनुगाभिन्स्तरसाकृष्य करोति कांश्चन ।

दृढमप्यपरं प्रतिष्ठितं प्रतिकूलं नितरां निरस्यति ॥ ७४ ॥

इति पूर इवोदकस्य यः सरितां प्रावृषिजस्तटद्रुमैः ।

कचनापि महानखण्डितप्रसरः क्रीडति भूभृतां गर्णैः ॥ ७५ ॥ चङ्कलकम् ।

यो राजा भूभृतां गर्णैरितीत्यं क्रीडति रमते नदीनां प्रावृषिजो जलाथ इव कूलवृत्तः । कर्मात्म्याह-नयतीत्यादि । उद्धतिश्रितः उद्धतान् भूभृतां यः प्रसभं यत्नाद् द्रुतं शीघ्रं भङ्गं नयति भनक्ति नाशयति, अभङ्गरोदयः स्थिरोघ्नतिर्यश्चान्यं राजानमानति गमयति प्रहयति । कौटशम् आनतिघशादवनीतले स्फुरन्तो भुजाद्येव शाखा विभर्ति यन्तम् । जलाथोऽप्युन्नतान् देवदायादींस्तटद्रुमान् घेगाद्भनक्ति, अन्यांश्च घेतस्मादींश्चलच्छाग्गामुजान् नमयति, सोऽयमभङ्गरोदयोऽग्निश्वगाविभांशो यापिकन्वान् ॥ ७२ ॥

किंच यः कस्यचिद्भागो रन्ध्रं द्वापमयसरं वा प्राप्य क्षणादेव महान्ति म्भिराण्यपि मूलानि प्रतिष्ठाकारणानि मूलभृत्यादीनि अन्नतः कार्यममार्तो रान-



त्युन्मूलयति चालयति । क्षता संहतिः संहतत्वमेककार्यत्वं येन यत्र वा । किं  
 कुर्यन् अन्तरा कार्यमध्ये मण्डलस्य राष्ट्रस्य चक्रस्य भेदं जनयन् उपजायं कु-  
 र्वन् अत्र एव क्षतसंहतिः । रन्धाधिगमं तावदसौ भेदयति यावदेककृत्या अपि  
 मूलसन्निवाञ्छलन्ति । जलौघोऽपि द्रुमस्यान्तरा रन्ध्रं विवरं प्राप्य मण्डलस्य  
 मूलदेशस्य भेदं क्षतिं जनयन् महान्त्यपि मूलान्युन्मूलयति । क्षतमूलसंहतिर्ना-  
 शितमूलनैरन्तर्यः ॥ ७३ ॥

किंच कांश्चिद्रात्रो घनपत्रभृतोऽपि संहतधोरणधारिलोऽपि तरसा धले-  
 नाकृष्यानीयानुगामिनः पश्चाद्याधिनः करोति, तथापरमन्थं राजानं प्रतिकूलम-  
 प्रणतं सन्तं नितरां निगस्यति क्षिपति तिरस्करोति । दृढं भृशं प्रतिष्ठितं लब्ध  
 पदमपि धलेनापि समृद्धमित्यर्थः । जलौघोऽपि घनपत्रभृतः संहतकिसलययु-  
 क्तानपि द्रुमांस्तरसाकृष्यानुगामिनः करोति, अन्यं च द्रुमं दृढमपि प्रतिष्ठितं प्र-  
 तिकूलं निरस्यति कूलान्तरे क्षिपति ॥ ७४ ॥

इति पूर श्वोदकस्य यः सरितां प्रावृषिजस्तद्वृष्टैः क्रीडति भूभृतां गणै-  
 र्महानुवाप्तः कचनान्यखण्डितप्रसरो न क्विदपि भग्नयात्रोऽनिवारिनेच्छुः ।  
 जलौघोऽपि महानुन्नतः प्रावृषेण्यत्वात्, अत्र एव न क्विन् खण्डितप्रसरोऽ-  
 निवृत्तरयः । कचनेति चनश्चिदर्थे । अखण्डितप्रसर इत्यसमर्थसमासः, नञः-  
 क्विच्छब्देन सम्यग्वात् ॥ ७५ ॥ चतुर्भिश्चङ्कलकम् ॥

अलघूपलपङ्क्तिशालिनीः परितो रुद्धनिरन्तराम्बराः ।  
 अधिरूढनितम्बभूमयो न विमुञ्चन्ति चिराय मेखलाः ॥ ७६ ॥  
 कटकानि भजन्ति चारुभिर्नैवमुक्ताफलभूपणैर्भुजैः ।

नियतं दधते च चित्रकैरवियोगं पृथुगण्डशैलतः ॥ ७७ ॥

इति यस्य ससंपदः पुरा यदवापुः सद्नेष्वरिस्त्रियः ।

स्फुटमेव समस्तमापदा तदिदानीमवनीध्रमूर्धसु ॥७८॥विशेषकम् ॥

यस्य राज्ञो रिपुनायः ससंपदः समृद्धाः सत्य इतीत्यं यत् सद्नेष्वन्तःपुरे-  
 पु पूर्वमवापुर्लेभिरे तदम्बण्डमेवाधुना विपत्तौ गिरिच्छिन्नेषु स्फुटं नूनं प्रान्नुवन्ति ।  
 तथाहि-अधुना मेखला गिरिमध्यभागाः ताश्चिरमद्यापि न मुञ्चन्ति सदायासात् ।  
 कीदृशीर्गिहाशिलामालाशालिनीः समन्ताच्च व्याप्तनिःशेषाकाशाः । अरिस्त्रियः

कीदृश्य, अधिरूढा आश्रिता नितम्बभूमयो मेखलान्ता याभि । पूर्वमपि मेखला रशना नामुञ्चन् । कीदृशीर्महामणिमालाशालिनी, तथा परित समन्ता द्रुद्ध व्याप्तमवष्टब्ध वा निरन्तर निर्विघ्नर नितरा घाम्बर दुग्गुल याभि । अधिरूढा मेखलयाधिष्ठिता उन्नता वा पीवरा नितम्बभूमि श्रोणीतट यासा स्त्रीणा ता अधिरूढनितम्बभूमय ॥

किंच नव सप्रति मुक्कान्यविधयात्वात् त्यक्कान्यफलानि निरर्थकानि भूषणान्यङ्गदादीनि यैस्तेस्तथाविधैर्भुजै स्वभावचारुभिरुपलजितास्ता अधुना कटकानि सानूनि श्रयन्ते, तथा पृथवो ये गण्डशला मुक्कपापाणास्तेषु चित्रकै प्राणिशिशेपे सदा श्रवियोग दधत मृग सह वसन्तीत्यर्थ । पुरा हि भुजै कटकान्यङ्गदानि भेजु, गण्डेष्वेव च शैलेषु चित्रकस्तिलकै सम्यन्ध बधु । कीदृशैर्भुजैश्चारुभि, नवानि मुक्काफलानि भूषण येषा नै ॥ उक्त च-यस्येत्य सुखिता प्रापुर्यङ्गहेषु रिपुस्त्रिय । आप्नुवन्त्याद्रिशृङ्गेषु तत्सर्वं दुःखिता अपि ॥ इति त्रिभिविशेषकोऽयम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

महतः कुकुरान्धकद्रुमानतिमात्रं दधद् दहन्नपि ।

अतिचित्रमिदं महीपतिर्यदकृष्णामवनि करिष्यति ॥ ७६ ॥

इदमत्यद्भुत यद्राजा महत कुकुरान्धकानव द्रुमान् नितरा दायाश्रिरिव दहन्नपि भुवमकृष्णा करिष्यति । यत्र किलाग्निर्महतो द्रुमान् दहति तत्र भुवा कजलादियशात् कृष्णया भाव्यम् । अथ चाकृष्णामवासुदेवाम् सर्वान् कृष्णान् कृष्ण च चैषो हनिष्यतीति वाक्यार्थ । कुकुरा अन्धकाश्च क्षत्रियविशेषा कृष्णान्धवा । घैतालीय वृत्तम् ॥ ७६ ॥

परितः प्रमिताक्षरापि सर्वं विषय प्राप्नुवती गता प्रतिष्ठाम् ।

न खलु प्रतिहन्यते कुतश्चित् परिभाषेव गरीयसी यदाजा ॥ ८० ॥

यदाया यदादेशो न दुतश्चिन्न कस्मादपि प्रतिहन्यत सर्व एव तद्वशोऽनुतिष्ठतीत्यर्थ । कीदृशी प्रमिताक्षरापि इदं कार्यमिति स्वल्पवर्णापि समन्तात् सर्वं विषयं देशं व्याप्नुवती सती प्रतिष्ठा गनाराह प्राप्ता, सर्वत्रोपतिष्ठतीत्यर्थ । अत एव परिभाषय नियमतुल्या । 'इको गुणवृत्ती' इत्यादिषा हि परिभाषा स्वराक्षरापि परित सर्वं विषयं "त्रिवि वृत्ति" रित्यादिक व्याप्य प्रतिष्ठा गता न क्वचिद् व्याहन्यत मयप्रैषोपतिष्ठति । उक्तं च—“परिभाषा

एरुदेशस्थिता सती सर्वे शास्त्रमभिज्वलयति प्रदीपयति 'ति । गरीयसी सम  
था । खलुरवधारणे, नेव व्याहन्यते इत्यर्थे । प्रतिहन्यते इति कर्मकर्तरि ल  
कार. । वृत्तमोपच्छन्दसिकम् ॥ ८० ॥

यामूढवानूढवराहमूर्तिर्मुहूर्तमादौ पुरुषः पुराणः ।

तेनोद्धते सांप्रतमद्धतैव क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥ ८१ ॥

सा भूस्तेन राज्ञा रिपूञ्जित्वा सांप्रतमधुना पुनरुद्धता समग्रा सम्यगनव  
हेलया उद्यते पाल्यते । कासावित्याह—या भुव पुराण पुरुषो भगवान् वि  
ष्णुरुढवराहमूर्तिं वृत्तसूकररूप सन् आदौ पुरा मुहूर्तमूढवान् विभराचकार ।  
या साक्षाद्भगवता मुहूर्तमात्र धृता सा भूमिस्तेन सम्यगुद्धते इति विशेषोक्त्या  
सार्वभौमत्वकथनम् । अथ चाङ्गि—सा पुनर्भूवधूस्तेन सम्यग् विधियदुद्धते  
परिणीयते या पुराणपुरुषो वृद्धमनुष्य ऊढवानुपायस्त । कीदृशः यस्य जा  
मानुरहो दिवसो वराहो विवाहदिवस "राजाह सखिभ्यष्टच्" । ऊढा धृता  
वराह पूत्र मूर्तिर्देहो येन स ऊढवराहमूर्तिं, वृद्धत्यादुद्धाहसमन्तरमेव यो मृत  
इत्यर्थे । अन्येन चेदुद्धा किमित्यन्य उद्धाहयतीत्याह—यतोऽक्षता अभ्रष्टयो  
नि, नञाक्षतोद्धहन सांप्रत युक्त शास्त्रदृष्ट्यात् । यदाह—"पुनरुद्धतयो नित्वा  
दुद्धते या यथाग्धि" इति । सा पुनर्भू । आख्यातिका वृत्तम् ॥ ८१ ॥

रजांभिरुद्धलितमाहवोद्धतौर्द्विपामथ क्षालितमङ्गनासृभिः ।

विलिप्यते यञ्चरणद्वय नमन्नरेन्द्रचूडामणिरश्मिवर्णकैः ॥ ८२ ॥

मलिन रणरेणुभि' (१६. ६२ श्लो०) रित्येतेनेयैतद्याख्यातम् । पुनरुद्धत्या-  
द्यास्य न तथा बाहुल्येन पाठ । अनादरत्याञ्च न व्याख्यात, पूर्वध्याख्या  
नाञ्च विशेषतर न किञ्चिदिति ॥ ८२ ॥

भूर्यासः क्वचिदपि काममस्वलन्तस्तुङ्गत्वं दधति च यद्यपि द्वयेऽपि ।

कल्लोलाः सलिलनिधेरवाप्य पारं क्षीयन्ते न गुणमहोर्मयस्तदीयाः ८३

अनेनोद्धेरस्य विशेषमाह—यद्यपि समुद्रोर्मय एतद्गुणमहोर्मयश्चातिवह-  
यो न क्वचित् स्थलन्ति नश्यन्ति, काममत्यर्थं चोत्रतास्तथाप्यन्धिकल्लोला पार  
प्राप्य शीर्यन्ते क्षीयन्त, नत्येतद्गुणा, ते हि नित्यमेव स्थिरा द्वीपान्तराण्यपि

प्राप्ता । गुणानां तुङ्गत्वमुत्कृष्टत्वम् । गुणमहार्मयो गुणमहावृन्दानि । शीर्यन्ते इति कर्मकर्तरि । तेनावाप्येति त्ययुपपद्यते । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अधुना रवेर्विशेषमाह—

लोकालोकव्याहृतं घर्मरश्मेः शालीनं वा धाम नालं प्रसर्तुम् ।

लोकस्याग्रे पश्यतो धृष्टमाशु कामत्युच्चैर्भूभृतो यस्य तेजः ॥ ८४ ॥

यस्य राक्षस्तेजः प्रतापो धृष्टत्वात् पश्यत एव लोकस्याग्रे उन्नतानपि भूभृतो नृपानाशु भृगिन्येव कामत्युल्लङ्घयति अभिभवति । तेजसो धाष्ट्यं तीव्रत्वम् । यदि वा इवार्थो बोद्धव्यो धृष्टमिवेति, धृष्टत्वात् किल सर्वसमत्तमन्याभिभवः क्रियते । स्यादतत् सावित्रमपि तेज एवविधमेवेत्याह—घर्मांशोश्चरडांशोर्धाम तेज उच्चैर्भूभृतः पर्वतान् प्रसर्तुमाक्रामयितुं नालं न समर्थं, यतो लोकालोकव्याहृतं लोकालोकाख्येन पृथिवीपर्यन्तेन पर्वतेन निपिडप्रसर्तुम्, न हि ततः परं भगवतस्तेजो याति । अनश्चोत्प्रेष्यते—शालीनं वा अंधृष्टमिव । यः क्लिप्ताधृष्टः स लोकानामालोकेन व्याहन्यते, अनश्च रवेर्स्तेजो लोकालोकव्याहृतं चाधृष्टं च, नृपतेस्तु धृष्टं । लोकस्य पश्यत एव भूभृत आक्रामतीति महान्विशेषः । शालिनी वृत्तम् ॥ ८४ ॥

विच्छित्तिर्नवचन्दनेन वपुषां भिन्नोऽधरोऽलक्तकै-

रच्छाच्छ्रे पतिताञ्जने च नयने श्रोण्यो लसन्मेखलाः ।

प्राप्तो मौक्तिकहारमुन्नतकुचाभोगस्तदीयद्विपा-

मित्थं नित्यविभूषणा युवतयः संपद्वदापद्यपि ॥ ८५ ॥

तस्येमे तदीयाः शिशुपालीया ये द्विपस्तेषां युवतयः कान्ताः संपदीय विपत्ताद्यपि इत्थमनेन प्रकारेण नित्यविभूषणाः । तथाहि—संपदि तावत् वपुषां नवचन्दनेन विच्छित्तिर्विरचना अलक्तकेन यावकरमेनाधरो भिन्नो विशेषितः, नेत्रे च पतिताञ्जने अरुच्छाच्छ्रे धयलप्रकारे, श्रोण्यो लसन्मेखलाः किञ्चिदशना, उन्नतो यः कुचाभोगः स्तनविलारः स मौक्तिकहारं मुक्ताकलापं प्राप्तः, इत्थमपि नित्यविभूषणाः । आपद्यपि वपुषां नयेन चन्दनेन विच्छेदेन वियोगः, अलक्तकरोष्ठो भिन्नो वियुक्तः, नेत्रे च पतिताञ्जने अष्टाञ्जने अत एवाच्छाच्छ्रे, श्रोण्योऽलसन्मेखला अश्चिष्टमार्ज्जिका नीशना इत्यकारप्रसंगः । कुचाभोगश्च

मौक्तिकानां हारं मोषं वियोगं प्राप्तः, इत्यापद्यपि नित्यविभूषणाः संपदि वि-  
विधभूषणा आपद्यपि विगतभूषणाः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

धीजास्रमाह—

विनिहत्य भवन्तमूर्जितश्रीयुधि सद्यः शिशुपालतां यथार्थम् ।

रुदतां भवद्भ्रनागणानां करुणान्तःकरणः करिष्यतेऽसौ ॥ ८६ ॥

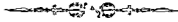
इति श्रीमाघमट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

किं बहुना त्वां संपति संग्रामे सद्यो मारयित्वा राजा शिशुपालतां यथा-  
र्थं करिष्यते नामान्वर्थं विधास्यति त्वच्छिशुनां पालनात्. यतोऽसौ करुणा-  
न्त.करणः करुणया वासितमन्त करणं मनो यस्य स करुणान्त.करणो दया-  
द्रचेताः । कदा विनिहत्य, भवद्भ्रनागणानां रुदतां त्वल्ललना रुदतीरनादत्ये-  
त्यर्थः । अर्जितश्रीरधीनलक्ष्मीको विक्रमार्जितसमृद्धिः । रणे त्वां हत्वा भव-  
त्कान्तासु कौशन्तीषु भवत्पुत्रान् बालानेव कारुणयाद्राज्ये राजाभिषेक्यतीति वा-  
क्यार्थः । औपचन्द्रसिकं वृत्तम् । विपर्ययोऽलङ्कारः, इति भद्रम् ॥ ८६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीबह्मभदेवाचार्यविरचिताया माघकाव्य-  
सारटीकाया संदेहविषयैषध्याख्याया षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

## शिशुपालवधकाव्ये

सप्तदशः सर्गः



इतीरिते वचसि वचस्विनामुना युगक्षयक्षुभितमद्गरीयसि ।

प्रचुक्षुभे सपदि तदम्बुराशिना समं महाप्रलयसमुद्यत सदः ॥ १ ॥

अथ तत्सद सा समा प्रचुक्षुभे क्षोभ गतम् । कथम् अम्बुराशिना सम मधिना सह, समुद्रोऽपि तदा चकम्प इत्यर्थः । यद्वा सदोविशेषणमेतत् । कीदृश सदो विस्तृतत्वाद् दुर्बेगाहत्वाच्चादधिना सम तुल्यम् । तथा महाप्रलये सर्वनाशे समुद्यत विहितोद्योगम् । कदा चुक्षुभे अमुना दूतन वाग्मिना इती-  
त्य वचनेऽभिहिते सति सपदि तत्समनन्तरम् । कीदृशे वचसि युगक्षयक्षु-  
भितमद्गरीयसि नरपान्ताद्वृत्तवातप्रचण्डे यथा युगक्षयक्षुभित गतं याति म-  
हाप्रलयसमुद्यत समुद्रं क्षुभ्यत्येव दूतोक्ते वचमि जगत्सज्जिहीर्षुर्भगवद्बलनिवे-  
शोऽक्षुभ्यदिति धान्यार्थः । प्रचुक्षुभ इति भाषादिकस्य क्षुभन्तइ । समंऽस्मिन्  
मधिना वृत्तम् । जभां मजा गिति मचिरा चतुर्ग्रह ॥ १ ॥

तमेव क्षोभमाह—

सरागया स्तुतघनधर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपृष्ठया ।

मुहुर्मुहुर्दृश्यनविलङ्घितौष्ठया स्या स्याः प्रियतमयेव भेजिरे ॥ २ ॥

अथ राजानो स्या भेजिरे श्रुधान्ता सरागया लोहितया नारणे कार्यो-  
पचारात् । तथा स्तुत घन धर्मतोय स्वेदाम्बु यथा, रोपेण द्वि लौहित्य-  
स्येदश्च जायते । तथा कराहत्या पाण्डिननन ध्वनित पृथूरुपृष्ठ यस्या यथा-  
या, मुहुर्मुहुश्च दन्तविलङ्घित आभ्रान्त आष्टोऽधरो यस्या यथा या, अत एव  
प्रियतमयेव कान्तासमया । यथा प्रिया कचिन्नेत्र नथा तथा ने श्रुधेत्यर्थः ।  
कीदृश्या सरागयानुरूपया अत एव स्तुतघनधर्मतायया । प्रेय मन्योगादि-  
स्वेदादया जायन्त । तथा कराहत्या ध्वनित पृथूरुपृष्ठ यस्या ॥ २ ॥

सामान्येन नृपा इत्यभिधायाधुना विशेषेणाह—

अलक्ष्यत क्षणदलिताङ्गदे गदे करोदरप्रहतनिजांसघामनि ।

समुच्छलच्छकलितपाटलोपलस्फुलिङ्गवान् स्फुटमिव कोपपाचकः ३

गदं गदारये भगवदनुजे क्रोधाग्निः स्फुट इवालक्ष्यत मूर्त इव दृष्टः, यदि वा स्फुटं प्रत्यक्षमवेक्षि । कीदृशे क्रोधात् पाणितलनाडितात्मीयस्क (न्द ? न्ध) देशेऽत एव जणैर्नैव दलिताङ्गदे पिष्टकेयूरेऽतश्च समुच्छलन्त उत्सवमानाः शकलिताः स्फुटिता ये पाटलोपलाः पञ्चरागास्त एव स्फुलिङ्गास्ते विद्यन्ते यत्र स तथोक्तः । न तथात्र मत्पर्यायं केचिदीपुः, यदाहुः—कर्मधारयान्मत्पर्याये चिकीर्षिते प्रक्रियालाघवाद् बहुमीहिरेव नाय्य इति । केचित्तु लाघवमनाट्टियमाणा इच्छन्त्येव पञ्चाद्यजन्तादिवत्पृष्ठीसमासम्, यथा मनोरमेयं कन्येति । स्फुलिङ्गशब्दः पुंलिङ्गोऽपि, यथा क्षरदनलस्फुलिङ्गकणसंघयकणठकितमिति ॥ ३ ॥

अवज्ञया यद्दहसदुचकैर्यलः समुल्लसद्दशनमयूष्वमण्डलः ।

रुपांणीकृतमपि तेन तत्क्षणात्निजं वपुः पुनरनयन्निजां रुचम् ॥ ४ ॥

यतो हली यद्वहेलया वेगेनाहसत् तेन हसेनासौ कोपरङ्गमपि स्वं गात्रं भूयस्तस्मिन् क्षणे स्वां क्रान्तिं प्रापयत् शुक्लमेव ध्यधात्, यतोऽसौ हान्मवशात् स्फुरद्दन्तस्त्रिगुणवलयः कोधेनापि हि हाम्भो भवति यथा “तद्व्य कुविण्ण ह-मिधं” इत्यादि ॥ ४ ॥

यदुत्पतत्पृथुतरहारमण्डलं व्यवर्तत द्रुतमभिदृतमुल्मुकः ।

वृहच्छिलातटकठिनांसघदितं ततोऽभवद्भ्रमितमिवाग्विलं जगत् ॥ ५ ॥

उल्मुको भगवत्मुतो यदभिदृतं द्रुतसंमुखं व्यवर्तत परिवृत्तः, ततो हेतो-महापापाण्यलरुक्शेन रुक्धेन घट्टितमादतं सत् समग्रमेव जगद् भ्रमितमि-धासीत् चलितमिवाभूत्, शायते जगत्परिवृत्तामिवेत्यर्थः । कथं व्यवर्तत उत्प-तद् उद्भूयत् समुच्छलत् पृथुतरं प्राचीणो हारमण्डल मुक्ताकलापो यत्र तत् उत्पतत्पृथुतरहारमण्डलम् ॥ ५ ॥

प्रकूप्यतः श्वसनसमीरणाहनिस्फुटोऽन्मभिस्तनुवसनान्तमारुतैः ।

युधाजितः कृनपरितूर्णवीजनं पुनस्तरां वदनसरोजमस्विदत् ॥ ६ ॥

क्रुद्धस्य युधाजितो राजन्यविशेषस्य मुखपद्म तनुवसनान्तमारतै वृत्तप  
रितूर्णप्रीजनमपि पुनस्तारामत्यर्थमस्विदत् धर्मित, यदि तालवृन्तानिलैस्ताद्वि  
हितक्षिप्रवीजन कथ तर्हि भ्रश खिन्नमित्याह-उच्छ्वासपवमानस्पर्शनं स्फुटोष्मभि  
प्रकटोष्मभिर्भ्रंशोष्ण । वीजन समाश्र्वास । ईजतेर्यिपूर्वस्य रूपम् ॥ ६ ॥

प्रजापतिक्रतुनिधनार्थमुत्थित व्यतर्कयज्ज्वरमिव रौद्रमुद्द्रुतः ।  
समुद्यत सपदि वधाय विद्विषामधिक्रुधं निपधमनौपधं जनः ॥ ७ ॥

निपधाख्य नृप जन समुद्द्रुतो भीत प्रजापतिक्रतुनिधनार्थं युधिष्ठिरा  
ध्वरविनाशार्थं ज्वरमिद्योत्थित व्यतर्कयदूहामास, नृपतिमखदाहाय नूनमिद  
ज्वरान्तरमजनीत्यवेदी (दि) त्यर्थ । पूर्वं किल रोद्रेण ज्वरेण वीरभद्राख्येन  
प्रजापतेर्दक्षस्य सवोऽधानि । कीदृश निपध रौद्र घोर, द्विपता चाघाताय त  
त्क्षणे समुद्यत कृतयत्नम्, अधिगता क्रुधेन तमधिक्रुध प्राप्तरोपम्, अनौपध  
मधिचमानप्रथमनौपायम् । सोऽपि ज्वरो रौद्रो माहेश्वरो भगवद्विपाना वधो  
द्यत सक्रोधो निरोपधश्च । प्रजापती राजा दक्षश्च । रौद्र प्रतिभयो रुद्रस  
वन्धी च ॥ ७ ॥

परस्परं परिकुपितस्य पिंपतः क्षतोर्मिकाकनकपरागपङ्कितम् ।

करद्वय सपदि सुधन्वनः स्वर्जरनारतसृतिभिरधाव्यताम्बुभिः ॥८॥

क्रुद्धस्य सुधन्वनोऽन्योन्य करद्वय हस्तयुग्म पिंपतो मृदत स्वर्जरात्मो  
त्थंनिर्नस्तरच्युतिभिरम्बुभि स्वेदजलैस्तदधाव्यत क्षालितम् । कीदृश पेयघशात्  
क्षताना लुब्धानामूमिकाणा घालिकाना कनकपरागेण रुन्मरजसा पङ्कित कर्द  
मित क्षितम् । धूलिजलयां संवन्धात् किल पङ्कमुत्पद्यते अत एवाधाव्यत ।  
पङ्कित द्वि करादि क्षाल्यते ॥ ८ ॥

निरायतामनलशिखोज्ज्वलज्वलक्षस्वप्रभाकृतपरिवेशसंपदम् ।

अविभ्रमद् भ्रमदमलोल्लुकाकृतिं प्रदेशिनीं जगदिव दग्धुमाहुरुः ॥९॥

आहृक् प्रदेशिनीं तर्जनीमविभ्रमदुदचलयत् । एवविधा ह्येते क्रोधाभिन  
या । कीदृशीं निरायतामृजु द्राघीयसीं या, तथा सप्तार्चिर्ज्वालावद् उज्ज्वला  
भिलोहिनीभिरन एव ज्वलन्तीभिर्देदीप्यमानाभिर्नगप्रभाभि हृता परिवेशसपद



भिवेष्टन यस्या अत एव भ्रमतोऽमलस्योल्लुकस्येव आहति सस्थान य  
स्या । अतश्चोत्प्रच्यते-जगत् दग्धुमिवाविभ्रमत् । परिवेश परिवारणमभि  
व्याति ॥ ६ ॥

दुरीक्षितामभजत मन्मथस्तथा यथा पुरा परिचितदाहघाष्ट्यया ।

ध्रुवं पुनः सशरमसुं तृतीयया हरोऽपि न व्यपहत वीक्षितु इशा ॥१०॥

मन्मथ कन्दपावतार' प्रयुञ्जस्तथा तेन प्रकारेण दुर्निरीक्षिता दुर्दर्शनत्व  
वैषम्यमभजत शिधाय यथामु प्रयुञ्ज ससायक ध्रुव निश्चित भगवान् कामा  
रिरपि पुनस्तार्त्तीयिकया दृष्ट्या द्रष्टु न व्यपहत नाशकन् कदाचिन् । लाला  
देन नेत्रेण कदाचिदप्यस्ता त द्रष्टु न व्यपहतेत्याह-पुरा पूर्वं परिचितमभ्य-  
स्त दाहे घाष्ट्यं प्रागल्भ्य यस्या । पुरा हि भगवता भवेन क्षणेन कामो  
मस्मीकृत ॥ १० ॥

विचिन्तयन्नुपनतमाहवं रसादुरः स्फुरत्तनुरुहमयपाणिना ।

परामृशत् कठिनकठोरकामिनीकुचस्यलप्रमुपितचन्दनं पृथुः ॥ ११ ॥

पृथु कार्णिक्युञ्जमागतमाकलयन् उरो भुजमध्य कराग्रेण परामृ(पृश)त्  
परामृप्रधान् । कौटश रसात् नोपात् परिरुक्त्तनुदहमुल्लसद्रोम रोमाञ्चितम्,  
तत्र कठिना रकशा कठोरा परिपूर्णा ये ललनास्तनतदास्ते प्रमुपितमुत्पु  
मित मलयज यस्य । स हि शङ्करी ॥ ११ ॥

विलाङ्घितस्थितिमभिवीक्ष्य रूक्ष्या रिपोर्गिरा गुरुमपि गान्दिनीसुतं  
जनैस्तदा युगपरिवर्तवायुभिर्विवर्तिता गिरिपतयः प्रतीयिरे ॥ १२ ॥

गान्दिनीसुतमभूर परुषया श्रमुद्वेदाचा उत्क्रान्तमर्षाद् कुच दृष्ट्वा लोकस्त  
दा कल्पान्तघातै कुलशेला विवर्तिता उन्मूलिना प्रतीयिरे प्रतिपेदिरे ज्ञाता ।  
यत्राय गुरुर्गर्भाराऽपि स्थितिमुत्क्रान्ति तत्र स्थानराणां का गणनेति भाव ॥१२॥

विवर्तयन् मदकलुपीकृते इशौ कराहतक्षिति कृतभैरवारवः ।

क्षुधा दधत्तनुमतिलोहिनीमभूत्प्रसेनजिद्रज इव गैरिकारुणः ॥१३॥

प्रसनविधाम राजा सिन्दूरलोहितकारितुल्योऽभवन्, यतो रोषादतिरक्त  
यपुर्वहन्, तथा मदायिते नेत्रे भ्रमयन्, जतश्च भेरयो घनियेन । कथ करेण

पाणिना आहता ताडिता क्षितिर्यत्र । गजोऽपि कुडो मदाविले दृशौ बलयति  
करेण च भुयं हृत्वा भ्रम्यं गर्जति । मदां वीर्यधिकारो दानं च ॥ १३ ॥

सकुड्कुमैरधिरलमम्बुविन्दुभिर्गवेपणः परिणतदाडिमारुणैः ।

समत्सरस्फुटितवपुर्विनिःसृतैर्धमौ चिरं निचित इवासृजां लवैः । १४ ॥

गवेपणाख्यो नृपोऽम्बुविन्दुभिः खेदजललवैर्वधौ रजे । कीदृशैः सकुड्कुमैः  
काशमीरकयुनैः, अत एव पकदाडिमफललोहितैः । अतश्चात्प्रेक्ष्यते-असृजां ल-  
वैरधिरलं संहतं चिरं निचित इव व्याप्तो यथा । अधिरकणानां कोऽस्यागम  
इत्याह-समत्सर रोपयुतमन एव स्फुटित भग्नं यद्वपुस्ततो निःसृतेर्निर्यातैः  
॥ १४ ॥

ससभ्रमश्चरणतलाभिताडनस्फुटन्महीविचरवितीर्णवर्त्मभिः ।

रवैः करैरनुचिततापितोरगं प्रकाशतां शनिरनयद्रसातलम् ॥ १५ ॥

शनिः सात्यकिस्तत्पिता वा ससंभ्रमः सवेगो रवैः करैः पातालं प्रकाश-  
तामनयत् प्रकटीचकार । तस्य वृद्धस्य रसातले सूर्यभासां क आगम इत्या-  
ह-चरणतलाभिघातेन स्फुटन्त्या मद्या विचरैश्चिद्वैर्विनीर्णं वर्त्म येषां तैर्दत्त-  
मार्गैः, अत एवानुचितमनभ्यस्तं तापिता उरगाः पृदाकयो यत्र रसातले ॥१५॥  
प्रतिक्षणं विधुवति सारणे शिरः शिखिद्युतः कनककिरीटरश्मयः ।

अशङ्कितं युधमधुना विशन्त्वमी क्षमापतीनिति निरराजयन्निवा १६ ।

सारणाख्ये नृपे शिरो विधुवति मूर्धानं धुन्वति सति यद्विनिर्भा रश्म-  
मुकुटकिरणाः भूभृतो निरराजयन्निव नीराजितवन्त इव । किमर्थम्, अमी नृपा  
इदानीं निर्भयमेव युधं निधने प्रविशन्तु, इत्यतो हेतोः । समरे हि प्रस्तुते  
राज्ञां नीराजनं शान्तिकर्म रक्षार्थं क्रियते । दहनसदृशमुकुटकिरणरूपिणीकृत-  
राजकत्वाद् उत्प्रेक्षेयात् ॥ १६ ॥

दधौ चलत्प्रथुरसनं विवक्षया विदारितं विततवृहद्भुजालतः ।

विदूरधः प्रतिभयमास्यकन्दरं ललत्फणाधरमिव कोटरं तरुः ॥ १७ ॥

विदूरधसंज्ञो भूभृत् प्रतिभयं भयानकमास्यकन्दरं वदन्विवरं दधौ यमा-  
र, यतो विवक्षयाभिधित्तया विदारितं विवृतं चलत्प्रथुरसनं कम्पमानदीर्घ-

जिह्वं, वितताः प्रसारिता बृहत्स्यो भुजा एव लता येन स तयोक्तः । कः कि-  
मिष दधातीत्याह-भुजाकारविततबृहत्ततो वृक्षो ललत्फणाधरं स्फुरद्भुजगं को-  
टरं विवरं नीहं धत्ते, तदपि प्रतिभयम् । राक्षस्तस्वरूपमानमास्यस्य कोटरं,  
जिह्वायाः फणी, भुजानां लताः ॥ १७ ॥

समाकुले सदसि तथापि विक्रियां मनोऽगमन्न मुरभिदः परोदितैः ।  
धनाम्बुभिर्बह्वलितनिम्नगाजलैर्जलं नहि व्रजति विकारमम्बुधेः  
॥ १८ ॥

तथा पूर्ववत् सदसि संसदि समाकुलेऽपि लुभितेऽपि सति भगवतश्चेतो  
विकारं नाप विकृतिं न ययौ न चुचुभे । युक्तं चैतत्, यस्मात् उल्लासितस-  
रित्तोऽप्येतेषु मेघजलैर्नैवाग्निः लुभ्यति ॥ १८ ॥

परानमी यदपवदन्त आत्मनः स्तुवन्ति च स्थितिरसतामसाविति ।  
मुमोच न प्रकृतिमविस्मितः स्मितं मुखं दधच्छशधरमुग्धमुद्भवः । १९ ।

उद्धयो गुरुरित्यतो हेतोः प्रकृतिं न मुमोच स्वभावं न जहौ न चुकोपे-  
त्यर्थः । कुत इत्याह-श्रीमी दुर्जना यन्परानम्यान् अपवदन्तं निन्दन्ति, यच्चा-  
त्मनः स्वान् स्तुवन्ति, असावसतां खलानां स्थितिः स्वभावः । अतश्च प्रकृति-  
रेण चैद्यस्य यत्कटुकभाषणं नासौ कोपस्यानमित्यवगच्छन् न चुचुभे । कीदृ-  
शोऽसौ अविद्यमानं विस्मितं विस्मयो यस्यासावविस्मितः । सर्वज्ञोऽपि स्वय-  
मज्ञोभात् प्रायशोऽन्ये विस्मयन्ते, एते च लुभिता नतु वयमपीति । तथा मुखं  
दधत्, कीदृशं स्मितं विकसितं प्रहृष्टमत एव शशधरमुग्धं शशाङ्कमनोद्धम् ।  
“अपाद्ददः” इति तडि कृतेऽपवदन्त इति रूपम् । अपवादो गर्हा । यदुक्तम्  
“अपवादमुपकोशं निर्वादमवर्णवाद्मतिवादम् । श्रुवते निन्दाभिख्यान्” इति  
॥ १९ ॥

निराकृते यदुभिरिति प्रकोपिभिः स्पशे शनैर्गतवाति तत्र विद्विषाम् ।  
मुरद्विषः स्यनितभयानकानकं चलं क्षणादथ समनद्यद्राजयं ॥ २० ॥

अथ शीरेः सैन्यं क्षणादेवाजयं युज्याय समनद्यत् समवर्मवत् । कदेती-  
स्थं प्रकोपितैः कुञ्जैर्यादयैर्निराकृते निर्भर्त्सिते तस्मिन् चैद्यस्य स्पशे दृते स्वैरं  
गतं सति । कीदृश्वलं स्यनितभयानकानकं वादिनभीषणसंज्ञापटहम् । आञ्जिः

संयत् ॥ २० ॥

मुहुः प्रतिस्खलितपरायुधा युधि स्थवीयसीरचलनितम्भनिर्वरा ।

अदंसयन्नरहितशौर्यदंसनास्तनूरयं नय इति वृष्णिभूभृतः ॥ २१ ॥

वृष्णयश्च ते भूभृतो वृष्णिभूभृतः तन्मूर्तोरादंसयन् समनीजहन् । किं भयेन नेन्याह-अयं नय इति शास्त्रोक्ता नीतिरेषा यत् संनहनीयमिति नयेन समवर्मयन् नतु शरीररक्षायै । यतस्ता अरहितशौर्यदंसना अरहितमत्यक्तं शौर्यमेव दंसनं वर्म याभिर्यैवां पौरुषकवचिता इत्यर्थः । तथा युधि संयति मुहुरसकृत् प्रतिस्खलितानि प्रतिहतानि परायुधानि रिपुप्रहरणानि यासाम् । स्थवीयसीरतिस्थूलाः, अचलनितम्भैः पर्यतप्रस्थनिर्वरास्तुल्या, अद्रिद्रुढीयसीरित्यर्थः । “स्थूलदूरेत्यादिना ईयसुनि लकारलोपे गुणे च स्थवीयसीरिति रूपम् । अदंसयन्नित्यात्मनेपदाभावश्चिन्त्यः ॥ २१ ॥

दुरुद्धहाः क्षणमपरैस्तदन्तरे रणश्रवादुपचयमाशु विभ्रति ।

महीभृतां महिमभृतां न संममुर्मुदोऽन्तरा वपुषि बहिश्च कञ्चुकाः २२

राज्ञां तस्मिन्नन्तरे युद्धायसरे वपुषि देहेऽन्तरा चित्ते मुद उद्धवा न संममुर्न ववृतिरे, बहिश्च बाह्ये देहस्योपरि कञ्चुकाः कवचाः । तोपस्यागमने हेतुमाह-महिमभृतां माहात्म्ययुक्तानां तेजस्विताम् अत एव । कीदृशे वपुर्गीति कञ्चुकायर्तने हेतुमाह-रणश्रवात् जन्याकर्णनादुपचयं वृद्धिं विभ्रति दधति, मनोरथप्रार्थितसंग्रामश्रवणादुच्छ्वसिते इत्यर्थः । कीदृशा मुदः कञ्चुका वा अपरैरन्यैः क्षणमपि दुरुद्धहा दुर्धराः । नहि तां मुदं तं च कवचमधीरो दुर्बलश्च वोढुं शक्नोति । श्रुतिः श्रवः । “ऋदोरप्” ॥ २२ ॥

सकल्पनं द्विरदगणं वरूथिनस्तुरङ्गिणो जयनयुजश्च याजिनः ।

त्वरावतः स्वयमपि कुर्वतो नृपाः पुनःपुनस्तदधिकृतानतत्वरन् ॥ २३ ॥

तत्रेभ्रथाभ्येऽधिकृतान्' संयच्छयेवेदमिदं कुर्वतोऽपि विदधानानपि राजानोऽसदृशतत्वरन् अचूचुदन् त्वरयामासुः । किं कुर्वतः द्विरदगणं हास्तिकं सकल्पन शारिङ्गजादियुक्तं तथा वरूथिनो रथान् तुरङ्गिणोऽभ्ययुक्तान्, यदिव तुरङ्गिणो रथान् वरूथिनो गुप्तिमनो रत्नायुतान् याजिनश्चाभ्यान् जयनयुज. स

मरोपकरणयुतान्, जयनं शस्त्रं यस्य पक्करोति प्रसिद्धिः । अत एव स्वाधि-  
कारख्यापृतत्वात् त्वरायतः सत्वरान् तत्रापि नृपा अतत्वरन् । त्वरयतेर्लङ्,   
प्लेश्चङ् । “अत् स्मृदत्वरमथन्नदस्तृस्पशाम्” ॥ २३ ॥

युधे परैः सह दृढवद्वकक्षया कलकण्ठमधुपगणीपगीतया ।

अदीपत द्विपघटया सवारिभिः करोदरैः स्वयमथ दानमक्षयम् ॥ २४ ॥

द्विपघटया गजतया सवारिभिः सजलैः करोदरैः पुष्करधिवरैरात्मना प्र-  
भूतं दानं मदोऽदीपत व्यतारि । समरदर्शनादि सत्कुञ्जय माद्यन्ति । कौडश्या  
परैः सह युधे युद्धाय दृढा वज्रा कक्ष्या मध्वबन्धनं यस्याः, तथा कलं क-  
ण्ठता मधुपकुलेनोपगीतया गीयमानया । योऽपि वीरो रणाय वद्वकक्षयः स व-  
न्दिभागधमधुपैर्गाथिमातयशाः सवारिभिः करैरक्षयं दानं ददाति ॥ २४ ॥

सुमेखलाः सिततरदन्तचारवः समुल्लसत्तनुपरिधानसंपदः ।

रणैपिणां पुलकभृतोऽधिकन्धरं ललम्बिरे सदसिलताः प्रिया इव ॥ २५ ॥

रणैपिणां युयुत्सूनामधिकन्दरं कण्ठे सत्यः प्रशस्ता असिलताः खड्गयष्ट-  
यो ललम्बिरे लम्बिताः प्रिया इव, प्रिया अपि तेषां निर्यतां गले लेगुरित्य-  
र्थः । अधुना श्लेषः-असिलतास्तावत् शोभना मेखलाः कोशबन्धा यासां ताः  
सुमेखलाः । सिततरेण दन्तेन मुष्टिदेशस्थेन चारवश्चाव्ययः । समुल्लसन्ती सु-  
स्त्रिष्टा स्फुरन्ती वा तनोः सूक्ष्मस्य परिधानस्य परिवारस्य कोशस्य संपदुत्क-  
र्षां यासाम् । पुलकं गुणविशेषं विधत्तीति पुलकभृतः । प्रियास्तु सुमेखलाः  
सद्रशनाः अतिधवलदशनमतोहराः स्फुरत्तनुदुगूलसंपदः पुलकभृतो रोमाञ्जया-  
रिण्यः ॥ २५ ॥

मनोरमैः प्रकृतिमनोरमाकृतिर्भयप्रदैः समितिषु भीमदर्शनः ।

सदैवतैः सततमथानपायिभिर्निजाङ्गवन्सुरजिदसेज्यतायुधैः ॥ २६ ॥

अथ भगवान्मुरारिरायुधैः खड्गचक्रगदाधनुर्भिरसेज्यताभाजि । कथं नि  
जाङ्गवत् स्वशरीरैरिव । तेषां साम्यम्-आयुधैर्मनोरमैः भगवानपि स्वभावत-  
म्यसंस्थानः । तैर्भयप्रदैः सोऽपि युधि भयानकालोकनः । तैः सदैवतैः सदा  
वानपायिभिरधियुक्तैः सोऽपि सदैवतः सनातनञ्च । अङ्गं शरीरं, तच्च निरूप्य-  
माणं भगवानिव ॥ २६ ॥

अवारितं गतमुभयेषु भूरिशः क्षमाभृतामथ कटकान्तरेष्वपि ।

मुहुर्युधि क्षतसुरशत्रुशोणितप्लुतप्रधिं रथमधिरोहति स्म सः ॥ २७ ॥

स इव स्यन्दनमारोहति सारुरोह । कीदृशमुभयेषु द्वयेषु भूभृता रा  
जपर्वताप्याना कटकान्तरेषु स्क्रन्धाधारमध्यसानुमध्याख्येषु अनिवारितमप्रति  
पिद्ध सन्त भूगिशो बहुशो गत प्रविष्ट, तथा मुहुरसकृत् युधि सयति क्षता  
ये सुरशत्रुवा दानवास्तेषा शोणितेन क्षतजेन प्लुता व्याप्ता प्रधिर्नेमिर्यस्य त  
त्तथोक्तम् । एतेन सापरायिक रथमारूढ इत्युक्तं भवति ॥ २७ ॥

उपेत्य च स्वनगुरूपक्षमारुतं दिवस्त्रिवधा कपिशितदूरदिङ्मुखः ।

अकम्पितस्थिरतरयाष्टि तत्क्षणं पतत्पतिः पद्मधिकेतनं दधौ ॥ २८ ॥

पतत्पति पक्षिनाथो गरुडस्तास्मिन् क्षणेऽधिकेतन विद्धे पद् दधौ स्थान  
वबन्ध । वधम् अकम्पिता स्थैर्यसी स्थिरतरा सुदृढा यष्टिर्दण्डो यत्र । किं  
वृत्त्या दिव स्वर्गादुपेत्यागत्य । कथं क्षण, स्वनेन वा गुरुर्दुसह पक्षवातो  
यत्र । कीदृगसौ त्रिवधा वनकभासा कपिशितानि पिशङ्गितानि दूरमत्यर्थं दि  
ङ्मुखानि येन ॥ २८ ॥

गभीरताविजितमृदङ्गनादया स्वनश्रिया हतरिपुहंसहर्षया ।

प्रमोदयन्नथ मुखरान् कलापिनः प्रतिष्ठते नवघनवद्रथः स्म सः ॥ २९ ॥

अथ रथ प्रतिष्ठते स्म चञ्चल । किं कुर्वन् नवघनवत् प्रावृष्टिकमेघ  
इव स्वनश्रिया मयूराञ्चन्दयन् । रथचीत्कार हि श्रुत्वा अध्रस्वनाशङ्कया मयूरा  
दृष्यन्ति अत एव मुखरान् सशब्दान् । कीदृश्या तथा गाम्भीर्येण विजितो  
मुरजध्वनिर्यया, तथा हतरिपुहंसहर्षया क्षपितारिचक्राङ्गोद्धवया । वर्षाभ्रमपि प्रमो  
दितकलापि, गाम्भीर्याभिभूतमृदङ्गनाद् हतहंसहर्षं च मानसगमनज्ञेशान् ॥ २९ ॥

निरन्तरस्थगितदिगन्तरं ततस्तदुचलहलमवलोकयञ्जनः ।

विकान्तुकः प्रकृतमहाप्रवेऽभवद्विशृङ्खलप्रचलितसिन्धुवारिणि ॥ ३० ॥

समप्रावृताशाधिपर तत्सैन्य प्रतिष्ठमान पश्यल्लोको विष्टदृश्यलप्रचलिते  
निर्मयादक्षुभिने सिन्धुवारिणि जलधिजले निष्पुनृहलोऽभयदानीत् दृष्टदर्शान्  
प्रहत प्रस्तुतो महान् मध पूर क्षोभो यत्र तस्मिन्, कल्पान्ते निल उनस्य

समग्रव्याप्तहरिति लुभ्यन्मुदधौ कौतुक भवति, तत्रोच्चलद्रल दृष्ट्वा दृष्टदृष्टव्य  
त्वात् न कुतूहल पद वधाति । प्रकृतीति पाठे प्रकृतिमहाशब्दे महाभूतसत्त्वये  
कल्पान्ते विशृङ्खल प्रचलित यत् सिन्धुवारि तत्र जनो त्रिकौतुकोऽभवदिति  
व्याधिकरणे सप्तम्यौ ॥ ३० ॥

यवृंहिरे गजपतयो महानकाः प्रदध्वनुर्जयतुरगा जिहे'पिरे ।

असभवद्भूतगिरिगहरैरभूत् तदारचैर्दलित इव स्व आश्रयः ॥ ३१ ॥

महेमा चगर्जुं, वृहत्पटहा दध्वनु जयाध्वा ववाशिरे । अत एव तेपा  
गजादीनामारव शब्द स्व आश्रय शब्दस्यात्मीय आधार आकाशाख्यो द  
लित इवामवत् भग्नतुल्य आसीत्, यतोऽसभवद्भि खेऽवतमानेस्तथा भूतगिरि  
गहरैः पूरितपर्वतगहनैरिति कमधारय । बभूहिर इत्यात्मनेपद चिन्त्यम् ॥ ३१ ॥

अनारतं रसति जयाय दुन्दुभौ मधुद्विपः फलदलघुप्रतिस्वनैः ।

विनिष्पतन्मृगपतिभिर्गुहासुखैर्गताः परां मुदमहसन्निवाद्रयः । ३२ ।

भगवदुन्दुभो जयाय सतत ध्वनति सति प्राप्तगुरुहर्षत्वात् महीध्रा द  
रीवस्तरहसन्निव । कीदृशरिति हासज्ञान हेतुमाह-निर्यत्केसरिभि, यत प्र  
निविन्धितगुरप्रतिध्वनिभि । यदा हि ढक्कास्ताड्यन्ते तदा तत्प्रतिध्वानेन लु  
भिना सिंहा गुहाभ्या निर्यान्ति अतश्च सिंहाना शौक्ल्यात् ज्ञायते भगवज्जया  
नन्दिता भगा हसन्तीति । हासो हि शुक्ल ॥ ३२ ॥

जडीकृतश्रवणपथे दिवौकसां चमूरये विशति सुराद्रिकन्धराः ।

अनर्थकैरजनि विदग्धकामिनीरतान्तरक्वणितविलासकौशलैः ॥ ३३ ॥

चित्रधाना प्रोढाना कामिनीना निधुवनमध्य यन्मणित तस्य ये विलासा  
तीलास्तत्र कौशलानि नैपुणानि वैनिरर्थकेनिष्पत्तैरजनि समपादि, कदा सुराद्रि  
कन्धरा चमूरये विशति सति । कीदृशे देवाना यधिरितकर्णमार्गे । मेरुगुहा  
सु हि देवा रमणीभि सह रन्तुमारब्धा यावच्च दुन्दुभिध्वनिभि सर्वं व्यान  
शे तावन्मणितादरश्रवणान् निरर्थकत्वम् ॥ ३३ ॥

अरातिभिर्युधि सहयुध्वनो हतान् जिघृक्षवः श्रुतरणतूर्यनिःस्वनाः ।

अकुर्वन् प्रथमसमागमोचितं चिरोज्जिह्वन सुरगणिकाः प्रसाधनम् ३४

सुरगणिका अप्सरसो नवसगमयोग्यमलकरणमकुर्वन्त व्यधुः, यतोऽराति  
भिर्युधि निहतान् जिघृक्ष्यो प्रह्रीतुकामाः । कीदृशान् हतान् सह प्रवृत्त्याद-  
रातिभिः साकं पुष्यन्ते इति सहयुध्वनः । “सहे च” इति कनिष् । युद्धं प्रस्तुत  
मिति न्ये ता अमसंनत्याह-आर्णितसमरवादिप्रध्वनयः । कीदृक् प्रसाधन  
चिरांभिन यदुकालपरित्यक्तम्, सप्रामाभाये वीरसमागमाभावात् ॥ ३४ ॥

प्रचोदिताः परिगतयन्तृकर्मभिर्निपादिभिर्विदितमताङ्कुशक्रियैः ।

गजाः सकृत्करतललोललालिकाहतासकृत्प्रणदितघण्टमागयुः ॥ ३५ ॥

अथ गजा स्तम्भेरमा आथयुराजग्मुः सनामध्य प्राप्तिन्, यता निपादि  
भिराधोरणैः प्रचोदिता प्रेरिता । किंभूतं परिगतं घातं यन्तृकर्म हस्तिव्या-  
पारो यैः, तथा विदिता ज्ञाता मता अमीष्टा अनुद्धजिर्ना अङ्कुशक्रिया सृष्टि  
व्यधकर्म यैः । यदि चास्माद् विद्धो विभेतीत्येव विदितं भयं यस्या सा विदि-  
तभया अङ्कुशक्रिया येषा तैर्विदितभयाङ्कुशक्रियैः । कीदृशा गजा करतलेन लो-  
लया त्वरितया लालिकया लालनेन सान्धनेन असदृशाहतास्फालिता कचिजु  
लालिका कन्यासस्थानमाहननभाण्टमाह । करतले लोलया चटुलया लालिकया  
आहता इति । अतः प्रासक्त्यत् पुनः पुनः प्रणदिता घण्टा यत्रागमः । सदृत्  
सदंजगारयो, इत्ये यमे (?) ॥ ३५ ॥

सवित्रमक्रमणचलैरितस्ततः प्रकीर्णकैः क्षिपत इव क्षिते रजः ।

व्यरसिपुर्न खलु जनस्य दृष्टयस्तुरङ्गमादभिनवभाण्डभारिणः ॥ ३६ ॥

लोकस्य दृष्टयोऽश्वाच्च व्यरसिपुर्न न्यवर्तन्त, अनवरत दृष्टोऽस्तावित्यर्थः ।  
कीदृशान् सत्रिमिममतिर्णैः वित्रमान्वित या यन् क्रमणं गमनं तेनेतस्ततश्चला-  
नि क्रम्राणि यानि प्रकीर्णकानि चामराणि तैः भूरेणु क्षिपत इव निरम्यमानाश्च  
था । तथा अभिनवभाण्डभारिणा नृननालकारधारिणः । भाण्डमश्वभूषणम् ।  
व्यरसिपुर्गिति लुट् “यमिरमिनम्याता सुक्च” इदं च ॥ ३६ ॥

चलाङ्गुलीकिसलयमुच्छ्रितैः करैरच्यत स्फुटकृतकर्णतालया ।

मद्रोद रुद्रचरुटभित्तिसद्भिः कलस्वनं भ्रमरगणैरगीयत ॥ ३७ ॥

असिच्यत प्रशमितपांसुभिर्मही मद्राम्नुभिर्धृतनवपूर्णकुम्भया ।

अवाचत अरणसुगं समुन्नमत्पयोधरध्वनिगुम् तूर्यमानकैः ॥ ३८ ॥



उदासिरे पवनविधूतवाससस्ततस्ततो गगनलिहश्च केतवः ।

यतः पुरः प्रतिरिपु शार्ङ्गिणः स्वयं व्यधीयत द्विपघटयेति मङ्गलम् ॥३६॥

भगवतः प्रतिरिपु विपन्नसंमुखं यतो गच्छतो द्विपघटया इतीन्धं मङ्गलं शुभं स्वयं पुरोऽग्रे व्यधीयत । तथाहि-तया उच्छ्रितैः करैरनृत्यत नृत्यम् । कथं चलानि चटुलानि अङ्गुलीकिसलयानि करशाखापल्लवा यत्र । कीदृश्या तया स्फुटं कृतः कण्ठतालः श्रोत्रविज्ञेपो यया । तथा मधुपवृन्दैः करणभूतैस्तया मधुरध्वनि श्रुणीयत गीतम् । कीदृशैः मद्गोदकेन द्रया आर्द्रा दानाम्बु-द्राविणी वा कटभित्तिर्गण्डस्थली तत्र सङ्गिभिर्लिनैः, किञ्च धृता नवाः पूर्णाः सुजाताः कुम्भा मस्तका यया तयैवंविधया अपास्तधूलिभिर्दानजलैरसि-च्यत उच्चायभूवे । तथा आनकैः पट्टैः करणभूतैस्तया तूर्णमवादि वादितम् । कीदृशं भ्रवणसुखं श्रोत्रसुखकारि तथा समुद्रमन्तः से उद्गच्छन्तो ये पयोधरा मेघाम्नेपां यो-ध्वनिस्तद्गद् गुरु गम्भीरम् । तथा नमःस्पृशोऽत एव च वात-कम्पितपताका इतस्ततः केतवो ध्वजा उदासिरे उच्चिक्षिपे ऊर्ध्वाकृताः । इत्थं शौरैर्जयार्थं निर्यातस्य द्विपघटया स्वयं मङ्गलमकारि । अन्यस्यापि भटस्य रि-पून् जेतुं गच्छतो धारविलासिनीजनतया स्वयं मङ्गलं क्रियते । तथाहि-तया कृतयक्रतालया चलदङ्गुलीकिसलया नृत्यते मधुरं च गीयते, तथा प्रशमित-पांसुभिरम्बुमिमिहीं सिच्यते, नवाश्च पूर्णकुम्भा धार्यन्ते, श्रोत्रमुखं च वाद्य-ते, उच्चाश्चलांशुकाः केतव उच्चाभ्यन्ते ॥ विशेषकोऽयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

न शून्यतामगमदसौ निवेशभूः प्रभूततां दधति बले चलत्यपि ।

पयस्यभिद्रवति भुवं युगायधौ सरित्पतिर्नहि समुपैति रिक्तताम् ॥४०॥

असौ निवेशभूः सेनासंनिवेशस्थानं चलत्यपि सैन्ये शून्यतां नागमत् रि-क्ततां नाससाद्, यतः प्रभूततां बाहुल्यं दधति विभागे बहुलत्वाद्धि ऊनत्वं न भवति । अत्रैव दृष्टान्तः-कल्पान्तेऽग्निजले कोणी व्यश्नुवानं सत्युदाधिः सरि-त्यतित्वात् नैव रिक्ततामेति न शून्यत्वमेति ॥ ४० ॥

यियासितामथ मधुभिद्विवस्वता जनो जरन्महिपविपाणधूसराम् ।

पुरः पतत्परबलरेणुमालिनीमलज्जयद्विशमभिवृमितामिव ॥ ४१ ॥

मधुभिदेव तेजस्वित्वात् ध्वज्यमाणधर्मयोगाच्च विधस्वान् अर्थमा तेन जि-

गमिपितामाशा लोकोऽभिधूमितामिवालक्ष्यत् धूमधूम्रामिवादर्शत्, यत पुरोऽग्रे  
पतन्त परवलरेणु मलते विभर्ति, अत एव जरद्वमहिपविपाणकुरुंराम् । यापि  
रविणा दिक् वियासिता साभिधूमितेत्युच्यते । यदुक्तम् “अद्धारिणी दिग्गवि  
विप्रयुक्ता यस्या रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता । प्रधूमिता यास्यति या दिगीश  
शेपा प्रशस्ता शुभदाश्च ता स्यु” रिति ॥ ४१ ॥

मनस्विनामुदितगुरुप्रतिश्रुतः श्रुतास्तथा न निजमृदङ्गनिःस्वनाः ।

यथा पुरः समरमुन्वोद्गतद्विपद्मलानकध्वनिरुदकर्षयन् मनः ॥ ४२ ॥

मानिनामुत्पन्नगम्भीरप्रतिस्वना अपि स्वमुरजध्वनयो न तथा मनोऽकर्षं  
यन् रमसीचक्रु युद्धे उत्कृष्ट व्यधु, यथा पुरस्त्यसग्रामप्रारम्भोऽस्थित शत्रु  
सैन्यपटहनिनद उदकर्षयदुत्कृष्ट व्यधात् रणरसिक चकार । परवलतूर्यश्रवणात्  
सुतरा युयुत्सा वीगणामुदपादीत्यर्थ ॥ ४२ ॥

यथा यथा पटहरवः समीपतामुपाययौ स हरिवराग्रतःसरः ।

तथा तथा हृषितवपुर्मुदाकुला द्विपांचमूरजनिजनीवचेतसा ॥ ४३ ॥

यथा यथा भगवद्वरपुर सर स नूर्यभ्रनिर्निकटत्र प्राप तथा तथा रिपुप  
ताकिनी हृषितवपु कण्ठकितदेहा सती मुदाकुला हर्षयन्ना चेतसा अजनि य  
भूव, निर्भयहृदयासीदित्यर्थ । जनीव वधूरिव । सा हि यथा यथा वरस्य  
भर्तुरग्रेसर पटहरव समीप्यमेति तथा तथा सरोमाञ्चा मुदाकुला च भवति ।  
अग्रेऽग्रत, आद्यादित्वात्तसि । अग्रत सरतीत्यग्रेसर । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु स  
नें.” । हृषितमिति हृषि तुणावित्यस्य रूपम् । जनी महाराज्ञी ॥ ४३ ॥

प्रसारिणी सपदि न भस्तले ततः समीरणभ्रमितपरागरूपिता ।

व्यभाव्यत प्रलयजकालिकाकृतिर्विदूरतः प्रतिबलकेतनावली ॥ ४४ ॥

विदूरतो दूरादेव प्रतिबलकेतनावली शत्रुसैन्यचिह्नपङ्क्तिर्व्यभान्यत आलु  
लोके चक्षुर्विषय प्राप्ता । कीदृशी सपदि पटहरवानन्तरमेव नभस्तले पपृष्टे  
प्रसारिणी प्रसृता । तथा यान्त्रुध्वरजोधूमरिनेत्यनिमित्तकथनम्, अतश्च प्रल  
यजकालिकाकृति पृत्पान्नादिनमेघमालासंस्थाना । सापि नभ प्रसारिणी यान्त्र  
मितपरागरूपिता च ॥ ४४ ॥

क्षणेन च प्रतिमुखतिग्मदीधितिप्रतिप्रभास्फुरदसिदुःखदर्शना ।

भयंकरा भृशमपि दर्शनीयतां यथावसावसुरचमूश्चमूभृताम् ॥ ४५ ॥

असावसुरचमूर्दैत्यान्ययवेद्यपताकिनी चमूभृतां माधवभूभृतां क्षणेन दर्शनीयतां ययां पेट, चिद्बालोरुनात् क्षणेन दृष्टेत्यर्थः । कीदृशी भृशं नितान्तं भयंकरापि घोरापि । अविर्विरोधे । या किल भयकारिणी सा कथं दर्शनीया स्यात् । तथा प्रतिमुखः प्रतियलसंमुखो यस्तिग्मदीधितिश्चण्डांशुस्त्वया या प्रतिप्रभा प्रतिविधिता कान्तिस्तया स्फुरन्त उल्लसन्तो येऽसयः कौत्सेयकाः तैर्दुःखदर्शना दुर्दर्शां दुरीक्षा । एतेनानिमित्तं सूचितम् । नहि रविः संमुखो जयाय । यापि दुःखदर्शना सा कथं दृश्यत्वं यातीत्यत्रापि विरोधः ॥ ४५ ॥

पयोमुचामभिपततां द्विवि द्रुतं विपर्ययः परित इवातपस्य सः ।

समक्रियः समविपमेष्वथ क्षणात् क्षमातलं बलजलराशिरानशे ॥ ४६ ॥

अथ स माधवीयः सैन्याधिः क्षणेनैव परितः क्षोणीपृष्ठमानशे व्याप । कीदृशः समविपमेषु समक्रियः सुगदुर्गेषु तुल्याधिक्रमः । क इव व्याप अघदानां वे यतां यथातपस्य विपर्ययश्चाया द्रुतमाशु समन्तात् सुवमश्नुते ॥ ४६ ॥

ममौ पुरः क्षणमिव पश्यतो महत् तनूदरश्रितभुवनस्य तस्य तत् ।

विशालनां दधति नितान्तमायते बलं द्विपां मधुमथनस्य चक्षुपि ॥ ४७ ॥

तस्य भगवतस्तत् सैन्यं रिपुसैन्यं क्षणमिवाग्रे पश्यतः चक्षुपि महदपि ममौ ववृते, ईक्षणमात्रेणैव समग्रं बलमियदेतत् इति दृष्ट्यासौ पर्यच्छैस्तीदित्यर्थः । किञ्चिद्विष्टस्य तस्य तनावुदरे स्थितानि भुवनानि यस्य । किंभूतेऽत्रिण विशालतां दधति पृथुले भृशं चायते दीर्घे । एतदुक्तं भवति-स्वलो कुक्षौ यस्य जगन्ति मनुस्तस्य पृथुदीर्घेऽत्रिण यद्वलं वृत्तं तत्र चित्रमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

मृशन्विदः पुलकविक्रासिभूर्तपो रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाः ।

मुखे युधः सपदि रनेरिवाभवन् ससंभ्रमाः क्षितिपचमूवधूगणाः ॥ ४८ ॥

क्षितिपचमू एव शब्दस्तासौ गवां विसरा. युधः समितो मुखे प्रारम्भे सपदि एरुपदे पर्यविधा अभयचामन् । किञ्चिधाः भृशन्विदन्तीत्रधर्मिताः, पुलकविक्रासिभूर्तपो रोमोद्गमोच्छ्वसितवपुः, रसाधिके रोपग्रहले चेतसि निविष्टं श्रुतपदं साहसं दुःमार्थं कर्म येषाम् । मसंभ्रमाः सत्यराः । पर्यविधा नृपच-

मृगणा युधो मुखेऽभूवन् रतेरिय मुखे वधूगणा । सुरतारम्भे हि वध्वो भृश  
स्विद पुलकविकासिमूर्तयो रसाधिके मनसि निविष्टसाहसाश्च भवन्ति । र  
सोऽत्र शृङ्गार , साहस वैयान्यम् ॥ ४८ ॥

ध्वजांशुकैर्ध्रुवमनुकूलमारुनप्रसारितैः प्रसभकृतोपहृतयः ।

यदूनभि द्रुततरमुद्यतायुधाः रुधारयः परमरयं प्रपेदिरे ॥ ४९ ॥

अथ रिपव क्रोधाद् वृषणीन् प्रति परम महान्त रय वेग क्षोभ प्रपेदिरे  
प्राप्ता , द्रुततर त्वरितमुद्यतायुधा उद्गूणहेतय । उत्प्रेक्ष्यते-ध्रुव निश्चित प्रश  
स्तवातवितानितश्चिद्वपट्टे प्रसभविहितान्नाना । यदूना हि पृष्टतो वायुर्वहति  
यश्चाह्वयते स त्वरया यत्किञ्चिदपि गृहीत्वा वगेनायाति ॥ ४९ ॥

हरेरपि प्रति परकीयवाहिनीरधिस्थदं प्रववृतिरै चमूचराः ।

विलम्बितु न ग्वलु सहाः सहस्विनो विधित्सतः कलहमवेक्ष्य विद्विपः  
॥ ५० ॥

भगवतोऽपि सैनिका परकीयवाहिनीविपक्षसेना प्रति आधंस्यद् वेगन  
प्रववृतिरे इदौकिरे । अपि पूर्वापेक्षया समुच्चये । न केवल यदूनम्यरय प्रवृ  
त्ता यावन्तेऽपि तान्प्रनीत्यर्थ । यस्मात् य सहस्विनस्तेजस्विनस्ते विद्विपोऽ  
भिमातान् कलह चैर विधित्सत चिकीपतोऽपेक्ष्य बुद्ध्वा विलम्बितु प्रतीक्षितु  
न सहा न समर्था । वरायमाणानरीन् अवगत्य सपद्य युध्यन्ते इत्यर्थ ॥५०॥

निवाततां ढधदपि वर्म विभ्रतः स्फुरन्मणिप्रमृतमरीचिसूचिभिः ।

निरन्तरं नरपतयो रणाजिरे रुराजिरे शरनिकराचिता इव ॥ ५१ ॥

सग्रामाङ्गने मूर्धाभिपिप्ता रेजु । कीदृक्षा धर्म कवच दधत । किंविध  
निवातता निविल्लिद्रत्व दधत्, तयोहसद्रत्ननिर्गतकिरणाङ्कुरैरनिरन्तर व्याप्तम् ।  
अतश्चोत्प्रेक्ष्यने-शरनिकराचिता इव मायकसमूहभरिता यथा । अपिर्विरोधे ।  
यत् किल दसन नीरन्ध्र नन कथ एवञ्चो शराचितो भवेत् ॥ ५१ ॥

अथोच्चकैर्जरढकपोतकन्धरातनूरुहप्रकरविपाण्डुरद्युति ।

धलैश्चलचरणप्रिधृतमुचरद् घनावलीन्दचरत् क्षमारजः ॥ ५२ ॥

अथ क्षमारज न्मारेलुम्बार्त् उद्गच्छत् मेघमाला उदचरत् आचक्राम ।

कीदृश जरत्कपोतकण्ठलोमपुङ्गवफलकान्ति धूलिकपोतधूसरमित्यर्थ । तथा सैन्यश्वलाद्रिश्वरणैर्विधूत प्रेरितम् । उच्चकेतनम् । उदचरतेति “उदश्चर सकर्मकादि” ति तद् । उचरदिति तु कर्माभावात् प्रत्युदाहरणम् ॥ ५२ ॥

विपाङ्गिभिर्भृशमितरेतरं क्वचित् तुरङ्गमैरुपरि निरुद्धनिर्गमा ।

चलाचलैरनुपदमाहताः खुरैर्विवभ्रमुश्चिरमथ एव धूलयः ॥ ५३ ॥

अपररनुपद क्रमे क्रमे चलाचलैश्चद्रुलै गुरैराहता जोभिता अपि रेखत्रोऽथ एव चिर क्वचिद्विवभ्रमु भ्रेमु । यत परस्पर भ्रशसद्वित्वात् उपरि निरुद्ध प्रमरा । चलाचलैरिति चलेरधि “चरिचलितपतियधीनामच्याक वाभ्यासत्वे”-ति द्विन्यमाक् च ॥ ५३ ॥

गरीयसः प्रचुरमुखस्य रागिणो रजोऽभवद्व्यवहितसत्त्वमुत्कटम् ।

सिसृक्षतः सरसिजजन्मनो जन्म बलस्य तु क्षयमुपनेतुमिच्छतः ॥ ५४ ॥

इह कमलसैन्ययोरयमेव भेद-यत् ब्रह्मणो जन स्रष्टुकामस्य रजोगुण उत्कट विग्रहमभूत्, बलस्य तु त जिघासतां रजो रेखुरासीत् । अन्यत् तु सर्वसादृश्यम् । तथाहि-ब्रह्मणस्तावत् गरीयसोऽत्युत्कृष्टस्य प्रचुरमुखस्य चतुर्वक्त्रस्य रागिणो लोहितस्य । बलस्यापि गरीयसो विस्तीर्णस्य प्रचुरमुखस्य शूद्रद्वारस्य रागिणो रणरसिकस्य । रज कीदृश ब्रह्मपत्ने उत्कटमुद्रिक बल जत् अत एव व्यवहित सरयाध्या गुणा येन तत् व्यवहितसत्त्वम् । रजसो ह्याधिन्ये विरिञ्च भजा सृजति । अपरत्त तु उत्कट प्रभूतमत एव व्यवहितसत्त्व पिहितप्राणि ॥ ५४ ॥

पुरा शरच्चतिगलितानि संयुगे नयन्ति नः प्रसभमसृक्षि पङ्कतान् ।

टनि ध्रुवं ज्यलागिपुरात्तभीनयः स्वमुचकैरनलसम्बन्धस्य केनचः ॥ ५५ ॥

अनलमपस्याग्निसहचरस्य घायो कतवो रेणो भुव निश्चितमित्यतो हे तारात्तभीनयो गृहीतभया सन्त समाकाशमुचकं दूर ज्यलागिपुरादरुहु । ‘ह्यनन्तवणे’ नि वृज्यमान । कुत इत्याह-संयुगे समरे शरच्चतिगलितानि मायरुप्रहारव्युतानि अस्त्वि क्षतज्ञानि प्रसभ यत्नान् नोऽस्मान् पुरा अचिरादेव पङ्कता नयन्ति कर्दमं नुन्तीति धलिदर्शनाद्वातानुमान घातकेतुव रेणो । वि ना वायुमग्निं ज्वलतीति मायारग्निसम्बन्धम्, एतदर्थमितिपिपादयिषया च रेखु

ग्रहणमेव नाकारि ॥ ५५ ॥

समुन्नमद्घननिकुरुम्वकर्वुरः कचिद्धिरण्यमयकणपुञ्जपिञ्जरः ।

कचिच्छ्रज्जलधरपिण्डपाण्डुरः खुरक्षतः क्षितितलरेणुरुद्ययौ ॥ ५६ ॥

शफाहनं भूरज उद्ययौ उन्ननाम । कीदृशं भूमनानात्वात् कचिद्देशे उद्र-  
च्छदध्रुवन्दधूसरम्, कचिच्च सौवर्णचूर्णपिशङ्गम्, कचित् द्रुतघनजलदशकलध-  
वलम् । निजैतोऽपि मेघो जलधर उच्यते, यथा अपन्नन्नपि पाचक इति ।  
हिरण्यस्य विकारो हिरण्यमयम् । चतुर्भिवर्णैर्यत्यभावाद्भ्रव्यतात्र ॥ ५६ ॥

महीयसां महति दिगन्तदन्तिनामनीकजे रजसि मुखानुपद्भिणि ।

विसारितामजिहत कोकिलावलीमलीमसा जलदमदाम्बुराजयः ५७

दिगन्ता आशान्ता एव महत्त्वात् दन्तिन इमास्तेषां जलदा एव कार्णया-  
त् मदाम्बूनि दानवारीणि तेषां राजयो लेम्बाः ता विसारितां विकासं विस्तर-  
मजिहत ईयुर्गताः, दिशो मेघा आवृण्वन्नित्यर्थः । अत्र हेतुः-कदा सेनासमुद्र-  
तरेणुनिकरे मुखलगे सति । कीदृश्यस्ताः कोकिलावलीमलीमसाः परभृतमाला-  
मलिनाः, दिङ्मुखेषु रजः प्रसृतमध्रूपमभवदिति तात्पर्यार्थः । यदापि सेना-  
रजो महेभस्य मुखमावृणोति तदा तस्य कोकिलावलीनीला मदराजयो विसर-  
न्ति । केचित्तु दिगन्तेषु दन्तिनो दिग्गजाः, जलदतुल्यं च मदाम्बु इत्याहुः ।  
अनीकजे रजसि मुखलगे दिग्दन्तिनां मदराजयः प्रसञ्चुरित्यर्थः । ओहाडो  
लाडि अजिहतेति रूपम् ॥ ५७ ॥

शिरोरुहैरलिकुलकोमलैरमी मुधा मृधेऽमृपत युवान एव मा ।

यलोद्धतं धवलिनमूर्धजानिति ध्रुवं जनाञ्जरत इवाकरोद्रजः ॥ ५८ ॥

यलोद्धतं सैन्यचालितं रजो जनान् धवलितमूर्धजान् सितकेशान् व्यधि-  
ताकरोत् । उत्प्रेक्ष्यते-ध्रुवं निश्चितमिति अतो हेतोः जरत इव वृद्धानिव व्य-  
धात् । कुत इत्याह-अमी जना मृधे प्रधने युवान एव मुधा वृथा मा मृपत  
मा प्राणान् त्याजुः । वृद्धम्य हि मरणं सफलं तरुणस्य तारुण्यान्मूर्धय । ता-  
रुण्यमेवां कथमयोधीत्याह-भृङ्गध्रेणिसदृशंमूर्धर्जयं उपलक्षिताः । ध्रुवशब्दसंनि-  
धानादिवशन्दोऽप्रावधारणे नाप्येव । मृपतेति लुङ् । "उध्रे" ति मिचः क्रि-  
त् । माडाशङ्कायाम् ॥ ५८ ॥

सुसंहतैर्दधपि धाम नीयते तिरस्कृतिं बहुभिरसंशयं परः ।

यतः क्षितेरवयवसंपदोऽण्वस्त्विपां निधेरपि वपुरावरीपत ॥ ५६ ॥

बहुभिः सुसंहतैरेककार्यैः निश्चितं तेजस्यपि परः परिभूयते । कथं ज्ञायते इत्याह—यतो यस्मात् भुव उर्व्यां श्रवयवसंपदो रेणुनिकराख्या भगवतो भास्करस्य विम्बमावरीपत, और्णविपुः तिरोदधुः । अत्र हि रेणुनां सुसांहस्यमेव कारणम् । आवरीपतेति “ लिप्सिचोरात्मनेपदेष्वि ” तीडागमः । “ वृतो वे ” ति दीर्घः ॥ ५६ ॥

द्रुतद्रवद्रथचरणक्षतक्षमातलोल्ललहलरजोवगुण्ठितम् ।

युगक्षयक्षणनिरवग्रहे जगन्महोदधेर्जल इव मग्नमावभौ ॥ ६० ॥

जगत् सागरतोये इव मग्नं वृद्धितमावभौ रेजे । कुत इत्यत आह—द्रुतं मद्भु द्रवन्तो गच्छन्तो ये रथचरणाश्चक्राणि तैः क्षतं यत् क्षमातलं तत्र उल्ललदुच्चलत् वहलं यद्रजस्तेनावगुण्ठितं परिवेष्टितम् । कीदृश्यब्दिजले युगक्षयः कल्पान्त एव क्षण उत्सवस्तेन निरवग्रहे उच्छृङ्खले सर्वव्यापिनि ॥ ६० ॥

अनुल्लसद्दिनकरवक्त्रकान्तयो रजस्वलाः परिमलिनाम्बरश्रियः ।

दिगङ्गनाः क्षणमत्रिलोकनक्षमाः शरीरिणामविहरणीयतां ययुः ॥ ६१ ॥

जनानामाशाङ्गनाः क्षणमविहरणीयतामप्राप्यत्वं दुर्गमत्वं ययुरगुः, यतो रजस्वलाः रजःपूर्णाः, अत एवास्फुरन्ती रथरेव मुखस्य दीप्तियांसाम् । तथा परिमलिनाम्बरश्रियो धूसरनमोलक्ष्मीकाः, अत एवात्रिलोकनक्षमा द्रष्टुमशक्याः, अतश्चाविहरणीयतां जग्मुः । याप्यङ्गना रजस्वला स्त्रीधर्मिणी सा लोकानामविहरणीया अगम्या अकाम्या भवति, सापि अनुल्लसद्दिवक्त्रकान्तिर्मलिनाम्बरा अदृश्या च भवति । यदुक्तम् “ यद्यत् स्पृशति सा किञ्चिद्वान्कामति वा पदा । पश्यत्याभापते वापि तदलक्ष्याभिभूयते ” इति ॥ ६१ ॥

निरीक्षितुं वियति समेत्य कौतुकात् पराक्रमं समरमुखे नहीभृताम् ।

रजस्ततावनिमिपलोचनोत्पलव्यथाकृति त्रिदशगणः पलायत ॥ ६२ ॥

सुरसमूहः संप्यारम्भे भूभृतां पौरुषं द्रष्टुं चे कुतूहलात् संगम्यापि पलायत प्रतीयाय । कदेति कारणमाह—धूलिपुञ्जसंकुचितनयनकुचलयपीडाकारिणि । देवा ह्यनिमेषाः, अतश्चाङ्गनां रजाभयाद् दुद्रुबुः ॥ ६२ ॥

विषद्विणि प्रतिपदमापिवत्यपो हताचिरद्युतिनि समीरलक्ष्मणि ।  
शनैःशनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ ६३ ॥

अथ मेघा मन्द मन्द प्रययु प्रतिजग्मु , यत उपचितपङ्कभारिका अति-  
वृ (ष्टि? ङ) कर्दमभारव्याहिन । कदा समीरलक्ष्मणि वातध्वजे रजसि विष-  
द्विणि लम्बे सति । अत एव प्रतिपदमनुक्षणम् अप ऊर्णासि आपिवत्याच्चा  
मति, तथा हताचिरद्युतिनि क्षपितशम्पे मेघानामपेतवृष्टित्वात्, जलवशाद्धि त  
डितो भवन्ति अतश्च जलम्य रेणुयोगेन कर्दमीभूतत्वाद् भारत्वे सति खरग  
मनम् । योऽपि भारिको महाभार गृह्णानि स शनैर्याति । उपचित पङ्कभारं  
वहन्तीनि उपचितपङ्कभारिका पयोधरा । 'भस्त्रादिभ्य षन्' । यद्वा म  
त्वर्थीय ॥ ६३ ॥

नभोनदीव्यतिकरधौतमूर्तिभिर्वियद्गतैरनधिगतानि लेभिरे ।  
चलच्चमूतुरगखुराहतोत्पतन्महीरजःक्षपनसुखानि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

दिग्गजैश्चलद्भिश्चञ्चद्भिश्चमूतुरगखुर सेनाश्वशकैराहत क्षुब्धम् अनन्तरम्  
त्पतत् ख प्रसरत् यन्महीरजो भूरेणुस्तेन यत्क्षपन क्षान तेन यानि सुखानि  
तानि लेभिरे आसादितानि । गजाना हि धूलिक्षानादुपजोष भवति । पूर्वं च  
तेस्तान्यनधिगतान्यप्राप्तानि यतो वियद्गतै पस्थेरत पर नभोनदीव्यतिकरेण  
ख गिन्धुसपकरण धौतमूर्तिभि क्षालितदेहे । योऽपि गजो धूलिक्षान कुरते स  
पूर्वं नद्या क्षानतीति जातिस्वभाव ॥ ६४ ॥

गजव्रजक्रमणभराचनम्रया रसानलं यदखिलमानशे भुवा ।  
नभस्तलं बहलतरेण रेणुना ततोऽगमत् त्रिभुवनमेकतामिव ॥ ६५ ॥

ततो हेतोर्स्त्रीणि भुवनानि एकतामिव जग्मुरैक्यमिव प्रापु । कुत इत्या-  
ह-यस्मान् हान्तिरूपादक्षपभारनघ्नत्वात् उर्व्या रसातल समग्र ध्यानशे व्यापि,  
ख चैव मदीयसा रजसा, अतश्च सर्वस्यैव मृन्मयत्वाद् शायते एकमेव जगत्  
धिभिर्भुवने मग्ममिति ॥ ६५ ॥

समस्थलीकृतविवरेण पूरिताः क्षमाभृता यत्तरजसा महागुहाः ।  
रत्न्रपाविधुरवधूरतार्थिनां नभःसद्रामुपकरणीयतां ययुः ॥ ६६ ॥



अर्त्रीणां बृहत्पः कन्दराः सैन्यरेणुना व्याप्ताः सत्यो नमःसदां खेचराणां  
त्रिधाघरादीनामुपकरणीयतां ययुरूपयोग्यत्वं जग्मुः । यतो रह एकान्ते त्रपावि-  
धुरवधूरतार्थिनां लज्जामूढनवोदानिधुवनामिलापिणाम्, त्रपाविधुरत्वाद्बधूनां र-  
जसि रिरन्तामित्यर्थः । यदा च रजसा गुहा व्याप्तास्तदान्येनान्योन्यं च दर्श-  
नाभावादुपकरणीयत्वम् । रहमि सुरते त्रपाविधुराणामित्येवं वा योज्यम् । की-  
दृशेन रजसा समस्थलीकृतानि स्थलरूपतां प्रापितानि विचराणि कुहराणि येन  
नेन ममस्थलीकृतविचरेण । उपकुर्वन्तीत्युपकरणीयाः ॥ ६६ ॥

गतं मुञ्चच्छ्रदपदसादृशीं दृशः पथस्तिरोद्धति घने रजस्यपि ।

मदानिलैरधिमधुचूनगान्धिभिर्द्विपा द्विपानभियगुरेव रंज्ञसा ॥६७॥

करिणः प्रति गजा वेगादभियगुरेव ननु न जग्मुः । कदाचिदन्योन्यदर्शनं  
स्यादित्याह—रेणौ दृशः पथो दृष्टिमागान् निरोद्धत्यावृण्वति सति, अत एव मु-  
ञ्चच्छ्रदपदसादृश्यं प्राप्ते । गजानां हि सुधमानानां चदनावरणवसनं दीयते ।  
कथं तद्धि संमुख गता इत्याह—मदानिलैर्दानवातोपलम्भात् । कीदृशीः अधिगतं  
मधु रसो यैस्तानि अधिमधूनि फुल्लानि यानि चूतानि तद्बद्वन्धः सौरभं येषां  
तैरधिमधुचूतगान्धिभिः । केचित्तु अधिमधु मधौ वसन्ते ये चूता इत्याहुः ।  
पित्वात् (डीप्) प्यञ् स्त्रियामपि वर्तते इति सादृशीति प्रयोगः । पथ इति  
शसनः ॥ ६७ ॥

मद्राम्भसा परिगलितेन सप्तधा गजाञ्जनः शमितमरुद्भवजानधः ।

उपर्यवस्थितधनपांसुमण्डलानलोकयत् ततपटमण्डपानिव ॥ ६८ ॥

लोको मानद्धानलोक्यदद्राक्षीत् । कीदृशान् सप्तधा स्तुतेन क्षानाम्भसा अ-  
धो वृधे शमितमरुद्भवजान् क्षपितरेणुन् उपरि न्यनष्टसंहतरेणुचक्रान् । अत-  
थोन्प्रेदयते—तनानि प्रमारितानि पटमण्डपानि करक्काकानि येषां तान् ततपट-  
मण्डपान् स्तनधितानानिव । गण्डो कुम्भो तालु वक्षः करश्चेति सप्त मद्रसंस्तु-  
तिस्थानानि । अत्र सर्गे रुचिरा वृत्तम् ॥ ६८ ॥

अन्यूनोन्नतयोऽतिमात्रपृथवः पृथ्वीधरश्रीभूत-

स्तन्यन्नः कनकावलीभिरुपमां सौदामिनीदामनि ।

वर्षन्तः शममानयन्नुपलसच्छृङ्गारलेखायुधाः

काले कालिपकायकालवपुषः पांसुं गजाम्भोसुचः ॥६९॥

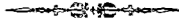
इति श्रीमाघभट्टविरचिते शिशुपालवधकाव्ये सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कार्प्यान्महत्त्वाच्च गजा पद्माब्दास्ते काले रणाघमरे वर्षतीं मदं क्षरन्तः  
पांसुं रेणुं शममानयन् अन्तमनैषुः । मेघा अपि काले क्षरन्तः पांसुं शमयन्ति ।  
कीदृशा गजा अम्भोमुचो वेति । अधुना श्लेषः । अन्यूना महती उन्नतिरु-  
च्छ्रायो येषाम् । अतिमात्रं नितरां पृथवो विस्तीर्णाः, अत एव पृथ्वीधरश्री-  
भृतः पर्यताकारा इत्युभयत्रापि तुल्यम् । गजाः कनकावलीभिः कक्ष्यान्क्षत्रमा-  
लाभिः सुवर्णपद्मिभिः सौदामिनीदामनि विद्युद्गुणविषयामुपमां सादृशीं त-  
न्वन्तो विस्तारयन्तो विभ्रतः, तथा चोपलसन्ती द्योतमाना त्रिभुवन्ती<sup>१</sup> वा शृ-  
ङ्गारलेखा गैरिकादिरागराजिरायुधानि च येषाम् । मेघा अपि विद्युद्वन्तः सले-  
खायुधाश्च भवन्ति । लेखायुधं सुरधनुः शक्रचापम् । तथा कालियाख्यस्य ना-  
गस्य कायो देहस्तद्वत् कालं कृष्णं वपुर्मूर्तिर्येषां, द्वयेऽपीति रूपकश्लेषसंकरो-  
लंकारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । इति भद्रम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य्य-आनन्ददेवायनि-बल्लभदेवाचार्यविरचितायां  
माघकाव्यसारटीकायां संदेहविषौष्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

## शिशुपालवधकाव्ये

अष्टादशः सर्गः



संजग्माते तावपायानपेक्षौ सेनाम्भोधी धीरनादौ रयेण ।

पक्षच्छेदात्पूर्वमेकत्र देशे वाञ्छन्तौ वा सह्यविन्ध्यौ निलेतुम् ॥ १ ॥

अथ तो सेन्यसागरो रयेण स्पदेन संजग्माते हुडौकाते मिलितो । कीदृशो अपायानपेक्षौ मरणमप्यगणयन्तौ धीरनादो निर्भयारवौ मुक्कसिंहनादावित्यर्थः । उत्प्रेत्यते—पक्षच्छेदात् पूर्वं प्रथममेकस्थाने निलेतुमुपपेष्टु सगन्तुमिच्छन्तौ महाविन्ध्यायिव सपक्षौ परंताविव सगतावित्यर्थः । वा इवार्थः । संजग्माते इति "समो गम्यच्छि" इति तड् । सर्गेऽत्र शालिनी वृत्तम् । "स्तोत्रगो गृध्रेच्छालिनी वेदलोके" ॥ १ ॥

तमेव सगममाह—

पत्तिः पत्तिं वाहमेयाय वाजी नागं नागः स्पन्दनी स्पन्दनस्थम् ।

इत्थं सेना वल्लभस्येव रागादङ्गेनाङ्गं प्रत्यनीकस्य भेजे ॥ २ ॥

सेना घादिनी प्रत्यनीकस्य विपक्षसेन्यस्य रागादसात् इत्थमङ्गेनाङ्गं भेजे सहरोनावयधेन सदृशं त शिष्याय । रथगजतुरगपदाति सेनाया अङ्गम् । तमेव प्रकारमाह—पत्ति पदातिमेव पयायाजगाम, वाजी अश्वो वाहमश्वमेव, करी च दन्तिनमेव, तथा रथी रथिनमेवेति द्वन्द्वयुजम् । कस्येव भेजे वल्लभस्येव, यथा प्रियस्य कान्ता अनुरागादङ्गेनोर्वादिना अङ्गमूर्वादिकं भजते । पत्ति शब्द श्रौणादिकः । पयायेति आङ्पूर्वस्येणो लिट्, आङ्गुण ॥ २ ॥

रथ्याघोर्पर्वृहया वारणानामैस्थं गच्छन्वाजिनां हेपया च ।

व्योमन्यापी संततं दुन्दुभीनामव्यक्तोऽभूद्दीशितेव प्रणादः ॥ ३ ॥

दुन्दुभीनां दग्ना प्रणादो धनिरव्यक्तोऽभूद्स्फुट पवासीत्, दुन्दुभिर्धनिभिनि सदेह न ज्ञायत इत्यर्थः । यतो रथ्याघोपे स्पन्दनचीकारैः गजाना

च बृंहया गलगार्जितेन तथाश्वानां हेपया स्वनेनैक्यं गच्छन्नभेदं प्राप्नुवन्, अत एव व्योमव्यापी दिवस्पृक् । क इव ईशितेव ब्रह्मा यथा, स हि प्रणादः शब्दमयो व्योमव्यापी शब्दस्याकाशे लयात्, अव्यक्तः परमात्मरूपत्वात् ऐक्यं च शब्दान्तरैर्याति प्राणिभिर्द्या जठरे बहनात् । रथानां समूहो रथ्या “यलगोरथा” इति यत् ॥ ३ ॥

रोपावेशाद्धावतः प्रत्यमित्रं दूरोत्क्षिप्तस्थूलधाहुध्वजस्य ।

दीर्घास्तिर्यग्वैजयन्तीसदृश्यः पादातस्य भ्रेजिरे खड्गलेखाः ॥ ४ ॥

पादातस्य पत्तिपूगस्य खड्गलेखा असिलेखा भ्रेजिरे रेजुः । कीदृजस्य रोपात् सक्रोधत्वात् प्रत्यमित्रं शत्रुसंमुखं धावतः, तथा दूरमत्यर्थमुत्क्षिप्त उद्यतः स्थूलो बाहुरेव ध्वजश्चिह्नं येन, अत एव ता वैजयन्तीसदृश्यः पताकानुल्यास्तिर्यक् तिरश्चीनाः । पदानीनां समूहः पादातम् । “भिक्षादिभ्योऽण्” । भ्रेजिरे इति “फणानां च ममाना” मित्येत्वाभ्यासलोपी ॥ ४ ॥

वध्रावद्धा धोरितेन प्रयातामश्वीयानामुच्चकैरुच्छ्रलन्तः ।

रौक्मा रेजुः स्थासका मूर्तिभाजो दर्पस्येव व्याप्तदेहस्य शेषाः ॥ ५ ॥

अश्वीयानां कीनिवृन्दानां रौक्माः सौवर्णाः स्थासकाश्चन्द्रका रेजुश्चकाशिने । उत्प्रेक्ष्यते—सर्वाङ्गीनस्य दर्पस्य तेजसो मूर्तस्य शेषा इव भागा यथा । कीदृशास्ते वध्रेष्यप्रिमेषु श्रावद्धा योजिता उच्छ्रलन्तः स्फुरन्तः । कीदृशानामश्वीयानां धोरितेन गतिविशेषेण प्रयातां व्रजताम्, उच्चकैरुन्नतानाम् । अश्वानां समूहोऽश्वीयम् । “केशाश्व्याभ्यां यप्रछायन्यतरस्याम्” ॥ ५ ॥

सान्द्रत्वकास्तल्पलाश्लिष्टकक्ष्यामाङ्गी शोभामामुबन्तश्चतुर्थीम् ।

कल्पस्यान्ते मारुतेनापनुन्नाश्चेलुश्चण्डा गरुडशैला इवेभाः ॥ ६ ॥

इभा द्विरशश्चेलुः प्रतस्थिरे । कीदृशाः सान्द्रत्वका घनचर्मणः प्रहारसहा इत्यर्थः । तथा तल्पलायां पृष्ठवंशे निद्रष्टा लङ्गा कक्ष्या मध्यबन्धनं स्फुरन्तु-यन्त्यास्ताम्, आङ्गी शारीरी चतुर्थी शोभां कान्तिमामुबन्तः प्राप्ताः, चत्वारिंशद्वपदेग्या इत्यर्थः । दश दशा हि वन्तिनः पुरुषम्येव । चण्डा उग्राः । उत्प्रेक्ष्यन्ते—कल्पान्तवान्तप्रेरिता गरुडशैला इव मुक्कयागणा यथा पर्वतैकदेशतुल्या इवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

संकीडन्ती तेजिताश्वस्य रागादुद्यम्यारादग्रकायोत्थितस्य ।

रंहोभाजामक्षधूः स्पन्दनानां हाकारं नु प्राजितुः प्रत्यनन्दत् ॥ ७ ॥

स्थानामक्षधूः संकीडन्ती प्राजितुर्हाकारं नु प्रत्यनन्दत् । अक्षस्याषयववि-  
शेषस्य धूः काष्ठविशेषोऽक्षधूः । “अनक्षे” इति वचनात् समासान्ताभावः ।  
सा संकीडन्ती कूजन्ती सती प्राजितुः सारथेः प्रोत्साहनार्थं हाशब्दमभिनन-  
न्देव, सुष्ठु रम्योत्तेजना कृतेति । कीदृशस्य रागाद्रसात् उद्यम्योद्यमं गृहीत्वा  
तेजिताः प्रोत्साहिता अश्वा येन । तयारात् दूरमत्यर्थमप्रकायेन पूर्वदेहेनोत्थि-  
तस्य, पूर्वकायेनात्याय हाकारपूर्वं तेजिताश्वस्येत्यर्थः । अत एव रंहोभाजां ज-  
घिनां स्थानाम् । अत एव च संकीडनात् हायते, साधु त्वया तेजिता अश्वा  
रम्यो हाकारः कृत इति मध्ये स्वरमाह । संकीडन्तीति “क्रीडोऽनुसंपरिभ्य-  
श्चे” ति तद्ध न भवति । “समोऽकूजने” इति निषेधात् । प्राजितेत्यजेवंता-  
वावार्धधातुके वीभावो विकल्पितः । नुरिवाथं ॥ ७ ॥

कुर्वाणानां संपरायान्तरायं भूरेणुना मृत्युना भार्जनाय ।

संमार्जन्यो नूनमुद्भूयमाना भान्ति सोचैः केतनानां पताकाः ॥ ८ ॥

केतनानां ध्वजानां पताका धैजयन्त्यो भान्ति स्म चकाशिरं । उत्प्रेक्ष्यते-  
ध्रुवं मृत्युनोर्वारजसां परिमार्जनायापासनायोद्भूयमानाः चाल्यमानाः संमार्ज-  
न्यः शोधनिकाः, यतः संपरायान्तरायं समिद्धिमं कुर्वताम् । एतच्च प्राणहरस्य  
नेष्टम् । संमृज्यते शोध्यते प्रेर्यते धूलिरामिरिति संमार्जन्यः ॥ ८ ॥

उद्यन्नाद्रं धन्विभिर्निष्ठुराणि स्थूलान्युच्चैर्मण्डलत्वं दधन्ति ।

आस्फाल्यन्ते कार्मुकाणि स कामं हस्त्यारोहैः कुञ्जराणां शिरांसिः

धन्विभिर्धानुष्कैः काममत्यर्थमुद्यन्नाद्रं सशन्द्रं कार्मुकाणि कोदण्डानि आ-  
स्फाल्यन्ते स्म घृतानि । हस्त्यारोहैश्च यन्त्रभिर्गजमस्तकान्याहृतानि आस्फा-  
लितानि । कीदृशानि धनुःशिरांसि निष्ठुराणि कर्कशानि स्थूलान्यतनूनि, उच्चै-  
रुच्चकानि तथा मण्डलत्वं दधन्ति परिणाहीनि आकर्षात्स्वभावाच्चेति सर्वं तु-  
ल्यम् । धन्व धनुः । ‘धन्व धनुः कोदण्डं शरासनं कार्मुकं चापमि’ ति  
वचनात् । “भीष्मादित्वादिनिः” ॥ ६ ॥

घण्टानादा निःस्वना दिण्डिमानां प्रवेयाणामारवा वृंहितानि ।

आमित्येव प्रत्यवोचन् गजानामुत्साहार्थं वाचमाधोरणस्य ॥ १० ॥

द्विपानामुत्साहार्थं तेजनाथमाधोरणस्यारोहुवाक् सान्त्वर्गास्ताम् अमून्या-  
मित्येव प्रत्यवोचन्, एवमेतन्नान्ययेति प्रतीप जगदुरिव । यस्य किल चान्दी  
यते तेन प्रतिवहन्न्यम् । कानीत्याह-घण्टानादा किङ्किणीस्वना . दिण्डिमाना  
दक्काना नि स्वना रवा . प्रवेयाणां ग्रीवाभृङ्गलाना चारवा भण्टकारा , तथा  
वृंहितानि गलगर्जितानि । ग्रीवासु भव प्रवेयमामरणान् यदन्यदन्दादि । “ग्री  
वाद्यन्त्रे” नि इञ् ॥ १० ॥

यातंश्चातुर्विधमस्त्रादिभेदादव्यासङ्गैः सौष्टवाह्लाघवाच्च ।

शिखाशक्तीः प्राहरन् दर्शयन्तो मुक्तामुक्तेरायुधैरायुधीयाः ॥ ११ ॥

आयुधीया आयुधिका शम्भुजीविनो मुक्तामुक्तेरायुधै प्राहरन् जघ्नु ।  
मुच्यन्त इति मुहानि चमार्दीनि, अमुहानि खड्गादीनि । कीदृशै चातुर्विध्यं  
चतुष्कारत्वं याते प्राप्ते , कुतोऽस्त्रादिभेदात् अस्त्रापास्त्रव्यस्त्रमहास्त्रान्यथा  
त्वात् । अस्त्र घनु तदेव वहि मधानमपास्त्रम् । व्यस्त्र परिघपरश्वधादि । आ-  
श्रेयादि महास्त्रम् । अस्त्रमपास्त्र पाश क्षेपणीयमिति केचित् । तथा अव्या  
सङ्गेरप्रतिहत कुत सौष्टवात्सलीलन्यात् लाघवाच्च चातुर्यात् अत एव शि  
खाशर्कैर्दर्शयन्त , शिखा अभ्यास शक्ति सामर्थ्यं काशल वा ता आर्वाभिर्वा-  
यन्त । आयुधेन जीवन्तीत्यायुधीया । आयुधाच्छ च” । मुष्टु इत्यस्य  
भाव सौष्टवम् । ‘युवादित्वादण” ॥ ११ ॥

रोपावेशाढाभिमुद्येन कौचित् पाणिप्राहं रंहसैवोपयान्तौ ।

हित्वा हेती मल्लबन्मुष्टिघातं घ्नन्तौ बाहुबाह्वि व्यासजेताम् ॥ १२ ॥

बाहुभ्या बाहुभ्या प्रहस्य ययुद्ध तदाह्वाह्वरि । ‘तत्र तेनेदमिति मरुप-  
इति समाम् । “इच कर्मयतिहते” । ‘अन्यपामपो’ नि दीर्घ । निष्टग्वा  
दित्वादव्यर्थाभाव । तत्र व्यासजेता त्रेणु व्यामर्शौ बाहुयुद्ध चक्रमुत्थिर्धम् ।  
किं हत्वा रोपावेशान् बाधयोनाद् हेती हित्वा आयुधे त्यक्त्वा, अनश्च मल्ल  
बन्मल्लाविर मुष्टिघात मुष्टिना घ्नन्तौ नाड्यन्तौ, तथा रहन्ता जघेन पाणिप्राह  
हस्तान्त्रेण शृङ्खलाभिमुद्येन समुस्त्रमुपयान्तौ प्राप्तौ । पाणिं शृङ्खला पाणिप्राहम्

“द्वितीयायां चे” ति णमुल् । मुष्टिना मुष्टिघातम् “करणे हन” इति णमुल् ।  
यथाविध्यनुप्रयोगः । व्याख्येतामिति कर्मव्यतिहारे नह् ॥ १२ ॥

शुद्धाः सङ्गं न क्वचित्प्राप्नुवन्तो दूरान्मुक्ताः शीघ्रतां दर्शयन्तः ।

अन्तःसेनं विद्विषामाविशन्तो युक्तं चक्रुः सायका वाजितायाः ॥१३॥

सायका गेपा वाजितायाः पलवत्त्वस्य युक्तमुचितं चक्रुर्व्यधुः, परवत्तानि  
यभञ्जुरित्यर्थः । एतदेव वाजानां फलम् । कीदृशाः शुद्धाः सङ्गं प्रतीघातं न क-  
विदपि प्राप्नुवन्तो लभमानाः, दूरात् क्षिप्ताः सन्तः शीघ्रगामित्वं दर्शयन्तो,  
द्विषां चान्तःसेनं चमूमध्ये प्रविशन्तोऽत एव पलवत्त्वस्य युक्तकरणम् । अथ च  
वाजिताया अश्वत्वस्य युक्तं सदृशं चक्रुरिति भङ्गिमणितिः, तुरगसदृशकिया  
अभूवदित्यर्थः । तेऽपि शुद्धा जान्याः, अत एव न क्वचित् सङ्गमासादयन्तो दू-  
रान्मुक्ताश्चातुर्यं दर्शयन्तो रिपुपूतनापरभावागामिनश्च । सेनाया अन्तः अन्तःसे-  
नमित्यव्ययीभावः ॥ १३ ॥

आक्रम्याजेरग्रिमस्कन्धमुच्चैरास्थायायो वीतशङ्कं शिरश्च ।

हेलालोला वर्त्म गत्वातिमर्त्यं धामारोहन्मानभाजः सुखेन ॥ १४ ॥

मनास्त्रिनोऽकृच्छ्रेण चां दिवमारोहन्त्येतुः, मरणमात्रेण तदद्याप्या । कि  
कृत्वा आजेः संपतोऽग्रिमं पौरस्त्यं प्रधानं वा स्कन्धं स्कन्धतुल्यं देशमाक्रम्य  
उल्लङ्घ्य उच्चैरुच्चम्, अयो अन्तरं वीतशङ्कं निर्भयं शिर इव शिर आस्थाया-  
धिष्ठाय जित्वा, ततोऽतिमर्त्यं मनुष्यस्य दुष्पापं घर्तमं मार्गं हेलालोला विला-  
सचट्टलाः सन्तो गत्वा प्राप्य, अतियुद्धं मानुषं कृत्वेत्यर्थः । ततो मृताः सन्तः  
सुखेन स्वर्गमावकहुः । योऽप्युच्चैः स्थानं सुखेनारोहुमिच्छति स उन्नतमेसमा-  
कामति ततः शिरस्ततोऽतिमानुषं देशम् ॥ १४ ॥

रोदोरन्ध्रं व्यश्नुवानानि लोलैरङ्गस्यान्तर्मापितैः स्यावराणि ।

केचिद्गुर्वोरेत्य संपन्नियथाः क्रीणन्ति स्म प्राणमूर्त्यैर्यशांसि ॥ १५ ॥

केचिद्गुर्वोर्दुस्सहाः संपन्नियथाः समरापणानेत्य प्राप्य प्राणमूर्त्यैर्यशांसि  
क्रीणन्ति स्म अजीणन् । कस्माद्मूर्न्दत्वा क्रीर्तिप्रहणमित्याह—क्रीडंशि यशांसि  
रोदोरन्ध्रं नभोधिपर व्यश्नुवानानि व्याप्नुवन्ति, तैस्तु अङ्गस्यान्तर्देहान्तरे मा-  
पितैः स्यापितैः, तथा तानि स्यावराणि स्यास्नुनि स्थिराणि, तैस्तु लोलैरस्थि-

रेरिति महदन्तरम् । लोको हि निकृष्ट विक्रीयोत्कृष्ट क्रीणीते । द्यौश्च पृथिवी च रोदसी । निपीदन्त्यस्यामिति निपद्या वणिकपथ ॥ १५ ॥

वीर्यांत्सेकश्लघि कृत्वापदानं संग्रामाग्ने मानिनां लज्जितानाम् ।

अज्ञातानां शत्रुभिर्युक्तमुर्धः श्रीमन्नाम आवयन्ति स्म नग्नाः ॥ १६ ॥

मानिना मनस्विना नग्ना मागधा संग्रामाग्ने रणशिरसि श्रीमत् श्रीशब्दाङ्कित नाम नृपप्रतिपत्ति आवयन्ति स्म पेटु प्रकटीचक्रु । कीदृशाना वीर्यांत्से काभ्या पौरुषाहकाराभ्या श्लाघते यत् तदपदान महाकर्म कृत्वा लज्जिताना हीतानामधृष्टानाम्, अत एवारिभिरज्ञातानामविदितानाम्, अतश्च तन्नामभावण युक्त साधतम् । अतिकथने हि महाकर्मकीतनमुचितम् ॥ १६ ॥

आधावन्तः संमुख धारितानामन्यैरन्ये तीक्ष्णकौक्षेयकाणाम् ।

वक्षःपीठैरा त्सरोरात्मनैव क्रोधेनान्धाः प्राविशन्पुष्कराणि ॥ १७ ॥

अन्ये भटा धावन्त कोपान्धत्वात् स्वयमेव शितघङ्गाना फलकानि आ त्सरो मुष्टिं यावत् उरस्तटे प्राविशन् प्रविष्टा, यत परेरभिमुख धारिताना धृताना स्थापितानाम् ॥ १७ ॥

मिश्रीभूते तत्र सैन्यद्वयेऽपि प्रायेणायं व्यक्त आसीद्विशेषः ।

आत्मीयास्ते ये पराश्चः पुरस्तादभ्यावर्ती संमुखो यः परोऽसौ ॥ १८ ॥

तत्र रणेऽनीकयुग्मे ऐक्य प्राप्तेऽपि प्रायेणाय विशेषो भेद आसीत् अभूत्, यदात्मीया स्ववर्ग्यास्ते ये पुरस्तादग्रत पराश्च पराङ्मुखा, यस्त्वभिमुखमभ्यावर्ती आगत स पर, न कश्चित्तर पलायामासेति तात्पर्यार्थं । परा अञ्चन्तीति पराश्च, द्विप्, नलोप, जस् । “उगिदचा” मिति नुमागमः ॥ १८ ॥

सद्वंशत्वादङ्गसंसङ्गिनीत्वं नीत्वा कामं गौरवेणावधत्वा ।

नीता हस्तं यञ्चयित्वा परेण द्रोहं चक्रे कस्यचित् स्था कृपाणी ॥ १९ ॥

कस्यचित्तुभटस्यात्मीयं च कृपाणी कुरिका द्रोह चक्रे व्यधात्, यतोऽन्येन हस्त यञ्चयित्वा नीता, अतश्च तयं च हननाद् द्रोह कृत । कीदृश्यसौ सदृशत्वात् शोभनाद्दयणित्वादङ्गसमाङ्गिनीत्वं कटीसपर्कं नीत्वा काममत्यर्थं गौरवेणा



द्वेणावबद्धा ग्रथिता । वंशोऽत्र मध्यधारा । यापि स्वभार्यान्येन वञ्चयित्वा  
नीयते सा पत्युद्रोहं कुरुते, सापि सडंशत्वान्महाकुलीनत्वाद् गौरवेण शरीर-  
सङ्गं नीता भवति ॥ १६ ॥

नीतिं भेदं धौतधारानिपातादम्भोदाभे शात्रवेणापरस्य ।

सासृग्राजिस्त्रीक्षणमार्गस्य मार्गो विद्युद्दीप्रः कङ्कटे लक्ष्यते स्म ॥ २० ॥

अपरस्य योधस्य कङ्कटे कवचे तीक्ष्णमार्गस्य निस्त्रिशस्य मार्गः पदं ल-  
क्ष्यते स्म आलुलोके । कीदृशे अम्भोदाभे काष्ण्यात् धनसदृशे, तथा धौता  
संमार्जिता यासौ धारा त' (द्र?स्या निपा) तनाद् वित्तेपेण भेदं नीते भग्नेऽतप-  
चान्तःप्रवेशात् मार्गः सासृग्राजिः कालालरेभ्यायुतः, अत एव च विद्युद्दीप्रस्ताडि-  
द्गास्वरः, अतश्च लक्षणम्, सौदामिनीमण्डितमेयनिभं रुधिरच्छुरितवृद्धधारा-  
पथं तनुत्रं प्रत्यभादिति वाक्यार्थः । शत्रुरेव शाश्वतः । शितधारत्वादसेः ती-  
क्ष्णमार्ग इति नाम ॥ २० ॥

आ मूलान्तात्सायकेनापतेन स्यूते वाहौ मङ्गुलकश्छिष्टमुष्टेः ।

प्राप्यासातां वेदनां त्यक्तधैर्यादप्यभ्ररयच्चर्म नान्यस्य पाणेः ॥ २१ ॥

अन्यस्य भ्रष्टस्य त्यक्तधैर्यात्पाणेरवसन्नादपि करात् चर्म फरं नाभ्रश्यत् ।  
किं कृत्वा त्यक्तधैर्यात् असातां दुःखात्मिकां वेदनामनुभवं प्रप्यासाद्य, महतीं पी-  
डां प्राप्येत्यर्थः । एतेनावसादे कारखमुक्तमिदानीं पीडाया अपि तदाह—कदा  
आ मूलान्तात् आ कक्षान्तात् दीर्घेषुपुणा भुजे स्यूते विद्धे । कथं तर्हि नाप-  
तदित्याह—मङ्गुलके प्रचण्डे छिष्टमुष्टेः स्यूताङ्गुलीयकादिति करविशेषणम् ।  
प्राप्येति त्यजिक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यम् । अष्टधैर्यादिति तु पाठे समानकर्तृकत्वं  
दुर्घटम् । भ्रंशे हि धैर्यं कर्तुं वेदनाप्राप्तेस्तु पाणिः । यदि वा “विभाषाप”  
इति शिलोपपदो प्राप्येति रूपम् ॥ २१ ॥

भित्त्वा घाणामायसेनाधियक्षः स्थूरीपृष्ठो गार्ध्रपक्षेण विद्धः ।

शिक्षाहेतोर्गाहिरज्ज्वेव यद्वं हर्तुं वक्षो नाशकद् दुर्मुखोऽपि ॥ २२ ॥

स्थूरीपृष्ठो बाजी दुर्मुखोऽपि चपलमुखोऽपि मुखं हर्तुं चालयितुं नाशकत्  
न प्रागेवत् । मुखकर्मण्यशिक्षितश्चलन्मुखो दुर्मुखः । दुर्मुखश्चेत् कथं नाहरदि-

त्याह-धोणा नासा भित्त्वा विदार्य आयसेनायोमयेन दीर्घेण गार्ध्रपक्षेण नाराच  
विशेषेणाधिवक्तो वक्तसि यतो विद्धस्ताडित स्यूत । उत्प्रेक्ष्यते-शिक्षाहेतोर्मुख  
कर्म शिक्षयितु गाढया रज्ज्वा वरत्रया वद्धमिव । यदो हि न चलति । असो  
विकार आयस । गार्ध्रा गृध्रसवन्धिन पक्षा यस्य स गार्ध्रपक्ष ॥ २२ ॥

कुन्तेनोच्चैः सादिना हन्तुमिष्टान्नाजानेयो दन्तिनस्त्रस्यति स्म ।

कर्मोदार कीर्तये कर्तुकामान् किं वा जाल्याः स्वामिनो हेपयन्ति । २३ ।

आजानेय कुलीनोऽश्वा दन्तिना गजान् व्रस्यति स्म नाभपीत् न पला  
याचक्रे । कीदृशात् सादिनाश्ववारेण कर्त्रा कुन्तेन प्रासेन जिघासितात् उच्चैरज  
नात् । नवैतच्चित्र न विभाय, यतो यशोऽर्थमुत्कृष्ट व्यापार चिकीर्षून् प्रभून्  
किं जान्या महाकुलीना लज्जयन्ति, स चाजानेयत्वात् जात्य । आजानेया  
कुलीना स्यु ( इत्यमर । ) सादी च महत्कर्म गजवध चिकीर्षुर्श्वना  
साध्याम्नो लज्जेत । वाशब्द पूर्वाक्षेपे किंशब्दोऽसभाजनापूर्वके प्रश्ने । असभा  
वनापरश्च प्रश्नपूर्वका विधि प्रतिषेध तात्पर्येणावगमयति, यथा किं देवदत्त  
पापानि कुर्वते । तेन नव हीपयन्तीति धान्यार्थ ॥ २३ ॥

जैतुं जैत्राः शेकिरे नारिसैन्यैः पश्यन्तोऽधो लोकमस्तेपुजालाः ।

नागारूढाः पार्वतानि श्रयन्तो दुर्गाणीव त्रासहीनान्त्रसानि ॥ २४ ॥

श्रिसैन्यैर्विपक्षानाकैर्नागारूढा द्विपस्था जेतुमभिमवितु न शेकिरे न सो  
दा, यता जैत्रा जिष्णव पौरुषान्विता, तथा नागारूढत्वात् लोकमधोऽध-  
स्तात् पश्यन्त, ऊर्ध्वं बल वा श्रवणञ्चन्तोऽस्तेपुजाला क्षिप्तशरनिकरा, त्रास  
हीना भयवजिता । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—त्रसानि जङ्गमानीव पार्वतानि दुर्गाणि  
कोटानाश्रयन्त । या हि अद्रिदुर्गं श्रयति स त्रासहीनो जैत्रश्च भयति लोक  
चाध पश्यति ॥ २४ ॥

विष्वद्रीचीर्विचित्रिपन् सैन्यवीचीराजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ।

यन्माम्को वन्धुमिष्ट दिहक्षुः सिन्ध्या वाद्यो मण्डलं गोर्वराहः ॥ २५ ॥

पश्चिन् मुहत् आज्ञां रणभुवि श्रन्तमेघे वध्रामेतस्ततो जगाम, यत  
कापि दूर प्रयात प्रिय वन्धु दिहक्षुरीचित्रिपु, अत एव विष्वद्रीची सद्य

व्यापिनीः सैन्धवीर्चीर्वलोर्मीर्विक्षिपन् प्रेरयन् । क इवेत्याह—गोर्मेण्डलं भूवलपं  
कापि दूरं नष्टं दिङ्क्षुर्भगवान् आदिवराहः सिन्धावन्तरग्धिमध्ये विष्वर्द्रीघी-  
र्चीर्विक्षिपन् निरस्यन् यन्नाम । वा इवार्थे । विष्वक् समन्तादञ्जन्तीति वि-  
ष्वर्द्रीच्यः । “विष्वन्देवतयोश्चे” ति टेरव्यादेशः । विष्वर्द्रीच इति पाठे वीचि-  
शब्दस्य पुंस्त्वं दुर्लभम् ॥ २५ ॥

यावचक्रे नाञ्जनं बोधनाय व्यस्तारञ्जो हस्तिचारी मदस्य ।

सेनास्नानादन्तिनामात्मनैव स्थूलास्नावत् प्रावहन् दानकुल्याः ॥ २६ ॥

हस्तिना श्रवश्यं चरति यातीति हस्तिचारी निपादी मदस्य बोधनाय  
दानस्योत्थापनाय यावदञ्जनमाह्वननं क्रियाविशेषं वा न चक्रे नारेभे, तावदेव द-  
न्तिनां, स्वयमेव स्थूला दीर्घा दानकुल्या मदनद्यः प्रावहन् प्रसखुः, कुतः सेना-  
स्नानादनीककलहात् । युद्धकाले हि युयुत्सुरवाकर्णेनादेव सत्कुञ्जरा मदं श्रयो-  
तन्ति । कीदृशो हस्तिचारी व्यस्तारं मदस्योत्थापनं जानातीति व्यस्तारञ्जो ह-  
स्तिव्यवहारपरिणतः ॥ २६ ॥

कृध्यन् गन्धादन्यनागाय दूरादारोदारं धूतमूर्धावमन्य ।

घोरारावध्वानिताशेषदिके धिके नागः पर्यणंसीत् स्व एव ॥ २७ ॥

कश्चित् गजो निज एव धिके कलभे पर्यणंसीन् परिणतो निपपात । यतः  
प्रतिद्विपाय गन्धात् मदगन्धापलब्ध्या दूरादेव कृध्यन् । किं कृत्वा आरोदारं  
यन्दारमदमन्यावधाय, अत एव धूतमूर्धा कम्पितमस्तकः । कीदृशो धिके घो-  
रेण भीष्मेणारवेण गलगर्जितेन ध्वानिता मुखरिता अश्रेषा दिशो येन । स्व  
इति शतित्वात् सर्वनामसंज्ञाभावः । पुत्रो हि कथं न ज्ञातिः । अष्टादशवर्षः  
कारी धिकः । पर्यणंसीदिति लुङ् ॥ २७ ॥

प्रत्यासन्ने दन्तिनि प्रातिपत्ते यन्ना नागः प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि ।

क्रोधाक्रान्तः क्रुरनिर्दारिताक्षः प्रेक्षाचक्रे नैव किञ्चिन्मदान्धः ॥ २८ ॥

कश्चित् पीलुनैव किञ्चित्प्रेक्षाचक्रे अदर्शनम् । कदाचिन्मुखपटाच्छादितः  
स्यात्तेत्याह—शात्रवीर्ये द्विपेऽभ्यर्णे सति सादिना प्रास्तवक्त्रच्छदोऽपि क्षिप्तमु-  
खावस्योऽपि । कदाचिन्मीलितान्तो मयेनेत्याह—कोपानिर्भरभीषणनिवृत्तनयनो-

ऽपि । अत्र च गजालोरुनमेव कारणम् । कथं तर्हि नैक्षतेत्याह—मदान्धो दानपिहितनेत्रः । अत्रापि तदेव कारणम् । अन्योऽपि मदान्धो न किञ्चित्पश्यति ॥ २८ ॥

तूर्णं यावन्नापनिन्ये निपादी वासश्चक्षुर्वारणं वारणस्य ।

तावत्पूगैरन्यनागाधिरोहः कादम्ब्यानामेकपातैरसीव्यत् ॥ २९ ॥

यन्ता अतीकपस्य दृष्टिरोधकं वासो मुपपट्टाख्यं यावन्नापनिन्ये न निरासे तावदेवान्यनागाधिरोहः प्रतिसादी तूर्णं कादम्बपूगैः शरजालैस्तदसीव्यत्, मुखलग्नं चकारेति चातुरोक्तिः । कीदृशैः एकः पातो येषां तैरेकपातैः संततगामिभिः । अन्यतागमधिरोहतीत्यन्यनागाधिरोहः ॥ २९ ॥

आस्थदृष्टेराच्छृद्धं चाप्रमत्तो याता यातः प्रत्यरीभं द्विपस्य ।

मग्नस्योच्चैर्वर्हभारेण शङ्कुरावव्राते ईक्षणे च क्षणे ॥ ३० ॥

प्रत्यरीभं प्रतिपक्षद्विपसंमुखं यातो गच्छतः करिणोऽप्रमत्तोऽवहितो याता यन्ता दृष्टेराच्छृद्धं मुखपट्टमास्थस् चिक्षेप, तावदेव महतः शङ्कुरावव्राते पृथग्यपातां पिहितौ । अशब्दौ समुच्चयं ब्रुवाणावेककालत्वमाहतुः । आस्थदिति लुङ् “अस्यतेस्थुक्” । यात इति शन्नन्तः । आवव्राते इति घृञः कर्मणि । शङ्कुराद्यधिशेषो वर्हिवर्हलक्षणः ॥ ३० ॥

यत्नाद्रक्षन् सुस्थितत्वादनारं निश्चिन्तोऽन्यश्चेतसा भावितेन ।

अन्तयावस्थाकालयोग्योपयोगं दध्नेऽभीष्टं नागमापद्धनं वा ॥ ३१ ॥

कश्चित्सादी नागं द्विपं दध्नेऽरुधत्, रणभुवं न न्यर्थाविशदित्यर्थः । यतोऽन्त्या योऽप्यथाकालो दशासमयस्तत्र योग्यमुचितमुपयोगमुपकारिणम् । यदा हि अन्ये हता भीताश्च भवन्ति तदा तस्यावसरः । तथा अनाशमत्तयं, कुतः सुस्थितत्वात् निरपाये देशे स्थितत्वात्, अत एवामौ निश्चिन्तो निर्भयः, तथा भावितेनावहितेन चेतसा यत्नादादरान् तं रक्षन् पालयन् । नूनमवसाने मयानेन दुष्करं कर्म कार्यमिति चेतसो भावना । किमिव दध्ने आपद्धनं वा संन्ययार्थमिति । यथा कश्चिद्भावितेन चेतसा यत्नाद्रक्षन् आपन्नकाले धनं धारयति न

व्ययीकुरते, यनोऽन्त्यावस्थाकाले दारिद्र्यदशाद्ये तस्यार्धस्य योग्य उपयोगः, तदपि च शोभने स्थाने स्थापितत्वाद्नाश भवति, अतश्चासौ निश्चिन्तः । यो न्यापयोगमिति कर्मधारय । उपयोग उपकारी । यदि वा बहुव्रीहि, उपयो गस्तु व्यापार ॥ ३१ ॥

अन्योन्येषां पुष्करैरामृशन्तो दानोद्गैदानुचकैर्भुग्नवालाः ।

उन्मूर्धानः संनिपद्यापराभिः प्रायुध्यन्त स्पष्टदन्तध्वनीभाः ॥३२॥

हस्तित प्रायुध्यन्त प्रकरणेण युयुधिरे, कथ स्पष्ट उक्तटो दन्तध्वनी रद-  
नारवो यत्र । कीदृशास्ते अन्योन्येषा परस्पर पुष्करै कराग्रैर्दानोद्गैदान् मदस्तु-  
तिमार्गान् आमृशन्त स्पृशन्त इति जातिस्वभाव । उच्चैरुचा भुग्नवाला कु-  
ञ्चितपुच्छा, उन्मूर्धान उद्विगतशिरसो गात्रमुञ्चीकृत्येत्यर्थ । तथा अपराभि-  
पश्चात्पादभागै सनिपद्य सम्यग् मत्था ॥ ३२ ॥

द्रार्घीयांसः सहताः स्थामभाजश्चारूद्ग्रास्तीक्ष्णतामत्यजन्तः ।

दन्ता दन्तेराहताः सामजानां भङ्गं प्रापुर्न स्वयं सामजाताः ॥ ३३ ॥

सामजाना हस्तिना सबन्धिनो दन्ता दन्तेराहतास्ताडिता सन्तो भङ्ग  
जम्पुरस्फुटन्, ननु स्वयं सामजाता हस्तिनो भग्ना पलायिता । सामजाना  
मिति करिण्य विशेषण ननु दन्ता इत्यस्य द्वि सामजग्रहयात्, अन्यथा हो  
व यत्प्रत्य स्यात्-दन्तेराहता सामजाना दन्ता भग्ना ननु ते स्वयमिति । की  
दृशा दन्ता सामजा वा, दन्तास्तावत् द्रार्घीयासो दीर्घतरा सहता स्थूला  
अधिरला स्थामभाजा बलवन्त 'विषाङ्गल सह स्थाम युञ्ज तर शुष्मम्' ।  
यद्वा स्थामभाजोऽतिस्थिरा दृढा चारयो वर्णाट्या, उदया भीषणा तीक्ष्ण  
त्वमनुञ्जन्त । सामजा अपि द्रार्घिष्ठा सहताश्च घटावन्धात्, स्थामभाजश्चार  
व उद्ग्रास्तीक्ष्णा अकातरा । अतिशयेन दीर्घा द्रार्घीयास "प्रियस्थिरे"त्या  
दिना ईयसुनि द्राघादेश । स्थमेति तु पाठे जयादित्यमतेन स्थिराच्छस्य घृ  
ध्वादिवादिमनिच 'प्रियस्थिर'ति स्यादेश ॥ ३३ ॥

मातङ्गानां दन्तसंघञ्जन्मा हेमच्छेद्दच्छ्रायचञ्चिल्लिङ्गाग्रः ।

लम्बोऽप्यग्निश्चामरेषु प्रकामं माञ्जिष्टेषु व्यज्यते न स सैन्यैः ॥ ३४ ॥

मातङ्गानां द्विपानां चामरेषु प्रकीर्णकेषु प्रकाममत्यर्थं वद्विर्ज्वलितोऽपि  
सैनिकैर्न व्यज्यते स्म न लक्षितः, यतो माजिष्टेषु मज्जिष्ठेषु रक्षेपु, अतश्च  
सावर्ण्यादपरिज्ञानम् । कुतस्त्योऽग्निं दन्तसघटजन्मा रदनसपेपसमुत्थः, तथा  
हेमच्छेदच्छायाणि कनकमङ्गकान्तीनि चञ्चन्ति स्फुरन्ति शिखाध्राणि ज्वालान्ता  
यस्य स तथोक्तः ॥ ३४ ॥

श्रोपामासे मत्सरोत्पातवातश्छिप्यदन्तद्दमारुहाधर्षणोत्थैः ।

यौगान्तैर्वा वह्निभिर्घारणानामुच्चैर्भूर्ध्वयोऽग्निं नक्षत्रमाला ॥ ३५ ॥

अग्निभिर्गजानामुच्चेषु शिरोनभस्तु नक्षत्रमाला आयानावलिरोपामासे द  
ग्धा । कैर्दग्धा मत्सरो रोपः स एवोत्पातवातो नाशहेतुत्वाद्निमित्तसमीरण  
स्तेन श्लिष्यन्तो मिलन्तो ये दन्ता विपाशास्त एव स्थौल्यात् इमारुहा द्रुमास्ते-  
पामाधर्षणं सप्रदृस्तत उत्थानं जन्मं येषां तैः, अतश्च यौगान्तैर्वा कटपावसा  
नवद्वितुल्ये । उत्पातवातश्छिप्यत्दमारुहसपेपोत्थयुगान्ताग्निभिः किलोच्चैर्योऽग्नि  
नक्षत्रमाला तारावलिर्देहते । श्रोपामासे इति कर्मणि लकारः । “उपविदजा-  
शृभ्यांऽन्वतरस्याम्” ॥ ३५ ॥

सान्द्राम्भोदश्यामले सामजानां वृन्दे नीताः शोणितैः शोणिमानम् ।

दन्ताः शोभामापुरम्भोनिधीनां कन्दोद्भेदा वैद्रुमा वारिणीव ॥३६॥

द्विपानां घनाघननीले विसरे रदना शोभामापुरंभुः, यतः शोणितैः शो-  
णिमानं नीता लोहितैर्लोहित्यमापादिताः, च यथा हि केषां शोभते इत्याह—  
अम्भोनिधीनां धारिणि मेघश्यामे वैद्रुमा कन्दोद्भेदा विद्रुमाङ्कुरा उद्भूता यथा  
शोभा प्राप्नुवन्ति । श्याम एव श्यामलः । यद्वा श्यामं गुणं लातीति श्यामलः  
॥ ३६ ॥

आकम्प्राग्रैः केतुभिः संनिपातं तारोदीर्णैर्ध्रैवनाटं व्रजन्तः ।

मग्नानङ्गे गाढमन्यद्विपानां दन्तान्दुःखादुत्पन्नान्ति स नागाः ॥३७॥

गजा प्रतिगजानां गात्रे गाढं मग्नान् दन्तान् वृच्छादुच्चरन्तुः, यतः कम्प  
कोटिभिर्ध्रैर्द्वैः संनिपातं सन्नेप मिश्रीभावः यान्ति । पथं तागे महान् उदीर्ण  
उत्थिनो ध्रैराणां ध्रैराण्यद्वलानां नादो रवा यतः । यदा श्यामं केतयोऽन्योन्य

सयद्वास्तदा दु पेनाङ्गविक्षेपो भजति इति केतुसन्निपातात् गाढमग्नत्वाच्च दन्ता  
ना दुस्त्यनन्वम् । 'अ गता' वित्यस्य उदीर्घशब्द ॥ ३७ ॥

उत्तिष्ण्योच्चैरस्फुरन्तं रदाभ्यामीपादन्तः कुञ्जरं शात्रवीयम् ।

शृङ्गप्रोतप्रावृषेणाम्बुदस्य स्पष्टं प्रापत्साम्यमुर्वीधरस्य ॥ ३८ ॥

ईपा रथकीलिना तत्तुल्यो वैज्याहन्तौ यस्य स ईपादन्तो दन्ती उच्यते ।  
स परकीयमिममस्फुरन्त मृत रदाभ्या विपाणाम्बुमुच्चैरत्तिष्ण शिपरच्छुतवा  
पिंरुघनाघनस्याद्ररस्रण्ड सादृश्य लेभ । शशुरेव शात्रवस्तस्येद शात्रवीयम् ।  
प्रावृषि भव प्रावृषेण्य ॥ ३६ ॥

भग्नेऽपीभे स्वे परावृत्त्य देहं योदुधा सार्धं व्रीडया मुञ्चतेपून् ।

साक यातुः समदेनानुचन्धी दूनोऽ'भीक्ष्णं चारणः प्रत्यरोधि ॥ ३६ ॥

केनचित् योदधा योधेनानुचन्धी उत्तममको याधमानो चारण प्रतिगज  
प्रत्यराधि वारित । किं केजलो नेत्याह—यातु सादिन समदेनोद्धवेन सह,  
इम निरस्त यन्पुरपि भग्नत्वाद्धर्पा निरासीत्यथ । कदाचित् तस्य स्वेभो मत्तो  
भयदित्याह—निज गजे भग्नेऽपि पलायितेऽपि । कथं तर्हि प्रत्यराधि । देह प-  
गातुल्य व्यावृत्तेपूनस्यता व्रीडया साक, पलायमाने करिणि या लज्जा नामपि  
स्वयमभग्नत्वात् त्यजतेत्यर्थ । कौटुक चारण अमीक्षणमत्यर्थं दूनो योदुधशरे  
पीडितऽन एव रोधित ॥ ३६ ॥

व्याप्तं लोकैर्दुःखलभ्यापसारं सरम्भित्वादेत्य धीरो महीयः ।

सेनामध्य गाहते चारणः स्म ब्रह्मेव प्रागादिदेवोदरान्तः ॥ ४० ॥

अथित् द्विप सरम्भित्वात् लोभादत्य सेनामध्य गाहते स्म जगाहे व्य  
लोडयत् । कौटुक महीयोऽतिविस्तीर्णं यतो याधयांत्तम्, अत एव दु यल  
भ्यापसारं वृच्छप्राप्यनिगमनम् । कथं तर्हि जगाह धीरत्वात् । क किमिदं, य  
था पूरं प्रागरूपान्ते आदिदेवस्य पिण्यादरान्तं कुक्षिमध्य ब्रह्मा ब्राह्मणो मा  
कौण्डेयो जगाह । तदपि सर्वलोकैर्दुःख्यांस्तं दु यलभ्यापसार महीयश्च, सोऽपि  
धीम निर्माह । अन्त शब्दस्यानाधिकरणप्रधानता चिन्त्या ॥ ४० ॥

भृङ्गशरिण्यामभासा समूर्धनाराचानां विद्वनीरन्ध्रदेहः ।

निर्भोरुत्वाज्जल्पेऽनाहतेच्छो हृष्यन् हस्ती हृष्टरोमेर रेजे ॥ ४१ ॥

दन्ती रेजे वमौ । किंभूतो निर्भीकत्वात् त्रासशून्यत्वात् आहवे मृधेऽना  
हतेच्छोऽनष्टवाञ्छ , तथा अयोमयत्वादलिपह्किनीलच्छवीना नाराचाना समू  
ह स्तोमै स्यूतो नीरन्ध निविऱर देहो यस्य , अतश्च हृष्यन् प्रीतिं प्राप्नुवन् ।  
उत्प्रेक्ष्यते—हृष्टरोमेव कण्ठकित इव । नाराचवन्दानि हृषितरोमस्थानीयानि ।  
योऽपि हि हृष्यति स हृष्टरोमानाहतेच्छश्च भवति । हृष्टशब्दे 'हृषेलोमस्वि'-  
ति इदं विभाषित ॥ ४१ ॥

आताम्राभा रोपभाजः कटान्तादाशूत्वाने मार्गणे धूर्गतेन ।

निश्चो'तन्ती नागराजस्य जज्ञे दानस्याहो लोहितस्योत' धारा॥४२॥

रोपभाज कुञ्जस्य महिमस्य आताम्राभा लोहिनी स्रवन्ती धारा किं दा  
नस्य मदस्य जज्ञे उत्पन्ना जाता आहोस्वित् लोहितस्य रधिरस्य , सावर्ण्यात्  
सशय । कदा धूर्गतेन सादिना कटान्तात् गण्डदेशान्मार्गणे रोपे दूणमुत्पृते,  
अतश्च द्वयस्यापि सभव । शराहतत्वाद्द्रुमस्य गण्डसामीप्याच्च मदस्य । जज्ञे  
इति जने कर्तरि तद् "गमहने"त्युपघालाप ॥ ४२ ॥

क्रामन् दन्तौ दन्तिनः साहसिकयादीपादण्डौ मृत्युशय्यातलस्य ।  
संन्यैरन्यस्तन्त्रणादाशशङ्के स्वर्गस्योच्चैरर्धमार्गाधिरूढः ॥ ४३ ॥

अन्य कश्चिद्भट संन्यैस्तन्त्रणात् तदानौ स्वर्गस्य दिवोऽर्धमार्गाधिरूढ  
आशशङ्के समभावि । यत् करिण उच्चा दन्तौ साहसिकत्वात् क्रामन् आरो  
हन् । कौटशौ मृत्युशय्यातलस्यान्तकषट्पाया ईपादण्डौ गह्व इति रूपकम् ।  
ईपातुल्यौ दण्डौ स्तम्भाविवेत्यर्थ । केचित्तु दन्तिन मृत्युशय्यातलन रूपय  
न्ति । भीषणत्वात् मृत्युशय्यातलतुल्यस्य दन्तिनो दन्तावीपादण्डतुल्यौ क्राम  
न्तित्यर्थ ॥ ४३ ॥

कुर्वन्न्योत्स्नाविभ्रुपां तुल्यरूपस्तारस्ताराजालशारामिव याम् ।

चञ्जाघातैर्दारिताइन्तिकुम्भादाभाति स प्रोच्छलन्मौक्तिकौघः॥४४॥

वृषाणप्रहारताडितात् करिवुम्भाम् प्रोच्छलन्निर्गच्छन् मुक्ताफलनिकरो रे-  
जे । तार सित , अत एव ज्योत्स्नाविभ्रुपा चन्द्रिकाकणाना तुल्यरूप मह  
शास्त्र । तथा प्रोच्छलितत्वात् दिव ताराजालशारामिव कुर्वन् उडुनिवरकि



मीरां यथा विदधत् । खड्गाघातं दारितादिति केचित् पठन्ति । तत्र खड्गस्य हेतुत्वविदधया "हिंसार्थानां च समानकर्मणा" मिति खमुल्, यथा दण्डोप-  
घातं गाः कालयतीति । सामीप्यविवक्षायां वा "समासत्तौ" इत्यनेन । यदि  
तु करणत्वं चङ्गादेः स्यात् तत्पूर्वविप्रतिषेधे "करणे हन" इत्यनेन खमुलि  
सति कपादित्वाद्यथाविध्यनुप्रयोगो भवेत् । यथासिघातं हन्ति शरघातं हन्ती-  
ति ॥ ४४ ॥

दूरोत्क्षिप्तक्षिप्रचक्रावकृत्तं मत्तो हस्तं हस्तिराजः स्वमेव ।

भीमं भूमौ लोलमानं सरोपः पादेनासृक्पङ्कपेपं पिपेप ॥ ४५ ॥

कश्चिन्मत्तहस्ती सरोपत्वात् निजमेव करं चरणेनासृक्पङ्कपेपं पिपेप अ-  
सृक्पङ्केन रक्तकर्ममेन पिष्टवान् । "स्नेहने पिपः" इति खमुल् । कीदृशं हस्तं  
भुवि लोलमानं लुठनशीलम्, यतो दूरोत्क्षिप्तं क्षिप्रैणाशुगामिना चक्रेणावकृत्तं  
लुत्तं, भीमं भयकारिणम् ॥ ४५ ॥

आपस्काराण्णूनगात्रस्य भूमिं निःसाधारं गच्छतोऽयाङ्मुखस्य ।

लब्धायामं दन्तयोर्युग्ममेव स्वं नागस्य प्रापदुत्तम्भनत्वम् ॥ ४६ ॥

अन्यस्य करिणो भुवि पततः स्वमेव दन्तयुग्मं द्राघीयस्त्वादुत्तम्भनत्वम-  
वष्टम्भनत्वं प्रापत् ययौ, स्नेहैव रजयुगलेन धृत इत्यर्थः । कीदृशस्य तस्येति  
पा (दे?त) हेतुमाह—लूनगात्रस्य चिद्धन्नपूर्वकायस्य । किमवधि आपस्कारात्  
आ जइवामूलात्, अपस्कारं यावच्छ्लिष्येत्यर्थः । अतो निःसाधारं निरवलम्बं  
भूमिं गच्छतोऽधनौ पित्ततः, अतोऽपिचावाद्मुखस्याधोवदनस्य । एवंविधे  
चापसरे लब्धायामेन पादस्थानीयेन स्वदन्तयुग्मेनासौ पतन्नरोधि । गात्रं गजपू-  
र्वजायः । अपस्कारो जानुमूलम् । केचित्तु किल गात्रं करमाहुः, तन्मूलं चाप-  
स्कारम् । साधारमवलम्बनम् । आयामो दैर्घ्यम् । उत्तम्भनं धारणम् ॥ ४६ ॥

लब्धस्पर्शं भूठयथादृश्ययेन स्थित्वा किञ्चिदन्तयोरन्तराले ।

ऊर्ध्वार्धासिसृणुदन्तप्रवेष्टं जित्वोत्तस्थे नागमन्येन सद्यः ॥ ४७ ॥

अन्येन योधेन महैभमभिभूय सद्यस्तत्त्रणात् उत्तम्ये उद्विधतम् । कीदृश-  
म् भून्यधादुर्वीतलाघाताल्लब्धस्पर्शं मयायं हत इति प्राप्तसुखम् । तस्य दायं

स्वभाव , एन मित्वा मया भूर्विन्देति . तस्यतस्तु भुवमेव विद्ववान् यतः स  
दन्तान्तराले स्थितः । तत्रच क्षणमासित्वा ऊर्ध्वीकृतेनार्धासिना खड्गविशेषेण  
दन्तौ प्रवेष्टश्च बाहु तेनास्याज्यथत्वात् जुष्णा भग्न , ततस्त जित्वा उदस्था-  
त् । प्रवेष्टो बाहु । यदुक्तम् 'भुज प्रवेष्टश्च दार्वाहु' रिति । केचित्तु दन्तयो-  
रधोभाग दन्तप्रवेष्टमाहु ॥ ४७ ॥

हस्तेनाग्रे वीतभीतिं गृहीत्वा कंचिद्द्वालः क्षिप्तवानूर्ध्वमुखैः ।

आलीनानां व्योम्नि तस्यैव हेतोः स्वर्गस्त्रीणामर्पयामास नूनम् ॥ ४८ ॥

कचिद्धीर वीतभीतिं निर्भय ध्यालो दुष्टहस्ती पराप्रेणादायोर्ध्वं क्षिप्तवान्  
नभसि प्रेरयत् । उत्प्रेक्ष्यते—नून तदर्थमेव खे आलीनाना मगतानामप्सरसाम  
र्पयामास ददौ । रणे हतान् म्रिल दिव्याङ्गना नयन्ति । उच्चैर्याल क्षेपो वा  
॥ ४८ ॥

कंचित् दूरादायतेन द्रुढीयः प्रासप्रोतस्रोतसान्तःक्षणेन ।

हस्ताग्रेण प्राप्तमप्यग्रतोऽभूदानैश्वर्यं धारणस्य ग्रहीतुम् ॥ ४९ ॥

द्विपस्य कचिद्दृष्ट दूरात्प्राप्तमपि कराग्रेणाग्रतः पुरस्तात् ग्रहीतुमानेश्वर्यम  
सामर्थ्यमभूत् , आदातु न शशाकेत्यर्थः । यतोऽभ्यन्तरे क्षणेन हिंसितेन , कुतो  
द्रुढीयसा कर्कशेन प्राप्तेन कुन्तेन प्रोत विद्ध घोतो विवर यस्य तेन द्रुढीय  
प्रासप्रोतस्रोतसा । स हि योश्च दूरादानीयाग्र क्षिप्त्वा यात्रदादित्सति तावत्-  
कुन्तेनास्य करघोतो भग्नम् । आयतेन पृथुलिनेति दूरात्प्राप्तिकारणम् । अनी  
श्वरस्य भाव आनैश्वर्यम् । "नत्र शुचीश्वरक्षेत्रम्" इत्युभयपदवृद्धिः । अग्रतः  
दग्रतः ॥ ४९ ॥

तन्वाः पुंसो नन्दगोपात्मजायाः कसेनेव स्फोटिताया गजेन ।

दिव्या मूर्तिव्योमगैरुत्पतन्ती वीक्षामासे विस्मितश्चाण्डिकेव ॥ ५० ॥

रस्यचित्पुसा याधस्य द्विपेनास्फाटिताया उन्निप्य पातितायास्तन्वा वपुष  
उपनन्ती दिव्या मृतिरात्मारया भोगतनूर्वा मन्नातुर्ध्वयोमगैर्नभश्चरैर्वीक्षामासे  
दृश्यः । केन कुत विस्मितोवाह—यथा नन्दगोपात्मजाया आग्रमेनिगोपालकद्  
द्वितुस्नन्ना कसेनास्फाटिताया उत्पतन्ती भगवती चण्डिका निद्रा व्योमगै

पूर्वमीक्षिता ॥ एव ह्यागम "पुरा नारद आगम्य कलमाह यथा तव । व-  
सुदेवात्मजो मृत्युर्भावीत्युक्त्वा तिरादधो ॥ तताऽसौ देवकीगर्भान्सर्वाज्ञाताज-  
घान ह । अथैव भगवान्बुध्वा निद्रामाह यथा ब्रह्म ॥ नन्दगोपाचशोदाया  
मभन च यथासुषम् । द्वयस्या वसुदव्रात्तु जायेऽहमपि तत्त्वत ॥ अह यशो  
ज्ञा यास्यामि त्व देनि भज देवकीम् । आद्ययोगैर्भल्यन्यासात्कंसो गच्छतु मू-  
ढताम् ॥ ततस्त्वा गृह्य घरण शिलाया निरसिष्यति । निरस्यमाना गगने  
म्यान प्राप्स्यसि शाश्वतम्' इति ॥ ५० ॥

आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैराददानः करेण ।

सास्थिस्वान दारुप्रहारणात्मा कंचिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥

कचिच्छट दुष्टद्विपा मध्यात्पाटयामास व्यनरयत् दाहवन्वाष्ठ यथा, यतो  
ऽस्थिम्भनयुनम् । किं कृत्वा एता जहा पादाप्रेणाकृष्यावष्टभ्य अन्या तूधेन  
करेणाददानो गृहणन् ॥ ५१ ॥

शोचित्वाग्रे भृत्ययोर्मृत्युभाजोरर्यः प्रेम्णा नो तथा बल्लभस्य ।

पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसाद पश्चात्तापमाप दाह यथान्तः ॥ ५२ ॥

कस्यचित् द्वा सवकौ राज्ञ्यलब्धप्रसादोऽपराऽसविभङ्गस्तदग्रे च द्वा-  
पि प्रमाता, अतस्त्वयो स्वामी द्वयोरपि पुरतोऽग्रभृत्युभाजोर्मृतयो शोचित्वा  
रदित्वा न तथा बल्लभस्य प्रेम्णा प्रीतिवशादन्तहृदय ग्रहमाप सतापदु ख लेने,  
यथा इतरन्यामविभङ्गस्य पूर्वं प्रसादमकृत्वा जीवनमदत्त्वा पश्चात्तापादनुशयव  
शार्त्त कामसविभङ्गा घराका ममारंति । नन्वात्र करोत सपन्ध, तेनापि प्र  
सादस्य । प्रसादमहृत्वेत्वर्थं । अर्थं स्वामिवश्ययो ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्पारादर्धचन्द्राबलूने वस्त्रेऽन्यस्य क्रोधठष्टाष्टदन्ते ।

सैन्यैः रुण्ठच्छेदलीने कवन्धाङ्गयो विभ्ये चलगतः सासिपाणेः ॥ ५३ ॥

यत्नं आनिपाण कवन्धात् भूयो विभ्य बले, सङ्गप्रहारभयमाशङ्कितम् ।  
स्वमात् नित तन्मात् तैरादा भीतामिति भूय शन्दार्थप्रतीति । कदा विभ्ये  
अन्यस्य भटस्पाराद दूरात् वस्त्रे मुखेऽर्धचन्द्राबलूने भङ्गवृत्ते, अत एवात्प्लुत्य  
नदीये कण्ठन्द्रे लीने सन्निष्टे बाधेन दण्डेण लुप्ताधरा दन्ता रचना यस्य

पूर्वमीक्षिता ॥ एवं ह्यागमः “पुरा नारद आगम्य कंसमाह यथा तव । व-  
सुदेवात्मजो मृत्युर्भावीत्युक्त्वा तिरोदर्धा ॥ ततोऽसौ देवकीगर्भान्सर्वाञ्जाताञ्ज-  
यान ह । अर्धेवं भगवान्मुक्त्वा निद्रामाह यथा ब्रज ॥ नन्दगोपाद्यशोदायां  
संभव न्यं यथासुखम् । देवस्यां वसुदेवात्तु जायेऽहमपि तत्त्वतः ॥ अहं यशो-  
दां यास्यामि त्वं देवि ब्रज देवकीम् । आययोर्गर्भेभ्यत्यासात्कंसो गच्छतु सू-  
दनाम् ॥ ततस्त्वां गृह्य चरणैः शिलायां निरामिष्यति । निरस्यमाना गगने  
स्थानं प्राप्स्यमि शाश्वतम्” इति ॥ ५० ॥

आक्रम्यैकामग्रपादेन जङ्घामन्यामुच्चैराददानः करेण ।

सास्थिस्वानं दारुवहारुणात्मा कंचिन्मध्यात्पाटयामास दन्ती ॥ ५१ ॥

कंचिद्दृष्टं दुष्टद्विषो मध्यात्पाटयामास व्यदारयत् दारुवत्काष्ठं यथा, यतो-  
ऽस्थिम्बनयुतम् । किं कृत्वा एकां जह्वां पादाग्रेणाकृष्यावष्टभ्य धन्यां तूचेन  
करेणाददानो गृह्णन् ॥ ५१ ॥

शोचित्वाग्रे मृत्ययोर्मृत्युभाजोरर्यः प्रेम्णा नो तथा वल्लभस्य ।

पूर्वं कृत्वा नेतरस्य प्रसादं पश्चात्तापमाप दाहं यथान्तः ॥ ५२ ॥

कस्यचित् हां सेवकौ बालभ्यलन्धप्रसादोऽपरोऽसंविभक्तस्तदग्रे च द्वाव-  
पि प्रमीनां, अतस्तयोः स्वामी द्वयोरपि पुरतोऽग्रे मृत्युभाजोर्मृतयोः शोचित्वा  
रदित्वा न तथा वल्लभस्य प्रेम्णा प्रीतिपशादन्तर्हृदये दाहमाप संतापदुःखं लेभे,  
यथा इतरन्यासंविभक्तस्य पूर्वं प्रसादमकृत्वा जीवनमदत्या पश्चात्तापादनुशयव-  
शात् कष्टमसनिमज्जं वराको ममारोति । नन्वाय करोते. संगन्धः, तेनापि प्र-  
सादस्य । प्रसादमकृत्वित्यर्थः । अर्थः स्वामिवैरपयोः ॥ ५२ ॥

उत्प्लुत्यारादर्धचन्द्रावलूने वक्त्रेऽन्यस्य क्रोधदृष्टौष्टदन्ते ।

सैन्यैः कण्ठच्छेदलीने कवन्धाद्भूयो विभ्ये वल्गातः सासिपाणैः ॥ ५३ ॥

वर्त. सामिपाणैः कवन्धात् भूयो विभ्ये वेसे, खड्गप्रहारभयमाशङ्कितम् ।  
स्वस्थान् विल तस्मात् तैरादौ भीतमिति भूय.शन्दार्थप्रतीतिः । कदा विभ्ये  
अन्यस्य भटस्याराद् दूरात् वक्त्रे मुखेऽर्धचन्द्रावलूने भङ्गकृत्ते, अत एवोत्प्लुत्य  
तत्रैषि कण्ठच्छेदे लीने संश्लिष्टे क्रोधेन दृष्टो एा लुताधरा दन्ता रदना यस्य

तस्मिन् ब्रोधदग्नौष्ठदन्ते, कोपादशनैरोष्ठ विभुच्य क्वन्धस्योपरिस्थित इत्यं  
र्थं । कीदृशात् क्वन्धात् सासिपाण्ये सखद्गहस्तात् अत एव वरगतो घलनान्  
कुर्याणात् । अतश्च सैन्यैराशङ्कित-निमय भूयोऽप्यस्माक कप्न न कुर्यादिति  
॥ ५३ ॥

तूर्यारवैराहितोत्तालतालैर्गायन्तीभिः काहल काहलाभिः ।

नृत्ते चतुःशून्यहस्तप्रयोग काये कृजन् कम्बुरुचैर्जहास ॥ ५४ ॥

कम्बु शह उच्चैस्तार कृजन् ध्वनन् जहासाहसदिवेत्युत्प्रज्ञा । कन्दति  
हास हनुमाह-काय कम्बु नृत्ते नतितु प्रवृत्ते सति । केन तूर्यारवैरादिप्रयोगै,  
तथा काहलाभि सुषिराप्रवादनै करणभूतै । कीदृशैस्तूर्यारवै आहित उ  
त्पादित उत्ताल उद्भटस्ताल चञ्चुपुटादिको ध्वनिमात्र वा यै । काहलाभि  
कीदृशीभि काहल पद्य भीषण वा गायन्तीभिर्गानमिव कुर्यतीभि । कथ न  
त्त चतु शून्यो दृष्टिरहितो हस्तप्रयोग कराभिनया यत् । अत एव च हा  
स । यत्न किल दृष्ट्वाननुगतहस्तप्रयोग ज्ञत्यते परममुत्तरणताल घ गीयत  
नदा पाश्वस्था हसन्ति ॥ ५४ ॥

प्रत्यावृत्त भङ्गभाजि स्वसैन्ये तुल्य सुहैराकिरन्ति स्म कश्चित् ।

एकौघेन स्वर्णपुङ्खैर्द्विपन्नः सिद्धा मार्यैः साधुवाटैर्द्वयेऽपि ॥ ५५ ॥

अत्रिहीनममी श्रीभिरात्रक एादयामासु । क कैन्विचाह-द्विपन्ताऽ  
रय एकाघनेनप्रवाहण स्वर्णपुङ्खै शरै नभश्चरा सिद्धा मार्यै पुण्यरुपै सा  
धुवाटै स्तुतिप्रामादनादिभि । द्वयेऽपि शत्रव सिद्धाश्च स्वयंश्च तैस्तुल्यमुत्रैयु  
गपदारितै किमथमात्रितै मार्याह-यत्न स्वसैन्य निजयत्न भङ्गभाजि पलायि  
तेऽपि प्रयात्तन्न प्रतीपमागत युद्धाय समुपमियथ ॥ ५५ ॥

याण्यन्तिभारोहशून्यासनाना प्रभ्रान्तानामन्यसैन्यैर्ग्रहीतुम् ।

सरन्धाना भ्राम्यन्तामाजिभूर्मा वारी वारैः सम्मरे वारणानाम् ॥ ५६ ॥

वारणाना वारै पीनाना मंत्रवारी सम्मर वधनम्यान म्मत्तम् । कादृशा  
नामिति स्मरण्य वारणमाह-वारण्यन्तिभाराहाण शरप्रतिनस्वार्दान अत एव श  
न्यान्यासनानि पयाणानि यथाम अतश्चायसैन्यै पन्वलेप्रदीतु यद्वा प्रभ्रान्ताना

प्रस्तुतानामत एव संरब्धानां क्षुभितानां, तथाजिभूमौ भ्राम्यतां रणोर्व्यां पला-  
यमानानाम् । धार्यामपि ते संरब्धा वनभुवि च भ्राम्यन्तो भवन्ति, यतोऽन्यै-  
र्जिघृक्षिताः वानेयत्याचारोदहन्त्याः । अटव्यां यत्रेभा बध्यन्ते सा वारी । “व-  
सिधपी” तीक्ष् । “कृदिकारादि” ति डीप् । ससरे इति कर्मणि ॥ ५६ ॥

पौनःपुन्यादस्त्रगन्धेन मत्तो मृद्गन् कोपाल्लोकमायोधनोर्व्याम् ।

पादे लग्नमन्त्रमालामिमेन्द्रः पार्शीकल्पामायतामाचर्ष ॥ ५७ ॥

कश्चित् द्विपराजश्चरणलक्ष्मामन्त्रमालामाचर्षाकृष्टवान् । कीदृशः अस्त्रग-  
न्धेन क्षतजामोदेन मत्तः जीवोऽत एवायोधनोर्व्यां रणभुवि जनं पौनःपुन्यादस-  
कृत् मृद्गन् मद्गन् । तां कीदृशीमायतां दीर्घां पार्शीकल्पामन्वूदेश्याम् । अय-  
श्चङ्गला द्वि पादे करिणः क्रियते । ईपदसमाप्ता पार्शी<sup>१</sup> पार्शीकल्पा ॥ ५७ ॥

कश्चिन्मूर्च्छामेत्य गाढप्रहारः सिक्तः शीतैः शीकरैर्वारणस्य ।

उच्छ्वास प्रस्थिता तं जिघृक्षुर्व्यर्थाकृता नाकनारी मुमूर्च्छ ॥ ५८ ॥

कश्चिद्भटो गाढप्रहारस्तीव्रक्षतत्वान्मूर्च्छामेत्य मोहं प्राप्यापि उच्छ्वास  
निर्वाण, यत शीतलैः करिणीकरैरक्षित, अतश्च तं ग्रहीतुमागता त्रिव्यस्त्री  
मुमूर्च्छ मुमोह यतो व्यर्थाकृता निष्फलाभिप्राया । सा हि तं परासुमन्वेत्यादा-  
तुमेन्दुत् समाश्वस्ते तु तस्मिन्नसौ विफलमनोरथा ॥ ५८ ॥

लूनग्रीवात् सायकेनापरस्थ धामत्युच्चैराननादुत्पतिष्णोः ।

त्रैसे मुग्धैः संहिकेयानुकारात् सभ्रूमद्गादप्सरोवक्त्रचन्द्रैः ॥ ५९ ॥

अन्यस्य योधस्य वस्त्रात् मुग्धैर्मनोबैरप्सरोवक्त्रचन्द्रैर्विव्यस्त्रीलिपनशशिभिः  
त्रैसे विभ्ये । यत शरणे कृत्तकन्दरात् अत एव धामुत्पतिष्णोरद्रतात्, अत्यु-  
च्चैरुद्धत. संहिकेयानुकाराद्गादुत्पत्यात् सभ्रूमद्गात् भ्रुकुटिभीषणात्, अतश्च त्रासो  
गुहः । अत एव वस्त्रस्य चन्द्रत्वम् । शशी हि राहोस्त्रस्थिति । मुग्धत्वं त्व-  
पत्त्यपि त्रासभयात् । संहिकाया अपत्यं संहिकेयः, तमनुकरोतीति “कर्म-  
रण्” ॥ ५९ ॥

वृत्तं युद्धे शूरमाश्लिष्य काचिद्रन्तुं तूर्णं मेरुकुञ्जं जगाम ।

त्पत्त्वा नाम्ना देहमेति स यावत्पत्नी सद्यस्तद्वियोगासहिष्णुः । ६० ।

यावत् स्वमार्यां वक्षौ देहं दग्ध्या युद्धे वृत्तं मृतं वीरं तत्क्षणेमेव विरहा-  
सहत्वात् नेति स न प्राप, तावत् त्वरितं काचिद्विष्यन्ती तमालिङ्ग्य रिरंसया  
गहनं ययाविति दम्पत्यो सात्त्विकत्वोक्ति ॥ ६० ॥

त्यक्तप्राणं संयुगे हस्तिनीस्था वीक्ष्य प्रेम्णा तत्क्षणादुद्गतासुः ।

प्राप्याखण्डाद्देवभूयं सतीत्वादाशिश्लेष स्वैव कंचित्पुरन्धिः ॥ ६१ ॥

कचिद्दृष्ट स्वैव पुरन्धिर्महिला आशिश्लेष सखजे । किं वृत्ता अखण्डा  
दलुभात् सतीत्वाद्द्वर्तशरणत्वात् देवभूयं देवत्व प्राप्य । कीदृश्यां हस्तिनीस्था  
सती नं पतिं युधि गतासुं दृष्ट्वा सपद्येव स्नेहादुद्गतासुर्नष्टप्राणा, अतश्च परलो-  
के सैव तमाश्लिङ्गन् । देवभूयं देवभवन देवत्वम् “भुवो भावे” इति क्विप् ।  
पुरन्धिशब्द पृषोदरादि ॥ ६१ ॥

स्वर्गे वासं कारयन्त्या चिराय प्रत्यग्रत्वं प्रत्यहं धारयन्त्या ।

कश्चिद्भेजे नाकनार्या परसिंहलोके लोकं प्रीणयन्त्येह कीर्त्या ॥ ६२ ॥

कश्चिद्दृष्ट परलोके दिव्यग्न्या भेजे शिधिये, इहलोके च कीर्त्या । अ-  
धुना श्लेष । कीदृश्याप्सरसा चिर स्वर्गे वास स्थितिं कारयन्त्या कुर्वन्त्या-  
(त्या) स्वर्गे णिच । तथा प्रत्यहमनुदिन प्रत्यग्रत्वं ताराय विभ्रत्या लोकं  
प्रीणयन्त्या प्रीणयुक्त कुर्वन्त्या, कीर्त्यापि स्वर्गवान् चिगाय कारय-  
न्त्या । यदुक्तम् ‘मण्डि रोदसी चास्य यावत्कीर्तिरनश्वरी । नावत्किंलायम-  
घ्यास्ते सुवृत्ता वैपुध पदम्’ ॥ इति । प्रत्यह प्रत्यग्रत्वं धारयन्त्या गमरमरणेन  
स्थिरान् लोकं प्रीणयन्त्या हर्षयन्त्या । अहन्यहनि प्रत्यहम् ‘अनश्च’ इति  
टच् । प्रीणयन्त्येति “धृप्रप्रीओनुंरप्रञ्च्य ” ॥ ६२ ॥

गत्वा नूनं वैपुधं सद्य रम्यं मूर्द्धाभाजामान्तरात्मा ।

भूयो दृष्टप्रत्ययाः प्राप्य संज्ञां साधीयस्ते यद्रणायद्रियन्त ॥ ६३ ॥

एवमुत्प्रेक्षया-मूर्द्धाभाजां मोहभाजामन्तरात्मा चेतना रम्य वैपुध सद्य  
नाकलोक् गत्वा नूनभाजगाम बुन मात । बुन इत्याह-ते योधा सद्य प्राप्य  
चेतनां लब्ध्या दृष्टप्रत्यया लब्धनिश्चया सन्तो भूयो यन्मार्थाय. सुष्ठुतर्गं र-  
णायद्रियन्त युद्धेऽभिन्यविशन्त । यदि चैव न स्यात् तत्कस्मादिदानीमत्यर्थे

युयुधिरे, तस्मात् नूनं तदन्तरात्मनि समरहतानां लोका स्वयं दृष्टाः । अति शयेन साधु साधीय इत्यादरविशेषणम् । रणायेति तादर्थ्यं चतुर्थी क्रियाग्रहणाद्वा । आद्रियन्तेति दृढ कर्तरि लङ् ॥ ६३ ॥

कश्चिच्छस्त्रावाधमूढोऽपवोदुर्लब्ध्वा भूयश्चेतनामाहवाय ।

व्यावर्तिष्ट क्रोशतः सरयुरुच्चैस्त्यक्तश्चात्मा का च लोकानुवृत्तिः । ६४ ।

कश्चिद्दीर सजा प्राप्य भूय आहवाय व्यावर्तिष्ट युधाय व्यावृत्तः । कीदृश शस्त्रावाधमूढ आयुधर्षाडानिश्चेतन । कदा व्यावर्तिष्ट सख्यु सुहृद उच्यन्ते क्रोशत पूरुर्कुर्यत, मा तावद्युद्धा समाश्वसिहि, रुदतो वा । कीदृश स्यापवोदुराकृष्ट, स हि मूढस्तेन रणाङ्गनादाकृष्टः । सखा चेत् क्रोशति किमित्ययुद्धेत्याह-त्यङ्गश्चात्मा का च लोकानुवृत्तिः । धार्यमाणे ह्यात्मन्यन्योन्यो परोधो युक्त स च मुमूर्षु किं तस्य लोकचिन्तग्रहणेन । प्रथमश्चो हेतौ, द्वितीयोऽवधारणे । यस्मात् त्यक्तश्चात्मा तस्मान्निष्कलैव लोकानुवृत्तिरित्यर्थः । एककालसूचनायै वा । यदेवात्मा त्यक्तस्तदैव लोकानुवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः । सख्युरिति 'पृष्ठी चानादरे । स्वत्यात्परस्य' इति उक्तम् ॥ ६४ ॥

भिन्नोरस्कौ शत्रुणाकृष्य दूरादासन्नत्वात् कौचिदेकेषुणैव ।

अन्योन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगादूर्ध्वावैव स्वर्गनावप्यभूताम् ॥ ६५ ॥

कौचिद्योधो स्वर्गतावपि मृतावपि ऊर्ध्वावुच्चावपतितावभूता वभूवतु । कीदृशां शरिणा दूरमाकृष्य एकेषुणैव नेदीयस्वाङ्घ्रिनोरस्कौ विद्धवत्सौ । अतश्चान्योन्यावष्टम्भसामर्थ्ययोगात् परस्परधारणशक्तिसन्धादूर्ध्वन्वम् । स्व स्वर्गं गता स्वर्गता नस्थितौ ॥ ६५ ॥

भिन्नाञ्शस्त्रैर्मोहभाजोऽभिजातान् हन्तुं लोकं वारयन्तः स्ववर्गम् ।

जीवघ्रातं ग्राह्यामासुरन्ये योग्येनार्थः कस्य न स्याज्जनेन ॥ ६६ ॥

अन्य वीरा अभिजातान् कुलीनान् जीवघ्रातं जीवत एव ग्राह्यामासुर्ग्राहितयन्तो नामीमरन् । कीदृशान् शस्त्रेणायुधैर्भिन्नान् विद्धान् अतश्च मोहभाजो मूर्द्धितान् । कीदृशास्ते जिघामु निजवर्गं वारयन्तो निवर्तयन्त, मा णनान् वधिष्टेति । किं कैश्चित्तम् यतो योग्येन भव्येन जनेन कस्यार्थं प्रयोजनं न स्यात्,



शशोरपि तेनार्थो भवेत् ते च योग्या अभिजातन्वात् । जीवन्तीति जीवाः, जी-  
वान् गृहीत्या जीवग्राहं “समूलाकृतजीविषु हनूकृजग्रहः” इति एमुन् ॥ ६६ ॥

भद्रैर्दण्डैरातपत्राणि भूमौ पर्यस्तानि प्रौढचन्द्रद्युतीनि ।

आहारार्थं प्रेतराजस्य रूपस्थालानीव स्थापितानि स्म भान्ति ॥६७॥

आतपत्राणि भान्ति स्म शकाशिरे । कीदृशानि भद्रैर्दण्डैर्भूमौ पर्यस्तानि  
भिन्नदण्डत्वात् कितौ पतितानि, प्रौढचन्द्रद्युतीनि जरदशशधरधवलानि, अत-  
श्चोत्प्रेक्ष्यते-प्रेतराजस्यान्तकस्याहाराय रूपस्थालानीव रजतपात्राणीव । ररो किल  
मृत्युना प्राणिनोऽन्तव्याः ॥ ६७ ॥

रेजुर्भ्रष्टा वक्षसः कुङ्कुमाङ्का मुक्ताहाराः पार्थिवानां व्यसूनाम् ।

सैन्यान्तास्थीन् खादतो रक्तरक्ता नष्टा नूनं प्रेतराजस्य दन्ताः ॥६८॥

मृतानां राज्ञामुरस्तः पतिताः काशमीपलिभा मुक्ताहारा रेजुर्वभुः । उत्प्रे-  
क्ष्यते-अस्थिसंहितात् जन्तून् अश्वेभरथपत्तिलक्षणान् भक्षयतो मृत्योर्नूनं रुधिर-  
च्छुरिता दशना नष्टा लुडिताः । ‘हासालन्याः पूर्वकामस्य मन्ये मृत्योर्दन्ताभ-  
पीतरक्तासवस्ये’ ति पाठान्तरम् ॥ ६८ ॥

निम्नेष्वोर्धीभूतमस्त्रक्षतानामस्त्रं भूयो यच्चकासांचकार ।

रामार्थं तर्तिकनु कौसुम्भमम्भः संख्यानानामन्तकान्तःपुरस्य ॥६९॥

अस्त्रक्षतानां शस्त्रप्रहतानामस्त्रमस्त्रं निम्नेषु भागेषु ओर्धीभूतमस्त्रं य-  
च्चकासांचकार यमासे, तन् किमन्तकान्त-पुरस्य मृत्युशुद्धान्तम्य संख्यानानां  
वाचसा रामार्थं लोहितीकरणाय कौसुम्भं माहारजनमम्भः पानीयं म्यादिति सं-  
शयोऽलंकारः । वुन्मुम्भेन रक्तं कौसुम्भम् ॥ ६९ ॥

रामेण शिःसप्तकृत्यो हृदानां चित्रं चक्रे पञ्चकं क्षत्रिणाम्भैः ।

रक्ताम्भोभिस्तन्त्रणादेव तस्मिन्संख्येऽसंख्याः प्रासरन् द्वीपवलयः ॥७०॥

॥ ७० ॥

तस्मिन् संख्ये रणे रक्ताम्भोभिः क्षीणालाम्भुभिरमत्या अन्ता द्वीपवलयो  
भयः प्रासरन् उदाः । म्यादत्त, पूर्वं जामदग्न्यस्यैर्येविश्रमेव शुद्धमभून् कौऽ-

प्रातिशय इत्याह-रामेण राजन्यरुधिरं चित्रमाश्रयैरूप हदाना पञ्चक समन्त-  
पञ्चकार्य त्रि सप्तदृत्व एकविंशत्या धारै दृत्तम्, इह तु क्षणादवेति महान्विशे-  
ष । उपमयस्य चित्रत्वे उपमानस्य चित्रतरत्व प्रतीयते, तच्चित्रमिदं त्वतिचि-  
त्रमित्यर्थ । शीन् धारान् त्रि “द्वित्रिचतुर्भ्यं सुच । सप्त धारान् सप्तदृ-  
त्व । “सप्त्याया न्याभ्यावृत्तिगणने दृत्वसुच’ । सप्त च त्रिभिर्गुणिता  
एकविंशतिर्भवति । पञ्च परिमाणस्य पञ्चकम् । सप्त्याया सप्ते” ति  
कन् ॥ ७० ॥

सदानान्तादस्त्रिभिः शिञ्जितास्त्रैराविरयान्तः शातशस्त्रावलूनाः ।  
कूर्मोपम्यं व्यक्तमन्तर्नदीनामैभाः प्रापन्नङ्घ्रयोऽसृङ्मयीनाम् ॥७१॥

असृङ्मयीना नदीना रक्तसरितामन्तर्मध्ये ऐभा अङ्घ्रय करिचरणा व्य-  
क्त स्फुट कूर्मोपम्य कञ्जपसाम्य प्रापर लेभिरे । यतोऽस्त्रिमिरायुधीयं शिञ्जि-  
तास्त्रैरभ्यस्तायुधैरधस्तलमाविश्य सदानान्ताद् गुल्फप्रदेशात् शातशस्त्रावलूना  
स्तीक्ष्णखड्गच्छिन्ना अतश्च शायत असृक्तसरितामिमे कूर्मा इति । नदीषु कि-  
ल कूर्मैर्भा यम् । अङ्घ्रिशब्देऽहि गती इदितो नुम् धातो । ‘वङ्घ्रयादित्वात्’-  
मिन् अनुसारे दृते इकारस्य ययभावात्परमवर्णोभाव । केचिन्नु तन्निपातय-  
न्ति । शातशब्द शाब्दोरन्यतरस्या’ मित्तीत्य विभाषितम् ॥ ७१ ॥

पद्माकारैर्योषवक्त्रैरिभानां कर्णभ्रष्टैश्चामरैर्हंसशुभ्रैः ।

सोपस्काराः प्राभवन्नस्त्रतोयस्रोतस्त्रिन्यो वीचिपञ्चैस्तरङ्गिः ॥७२॥

अस्त्रतोयस्रोतस्त्रिन्या रक्ताम्बुनद्य प्राभवन् जशिरे उत्पन्ना । कीदृश्य  
सरानिवसदृश गुंभटवदने करिणा च कर्णपतित सितच्छदधवल चामरैर-  
घोमिषु सवमानै सोपस्कारा मालकारा भूयिता । सपयुपेभ्य’ इति सुडा  
गम । नद्या हि पद्मैर्हंसश्च भूष्यन्ते । चामरैरथ हंसैरिति तु पाठ रूपकम्  
॥ ७२ ॥

उत्क्रान्तानामामिपायोपरिष्ठाद्ध्याकाश वङ्घ्रुः पत्रचाराः ।

मूर्ताः प्राणा नूनमव्याप्यपेक्षामासुः काय त्याजिता दारुणास्त्रैः ॥७३॥

पत्राणि वहन्ति विभ्रतीति पत्रचाहा पत्रिणा भासाद्या अध्याकाशमा

शिशुपालवधम् ।

काशे उत्थान्ताना मृतानामुपरिधात् निकटे आमिषायामिषार्थं वधमुभ्रान्ता ।  
 उल्बेक्ष्यते-नून मूर्ता अस्यो देहमद्याप्यपेक्षामासु प्रत्यैक्षन्त, यतो दाक्षणाखे-  
 स्याजिता हापिता, अतश्चाकाले वधमुहासिना भूयः प्रविशाम इति प्रतिपाल-  
 यन्ते ॥ ७३ ॥

आतन्वद्भिर्दिनु पक्षाग्रवान् प्रातैर्द्वारादाशु तीक्ष्णैर्मुखेषु ।  
 आदौ रक्त सैनिकानामजीवैर्जीवैः पश्चात् पत्रिपूगैरपायि ॥ ७४ ॥

संख्याना रधिर पूर्वमजीवैर्यामुहैरप्राणैवा पत्रिपूगै शरारधैरपायि पपे  
 पश्चात् तर्जोव प्राणङ्घ्रि कङ्कटभ्रादिभि । कीदृशे आशामु पत्रप्रान्तमादतमा  
 तन्वद्भि, दूराच्च शीघ्रमागत वस्त्रेषु च शितेरित्युभयनापि तुल्यम् । अज्ञी  
 पेरित्यत्र जीवा ज्या जीव प्राण । जीवैरिति जीयन्तीति जीवा । अपायी  
 ति कर्मणि 'आतो युक् चिणश्तो' ॥ ७४ ॥

तेजोभाजां यद्रणे संस्थितानामादत्तीव्रं सार्धमङ्गेन नूनम् ।  
 ज्वालाद्याजादुद्भ्रमन्ती तदन्तस्तेजस्ताजग्दीप्तजिह्वा ववाशे ॥ ७५ ॥

दीप्ता ज्वलन्ती जिह्वा यस्या सा दीप्तजिह्वा शिवा ववाशे संस्रान् ॥ ७५ ॥  
 दर्शी तत्तेजो नून निश्चिन ज्वालायाजेनाविष्वलेन अन्तर्हृदयात् ताजक् आशु  
 उद्भमन्ती मुञ्चन्ती, किं तत् रणे सद्य सम्यिताना मृतानामाजोभाजा तेजस्वि  
 नामङ्गेन सार्धं यपुषा सह यदादन् बुभुजे यतस्तीव्रं दुःसह दीप्तजिह्ववान् ।  
 एतेन्येक्षा । शिवाया द्वि मुक्त्वात् ज्वाला नि सरन्ति । आददिति 'अद मवै  
 वा' मिति लङ्पडागम् ॥ ७५ ॥

नैरन्नर्थच्छुद्धदेहान्तरालं दुर्भक्षस्य ज्यालिना वाशितेन ।  
 योदुर्याणव्रातमादीप्य मांसं पाकापूर्वस्यादमांठे शिवोभैः ॥ ७६ ॥

शिवामि गृह्णालीभियोदुर्भक्षस्य मांस पिशितमाद् जग्धम् । किं कृत्वा  
 ज्यालिनाचिप्पता वाशितेन स्वयंन वाणव्रात शरनिःस्रमादीप्य दृश्या, अत  
 एव मानवाः स्रग्वात् अपूर्वो नर म्यादो मृष्टता यस्य तत् पाकापूर्वस्यादम् ।  
 वादव वाणव्रात नैरन्नर्थेण सामग्र्या च्छुष्य द्वादिन, देहान्तराल गाग्रमध्य येन,  
 अत एव यादुर्दुर्भक्षस्य अनुमशक्यस्य, अतश्च तन्मेषुभिर्ज्यालिना वाशितेन प  
 ल पक्त्वा भुञ्जम् । आदं इति कर्मणि लिट् ॥ ७६ ॥

ग्लानिच्छेदि क्षुत्प्रबोधाय पीत्वा रक्तारिष्टं पाचिताजीर्णशेषम् ।

स्वादुंकारं कालखण्डोपदंशं क्रोष्टा डिम्बं व्यष्वनद्व्यस्वनच्च ॥७७॥

क्रोष्टा खगलो डिम्बं मीहानं व्यष्वनद्भुजे अत एव व्यस्वनश्च ववारे,  
वाशमानो जघासेत्यर्थः । कथं व्यसनत् स्वादुंकारं स्वादुं कृत्वा “स्वादुमि एमु-  
ल्” अतिश्रद्धयेत्यर्थः । तथा कालखण्डोपदंशं कालखण्डं यद्वत् उपदश्य कि-  
चिद्भुक्त्वा, “उपदंशस्त्वृतीयाया” मिति एमुल् । कालखण्डस्य दंशं प्रति क-  
र्मत्वं डिम्बभोजने तु करणत्वमेव । तथा रक्तमेवारिष्टं पानविशेषं क्षुत्प्रबोधाय  
बुभुक्षोत्पादनाय पीत्वा । कौटशं ग्लानिच्छेदि आलस्यनाशि, यतः पाचिताजी-  
र्णशेषं कथितापकाशेषम् । द्रव्यपानवदि असृक्षपाने जीर्णिर्भवति । रक्तडिम्ब-  
कालखण्डान् क्रोष्टा आददित्यर्थः । योऽप्याटयः स्वादु मांसादनं भुङ्क्ते स पू-  
र्वं गुलिकामश्नाति ततो ग्लानिच्छेदि निरस्ताशेषाजीर्णशेषं पानम् । व्यष्वनदिति  
“वेश्च सनो भोजने” इति पत्वम् । व्यसनदिति तु शन्दार्थत्वात् तत्प्रत्युदाहर-  
णम् ॥ ७७ ॥

क्रोष्टात्पूगैः पुष्करैरानकानां प्रत्याशाभिर्मेदसो दारितानि ।

सुज्ञानो हि प्राणिसङ्घं रणोद्यां नूनं कालो व्याददावाननानि ॥७८॥

आरकानां पट्टानां पुष्कराणि मुखानि क्रव्यात्पूगैर्गृभादिवातैर्मेदसः प्रत्या-  
शाभिः मेदोभ्रान्त्या यान्याभीलानि कृच्छ्रोत्पाद्यानि दारितानि पाटितानि, ता-  
न्युत्प्रेक्ष्यन्ते-नूनं ध्रुवं प्राणिसंघं रथगजतुरगमनुष्यं सुज्ञानः कालो मृत्युरानना-  
नि मुपानि व्याददौ व्यकासयत्, जन्तून्तुमाभीलानि कृच्छ्रदायीनि मृत्युरास्या-  
नीव निवृतयानित्यर्थः । आनकपुष्करस्य शुक्लत्वान्मेदोभ्रान्तिः । यदुक्तम् “आ-  
दावेव मयूः शीतं पूर्णमेतद्धि मेदसः । अनुभविष्य विज्ञातं यावच्चर्म च दाह  
च” ॥ इति । ‘आभीलमुच्यते कृच्छ्रम्’ अत्र कृच्छ्रदायित्वाच्च कृच्छ्रत्वम् । क्र-  
व्यमन्तीति क्रव्यादात्ममांसमत्तः । “ऋये चे” ति विद् ॥ ७८ ॥

कीर्णां रेजे साजिभूमिः समन्तादप्राणद्भिः प्राणभाजां प्रतीकैः ।

वहारब्धैरर्धसंयोजितैर्वा रूपैः स्रष्टुः सृष्टये कर्मशाला ॥७९॥

सा साजिभूमिः संप्रामोर्वा रेजे दिद्युते । कौटशी प्राणिनामप्राणद्भिः क्षि-  
प्रत्याग्निधैष्टैः प्रतीकैरर्धैः समन्तात् कीर्णा व्याप्ता, अतश्चात्प्रेक्ष्यते-स्रष्टुर्विंश्वरु-

१ ‘आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवस्थन् कालो नून’ स पाठ ।

मङ्गः सृष्टये कर्मशालेव व्यापारस्थानमिव । कीदृशी बह्दारब्धैः किञ्चिच्छ्लेषैस्त-  
थार्धशेषैः सामिधत्तैः रूपैर्दारुदेहैर्व्याप्ता । तद्वादिकर्मशाला ह्येवंविधेव भवति ।  
वा इवार्थे भिन्नकर्मो रूपशब्दात् पुरोऽवसेयः । बह्दारब्धैरिति, बद्धिति क्रियावि-  
शेषणम् । उत्प्रेक्षोपमालंकारः । शालिनी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

आयान्तीनामविरतरयं राजकानीकिनीना-

मित्थं सैन्यैः सममलघुभिः श्रीपतेरुर्मिमद्भिः ।

आसीत् तोयैर्मुहुरिच महद्वारिधेरापगानां

दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम् ॥ ८० ॥

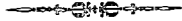
इति श्रीभागवतविरचिते शिशुपालवधकाव्ये अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

राजकानीकिनीनां चैयन्तृपपूगसेनानां श्रीपतेर्भगवतो लक्ष्मीनाथस्य सैन्यैर-  
नीकैः समं सार्धमित्थमुक्तेन प्रकारेण मुहुरस्तकृत् दोलायुद्धं संशयरणमासीदभू-  
त्, किं परे जयन्ति किं भगवद्दलानीत्यर्थः । कीदृशीनाम् अविरतरयमनिवृत्त-  
वेगमायान्तीनां यत् औद्धत्यभाजां दर्पिष्ठानाम् । कीदृशः सैन्यं, अलघुभिर्वि-  
स्तीर्णैः, ऊर्मिमद्भिर्वृन्दस्थितैः । कथमासीत् कृतो गुरुतरो महीयान् ध्यानो ज-  
यारवो यत्, युद्धविशेषणं वा । कस्य संबन्धिभिः कैः कासामिवेत्याह-वारिधे-  
स्तोयैरापगानामिव, यथा सरितामविरतरयमायान्तीनाम् औद्धत्यभाजां क्षुभिता-  
नामग्धेर्जलैरलघुभिः सकल्लोलैश्च सह विहितगुरुकलकलं महदोलायुद्धं भवति  
तथा भगवतः सैन्यैः परपृतनानामभूदित्यर्थः । उपमाश्लेषोऽलंकारः । मन्दाक्रान्ता  
वृत्तम् । श्रीशब्दलक्ष्मत्वात् कान्यस्य सर्वसर्गसमाप्तौ श्रीशब्दप्रयोग इति भद्रम्  
॥ ८० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य—श्रीनन्ददेवायनि-वल्लभदेवाचार्यविरचितायां  
माध्वकान्यस्तारटीकायां संदेहविषयव्याख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

# शिशुपालवधकाव्ये

एकोनविंशः सर्गः



अथोत्तस्ये रणाटव्यामसुहृद्वेणुदारिणा ।

नृपाद्घ्रिपौघसंघर्षादग्निवद्वेणुदारिणा ॥ १ ॥

अथानन्तरं वेणुदारिणा राजन्यविशेषेण रणाटव्यां समरारण्ये उत्तस्ये उत्थितम् उद्योगोऽभाजि । कुतः नृपा एवाद्घ्रिपाः पादपास्तेषामोवः समूहस्तस्य यः संघर्षः स्पर्धां ततः, रिपुस्पर्धयेत्यर्थः । कीदृशेन असुहृदः शत्रव एवासारत्यात् वेणवो मृदुकाष्ठविशेषाः, तान् दारयति क्षपयतीत्यसुहृद्वेणुदारी तेन । केनेयोत्तस्ये अग्निनेवाग्निवत् । यथा पादपनिघर्षादटव्यां वेणुदारको धद्धिगत्तिप्रति तथा । सर्गेऽस्मिन्नानुष्टुभं इन्द्रः श्लोकानां प्रायेण वृत्तम् । “पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु पष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्” ॥ पर्यायेण चरुसिन् श्लोके यमकादीनामेकः शब्दालंकारोऽपरत्र तूपमादीनामेकोऽर्थालंकारश्च ॥ १ ॥

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

यलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केसरी ॥ २ ॥

अमुं वेणुदारिणमागच्छन्तमूरीकृतपराक्रमोऽङ्गीकृतपौरुषो यलो हलधरो दूरदवलोकयामास, हली युयुत्सया तं जग्राहेत्यर्थः । मातङ्गमिव केसरी, यथा द्विपमापतन्तं पौरुषाश्रयेण सिद्धो दूरदवलोकयति । उपमालंकारः ॥ २ ॥

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतिततातितुत् ।

भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥ ३ ॥

ततोऽनन्तरं तं वेणुदारिणम् अरिः शत्रुर्वलाढ्य आर आजगाम अभियुज्ज । कीदृशः जजौजोजाजिजित्, ‘जज जजि युद्धे’ जजन्तीति जजा योद्धार-

स्तेषामोजस्तेजो बलं वा जजौजः ततो जायते उत्पद्यते या आजिः समित् तां जयत्यभिभवति इति जजौजोजाजिजित् यौद्धृषलसमुत्थसमरजेता । तथा सु-  
 प्तु जजति युध्यतीति जाजी सुभटः । तथा अतिततातितुत्, अतिशयेन ततान्  
 विस्तीर्णान् साधनयुक्तान् ये अतन्ति उपरि गच्छन्ति ते अतिततातिनः, तानपि  
 तुदति षोडशतीति अतिततातितुत् महाबलभृजेता । भाभौ नक्षत्रकान्तिः सित-  
 त्वात्, अभीमाभिभूमाभूः, अभियो निर्भया ये इमा द्विपास्तेषामभिभूः अभिभा-  
 वनीया भाः कान्तिलस्या भूः, भवत्यसादिति भूः स्थानम्, मत्तद्विपरिभावि-  
 दीप्तिनिलयः । तथा अरिरीररः, अरा विद्यन्ते येषां ते अरिणो रथाः चक्राणि  
 वा तैः रिणन्ति घ्नन्ति ये ते अरिरिणो रथिनश्चक्रक्षेपका वा, तेषामीरं प्रेरणं  
 रति ददातीति अरिरीररः, सदाहनायुधजिप्णुः । प्रतिपादमनुप्रासोऽलंकारः ।  
 “एकद्वित्रान्तरितं व्यजनमविचक्षितस्वरं बहुशः । आवर्तते निरन्तरमथवा य-  
 दसावनुप्रासः” ॥ ३ ॥

भवन् भयाय भूतानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्घात इव निर्घोपभीमस्तस्यापतद्रथः ॥ ४ ॥

तस्य बलस्य रथोऽपतत् स्यन्दनं निर्ययौ । कीदृशः सैन्यानां भयाय प्रा-  
 साय भवन्, आकम्पितमहीतलः चालितमहीपृष्ठः, निर्घोपभीमश्चीत्काररवभया-  
 नकः, अत एव निर्घात इव उद्धाततुल्यः । सोऽपि जनभयंकरः कम्पितमहीतलो  
 निर्घोपभीमश्च । उपमाश्लेषोऽलंकारः ॥ ४ ॥

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणैः ।

क्रोधादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणैः ॥ ५ ॥

रिपुर्वेणुदारी रामे हलधरे शरानास सायकांश्चिक्षेप । कीदृशे आजिमहेषु  
 समरोत्सवेषु विचक्षणैः पण्डिते समरव्यापाराभिन्ने । अथानन्तरमेनं रिपुं वेणु-  
 दारि स रामः क्रोधात् शितया तीक्ष्णया महेष्वा पृषट्केन विचक्षणैः जघान ।  
 इषुशब्दः स्त्रीपुंसयोः । विचक्षणै इति हल्लोर्लिटि रूपम् । सन्दृश्यमथमलंकारः ।  
 एवमुत्तरम् ॥ ५ ॥

दिशमर्कमिवावार्चीं मृष्टां गतमपावहत् ।

मन्दमतापं तं सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥ ६ ॥

तं वेणुदारिं सूतः सारथिराग्निविहायसो रणाकाशात् आशु अपावहत्  
 आचकर्ष, यतो मूर्ध्ना गतं मोहं प्राप्तम् अत एव मन्दप्रतापं सल्पतेजसम् ।  
 कमिय कः कुतोऽपवहतीत्याह—यथा श्रवाचीं दिशं दक्षिणामाशां रविं गतं म-  
 न्दप्रतापं सूतोऽरुणो विहायसः खात् आशु आकर्षति । दक्षिणायने हि रवि-  
 र्मुदुतेजाः शीघ्रगामी च भवति । मूर्ध्नीया श्रवाची दिगुपमानम् । रूपकोपमा-  
 त्त्रेपसंकरोऽलंकारः ॥ ६ ॥

कृत्वा शिनेः सालचमूं सप्रभावा चमूर्जिताम् ।

ससर्ज चक्रैः फुल्लाब्जसप्रभा वाचमूर्जिताम् ॥ ७ ॥

शिनेः सालकेश्चमूः सेना ऊर्जितामदीनां तेजसिनीं वाचं ब्राह्मीं ससर्ज  
 उदैर्यत् । किं कृत्वा शिशुपालपत्नस्य सालस्य चमूं वाहिनीं जितां कृत्वाभिभू-  
 य । कीदृश्यसौ सप्रभावा प्रभावान्विता बलवती, तथा चक्रैः करणभूतैः फु-  
 ल्लाब्जसप्रभा विकसिनसरसिजकान्तिः, फुल्लाब्जैः समाना प्रभा यस्या इति कृ-  
 त्वा । शिनिः सालं जित्वा प्रहृष्टो जगर्जेति वाक्यार्थः ॥ ७ ॥

उल्मुकेन द्रुमं प्राप्य संकुचत्पत्रसंपदम् ।

तेजः प्रकिरता दिक्षु सप्रतापमदीप्यत ॥ ८ ॥

उल्मुकेन भगवत्सुतेन द्रुमं घेद्यवर्ग्यं प्राप्यासाद्य सप्रतापं तेजोन्वितमदी-  
 प्यत चकाशे । कीदृशम् संकुचन्ती भयात्पिण्डीभवन्ती पत्रसंपद् वाहनसमृद्धि-  
 र्यस्य, तेन तु तेजो दिक्षु मुञ्चता । यदप्युल्मुकमर्धदग्धकाष्ठं तत्संकुचत्पत्रसंपदं  
 म्लायत्किसलयनिचयं द्रुमं प्राप्य दिक्षु तेजः प्रकिरत् सप्रतापं देदीप्यते । अ-  
 विशेषत्रेपोऽलंकारः ॥ ८ ॥

पृथोरध्यक्षिपद्भुक्मी यया चापमुदायुधः ।

तयैव वाचापगमं ययाचापमुदा युधः ॥ ९ ॥

रुक्मी भीष्मकात्मज उदायुध उद्गूर्णप्रहरणः सन् यया वाचा गिरा पृथो-  
 र्भगवत्सुतस्य धनुर्ध्यक्षिपत् जगह, तयैव वाचा अपमुदा दीनया गतहर्षया  
 युधः समराद्रपगमं निःसरणं ययाचाप्यैपीत्, प्रसीद मा प्रहापीः ध्रान्तोऽस्य-  
 प'यामीति ॥ ९ ॥



समं समन्ततो राज्ञामापतन्तीरनीकिनीः ।

कार्पिणः प्रत्यग्रहीद्रेकः सरस्वानिच निम्नगाः ॥ १० ॥

कार्पिणः कृष्णसुतो वृषलेनाः परितो सुगणदाप्यान्तीरेकोऽसहायः प्रत्यग्रहीत्  
प्रत्यच्छद्, यथा समन्तत आपतन्तीर्नदीरेकोऽन्विचः प्रतीच्छति ॥ १० ॥

दधानैर्धनसादृश्यं लसदायसदंसनैः ।

तत्र काञ्चनसच्छाया ससृजे नैः शराशनिः ॥ ११ ॥

तत्र कार्पिणी तैरतिभिः काञ्चनसच्छाया स्वर्णगौरी शराशनिः सापकोल्का  
ससृजे निरासे । कौटशैः लसदायसदंसनैः शिथ्यदयोमयकवचैः, अतश्च का-  
ञ्चनसच्छायात् यमसादृश्यमभ्रसाम्यं विभ्रद्भिः । मेघो हि कनककान्तिमशति मुञ्चति ।  
उपूपम्भानीयागामभावाच्चिरौच्छेदोऽयं श्लोकः ॥ ११ ॥

नखांशुमञ्जरीकीर्णामसौ तरुरिवोवकैः ।

वभौ विभ्रद्भुःशाखामधिरुदशलीमुखाम् ॥ १२ ॥

असौ कार्पिणस्तदा चापलतां विभ्रत् वभौ रेजे । कौटशै नखांशव एव  
मञ्जरी तथा कीर्णा व्याताम्, अधिरुदशिलीमुखां संधितशराम् । क इव वभौ  
उर्ध्वतरुरिव, सोऽपि मञ्जरीकीर्णां शाखामाकृदभृद्भावंति विभ्रति ॥ १२ ॥

प्राप्य भीममसौ जन्यं सौजन्यं दधदानते ।

विध्यन्मुमोच न रिपुनरिपूगान्तकः शरैः ॥ १३ ॥

असौ कार्पिणजन्यं रणे प्राप्य रिपुं मुमोच नोपैतत्, सायकंविष्यत् इषु-  
भिलाडयत्, अरिपूगान्तकः शत्रुसंगमृत्युः, आन्ते सौजन्यं मुञ्जता विभ्रत्,  
त्वप्स्यतीति वायिनमविष्यदित्यर्थः । अन्ताक्षराणां पादाशयावृत्तावादान्तपमक-  
मिदम् ॥ १३ ॥

वृत्तस्य सर्वचित्तिपैर्विजयाशंसया पुनः ।

अनेकस्य चकारासां वाणैर्योणस्य अण्टनाम् ॥ १४ ॥

असां कार्पिणयोणैः पाणामुदस्यानेकस्य मवलस्य गण्डनां द्विषां चकार  
व्यपान् । कौटशस्य सकलराजैर्पिजयाशुपूया पुणेऽप्रे विद्युत्स्य यतोऽनेक

१ 'यान' क म पाठ ।

स्य, अथ चानेकस्य वाणस्य बहूना शराणा वाणेश्छेदमकरोदित्युक्तं वक्तव्यं, अथ शरे शरान् स चिच्छेदेत्यर्थः । तेऽपि विजयाशङ्कया राजभिरग्रे क्षिप्यन्ते । उन्निश्चेपोऽलकारः ॥ १४ ॥

या वभार कृतानेकमाया सेना ससारताम् ।

धनुः स कर्पन् रक्षितमायासेनाससार ताम् ॥ १५ ॥

स काष्णि ता सेनामाससार शर्मायाय । का ता या सेना कृतानेकमाया विहितबहुच्छला सती ससारता सत्त्वत्वे दधे । किं कुर्वन् धनुराकर्पन्, कथं मायासेन क्लेशेन रक्षित जिता सलीलमित्यर्थः । यदिव आयासेन स्फोटभयेन वर्जितमिति धनुःशेषणम् ॥ १५ ॥

श्रीजो महौजाः कृत्वाधः स क्षणादुत्तमौजसः ।

कुर्वन्नाजावमुरयत्यमनयन्नाम मुख्यताम् ॥ १६ ॥

स काष्णिराजो युधि स्व नाम मुख्यता प्राधान्यमनयत् प्रापयत् रिपुपरि- भवकरणात् । उत्तमोजसा द्रुपदात्मजस्य क्षणादेव तेजोऽथ कृत्वाभिभूय, यतो ऽसां महातेजासजस्यो अत एव तस्यामुख्यत्वमप्राधान्यं कुर्वन् जनयन् । शत्रु- णाभिभूतस्य हि कीदृक् प्राधान्यम् । अथच तस्यामुख्यत्वं गौणत्वमर्थशून्यत्वं कुर्वन् स्वनाम मुख्यता सार्थकत्वमनयदित्यर्थान्तरप्रतीतिः । नह्युत्तमौजस स्व- नासि प्रवृत्तिनिमित्तमस्ति, तेनोत्तमोजसोऽथ वृत्तत्वात् काष्णा तु महौजस्त्वं विद्यते इति मुख्यता ॥ १६ ॥

दूरादेव चमूर्भलैः कुमारो हन्ति स स्म याः ।

न पुनः सायुर्गी ताश्च कुमारोहन्ति सस्मयाः ॥ १७ ॥

स कुमार पृथु प्रद्युम्नो वा दूरादेव या सक्षया दपिष्ठाश्चमू सेना हन्ति स जयान ताश्चम्य पुन सायुर्गी कु रणभुव नारोहन्ति स नारुदा, मृतत्वात्पलायनाद्वा ॥ १७ ॥

निपीड्य तरसा तेन मुक्ताः काममनास्थया ।

उपाययुर्विलक्षत्वं विद्विपो न शिलीमुखाः ॥ १८ ॥

तेन कुमारेण तग्मा वलाग्निपीड्य शनास्थया मुक्ता सन्तो विद्विपो विल

क्षत्त ययुर्न शरा । शत्रवो हि तेनोपताप्य भराभावान्मुक्त्वा सन्तो विलक्ष्णा  
विनष्टा । नहि तेषु कस्यचिद्भ्रर , शरास्तु तेनावृष्यावहेलया क्षिप्ता विलक्ष्णा  
लक्ष्णादन्यत्र न जग्मुरपितु शरस्य एव पतिता । व्यतिरेक ॥ १८ ॥

तस्यापदानैः समरे सहसा रोमहर्षिभिः ।

सुरैरशसि व्योमस्यैः सह सारो महर्षिभिः ॥ १९ ॥

तस्य कार्ण्ये सस्यैर्देवमहर्षिभि सम महामुनिभि साक समरे रणे सारो  
वलमशसि स्तुत । कीदृशैस्तदीयैरपदानैस्तृष्टैर्व्यापारै सहसा अप्रतर्कित रोम  
हर्षिभि सरोमाञ्च कण्ठकितै ॥ १९ ॥

सुगन्धयदिशः शुक्लमम्लानि कुसुमं दिवः ।

भूरि तत्रापतत् तस्मादुत्पपात दिवं यशः ॥ २० ॥

तत्र कुमारे दिव पात् भूरि प्रभूत कुसुममपतदधश्यत्, तस्मात् तु प्र  
सुझात् यश श्लोको दिवमुत्पपात धामारोह, वृत्तयशस्यकर्मत्वात् दवैरस्य  
पुष्पवर्षममोर्वात्यर्थं । कीदृश कुसुम दिश काष्ठा सुगन्धयदामोदयत्, शुक्ल  
सितम्, अम्लानि विकसितम् । यशोऽप्याशा सुगन्धयत् व्याभुरदित्यर्थं ।  
शुक्ल स्पूल वा । सुगन्धि सित च यश इत्यापचारिको व्यवहार । अम्लान  
मनष्ट नवम् । परिवृत्तिश्लेषसकरोऽल्लकार ॥ २० ॥

सोढुं तस्य द्विपो नालमपयोधरवा रणम् ।

ऊर्णुनाव यशश्च यामपयोधरवारणम् ॥ २१ ॥

तस्य कार्ण्ये रण मृध रिपव सोढु नाल न समर्था अत एवापगतो  
योधाना भटाना एव सिंहनादो येया तऽप्याधरवा । अतश्च तस्य यशो या  
दिवमूर्णुनाव पिदधे व्याप । कीदृशम् अविद्यमान पयोधरैर्मैर्धर्वारण निवृत्तिर्यं  
स्य तद्रपयोधरधारण, मघपधमुल्लङ्घ्य स्वर्जगामत्यर्थं ॥ २१ ॥

केशप्रचुरलोकस्य पर्यस्कारि विकासिना ।

शेगरेणैव युद्धस्य शिरः कुसुमलक्ष्मणा ॥ २२ ॥

कुसुमलक्ष्मणा कन्दर्पाद्यतारेण प्रसुद्धेन युद्धस्य रणस्य शिरो मस्तर पर्य  
स्कारि भूपितमिनि । कर्मणि लुट् । च्लेधिण । "अपुंउपभ्य करोता भूपणे" -

इति मुडागमः । शिर इव शिरः । कीदृशस्य केशवत् कचवत् प्रचुराः प्रभृता  
लोका योधा यम्य । यद्वा कस्य जलस्येशः पतिः केशोऽध्विस्तद्वत्प्रचुरलोकस्य ।  
कीदृशेन तेन विविधं कसति गच्छति चलातीति विकासी, तेन विकासिना-  
कमार्गविचारिणा । केनेव पर्यस्कारि श्रेयरेखेवोत्तसेनेव, केशैः प्रचुरो बहुलः  
केशेषु वा प्रचुरः सक्तो यो लोकस्तस्य यथा श्रापीडेन शिरः परिभ्रियते । की-  
दृशेन विकासिना प्रफुल्लेन । तथा कुसुमानि लग्न चिह्नं यस्य तेन कुसुमल-  
क्ष्मणा सपुष्पेण नतु पत्रधता ॥ २२ ॥

सादरं युध्यमानापि तेनान्यनरसादरम् ।

सा दरं पृतना निन्ये हीयमाना रसादरम् ॥ २३ ॥

सा पृतना चमूः सादरं सश्रद्धं युध्यमानापि तेन प्रद्युञ्जेन (अरमत्यर्थं)  
दरं भयं निन्ये नीता, अन एव रसाद्रीराख्यात् हीयमाना त्याज्यमाना । की-  
दृशं दरम् अन्येषाममीतानामपि नराणां सादमवसादमनुद्योगं राति ददातीत्य-  
न्यनरसादरम् । पलायने हि सति नराणामनुद्योगो भवति । हीयमानक्रियावि-  
शेषणं वतत् । हीयमानेति कर्मकर्तरि ॥ २३ ॥

इत्यालिङ्गितमालोक्य जयलक्ष्म्या भूपध्वजम् ।

क्रुद्धयेव क्रुधा सद्यः प्रपेदे चेदिभूपतिः ॥ २४ ॥

अथ स विशुपालः क्रुधा सद्यः प्रपेदे आश्रितः । उत्प्रेक्ष्यते—क्रुद्धयेव ।  
किं कृत्येति क्रुधः क्रोधे निमित्तमाह—इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण भूपध्वजं प्रद्युञ्जं  
जयश्रियालिङ्गितं दृष्ट्वा । यदा किल कंचिद्रम्यं पतिं नायिकालिङ्गति तदान्या  
नारी तत्स्पर्धया तमीश्वरं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अहितानभि वाहिन्या स मानी चतुरङ्गया ।

चचाल चलात्कलभसमानीचतुरङ्गया ॥ २५ ॥

स चैवो मानी साभिमानश्चतुरङ्गया सेनया अहितानभि शत्रून्प्रति चचा-  
ल जगाम । कीदृशया चलान्तः कलभसमा श्रनीवास्तुरङ्गा यस्याः, उच्यत्वात्क-  
लिपोत्कदमा चीतयो यस्या इत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्ततधनुर्मावीविस्फारस्फारनिःस्वनैः ।

तूर्यैर्युगत्रयनुभ्यदकूबारानुकारिणी ॥ २६ ॥

सकारनानारकासकायसाददसायका ।

रसाहवा वाहसारनादवाददवादना ॥ २७ ॥ +

लोलासिकालियकुला यमस्येव स्वसा स्वयम् ।

चिकीर्षुरुहसल्लोहवर्मरयामा सहायताम् ॥ २८ ॥

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।

तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥ २९ ॥ (चकलकम्)

तत सा चैद्यसेना गमनारम्भे प्रस्थानप्रस्ताधे रसेन रणभ्रडया अनारता अनिवृत्ता आसीदभूत्, रोपेणाभीयायेत्यर्थ । कथ मत्ता प्रमिन्ना धीरा निर्भया नागा करिणो यत्र तत् मत्तधीरनाग भयनम् । कीदृशी तारनादा उच्चकलकला जना योधा यस्या सा तारनादजना ॥ —तथा युगक्षये कल्पान्ते जुभ्यन् कम्पमानो योऽफूवार सागरस्तमनुकरोति विडम्बयति या सा युगक्षय जुम्बदकूवारानुकारिणी । के ' तूर्यैर्धादित्रै । कीदृशै तना आरुष्टा या धनुर्मान्यश्चापज्यास्तारसा यो विस्फार केङ्कारस्तेन स्फारनि स्त्रनेर्महारवै ॥ —तथा सकारनानारकासकायसाददसायका । करण कार, अरीणा समूह आर, सकाराणि नानाविधानि च यान्याराणि रिपुवृन्दानि तेषा कासो भ्रमण चलन तथा काया देहास्तेषा साददा अघसाददायिन सायका भार्गवा यस्या सा तथोद्गा, यदीया शरा द्विधा गमन काय च खण्डयन्तीत्यर्थ । रसेन रागेण ननु भयन आहवो युद्ध यस्या सा रसाहवा । तथा वाहसाराणा वाहनधेष्टाना हयादीना यो नादो हपितादि स एव वाद इव वादस्त दन्ति खण्डयन्ति घादनानि तूर्याणि यस्या सा वाहसारनादवाददवादना । व्याख्यान्तराणा निरर्थं

सर्वतोभद्र

+	स	का	र	ना	ना	र	का	स
	का	य	सा	द	द	सा	य	का
	र	ना	ह	धा	धा	ह	ना	र
	ना	द	धा	द	द	धा	द	ना

मुरज्जरघ

+	सा	सेना	गम	नार	म्भे
	र	सेना	सीद	नार	ता
	ना	रना	दज	नाम	त्त
	धी	रना	यम	नाम	या

१ 'म्या' स्र पाठ ।

२ 'केन' क ग पाठ ।

त्वाद्नादरोऽस्माकम् । सति हि स्पष्टे व्याख्याने दुष्टव्याख्यानप्रतिपत्तिर्मोहायै-  
व, नच ताः कवेर्विद्यहिताः । सर्वथा वाचयितुं शक्यत्वात् सर्वतोभद्रोऽयं  
न्यासः ॥ —सहायतां चिकीर्षुः कर्तुकामा स्वयं यमस्यैव स्वप्ता यमुनेष । क-  
स्य साहाय्यमिति चेत्, प्रकृतत्वात् यमस्यैव । यमेन किल प्राणिनो घात्याः,  
तत्स्वप्ता च भ्रातृभेदात् तान् प्रन्ती साहायकं कृतवती भवति । किं सेनाया  
यमुनया सारूप्यं येनैव तर्क इत्याह—कीदृशी लोला अस्य एव नीलत्वात् का-  
लियकुलं यस्याः, तथा उल्लसद्भिः स्फुरद्भिल्लोहवर्मभिरायसकवचैः श्यामा कृ-  
प्या । यमुना किल नीलजला कालियाहिकुलवसतिश्च ॥ चकलकमेतत् ॥ २६ ।  
॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

धौतधारासयः प्रष्टाः प्रातिष्ठन्त क्षमाभुजाम् ।

शौर्यानुरागनिकपः सा हि वेलानुजीविनाम् ॥ ३० ॥

पार्थिवानां प्रष्टा अप्रेसराः संमाजितधारं खड्गमुदीर्य प्रातिष्ठन्त युद्धाय  
प्रस्थिताः । यस्मात् संबकानामसौ वेला शौर्यस्यानुरागस्य च निकपः परीक्षा ।  
युद्धसमये हि भृत्यानां पौरुषभेदो लक्ष्यते । यदुक्त्वा “अवाति वायौ नहि तू-  
लराशेगिरेश्च कश्चित्प्रतिभाति भेदः । उपस्थिते विप्लव एव पुंसां सारेतरत्वं  
प्रतिभाव्यतेऽन्तः” इति ॥ ३० ॥

दिवमिच्छन् युधा गन्तुं कोमलामलसंपदम् ।

दधौ दधानोऽसिलतां कोऽमलामलसं पदम् ॥ ३१ ॥

तदा कः पुरुषोऽमलां धौतामसिलतां खड्गवर्णां दधानोऽलसं मन्दं पदं क-  
मं दधौ न्यधित, सर्व एव रयेण रणभुवं प्रावित्तदित्यर्थः । यतो युधा युद्धेन  
दिवं स्वर्गं गन्तुमिच्छन् यियासुः । कीदृशीं धाम्, कोमला सच्छाया उपभोग-  
योग्या अमला निर्मला दुःखवर्जिता सपत् समृद्धियत्र तां कोमलामलसंपदम्  
॥ ३१ ॥

कृतोरुवेगं युगपद् व्यजिगीपन्त सैनिकाः ।

विपक्षं बाहुपरिघैर्जङ्घाभिरितरेतरम् ॥ ३२ ॥

सुमटाः समकालं द्रयं व्यजिगीपन्त विजिग्यिरे । “विपराभ्यां जेः” ।  
किमित्याह—भुजायुधैरिति परस्परं तु जङ्घाभिः स्ववर्गानपि हि ते अप्तिमस्कन्धं

प्रविशन्तोऽतिशिशयिषन्ते । कीदृश विपक्षम्, इत उर्महान् वेगो यस्य येन वा,  
इतरेतर तु इत ऊर्वोर्वेगा येन त कृतोरुवेगम् ॥ ३२ ॥

वाहनाजनि मानासे साराजावनमा ततः ।

मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥ ३३ ॥

ततोऽनन्तर तस्मिन् साराजातुत्कृष्णयुद्ध वाहना वाहिनी अनमा अप्रह्ला  
अजनि जाता, दुर्जया समपद्यत । कीदृश साराजा मानमहकारमस्यति नाश  
यतीति मानास परस्य दर्पक्षेत्रि । तथा मत्ता दपिता सारगा उत्कृष्टगामिनो  
राजेभा नृपकरिणो यत्र । यद्दिवा मत्ताना बल गच्छन्त्याक्रामन्ति राजेभा  
यत्रति योज्यम् । कथमजनि भारिण सनाहादिभारयुक्तस्य ईहावत समरकर्म  
व्यापृतस्य जनस्य भटलोकस्य ध्वनि इत गृह्णीतागच्छतेत्यादिको यत्र तत्  
भारीहावज्जनध्वनि । येषा त्वाजिशब्द स्त्रियामत्र धर्तते तेषामेव योजना । तस्या  
साराजौ मत्तसारगा यो राजेभस्तत्र वाहना अजनि तद्विषय वाहन जातम्,  
परवलमहेभा प्रेरिता इत्यर्थ । कीदृशे राजेभे मानासे दर्पनाशक । अत्रैव मा  
तिलोम्येनाथान्तरम् ॥ ३३ ॥

निध्वनज्वहारीभा भेजे रागरसात्तमः ।

ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥ ३४ ॥

सा सेनानीभिर्नी रागरसात् ठेपानुबन्धात् तमो भेजे अन्धकारमाप, को  
धावेशान किंचिदप्यक्षतेत्यर्थ । कीदृशी निध्वनतो गर्जन्तो ज्वहारिणो वेग  
गामिन इभा द्विषा यत्र । तथा ततो विस्तीर्णो मानयज दूरसमुत्थ शारा  
(यो?सा) धनिर्यत्र । तथा मानिजनस्य वीरलाभस्यादवो युद्ध यत्र सा मा  
निजनाहवा ॥ ३४ ॥

अभग्रवृत्ताः प्रसभाटाकृष्टा यौवनोद्धतैः ।

चक्रन्दुरुच्चकैर्मुष्टिप्राप्तमध्या धनुर्लताः ॥ ३५ ॥

धनुर्लता चापरत्त्य उर्ध्वस्तार चक्रन्दु चुङ्कु, यता यौवनोद्धतैः प्रम  
भाडलनाहृष्टा आस्फलिता अभग्रा अशुद्धिता वृत्ता आकर्षणशक्तभिभूता, तथा  
मुष्टिना प्राप्तमवण्म्य मध्य यामा ता मुष्टिप्राप्तमध्या । अथगात्रि -या मुष्टिप्रा  
प्तमध्या दृशादयन्ता युवमिर्बलादारण कथानादृष्य हता मन्य उर्ध्वं प्र

न्दन्ते, यतोऽभ्यवृत्ता अतएवचारित्राः । 'कदि कदि आह्वाने रोदने चे' त्यस्य चक्रन्दुरिति रूपम् । अपरस्त्वात्मनेपदी ॥ ३५ ॥

करेणुः प्रास्थितानेको रेणुर्घण्टाः सहस्रशः ।

करेऽणुः शीकरो जज्ञे रेणुस्तेन शमं ययौ ॥ ३६ ॥

अनेको बहुसंख्यः करेणुर्हास्तिकं प्रास्थित, अतश्च सहस्रशो घण्टाः रेणुर्कणन् । तथा करे पुष्करेऽणुः सूक्ष्मपरिमाणः शीकरो यमधुर्जज्ञे उदपादि, तेन शीकरेण रेणुर्धूलिः शमं ययौ जगाम ॥ ३६ ॥

धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरगैरपि द्विपैः ।

सरोपसंभ्रमैर्वभ्रे रौद्र एव रणे रसः ॥ ३७ ॥

द्विपैर्द्विरदैः धृतप्रत्यग्रशृङ्गाररसरगैरपि समरे रौद्र एव रसो वभ्रे धृतः । अपिर्विरोधे । यैः किल नचशृङ्गाररसेन राग उद्यते ते कथं रौद्ररसं विभ्युः, तयोर्वैलक्षण्यात् । अनुरक्तयोर्हि पुंतायोर्मिनोहरवेशो रतिप्रकृतिः शृङ्गारः, क्रोधप्रकृतिस्तु रौद्रः । अविरोधस्तु शृङ्गारशब्दस्य गैरिकादिरागवाचकत्वात् । धृतः प्रत्यग्रः शृङ्गाररसरगो गैरिकादिद्रव्यजनं यैः । रोपेण संभ्रमो रोपसंभ्रमः सह तेन वर्तन्ते इति सरोपसंभ्रमास्तैः क्रोधध्यातैः ॥ ३७ ॥

न तस्थौ भर्तृतः प्राप्तमानसंप्रतिपत्तिषु ।

रणैकसर्गेषु भयं मानसं प्रति पत्तिषु ॥ ३८ ॥

पत्तिषु पदातिषु मानसं प्रति मनःसु भयं आसौ न तस्थौ नासीत्, यतो भर्तृतः प्रभोः सकाशात् प्राप्तो मानः पूजा तथा संप्रतिपत्तिः प्रसादो नामचिह्नादिको यैस्तेषु प्राप्तमानसंप्रतिपत्तिषु, तथा रणे एकः सर्ग उत्साहो येषां तेषु । यथैवाविधः स कथं प्रस्येत् ॥ ३८ ॥

वाणाहिपूर्णतूणीरकोटरैर्धन्विशास्त्रिभिः ।

गोधाश्लिष्टभुजाशाखैरभूद्गीमा बलाटवी ॥ ३९ ॥

असौ बलाटवी सैन्यारण्यानी धन्विशास्त्रिभिर्धानुष्कवृद्धैर्भोमाभूत् भयदाजनि । कौटशैवाणैरेवाहिभिः पूर्णाः तूणीरास्तूणाः एव कोटराः कुहराणि येषां तैः, तथा गोधाभिस्तलैर्वाहुधैराश्लिष्टा वेष्टिता भुजा एव शाखा येषां तैः । अटव्य-



पि सायकसदृशसर्पसंपूर्णतूणनिभकोटरैर्गोधाश्लिष्टमुजानिभलतेर्वृक्षैर्भामा भवति ।  
अत्र गोधा प्राणिविशेषः ॥ ३६ ॥

नानाजाववजानाना सा जनौघघनौजसा ।

परानिहाहानिराप तान्वियाततयान्विता ॥ ४० ॥

सा चैयसेना इहास्या नानाजौ नानाविधाया युधि तान् परानरीन् वृष्णी  
न् आप आससाद । कीदृशी जनौघस्य बलवृन्दस्य घन बहु यदोजस्तेनावजा  
नाना अवशा दुर्व (न्ती ? ती) । यदिव आंजसा अघजानाना जनौघघनंति  
व्याख्येयम् । “अकर्मकादि” ति नह । तथा अहानिरनाशा वियाततया अम-  
तिभया अन्विता अनुगता । प्रतिलोमानुलोमपादोऽयम् ॥ ४० ॥

विपमं सर्वतो भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभिः ।

श्लोकैरिव महाकाव्यं व्यूहैस्तदभवद्दलम् ॥ ४१ ॥

तदुच्येवंल व्यूहै रचनादिभि सर्वतो विपम दुष्प्रवेशमभूत् । कैस्तेव्यूहे  
भद्रचक्रगोमूत्रिकादिभि । कैरिव किमित्याह-सर्वतोभद्रचक्रगोमूत्रिकामुरजप  
ङ्गसलहलादिभिर्दुष्करश्लोकैर्यथा महाकाव्य विपम दुर्वंध भवति । यत्र सर्वे  
रसालकारा सर्वाणि च काव्यस्थानानि चतुर्वर्गवन्धाश्च क्रियन्ते तन्महाकाव्य  
शिशुपालवधादिकम् ॥ ४१ ॥

संहत्या सत्त्वतां चैद्यं प्रति भास्वरसेनया ।

वबले योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा स्वरसेन या ॥ ४२ ॥

अथ सत्त्वता यदुना सहत्या वृन्देन चैद्यं प्रति शिशुपालमभि वबले च  
लित परिवृत्तम् । कीदृश्या भास्वरसेनया दीप्रवाहिन्या । या च स्वरसेना  
त्मधीर्यैशैद्यं योद्धुमुत्पन्नप्रतिभा सजानघाष्पां नतु परंपरेणया । सात्त्वतामिति  
केचित्पेठु तदयुक्तम् । एय हि सात्त्वतैरिति भाग्यम् ॥ ४२ ॥

विस्तीर्णमायामवती लोललोकनिरन्तरा ।

नरेन्द्रमार्गं रथ्येव पपात द्विपतां यलम् ॥ ४३ ॥

चारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा ।

कारितारिवधा सेना नासेधा वरितारिका ॥ ४४ ॥

सा सेना यदुवाहिनी द्विपतां वलं रिपुसैन्यं पपात प्रविवेश । केवलं राजमार्गं यथा रथ्या विशति । नगररथ्यानां हि राजमार्गे समागमः । कीदृक् वलं तं वा विस्तीर्णमसंकटम् । कीदृशी सेना रथ्या वा आपामवती द्राघीयसी, तथा लोलैराकुलैर्लोकैर्निरन्तरा नीरन्ध्रा, तथा धारणागगभीरा करिनगदुर्विगाहा, सारा उत्कृष्टा यलवती, अभीगानामप्राप्तभयानां गणानां वृन्दानामारवो जयध्वनिर्यस्यां सा अभीगगणारवा । भियं गच्छन्तीति भीगाः ततोऽन्येऽभीगाः । तथा कारितोऽरिवधः शत्रुजयो यया सा कारितारिवधा । स्वार्थे णिच् । यथा रामो राज्यमकारयत् । अविद्यमान आसेधो बाधा यस्याः सा अनासेधा निरातङ्का । केचिन्तु आसेधं प्रवेशमाहुः । धारणागगभीरत्वादरीणामनासेधा दुष्प्रवेशेत्यर्थः । तथा वरिताः प्रार्थिताः 'मया सह युध्यध्वम्' इत्यमरयो विपत्ता यया सा वरितारिका । वर ईप्सायाम् । प्रतिलोमानुलोमपादोऽयम् ॥४३॥४४॥

अधिनागं प्रजविनो विकसत्पिञ्जुचारवः ।

पेतुर्वहिणदेशीयाः शङ्खवः प्राणहारिणः ॥ ४५ ॥

शङ्खवः कुन्ता अधिनागं द्विपेषु पेतुरधश्यन् । कीदृशाः प्राणहारिणोऽसुमुपः, प्रजविनो वेगगामिनः, यतो विकसता प्रसरता पिञ्जुन पक्षभारेण चारवो रम्याः, अत एव वहिणदेशीया मयूरकल्पाः । वहिणाः किलाधिनागं सपेषु स्यदेन पतन्ति, विकसत्पिञ्जुचारवश्च, प्राणहारिणो नागानामेव । वहिणशब्दे "फलवद्वाभ्यामित्त्व" ॥ ४५ ॥

प्रवृत्ते विलसद्धानं साधनेऽप्यविषादिभिः ।

ववृषे विकसद्धानं युधमाप्य विषाणिभिः ॥ ४६ ॥

दन्तिभियुंघमाप्य रणमासाद्य दानं ववृषे मदो वृष्टः । कीदृशैः साधने सैन्ये प्रवृत्तेऽपि युध्यमानेऽपि अविषादिभिरभीतैः । कथं प्रवृत्ते विलसन् विलासान्विनो ध्यानो जयारवो यत्र तद्विलसद्धानं सशब्दमित्यर्थः । कीदृक् दानं विकसत् वृष्टिं गच्छत् । अन्येऽपि वीराः साधने साटोपं प्रवृत्तेऽपि अविषा युधमाप्य दानं धद्दु वितरन्ति । गोमूत्रपातसारूप्याद्गोमूत्रिकावन्धोऽयम् ॥ ४६ ॥

पुरः प्रयुक्तैर्युद्धं तद्वलितैर्लब्धशुद्धिभिः ।

आलापैरिव गान्धर्वमदीप्यत पदातिभिः ॥ ४७ ॥

तद्युद्धं रणं पदातिभिः पत्तिभिरदीप्यत शुशुभे । कीदृशैः पुरोऽग्रतः प्रयु-  
क्लैः स्थापितैर्वलितैर्भ्रान्तैर्मण्डलप्रचारिभिः, लम्घशुद्धिभिरुपधापरीक्षितैः, कातर-  
स्वादिदोषरहितैरित्यर्थः । आलापैरिव गान्धर्वे, यथा आलापैः स्वरात्मिभि-  
र्गान्धर्वे गेयं शोभते, तैरपि पुरःप्रयुक्तरादां कृतैर्वलितैरावृत्तैः, स्वराणामावृत्त्या  
लम्घशुद्धिभिर्निर्दोषैरदिकृतैः ॥ ४७ ॥

केनचित् स्वामिनान्येषां मण्डलाग्रानवद्यता ।

प्रापे कीर्तिप्लुतमहीमण्डलाग्रानवद्यता ॥ ४७ ॥

अन्येन सुभटेन स्वामिना निजनिर्हिशेनान्येषां परेषां मण्डलाग्रान् कृपा-  
णान् अवद्यता छिन्दता अनवद्यता प्रापे अगर्ह्यन्त्वं लेभे, साधुवादः प्राप्तः । की-  
दृशी सा कीर्त्या प्लुतं यशसा व्याप्तं महीमण्डलाग्रं भूवल्लयपृष्ठं यथा सा की-  
र्तिप्लुतमहीमण्डलाग्रा ॥ ५८ ॥

ह'तुं विद्विपतस्तीक्ष्णः सममेव सुसंहतेः ।

परिवारात् पृथक् चक्रे खड्ग आत्मा च केनचित् ॥ ४९ ॥

केनचिर्हीरेणारीन् निरसितुं परिवारात् कोशात् परिच्छदाच्च' खड्ग आत्मा  
च युगपदेव पृथक् चक्रे पृथक् कृतः । वृन्दाग्निर्वीयासिमाकृष्य कश्चित् मपलान-  
नक्षणीदित्यर्थः । कीदृक् खड्ग आत्मा च, तीक्ष्णः शितः पौरुषान्वितश्च । की-  
दृशात् परिवारात् सुसंहतेर्दुर्भेदात् । घनत्वमेकयोगक्षेमता च संहतिः ॥ ४९ ॥

अन्येन विदधेऽरीणामतिमात्राविलासिना ।

उद्गूर्णेन चमूस्तूर्णं मतिमात्रा विलासिना ॥ ५० ॥

अन्येन विलासिना युद्धविलामान्वितेन अरीणामरार्तीनां चमू सेना उद्गू-  
र्णेनाद्यतेनासिना कौन्तेयकेण तूर्णं क्षिप्रमतिमात्राविला विदधे, अतिमात्रं नितरा-  
माविला कलुषा भयाकुला अकारि । कीदृशी मात्रामल्पत्वमतिक्रान्ता अतिमा-  
त्रा सुविम्नीर्णा । यद्विवा तेन मतिमात्रा मतेयुद्धेर्मात्रा जनन्या प्राप्तेनेत्यर्थः  
॥ ५० ॥

सहस्रपूरणः कश्चिल्लूनमूर्धासिना द्विपः ।

तदोर्ध्वं एव कायन्धीमभजन्नर्तनक्रियाम् ॥ ५१ ॥

कश्चिद्भट ऊर्ध्वं एव कावन्धो नर्तनक्रियाममजत् कवन्धवन्नर्तत्यर्थः । यतः  
पद्मेन कृत्तरिपूतमाहः, अत एव सहस्राणि पूर्यन्ते आप्यायन्ते समाश्वस्यन्ते-  
ऽनेनेति सहस्रपूरणः । यदा शत्रून् हत्वा बबल्ल तदा स्ववर्गा जह्युः । क-  
वन्धोऽपि द्विषः संवन्धिनासिना लूतमूर्धा सन्नूर्ध्वं एव नृत्यति, सोऽपि स-  
हस्रपूरणः । सहस्रे हि हते कवन्ध उत्तिष्ठतीति वार्ता ॥ ५१ ॥

शस्त्रवणमयश्रीमदलंकरणभूपितः ।

ददृशेऽन्यो रावणवदलङ्करणभूपितः ॥ ५२ ॥

अपरो रावण इय ददृशे बुबुधे भीरणत्वात् । कीदृशः शस्त्रवणमयैः श्री-  
मद्विरलंकरणभूपितोऽलंकृतः । रावणाद्यातिरेकमाह—अलङ्कायां रणभुवि उपि-  
तोऽवस्थितः । तस्य तु लङ्का समरावतिरासीत् ॥ ५२ ॥

द्विपद्विशसनच्छेदनिरस्तोरुयुगांऽपरः ।

सिक्तश्चास्त्रैरुभयथा बभूवारुणविग्रहः ॥ ५३ ॥

अन्यो भट उभयथा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामरणविग्रहोऽभूत्, अनूरुनिभेदो  
लोहिताङ्गश्चासीदित्यर्थः । यतो द्विपद्विशसनच्छेदेन रिपुकर्वाललवनेन निरस्त-  
मूरुयुगां यस्य, अतश्चारुणस्येव विग्रहो यस्येति अरुणविग्रहः । ऊरुच्छेदाच्चास्त्रै-  
रुग्मिः सिक्त उल्लितोऽतश्चारुणो लोहितो विग्रहो यस्य सोऽरुणविग्रहः ॥५३॥

भीमतामपरोऽम्भोधिसमेऽधित महाहवे ।

दाक्षे कोपः शिवस्येव समेधितमहा हवे ॥ ५४ ॥

अपरोऽन्यो भटस्तसिग्रममोधिसमे सागरसदृशे महाहवे वृहद्रणे भीमता-  
मधित घोरत्वं दधे । क क इय, दाक्षे हवे दत्तयज्ञेऽन्धितुल्ये भगवतः शिवस्ये-  
व ईश्वरस्य यथा कोपो भीमत्वं दधो, रौद्रो हि क्रोधोऽन्युग्रः । कीदृशः को-  
पोऽपरो वा समेधितं वर्धितं महस्तेजो यस्य येन वा स समेधितमहाः ॥ ५४ ॥

दन्तैश्चिच्छिदिरे कोपात् प्रतिपन्नं गजा इव ।

परनिस्त्रिंशनिर्लूनकरचालाः पदातयः ॥ ५५ ॥

पत्तयः प्रतिपन्नं क्रोधादन्तैर्दशनैश्चिच्छिदिरे अर्च्येत्सुः । यतः परनिस्त्रिंश-  
निर्लूनकरचालाः रिपुतपाणकृत्तकान्तेयकाः गजा इव, परस्त्रिंशद्विहस्तपुच्छा  
यथा करिणः कोपादरि दन्तैर्विपाणैरिच्छन्ति ॥ ५५ ॥

रणे रभसनिर्भिन्नाद्विपपाटविकासिनि ।

न तत्र गतभीः कश्चिद्विपपाट विकासिनि ॥ ५६ ॥

तत्र रणे समीके विकासिनि प्रसूते परां भुवं प्राप्ते न कश्चिदपि विपपाट पलायांचक्रे, यतो गतभीर्निर्भयः, विकासित्वाच्च निःसरणं प्राप्तम् । कादृशे रभसेनौत्सुक्येन निर्भिन्नद्विपा हतकुञ्जराः पाटविकानां चतुराणामसयः खडा यत्र । पाटवं विद्यते येषां ते पाटविकाः । रभसेन निर्भिन्नानां द्विपानां पाटविकां पाटवमस्यति क्षिपतीति केचित् ॥ ५६ ॥

यावन्न सत्कृतैर्भर्तुः स्नेहानृण्यं यियासुभिः ।

अमर्पादितरैस्तावत् तत्यजे युधि जीवितम् ॥ ५७ ॥

सत्कृतैः पूजितैर्लब्धप्रसादैरत एव प्रभोः स्नेहस्यानृण्यमस्तेयत्वं जिगमिषु-  
भिर्यावत् समिति जीवितं न तत्यजे प्राणा नामुच्यन्त तावदेवेतरैरसत्कृतैरम-  
र्पात् कौधात् तनुस्त्यक्त्वा, पूर्वं ते मृता इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अथ कस्मात्ते जीवितं जहतीत्याह—

अयशोभिदुरा लोके कोपधा मरणादृते ।

अयशोभिदुरालोके कोपधामरणादृते ॥ ५८ ॥

एवंविधे लोके जने मरणात् प्राणत्यागादृते तद्वर्जं का अन्या अयशोभि-  
दुरा अकीर्तिनाशिनी उपधा उपायः, मरणेनैव यशोऽस्यास्तीत्यर्थः । अयेनानु-  
कूलेन दैवेन शोभते इत्ययशोभी, दुःखेनालोक्यते इति दुरालोकः, तेजस्वित्या-  
त् दुर्दर्शः । ततः कर्मधारयः । सत्कृतानामेतेन मरणे युक्त्यमुक्तम्, यदि द्वि-  
पलायैरंस्तदयशो भवेत् । अन्यच्च कोपस्य धामनि स्थाने, असत्कृतो द्वि बुषितो  
भवति । रणादृते युञ्जोयते । पूर्ववत्कर्मधारयः । कोपस्य धाम यत्रणं तत्रादृ-  
ते इति वा योज्यम् । एतेनाप्यसत्कृतानां मरणे युक्त्यमुक्तम् । यदि द्वि ते-  
रणं प्राप्य सत्कृता अपि मुक्ता अपि जीवितं रक्षेयुन्तन्न किञ्चित् तैः कृतं म्या-  
त् । अर्धद्वयसादृश्यात् समुद्रसदृशत्वेन समुद्रप्रमकमिदम्

स्वलन्ती न कश्चित् तैक्षयाद्भ्यग्रफलशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैलौहजा न शरीरजा ॥ ५९ ॥

शास्त्रिकैः शक्तिप्रहरणैर्लोहजा अयोमयी शक्तिरायुधविशेषोऽमोचि अभ्यमि-  
त्रं क्षिप्ता, ननु शरीरजा देहोत्था सामर्थ्याख्या । कीदृशी सा लोहजा तावत्  
तैक्षण्यात् शितत्वात् न क्वचित् स्वलन्ती अप्रतिहता, अभ्यप्रेणाप्रवर्तिना फलेन  
शल्येन शलत्वाशु गच्छतीत्यभ्यप्रफलशालिनी । इतराप्यभ्यप्रेणादूरवर्तिना फ-  
लेन लाभेन शालिनी श्लाघमाना वैक्षण्यात् तेजस्वित्याद्य क्वचित् स्वलन्ती ।  
तुल्यार्थाः “उपकल्टाभ्यर्णसनीडसविधनिकटासन्नाः । अभ्यग्रसमीपाभ्याशसव-  
कान्तिकसदेशश्च” ॥ ५६ ॥

आपदि व्यापृतनया रूपा युयुधिरे नृपाः ।

आप दिव्या पृतनया विस्मयं जनता तथा ॥ ६० ॥

राजानो रोपेण युयुधिरे । कीदृशाः आपदि व्यसने व्यापृतनया योजित-  
धनुर्वेदनीतयोऽत्यङ्गमर्यादा वा, अत एव तथा पृतनया सेतया दिव्या जनता  
देवमुनिविद्याधरादिका विस्रयमाप विसिस्रिये, त्रितीयमाणा जाता । चित्रं  
मरणकालेऽपि समयान्न चलन्तीति ॥ ६० ॥

स्वगुणैरा फलप्राप्तेराकृष्य गणिका इव ।

कामुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सहसामुचन् ॥ ६१ ॥

त्रिणता धनूपि नालीकान् सायकानमुचन् चिदिपिरे सहसां र्कंगिति । किं  
कृत्या स्वगुणैर्निजज्याभिः आ फलप्राप्तेः फलिकां यावदाकृष्य । काः कानिव ग-  
णिकाः कामुकानिव, यथा वेश्याः स्वगुणैः रूपलावण्यमाधुर्यादिभिः आ फलप्रा-  
प्तेः आ धनलाभात् नालीकान्मुग्धकामुकान् सहसाकृष्य स्वीकृत्यानन्तरं मुञ्चन्ति  
त्यजन्ति । त्रिषु मध्येऽष्टन्योश्च नताः कुटिलास्त्रिणताः । “पूवपदात्संज्ञायामग”-  
इति ण्यम् ॥ ६१ ॥

वाजिनः शत्रुसैन्यस्य समारब्धनवाजिनः ।

वाजिनश्च शरा मध्यमविशन् द्रुतवाजिनः ॥ ६२ ॥

शत्रुसैन्यस्य विपक्षानीकस्य मध्यमन्तरे वाजिनो घोटका अविशन्नविज्ञन्त ।  
कीदृशस्य समारब्धनवाजिनः प्रस्तुतापूर्वसमरस्य, तथा शराश्च बाणा अपि श-  
त्रुसैन्यस्य मध्यमविशन् । कीदृशाः वाजाः पक्षा विद्यन्ते येषां ते वाजिनः, तथा

द्वृतं क्षिप्रं घञन्ति यान्तीति द्रुतवाजिनः, आशुगा द्वयेऽपि ॥ ६२ ॥

पुरस्कृत्य फलं प्राप्तेः सत्पक्षाश्रयशालिभिः ।

कृतपुङ्खतया लेभे लक्ष्मप्याशु मार्गणैः ॥ ६३ ॥

मार्गणैः शरराशु मङ्गु लक्ष्मपि लेभे शरव्यमपि प्रापि । द्रुतः कृतपुङ्ख-  
तया सपुङ्खत्वेन, नहि पुङ्खहीनस्य गतिः । पुङ्ख उपरिभयो भागः । अपिः प्रती-  
यमानार्थान्तरत्वेन विसये । कीदृशैस्ते. फलं शल्यं पुरस्कृत्याग्नेकृत्य प्राप्तैरुपल-  
क्षं गतैः, तथा सद्भिः पक्षैः शोभनैर्वाजैराश्रयणमाश्रयः तेन शलन्त्याशु गच्छ-  
न्ति ये<sup>१</sup> तैः सत्पक्षाश्रयशालिभिः । येऽपि मार्गणा याचकाः कृतपुङ्खाश्चतुरास्ते  
लक्ष्मप्याशु लभन्ते किं पुनरुनम् । शतसहस्रं लक्षम् । तेऽपि फलं धनं पुर-  
स्कृत्य संघाय प्राप्ताः । तथा सन्तः पक्षा सहाया यस्य तथाविधो य आश्रय  
स्तेन शालिनः श्लाघमानाः । आश्रीयत इत्याश्रयोऽनुप्रादकः । यावदि सत्पक्षा-  
श्रयो नास्ति तावत्कथं प्रभूते लभ्यते ॥ ६३ ॥

रक्तस्रुतिं जपासूनसमरागामिपुव्यधात् ।

कश्चित् पुरः सपत्नेषु समरागामिषु व्यधात् ॥ ६४ ॥

कश्चिद्भट्टोऽप्रवर्तिषु रिपुषु रक्तस्रुतिं रधिरधारा व्यधात् चक्रे । द्रुतः इषु-  
व्यधाच्छ्रुताडनात् । कीदृशो जपासूनसमरागां जपाप्यकुसुमसदृशरागाम् । की-  
दृशेषु सपत्नेषु समरागामिषु रणागतेषु ॥ ६४ ॥

रयेण रणकाम्यन्तौ दूरादुपगताविभौ ।

गतासुरन्तरा दन्ती वरएडक इवाभवत् ॥ ६५ ॥

इमावन्तरा द्विषयोर्मध्ये गतासुः संस्थितौ दन्ती वरएडक इवाभवत्, वर-  
एडकतुल्योऽभवत् । क्रीडायुद्धे हस्तिना रोधकं काष्ठादिदृष्टं वरएडकः । रोध-  
कः समपद्यतेत्यर्थः । कीदृशाविभौ रयेण स्यदेन दूरादुपगतां प्राप्तां, यतो रण-  
काम्यन्तौ युयुत्सु । रणमिच्छन्तौ रणकाम्यन्तौ । “काम्यञ्च” इमाविति “अ-  
न्तरान्तरेण (योगे ? युद्धे)” इति द्वितीया । पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टयोरेवान्तरायुक्तयो-  
र्द्वितीयेति न सर्वमतम् ॥ ६५ ॥

भूरिभिर्भारिभिर्भौरा भूभारैरभिरेभिरे ।

भेरीरेभिभिरभ्रभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥ ६६ ॥

इमा द्विषा इमै प्रतिद्विषेरभिरेभिरे इडोकिरे संजग्मिरे । अमिपूर्वस्य  
रभे सघा'तार्थत्वात् । कौटशै भूरिभिर्वहुभि , भारिभि कङ्कटपताकादिभार-  
युक्ते , अत एव भूभारेभूमेभारभूतै भेरीरेभिभिर्दुन्दुभिनिर्घोषै । भेरीवद्रेभन्ते  
इति श्रुत्वा । अत्राभैर्घनकालै , अमीरभिर्निर्भये । इमा कौटशा भिय कम्प  
रान्ति ददतीति भीरा भयप्रदा । अनुप्रासोऽलकार ॥ ६६ ॥

निशितासिलतालूनैस्तथा हस्तैर्न दन्तिनः ।

युध्यमाना यथा दन्तैर्भङ्गैरापुर्विहस्तताम् ॥ ६७ ॥

हस्तिनो युध्यमाना भङ्गेश्चूर्णितेर्दन्तर्यथा विहस्ततामापुर्वेभिरे, न तथा  
तीक्ष्णसङ्गमलोष्टैर्हस्ते करे । हस्ते किल कृत्तमुप्यतो विहस्तत्व युक्तं नतु  
दन्तै , तर्हि निर्दन्तत्व युक्तम् । कथं तर्ह्येवमिति चेत्, विहस्तशब्दस्य निष्प  
त्तिपत्त्यर्थत्वात् । विहस्तता क्रिकर्तन्यतामूदत्व प्रापुरित्यर्थः । दन्तप्रहरणत्वात्ते  
षाम् ॥ ६७ ॥

निपीडनादिव मिथो दानतोयमनारतम् ।

वपुषामदयापातादिभानामभितोऽगलत् ॥ ६८ ॥

इभाना मद्याम्बु निर्भर सर्वतोऽगलत् सुस्त्राय, गानाशामदयापातात् निर्धृ  
णपरिणामात् । उत्प्रेक्ष्यते—मिथोऽन्योम्य निपीडनादिव, यत् किल वस्त्रादि  
यलयात्रिपीड्यते ततोऽम्बु गलति । सयोगाक्षराणामभावादसयोगोऽयम् । “ह-  
लोऽनन्तरा सयोग ” ॥ ६८ ॥

रणाङ्गन सर इव भ्रावितं मदवारिभिः ।

गजः पृथुकराकृष्टशतपत्रमलोडयत् ॥ ६९ ॥

द्विष समराजिरमलोडयत् विलुलीचकार । कौटश दानाम्बुभि भ्रावित  
पूर्णम्, तथा पृथुकरेणाकृष्टाणि शत पत्राणि घोरणानि यत्र । किमिव सर इव,  
यथा गजस्तोयभ्रावित स्थूलदस्तादृशशतपत्र सरो विलोडयति । शनपत्र पत्र-  
म् ॥ ६९ ॥



शरत्क्षते गजे भृङ्गैः सुविषादिनिषादिनि ।

रुतव्याजेन रुदितं तत्रासीदतिसीदति ॥ ७० ॥

तत्र रणे सायकाहते हस्तिनि सति अलिभिर्गुणितव्याजेन रुदितमासीत्  
अरोदि । सुष्ठु विषादी खिन्नो निषादी यन्ता यत्र तस्मिन् सुविषादिनिषादि  
नि । यदि वा विषादी चासौ निषादी सह तेन वर्तते तस्मिन् । यतोऽतिसीदति  
शरत्क्षतत्वात् प्रासावसादेऽतो क्षायते आश्रयाभावात् भृङ्गा रोदन्तीति ॥ ७० ॥

अन्तकस्य पृथौ तत्र शयनीय इवाहवे ।

दशनव्यसनादीयुर्मत्कुणत्वं मतङ्गजाः ॥ ७१ ॥

तत्राहवे सगरे मतङ्गजा दशनव्यसनाद्विषाणविनाशात् मत्कुणत्वमीयुर्ज  
गु । निर्दन्तो दन्ती मत्कुण । दशनव्यसनग्रहण तु मत्कुणस्य रूपनिरूपणार्थ  
श्लेषार्थ च । कीदृशे आहवे पृथौ विस्तीर्णे, तथान्तकस्य शयनीय इव भीषण  
त्वान्मृत्युतल्पतुल्ये । अथच मत्कुणत्व क्षुद्रजन्तुविशेषरूपत्व प्राप्तिरित्युक्तम् ।  
शयनीये किल दशनव्यसनादसृक्पानगर्धान्मत्कुणा आयान्ति ॥ ७१ ॥

अभीकमतिकेनेद्रे भीतानन्दस्य नाशने ।

कनत्सकामसेनाके मन्दकामकमस्यति ॥ अर्धभ्रमः ॥ ७२ ॥

दधतोऽपि रणे भीममभीक्ष्ण भावमासुरम् ।

हताः परैरभिमुखाः सुरभूयमुपाययुः ॥ ७३ ॥

तत्र रणे परैः समुपा हता सुरभूयमुपाययुर्देवत्व प्रापु । कीदृशाः भीम  
घोर भाव रौद्ररूपमासुरमप्यभीक्ष्ण दधत । अपि विरोध । ये क्लिमासुर भाव  
मसुरत्व विधत्ति ते कथं देवत्व प्रापु । कीदृशे रणे अभीकमतिकेन निर्भयचि  
त्तेन भटलोकनेद्रे दीप्ते भासिते, तथा भीतानामानन्दस्य ग्रहणस्य नाशने क्षप  
के । रणे दृष्ट्वा कातरा मुह्यन्ति । कनन्ती ददीप्यमाना कान्तियुक्ता सकामा

\* अर्धभ्रम

अ	मी	क	म	ति	क	न	इ
मी	ता	न	न्	म्य	ना	श	न
क	न	त्स	का	म	स	ना	क
म	न्द	का	म	क	म	स्य	ति

सप्रद्युम्ना संपन्ननोरथा या सेना चमूर्यत्र तस्मिन् कन्तसकामसेनाके । मन्दः  
स्वल्पः काम इच्छामिलापो यस्य तं मन्दकामकं हीनचित्तमसास्विकमस्यति क्षि-  
पमाणे । अर्धभ्रमणादर्धभ्रमोऽयं नतु सर्वतोभद्रः स हि सर्वतो भ्राम्यति  
॥ ७२ ॥ ७३ ॥

येनाङ्गमूहे व्रणवत् सरुचा परतोमरैः ।

समत्वं स ययौ खड्गतसरुचापरतोऽमरैः ॥ ४७ ॥

येन वीरेण सरुचा कान्तिमता परतोमरैः शत्रुशरैर्व्रणवत् क्षतिमदङ्गमूहे  
धृतं, सोऽमरैर्देवैः समत्वं साम्यं ययौ प्राप, अतिपौरुषात्कान्तिमत्त्वाच्च देयनि-  
भ एवासावित्यर्थः । खड्गतसरुचासिमुष्टौ तथा चापे धनुषि रतः सक्तो बहुप्रह-  
रण इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

निपातितसुहृत्स्वामिपितृव्यभ्रातृमातुलम् ।

पाणिनीयमिवालोचि धीरैस्तत् समराजिरम् ॥ ७५ ॥

तद्गणाङ्गनं धीरैः सुमदैरेवालोचि द्रष्टुं शकितं नतु कातरैः, यतो निपा-  
तिता हताः सुहृदः स्वामिनः पितृव्या भ्रातरो मातुलाश्च यत्र तत्तथोक्तम् ।  
उपलक्षणं चैतत् पितृपितामहजामात्रादीनामपि निपातितत्वात्, अतश्च रौद्र-  
गदर्शनं घाटाणामेवोपपद्यते । किमिवालोचि पाणिनीयमिवाष्टकमिव । व्याकर-  
णं हि धीरा एवालोचयन्ति नतु सुकुमारमतयः । तत्रापि सुहृदादयो निपाति-  
ताः साधुत्वाभ्युपगमाय स्वरूपेणोच्चारिताः । तद्यथा “सुहृद्दुर्द्वंदौ मित्रामि-  
त्रयोः” । “स्वामित्रैश्वर्ये” । “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” । “नप्तने-  
पृत्यपृत्यत्तृहोतृपोतृमातृभ्रातृजामातृपितृदुहित्व” । पाणिनिनोक्तं पाणिनीयम्  
॥ ७५ ॥

अभावि सिन्ध्वा संध्याभ्रसद्गुरुधिरतोयया ।

हृते योर्दुं जनः पांसौ स द्गुरुधि रतो यया ॥ ७६ ॥

सिन्ध्वा नद्या अभावि उद्गपादि । (कया? कौडश्या) संध्याभ्रसद्गुरुधिर-  
तोयया रुधिरनद्येत्यर्थः । तथा यया सिन्ध्वा द्गुरुधि दृष्टिरोधके पांसौ रेखी

१ 'सदृ मंधिका' लघनमदृणं रुधिरं रत्नं तोयं यस्यान्तया संध्याभ्रमदृगुरुधिरतोयया' क ग.  
पाठः । २ तथा कया, २ पाठः । ३ 'वेला' ग. पाठः ।

हृते सति स जनो भटलोको भूयो योद्धुं प्रवृत्तुं रतः प्रवृत्तः । दशौ वृण्वीति  
दृशुत् ॥ ७६ ॥

विदलत्पुष्कराकीर्णाः पतच्छृङ्खसमाकुलाः ।

तरत्पत्ररथा नद्यः प्रासर्पन् रक्तचारिजाः ॥ ७७ ॥

अ'पुष्कोयोद्धवा नद्यः प्रासर्पन् प्रसम्पूरुहुः । कीदृश्यः विदलद्भिर्विशीर्णैः  
पुष्करैः करपत्रैराकीर्णा व्यासाः, पतद्भिर्भ्रश्यद्भिः शृङ्खगंजालङ्कारैः समाकुलाः,  
तथा तरन्ति स्रग्मानानि पत्राणि यानानि रथाश्च यासु, प्रसर्पन्ति च ॥ ७७ ॥

असृज्जनोऽस्त्रक्षतिमानवमज्जवसादनम् ।

रक्षःपिशाचं मुमुदे नवमज्जवसादनम् ॥ ७८ ॥

अस्त्रक्षतिमान् शस्त्रप्रणितो जनोऽपृगवमत् कीलालमसुक्षुवत् । अतं पथ'  
रक्षःपिशाचं मुमुदे । रक्षांसि पिशाचाश्च ननन्दुः । कीदृगस्क् जवसादनं रय-  
रोधकं पिच्छिलत्वात् । कीदृग्रक्षःपिशाचं नव. प्रत्यग्रो मज्जा वसा तददनं  
भोजनं यस्य तत् नवमज्जवसादनम् । रक्षःपिशाचमिति समाहारे द्वन्द्वः ॥ ७८ ॥

चित्रं चापैरपेतज्यैः स्फुरद्रक्तशतहृदम् ।

पयोदजालमिव तद्वैराशंसनमाधभौ ॥ ७९ ॥

तद्वैराशंसनं रणमाधभौ रेजे । कीदृशम् अपेतज्यैश्चित्रगुणैश्चापैः फोदण्डै-  
श्चित्रं निर्भरम् । तथा स्फुरन्तो रक्तशतहृदा रक्तकुल्या यत्र । यदि वा स्फुर-  
द्रक्ताः शतं हृदा यत्र । किमिवाधभौ पयोदजालमिव घनपटलं यथा, रक्तज्यै-  
तज्यैः स्वभावनिर्गुणैश्चापैः शक्यनुभिश्चित्रम् । तथा स्फुरन्त्यो रक्तनिभाः श-  
तहृदास्तडितो यत्र । यदि वा स्फुरन्त्यो रक्ता लोहित्यः शतहृदा यत्र ॥ ७९ ॥

बन्धौ विपन्नेऽनेकेन नरेणेह तदन्तिके ।

अशोचि संन्ये घण्टाभिर्न रेणे हृतदन्तिके ॥ ८० ॥

इहाद्य संन्येऽनेके बन्धौ विपन्ने मृते सति अनेकेन नरेण बहुभिर्बन्धिन-  
स्यान्तिके समीपेऽशोचि रुदितम् । तथा घण्टाभिर्न रेणे न कण्ठिनं, यन्मन्-  
सिन् हृतदन्तिके मारितगजे ॥ ८० ॥

कृत्तैः कीर्णा मही रेजे दन्तैर्गात्रैश्च दन्तिनाम् ।

जुल्लोकासुभिर्मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव ॥ ८१ ॥

करिणां रदनैर्गात्रैश्च छिन्नैराकुला मही रेजे । उत्प्रेक्ष्यते-मृत्योर्मुसलोलूखलैरिव । कीदृशैः जुल्लाः पिशा लोकासवः प्राणिप्राणा यैरेषु वा । “राजदन्ताद्विष्वि” ति परनिपानस्यानित्यत्वात् मुसलोलूखलैरिति प्रयोगः । यदि वा मुसलमद्वितान्युलूखलानीति शाकपार्थिवादित्वात्समासः ॥ ८१ ॥

युधमित्थं विधूतान्यमानवानभियो गतः ।

चैद्यः परान्पराजिग्ये मानवानभियोगतः ॥ ८२ ॥

स चैद्यः चेदिराजः इत्थं परानभिमातीन् पराजिग्ये व्यजेष्ट । कथम् अभियोगतोऽभियोगाद्बुद्धमात् । कीदृशोऽसौ युधं गतो रथं प्राप्तः, मानवान् दर्पयुक्तः । कीदृशान् परान् विधूताः कम्पिता अन्ये मानवाः पुरुषा यैस्तान्, अभियो निर्भयान् । पराजिग्ये इति “विपराभ्यां जे” रिति तद् । “संक्षिप्तो” रिति कुत्वम् ॥ ८२ ॥

अथ वक्षोमणिच्छायाच्छुरितापीतवाससा ।

स्फुरितेन्द्रधनुर्भिन्नतडितेव तडित्वता ॥ ८३ ॥

नीलेनानालनलिननिलीनोल्ललनालिना ।

ललनाललनेनालंलीलालानेन लालिना ॥ ८४ ॥

अथ पूर्वैव तत्कालसमागमसकामया ।

दृष्टेन राजन्यपुषा कटाक्षैर्विजयश्रिया ॥ ८५ ॥

विभावी विभवी भाभो विभाभावी विवो विभीः ।

भवाभिभावी भावावो भवाभावो भुवो विभुः ॥ ८६ ॥

उपैतुकामैस्तत्पारं निश्चितैर्योगिभिः परैः ।

देहन्यासकृतोद्योगैरदृश्यत परः पुमान् ॥ ८७ ॥

अथानन्तरं परः पुमान् परमपुरुषो भगवान् वासुदेवः परैर्विपक्षैरदृश्यतानुलोके । कीदृशो वपुषा देहेन राजन् भासमानः । कीदृशेन वक्षोमणेः कौस्तुभस्य च्छायाया कान्त्याच्छुरिते संभिन्ने आपीते पिङ्गे वाससी अंशुके यस्य तेन,

अतश्च स्फुरता इन्द्रधनुषा भिन्ना तडित् यस्य तेन तादृशेन तडित्वत्वेव भेदे-  
 नेव, लसमानघासवचापविशेषितविद्युत्कजलदतुल्येनेत्यर्थः ।—तथा नीलेन श्यामे-  
 न, आनालादामृणालात् नलिने लीलापद्मे निर्लीनाः श्लिष्टा उल्ललनाश्चटुला  
 उल्लासिनो वा अलयो भ्रमरा यस्य तेन आनालनलिननिर्लीनोल्ललनालिना ।  
 केचित्तु अविद्यमाननालं यन्नलिनं नाभीपुरण्डरीकमित्याहुः । ललनानां सीमन्ति-  
 नीनां ललनेन क्रीडनेनाभीप्सितेन अलमत्यर्थं लीलानां विलासानामालानेन य-  
 न्घनस्तम्भनिभेन, सर्वा लीलास्तत्र स्थिता इत्यर्थः । लालिना साध्ववश्यं लल-  
 ति परधियमाप्नुमिच्छति इति लाली तेन लालिना ।—तथा विजयधिया जय-  
 लक्ष्म्या कटाक्षैरपाङ्गैस्त्रितैर्दृष्टेनालोकितेन, यतस्तत्कालं यः समागमस्तत्र सका-  
 मा साभिलाषा । चैद्यं हि सा त्यक्त्वा भगवन्तं जिघृक्षते । उत्प्रेक्ष्यते—अपूर्वे-  
 येषाभिनवयेव । या किल नयोढा समागमोत्सुका सा कान्तं कटाक्षैरीक्षते भ-  
 गवतस्तु जयलक्ष्मीरजस्रं संनिहिता ।—अन्यच्च कीदृशो भगवान् विसृज्यतीति  
 विभावी विभुः सर्वव्यापी, विभय ऐश्वर्यं विद्यते यस्य स विभवी, भामिः कः-  
 न्त्या ऋक्षनिमः, यतो विभं दीप्तिं भावयति प्रापयतीति विभाभावी, यिना  
 शब्देन वार्ताति विधः । विभीनिर्भयः । भयं संसारं भक्तानामभिभवति क्षपय-  
 तीति भवाभिभावी मोक्षदः । भावान् पदार्थानवतीति भावायो जगत्पालकः ।  
 भगवतो भवस्य महादेवभट्टारकस्येव अभवोऽनुत्पत्तिरजतवं यस्य स भवाभावः ।  
 भुवो भूमेर्षिभुः स्वामी उद्धरणान्, एवंविधोऽपि भगवान् परैरदृश्यत । कीदृ-  
 शैः तस्य देवस्य पारमन्नमुपैतुकामैः प्रेप्सुभिः, तं जिगीषुभिरित्यर्थः । निश्चितै-  
 र्युद्धाय कृतनिश्चयैः, योगिभिः संनद्धैः । “योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्ति-  
 पु” । देहन्यासे शरीरत्यागे कृतोद्योगैर्विहितयज्ञैः, मरणमप्यङ्गीकृत्य तज्जिगी-  
 पया युयुत्सुभिरित्यर्थः । योऽपि परः सर्वोत्कृष्टः पुरुष आत्मात्म्यः स परैरु-  
 त्कृष्टैर्योगिभिः समाधिवद्भिर्जैगीपव्यप्रभृतिभिरेव दृश्यते । कीदृशैः तस्य भगव-  
 तः पारमवसानं प्राप्नुकामैस्तत्सायुज्यं यियासुभिरित्यर्थः । निश्चितैर्निःसंदेहैः  
 विदितवेद्यत्वात् । पञ्चभिः कुलकम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

ते श्रिया घनपानस्तरुच्या सारतया तथा ।

यातया तरसा चारुस्तनपानघयाश्रितम् ॥ ८८ ॥

विद्विपोऽद्विपुरुद्वीच्य तथाप्यासन्निरसः ।

अरुच्यमपि रोगघ्नं निसर्गादेव भेषजम् ॥ २६ ॥

तं देवं श्रियाश्रितं दृष्ट्वा विद्विपो द्विपन्तोऽद्विपुर्निनिन्दुः, तथापि एवमपि ते निरेनसो देवदर्शनादिप्यापा आसन्नभूवन् । यस्माद्भेषजमौषधं पाचनादिक-  
मरुच्यमपि अप्रियमपि प्रकृत्यैव व्याधिहरम् । नहि कटुकौषधविमुखस्य भेष-  
ज्यं रोगं हन्ति, अतो यद्यपि ते देवायाभ्यस्यन्ते तथापि पुण्यदर्शनत्वाद्भग-  
वांस्तेषामपि पापमपास्यति । कीदृशं तं श्रिया पन्नया तरसा बलादाश्रितमा-  
श्लिष्टम् । कीदृश्या घनया अतनीयस्या, अनस्तरुचा अत्यह्नकान्त्या, तथा तथा  
स्वर्गप्रसिद्धया सारतया भगवदुत्कर्षेण यातया देवसमीपं प्राप्त्वा, चारुस्तनया  
रम्यपयोधरया । “स्वाद्वाचोपसर्जनादि” ति डीप् विकल्पितः । अनघया नि-  
“प्यंश्या” प्रतिलोमानुलोमाधौऽयम् । विद्विपन्तीति विद्विपः क्विप् । अद्विपुरिति  
“द्विपद्वि” ति भेजुम् । रोगं हन्तीति रोगघ्नम् । “अमनुष्यकर्तुके चे” ति  
“द्वि” ॥ २२ ॥ २६ ॥

विदिते दिवि केऽनीके तं यातं निजिताजिनि ।

विगदं गवि रोद्दारो योद्धा यो नतिमेति न ॥ ६० ॥

तं देवं यातमुपर्यागतं के गवि रोद्दारः, न केचिदपि रिपुषु सन्ति ये  
तमभ्यागतं निवारयन्तीत्यर्थः । कीदृशं तं यो भगवान् दिवि अनीके दिव्यसे-  
नायां योद्धा युध्यते नतु नतिमेति, अतश्च यो देवसेनाखप्यभीतः स कथं यु-  
ध्यमानो भूमिष्ठेर्निवार्यते । कीदृशेऽनीके विदिते सर्वप्रसिद्धे, यतो निजिताजि-  
नि पराभूतान्पसैन्ये । कीदृशं तं विगदं युध्यमानमपि निष्पीडम्, विविधा वा  
गदा यस्य विशिष्टा वा गदा कौमोदकी यस्य तं विगदम् । प्रातिलोभ्येनापि  
पठ्यमानस्यास्यैव एवार्थः ॥ ६० ॥

नियोद्यमाणेन पुनः कर्मण्यतिगरीयसि ।

आरोप्यमाणोरुगुणं भर्त्रा कार्मुकमानमत् ॥ ६१ ॥

कार्मुकं धनुरानमत् कुटिलमभूत्, यतो भर्त्रा प्रमुखा देवेन आरोप्यमाण  
उत्तिप्यमाण उरुर्दोषो गुणो ज्या यस्य, यतोऽतिदुष्करे कर्मणि शत्रुवधाख्ये

१ 'याम्' ख पाठ । २ 'दिव्य' ख पाठ । ३ 'यदिवा दि' ख. पाठः ।

भूयोऽपि नियोज्यमाणेन व्यापारयिष्यता । यः किलातिगुरो व्यापारे भर्त्रा नि-  
योक्तुमिष्यते तस्यासौ गुणानारोपयते, स चाधिकार्युक्त्वचनवशीकृतहृदयो नम-  
ति ॥ ६१ ॥

तत्र बाणाः सुपरुषः समधीयन्त चारवः ।

द्विपामभूत् सुपरुषस्तस्याकृष्टस्य चारवः ॥ ६२ ॥

तत्र कार्मुके सुपरुषश्चारुपर्वाणो बाणाः समधीयन्त अयोज्यन्त संहिताः ।  
चारवो रम्याः । तस्य च धनुष आकृष्टस्यारवः कैंकारो द्विपां सुष्ठु नितरां  
परुषः कर्णकटुकोऽभूत्, तत्कार्मुकध्वनिररीनमीपयदित्यर्थः ॥ ६२ ॥

पश्चात्कृतानामप्यस्य नराणामिव पत्रिणाम् ।

यो यो गुणेन संयुक्तः स स कर्णान्तमागमत् ॥ ६३ ॥

पत्रिणां शरणां पश्चात्कृतानामपि पृष्ठस्थानामपि यो यो गुणेन शिञ्जिन्या  
संयुक्तो योगं गतः सोऽस्य भगवतः कर्णान्तमुपश्रोत्रमागमत् प्राप्तः, आकर्षव-  
शादिति भावः । नराणामिव, यथा पश्चात्कृतानां तिरस्कृतानामपि मध्याद्यो  
यो गुणेन शौर्यादिना युक्तः स कर्णान्तमागच्छति दौकं लभते ॥ ६३ ॥

प्रापे रूपी पुरारेपाः परिपूरी परः परैः ।

रोपैरपारैरुपरि पुपूरेऽपि पुरः परैः ॥ ६४ ॥

स भगवान् परैर्विपक्षैः प्रापे आसेदे । कीदृशः पुरा पूर्वं रूपी वराहनर-  
सिंहचामनादिव<sup>१</sup>हुरूपः । अरेपाः अपापोऽव्यसनी । परिपूरी सर्वव्यापी, पर  
उत्कृष्टः । किंच परैरन्यैररिभिः पुरोऽग्रे उपरि पृष्ठे अपारैरसंख्यै रोपैः पृषद-  
कैः पुपूरे प्रोच्छ्रूयत (?) । कैश्चित्प्राप्तः कैश्चिच्च च्छादित इत्यपिशब्दार्थः ॥६४॥

दिङ्मुष्वच्यापिनस्तीक्ष्णान् हादिनो मर्मभेदिनः ।

चिक्षेपैकक्षणेनैव सायकानहितांश्च सः ॥ ६५ ॥

स भगवानेकक्षणेनैव युगपदेव शरानरींश्च चिक्षेप पेलिलत् । कीदृशान्  
इदृन् आशावदनप्रखृतान् निशितान् मपक्षध्वनीन् अरुन्तुदांश्च । द्विपोऽपि सर्वां  
आशा व्याप्य स्थितान्, तीक्ष्णानभिसरान् द्वादितः सकलकलान् मर्मभेदिनः प-  
क्षय्यादित्यात् ॥ ६५ ॥

शरवर्षी महानादः स्फुरत्कार्मुककेतनः ।

नीलच्छद्विरसौ रेजे केशवरञ्जलनीरदः ॥ ६६ ॥

असौ केशव शौरि छलनीरदोऽथ रेजेऽदियुत् । शरवर्षी इयुत्सेपी महानाद सिंहधनिमान्, स्फुरन्ती द्योतमाने कार्मुककेतने चापच्छिद्ये यस्य स स्फुरत्कार्मुककेतन । नीलच्छद्वि श्यामकान्ति । जलदोऽपि शर तोय वर्षति, महागर्जित स्फुरत्कार्मुकमिन्द्रधनुरेव केतन ध्वजो यस्य कृष्णवर्णश्च । उत्प्रेक्षाश्लेषसकरोऽलकार । अत्र तुर्यपादाक्षराणि पादत्रितय एवान्तर्भवन्तीति गूढचतुर्थोऽयम् ॥ ६६ ॥

न केवल जनैस्तस्य लघुसंधायिनो धनुः ।

मण्डलीकृतमंकान्ताह्वलमैत्रि द्विपामपि ॥ ६७ ॥

तस्य देवस्य लघुसंधायिन कृतहस्तस्य जनैर्न केवल धनुरेव मण्डलीकृतमाकर्षणशात् चक्रीहृतमैत्रि, शत्रुसैन्यमपि भयात् पुञ्जीभूतमेवास्तेत्यर्थ । लघुशीघ्र सद्भातीति लघुसंधायी तस्य ॥ ६७ ॥

लोकालोकी कलोऽकल्ककलिलोऽलिकुलालकः ।

कालोऽकलोऽकलिः काले कोलकेलिकिलः किल ॥ ६८ ॥

अक्षितारासु विव्याध द्विपतः स तनुत्रिणः ।

दानेषु स्थूललक्षत्वं नहि तस्य शरासने ॥६९॥ (युगलकम्)

स भगवानच्युतस्तनुत्रिण कवचयुक्तातरिन् अक्षितारासु नेत्रकनीनिकासु त्रिव्याघामैस्तीन् । ननु देव स्थूललक्षमित्याहुस्तत्कथमेवमित्याह—तस्य देवस्य दानेषु स्पर्शनविषयेषु स्थूललक्षत्वं मांदायं न पुन शरासने इपुत्तपे चापे वा । स्थूललक्षत्वं महत् शरव्यभेदत्वम् । धनुषा हासौ सूक्ष्ममपि लक्ष विध्यत्येव । कीदृशाऽसौ लोकालोकी निखिलभुवनदर्शी ज्ञाननयनत्वात् । कलो मधुरभाषी । कल्कन दम्भेन कलिला गहन कल्ककलिल न कल्ककलिलाऽकल्ककलिल । कलापिति पाठ कलौ युद्धे कल्केन मायया कलिलो गहनो दुर्निरीक्ष इति व्याख्येयम् । अलिकुलालको भद्रथण्डिश्यम्केश । काल कृष्ण प्राणित्तयकरो वा । यदुहम् कालोऽसि लोकक्षयद” इत्यादि । अकलो निष्कल । अकलिर्निर्वैर, काले पूर्वसमये कोराकेलिकिल कोल सूकरस्तस्य केलि क्रीडा



तथा किलति क्रीडति । किलेत्यागमे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

वररोऽविवरो वैरिविवारी वारिरारवः ।

विववार वरो वैरं वीरो रविरिचौर्वरः ॥ १०० ॥

स देवो वैरमनुशय विववार व्याचरत्यौ, रिपून् जयानेत्यर्थं । कीदृशो वर मभीष्ट राति ददातीति वरर । अविद्यमान विवर छिद्रमस्येत्यविवरो निर्वोप । वैरिणोऽपीन् विशेषेण वृणति युद्धार्थं प्रार्थयत इति वैरिविवारी । वारिरस्या ब्दस्येवारव सिंहनादो यस्य स वारिरारव । वर श्रेष्ठ । वीर एकपुरुष, यद्विधा धर्मवीरो युद्धवीर । तथा तेजस्वितात् उपेक्ष्यते-और्वरो भौमो रवि रिव सूर्यो यथा ॥ १०० ॥

मुक्तानेकशरं प्राणानहरद्भूयसां द्विषाम् ।

तदीय धनुरन्यस्य न विपेहे सजीवताम् ॥ १०१ ॥

तदीय धनुर्भगवच्छार्ङ्गं जितासख्येपुत्वात् घृह्णा भ्रातृव्याणा प्राणानहरत् असूनादत्, यस्मात् तदन्यस्य सजीवता सस्फुरत्य न चक्षाम, मयि स्थिते कथमेते वराका जीवन्तीति । अथच सजीवता समोर्धोऽन्त्ये न सहेऽन्यस्य धनुष इति भङ्गिभणिति । मयि ध्रियमाणे कथमन्यधनुषा जीया वध्यन्त इति ॥ १०१ ॥

राजराजी रुरोजाजेरजिरेऽजोऽजरोऽरजाः ।

रेजारिजूरजोर्जाजी रराजर्जुरजर्जरः ॥ १०२ ॥

स भगवान् आजेरजिरे सगराङ्गन राजराजीर्नृपपङ्कती रराज श्रमाद्धीत्, अत एव रराज शुशुभे । कीदृश अज सनातन । अजरोऽक्षय । अरजा निशुण आत्मरूपत्वात् । रजोप्रहण गुणनयोपलक्षणम् । राति ददातीति रा दा तर, ईजाना हुतिसतानामरीणा द्विषा जूरो हिंसा ततो जाता उत्पन्ना ईजारि-जूरजा यासाजूर्जा तामर्जयतीति ईजारिजूरजोर्जाजी । राश्चासायीजारिजूरजोर्जाजी अति कर्मधारय । य तु 'रेजु दीप्ता' इति धातुषु पठन्ति तेषामेवविध व्याख्येयम् । रेजन्तीति रेजा, रेजास्तन्मिनाऽपीन् जूर्यते दिनस्तीति रेजारि जूदीप्तादिघाती । तथा अनन्मदभ्यराट् र्जं यलमजितयानित्यनेजोर्जा शिघादात यत् । तथा च भगवान्पाराशर्य - मत्प्रसादान्मनुष्येषु दयगन्धर्वयोनिषु । अ

प्रमेयबलात्मा त्वं नारायण भविष्यसि ॥ अपि चेत्समरं गत्वा भविष्यसि ममा-  
धिकः, इति । ऋजुरकपटः । अजर्जरोऽर्क्षीणः, माययाप्ययुध्यमानो निर्वाध इ-  
त्यर्थः ॥ १०२ ॥

उद्धृत्तान् द्विपतस्तस्य निघ्नतो द्वितयं पपुः ।

पानार्थं रुधिरं धातौ रक्षार्थं भुवनं शराः ॥ १०३ ॥

तस्य देवस्योद्धृत्तान् दुर्वृत्तान् द्विपतो निघ्नतः सायका द्वितयं पपुः । तत्र  
पपुरिति पियतेः पातेश्च तुल्यं रूपम् । अतश्च न शायते किं शरैः पीतं किंच  
पालितमिति विषयविभागार्थमाह-पानार्थं पियतौ धातौ शरा रुधिरं क्षतजं पपुः  
पातवन्तः, रक्षार्थं धातौ भुवनं पपुः ररक्षुः, शत्रून्निघ्नन् जगदपासीदित्यर्थः ।  
उद्धृत्तवधेन हि भुवनं रक्षितं भवति । यद्यपि च शरा रुधिरं भुवनं च पपुरि-  
त्यंतावतैव विवक्षितोऽर्थः प्रतीयते तथापि वैविध्यार्थमेवमुक्तम् । विवित्रा हि  
कवीनामुक्तयः ॥ १०३ ॥

क्रूरारिकारी कोरेकः कारकः कारिकाकरः ।

कोरकाकारकरकः करीरः कर्करार्करुक् ॥ १०४ ॥

विधातुमवतीर्णोऽपि लघिमानमसौ भुवः ।

अनेकमरिसंघातमकरोद् भूमिवर्धनम् ॥ १०५ ॥

असौ देवोऽनेकं रिपुनिवहं भूमिवर्धनं मृतमकरोद्, बहूनरीनमीमरदित्य-  
र्थः । कीदृशोऽसौ भुवो लघिमानं विधातुं भारमपासितुमवतीर्णोऽपि स्वर्गात्  
गामागतोऽपि । अपिर्विरोधे । यः किलारिवधेन भूमेर्लाघवं कर्तुमागतः स क-  
थमरिसंघं भूमौ बृद्धिं गतं कुर्यात्, तद्वद्वा हि भुवो नितरां भारो भवेत् । अ-  
विरोधस्तु वर्धनशब्दस्योपसंपन्नार्थत्वात् ॥-अन्यच्च कीदृशोऽसौ क्रूरानरीन् कि-  
रति कृणाति च क्रूरारिकारी चण्डारातिनाशनः । कोर्याः एकः कारकः कर्ता  
पालकः । कारिकाणां क्रियाणां जगत्सर्गस्थितिसंहारव्यापाराणामाकरः स्यात् ।  
कारिकाशब्दे “धात्वर्थनिर्देशे एबुल् वक्तव्यः” इति एबुल् । कोरकाकारौ मुकु-  
त्तनिभौ करौ पाणी यस्य स कोरकाकारकरकः कलिकानिबहस्तः । कः समा-  
सान्तः । करिण ईरयतीति करीरो द्विपक्षेपकः । कर्करोऽतिकठोरो योऽर्कस्त-  
स्येव रग्दीप्तिर्यस्य स कर्करार्करुक् चण्डचण्डांशुचण्डः ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

दारी दरदरिद्रोऽरिदारुदारोऽद्रिदूरदः ।

दूरादरौद्रोऽददरद्रोदोरुद् दारुादरी ॥ १०६ ॥

स भगवान् दूरादेवारिदारु शत्रुकाष्ठमददत्त्वं व्यदारयत् विभेद, भेत्तयत्वादरीणां दारुत्वम् । कीदृशोऽसौ दृणाति दुष्टानिति दारी । यदिवा बहवो दारा विद्यन्ते यस्य स दारी । दरेण नासेन दरिद्रो रहितो निर्भय । उदारो मुक्तकरः । अद्रिचत् दु खेन रघते विलिप्यते इत्यद्रिदूरदः शैलकठिनः । अरौ द्र स्वभावसौम्यः । रोदसी धावापृथिव्यौ रणद्धि व्याप्नोतीति रोदोरुत् सर्वं व्यापी । ददाति तच्छील इति दारु सर्वप्रदः । आदरी साधुप्यादरवान् । अददरदिति शरयतेर्लुङ् चङ् ॥ १०६ ॥

एकेषुणा सघतिथान् द्विषो भिन्दन् दुमानिव ।

स जन्मान्तररामस्य चक्रे सदृशमात्मनः ॥ १०७ ॥

स देवस्तरूनिव अङ्गेशेनैकेषुषैव सघतिथान् बहूनरीन् भिन्दन् दारयन्, आत्मन एव सदृश चक्रे । कस्यात्मन जन्मान्तरे रामाभिधानस्य । नारायणशेन दाशरथिना किल पूर्वमेकैर्नैव शरेण सप्त ताला भिन्ना । सघस्य पूरणसघतिथ “बहुपूणे” ति धुक् ॥ १०७ ॥

शूरः शौरिरशिशिरैराशाशैराशु राशिशः ।

शारुः श्रीशरीरेशः शुशूरेऽरिशिरः शरैः ॥ १०८ ॥

शौरिर्भगवान् शरैः पृषदके आशु शीघ्रम् अरिशिर शत्रुमस्तकं शुशूरे जघान चकर्त । “शूरी हिंसास्तम्भनयो” । कथं राशिं राशिं राशिशो बहुश । कीदृश शूर पौरुषान्वितः । शरारदुष्पनाशकः । “शूवन्दोरारः” । श्रीशरीरस्य लक्ष्मीवपुष इत्यं प्रभुः । कीदृशे शरैः अशिशिररूपतापिभिः, धान्तास्त्राग्निव्याद्धा तप्तैः । आशाशंदिग्यापिभिः, आशा अशनुयत इति कृत्वा । षचिचु शरारुथीशरैरीश इति पाठः । “इंशं पेभ्यर्वे” भगवान् । शरैस्तु शरारुथीशरैः शरारूणां हिंसकानां धियः सम्मृद्धिं शृण्वन्ति ये तैः शरारुथीशरैर्दुर्जनलक्ष्मीक्षेपणं । शृण्वन्तीति शरा, एवाचच् । शरारुधियः शरा इति षष्ठीसमाप्तः । ह्यत्तरः । एषं दश ह्यत्तराः सर्वे ॥ १०८ ॥

न्यक्तासीदरितारीणां यत्तदीयास्तदा मुहुः ।

मनोहृतोऽपि हृदये लेगुरेपां न पत्रिणः ॥ १०९ ॥

अरीणा भगवद्विषां तदा तस्मिन् कालेऽरिता शत्रुता व्यङ्गा प्रकटासीद्-  
भूत्, आदां तु न तथा । कुत इत्याह-यत् तदीया पत्रिणो माधवेपवो मनो  
हृतोऽपि रम्या अपि हृदये न लेगुर्न लगिता । शत्रो किल मनोहार्यपि हृदये  
न लगति चित्त नापर्जयति ते च शरा मनोहारिण, तेषा मनासि हरन्ति प्रा-  
णान् मुष्णन्तीति कृत्वा, हृदये च न लेगुर्नो भित्त्वा निर्गतत्वात् ॥ १०६ ॥

नामाक्षराणां मलना मा भृद्भर्तुरिति स्फुटम् ।

अगृह्णन्त पराङ्गानामसूनस्रं न मार्गणाः ॥ ११० ॥

भगवच्छरा पगङ्गानामरिकायेभ्य स्फुट निश्चितमतोऽस्मात्कारणात् अ  
सून् प्राणानगृह्णन्त आददिगे, नत्वस्र रधिरम् । कुत इत्याह-भर्तुं प्रभोनांमा-  
क्षराणां संज्ञाप्रर्णाना मलना उत्पुसना मा भृदिति । शरा हि सर्वस्य स्वनामाङ्किता  
भवन्ति अस्त्रादाने नामाक्षराणि नश्येयु, तदग्रहण तु तीक्ष्णत्वेनाशुभेदात् । इ  
त्युपशानामभासादक्षल योऽयम् ॥ ११० ॥

आच्छिद्य योधसार्थस्य प्राणसर्वस्वमाशुगाः ।

ऐकागारिकवधूमौ दूराजगमुरदर्शनम् ॥ १११ ॥

आशुगा त्रिशिखा योधसार्थस्य भटवृन्दस्य दूरादेव प्राणसर्वस्व हृत्वा भू  
मापदर्शन जग्मु पातालमात्रिशु । कथमेकागारिकवत् चोरवत्, यथा चौर  
सर्वस्य हृत्वा क्वाप्यदर्शन याति । एकागार प्रयोजनमस्यैकागारिक । “ऐका  
गारिकत् चोरे ” ॥ १११ ॥

भीमास्त्रराजिनस्तस्य बलस्य ध्वजराजिनः ।

कृतघोराजिनश्चक्रे भुवः सरुधिरा जिनः ॥ ११२ ॥

स जिना हरिस्तस्य बलस्याग्निमेन्यस्य भुव सरुधिराश्चक्रे, रिपुरक्केनोर्ची  
निर्मरीचकारेयर्थ । कीदृशस्य बलस्य भीमा घोरा अस्त्रराजय आयुधपङ्क्तयो  
यस्य तस्य भीमास्त्रराजिन । इकोऽवि विभक्तावि’ ति जुम् । ध्वजै राजते  
इति ध्वजराजिन विद्वरम्यस्य । कृता घोरा आजि सयथेन तस्य कृतघोरा  
जिन ॥ ११२ ॥

मांसच्यधोचितमुखैः शून्यतां दधदक्रियम् ।

शकुन्तिभिः शत्रुबलं व्यापि तस्येपुभिर्नभः ॥ ११३ ॥

अरिसैन्यं शकुन्तिभिः कङ्कभासाद्यैः शकुनैर्व्यापि व्यानशे, तस्य च देव-  
स्येषुभिर्नभो व्याप्तम् । शौरिशितशरहतरिपुपिशितजिघत्सया गृध्राद्या रणाजिरे  
वध्रमुचित्यर्थः । कीदृशैः मांसव्यधे पिशितताडने उचितं योग्यं मुखं चञ्चुः  
शल्यं च येषाम् । कीदृक् यत्नं शून्यतां निःसंज्ञत्वं दधत् विश्रवत्, अत एवा-  
क्रियं स्वकार्याक्षमं, नभोऽपि शून्यमक्रियं च ॥ ११३ ॥

दाददो दुद्ददुद्दादी दाददो दूददीददोः

दुद्दादं दददे दुद्दे ददाददददोऽददः ॥ ११४ ॥

पूर्वप्रकान्तो भगवान् विष्णुः दुद्दे दुद्दादं दददे रिपौ शल्यं ददौ । तृतीय-  
पादाद्वाक्यार्थावगतिः । दुद्द इति "दुदु उपतापे" द्यनं दुत् उपतापः । किप् लुक् ।  
दुत् ददातीति दुद्दः शत्रुः । "आतोऽनुपसर्गे कः" । तस्मिन् दुद्दे । दुद्दादमिति  
"दद दाने" दुत्पूर्वः । दुत् पीडां ददते दातीति दुद्दादमायुधम् । "कर्मण्यण्" ।  
दद(ते?दे)इति "दद दाने" इत्यस्यैव लिटि तडि च' रूपम् । हरिः शत्रुष्वल्पाणि  
निरासेत्यर्थः । इदानीं प्रकरणप्राप्तहर्गिविशेषणानि सर्वाणि । कीदृक् भगवान्  
दाददः । ददुनं दादो दानं, दद्यते इति वा धनम् । घञ् । दादं ददातीति दाददः  
उदितः । "आतोऽनुपसर्गे कः" । तथा दुद्ददुद्दादी । दुत्मुपतापं साधूनां ददते इति  
दुद्दा अरुन्तुदाः, तेषामपि दुत् पीडां ददते तच्छीलो दुद्ददुद्दादी जगदुपतापिनां  
तापदः । ददेरिणिः । तथा दाददः । "दद् रक्षणे" दानं दा रक्षा । संपददित्वाद्भावे  
किप् । प्रत्ययलक्षणस्यानिर्दिष्टत्वात्संस्थाशब्दवदीत्वाभावः । दां ददते इति दाददो  
भुवनरक्षाविधायी । तथा दूददीददोः । "दूद् परितापे" । ददनं दूः तापः तां द-  
दतीति दूदाः रक्ष.प्रभृतयः । "दीद् क्षये" । द्यनं दीः हानिः तां ददतीति दीदाः ।  
"आतोऽनुपसर्गे कः" । दोरिति दमेडोस् । दूदानां दीदा दोषः भुजा यस्य स  
दूददीददोः जगत्कण्ठकक्षयकारिबाहुः । तथा ददाददददः । ददन्ते इति ददाः  
सर्वप्रदाः "पचायच्" । न ददन्ते इत्यददा लुब्धाः तेभ्यो ददः दाता अभीष्ट-  
साधकः । "ददातिदधात्योर्विभाषे" ति दाञ्जः शः । भगवान् किल सर्वेणं स-  
मपती । यदाह "न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः" इति । तथा अददः । अदन्ती-  
त्यदाः द्विसकाः । "पचायच्" । घस्तादेशं च प्रपूर्वस्यैव स्मरन्ति । तान् घति  
एण्डयतीति अदद. शत्रुघ्नः । पूर्णवत्कः । एष तापत् प्रकटोऽर्थो ह्यपत्यादसामि-  
रादतः । व्याख्यान्तराण्यपि सर्वेभ्यः संस्कृतमतास्तु दुष्कराणि किन्तु प्रतिप-

सिगौरवं स्यात्, नच तानि कथेर्विबक्षितानि । अनुभासोऽलंकारः ॥ ११४ ॥

प्लुते भङ्गुम्भोरसिजैर्हृदयक्षतिजन्मभिः ।

प्रावर्तयन्नदीरसैर्द्विपां तद्योपितां च सः ॥ ११५ ॥

स भगवान् अरीणां तन्नारीणां चाक्षैर्नदीः प्रावर्तयत् अजनयत्, द्विपता-  
मसैरसृग्भिः स निम्नगाः कृतवान्, शत्रुललनानां चाक्षैर्नयनवारिभिः । कीदृ-  
ग्भिः अक्षैः प्लुताः पूरिता व्याप्ता यथाक्रममिभङ्गुम्भाः कुचाश्च यैः । तथा हृ-  
दयक्षतितो जन्म येषां तैः । वधिराण्यपि बक्षसि भिले निर्यान्ति, अस्त्राण्यपि  
हृदयस्य दुःखवशात् ॥ ११५ ॥

सदामदबलप्रायः समुद्धतरसो बभौ ।

प्रतीतविक्रमः श्रीमान् हरिर्हरिर्वापरः ॥ ११६ ॥

हरिर्विष्णुर्वभौ रेजे । कीदृशः सदा नित्यं मदः क्षीयता यस्य स सदाम-  
दो यो बलो हलधरस्तं प्रीणात्यानन्दयतीति सदामदबलप्रायः । परत्वात् “कर्म-  
रणम्” । समुद्धता प्रोद्घृता रसा भूयेन समुद्धतरसः । वराहरूपेण हि भग-  
वता जलमध्यात् क्षितिरुद्घृता । प्रतीतः प्रसिद्धो विक्रमः पौरुषं यस्य स प्र-  
तीतविक्रमः । श्रीमान्लक्ष्मीवान् । अविद्यमानाः परे शत्रवो यस्य सोऽपरः । क  
इय बभौ हरिरिन्द्रो यथा । सोऽपि कीदृशः सन्तुक्तः, तथा आमं लोकपीडां  
ददातीत्यामदो यो बलासुरस्तं प्रकर्षेणापते गच्छत्यर्दयतीति आमदबलप्रायः ।  
संश्रासावामदबलप्रायश्चेति कर्मधारयः । सह मुदा हर्षेण वर्तते इति समुत् ।  
हृतो निरस्तोऽमृतभक्षणाद्रसो विषं येन स हतरसः । प्रतीताः समुच्चमागता योद्धुं  
ये तेषु विक्रमः पौरुषं यस्य स प्रतीतविक्रमः । श्रीदेवाधिपत्यलक्ष्मीर्विद्यते यस्य  
स श्रीमान् । श्रः उपेन्द्रः परोऽनुजो यस्य सोऽपरः । एष एकोऽर्थः ॥१॥ द्विती-  
यस्तु-स हरिर्वभौ । कीदृशः दाम रज्जुं दितवान् द्विषवानिति दामदः । तथा  
वलं सामर्थ्यं प्रायेण बाहुल्येन यस्य स बलप्रायः । यस्य हि शाश्वतिकं बलं न  
स्यात् स कथं शैशवेऽपि दाम चिद्धन्यात् । दामदश्चासौ बलप्रायश्च दामदबलप्रा-  
यः । समुद्धतेषु सदर्पेषु रसो रोपो जिगीषा यस्य स समुद्धतरसः । प्रतीताः  
सर्वत्र स्याता विक्रमा विशिष्टाः क्रमाः पादविक्षेपा यस्य स प्रतीतविक्रमः प्र-  
सिद्धविक्रमः । श्रीमान् नृपलक्ष्मीयुतः । अपरार्थः पूर्ववत् । यदिवा आप्यते

काम्यते इत्यापो मोक्ष त राति ददातीत्यापरो मुक्तिद । हरिरिव सिंह इव  
 सोऽपि सदा अजस्र भद्रो दान येषा ते सदान्ना करिण तान् बलेन शौर्येण  
 प्रायते अभियुद्धे इति सदान्दवलप्राय । समुद्धतश्चण्डो रसो रौद्राख्यो य  
 स्य स समुद्धतरस । प्रतीतविक्रम प्रसिद्धपौरुष । यदिवा प्रतीत स्यातो  
 वेगवतो वे शकुनस्येव क्रम पादन्यासो यस्य । श्रीमान् मृगपतित्वात् । अपरो  
 नि सपत्न । एष द्वितीयोऽर्थ २ ॥ तृतीयस्तु-हरिर्यमौ । कीदृश सद् दानं  
 दा तथा सह वर्तते इति सद् । अविद्यमानो मद्रश्चेतोविकारो यस्येत्यमद् , स  
 द्रश्चासान्मदश्चेति सदान्मद् । बल हलिन प्राति पूर्यत्याप्यापयतीति बलप्र ।  
 “आतोऽनुपसर्गे क ” । एतिराय आगमनम् । “पेरच्” । बलप्रो हलधरतो  
 पयिता आय सप्रातिर्यस्य स बलप्राय । भगवति द्यागते बलमद्रो हृष्यति ।  
 सदान्मदश्चासी बलप्रायश्चेति कर्मधारय । समुद् परितुष्टान् जहति त्यजन्ति  
 क्षपयन्तीति समुद्धा दुष्प्राया उच्यन्ते । कप्रत्यय । सुष्टु समुद्धा समुद्धत  
 रा तान् स्पति अन्त नयतीनि समुद्धतरस कण्ठश्चेपी । प्रतीतविक्रम प्र  
 सिद्धपौरुष । श्रीमान् सर्वसमृद्धियुक् । अविद्यमान पर उत्कृष्टोऽस्मादित्यपर  
 सर्वश्रेष्ठ ॥-हरिरिव सूर्य इव । “शिवशौरीन्द्रचन्द्रार्कवपिनेत्रिशुक्रोरगान् ।  
 यमवाय्वग्निंसिंहाश्वश्यामकद्रुन् हरीन् चिदु ” । कीदृशोऽर्मा सतामाम रोग दाति  
 लुनातीति सदान्मद् , अत एव तेषामेव यद्वल तस्य प्रा पूरण बहूकरण तथा  
 योऽनुकूल । भगवान् किल राग नाशयन् महद्वल ददाति । सदान्मदश्चामी ब  
 लप्रायश्चेति कर्मधारय । अत एव समुन् प्रतीत । इत क्षपितो धर्मकाले र-  
 सो जल येन स हतरस । भगवान् हि श्रीप्ससमये सर्वरसान् पिबति । यदु  
 ऋम् “सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमावत्ते हि रस रधि । ” इति । प्रतीता प्रहृष्य  
 प्रतिगता वा विक्रमा ययवो यस्य प्रतीतविक्रम । विक्रमन्ते इति विक्रमा अ  
 श्वा । अश्वाना हि गतिविशेषो विक्रमणम् । श्रीमास्तेनैलर्मीमपन्न । आ  
 ममन्ताज्जगत्पिपनि पालयतीत्यापर । पचाद्यच् । अप्र च विविधमनारविप्र  
 तिपत्तिप्रसाधनार्थमर्थपदकमस्माभिर्न्याप्यायि, ननु क्वेरेपोऽभिप्राय । परमा  
 र्थतस्तु प्राकरणिकस्यार्थस्यैक्यादुपमानयाश्च द्वित्यादर्थप्रयवाचित्वमन्यत्र चा  
 भिमतम् ॥ ११६ ॥

द्विधा त्रिधा चतुर्धा च तमेकमपि शश्वः ।

परयन्तः स्पर्धया सत्यः स्वयं पञ्चत्वमाययुः ॥ ११७ ॥

तं हरिमेकमपि मयवशादरयो द्विधा त्रिधा चतुर्धा चैकमाणाः सन्तः  
स्वयं तत्क्षणादेव पञ्चत्वमाययुर्मरणं प्रापुः । भीताः किल मयद् सर्वत्र पश्य-  
न्तो म्रियन्ते । उत्प्रेक्ष्यते-स्पर्धया किलैव चतुर्द्रं यावत् प्राप्तो वयमिदानीमेत-  
मतिशयितुं कथं पञ्चत्वं पञ्चसंख्यात्वं न प्राप्नुम इति तत्स्पर्धयेव स्वयं पञ्चत्वं  
जग्मुः ॥ ११७ ॥

स दैवसंपन्नवपूरणेषु

सदैव संपन्नवपू रणेषु ।

महोदधेऽस्तारिमहा नितान्तं

महोदधेस्तारि महानितान्तम् ॥ ११८ ॥

स भगवान् रणेषु समरेषु नितान्तमत्यर्थं महस्तेजो दधे वमार । कीदृ-  
शेषु दैवसंपद्धिष्यानुकूल्यसमृद्धिरेव नवं प्रत्यग्रं पूरणं साधनं येषु तानि दैवसं-  
पन्नवपूरणानि तेषु । कीदृशोऽसौ सदैव नित्यमेव संपन्नं परिपूर्णं समृद्धियुक्तं  
यपुः शरीरं यस्यासौ संपन्नवपुः । तथास्तमात्मरीणामरातीनां महस्तेजो येन  
सोऽस्नाद्भिहाः । तथा महान् सर्वोन्नतः । कीदृशं महः महोदधेरन्धेरितान्तं  
प्राप्तावसानं सागरोत्तीर्णम् । तथा तरति क्षवते इति तारि नभोव्यापि । 'संपु-  
टयमकमिदम् । यस्य प्रथमपादोऽपरेण, एतायश्च चतुर्थेन समः तत्संपुटयमकं  
युग्मकापरसंज्ञम् । वृत्तमुपेन्द्रघञ्जा ॥ ११८ ॥

इष्टं कृत्वार्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणे-

रेत्याधोमुख्यं प्राविशन् भूमिमाशु ।

शुद्ध्या युक्तानां वैरिवर्गस्य मध्ये

भर्त्रा क्षिप्तानामेतदेवानुरूपम् ॥ ११९ ॥

शार्ङ्गपाणेर्विष्णोः शरा इष्टमभिप्रेतमर्थं प्रयोजनमरिवधाख्यं विधायाधोमु-  
खाः सन्तः तूर्णं क्षितिं प्राविशन् प्रविष्टाः । मुष्टेन हीपवः पतित्वा रसातलं  
यान्ति । युक्तं चेतत्, यदधोमुखत्वं प्राप्य भूमिं प्राविशन् । यस्मात् ये शुद्ध्या  
युक्ताः शौचान्विता गुणवन्तः, अथच वैरिवर्गस्य मध्ये क्षिप्ता गणिताः एते  
भम शत्रुतुल्या इति तेषामेतदेवानुरूपं यदधोमुखत्वं प्राप्य परिमवाद्रसातलप्रवे-  
शः । तेऽपि शराः शुद्धा निर्विपत्वात्सरत्तत्वाच्च, देयेन वैरिमध्ये क्षिप्ताः प्रेरि-



ताः । वैश्वदेवी वृत्तम् । “मौ यौ पञ्चाश्वो वैश्वदेवीति नाम्ना” । अर्थान्तर-  
न्यासोऽलंकारः ॥ ११६ ॥

सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो

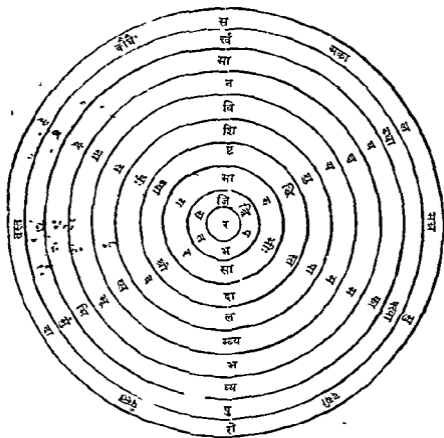
लब्धाघक्षयशुद्धिरुदरतरश्रीवत्सभूमिमुदा ।

मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-

रेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे ॥१२०॥

स भगवान् घासुदेवः पुरोऽग्रवर्ति अभ्रमाकाशं तदा समकालं युगपदेकौ-  
घैरविच्छिन्नैरेव प्रवाहप्रवृत्तैः रोपैः शरैस्तस्तरे पिदधे । किं कृत्वा आजिरभसात्  
समरौत्सुक्यान् मानविशिष्टमुद्यतियुक्तं सत्त्वं शौर्यमालम्ब्य गृहीत्वा । संपदाप-  
दोर्निर्विकारता मनसः सत्त्वम् । तथा मुदा तोपेण हरेः सिंहस्य नादं ध्वनिं  
कामं निकाममत्यर्थं मुक्त्वा सिंहवन्नदित्वा । कीदृशोऽसौ भव्यो योग्यः अभि-  
प्रेतानामर्थानां पात्रभूतः । तथा लब्धा प्राप्ता अघक्षयेण शुद्धिर्यस्मात्सौ सुद्धा-  
घक्षयशुद्धिः, श्रीवत्सस्य लक्षणविशेषस्य भूमिः स्थानं श्रीवत्सभूमिर्वन्नं वृण्यते ।  
उदरतरा अत्युन्नता श्रीवत्सभूमिर्यस्य स उदरतरश्रीवत्सभूमिः पानवन्ना इत्यर्थः ।  
अपास्तभीस्त्यक्तभीर्वीरत्वात्, परमृगव्याधः शत्रुहरिणलुब्धकः, उदयी उपल-  
क्ष्मीसंयुक्तः । कवेर्माघस्य काव्यस्य च शिशुपालवधस्य यन्नाम तदन्तर्भवित्वात्  
गर्भे यस्य तत् कविकाव्यनामगर्भं कविकाव्यनामाङ्गं चक्रं पडरमनेन श्लोकेन  
रच्यते । तत्र पदत्रितयं पडराः, प्रत्यरं तृतीयाक्षररचितं कविनाम माघका-  
व्यमिदमिति । षष्ठाक्षररचितं काव्यनाम शिशुपालवध इति । रेफो नाभिस्था-  
ने । ओघेरिति व्याध इति च “वा शरी” ति विसर्जनोपान्तावेव । चतुर्थस्तु  
पादो नेमिस्थाने, प्रत्यरमध्येऽक्षरद्वयम् ॥

न्यासः ।

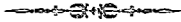


शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । चित्रमलंकारः । श्रीशन्दलदमत्वात् काव्यस्य सर्वसर्ग-  
समाप्तौ श्रीशन्दप्रयोग इति भद्रम् ॥ १२० ॥

इत्यानन्देद्यापनि-प्रलभदेवदिरचितायां माधकाव्यसारटीकायां संदेहविषौ-  
पध्याख्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥ १६ ॥

## शिशुपालवधकाव्ये

विंशः सर्गः ।



मुखमुल्लसितत्रिरेखमुखैर्भिदुरभ्रूयुगभीषणं दधानः ।

समिताविति विक्रमं न मृष्यन् गनभीराहत चेदिराण्मुरारिम् ॥१॥

अथ चेदिराट् चैद्यः समितौ संयति भगवन्तं मुरारिमाहृत स्पर्धमानं श्री-  
हृतवान् । यतः इति पूर्वोक्तं तस्य विक्रमं न मृष्यन्नसहमानः, गतभीषणभयः ।  
तथा मुखं दधानः । कीदृशमुल्लसितत्रिरेखं स्फुरमाणराजित्रयं, तथा भिदुरभ्रूयु-  
गभीषणं कुटिलमुखरोमराजिभयानकम् । आहृतेति “स्पर्धायामाड” इति तद्धं,  
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्या” मिति च्लेरडादेशः । चेदिषु राजतं इति चेदिराट्  
“संपदादि” सूत्रेण क्विप् । अथवा राजशब्दसमानार्थो राहशब्दोऽप्यस्ति, य-  
दुक्तम्—“राजा च’ पाथिवो राहभूरक्षिमूर्धाभिषिक्ताश्च । एवं च पृष्ठीसमासः ।  
श्रौपण्ड्यन्दसिकं वृत्तमत्र सर्गे । तल्लक्षणं तु—वणलघुर्लुगयुगघ्राणलग्युद्धैतालीयं  
गन्तुंमौपवेदम् (!) ॥ १ ॥

शितचक्रनिपातसंप्रेतीक्षं बहतः स्क्न्धगतं च तस्य मृत्युम् ।

अभिशौरि रथोऽथ चोदिताश्वः प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥२॥

अथ तस्य चैद्यस्य रथोऽभिशौरि भगवत्संमुखं प्रययौ प्रतस्थे । कीदृश-  
स्य स्क्न्धगतं मृत्युं बहतः । स्क्न्धे चेदन्तकोऽस्य स्थितस्तत्कथं न भ्रमारे-  
त्याह—शितचक्रनिपातसंप्रेतीक्षं तीक्ष्णमुदशंभाभिधातं प्रतिपालयमानम् । कीदृग्  
रथः सारथिरूपया नियत्या विधिना चोदिताश्वः, सूत्ररूपमाधित्य दैवमेतस्य  
नरणाप रणमुद्यमशब्दं प्रेरयति । अशब्द उत्तरनिर्वापेक्षया लमुद्यमार्थः ॥ २ ॥

अभिचैद्यमगाद्रथोऽपि शौरैरवनिं जाशुडकुङ्कुमाभिताम्रैः ।

गुरुनेमिनिषीडनायदीर्णत्र्यसुदेहसुतशोणितैर्विलिम्पन् ॥ ३ ॥

भगवतोऽपि रथोऽभिवैद्यमगात् । अपिः पूर्वापेक्षया समुद्यमं ब्रुवन् एककालत्वमाह । वैद्यस्य रथोऽभिशौरि ययौ हरेरपि तदभिमुखमपादित्यर्थः । शोणितैरुर्वी विलिम्पन्, कुतस्त्वैर्युर्वी या नेभिः प्रथिस्तया यन्निपीडनं ताडनं तेन विदीर्णाः पिष्टा व्यसृतां मृतानां ये देहास्ततः स्रुवैर्निर्यातैः । जगुडो देशविशेषस्तद्रथं यत् कुङ्कुर्म तद्वदभिताम्रैर्लोहितैः । जगुडः कश्मीराञ्च कुङ्कुमाकराः ॥ ३ ॥

स निरायतकेतनांशुकान्तः कलनिकाणकरालाकिङ्किणीकः ।

विरराज रिपूद्घृतिप्रतिज्ञामुखरो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युः ॥ ४ ॥

स भगवद्रथो विरराज यमौ । कीदृशः निरायतः सरलः केतनांशुकान्तो ध्वजपटकोटिर्यस्य स निरायतकेतनांशुकान्तः लम्बमानवैजयन्तीकः । तथा कलनिकाणकरालाकिङ्किणीकः । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—शत्रुक्षयप्रतिज्ञामुखरो मुक्तशिखः स्वयं नु मृत्युरन्तक इव । वैजयन्त्याः शिक्षोपमानम् ॥ ४ ॥

सजलाम्बुधरारवानुकारी ध्वनिरापरितदिद्मुखो रथस्य ।

प्रगुणीकृतकेकमूर्ध्वकण्ठैः शितिकण्ठैरुपकर्णयांबभूवे ॥ ५ ॥

रथस्य स्यन्दनस्य ध्वनिश्चीत्कारो व्याप्ताशाविवर उद्ग्रीवैर्मयूरैरध्यावि । यतोऽमुक्लाम्बोभ्रंगजितसदृशः । कर्णं ध्रुतः धर्मभ्रान्त्या प्रगुणीकृता केका वाशितं यत्र । वर्णासु प्रहपात् नितरां केकायन्ते । निर्जलोऽपि मेघोऽम्बुधरादिभि शब्दैरुच्यते । यथा—श्रपवन्नपि सूदः पाचक इति सजलग्रहणम् ॥ ५ ॥

अभिधीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकरमीरजचिह्नमच्युतोरः ।

विरसञ्चितयापि चेदिराजः सहसावाप रुषा तदैव योगम् ॥ ६ ॥

सैद्यो बहुकालार्जितयापि रवा सहसा तदैव तदानीमेव योगं सम्वन्धमपाप भेजे । यदि तस्य नित्यस्था क्रुत् तत् कस्मादसौ तदैव युयुजे इत्याह—भगवद्भक्त एवंचिद्यं दृष्ट्वा भेजे इति संबन्धः । कीदृशं विदर्भराजपुत्रीकुचकरमीरजचिह्नं भीष्मकात्मजास्तनकुङ्कुमाङ्कम् । भगवान् किल मन्त्रिणीमास्त्रिष्य योद्धुं निरगमत् । सा च पूर्वं पित्रा शिशुपालाय दत्ताभूत् भगवता तु वलादना-

यि । ततः प्रभृत्यसौ चुक्रोध । अतश्चिरसंचितयापि रुपा वैरकारणदर्शनात्  
तदैवासौ तयायुज्यत । योऽपि कामी स कामुकान्तरस्य नायिकाचिह्नान्यालो-  
भ्य निजया कान्तया युज्यते ॥ ६ ॥

जनिताशनिशब्दशङ्कमुच्चैर्धनुरास्फालितमध्वनन् नृपेण ।

चपलानिलबोध्यमानकल्पक्षयकालाग्निशिखानिभस्फुरज्ज्यम् ॥७॥

नृपेण चेदिराजा चापमास्फालितं सदुच्चैरध्वनत् ननाद । कीदृशं जनिता-  
शनिशब्दशङ्कं कृतवज्रनादभ्रान्ति । तथा चपलेन वेगधता अनिलेन वायुना बो-  
ध्यमानो बध्यमाणो यः कल्पक्षयकालाग्निर्युगान्तसमयवह्निस्तस्य या शिखा  
ज्वाला तन्निभा तत्सदृशी स्फुरन्ती कम्पमाना ज्या मौर्वी यस्य तत्तथोक्तम् ॥७॥

समकालमिवाभिलक्षणीयग्रहसंधानविकर्षणापवर्गः ।

अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी स तिरस्कर्तुमुपेन्द्रमभ्यवर्षत् ॥८॥

अथ स चैद्यस्तरस्वी बलवानुपेन्द्रं हरिं साभिसरं ससहायं रोपैस्तिर-  
स्कर्तुं प्रोर्णवितुमभिवितुमभ्येर्षपंदसिद्यत् । कीदृशैश्चतुर्याद्युगपदिवामिलक्षणी-  
या दृश्या ग्रहसंधानविकर्षणापवर्गाः आदानयोजनाभिकर्षणक्षेपा येषां तैः  
सखन्तीत्यभिसरा भृत्याः । उक्तं च—“अनुसरमनुसवं वै सहायमनुजीविनं तथा-  
भिसरम्” ॥ ८ ॥

ऋजुताफलयोगशुद्धिभाजामुरुपक्षेत्रयिणां शिलीमुखानाम् ।

गुणिना नतिमागतेन संधिः सह चापेन समञ्जसो बभूव ॥ ९ ॥

पृषट्कानां कोदण्डेन सह संधिः संधानं समञ्जसः समीचीनो बभूव ।  
साधु तेन शराध्यापे संधिता इत्यर्थः । किंभूतानां ऋजुता स्पष्टता फलयोग-  
शुद्ध्यसंबन्धः, शुद्धिर्निर्विपत्वं गतिनिर्दोषता वा, ता भजन्ते अयन्ते ये तेषा-  
म् । तथा उरूणां विस्तीर्णानां कङ्कादिपत्राणां य आश्रयः स विद्यते येषाम् ।  
किंविशिष्टेन धनुषा गुणिना सज्येन, नतिमागतेनाकर्णकुटिलेन । अथच स-  
मञ्जसो युक्तोऽभूदित्यर्थान्तरम् । ये किल ऋजवः स्पष्टाशया महाफलाश्च शु-  
द्धाश्च सपक्षाश्च तेषां गुणवता नष्टेण च सह संधिरनुरूपो भवति ॥ ९ ॥

अविपक्षतमे कृताधिकारं वशिना कर्मणि चेद्दिपार्थिवेन ।

अरसद् धनुस्त्वकैर्हृदार्तिप्रसभाकर्षणवेषमानजीवम् ॥ १० ॥

घनुरुच्चकैस्तात्परसद् दध्वात् । कीटशं यशिता स्वप्रभुणा चेदिपार्थिवेन  
 वैद्येन अविपद्यतमे दुष्करे कर्मणि रिपुवधाद्ये कृताधिकारं नियुज्यमानम् ।  
 तथा आकर्षणशब्दो दृढार्तिं भृशाटनिर्पीडं प्रसभं च बलात्कारेण यदाकर्षणं तेन  
 वेपमाना स्फुरन्ती जीवा ज्या शिञ्जिनी यस्य तत् तयोक्तम् । अथ चोक्तिः—  
 यः किल यशिता इद्वशासनेन पार्थिवेन दुःसहे व्यापारे राजस्यानादिके विहि-  
 तनियोगः स यदा केनचित् स्वलितेन समायामाकृष्यते तदा स वेपमानजीव-  
 श्चलत्प्राणो भवति । अन एव दृढयात्या उच्चैः रसति फ्रंक्नुते । जीवा ज्या  
 शसवश्च ॥ १० ॥

अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वं दधतः शुद्धिभृतो गृहीतपक्षाः ।  
 चदनादिव चादिनोऽथ शब्दाः क्षितिभर्तुर्बनुषः शराः प्रसस्रुः ॥ ११ ॥

, अथ चैद्यस्य कोदण्डान्मार्गणाः प्रसस्रुः निर्गताः । कीटशाः अनुसन्तति-  
 पातिनो निरन्तरतामिनः । पटुत्वं दधतः चातुर्ययायिनः, शुद्धिभृतो निर्विषाः  
 सुखेणगुमिनो वा, गृहीतपक्षाः पत्रिणः पर्वविधाः शराश्चापात् प्रसस्रुः चदना-  
 द्वादिनः शब्दाः । उद्ग्राहयितुमुंसाञ्चब्दा घटपटाकाशादयो निर्य-  
 न्ति । तेऽप्यनवरतप्रसारिणः पटुत्वशब्दार्थप्रतिपादने चातुर्यात् शुद्धिभृतः सं-  
 स्रुताः । गृहीतः पन्नो नित्यः शब्दः इत्यादिको यैः ॥ ११ ॥

गवलासितकान्ति तस्य मध्यस्थितघोरायतवाहुदण्डनासम् ।  
 दृशे कुपितान्तकोन्नमद्भ्रूयुगभीमावृत्तिं कामुकं जनेन ॥ १२ ॥

तस्य चैद्यस्य चापं कुपितान्तकोन्नमद्भ्रूयुगभीमाकृति जनेन दृशे कपित-  
 मृत्युकुटिलभ्रूयुगभयानकाकारमालुलोके, यतो गवलासितकान्ति महिषविषा-  
 णकृष्णच्छवि । तथा मध्ये स्थितो घोरो दीर्घश्च वाहुदण्ड एव नासा घोणा  
 यस्य । भ्रूमध्ये हि नासया भाज्यम् ॥ १२ ॥

तडिदुज्ज्वलजातरूपपुङ्खवैः त्वमयः श्यामसुखैरभिध्वनद्भिः ।  
 जलदैरिव रंहसोत्पताद्भिः पिठधे संहतिशालिभिः शरौघैः ॥ १३ ॥

अथ शरौघैरिपुपूरैः स त्रिपुण्ड्रं पिठधे व्यानशे जलदैरिव, यथाजैः स-  
 मात्रियते । शरैस्तावत् तडिदुज्ज्वलस्य जातरूपस्य सुवर्णस्य पुंसा येषां तैः ।

१ 'पूर' ग । २ 'निर्गता' ग । ३ 'निर्यन्ति' ग । ४ 'अयमा' क । ५ 'शरै' खं क पाठ ।

तथा अयसा शस्त्रेण श्याममुखै हृष्णप्रान्तैरभिध्वनद्भि शब्दायमानै , यतो र-  
हसोत्पत्तद्भिः स्यदेन व्रजद्भिः । सहत्या सहतत्वेन शालन्ति यान्तीति सहति  
शालिभिर्नौरन्ध्रगामिभि । मेघेरपि तडित उज्ज्वल जात रूप येषाम्, अयोव-  
त् श्याममुखै हृष्णप्रान्तैरभिध्वनद्भिर्गर्जद्भिः । रहसा जवेन' उत्पत्तद्भिः , संहति-  
शालिभिर्बाहुल्यश्लाघिभि । पिदधे इति कर्मणि । “वष्टि भागुरिल्लोप” मि-  
त्यकारलोप ॥ १३ ॥

शितशल्यमुखावभिन्नमेघक्षरदम्भः स्फुटतीव्रवेदनानाम् ।

स्रवदस्तुततीव चक्रवालं ककुभामौर्णविषुः सुवर्णपुङ्खाः ॥ १४ ॥

सुवर्णपुङ्खा शरा ककुभा चक्रवाल दिग्बलयमौर्णविषु' प्यधु । कीट-  
श शिते शल्यमुखै फलप्रान्तैरवभिन्नेभ्यो विदीर्णैभ्यो मेघेभ्य क्षरत् स्रवदम्भो  
नीर यस्य तत् शितशल्यमुखावभिन्नमेघक्षरदम्भ । अतश्चोत्प्रेद्यते—स्रवन्ती  
श्च्योतन्ती अस्तुततिर्वाप्पसद्वतिर्यस्य तत् स्रवदस्तुततीव । यस्तस्तासा स्फुट  
तीव्रवेदनाना शरप्रहारात् प्रकटदु सहपांडानाम् । यो हि शरप्रहारमित्र पीडित  
स वाप्यायते । और्णविषुरिति ऊर्णुओ लुट “क्ले सिच्” इद् “विभापोर्णो”  
रित्यडित्यपक्षे “ऊर्णोतेर्विभाप' ति वृद्धिचिक्रप । “आडजादीनाम्, आट-  
श्च” ॥ १४ ॥

अमनोरमतां यती जनस्य क्षणमालोकपथान्नमःसदां च ।

रुरुधे पिहिताहिमद्युतिर्यौर्विशिखैरन्तरिताच्युता धरित्री ॥ १५ ॥

चैद्यगाणैर्जनस्य सैन्यलोकस्य नभ सदा च क्षेत्राणामालोकरुपयाद् दर्शनमा-  
गांन् यथाक्रम द्यौर्धरित्री च क्षण रुरुधे रक्षा निवर्तिता । नभसि हि शरच्छ-  
घ्नै जनास्तत् नाद्राक्षु । धराया तु रणेक्षणलालसा नभसद् । कीटस्ता द्यौ  
ष्मा च क्रमेणाच्छादितसूर्या स्थगितमाधवा च , अत एवामनोरमता यती अ-  
हृद्यत्व यान्ती ॥ १५ ॥

विनिवारितभानुतापमेकं सरुलस्यापि सुराद्विषो बलस्य ।

शरजालमयं समं समन्तादुरु सद्मेव नराधिपेन तेने ॥ १६ ॥

चैद्येन सर्वस्यैव शौरिसैन्यस्य रुद्ररत्रिभिरणमेकमसाधारण समन्तादग

एड सायकवृन्दमयं महद्देशमेव तेने भवनमिव कृतम् । तनोतिरेषमावो फरो-  
त्यर्वात्र मिचते । यथा—“लावण्यद्रधिण्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृ-  
त स्वच्छन्दस्य मुप जनस्य घसतध्विन्तानलो दीपितः । एपापि स्वयमेव तु-  
ल्यरमणाभावाद्दराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्व्यास्तनुं तन्व-  
ता” इति ॥ १६ ॥

इति चेद्विमहीभृता तदानीं तदनीकं दनुसूनुसूदनस्य ।

वयसामिव चक्रमक्रियाकं परितोऽरोधि विपाठपञ्जरेण ॥ १७ ॥

‘चेदीनां जनपदस्य महीभृता राज्ञा शिष्यपालेन दनुसूनुसूदनस्य दानवा-  
न्तकस्य विष्णोरनीक संन्यं विपाठपञ्जरेण शरजालनेतीत्यं परितः समन्तादरोधि  
द्वद् व्याप्तम्, अत एवाक्रियाकं निष्क्रिय, वयसामिव चक्र पक्षिपूग यथा ।  
यथा केनचित् पतयूथ पञ्जरेण जालेन परितो निरुद्धं निष्क्रियं च क्रियते ।  
दनुसूनुसूदनादयो नन्धादिपु बोद्धव्या । युन् तु सूदेर्निपिद्धः ॥ १७ ॥

इपुवर्षमनेकमेकवीरस्तदरिप्रस्तुतमच्युतः पृषदकैः ।

अथ वादिकृतं प्रमाणमन्यैः प्रणिरास प्रतिवादिबत्प्रमाणैः ॥ १८ ॥

अथानन्तर तदरिप्रस्तुत वैद्यप्रारब्धमनेक बहुमिपुवर्षं शरदुर्दिनमेकवीरो  
भगवानन्युत पृषदकैर्विंशत्यै प्रणिरास प्रैरयत् । यथा वादिदृत्त पूर्वपाक्षिको-  
द्ग्राहित प्रमाण हेतुमन्यैः प्रमाणैरुलवत्तरे प्रतिवादी उत्तरपाक्षिको निरस्यति  
क्षिपति । एकश्चासौ वीर एकवीर “पूर्वकालके” ति समासः । एकशब्दः प्र-  
धानार्थं वीरश्रेष्ठ इत्यर्थः । वीर सर्वगुणान्वित । प्रकृतार्थसमर्थको हेतुरथ  
प्रमाणम् ॥ १८ ॥

परिकुञ्चितकुर्परेण तेन श्रवणोपान्तिकनीयमानगन्धम् ।

ध्वनति स्म धनुर्घनान्तमत्तप्रचुरक्रौञ्चरवानुकारमुच्चैः ॥ १९ ॥

धनु शार्ङ्गमुच्चैस्तार ध्वनति स्म ररास । कीदृश तेन भगवता परिकुञ्चि  
तकुर्परेण वेलितवाहुमध्येन श्रवणोपान्तिक कणसमीप नीयमाना प्राप्यमाणा ग-  
व्या ज्या यस्य । अतश्च मेघान्ते शरदि मत्ता, दीवास्तथा प्रचुरा बहुसख्याका  
यं प्रौञ्चा हसास्तेषा रवानुकार कूजितविडम्बरम् । समकालवाशमानानेकप्रौ-  
ञ्चकूजिततुल्यमेदारमित्यर्थः ॥ १९ ॥



उरसा विततेन पातितांसः स मयूराञ्चितमस्तकस्तदानीम् ।  
क्षणमालिखितो नु सौष्टवेन स्थिरपूर्वापरमुष्टिरावभासे ॥ २० ॥

स भगवास्तदा सौष्टवेन प्राचीण्येन साध्यवस्थानेन क्षण लिखित इवाव  
भासे चित्रन्यस्त इव युबुधे ज्ञात । कीदृश विततन विशालेनोरसोपलक्षित,  
पातितासो भमितस्कन्ध, मयूराञ्चितमस्तको वह्निणरम्यशिरस्क' उद्ग्राव इ  
त्यर्थ । स्थिरपूर्वापरमुष्टिर्निष्कम्पपाणिद्वयनिश्चलाकर्प । लिखितोऽप्येवविध एव  
भवति ॥ २० ॥

स्तनतो नितरा रयेण गुर्व्यस्तडिदाकारचलद्गुणादसंख्याः ।  
इपवो घनुष. सशब्दमाशु न्यपतन्नम्बुधराटिवाम्बुधाराः ॥ २१ ॥

अथ शार्ङ्गिण शार्ङ्गादिपव मध्वान रयेण वेगेन न्यपतन् पेनु, मेघादि  
वाम्भोवप्रय । कीदृशादत्यर्थे ध्वनत तथा विद्युत्सस्थानस्फुरन्मौर्वीकात् । मे  
घो हि तडित्वान् भवति । इपवस्तु गुर्व्यो महत्योऽसख्या प्रभूता । श्लेष  
सुगम । इपुशब्द स्त्रीपुसयोर्चर्तत ॥ २१ ॥

शिखरोन्नतनिष्ठुरासपीठः स्थगयन्नेकदिगन्तमायतान्तः ।  
निरवर्णि सकृत्प्रसारितोऽस्य क्षितिभर्तेव चमूभिरेकबाहुः ॥ २२ ॥

अस्य देवस्यको बाहु सैन्ये क्षितिभर्तेव निरवर्णि वर्णितोऽवगत । यत  
शिखरवदुन्नत ककशमसपीठ यस्य । अत एवैक दिगन्तमाशाभाग स्थगयन्  
विदधत् । आयतो दीर्घोऽन्तोऽधोभाग । सकृदिव च प्रसारित, इष्वदानाद  
शनात् सन्तत शरान् क्षिपन्नित्यर्थ । क्षितिभृदपि उच्चकठिनशिखरो भवति,  
स्थगितैकदिगन्तश्च आयतश्च सकृत्प्रसारितश्च ॥ २२ ॥

तमकुण्ठमुग्धाः सुपर्णकेनोरिपवः क्षिप्तमिषुव्रज परेण ।  
विभिद्रामनयन्त कृत्यपत्त नृपतेनेतुरिवायथार्थवर्णाः ॥ २३ ॥

तमिषुव्रज शरपूग परेण चैद्यन मुक्त सुपर्णकेतोर्गरुडध्वजस्य अकुण्ठमु  
ष्ठा शितशल्या शरा विभिद्रामनयन्त भेदमर्नेपुरच्छैत्सु । यथा नेतुर्जिगीषा  
सत्का अयथार्थवर्णा नृपतेनेत यस्य राम कृत्यपत्त भयवर्गं भेदयन्ति । श्ल्या

विमानितप्रत्याख्यातकुडलुम्भभीताः । स च भेदः पूर्वमुक्तस्वरूपः “अज्ञातदोषै-  
दौपद्यै” रिति (२—११३) । ते चाकुण्ठमुखाः सप्रतिभाः । विभिदेत्यङन्तः ।  
अथथार्थवर्णा इति तैलपायिकावचरसंज्ञाः ॥ २३ ॥

दयितैरिव खण्डिता मुरारेर्विशिखैः संमुखमुज्ज्वलाङ्गलेखैः ।

लघिमानमुपेयुपी पृथिन्यां विफला शत्रुशराचलिः पपात ॥ २४ ॥

चैद्यशर'परम्परा भुङ्गपतत् । यतो भगवत्पत्रिभिरभिमुखं खण्डिता छिन्ना,  
अतश्च विफला शल्यरहिता, अत एव लघिमानमुपेयुपी लाघवं प्राप्ता । कीदृ-  
शैर्विशिखेरज्ज्वलं रम्यमङ्गं लेखा च येषां तैः । कैरिव खण्डिता दयितैरिव, ।  
यथा काचिन्नायिका उज्ज्वलाङ्गलेखैः प्रियैः खण्डिता विसंवादिता, अत एव  
लाघवं यती विफला निरर्थका भुधि खेदात् पतति । “निद्राकपायमुकुलीकृत-  
ताम्रनेत्रो नारीनखद्वयविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्या रतोऽपि गृहमेति पतिः प्र-  
भाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणै” रिति ॥ २४ ॥

प्रमुखेऽभिहताश्च पत्रवाहाः प्रसभं माधवमुक्तवत्सदन्तैः ।

परिपूर्णतरं भुवो गतायाः परतः कातरवत् प्रतीपमीयुः ॥ २५ ॥

पत्रवाहाश्चैद्यपत्रिणो भुवो भूमितः परिपूर्णतरमत्यर्थं गताया अतिक्रान्ता-  
या अपि परतोऽनन्तरं प्रतीपमीयुः प्रतिजग्मुः । यदि कृष्णसमीपं ते प्राप्ताः  
किमिति प्रतिषयुरित्याह—माधवमुक्तवत्सदन्तैः शौरिप्रेरितमल्लैः प्रमुखे शल्याप्रे  
प्रसभं बलादभिहता विद्धाः । क इव प्रतीपमीयुः कातरवत् । यथा परतः स-  
पत्नात् सभयैः प्रतीपमीयते । आक्रम्यापि समग्रां भुवं प्रमुखे वदने विपक्षि-  
संशराभिहतत्वात् । पत्राणि वहन्तीति पत्रवाहा इषवः । वत्सदन्ता नाराच-  
विशेषाः । अशब्दः पूर्वापेक्षया समुच्चये ॥ २५ ॥

इतरेतरसन्निकर्पजन्मा फलसंघट्टविकीर्णविस्फुलिङ्गः ।

पटलानि लिहन् बलाहकानामपरेषु क्षणमज्वलत् कृशानुः ॥ २६ ॥

अन्येषु इषुषु क्षणं कृशानुराश्रयाशोऽज्वलदज्वालीत् । कुतस्त्यः परस्पर-  
संपेपसमुत्थः, शल्याभिघातोद्धान्तकरणः, भेषानां च वृन्दानि लिहन् क्षपयन्  
॥ २६ ॥

१ 'चैद्येषु' ग । २ 'कुतोपि' ग । ३ 'गदिता' ग । ४ 'प्रत्या' ग । ५ 'प्रत्या' ग पाठ ।

शरदेव शरश्रिया विभिन्ने विभुना शत्रुशिलीमुखाभ्रजाले ।

विकसन्मुखवारिजाः प्रकाशं बभुराशा इव यादवध्वजिन्यः ॥२७॥

अथ माधववाहिन्यः प्रकटं बभुरशोभन्त । कदा विभुना देवेन शरमेघ-  
पटले सायकसमृद्धा विभिन्ने नाशिते, अत एव च ता विकसन्मुखवारिजाः  
प्रफुल्लवक्त्रपद्माः । कथेव कस्मिन् विभिन्ने किं यथेत्याह—शरदेवाशा इवेति ।  
घनात्ययेन यथाभ्रजाले क्षपिते विकसद्दारिजमुखा दिशः प्रकाशं शोभन्ते ।  
उपमानयोद्धित्वादिवशब्दावपि ङावेव युक्तावित्यलङ्कारविदः ॥ २७ ॥

स दिव समचिच्छदच्छरौघैः कृततिग्मद्युतिमण्डलापलापाम् ।

ददृशेऽथच तस्य चापयष्ट्या<sup>१</sup> इपुरेकैव जनैः सकृद्विकृष्टा ॥ २८ ॥

स देव इपुनिवहैद्यां समचिच्छदत् ऊर्णनाय । अत एव निहनुतरविधि-  
म्याम् । तत्राप्यस्य धनुर्लताया<sup>१</sup> एकैवेपुः सकृदाकृष्टा बलैरलक्षीति लाघवोक्तिः ।  
अथचेति विस्मये । नह्येकेन शरणे नभश्छायते ॥ २८ ॥

भयति स्फुटमागतो विपक्षान्न सपक्षोऽपि हि निर्धृतेर्विधाता ।

शिशुपालधलानि कृष्णमुक्तः सुतरां तेन तताप तोमरौघः ॥ २९ ॥

तेन हेतुनाच्युतमुक्तः शरपूगः चैद्यसैन्यान्यत्यर्थं ततापापीडयत् । येन सप-  
क्षात् प्राप्तः सपक्षोऽपि स्वगर्भोऽपि सुखकारी निश्चितं न भवति । यदि हि  
स्यात् ततोमरौघः सपक्षत्वात् तापयेत् । अरिणा तु क्षिप्तत्वात्पीडाकार्येव  
॥ २९ ॥

गुरुवेगविराविभिः पतत्रैरिपवः काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः ।

विनतासुतवत्तलं भुयः स्म व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमं विशन्ति ॥ ३० ॥

इपयो भगवच्छरा भुवस्तलं पाताल विशन्ति स्म प्राविशन्, विनतासुतव-  
द् गरुडा इव, यतो व्यथितभ्रान्तभुजङ्गमम् । वैततेयेषु भूतलं प्रविष्टेषु अहयो  
भीता भ्राम्यन्तश्च भवन्ति । कीदृता इपयः, गुरुवेगविराविभिर्दुःसहजयशब्दा-  
यमानैः पक्षैरुपलक्षिताः, काञ्चनपिङ्गलाङ्गभासः कनकपिशङ्गदेहच्छययः । सुप-  
क्षां अप्येवंविधा एव ॥ ३० ॥

शतशः परुषाः पुरोऽपशङ्कं शिशुपालेन शिलीमुखाः प्रयुक्ताः ।  
परमर्मभिदोऽपि दानवारैरपराधा इव न व्यथां वितेनुः ॥ ३१ ॥

दानवारोर्विष्णो शरा व्यथा न वितेनु पीडा न चक्रु । कीदृशा, वैद्येन निर्भय गणशोऽग्रे क्षिप्ता, परपास्तीरणा, अत एव मर्मभिदोऽरुन्तुदा । एवं-विधा अपि नान्यथयन्त अपराधा इव । यथा तेन शतशोऽग्रे कर्णकट्टका मर्मस्पृशन्नापराधा नि शङ्क प्रयुक्ता कृता भगवतो व्यथा न चक्रु क्रोध नाजी-जनन् ॥ ३१ ॥

विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये जयमिच्छन् किल मायया सुरारौ ।  
भुवनक्षयकालयोग्यनिद्रे नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥ ३२ ॥

अथ चेद्यो विष्णौ स्वापनमस्त्रमाजहार नेद्रमस्त्र प्रयुयुजे, यतो मायया छ-लेन किल जयमिच्छन् । कीदृशे तत्र विहिता अद्भुता आश्चर्यरूपा लोकाना-सृष्टिलक्षणा माया येन, तथा भुवनक्षयकाले योग्योचिता निद्रा यस्य । कि-लोपहासे । य किलात्मना मायिकस्त माययासौ मुग्धो जिगीषते । यश्च क-ल्पापायसमये निद्रालुस्तस्य स्वापनमस्त्र मुञ्चति । स्वापयतीति स्वापनम् ॥ ३२ ॥

सलिलार्द्रवराहदेहनीलो विदधद् भास्करमर्थशून्यसंज्ञम् ।  
प्रचलायतलोचनारविन्दं विदधे तद्दलमन्धमन्धकारः ॥ ३३ ॥

अथ तद्दल भगवत्सैन्यमन्धकारोऽन्ध विदधे निर्दोषि चकार, यत प्रच-लायतलोचनारविन्दं निद्रायमाणनयनकमलम् । कीदृगसौ उदकमनूतक्रोडकाय-वृष्ट्यास्तथा प्रभाकरमर्थशून्यसंज्ञमभिधेयरहितनामान विदधत् प्रवृत्तिनिमिन्नाभा-यात् । नहि तदासौ भास्व कृतवान्, अस्त्रमहिम्ना तमोवतीयस्त्वात् ॥ ३३ ॥

गुरवोऽपि निपद्य यन्निदद्भुर्धनुषि क्षमापतयो न वाच्यमेतत् ।  
क्षपितापदि जाग्रतोऽपि नित्यं ननु तत्रैव हि तेऽभवन्निपणाः ॥ ३४ ॥

गुरवो धीरा अपि महीपाक्षापे निपद्य सन्निपद्य यत् निदद्भु शिदियरे सु-ता, एतन् वाच्य न क्षेप, यतो जाग्रतोऽपि ते तत्रैव नाशितविपत्तौ निपन्ना सन्त अभूयन्, अतश्चाशयिता अपि ये धनुषि निपन्नास्तेषा सुताना तत्र निपद न का वाच्यता ॥ ३४ ॥

श्लथतां व्रजतस्तथा परेषामगलद्वारणशक्तिमुज्झतः स्वाम् ।

सुगृहीतमपि प्रमादभाजां मनसः शास्त्रमिवास्त्रमग्रपाणेः ॥ ३५ ॥

तथान्येषा राज्ञा प्रमादभाजा मूढानामग्रपाणे कराग्रादस्त्रमायुध सुगृहीत-  
मपि दृढावष्टब्धमपि अगलदधश्यत् । यतो निद्रावशाच्छेथित्य प्राप्तादत् एव  
निजा धारणशक्तिमवष्टम्भनसामर्थ्यमुज्झतस्त्यक्त्वत् । कुत किमिव मनस-  
शास्त्रमिव । यथा सुगृहीतमपि शास्त्र विद्या प्रमादभाजामवलिताना चित्ताद् ग-  
लति । मनोऽपि श्लथत्व व्रजत् ग्रहणशक्तिमुज्झति ॥ ३५ ॥

उचितस्वपनोऽपि नीरराशौ बलयादोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।

भुवनत्रयकार्यजागरूकः स परं तत्र परः पुमानजागः ॥ ३६ ॥

तत्र रणे स भगवान् पर पुमान् परमपुरुष सैन्यार्णवान्तर्गत पर केव-  
लमजाग जजागार न सुष्याप । कदाचिदर्णवमध्ये नासौ शयीतेत्याह—जल-  
निघावभ्यस्तनिद्रोऽपीति । कथं तर्ह्यजाग इत्याह—भुवनत्रयकार्यजागरूको  
गत्त्रितयचिन्तासावधानो यतोऽसौ । तस्मिन् किल सुप्त जगन्ति नश्यन्ति ।  
जागरणशीलो जागरूक । अजागरिति जागर्नेलंड, तिप्, अदादित्वाच्छपो लु-  
क्, गुण 'उरण रपर' हलङ्यादिलोप । स परस्तत्र पुमानजागरक इति  
पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

अथ सूर्यरुचीव तस्य हृष्टावुदभूत् कौस्तुभदर्पणं गतायाम् ।

पट्ट धाम ततो न चाद्भुत तद्विभुरकेंन्दुविलोचनः किलासौ ॥ ३७ ॥

अथानन्तर तस्य देवस्य दृष्टौ दृशि कौस्तुभमेव दर्पणं गताया ततः कौ-  
स्तुभात् पट्ट चण्ड धाम तेज उदभूदुदतिष्ठत् सूर्यरुचीम् । यथा रचितजस्यादर्श-  
गते तता दर्पणात् तेज उद्भवति, एत मणेरैवदृशि । नचैतदद्भुत, यस्मादसौ  
देव किलाकेंन्दुविलोचनो रविशशिनयन । यदुक्त्वा 'चन्द्रादित्यौ चतुर्षी' इति ।  
अतश्च यथोपमाने नाश्चर्यं तथाप्रापि ॥ ३७ ॥

महत्तः प्रणनेऽपि प्रसादः स मणेरंशुचयः ककुब्भुवेपु ।

व्यकसद्विकसद्विलोचनेभ्यो दददालोकमनायिल धलेभ्यः ॥ ३८ ॥

स मणरगुचय कौस्तुभकिरणनिकरो दिद्भुगेपु व्यकसत् प्रमसार । किं  
कुर्वन् विकसद्विलोचनेभ्य उन्मिपन्नैरेभ्य सैन्येभ्योऽजागिलमकलुपमालोक दर्शन

वददितरन् । पूर्वं हि तानि प्रचलापतलोचनान्यभवन् । किमिव केव विकसती-  
त्याह—महतः प्रकृतेष्विव प्रसादः, उत्तमप्रसादो यथा सेवकेषु विकसति, सो-  
ऽपि नेत्रविकासं ददाति । तुष्टे हि प्रभौ चक्षुषि प्रसरन्ति ॥ ३८ ॥

प्रकृतिं प्रतिपादुकैश्च पादैश्चकल्पे भानुमतः पुनः प्रसर्तुम् ।

तमसोऽभिभवाद्वाप्य मूर्च्छामुदजीवत् सहसैव जीवलोकः ॥ ३९ ॥

रथेः किरणैर्भूयः प्रसर्तुं चकल्पे प्रसरणाय प्रवृत्ते प्रसृतम् । यतः प्रवृ-  
त्ति स्वभावं तेजोरूपं प्रतिपादुकैः प्रतिपन्नैरत एव जीवलोको जगत् सहसैव  
उदजीवदप्राणत् उच्छ्वसितः । तमोभिभवान्मूर्च्छा मोहमासाद्य । चकल्पे इति  
भाषे “कृपो रो लः” ॥ ३९ ॥

गतसन्तमसैर्जवेन भूयो षड्युयोर्धैर्युधि रेधिरे द्विपन्तः ।

ननु वारिधरौधरोधमुक्तः सुतरामुत्तपते पतिः प्रभाणाम् ॥ ४० ॥

\* शौरियलैर्गतसन्तमसैर्नष्टमोहैः सद्भिः पुनर्बर्गेन द्विपन्तोऽप्यतयो रेधिरे ज-  
मिरे । यस्मान्मेघपटलावरणात् निर्यातो भास्करोऽप्यन्तमुत्तपते देदीप्यते । “उ-  
द्विष्यां तपः” । रेधिरे इति कर्मणि, । “रध हिंसाया ” मित्यस्यैत्वाभ्यासलो-  
पो । ननुहंतो ॥ ४० ॥

व्यवहार इवानृताभियोगं तिमिरं निर्जितवत्यथ प्रकाशे ।

रिपुस्त्फणभीमभोगभाजां भुजगानां जननीं जजाप विशाम् ॥ ४१ ॥

अथ रिपुश्चैवो भुजगानां जननीं सर्पोत्पादनीं विद्यां मन्त्रं जजाप जपि-  
त्त्वाम् । कीदृशामुस्त्फणभीमभोगभाजाम् ऊर्ध्वकन्धरशरीरजुषाम् । कदा जजाप,  
प्रकाशे कौस्तुभालोके तिमिरं तमो निर्जितवति क्षपितवति । कस्मिन्निव किं,  
व्यवहारे न्याये अनृताभियोगमिवालीकोद्योगं यथा जितवति । धनं मे धारय-  
त्ययमित्पलीकगदी साक्षिलेख्याभावात् शास्त्रात् जीयते । भिन्नविभक्तिका-  
नामोपम्य दुर्वदमिति व्यवहारशब्दात् प्रकाशानुरोधेन सातभ्युत्पत्तिः । एवम-  
न्यत्र ॥ ४१ ॥

पृथुदर्विभृत्स्ननः फणीन्द्रा विपमाशीभिरनारतं वमन्तः<sup>१</sup> ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वाद्भ्रयलीढौ भयसृग्विभागमाविः ॥ ४२ ॥

अथ फण्डिन्ना सर्पश्रेष्ठा आविरभवन् उदपद्यन्त । कीदृशा पृथुदर्विभृतौ  
दीर्घभोगभाज । दर्वी आ नासिकाया वृकाटिका यावद् देह । तथा आशीभिर्दं  
प्राभि सन्तत विपमुद्गमन्तो मुञ्चन्त । कथमाविर्भूता युगपच्चर्पलेन रसनाद्  
येन लीढानुभयसृग्विभागाघास्यपर्यन्तौ यत्राविर्भावे । व्यवहितप्रयोगोऽन तथा  
न्याय्य ॥ ४२ ॥

कृत्तकेशविडम्बनैर्विहायो विजयं तत्क्षणमिच्छुभिरल्लेन ।

अमृताग्रभुवः पुरेव पुच्छ वडवाभर्तुरवारि काद्रवेयैः ॥ ४३ ॥

काद्रवेयेर्नागेर्विहाय स्वमवारि व्यानशे । कीदृशै वृत्तशेषविडम्बनेर्विहित  
कचानुकारैर्गोलसदृशै कापर्यादित्यर्थ । तथा तत्क्षणे ल्लेन मायया विजयम  
रिपगभवमभिलाषुकै । मिमिज्जारि, पुरा वडवाभर्तुं पुच्छमिव । यथा पुरा  
पूर्वमन्धिमथने वडवाभर्तुरश्वस्य पुच्छे बालधि काद्रवेयैरवारि आधायि । क  
स्याश्वस्य, अमृताग्रभुगेऽमृतच्येष्टस्योच्चे ध्रुवम । कीदृशस्तै वृत्तं केशेषु या  
लेषु विलम्बनमालम्ब्योऽवस्थिनियै । यतश्छलन विजयैपिभि । एव हि श्रूयते-  
पुरा किल दत्तदुहितरौ कश्यपभार्ये कद्रुपिनते व्यग्रदताम् । पूर्वा आह—उद्धै-  
श्वस वृष्ण पुच्छम्, अपरा तु श्वेतमिति, एणश्च दासभाव । तत कद्रुधि  
पक्षा नामानाह—पुत्रका दास्य गतामेव मा वित्त । धलकपालाधिरश्वराज , कु-  
रुतापाय रक्षत जननीमिति । तत शेषवासुकिप्रमुखा दर्पिष्ठा नागपञ्चशती  
तामाह—रभसस्तप्रतिज्ञे ! त्व ना माता सापि तु मातृप्यसा, किं शक्यमना  
स्माकम् । अपरो दयालुस्तजक आह—अम्ब ! धीग भव, अहमश्वन्द्रस्य सर्प  
गणै सह पुच्छ वृष्ण करोमि, इत्युक्त्वा प्रावृणान् ॥ ४३ ॥

दधतस्तनिमानमानुषुर्व्या यभुरक्षिश्रवसो मुगे विशालाः ।

भरतज्ञरुधिप्रणीतकाव्यग्रथिताङ्गा इव नाटकप्रपञ्चाः ॥ ४४ ॥

अतीग्येनाकर्णनाच्छ्रामि श्रोत्राणि येया त अजिध्रवसो नामा वभु । किं  
भूता , मुगे वदने विशाला पृथुलास्तत आनुषूयां परिपाठ्या तनिमान तानय  
विभ्रत । अत एव नाटकप्रिस्तारा इव । कीदृशा भरतज्ञन कविना प्रणीतेन  
रवितेन कायेन कविर्कर्मणा वभुना ग्रथिता सम्पन्ना अङ्गा परिच्छ्रदा येया  
म्, अत एव मुगे मुखसद्यो विशाला , मयभ्येव नाटकीयवस्तुन उपलित

त्वात् । तत क्रमेण प्रतिमुख-गर्भ-विमर्श-निर्वहणसधिषु तानव दधते, उप  
क्षिप्तस्यार्थस्य समाप्तत्वात् । ब्राह्मणदेराकृतिगणत्वात् काव्यशब्द साधु । अ  
न्यथा हि "इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" इत्यण स्यात् ॥ ४४ ॥

सविष्वसनोद्धतोरुधूमव्यवधिम्लानमरीचि पन्नगानाम् ।

उपरागवतेषु तिग्मभासा वपुरौदुम्बरमण्डलाभमूहे ॥ ४५ ॥

तिग्मभासा तीक्ष्णाशुनापरागवतेषु राहुग्रस्तेनेषु वपुरौदुम्बरमण्डलाभ ता  
घ्रवन्नताम्रम् ऊह धृतम् । यत पन्नगाना गृहपादाना सविषेण भ्रसनेन शू  
त्कारपातेन उद्धतस्तीव्र जुभित उरुर्महान् यो धूमस्तेन यो व्यवधिरन्तर्धान ते  
न म्लाना नित्तेजस्का मरीचयो भासो यस्य तत्तथोक्तम् । उपरागेऽप्येवविध  
मेव ॥ ४५ ॥

शिखिपिञ्ज्रकृतध्वजावचूलक्षणासाशङ्कविवर्तमानभोगाः ।

यमपाशवदाशु बन्धनाय न्यपतन् वृष्णिबलेषु लेलिहानाः ॥ ४६ ॥

ललिहाना भुनगा कालपाशा इव यदुसंन्यषु बन्धनाथ क्षिप्र न्यपतन्,  
यादवा बन्ध प्राविशन् । कीदृशा शिखिपिञ्ज्रैर्मयूरैर्है कृतेभ्यो ध्वजावचूले  
भ्य चिह्नचामरभ्य क्षण साशङ्कास्त्रस्ता अत एव विवर्तमानभोगा पराङ्मुख  
दहा । शिखिनो हि सर्पभुज । अत्यर्थं लिहन्तीति ललिहाना सर्पा । यद  
न्ताङ्गिहा लट शानच ॥ ४६ ॥

पृथुवारिधिबीचिमण्डलान्तर्विलसत्फेनवितानपाण्डुराणि ।

दधति स्म भुजङ्गमाङ्गमध्ये नवनिर्मोककृच ध्वजांशुकानि ॥ ४७ ॥

ध्वजाशुकानि केतुपताका भुजङ्गमाङ्गमध्ये आशीविषभोगान्तर नवनिर्मो  
ककृच नूतनाहि वक्रकान्ति दधति स्म बभ्रु । सर्परेत निर्मोका उत्सृष्टा इति  
ज्ञायन्त इत्यर्थ । कीदृशि तानि उरुजलराशिकल्लोलवल्लयमध्ये स्फुरन् यो डि  
ण्डीरराशिस्तद्वय घबलानि । भुजङ्गमाना वीचय उपमानम्, अशुकाना तु फेना  
॥ ४७ ॥

कृतमण्डलिवन्धमुल्लसद्भि शिरसि प्रत्युरस विलम्बमानैः ।

व्यरुचजू जनता भुजङ्गभोगैर्दलितेन्डीवरमालभारिणीव ॥ ४८ ॥



दन्दशूकदेहर्जनता वल व्यरुचत् व्यद्योतिष्ठ । कीदृशंमूर्धनि उल्लसद्भि  
 क्रिप्यद्भि । कथं, इतो मण्डलिवन्धो मण्डलिकावस्थान यत्र वलयरूपेणेत्य-  
 र्थ । तथा प्रत्युरस उरसि विलम्बमाने स्रसमाने । “प्रतेररस सप्तमीस्था  
 त्” । अतश्चोत्प्रेक्ष्यते—दलितेन्दीवरमालभारिणीव, प्रफुरतनीलोत्पलस्रग्धारिणी  
 व । यथा दलिनामिन्दीवरमाला विभर्तीति ताञ्छीत्ये णिनि । “इष्टकेपीका-  
 मालाना यित्तूलभारिणु” इति ह्रस्व ॥ ४८ ॥

परिवेष्टितमूर्तयश्च मूलादुरगैरा शिरसः सरत्नपुष्पैः ।

दधुरायतवल्लिवेक्षितानामुपमानं मनुजा महीरुहाणाम् ॥ ४९ ॥ ~

मनुजा पञ्चजना महीरुहाणामनौकुहानामुपमान दधु साम्यमूहु । यत्  
 उरगै पृदावुभिर्मूलादारभ्य आ शिरस शिरसि यावत् परिवेष्टितमूर्तयोऽवष्ट-  
 देहा । सह रत्नैरेव पुष्पर्यन्ते ये ते सरत्नपुष्पै । कीदृशाना वृक्षाणाम्, श्री-  
 यतवल्लिवेक्षिताना दीर्घलतावेष्टितानाम् ॥ ४९ ॥

वहलाङ्गनपङ्कपट्टनीलद्युतयो द्रेहमितस्ततः श्रयन्तः ।

दधिरे फणिनस्तुरङ्गमेपु स्फुटपर्याणनिर्वद्धवध्रलीलाम् ॥ ५० ॥

फणिनश्चलुश्रवसस्तुरङ्गमेपु स्फुटामनूना पर्याणनिर्वद्धवध्रलीला पत्यनयो  
 जितचर्मरञ्जनुकार दधिरे विभवावभूवु । यत् प्रभूतमञ्जलमर्दमद्युतिकृष्ण  
 च्छवय , इतस्तत् सर्पत्रय काय वेष्टयन्त । क्वचित्तु पट्टमशुभ्रमाहु । तनाङ्ग  
 नेन पट्टमशुक रज्यते नवेति विचायमतत् ॥ ५० ॥

प्रसृतं रभसाढयोभिनीला प्रतिपादं परितोऽभिवेष्टयन्ती ।

तनुरायतिशालिनी मद्गाहेर्गुञ्जमन्दूरिव निश्चल चकार ॥ ५१ ॥

मद्गाहेर्गुञ्जमन्दूरिव तनुमूर्तिं रभसात् प्रसृतं गज निश्चल चकार वचन्ध ।  
 कीदृशी, अयोभिनीला तीक्ष्णवत्कृष्णा तथा प्रतिपादं सप्त चरण समन्ताद्  
 भिवेष्टयन्ती, यत् आयतिशालिनी दीर्घशालिनी अतश्च अन्दूरिव शृङ्गलानु  
 ल्या । साप्यायसी नीला दीर्घा गजचरणमन्धनी च ॥ ५१ ॥

अथ सम्मितमीक्षिताडवजाललितंकोत्रमितभु माधवेन ।

निजकेतुशिरःश्रितः सुपर्णादुडपत्रन्नयुतानि पक्षिराजाम् ॥ ५२ ॥

अथानन्तर सुपर्णाद्वरुडात् पक्षिराजां गरुत्मतामयुतानि लक्षाणि उदपत्त-  
न् पेतुर्निर्जग्मु, यतो भगवता ईक्षिताद्दृष्टात् । कथ, सस्मितं सहास । हास-  
स्य तु चैधो मा किल नागपाशैर्गन्धुमिच्छन्तीति कारणम् । तथा अथहया सा  
वहेल ललिता सविलासा एका उन्नमिता उत्तिता भूर्मुषरोमराजिर्यत्र, अक्षि  
निकोचेन चोदितादित्यर्थ । सुपर्णस्य तत्र कोऽपर इत्याह—निजकेतुशिर  
श्रित स्वचिह्नदृष्टसेविन । गरुडध्वजो ह्यसौ । उदपत्तन्निति नृदित्वाद्द् ।  
“पत्त पुम्” । प्रक्षिराडिति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

• द्रुतहेमरुचः खगाः खगेन्द्रादलघूदीरितनादमुत्पतन्तः ।

क्षणमैक्षिपतोच्चकैश्चमूभिर्ज्वलतः सप्तरुचेरिव स्फुलिङ्गाः ॥ ५३ ॥

• खगा सुपर्णाश्चमूभिरक्षिपत दृष्टा । कौटशा, गलितकनककान्तय., ग-  
रुडादे सध्यानमुद्रता । उच्चकैश्चात् । अतश्च देवीष्यमानात् सप्तरुचेर्युगादि-  
प उत्पतन्त कणा इव । तेऽप्येवयिधा. । ऐक्षिपतेति ईप्ते कर्मणि लुङ्, च्ले  
सिच्, मस्यादादेश ॥ ५३ ॥

उपमानमलाभि लोलयक्ष्णविच्छिप्तमहाम्बुवाहमत्स्यैः ।

गगनार्णवमन्तरा सुमेरोः कुलजानां गरुडैरिलाधराणाम् ॥ ५४ ॥

गगनमेवापात्त्वाद् ध्याख्यास्यमानधर्मयोगाचार्यवोऽग्धि, तस्यान्तरा म  
ध्ये गरुडैर्वनतेयै मेख्यशानामिलाधराणामर्द्राणाम् उपमान साम्यमलाभि प्रापि  
लघ्यम् । कौटशैश्चदृष्टै पतत्रं क्षण धेरिता महाम्बुवाहा मेघा एव मत्स्या,  
पृथुरोमाणो ये । पर्वता राधो महामत्स्यान् चिक्षिपिरे । सुमेरुग्रहण पक्षाणां  
सोवर्णत्वप्रतिपादनार्थम् । द्वित्व यद्य न लक्ष्यते तत्रान्तरायुक्ते द्वितीया न भ  
वतीति नास्ति निश्चय इति, गगनार्णवाद् द्वितीयो भवत्येव । मटशङ्करस्तु  
गगन चार्णवश्चेति द्वन्द्वमाह तदसन्, उपमेयेनार्णवस्य सम्बन्धाभावात् । नहि  
गरुडा समुद्रमध्यस्था । पृथग्विभक्तिनिर्दिष्टयोस्तन्तरायुहयो द्वितीयेति स्मरणाच्चै  
वमपि न स्यात् ॥ ५४ ॥

पततां परितः परिस्फुरद्भिः परिपिङ्गीकृतदिङ्मुग्वैर्मयूखैः ।

सुतरामभवद् दुरीक्षयिभ्यस्त्वनस्तत्किरणैरिवात्मदर्शः ॥ ५५ ॥

पतता धीना किरणै समन्तादुल्लसद्भिश्च शूलोकनीयमण्डल सूर्य आ

सीत् तत्किरणैरिवात्मदर्शं , तपनमयूखैर्यथा मुकुरो दुर्वशो भवति । परिपि  
ङ्गीकृतदिदमुखै सौवर्णत्वात् स्वभावाच्च । आत्मा दृश्यतेऽस्मिन्नित्वात्मदर्शं आ  
दर्शं ॥ ५५ ॥

दधुरम्बुधिमन्थनाद्रिमन्थभ्रमणायस्तफणीन्द्रपित्तजानाम् ।

रुचमुल्लसमानवैनतेयद्युतिभिन्नाः फणभारिणो मणीनाम् ॥ ५६ ॥

स्फुरणशीलसुपर्णकान्तिच्छुरिता फणिनो मणीना रुच दीप्तिं दधुरुद्भु ।  
केपा मणीनाम्, अम्बुधिर्मध्यतेऽनेनेति अम्बुधिमन्थनोऽग्निहोमको योऽद्रिम  
न्थ पर्वतवैशाखो मन्दराख्यस्तस्य भ्रमणेन परिवर्तनायस्त जुभित फणीन्द्रो  
यो वासुकिस्तस्य यत्पित्त धातुविशेषस्तता जातानामुन्पत्राना मरकतानामित्य-  
र्थं । तान्येव हि भ्रमणायासाद्वासुकिरुद्वमदित्यभियुक्ता । बह्व्यस्तेपा जात  
य काचरत्वाच्च तेषामुपमानम् । सर्पा हि नीला कनककान्तिच्छुरिताश्च का  
चरा । मध्यतऽनेनति मन्थ जुग्ध ॥ ५६ ॥

अभितः जुभिताम्पुराशिधीरध्वनिराकृष्टसमूलपादपौघः ।

जनयन्नभवद् युगान्तशङ्कामनिलो नागविपक्षपक्षजन्मा ॥ ५७ ॥

नागविपक्षपक्षजन्मा गरुडपतरभयोऽनिलो नभस्वान् अभवदुत्तस्थौ । की  
दृश उभयतटाकम्पिताणवगम्भीरारव तथा उन्मूलितसजटतरुपूग, अत  
पत्र कत्पायसानभ्रान्ति कुर्वन् ॥ ५७ ॥

प्रचलत्पतगेन्द्रपत्रघातप्रसभोन्मूलितशैलदत्तभागैः ।

भयविह्वलमाशु दन्दशूकैर्विवशैराविविशे स्वमेव धाम ॥ ५८ ॥

अथ दन्दशूकैर्दंष्ट्राविपैस्त्रामाकुल निजमेव धाम स्थान पातालमाशु आविवेश  
प्रतिष्णम्, यथागतमगामीत्यर्थं । कीदृशै प्रचलता आम्प्यता पतगेन्द्राणा गरुडा  
ना पत्रघातैरङ्गद्वयपृथग्दश्वै प्रसभ वलादुन्मूलिना उत्खाता<sup>१</sup> ये शैला अद्वार्यास्ते  
दंष्ट्रो भागोऽपरतरणपथा यथा तै, उन्मूलितात्रिविपरप्रविष्टैरित्यर्थं । विवशै  
किं कर्तयतामूढे । गर्हितदृशशीला दन्दशूका सर्पां "लुपसद्" इति यद् ।  
'जपजभ' इति नुक । 'यजजपदशाम्' इत्युक् ॥ ५८ ॥

खचरैः क्षयमक्षयेऽहिसैन्ये सुकृतैर्दुष्कृतवत् तदोपनीते ।

अयुगार्चिरिव ज्वलन् रूपाधो रिपुरौर्दर्विपमाजुहाव मञ्जम् ॥ ५६ ॥

अथ रिपुश्चैव और्दर्विपं मन्त्रमानेयीं विद्यामाजुहायादत् जजाप कथाना-  
यकस्य शत्रुम् । कविरपि तथाह—कदा, तस्मिन्नक्षयेऽप्यहिसैन्ये सर्पव्राते तदा  
खचरैः पक्षिभिः क्षयं नीते शमिते सति, सुकृतैर्दुष्कृते यथा । बह्वपि पापं पु-  
ण्यानि क्षययन्ति । कीदृगरिः अग्निरिव क्रोधात् ज्वलन् । आजुहावेति द्वेनो  
लिद् । “अभ्यस्तस्य च” इति संप्रसारणम् ॥ ५६ ॥

सहसा दधदुद्धतादहासश्रियमुत्त्रासितजन्तुना स्वनेन ।

विततायतहेतिबाहुरुचैरथ वेताल इवोत्पपात वह्निः ॥ ६० ॥

अथाग्निरशङ्कितमुत्पपात उच्यौ । कीदृशः, भीषितजनेन रवेणोद्धतव-  
ण्डादहासश्रियं दधत्, चटचटाशब्दयुक्त इत्यर्थः । तथा वितता विस्तीर्णा आ-  
यता दीर्घा हेतयो ज्वाला एव शब्दयो यस्य । उचैरुद्धत एव, वेताल इव ।  
सोऽपि भीषितजनेनारवेण उद्धतां चण्डामदहासश्रियं धत्ते । दीर्घोश्च भुजान्  
प्रसार्य जन्तून् भीषयते, उचैश्च ॥ ६० ॥

चलितोद्धतधूमकेतनोऽसौ रभसादम्बररोहिरोहिदश्वः ।

द्रुतमारुतसारथिः शिखावान् कनकस्यन्दनसुन्दरश्चचाल ॥ ६१ ॥

अम्बररोही नभोव्यापी रोहिदश्वोऽग्निश्चचाल प्रससार रभसाद्वेगेन । “ह-  
र्यश्वं हरिदश्वं च रोहिदश्वं च पण्डिताः । घदन्ति पृषदश्वं च शक्रसूर्यान्तान-  
निलान् ” ॥ कीदृशोऽसौ चलित उद्धतो धूम एव केतनं ध्वजो यस्य, द्रुत-  
मारुतसारथिर्वैगवद्वातसूतः । वातवशाद्धि पद्धिर्देदीप्यते । शिखावान् सज्वालः,  
कनकस्यन्दनवत् सुवर्णरथवत् सुन्दरो रम्यः । स्यन्दनोऽपि रभसाच्चलक्षेधंवि-  
धो भवति । चलितोद्धतकेतनोऽम्बररोही, द्रुतसारथिः शिखावान् सपताकः  
॥ ६१ ॥

ज्वलदम्बरकोटरान्तरालं बहलार्द्राम्बुदपत्रवद्धूमम् ।

परिदीपितदीर्घकाष्ठमुचैर्वनवद्विश्वसुवोप जातवेदाः ॥ ६२ ॥

जातवेदाश्चित्रभानुर्विश्वमुषोप जगद् वदाह, वनमरणमिव इत्यङ्गेशकथ-  
नम् । कीदृग् विश्वं, ज्वलद् देदीप्यमानमम्बरमेव कोटरान्तरालमालयमध्यं यस्य,  
वहल्लेषु चार्द्राम्बुदेवेषु पत्रेषु बद्धो धूमो यस्य, परिदीपिता दग्धा दीर्घाः का-  
ष्ठा दिशो यत्र । वनमप्यग्निदग्धं ज्वलत्कोटरान्तरालं वहल्लपत्रवद्धूमं दीप्त-  
दारु च भवति ॥ ६२ ॥

शुरुतापविशुष्यदम्बुशुभ्राः क्षणमालग्नकृशानुताम्रभासः ।

स्वमसारतया मपीभवन्तः पुनराकारमवापुरम्बुवाहाः ॥ ६३ ॥

अम्बुवाहा निर्जं रूपं भूयो लेभिरे कृष्णमासादनात् । कीदृशाः पूर्वं शु-  
रणा तापेन क्षपितैर्जलैर्घवलास्ततो मनागालग्नेन वक्षिणा लोहिताः, ततोऽप्य-  
सारतया रिक्रायेन मपीभवन्तः कज्जलं संपद्यमानाः, अतश्च काष्ण्यासादनात्  
स्वाकारप्राप्तिः । अश्राणि हि प्रकृत्या कृष्णानि ॥ ६३ ॥

ज्वलितानललोलपल्लवान्ताः स्फुरदष्टापदपत्रपीतभासः ।

क्षणमात्रमुवामभावकाले सुतरामापुरिवायति पताकाः ॥ ६४ ॥

पताका वैजयन्त्योऽभावकाले दाहसमये क्षणमात्रमुशुभ्रः विशुतामिवायति वै-  
र्ष्यं सुतरामापुरल्लेभिरे, तडिन्निभा श्लक्ष्ण्यन्तेत्यर्थः । यतो ज्वलितेनानलेन लो-  
लाः कम्प्राः पल्लवान्ता यासाम् । तथा स्फुरद्विष्टापदपत्रैः सुवर्णपत्रैः पीत-  
भासः पिङ्गकान्तयः । अभावापेतुश्च (?) क्षणमात्रस्थायिन्योऽपि विशुतोऽपि लस-  
त्कार्तस्वरनिभपीतभासः । अष्टापदशब्दे “अष्टनः संज्ञाया” मिति दीर्घः । क्ष-  
णमात्रं भवन्ति श्रोतन्ते इति क्षणमात्रमुषोऽचिरांशवः ॥ ६४ ॥

निखिलामिति कुर्वतश्चिरायः द्रुतचामीकरशारितामिव धाम् ।

प्रतिघातसमर्थमस्त्रमग्नेरथ मेघङ्करमस्मरत् सुरारिः ॥ ६५ ॥

अथातन्तरं भगवान् मेघङ्करमप्योत्पादकं चारुणमस्त्रमस्मरन् जजाप ।  
कीदृशमग्नेराध्याशस्य प्रतिघातसमर्थं विनाशक्षमम् । कीदृशस्य, इतीत्यं स-  
मग्रां दिवं द्रुतेन गालितेन चामीकरेण महारजतेन शारितामिव धिर कुर्वत ।  
मेघं करोतीति मेघङ्करम् । “मेघर्तिभयेषु कृन्ः” इति राशु ॥ ६५ ॥

चतुरम्युधिगर्भधीरकुक्षेर्वपुपः संधियु लीनसर्वसिन्धोः ।

उदगुः सलिलात्मनास्त्रिघाम्नो जलवाहावलयः शिरोरुहेभ्यः ॥ ६६ ॥

त्रिघाम्नो विष्णोः शिरोरुहेभ्यः केशेभ्यो जलवाहावलयो मेघमाला उदगु-  
निरीयुः आविरभवत् । कीदृशस्य, चत्वारोऽम्बुधपो गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य स  
चतुरम्युधिगर्भो, धीरो गम्भीरः कुक्षिरुदरं यस्य । तथा शरीरसंधियु संलग्न-  
निपिलनदीकस्य, यतः सलिलात्मनो जलरूपस्य । यदुक्तम्—“यस्य केशेषु  
जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु । कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्यै तोषात्मने नमः” ॥  
त्रिघामेति भगवतोऽम्बुर्था संज्ञा । त्रीणि भूर्भुवःस्वर्लक्षणानि घामान्यास्पदं यस्ये-  
ति कृत्वा । क्वचित्तु ‘सलिलात्मकत्रिघाम्नः’ इति पाठः । तत्र सलिलात्मकानि  
त्रीणि घामानि केशसन्धिकुक्षिस्थानानि यस्येति विग्रहः । उदगुरिति “इषो  
गो-लुङि । गतिस्थाघुपाभूभ्यः” इति सिञ्जलुक् ॥ ६६ ॥

ककुभः कृतनादमास्तृणन्तास्तिरयन्तः पटलानि श्यामलिमानमानयन्तः ।  
उदनेसिपुरभ्रमभ्रसंघाः सपदि श्यामलिमानमानयन्तः ॥ ६७ ॥

अभ्रसंघा घनम्रवस्त्रोमा भ्रंभे जमुदनेसिपुरत्पेतुः । किं कुर्वन्तः, दश  
दिशः सध्यलमास्तृणन्तः ऊर्णधानाः । तथा रविमयूधानां पटलानि जालानि  
तिरयन्तः स्थगयन्तः, श्यामलिमानमानयन्तः प्रापयन्तः, प्रकृतत्वात् सस्यैव ।  
तिरस्करोति “तत्करोति” इति णिच् । “शाधिष्ठवत्प्रातिपदिकस्ये” तीष्ठवत्त्वात्  
“इष्टेमेयःसु डेः” इति दितोपः । उदनेसिपुरिति, ‘एषु प्रकृते’ उत्पूर्वः, लुङ्  
च्लेः सिच् “यमरमनमातां सकृच्च” इति इहभावः सकृच्च । अनुस्वारः । “सि  
जम्भ्यस्तविदिभ्यश्च” इति भेर्जुस् । अत्राणि विद्यन्ते यस्य तदभ्रं नमः । “अ-  
शंआदिभ्योऽच्” । श्याम एव श्यामलस्तद्भावं श्यामलिमा । घर्णवानित्वा-  
दिमनिच् ॥ ६७ ॥

तपनीयनिकापराजिगौरस्फुरदुत्तालतडिच्छटाहहासम् ।

अधयद्दसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताडम्बरमम्बरं धभूव ॥ ६८ ॥

अम्बरं नमः तदैवंविधमभूत् । कीदृशं, तपनीयस्य यो निकापो निकप-  
णमश्मन्युद्धेखस्तस्य तेन वा या राजिलेया तद्दद् गौरी द्योतमाना उचाला उ-  
द्यता उल्लवणा वा या तडिच्छटा विद्युद्विच्छित्तिः सैवानुपहतो हासो यस्य

तत् तथोक्तम् । हासस्य त्वन्योन्यजिगीषयास्त्रयुद्धेन सुखोत्पादनं हेतुः । तथा-  
ववद्धः अनुवद्धः समुद्धतस्तारोऽम्बुवाहानां मेधानां ध्वनितमेव आडम्बरः तूर्य-  
रवो यस्य तत् अववद्धसमुद्धताम्बुवाहध्वनिताडम्बरम् । तूर्यस्य तु युद्धमेव  
कारणम् ॥ ६८ ॥

सवितुः परिभाबुकैः मरीचीन् रचिताभ्यङ्गमतङ्गजाङ्गभाभिः ।  
जलदैरिति विस्फुरद्भिरुच्चैर्विदधे केतनतेव धूमकेतोः ॥ ६९ ॥

उल्लसद्भिरुन्नन्नधूमकेतोः केतनतेव विदधे धूमत्वमिव कृतम् । यो हि धू-  
मकेतुस्तस्य धूम एव केतनम् । चंद्रास्त्रजनितस्याग्नेर्मैघा धूमरूपा अभवाभि-  
त्यर्थः । कौटुम्भिर्जलदैः, सवितुर्हृदिदध्यस्य मरीचीन् अभीशन् परिभाबुकैरभि-  
भाविभिः, तथा रचिताभ्यङ्गमत्यर्थदत्तस्त्रेहं यन्मतङ्गजाङ्गे पीलुप्रतीकं तद्वत् भा-  
दीप्तिर्येषाम्, अतिकृष्णैरित्यर्थः । धूमोऽप्येवंविधः । परिभाबुकैरिति “लपपत्”  
इत्युक्त् । तत्प्रयोगे च मरीचिशब्दात् “मलौकाव्ययनिष्ठा” इति कर्मणि कृ-  
त्पठ्यानिषेधः ॥ ६९ ॥

ज्वलतः शमनाय चित्रभानोः प्रलयाप्लावमिवाभिदर्शयन्तः ।  
ववृपुर्वृपनादिनो नदीनामतदारोपितवारि वारिवाहाः ॥ ७० ॥

जलदा देदीप्यमानस्य चित्रभानोराशुशुक्लणेनिर्वापणाय तोयं ववृपुर्मुमुक्षुः ।  
कथं, नदीनामतटेभ्योऽप्युपर्यारोपितमुत्सावितं वारि यत्र तद्वत्टारोपितवारि ।  
नद्यो यत्र स्थलान्याचक्रमुरित्यर्थः । अत एव प्रलयाप्लावमिव कल्पान्तोदकपू-  
रमिवाभिदर्शयन्तः । युगाग्ने किल सर्वमुदकव्याप्तमासीन् । वृषा दान्ता इव  
ये नदन्ति गर्जन्ति ते वृपनादिनः । “कर्तयुपमाने” इति णिनिः ॥ ७० ॥

मधुरैरपि भूयसा स मेघ्यैः प्रथमं प्रत्युत वारिभिर्दिदीपे ।  
पवमानसन्वस्ततः क्रमेण प्रणयक्रोध इवाशमीन्निनादैः ॥ ७१ ॥

पवमानसन्वोऽग्निर्मैघैराद्भैर्वारिभिः प्रथमं पूर्वं प्रत्युत भूयसातिशयेन दि-  
दीपेऽञ्चलीत् । मधुरैः प्रथमप्रवृत्तत्वाद् विरलैः यद्दिवा माधुर्यगुणयुक्तैः । मेघ्यै-  
हि फं मधुरम् । अपिर्विस्मयपूर्वकं विरोधे । मधुरं किल गुडादिकं न दीप-  
नमपितु जाड्यकरम् । तीक्ष्णं हि क्षीपनमिति घंघाः । ततोऽनन्तरमग्नी क्रमेण  
धेगवद्दर्पवशाद्दशमीन् ननाश, निनादैः प्रणयक्रोध इव । निनादैः सान्त्ववचने-

मधुरैरप्यनुद्वेगकरैरपि यथा प्रणयक्रोधः प्रीतिकोपोऽप्रमानाप्यः प्रत्युत पूर्वं  
नितरां दीप्यते । एवंविधो ह्येष प्रमदास्वभावः । मेघेषु भयो मेघ्यः । “दिगा-  
दिभ्यो यत्” । पवते इति पवमानो वायुः । “पूइयजोः शानच्” । तस्य स-  
खा अग्निः सहचरत्वात् । “राजाहःसखिभ्यएच्” । ननु यत्राग्निस्तत्र वायुः न-  
तु यत्र वायुस्तत्राग्निः, अत्र च वायोः सहचरत्वं विवक्षितमतश्च बहुव्रीहिरत्र  
वाचकः इति कथं दृजुत्पत्तिः । अत्रोपाध्यायप्रकाशवर्षे आह ‘पट्टीसमासेऽप्यत्र  
बहुव्रीहार्थोऽन्तर्भवत्येव, यो हि यस्य सखा तस्यासावपि सखा भवति । एव-  
मन्यत्रापि । यथा भारवेः—“श्रोजसापि खलु नूनमनूनं सत्सहायमुपयाति ज-  
पत्रीः । यद्विभुः शशिमयूखसखा सत्राददे विजयचापमनङ्गः” इति ॥ ७१ ॥

परितः प्रसभेन नीयमानः शरवर्षैरवसायमाश्रयाशः ।

प्रबलेषु कृती चकार विद्युद्बन्धपदेशेन घनेष्वनुप्रवेशम् ॥ ७२ ॥

अभ्राणां सतडित्वेन अग्नेश्च शान्त्या कविरूढामास-शरवर्षैस्तोयसेकैः प्र-  
सभेन बलान् परितोऽवसायमन्तं नीयमान आश्रयाशोऽग्निः प्रवेक्ष्येत्, महत्सु मे-  
घेषु विद्युद्बन्धपदेशेन तडित्वयाजेनानुप्रवेशमन्तरावस्थानमकरोत् । यतः कृती  
ज्ञः शास्त्रज्ञः । एवं किलोक्तं बलवताभिभूतस्य विदेशगमनं तदनुप्रवेशो वेति ।  
आश्रयं स्थानम् अश्नाति दहतीत्याश्रयाशः कृष्णवर्त्मा । शरं नीरे शरो वाणे  
इति कोशात् ॥ ७२ ॥

प्रयतः प्रथमं हुताशनस्य काचिदालक्ष्यत मुक्तमूलमर्चिः ।

बलभित्प्रहितायुधाभिघातवृद्धितं पक्षिपतेरिवैकपत्रम् ॥ ७३ ॥

वद्वर्नांशं वज्रतो गच्छतो मुक्तमूलं त्यक्त्वासंधिस्थानं कविदेवंविधमचिज्वा-  
ला आलक्ष्यत वदशे । किंविधं, बलभिन्ना शक्रेण प्रहितेन क्षित्तेनायुधेन वज्रेण  
योऽभिघातः प्रहारस्तेन वृद्धितं वृद्धं पक्षिपतेर्गण्डस्थेकं पत्रमिव स्वर्णपद्ममिव ।  
वज्राभिघाताद् गण्डेन शकरोपशमनार्थमेकं पत्रमुत्सृष्टमासीदित्यागमः ॥ ७३ ॥

व्यगमन् सहसा दिशां मुखेभ्यः शमयित्वा शिखिनं घनाघनौघाः ।

उपकृत्य निसर्गतः परेषामुपरोधं नहि कुर्वते महान्तः ॥ ७४ ॥

घनाघनौघाः सजलजलधरजालानि आशामुखेभ्यः सहसार्गिन शमयित्वा  
व्यगमन् यथागतं ययुः । अत्रार्थान्तरन्यासः । ये महान्त उत्तमास्ते निसर्ग-



तः स्वभावादुपकृत्योपकारं कृत्वा अन्येषामुपरोधं न कुर्वते । ये हि स्वभावो-  
पकारिणस्ते उपकृत्यादर्शनं यान्ति । यदुक्तम्—“इयमुच्चधियामलौकिकी महती  
वापि कठोरचित्तता । उपकृत्य भवन्ति दूरतः परतः प्रत्युपकारशङ्कया” ॥ मे-  
घाश्च महान्तो यदि च वर्षित्वा न गच्छेयुस्तत् तेषामुपरोधः स्थगनं कुतो भ-  
वेत् ॥ ७४ ॥

कृतदाहमुदर्विषः शिखाभिः परिपिक्तं मुहुरम्भसा नवेन ।  
विगताम्बुधरव्रणं प्रपेदे गगनं तापितपायितासिलदर्मीम् ॥ ७५ ॥

गगनं विष्णुपदं तापितपायितासिलदर्मीं पूर्वं तापित उत्तेजितः पश्चात् पा-  
यितो दत्तपानीयो जले वृद्धितो योऽसिस्तीक्ष्णधारः<sup>१</sup> तस्य लदर्मीं शोभां प्रपेदे  
प्राप । यतः पूर्वमुदर्विषः शिखाभिर्बद्धिज्वालाभिः कृतदाहं दग्धं ततो नवेन नी-  
रेण परिपिक्तं कृतसेकमुक्षितम्, विगताम्बुधरा एव व्रणानि तुपकणानि यस्य ।  
खड्गेऽपि तापितपायिते व्रणानि नश्यन्ति । पातेरिति “शाब्दासाक्षात्” इति  
युक्तिं क्लेपायितमिति रूपम् । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

इति नरपतिरस्त्रं यद्यदाविश्वकार

प्रकुपित इव रोगः क्षिप्रकारी विकारम् ।

भिमगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण

क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदेव ॥ ७६ ॥

नरपतिः शिशुपालः क्षिप्रकागी चतुरः इतीत्यं यद्यत् स्वापनादिकमस्त्रमा-  
विश्वकार प्रयुयुजे तत्तदनन्तरं भगवान् मुरारिः प्रत्यहन् प्रतीपं जघान अनी-  
नशत् । केन गुरुदोषच्छेदिना महदापत्तिनाशकेनोपक्रमेण, प्रत्यस्त्रैरित्यर्थः । य-  
तः क्रमवित् परिपाटीयः । स हि जानति अस्यास्त्रस्येदं प्रत्यस्त्रम् । यद्यदिति  
तत्तदिति धीप्तायाम् अस्त्रपरम्पराख्यापनार्थम् । क इव किं चैवोऽस्त्रमाविश्व-  
कार, क इव च मुरारिस्तत्तन् प्रत्यहन् इत्याह-रोग इव विकारं, भिमगिवे-  
ति । क्षिप्रं द्राक् कृणोति क्षणोतीति क्षिप्रकारी । कुपितो यथा रोगो व्याधिर्ये  
विकारं दोषमाविष्करोति तं तं यथा क्रमवित् शास्त्रज्ञो भिमन् चैवो गुरुदोष-  
च्छेदिनोपक्रमेण चिकित्साख्येन शीघ्रं प्रतिहन्ति आच्छिन्नन्ति । पूर्ववदिवशब्दयो-  
द्धिः प्रयोगः । प्रत्यहन्निति, हन्तेर्लट् । हलन्त्यादिलोपः । मालिनी वृत्तम् ॥ ७६ ॥

शुद्धिगतैरपि परानृजुभिर्विदित्वा याणैरजप्यमविघटितमर्मभिस्तम् ।  
मर्मातिगैरनृजुभिर्नितरामशुद्धैर्वाक्सायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ७७

विपक्षोऽरिखैघस्तं देवं याणैरजप्यं विदित्वा अनन्तरं वाक्सायकैर्वचनश-  
रैस्तुतोद अपीपिडत्, अशक्तत्वादासुकोशेत्यर्थः । कौटशैर्वाणैः, परामुत्कृष्टां श-  
द्धिमदोषभावं गतैरपि, तथा ऋजुभिरपि स्पष्टैरपि, अविघटितमर्मभिरनरन्तुदैर-  
पीडाकरैः, देवस्य दिव्ययलत्वात् । इतरैर्मर्मातिगच्छन्त्यतिमात्म्यन्तीति मर्माति-  
गैरनन्तुदैरनृजुभिर्विक्रैः, अस्ततो दोषस्य चारोपणात्, सुष्ठु चाशुद्धैः कर्णक-  
ट्टकैरन्नीलत्वात् । अतस्तानुत्पन्न्य तानादे । जेतुं शक्यो जप्यः "जप्यजप्यौ  
शक्यार्थे" इत्यपादेशः । वसन्ततिलकं घृतम् ॥ ७७ ॥

राहुस्त्रीस्तनयोरकारि सहसा घेनाश्लथालिङ्गन-  
व्यापारैकविनोददुर्ललितयोः कार्कश्यलक्ष्मीवृथा ।  
तेनाक्रोशत एव तस्य मुरजित् तत्काललोलानल-  
ज्वालापल्लवितेन मूर्धबिकलं चक्रेण चक्रे वपुः ॥ ७८ ॥

अथ चैघस्याक्रोशतो निन्दत एव भगवान् मुरारिस्तेन चक्रेण शरीरं स-  
हसा भगित्येव मूर्धबिकलं शिरोरहितं चक्रे व्यधात् । सुदर्शनेनास्योत्तमाङ्गम-  
च्छिन्नदित्यर्थः । तेनेत्यनेन चक्रस्य यो धर्मो विवक्षितस्तं वक्ति । केन तेनेत्या-  
दभेन चक्रेण राहुस्त्रीस्तनयोः सुभानुलतनापयोधरयोः फाटिन्यातिशयो वृथा  
निरर्थक एवाकारि कृतः । राहोर्धेन शिरः कृत्तमित्यर्थः । अतश्च कौटशयोः,  
अनृजुयो गादो य आलिङ्गनन्यावारः परिरम्भणविधिः स पर्वको विनोदः केलि-  
हृतत्र दुर्ललितयोर्दोषाकिनोः, आश्लेषवर्जं व्यापारान्तरं न विद्यते इत्यर्थः । अ-  
तश्च यदा राहुः शिरोविशेषः संपद्यस्तदालिङ्गनाभावात् तयोः कार्कश्यं निष्कल-  
मेव । तथा तस्मिन् काले आक्रोशसमये लोलाश्वदृलाः परिस्फुरन्त्यो या अन-  
लज्याला घट्टितयस्ताभिः पल्लवितेन निर्वातपत्रेण व्याप्तं, अग्निज्वाला मुञ्च-  
तेत्यर्थः । पर्यायप्रायोऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ॥ ७८ ॥

श्रिया जुष्टं दिव्यैः सपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षै-  
र्वपुष्टश्रैयस्य क्षणमृपिगणैर्नूयमानं निरीय ।  
प्रकाशेनाकाशे दिनकरकरान् वित्तिपद्विस्मिताक्षै-  
र्नरेन्द्रैरौपेन्द्रं वपुरथ विशद्वाम वीक्षांभूवे ॥ ७९ ॥

इति श्रीमाधमदृशिरचिते शिशुपालवधकाव्ये विशः सर्गः ॥ २० ॥

अथ शिरश्छेदानन्तरं चैद्यस्य शिशुपालस्य वपुः शरीराग्निरीय निर्ग-  
 न्यौपेन्द्रं काण्यं वपुर्देहं विशत् अथत् धाम तेजो विसिताक्षैर्विसयोत्फुल्ललो  
 चनैर्नरेन्द्रैर्मूर्धाभिपिक्लेर्वीक्षाभूवे आलुलोके । तथा च भगवान्पाराशर्यः—“त  
 तश्चेदिपतेर्देहात् तेजोऽप्यं ददृशुर्नृपाः । उत्पतन्तं तदा राजन् गगनादिव भा  
 स्करम् ॥ ततः कमलपत्राक्षं कृष्णं लोकनमस्कृतम् । वयन्दे तत्तदा तेजो विवे  
 श च नरोत्तमम् ॥ तदद्भुतममन्यन्त दृष्ट्वा सर्वे महीभृतः । प्रविवेश महाबाहुं  
 तत्तेजः पुरुषोत्तमम्” इति ॥ कीदृग्भागवतं वपुः, श्रिया जुष्टं लक्ष्म्या सेवितं,  
 तथा दिव्यैराकाशपतितैः पुष्पवर्षैः कुसुमवृष्टिभिः स्रपटहरवैर्दुन्दुभिर्व्यनियुक्तरनु-  
 गतम्, ऋषिभिर्मुनिगणैर्नूयमानं स्तूयमानं, प्रकाशेनैद्योत्तेनं देहप्रभया आकाशे  
 खे दिनकरकरानहर्पनिमयूखान् विक्षिपत् तिरस्कुर्वत् । यदुक्तम्—“दिवि सूर्यसह  
 स्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदशी सा स्याद्धीसस्तस्य” महात्मनः  
 इति ॥ असावप्येवंविध एव, स हि भगवदंशः । ‘वपुषो वपुः’ ‘पञ्चम्यास्तं-  
 सिन्’ । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते” इति पत्यम् “पुना ष्टः” । उपेन्द्रस्येदमोपे-  
 न्द्रम् । ईक्षाभूवे, ईक्षेः कर्मणि लकारः । “इच्छादेश्च गुणमतोऽनृच्छः” इत्या-  
 मप्रत्ययः । “आमः” इति लेलुक् । “कञ्चानुप्रयुज्यते लिटि” इति लिट् । त-  
 स्यैशदेशः । “भुवो वुग् लुङ्लिटोः । द्वित्वं भूः, ह्रस्वः । वामनमतेन १ इतिमि-  
 दिंशात् “भवतेरः” इत्यत्याभावः । स होवमाह—भवतेस्तित्रिदेशः कर्त्तव्यः, इह  
 तु न भवति “अनुभवूवे केवलो देवदत्तेन” ति । जयादित्यंस्त्वेतेनं मूलोदाह-  
 रणमेव दत्तवान्, त्रिदेशस्य निर्देशार्थत्वादेवेत्यभिप्रायेणेति तन्मतेनाद्यात्वं भव-  
 त्येव । वार्तामध्यमन्त्रेषसङ्करोऽलङ्कारः । सुवृत्ता नाम वृत्तम् । सुवृत्ते यो मध्ये-  
 तदनुलघवः पञ्चपागं (?) सरौ गौ ॥ श्रीशब्दलक्ष्मत्वात् काव्यस्य प्रतिसंगस-  
 माप्तौ श्रीशब्दप्रयोगः । इति भद्रम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायवर्य-आनन्ददेवायनि-श्रीवल्लभदेवाचार्यविरचितायां  
 माघकाव्यस्मरटीकायां सन्देहविर्पापध्याख्यायां शिशुपालवधो नाम विंशः सर्गः

॥ २० ॥

समाप्त चेद् शिशुपालवधकाव्यम् ।

श्रीरत्नु ॥

अधुना कविलांघवेन निजवंशवर्णनं चिकीर्षुराह—

सर्वाधिकारी सुकृताधिकारः श्रीधर्मलाभस्य बभूव राज्ञः ।

असक्तदृष्टिर्विरजाः सदैव देवोऽपरः सुप्रभदेवनामा ॥ १ ॥

श्रीधर्मलाभाख्यस्य राज्ञः सर्वाधिकारी निखिलस्थानाधिकृतो गृहगणनाधिपतिः सुप्रभदेवनामा बभूव । कीदृशः सुकृते पुण्यकर्मणि अधिकारो यस्य स । यस्य सर्वाधिकृतत्वं तस्य कथं पुण्यकर्मण्येव अधिकारः स्यादिति विरोधञ्चाया । तथा सदैव असक्तदृष्टिर्व्यसनी अमतिहतज्ञानो वा । विरजा निष्कल्मसः, अत एव सर्वाधिकारित्वम् । अतश्चापरो देवो द्वितीयो राजा तत्सादृश्यात् । राजा हि सर्वाधिकारी भवति । अथेवाऽपरो देवो देवसदृशः । सुरा हि सुकृताधिकृतो असक्तदृष्टयोऽनिभेयाः, विरजस्का निर्धूलयः । उपजातिवृत्तम् ॥१॥ काले मितं तत्पुत्रमुदकपथ्यं तथागतस्यैव जनः सचेताः ।

विनानुरोधोऽस्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचः चकार ॥ २ ॥

यस्य सुप्रभदेवस्य काले समये वच उपदेशकं वचनं महीपतिर्धर्मलाभश्चकार अर्कविभूत् । कदाचिन्मन्दाकारं कुर्यात् नेत्याह—विनानुरोधोऽस्वहितेच्छयैव महीपतिर्यस्य वचः चकार इत्याह—स्वस्योत्तमो हितेच्छया अनुकूलचिकीर्षया, यतोऽसौ सचेताः प्राहः । कीदृग् वच इति तत्प्रमाह—मितं, स्वल्पं तथ्यं, सत्यमुदकपथ्यमायतो हितम् । कस्येव क इवेत्याह—यथा तथागतस्य बुद्धस्य प्राज्ञो जनः सत्यमुदकपथ्यं वचः स्वहितेच्छयैव करोति, नतु अनुरोधोऽभक्तत्वाद्भगवता किलेदमुक्तमिति ॥ उपजातेर्यं भेदः पञ्चदशः ॥ २ ॥

तस्याभवद् दत्तक इत्युदात्तः क्ष्मी मृदुर्धर्मपरस्तनूजः ।

यं वीक्ष्य वैश्यान्मजातशत्रोर्विचो गुणग्राहि जनैः प्रतीये ॥ ३ ॥

तस्य सुप्रभदेवस्य दत्तकाख्यस्तनूजलोकम् अभूत् । कीदृशः, उदात्तो विपुलाचितः, क्ष्मी जमाशालो, मृदुरभूरो, धर्मपरः स्वहितैकसक्तः । यं च दत्तकं लोको हृद्वा घेयासं व्यासोक्तमजातशत्रोर्विचिष्टिरस्य यद् गुणग्राहि गुणग्राहकं वचस्तत् प्रतीये प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतम् । भवन्ति सत्यं गुणिनः पुरुषाः, भगवता द्रैपायनेन पार्थस्याधिकार्थवचनं न किञ्चिदुक्तम् । अत्र च दत्तकोऽयं निखिलगुणभाजनं निदर्शनम्, अन्यथा कथमेवंगुणोऽयं स्यात् । क्ष्मीति शमा-

१ 'मन्दावरश्चकार नेत्यह' न पाठः ।

दित्वाद् विदुषु । व्यासस्येवं वैयासे बन्धो भारतम् । वृद्धाच्छ्लेन वाधितत्वादगुण  
न तथा सुलभः । गुणान् गुह्यतीति गुणप्राप्ति । आख्यायिका वृत्तम् ॥ ३ ॥

सर्वेषु सर्वाश्रय इत्यनिन्द्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ।

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

यश्च दत्तकः स्वयमात्मना सर्वाश्रय इत्येवं द्वितीयं संज्ञान्तरं लेभे प्राप ।  
कीदृशं, सर्वेषामखिलेन जनेन ज्ञानन्दभाजा मुनेन जनितं कृतम् । तथा गौणं,  
गुणाः प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रागतं गौणम् अर्थानुगतं, सर्वेषामश्रयत्वात् । यदा हि  
सर्वे तत्र द्विजात्यनायातियिमिश्रवाण्यया विद्यमान्यन्ति तदासौ सर्वाश्रयो नतु  
नाममात्रेण । अत एवानिन्द्यं प्रशस्यं कृत्वाप्यम् । स कीदृशोऽद्वितीयः सर्वो-  
न्मुखः । न विद्यतेऽस्मादधिकगुणो द्वितीय इति कृत्वा । तथा साधूनां मुख्य-  
प्रधानानामप्रणोः । सर्वे चैतद्विरुद्धमिवाभासते । यस्य द्वितीयं नाम विद्यते  
स कथमद्वितीयो भवेत् । यश्च मुख्यः स कथममुख्यं लभते । अविरोधस्तु  
व्याख्यान एव । इतिनाम स्वरूपैवावस्थाप्यमानस्य सर्वाश्रयशब्दस्य प्रातिप-  
दिकार्थमात्रत्वे सति कर्मत्वाभावात् द्वितीयानुपपत्तिः । मुखमिदं मुख्यः "शा-  
खादिभ्यो षः" । विरोधात्कारः । इन्द्रयज्ञा वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपतेश्चरितकीर्तनमात्रचारु ।

तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुरारायादः

काव्यं व्यघत्त शिशुपालवधाभिधानम् ॥ ५ ॥

तस्य दत्तकस्यात्मजोऽप्यतन् काव्यं शिशुपालवध इत्यभिधानं व्यघत्त  
परवचनम् । कथा सुकवीनां परकविमुद्यन्शुकालिदासमारदिमहिबाणमयूरदीनां  
या कीर्तिः स्यात्परिप्रेक्ष्यतत्र वा दुराराया दुरभिलाषस्तथा, महाकविकीर्तिलिख-  
येत्यर्थः । दुष्टत्वं त्वाशायाः स्वल्पमुद्रित्येन सुकविकीर्तेरप्राप्यत्वात् । तथा च  
कालिदासः "मन्दः कवियशुःपार्थी" इति । कीदृक् काव्यं श्रीरत्नपरं शब्दो  
गङ्गलपाचकत्वाद् रम्यं कृतं सर्गाणां समाप्ती लक्ष्म चिह्नं यस्य तत् श्रीशब्द-  
रम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म । तथा भगवतो लक्ष्मीपतेर्नारायणस्य यश्चरितं वेदि-  
नं तस्य कीर्तनं यजुर्न तन्मात्रेण चाप्य मनोहरं नत्वलक्ष्मादिपोगादिपोगादिपोगादिपोगा-

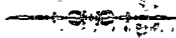
कथनम् । भङ्ग्या तु सर्वे गुणा अत्र काल्ये सन्ति इत्युक्तं भवति । श्रीरित्ययं शब्दः श्रीशब्दः । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । यदि वा कर्मधारयः, श्रीशब्दश्चासौ शब्दश्चेति । केवलं चरितकीर्तनं चरितकीर्तनमात्रम् इत्यस्वपदेन विप्र-  
हः । “सुप् सुपा” इति समासः । वसन्ततिलकं वृत्तम् । उदात्तो मध्यमो  
यालङ्कारः ॥ इति भद्रम् ॥ ५ ॥

“सुरानन्ददेवस्य रणे (?) भूव्योममासतः (१२०१) ।

व्यघत्त टीकां फाप्येऽसिन् वल्लभः सुखिवल्लभाम् ॥

श्लोकानां सूचनेनैषा सहस्राणि तु द्वादश ।

मूलग्रन्थविहीना तु विद्वज्जनमनोहरा” इति ॥



समाप्तं शिशुपालवधटीका कृतिः श्रीशानन्ददेवस्यः

श्रीपरमार्थचिदापरनाम्नो वल्लभदेवस्येति

शुभम् ॥

